YÜZÜNCÜ YILINDA

TBMM

OLUŞUMU, ÇALIŞMA ŞARTLARI VE İŞLEVLERİ

I. CİLT

İŞBANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

TBMM'NİN AÇILIŞININ YÜZÜNCÜ YILI

YÜZÜNCÜ YILINDA TBMM

OLUŞUMU, ÇALIŞMA ŞARTLARI VE İŞLEVLERİ

I. CİLT

EGEMENLİK KAYITSIZ ŞARTSIZ MİLLETİNDİR

YAYIN SAHİBİ
Prof. Dr. Mustafa ŞENTOP
TBMM Başkanı

YAYIN KOORDİNATÖRÜ
Mehmet Ali KUMBUZOĞLU
Genel Sekreter

EDİTÖR
Prof. Dr. Yusuf TEKİN
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

EDİTÖR YARDIMCILARI
Prof. Dr. Mustafa Çağatay OKUTAN
Dr. Öğretim Üyesi Pınar AYDOĞAN
Dr. Öğretim Üyesi İrşat SARIALİOĞLU
Dr. Metin ÖZKAN

YAYIN YÖNETMENİ
Nurcan ATLAS
Basın, Yayın ve Halkla İlişkiler Başkanı

REDAKSİYON
Doç. Dr. Gülnur AYDIN

DİZGİ
Özlem OKUR
Yasemin KARADENİZ
Gökhan KOÇMAN

KAPAK ve SAYFA TASARIMI
Işık ARSLAN

BASKI
TBMM Basımevi - 1. Baskı Nisan 2020

ISBN
978-605-2089-19-4 (Tk)
978-605-2089-20-0 (1.c)

BASKI ADEDİ
1000

Bu kitap, bir TBMM yayını olup tüm hakları TBMM'ye aittir.

SUNUŞ

Yaşadığımız coğrafya ve sahip olduğumuz kültürel miras, demokrasi ve uygulamaları konusunda dünyanın en zengin birikimlerini bünyesinde barındırmaktadır. Eski Türk devlet geleneklerinde karşılaştığımız örneklerin yanı sıra, İslamiyet sonrası Türk devletlerinde dinî referanslarla zenginleşen uygulamalar bu köklü mirasın örnekleridir. Ayrıca Anadolu coğrafyasının ev sahipliği yaptığı eski Yunan demokrasisinin de bugünkü Batı demokrasilerinin ilham kaynağı olduğunu hatırlatmak gerekir.

Bu köklü mirasın gerek akademik gerekse popüler referanslarda yeterli ilgiyi gördüğünü söylemek maalesef mümkün değildir. Bu sebeple Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışının 100. yılı münasebetiyle organize ettiğimiz faaliyetler bağlamında bu geleneğin hak ettiği değeri görmesine katkı sağlayacak bir dizi etkinliği gündemimize aldık. Bu kapsamdaki çalışmalarımızdan bir tanesi de elinizdeki kitaptır.

*"**100. Yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi**: Oluşumu, Çalışma Şartları ve İşlevleri" başlıklı bu kitap ele alınan konuların uzmanı akademisyenler tarafından kaleme alındı. Eserin önemli bir boşluğu dolduracağına inanıyorum. Görece çok daha az birikime sahip ülkelerin parlamentolarına ilişkin araştırmacıların yararına sunulan ciddi miktarda kaynak dikkat çekerken ülkemizde bu alanda önemli bir eksiklik göze çarpmaktadır. Örneğin Amerikan Kongresine ilişkin oldukça fazla sayıda çalışma mevcuttur. Bunlar hem Kongre Kütüphanesinde hem de Ulusal Amerikan Arşivleri'nde yer alan yıllıklar, yasama faaliyetlerine ilişkin özetler, Kongre üyelerinin biyografileri, sözlü tarih belgeleri ve kayıtlardan oluşmaktadır. Son zamanlarda bu kaynakların önemli bir bölümü dijital ortama aktarılarak internet ortamında da erişime açılmıştır. Benzer biçimde Birleşik Krallık Parlamentosunu oluşturan Lordlar Kamarası ve Avam Kamarası için de kapsayıcı çalışmalar ve yayınlar söz konusudur. Yaklaşık bin yıllık dönemi kapsayan süreçle ilgili tüm görüşmeler, yasama faaliyetlerinin kayıtları, parlamentonun üye yapısı ve üyelerinin öz geçmişi gibi konularda genel tarihsel özet veren raporlar düzenli olarak yayımlanmaktadır. Ayrıca parlamento, Britanya Kütüphanesi ile ortak bir çalışma kapsamında üyeleri ile röportajlar yapıp yayımlayarak 1945'ten günümüze parlamentonun sözlü bir tarihini de araştırmacıların kullanımına sunmaktadır.*

Benzer örnekleri başka ülkeler için de vermek mümkündür. Bu tür yayınların önemli işlevlerinden birisi de parlamentolar üzerine yapılan çalışmalara ve oluşacak literatüre katkı sağlamaktır.

Büyük Millet Meclisi, açıldığı günden itibaren Türkiye'de hem bir yasama organı işlevi görmek hem de ülkede demokrasinin kurumsallaşmasını temin etmek işlevlerinin yanında, dünyaya örnek olacak düzeyde bir bağımsızlık mücadelesi yürütmüş olmasına rağmen bu konudaki literatürün yeterli olduğunu iddia etmek güçtür. Biz de bu eksikliği gidermek üzere daha önce TBMM tarafından yapılan yayınlardan farklı bir biçimde 100 yılı aşkın bu birikim üzerinde yapılacak akademik çalışma ve araştırmaları yoğunlaştıracak bir adım atmak istedik. TBMM'nin açılışının 100. yılı için hazırladığımız başka çalışmaların da katkısıyla bu alandaki önemli bir boşluğun doldurulacağına inanıyorum. Böylece ilgililerin rahatlıkla her dönemle ilgili kapsayıcı bilgileri edinebilecekleri bir referans yayın oluşturmaya çalıştık.

*"**100. Yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi**: Oluşumu, Çalışma Şartları ve İşlevleri" başlıklı bu yayında emeği geçen akademisyen arkadaşlarıma teşekkür ediyor, yayınımızın bu tür çalışmaları teşvik edecek güzel bir başlangıç olmasını temenni ediyorum.*

Prof. Dr. Mustafa Şentop
Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı

GİRİŞ

Siyasal meşruluğun halka, halkın temsiline dayandırılması fikri çok eski bir gelenektir. Bu gelenek, tarih boyunca, devlet ve hükümet sistemi farkı gözetmeksizin birçok farklı örnek ve isimle karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede en eski örnekler, halkın siyasal sorunlara çözüm üretmeye çalıştığı ve siyasal iktidara doğrudan katıldığı Eski Yunan Site ya da Kent Devletlerinde (Polisler) karşımıza çıkmaktadır.[1] Örneğin, Sparta polisinde "apella" adıyla anılan halk meclisi, 30 yaşını doldurmuş tüm yurttaşların katılımıyla oluşturulmaktaydı. Benzer bir biçimde Atina polisinde de bir anlamda soylular kurulu olarak kurgulanan "areopagus" bu işlevi görmekteydi.[2] Yine Atina'da, Solon'un reformları sonrası oluşturulan, herhangi bir seçim mekanizması söz konusu olmasa da tüm sınıflardan yurttaşların katılabildiği, yasama yetkisine sahip "ekklesia" (halk meclisi) adını taşıyan kurum da bu çerçevede değerlendirilebilir.

Devlet yapılarının imparatorluk formuna evrilmesi sonrası ise daha çok monarkların yetkilerini sınırlandırmak ve kısmen de olsa denetlemek amacıyla bu tür yapılara başvurulmuştur. Bu bağlamdaki ilk örneğe Ortaçağ İngiltere'sinde rastlamaktayız. Krallar ile aristokratlar arasında iletişim sağlamayı amaçlayan bu yapı, parlamentoların ortaya çıkış sürecinde önemli bir başlangıç olarak değerlendirilmektedir. Bu tarz uygulamaların, kral ya da imparatorların yönetim sorunlarını tartışmak amacıyla ihtiyaç duyduğu "âkil" adamların bir araya getirilmesi biçiminde oluşturulduğu söylenebilir.

Eski Türk devletlerinde de kamusal işlerin görüşüldüğü, farklı isimlerle anılan meclisler söz konusudur. Devlet teşkilatı içerisinde zaman zaman oldukça etkin ve belirleyici roller üstlenen bu yapılar, hakan seçmek gibi hayati öneme haiz işlerin yanı sıra istişare mekanizması, yasama görevleri ve iktidarı denetleme ya da sınırlandırma gibi işlevler de üstlenmişlerdir. Toy, kurultay, kamutay gibi farklı isimlerle anılan bu meclisler kimi dönemlerde belirli aralıklarla kimi dönemlerde ise gündeme bağlı olarak toplanmıştır.[3]

İslamiyet'in kabulü sonrasında ise, kaynağını İslami terminolojiden alan, siyasi iktidarı, Halifeyi göreve getirme, görevden alma ve meşruiyeti temin etme gibi işlevler gören "ehl-i

1 Ayrıntılı bilgi için bakınız: Recai Galip Okandan, *Umumi Amme Hukuku*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1968; Mehmet Ali Ağaoğulları, *Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi, V*. Ankara: Teori Yayınları, 1989; Alaeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1996.

2 Ağaoğulları, *a.g.e.*, s. 14-15.

3 Ayrıntılı bilgi için bakınız: Mehmet Saray, *Türk Devletlerinde Meclis (Parlamento), Demokratik Düşünce ve Atatürk*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1999; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Divân-ı Hümâyûn'dan Meclis-i Meb'ûsân'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. (Der: H. İnalcık-M. Seyitdanlıoğlu), Ankara: Phoenix Yayınları, 2006, s. 273–284.

hall ve'l akd" meclisiyle siyasal iktidara görevlerinde yardımcı olma amacı güden, "istişare" ve "şura" gibi kavramlarla tanımlanan örgütlenmelerin varlığı dikkat çekmektedir. Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve diğer Anadolu Beyliklerinde üst düzey kamu görevlilerinden oluşan Divan da bu tarz bir örgütlenme örneğidir. Divan'da ülkeyi ilgilendiren meseleler ayrıntılı bir biçimde tartışılmakta ve alınan kararlar Sultan tarafından genellikle kabul edilmekteydi.[4] Aynı gelenek Osmanlı İmparatorluğu'nda da Divan-ı Hümayun adıyla devam etmiştir. Seçimle göreve gelen ve yasama faaliyetleriyle yürütmeyi denetleme misyonunu üstlenen bir meclisin gerekliliği fikrinin ise 1860'lardan itibaren ele alındığını görmekteyiz.

18. yüzyılın sonundan itibaren devam eden modernleşme ve devleti dönüştürme çabalarına ek olarak 1840'larda vilayetlerde kurulmaya başlanan taşra meclislerinin yakaladığı başarı 1860'lı yıllarda başta Yeni Osmanlılar olmak üzere dönemin entelektüelleri ve devlet adamları arasında genel bir millet meclisi fikrinin iyiden iyiye yerleşmesini beraberinde getirmiştir. Batılı kavramların ve İslamî referansların yoğun olarak tartışıldığı[5] bu siyasal iklimin neticesinde ise 1876 yılında Kanûn-i Esâsî ilan edilmiş, 1877 yılında seçimler yapılmış ve ilk Osmanlı Meclis-i Umûmî'si oluşturulmuştur.

Atanan ve ikinci seçmenlerce seçilen iki ayrı kanattan oluşan Meclis-i Umûmî, ilk döneminde kısa bir çalışma evresi geçirmiştir. Ancak buna rağmen meşrutiyet öncesi yaşanan tartışma ortamında oluşturulması önerilen parlamentonun, şer'i hukukun yorumlanışına sunduğu katkılarla İslam dünyasının Halifesi konumundaki Padişahı denetleme yetkisine yönelik tartışmalar, oldukça önemli bir başlangıç olarak kabul edilebilir. Buna ek olarak Osmanlı Devleti'nin demografik yapısı göz önüne alındığında oluşan meclisin aritmetiği ve temsil prensibi bağlamında taşıdığı önemin de altını çizmek gerekmektedir. Yaklaşık 30 yıllık bir aradan sonra yeniden meşrutiyetin ilanı ve akabinde oluşan meclisler için de özellikle temsil anlamında benzer yorumlar yapmak mümkündür.

Birinci Dünya Savaşı ve akabinde gelen işgal sürecinden sonra ise, ülkenin her tarafında bağımsızlık mücadelesini yürüten kadroların bir araya gelmesiyle oluşan Büyük Millet Meclisi sadece Türk tarihi açısından değil dünya tarihi açısından da oldukça büyük bir öneme sahiptir. Türkiye'nin, bölgenin ve hatta dünya tarihinin akışını değiştiren, kuruluşunun 100. yılını kutladığımız bu Meclis; tarihin gördüğü en zor şartlardan birinde bir taraftan Kurtuluş Savaşı'nı yürütmüş bir taraftan da yeni devleti inşa ederek Kurucu Meclis işlevi görmüştür.

Ankara'da Büyük Millet Meclisi açılmadan önce, Anadolu'daki milli hareketin isteği üzerine İstanbul'da son defa olarak Meclis-i Mebusan toplanmış ve Misak-ı Milli'yi kabul etmiştir. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın toplanması ve Misak-ı Milli'yi tüm dünyaya ilan etmesi; önemli bir kırılma noktasıdır. Bu belgenin ilanı ve Meclis'in dağıtılması ile yeni bir mücadele zemininin önü açılmıştır. Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması üzerine, Ankara'da yeni bir meclisin kurulmasına karar verilmiştir. 16 Mart 1920'de İstanbul'un

4 Saray, *a.g.e.*, s. 16.

5 Yusuf Tekin, *Şeriat Meşruiyet ve Meşrutiyet: Yeni Osmanlılar'da Demokrasi Tartışmaları*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2020, s. 89-113.

İtilaf Devletlerince resmen işgali, Ankara'da toplanma zaruretini doğurmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mart 1920'de ilan ettiği "intihap hakkındaki tebliğ"inde; yeni bir seçim yapılması gerekliliği belirtilmiştir. Seçimlerin en geç 15 gün içinde, çoğunluğun Ankara'da bulunmasını sağlayacak şekilde tamamlanması kabul edilmiş ve işlemler ilgili makamlarca yürütülmüştür.[6] 22 Nisan 1920 tarihli Tamim ise, 23 Nisan 1920 tarihi itibarıyla bütün mülki ve askeri makamlar ile milletin yetkili merciini Büyük Millet Meclisi (BMM) olacağını ilan etmiştir.[7] Heyet-i Temsiliye'nin seçim talimatının akabinde Nisan ayının başlarında İstanbul mebusları Ankara'ya gelmek için harekete geçmişlerdi. Buna göre yeni Meclis, imkânların elverdiği yerlerinde yapılan seçimler sonucu seçilen mebuslar ile Meclis-i Mebusan'dan gelen mebuslardan teşekkül etmiş ve ilk toplantısını 23 Nisan 1920 Cuma günü yapmıştır.

Ankara'da olağanüstü koşullar altında toplanan ve bir yandan ulusal Kurtuluş Savaşı'nı, diğer yandan ise devlet mekanizmasının yerleşmesi, demokratik geleneklerin güçlü bir biçimde devam etmesi ve siyasi yapının yeniden şekillenmesi çalışmalarını yürüten Büyük Millet Meclisi, Türkiye'de demokrasi ve parlamento tarihi açısından yadsınamaz bir öneme sahiptir.

Fakat bu kritik öneme, kurtuluşu ve kuruluşu yürütmesine ve de ilk Osmanlı Meclis-i Mebusanı'yla başlayan 150 yıllık parlamenter geleneğe dayanmasına rağmen Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin çalışmalarına dair oluşan literatürümüzde önemli bazı eksiklikler bulunmaktadır. "100. Yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi: Oluşumu, Çalışma Şartları ve İşlevleri" ismini taşıyan bu kitabın hazırlık çalışmalarına da parlamento geleneği açısından bu zengin birikime dair yeterli akademik yayının bulunmadığı gerçeğinden hareketle, 23 Nisan 1920 tarihinde açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 100. yılında bu eksikliği gidermek amacıyla başlanmıştır.

Başta siyaset bilimi ve anayasa hukuku olmak üzere ilgili alanlarda, çalışmanın içerdiği dönem ve konulara dair eserleriyle bilinen akademisyenlerin birer bölümle katkı sağladığı bu kitapta izlenen metodoloji ise şu biçimdedir: Kitapta, 1877 yılından itibaren gerçekleştirilen her bir milletvekili seçimi ve neticesinde oluşan meclis dönemi esas alınarak bölümlendirilmeye gidilmiştir. Bu bağlamda, çalışmayla beraber seçimleri merkezine alan bir parlamento tarihi oluşturmanın hedeflendiğini söyleyebiliriz. Bu amaç dâhilinde, bölümlerde konu bütünlüğü sağlamak için tüm yazarlar tarafından belirli unsur ve soruların üzerinden değerlendirilmeler yapılmasına hassasiyet gösterilmiştir. Bu kapsamda, her bir dönem için ilk etapta; dönemi etkileyen liderler ve tartışmalar ön plana çıkarılarak siyasi yaşamın genel bir analizi yapılmaya çalışılmış ve ele alınan seçim döneminin Türk siyasal hayatı bağlamındaki mahiyetiyle dönemin sosyo-ekonomik ve politik konjonktürün bir çerçevesi çizilmiştir. Ardından ise, yine her bir seçim döneminin içerisinde cereyan ettiği hukuksal alt yapıya dikkat çekilmiştir. Bu çerçevede bir taraftan değişen dönemlere göre,

6 Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, *1. Cilt*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, No: 4, 1994, s. 39.

7 Tarık Zafer Tunaya, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri", *Birinci Meclis*. (Ed. Cemil Koçak), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 1998, s. 4.

meclisin oluşumunu, üye sayısını, çalışma usullerini, seçme-seçilme hakkını, siyasi partilerin oluşumunu ve diğer tüm prosedürleriyle beraber bir bütün olarak seçim sistemini belirleyen hukuki yapı ortaya koyulurken bir taraftan da tarih içerisinde Türkiye'deki seçim ve meclis oluşum süreçlerinin geçirdiği hukuki evrim ile TBMM'nin ilgili dönemde icra ettiği işlevler değerlendirilmiştir. Bunun ardından ise her bir bölümde dönemin siyasi partilerinin, seçim sonuçlarının ve bunun neticesinde oluşan meclis aritmetiğinin incelenmesine yer ayrılmıştır. Son olarak ise, kitaptaki her bir bölümün temel araştırma sorusunu oluşturan ilgili dönemdeki siyasal yapı bağlamında TBMM'nin rolünün ve etkinliğinin belirlenmesi aşamasına geçilmiştir. Bu bağlamda, ilgili seçim döneminde meclisin faaliyetleri ve etkinliği; tutanaklar, genel kurul tartışmaları ve yasama-yürütme etkinliklerine dair istatistiki veriler ışığında değerlendirilerek bir neticeye varılmaya çalışılmıştır. Çalışmaya bu geleneğin öncülleri sayılabilecek, 1877 öncesinde danışma ve istişare işlevlerini yerine getiren yapıların analizleri ile başlanmaktadır. Bu çerçevede çalışma içerisinde ilk etapta Eski Türk devletlerinde ve Meşrutiyet öncesi Osmanlı siyasi ve idari yapısında yer alan toy, kurultay, divan, eyalet meclisleri gibi farklı isimler ve formlarda karşımıza çıkan kurumlar hakkında bilgi verildikten sonra, parlamentoları oluşturan seçimler temel alınarak yukarıdaki sorulara cevap aranmaktadır.

Türk parlamento geleneğini ve tarihini; alanın uzmanlarınca yazılmış bölümler halinde, konu ve yöntem bütünlüğü esasına sadık kalarak ve bir kronoloji takip ederek akademisyen, araştırmacı ve siyasetçilerin ilgisine sunma hedefi doğrultusunda, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışının 100. yılı münasebetiyle yürütülen faaliyet ve çalışmalardan biri olarak tasarlanan elinizdeki bu kitabın, mevcut literatürümüzdeki önemli bir boşluğu dolduracağına inanmaktayız.

Çalışmanın gündeme geldiği andan itibaren her safhasında bizlere önemli katkı ve destek sunan başta TBMM Başkanı Sn. Prof. Dr. Mustafa Şentop olmak üzere Meclis çalışanlarına ve kitaba katkı veren akademisyen arkadaşlarımıza teşekkürlerimizi sunuyor, kitabın ilgililer için yararlı olmasını temenni ediyoruz.

Prof. Dr. Yusuf Tekin

Editör

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

SUNUŞ
(Prof. Dr. Mustafa Şentop) iii

GİRİŞ
(Prof. Dr. Yusuf Tekin) v

1876 ÖNCESİ OSMANLI DEVLETİ'NDE MEŞRUTİYET TECRÜBESİ VE MECLİS UYGULAMASI
(Ayhan Ceylan) 1

MEŞVERET-MEŞRUTİYET-DEMOKRASİ TARTIŞMALARI ÇERÇEVESİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA İLK SEÇİM VE PARLAMENTO
(Yusuf Tekin / İrşat Sarıalioğlu) 33

MEŞRUTÎ DEMOKRASİ: DÖRT SEÇİM, DÖRT MECLİS (1908-1920)
(H. Aliyar Demirci) 57

1920 SEÇİMLERİ VE I. MECLİS (1920-1923)
(Cemal Fedayi) 99

PARLAMENTO TARİHİMİZDE "II. MECLİS"
(Şeref İba) 123

1927 SEÇİMLERİ VE SONUÇLARI: TEK PARTİLİ REJİMİN TEMELLERİ
(M. Akif Kireçci / Can Eyüp Çekiç) 155

1931 SEÇİMLERİ VE TBMM'NİN IV. DÖNEMİ (1931-1935)
(Murat Yılmaz) 181

V. YASAMA DÖNEMİ (1935-1939) DÜNYA SAVAŞI'NIN EŞİĞİNDE TEK PARTİ İKTİDARININ KURUMSALLAŞMASI: PARTİ-DEVLET ÖZDEŞLİĞİ
(Metin Özkan / Sabri Çiftçi) 211

VI. YASAMA DÖNEMİ (1939-1943) İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN GÖLGESİNDE YENİ BİR DÖNEMİN BAŞLAMASI
(Hamit Emrah Beriş) 239

CUMHURİYETİN TEK PARTİLİ SON GENEL SEÇİMLERİ: 1943 SEÇİMLERİ
(Nezahat Altuntaş Duman) 269

TBMM'DE VIII. DÖNEM: TEK PARTİ REJİMİNİN SONU (1946-1950)
(Yusuf Tekin / M. Çağatay Okutan) 297

IX. DÖNEM TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ: TEK PARTİ DÖNEMİNİN SONU VE 14 MAYIS 1950 SEÇİMLERİ
(Adnan Küçük) 333

Sayfa No.

PARLAMENTER DEMOKRASİNİN 1954-1957 ARASI DÖNEMİ
(Nebi Miş) **361**

1957 SEÇİMLERİ VE XI. DÖNEM TBMM VE FAALİYETLERİ
(Cengiz Şavkılı) **389**

1876 ÖNCESİ OSMANLI DEVLETİ'NDE MEŞRUTİYET TECRÜBESİ VE MECLİS UYGULAMASI

AYHAN CEYLAN

1876 ÖNCESİ OSMANLI DEVLETİ'NDE MEŞRUTİYET TECRÜBESİ VE MECLİS UYGULAMASI

Ayhan Ceylan*

GİRİŞ

1876 Kanun-i Esasîsi ile Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet yönetimi kabul ve ilan edilmiş, Mart 1877'de Meclis toplanmıştır. Meşrutiyet, birdenbire ortaya çıkan sosyal ve siyasal gelişmelerin sonucu değildir. Bu yönetim şekli; ıslâhat ihtiyacı, ıslâhatçıların düşünce ve eylemleri, Meşrutiyet'i kabul etmek zorunda kalan padişah iradesi, Anayasa ve Meşrutiyet yanlısı kamuoyu ve Meşrutiyet'i ilanla Batılı devletlere güven vermek ve baskıları savuşturmak amacının etkisiyle ortaya çıkmış gözükmektedir. Meşrutiyet'in ön hazırlığı, modernleşme projesi olarak Tanzimat Dönemine, temel dayanağı da XIX. yüzyılda Batı'da ortaya çıkan ve iktidarı kural/anayasa ve kurumlarla/meclis sınırlamayı amaçlayan modern anayasacılık hareketinin iç ve dış etkilerle kısa sürede Osmanlı coğrafyasına yayılmasına ve karşılık bulmasına bağlanabilir. Bu çerçevede, Osmanlı merkezinde, geniş anlamıyla iktidarın sınırlandırılmasını ifade eden modern anayasacılığın şekillendirdiği belgeler ilan edilmiştir. 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı bu kapsamda ilan edilen anayasal belgeler olarak kabul edilirler. 1876 Kanun-i Esâsîsi bu sürecin zirve noktasıdır. Anayasa hareketlerinin hemen hemen aynı dönemde Osmanlı vilâyetlerinde de karşılık bulduğu göze çarpmaktadır: Balkanlar, Ortadoğu, Kuzey Afrika, özellikle de Sırbistan, Tunus ve Mısır "eyâlet-i mümtâze" nitelikleriyle belli başlı bölgeler olarak dikkat çekmektedir. Bu arada belirtmek gerekirse, esas itibariyle Osmanlı Klasik Dönem siyasî gelişmelerinin ürünü olan ve muhtevâsı da ona göre şekillenen Hüccet-i Şeriyye ve Sened-i İttifak türü belgeleri modern anayasal düşüncelerle irtibatlandırmak zordur.

Meşrutiyet'in tarihî kökenleri ise monarşik iktidarı sınırlayan parlamentonun ortaya çıkmasına, hatta daha öncesine giden danışma kurullarına dayandırılabilir. Gerek Batı'da ve gerekse Doğu'da, yakın döneme kadar, toplumun bütününe yönelik karar alma ve uygulama yetkisi, diğer bir ifadeyle siyasal iktidar, tek kişinin elinde toplanmıştır. Bununla birlikte hükümdarlar; iktidarlarına meşruiyet sağlayabilmek, alacakları ve uygulayacakları kararları topluma benimsetebilmek, sorumluluğu paylaşabilmek ve en doğru karara ulaşabilmek düşünceleriyle bir kurula danışma gereği duymuşlardır. Zamanla, bu ihtiyârî danışma, özellikle Batı'da bir mücadelenin sonucunda, hükümdara, bu kurulların kararlarını onaylama ve bu kararlarla bağlı olma zorunluluğunu getirmiş, hatta giderek iktidarın denetlenmesi ve sınırlandırılmasını sağlayan parlamentoları ortaya çıkarmıştır. Böylelikle, devlet organlarının bugünkü anlamda şekillenmediği dönemlerde, "danışma"; hükümdarın, önemli devlet işlerini görmede tek başına hareket etmemesi, bir kurulun da görüşünü alması anlamında

* Prof. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

bir "karar alma" yöntemini ifade etmekle birlikte, aynı zamanda kendisine fikir danışılan ve istişâre edilen bir organın "karar alma mekanizmasına katılımı"nı ifade etmekteydi. Belirli bir topluma ve devlete özgü bir yönetim tarzı olmadığından, tarih içerisinde gerek Batı'da ve gerekse Doğu'da pek çok devlet danışma kurulları oluşturmuştur. Bu yapıların zamanla, sosyal, siyasal, iktisadî, dinî sebeplerle değiştikleri ve geliştikleri görülmüştür. Genel olarak bu kurullar, parlamento öncesi döneme işaret, özellikle de "istişârî" bir organ olarak düşünülerek "karar organı" olan parlamentoya nispet ve ondan ayırt edebilmek düşüncesiyle "danışma kurulu" şeklinde nitelendirilmiştir. Siyasî iktidarın bir kişinin şahsında toplandığı ve devlet yetkilerini kullanacak organların hukuki olarak belirlenmediği parlamento öncesi dönemde, bu meclisler; devlet başkanını seçen, denetleyen ve gerektiğinde görevden alabilen, önemli devlet işlerinde kendilerine danışılan, yasama ve bazı örneklerinde yargı yetkisi bulunan, aynı zamanda idârî, mâlî ve askerî yetkilere de sahip konumdadır. Dolayısıyla bu kurulları "danışma kurulu" olarak isimlendirmek, fonksiyonları dikkate alındığında her zaman isabetli gözükmemektedir. Bununla birlikte, kavram literatürde yerleşik bir kullanıma da sahip durumdadır. Her hâlükârda danışma kurulları, Meşrutiyet'e uzanan modern anlamdaki karar organlarının ve yasama meclislerinin ilk şekilleri olarak kabul edilmişlerdir.

I. MEŞRUTİYET VE PARLAMENTONUN TARİHÎ KÖKENİ OLARAK DANIŞMA KURULLARI

A. BATI'DA DANIŞMA KURULLARI

Batı'da danışma kurullarına başlangıç olarak eski Yunan ve Roma, asıl başlangıç olarak da Ortaçağ kıta Avrupası gösterilmektedir.[1] Yunan İlkçağı'nda kabile şefi, kabilenin erkek ve yaşlılarına danışmakta, Yunan Ortaçağı'nda kral, önemli kararlarda kabile şefleri veya aile reislerinin onayını almakta, onlardan oluşan bir kurulu düzenli olarak toplantıya çağırmaktadır.[2] Roma'da, hemen her siyasi rejimde görülen, zamanla kurumsallaşan güçlü bir danışma (consilium) geleneği görülmektedir. Krallık ve Cumhuriyet Dönemlerinde istişârî bir organ mahiyetinde olsa da, Roma'nın soylularından oluşan ve istikrarı temsil eden Senatus'un önemli siyasî işlerde kararları kolay kolay göz ardı edilemezdi. Hatta İlk İmparatorluk Döneminde bir dönem kararları kanun mahiyetini kazanmıştı. Güçlenen imparatorlar karşısında etkisini kaybedecek olan Senatus, sembolik değerini koruyarak fonksiyonunu İmparatorun İstişâre Divanına bırakmıştır.[3]

Yaklaşık on asır süren Ortaçağ'da, ülkeler arasında Avrupa'da farklılıklar bulunsa da sosyal, siyasal, ekonomik ve hukukî düzeni belirleyen sistem feodalitedir. Siyasî bakımdan birliğin parçalandığı feodal yapıda, halk devlete değil toprak sahibi senyöre bağlıdır. Toprağa

1 Ersin Kalaycıoğlu, "Türk Yasama Sistemi ve Siyasal Temsil", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*. edt. Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay, İstanbul: Beta Basım Yayım, 1986, s. 313; Ahmet N. Yücekök, *Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye'de Parlamentonun Evrimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1983, s. 1.

2 Ayferi Göze, *Siyasal Düşünceler Tarihi*. Beşinci Bası, İstanbul: Beta Basım Yayım, 1989, s. 2-3.

3 Ziya Umur, *Roma Hukuku*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1984, s. 20-21, 54-55, 101, 127-128.

mâlik olanın iktidara sahip olduğu bu sistem, devlet iktidarının parçalanmış olduğu bir düzeni ifade eder. Toprakla ilgili çeşitli ilişkiler ağının ortaya çıktığı feodalitede, yapılan sözleşme kapsamında senyör ile vassal arasında feodal görevler ortaya çıkmakta, bu kapsamda senyör, yılın belirli zamanlarında gerçekleştirilen toplantılarda danışmak (consilium) amacıyla vassalın görüşlerini almaktadır. Sistem çerçevesinde senyörler de krala danışmanlık yapmak zorundadır. Kralın iktidarı, devlet iktidarının parçalanmış olmasına rağmen bir şekilde korunmuştur.[4] Senyörün vassallarının görüşlerini almayı yararlı bulduğu, vassalların da çeşitli konularda düşüncelerini senyöre belirtmeyi görev bildiği topluluk olan "curia" veya "concilium", Fransa'da kral tarafından toplantıya çağrıldığında "Curia Regis" adını almıştır. XI'inci ve XII'nci yüzyıllarda daha sık toplanmaya başlayan Curia Regis, senyörler ve din adamlarından meydana gelmekteydi. XIV'üncü yüzyılın başında Curia Regis, ayrıcalıklı şehirlerin temsilcilerinin de katılmasıyla "Etats Généraux"a dönüşmüştür. Yapıları nicelik olarak değişse de her iki meclisi ortaya çıkaran temel sebep kralın özellikle vergi koymada duyduğu danışma ihtiyacıdır.[5]

İngiltere'de Anglo-Saxon kralları döneminde yılda birkaç kez önemli meselelerde görüşleri alınmak üzere bilge kişilerden oluşan "Witan" ya da "Witenagemot" adı verilen danışma meclisleri görülmektedir. Norman İstilâsı'ndan sonra Fransa'da olduğu gibi feodalite kapsamında senyörler ve din adamlarından oluşan "Magnum Concilium" isminde bir danışma kurulu toplanmaktaydı. Yargı yetkisi de bulunan kurul, Fransa'da olduğu gibi temelde vergi koymada rıza almak üzere danışmayı amaçlamaktaydı. Nitekim 1215 tarihli Magna Carta, kralın yeni vergi koyma isteğine karşı çıkan senyörlerden, Magnum Concilium'un onayı olmadıkça vergi alınamayacağını hükme bağlamıştı. 1254 yılında, Kral Henry III, vergi koymak istediğinde, senyörler ve din adamları yanında idarî bölgeler olan kontluklardan iki şövalyenin de toplantılara katıldığı genişleyen yeni meclise "Parlamento" denildi. 1295 yılında, savaş nedeniyle ihtiyaç duyulan vergileri toplamak üzere, senyörler, din adamları, şövalyeler dışında şehir ve kasabaların temsilcileri ile alt rütbeli din adamlarından oluşan ve neredeyse İngiltere'yi oluşturan tüm toplulukların temsil edildiği "Model Parlamento" olarak isimlendirilen bir yapı ortaya çıktı.[6]

Fransa ve İngiltere'de temsil edilen topluluklar artsa da meclisler feodal sistemin hâkim olduğu dönemde istişârî nitelikte kalmışlar, yasama fonksiyonu elde edememişlerdir. XV'inci ve XVI'ncı yüzyıllar Avrupa'da merkezî monarşilerin kurulmaya başlandığı dönemdir. Feodal yapıya duyulan tepki, sınıflar arasındaki mücadele, iç savaşlar, din adına yapılan savaşlar ve merkantilizmin gelişmesi XVII'nci yüzyılda Fransa ve İngiltere'de mutlakiyetçi monarşik yönetimlerin güçlendiği bir dönemi beraberinde getirmiştir. Ancak zamanla burjuvazinin güçlenmesi, İngiltere'de XVII'nci, Fransa'da ise XVIII'inci yüzyıl sonunda burjuvazi

4 Göze, *a.g.e.*, s. 60-71; Murat Sarıca, *Fransa ve İngiltere'de Emredici Vekâletten Yeni Temsil Anlayışına Geçiş*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1969, s. 10-15.

5 Sarıca, *a.g.e.*, s. 15-22.

6 Sarıca, *a.g.e.*, s. 41-44; Erdal Onar, "Dünyada Parlamento Kavramının Doğuşu ve Gelişimi ve Bugünkü Görünümü", *Milli Egemenlik ve Demokrasi Kurultayı*. 20-21 Nisan 1995, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 1995, s. 44, 46-48.

egemenliğine yol açarak mutlak monarşilerin sonunu getirecek, aynı zamanda yeni bir temsil anlayışına geçilmesine neden olacaktır. Bu süreçte elde edilen mâli yetkiler, İngiltere'de 1689'da Bill of Rights örneğinde kanun yapma yetkisini de kazandıracak, giderek iktidarın denetimine kadar uzanarak, danışma organlarından yasama fonksiyonu üstlenen parlamento aşamasına evrilme gerçekleşecektir.[7] Öte yandan Ortaçağ'da, feodal düzen yanı sıra kilise ile devlet arasındaki mücadelenin iktidarın mutlaklaşmasını önlediğine, özellikle yöneticilerin toplumu ilgilendiren meselelerde kilisenin onayına başvurmak zorunda kalışının dünyevî otoriteyi frenleyici/sınırlayıcı bir işlev gördüğüne işaret edilmiştir. Ancak zamanla ortaya çıkan reform, Hristiyanlık içinde iki mezhebe bölünme ve din savaşları kiliseyi ve otoritesini etkilemiş, mutlak monarşilerin ortaya çıkışıyla kilise dünyevî otoritenin üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmıştır.[8] Monarşik iktidarın yetkileri, genişleyen temsil yapısıyla parlamentoya geçmekle sınırlandırılmış olurken, XVII'nci yüzyılda Locke ve XVIII'inci yüzyılda Montesquieu "kuvvetler ayrılığı" teorisiyle; iktidarın "sınıf temelli bölünmesi yerine hukukî fonksiyon ayrımına dayalı bölünmesi"ni ortaya koyarak sınırlı iktidarın yönetim çerçevesini belirleyecektir. Kuvvetler ayrılığı ilkesi sınırlı iktidarın (anayasacılık) temel bir ilkesi olarak XVIII'nci yüzyıldan itibaren hak ve özgürlük bildirileri ve anayasalarda yazılı hâle getirilecektir.[9]

A. OSMANLI-TÜRK TARİHİNDE DANIŞMA KURULLARI

Bir bütün olarak bakıldığında, Türk siyaset ve hukuk tarihinde, farklı sosyal, siyasî, hukukî ve dinî faktörler "danışma" uygulamasının şekillenmesinde etkili olmuştur. Yine bu gibi faktörlerin etkisiyle, danışma, dönemlere göre değişebilen farklı anlam ve uygulama şekilleri kazanmıştır. İslam öncesi Türk hukukunda; toy, kurultay şeklinde görünerek karşımıza çıkan bu kavram, Türklerin İslamı kabulüyle, İslamdaki "istişâre, şûrâ" fikriyle uyuşmuş ve pekişmiş, Selçuklular ve Osmanlılarda "divan" şekline bürünmüş, XVII. yüzyılda Divan-ı Hümâyûn'un etkisinin azalmasıyla birlikte de "meşveret/şûrâ meclisi"ne dönüşmüştür. Tanzimat ile birlikte, yapılması düşünülen düzenlemeler için, "sürekli bir meclis" fikri benimsenmiş ve "meşveret" yasama meclisleri görünümünde kurumlaşmıştır. Tanzimat Döneminde hız kazanan Batılılaşma düşüncesi meşrûtî yönetim tarzına zemin hazırlamış, geleneksel meşveret düşüncesi bu yönetim tarzına ulaşmada "fikrî meşrûiyet" kaynağını oluşturmuştur. Parlamenter sisteme geçişte aydınların hareket noktası, geleneksel anlam ve uygulamasından kısmen sapma da gösterse, yine meşveret fikri olmuştur. "Meşveret", bu uzun danışma uygulaması döneminde, özellikle Osmanlı Devleti'ndeki görünümüyle, yerleşik bir "kavram" ve "uygulama" adı olarak öne çıkmıştır.

7 Göze, *a.g.e.*, s. 99, 126; Sarıca, *a.g.e.*, s. 206-207; Onar, *a.g.e.*, s. 48-49.

8 Ortaçağ'da devlet-kilise ilişkisi için bkz. Levent Gönenç, "Ortaçağ Avrupası'nda Anayasacılığın Düşünsel ve Kurumsal Temelleri", *Anayasa Hukuku, Prof. Dr. Ergun Özbudun'a Armağan*, *İkinci Cilt*. Ankara: Yetkin Yayınları, 2008, s. 275-284.

9 Ergun Özbudun, *Anayasalcılık ve Demokrasi*, 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017, s. 14.

1. Toy/Kurultay

Türkler İslam Öncesi Dönemde sosyal hayatta yerleşik bir gelenek olan danışma usulüne siyasî hayatta da büyük önem vermiştir. Hunlardan itibaren hemen her Türk devletinde; adı, yapısı, katılanları, yetki ve görüşme konuları farklı da olsa, devlet işlerinin görüşüldüğü "danışma, müzâkere, kontrol ve karar alma" özelliğine sahip bir kurul yer almıştır.[10]

Eski Türkler, danışma işinin yapıldığı yeri ve toplantıyı belirtmek üzere çeşitli terimlere yer vermiştir. Bunlardan biri "toy"dur. Toy, bütün Türk lehçelerinde ve Türkçe'den intikal ettiği diğer dillerde "meclis, toplantı" anlamına gelmektedir.[11] Oğuz Destanı'nda toy kelimesi geçer.[12] İbni Batûta Seyahatnamesi'ne göre toy, her sene kurulan bir meclistir.[13] Türkler toy tabirini, devlet yapısında gelenekleşen bir müessese anlamında, daha çok, senenin belirli zamanlarında yaptıkları, yeme içme, eğlence, dini tören ve danışmayı da içeren toplantılar için kullanmıştır.[14] Bu dönemde, Türkler tarafından kullanılan diğer bir kavram "kurultay"dır. Türkçe "kurul" ve Moğolca "tay" ekiyle oluşmuş bu terim, Türkçe'ye Cengiz Han Devleti'nden gelmiştir.[15] Oğuz Han Destanı'nda geçen iki "toy"dan, ikincisi "kurultay" olarak nitelendirilmiştir.[16] İbni Batûta Seyahatnamesi'nde yer alan toy kelimesi de kurultay anlamındadır. Kurultay kavramı, eski Türklerde toy ile aynı anlamda ve bazen biri diğerinin yerine kullanılabilmekteyse de kurultay "toy"a nazaran, daha çok, "seçkin kişilerin katıldığı meclis" olarak da görülür. Bir danışma meclisi olan kurultayın Oğuz Türkçesi'ndeki karşılığı "kengeş"tir. Anlamı, "işlerde karşılıklı danışma, görüşme ve tedbir alma"dır.[17]

Senenin belirli zamanlarında olmak üzere 'olağan', toplum ve devlet hayatını etkileyen önemli olayların meydana gelmesi halinde ise 'olağanüstü' toplanan danışma toplantıları, devletin en önemli meselelerinin görüşülüp kararlaştırıldığı yapılardı. Yeni Han seçimi, hükümdarın kontrolü ve tasdiki, Han'ın tahttan indirilmesi, töre tespiti, savaşa ve barışa karar verme, devlet yönetimiyle ilgili önemli kararlar alma bu meclislerin yetkileri arasındaydı.[18] Halkın katılımıyla oluşan toy toplantıları ve seçkin kişilerden oluşan kurultaylar vasıtasıyla yönetime katılım da gerçekleşmekteydi. Hakanın devlet hayatını ilgilendiren önemli meselelerde tek başına karar alamayıp kurultaya danışmak zorunda olması, burada karara bağlanmayan önemli devlet işlerinin kağan tarafından icrâ olunamaması, devlet teşkilâtı içinde hakandan hemen sonra gelen, hatta bazı yetkileri ile hakandan daha önemli bir

10 Nevzat Kösoğlu, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1990, s. 38.
11 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1995, s. 247.
12 *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: MEB, 1970, str. 90.
13 W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. İstanbul 1927, s. 184.
14 Toplantılar hakkında geniş bilgi için bkz. Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 197-198; Özkan İzgi, "Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S. 31, İstanbul 1977, s. 30 vd.; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 246 vd.
15 Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1982, s. 73.
16 *Oğuz Kağan Destanı*, str. 356.
17 Besim Atalay, *Divan-ı Lügat'it-Türk Dizini*. Ankara: Alaeddin Kıral Basımevi, 1943, s. 301.
18 Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 246 vd.; Arsal, *a.g.e.*, s. 274-275, 283; Ögel, *a.g.e.*, s. 80.

konumda olan bu kurullar sayesinde kağanın iktidarının sınırlanmış olduğuna işaret etmektedir.[19] Kurultay şeklindeki yapısıyla, Osmanlı Klasik Döneminin bir bölümüne kadar hükümdar seçiminde etkinliğini sürdüren bu kurulların Türk 'meclis' geleneğinin ilk çekirdeğini oluşturduğunu söylemek mümkündür.

2. İslam'da Şûrâ

Türklerin İslamı kabulüyle birlikte toy ve kurultay şeklindeki uygulama, Türk siyaset ve hukuk düşüncesinde artık şûrâ ve meşveret gibi kavramlarla görünmeye başlar. İslamî kökenli bu kavramlar, bu hukukun Türk siyaset ve hukukundaki etkisine paralel olarak uzun bir dönem yaygın bir kullanım ve uygulamaya sahne olmuştur. Bu çerçevede, meşveretin, Osmanlı Devleti'nin sonuna kadarki görünümü, uygulaması ve özellikle son dönemde bu kavram etrafında beliren tartışmaların anlaşılabilmesi, İslamdaki teorik ve uygulama yönünün genel hatlarıyla da olsa bilinmesini gerektirir.

Arapça kökenli şûrâ, istişâre, müşâvere, meşveret kelimeleri; "danışma", "söyleşme", "görüş ve düşünce alma", "bir mesele hakkında görüş sorma" gibi anlamlara[20] gelmekte olup, genellikle de birbirleri yerine kullanılabilmektedir. Özellikle şûrâ/meşveret, bir konuyu görüşmek, tartışmak gayesi ile yapılan "toplantı" yanında, bu toplantının yapıldığı "yer ve müessese"yi ifade edebilmektedir. Şûrâ kelimesi ayrıca, "toplanıp istişâre eden, belirli özelliklere sahip kişilerden oluşan seçkin topluluk" anlamı da taşıyabilmektedir.

İslam yönetim anlayışının temellerinden biri olarak şûra ilkesi, İslam ulemâsınca, aklî ve dinî temellere dayandırılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Hükmü, kitap, sünnet ve icmâ ile sabittir.[21] Şûrâ, Kur'an-ı Kerim'de genel ilke halinde yer almaktadır. Bunun somut hukuk normuna dönüştürülmesi başta sünnet olmak üzere diğer kaynaklar ışığında İslam hukukçularının içtihat faaliyetlerine[22], aynı şekilde, uygulamanın seyri de genel esaslar çerçevesinde; zaman, mekan ve şartlara bırakılmıştır.[23]

Hangi konuların şûrâ ya da meşveret kapsamına gireceği hakkında ulemâ fikir birliği içinde değildir. Ancak bütün İslam ulemâsının üzerinde birleştiği nokta; hakkında Kur'an

19 Masao Mori, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı", *Tarih Enstitüsü Dergisi,* Sayı IX, Yıl 1978'den ayrı basım, İstanbul, 1978, s. 220.

20 Butrus el-Bustânî, *Muhîtu'l-Muhît*, Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1979, s. 487-488; Tevfîk eş-Şâvî, *Fıkhu'ş-Şûrâ ve'l-İstişâre*, Mansûra: Dârü'l-Vefâ, 1992, s. 101-102; Şemseddin Sâmi, *Kâmûs-ı Türkî*, 3. Cilt, İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1986, s. 867; Âbidin Sönmez, *Şûrâ ve Rasûlullah'ın Müşâveresi*, İstanbul: İnkılâb Yayınları, 1984, s. 17-18; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, C. I, İstanbul: Nesil Yayınları, 1991, s. 101; Vecdi Akyüz, *Kur'an'da Siyasî Kavramlar*, İstanbul: Kitabevi, 1998, s. 95.

21 Muhammed Saîd Ramazan el-Bûtî, "Hasâisu'ş-Şûrâ ve Mukavvimâtuhâ", *eş-Şûrâ fi'l-İslâm*, el-cüz'üs's-sânî, Amman: Müesesesetü Âli'l-Beyt, 1989, s. 482.

22 M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*. 15. Baskı, İstanbul: Beta Basım Yayım, 2017, s. 33; Zekiyüddîn Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1990, s. 56-57.

23 Sönmez, *a.g.e.*, s. 127.

ve sünnette nas bulunan bir konuda gerek içtihada ve gerekse şûrâya yer olmadığıdır.[24] Ulemânın çoğunluğunun görüşüne göre, istişâre konuları farklı fikirlerin ileri sürülebileceği alanlardır. Bu konuların da çoğunlukta olduğu ifade edilmiş, dinî konular yanında, sosyal, ekonomik, siyasî, idarî, askerî, meselelerin de Şûrâ Meclisinin gündemini oluşturabileceği beyan edilmiştir.[25]

İslam uleması Şûrâ Meclisi ile devlet başkanı arasındaki ilişkiye önem vermiş ve özellikle iki meseleyi gündeme getirmiştir: Devlet başkanı için Şûrâ Meclisine gitmenin hükmü ya da başka bir ifadeyle "müşâvere emrinin" niteliği ve Şûrâ Meclisi kararları karşısında devlet başkanının nasıl bir tavır takınması gerekeceği? Devlet başkanının önemli konularda Şûrâ Meclisi ile müşâverede bulunmasının; zorunluluğu (vücûb) mu, yoksa yapılması tavsiye edileni (nedb) mi ifade ettiği konusunda ulemâ ihtilaf etmiştir. Genel olarak, selef uleması şûrânın mendup (yapılması makbul), buna karşılık, özellikle çağdaş ulemâ şûrâ'nın vacip (zorunlu) olduğu görüşündedir.[26] Hakkında kitap ve sünnette hüküm bulunmadığından içtihâdî bir mesele olarak ortaya çıkan şûrâ kararlarına karşı devlet başkanının takınacağı tutum hakkında da ulemâ ihtilafa düşmüştür. Bir grup, şûrâ kararlarının, sadece doğru bilginin elde edilmesine kaynaklık edebileceğini, devlet başkanının sonuç bakımından şûrâ kararlarına uymak zorunda olmadığını ileri sürer. Diğer grup, Hz. Peygamber ve Dört Halifenin uygulamasına bakarak şûrâ kararlarının devlet başkanını bağlayıcı olduğunu ve şûrâda beliren çoğunluğun görüşüyle bağlı kalmak zorunda olduğunu söyler.[27]

Hz. Peygamber ve Dört Halife Döneminde, şûrâ ilkesinin hem hukukî hem fiilî yönden kabulü ve uygulanması kısmen kurumlaşma sürecini de beraberinde getirmiştir. Emeviler ile birlikte saltanat yönetimine geçiş ve İslamî esaslar ile bağdaşamayan fiilî uygulamalar, özellikle, geliştirilmesi ve somutlaştırılması içtihat alanına bırakılan başta "şûrâ" olmak üzere kamu hukuku alanındaki önemli ilkelerin kurumlaşmasını da önlemiştir.[28] Bununla birlikte, Emeviler, sosyal ve dinî temellere dayanan şûrâ ilkesini tamamen de terk etmemişlerdir. Sonuçta, Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemindeki uygulama özelliğini ve samimiyetini kaybetmiş olsa da, "istişare"nin devlet işlerinin görülmesinde bir "yöntem" olarak uygulandığı kurullar ortaya çıkmıştır. Nitekim, zaman zaman toplanan ve bir kısmına vâlilerin başkanlık ettiği eyâlet temsilcileri (vüfud) ile merkezdeki Büyük Divan, müstakil bir şûrâ kurumu olmaktan ziyade, belli ölçüde, "istişâre" ile devlet işlerini gören yapılar mahiyetindedir.[29] Aynı şekilde Abbasiler'deki "Büyük Divan" da, meşveret yöntemiyle devlet işlerinin görüldüğü bir kuruldur. Bu kurullar, istişâre prensibinin uygulanabildiği ölçüde "Şûrâ Meclisi" özelliği göstermiştir.

24 Muhammed Bâbillî, *eş-Şûrâ fi'l-İslâm: Tenâsuh ve Teâvun*, Beyrut: Mektebü'l-İslâmî, 1996, s. 65-70; Sönmez, *a.g.e.*, s. 120; Karaman, *a.g.e.*, s. 101; Bûtî, *a.g.m.*, s. 498 vd. Hakkında nas bulunan konulardaki istişârenin ise sadece yöntem ve usule ilişkin olabileceği belirtilmiştir.

25 Abdülkerim Zeydan, *İslam Hukkunda Ferd ve Devlet*. çev. Cemal Arzu, İstanbul: Kalem Kitabevi, 1969, s. 44; Şâvî, *a.g.e.*, s. 101.

26 Abdülkâdir Ebû Fâris, "*Hükmü'ş-Şûrâ ve Medâ İlzâmuhâ*", *eş-Şûrâ fi'l-İslâm*, el-cüz'üs's-sânî, Amman: Müesesesetü Âli'l-Beyt, 1989, s. 729 vd.; Nevin A. Mustafa, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*. çev. Vecdi Akyüz, İstanbul: İz Yayıncılık, 1990, s. 111dn. 125.

27 Geniş bilgi için bkz. Ebû Fâris, *a.g.m.*, s. 770 vd.

28 Aydın, *a.g.e.*, s. 122.

29 Vecdi Akyüz, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991, s. 98-99, 108.

3. Divan-ı Hümâyûn

Divan, İslamiyet sonrası Türk hukuk tarihinde "danışma" ile ilgili sıkça kullanılan terimlerden biridir. Divan kavramına ne Kutadgu Bilig'de ve Kaşgarlı Mahmud'da ne de daha önceki dönem Türkçesinde rastlanır[30]. Divan, "büyüklerin toplandığı yer, meclis anlamında" Farsçadan Arapçaya oradan da Türkçeye geçmiş kelimelerdendir.[31] Osmanlı kullanımında divan tabiri, Farsça ve Arapça'dan da ileri şekilde, "toplantı ve kurul" manasındadır. Kavram zamanla, "hem toplantının kendisi, hem de toplanılan yer"[32] anlamında, devlet yönetiminde yetkili daireleri tanımlamada kullanılmıştır. XVIII'inci yüzyıl ile birlikte Divan-ı Hümâyûn'un etkisizleşerek yerini Meşveret Meclisine bırakmasına paralel olarak, divan kelimesi de yerini "meclis" kelimesine bırakmaya başlamıştır.[33]

Türk hukuk tarihinde, İslam öncesi ve sonrası uzun bir dönem devlet teşkilâtı ve işleyişi teamülî esaslarla düzenlenmiştir. Büyük Selçuklularda, Anadolu Selçuklularında ve Anadolu Beyliklerinde önemli devlet işlerini gören büyük bir divan vardı. Bu divana bağlı çeşitli divanlar bulunmakta ve divanda işler istişâre ile görülmekteydi.[34] Osmanlı Devleti'nde de, kendisinden önceki Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi, merkezde büyük bir divan bulunmaktaydı. Bizzat padişahın başkanlığında birinci derecede devlet işlerini görüşmek üzere toplanan bu divana "Divan-ı Hümâyûn" ismi verilmiştir.[35]

Padişah, Veziriazam ve Divan-ı Hümâyûn'dan oluşan Osmanlı Merkez Teşkilâtında, siyasal iktidar ve buna bağlı olarak, örfî yasama, yürütme ve kısmî olarak da yargı yetkisi padişahın şahsında toplanmaktaydı. Bu yetkilerin büyük bir bölümü veziriazam ve Divan-ı Hümâyûn aracılığıyla kullanılmaktaydı. Sınırlı yasama yetkisi çerçevesinde, Divan-ı Hümâyûn; "nizam-ı memleket ve hıfz ve hirâset-i raiyyet ve siyasete müteallik umûr"da"[36], yani, siyasî, idarî, askerî ve mâlî işlerde yetkili kılınmıştı. Şikâyet ve davalar da bu önemli kurulda görüşülür ve ilgili üyelerce karara bağlanırdı. Tayin, terfi, idari denetim gibi yönetim işleri ve yabancı devletlerle olan diplomatik ilişkiler de Divan-ı Hümâyûn'un yetki alanı içindeydi.[37] Osmanlı devlet teşkilâtı içinde, saltanat makamından sonra en güçlü kişi olan veziriazamın temsil ettiği sadaret makamı, padişahtan intikal eden yetkileri istediği gibi kullanmada ve tek başına karar vermede tam manasıyla serbest değildir. Veziriazam, işleri, padişah adına ve istişâre esaslarına göre sevk ve idare eden en yüksek devlet görevlisidir; önemli işlerde diğer görevlilerle birlikte çalışmak, onların görüşlerini sorma geleneğine uyarak belli başlı

30 Ögel, *a.g.e.*, s. 90.

31 Abdülazîz ed-Dûrî, "*Divan*" maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul ,1994, s. 377-378;.Hüseyin Kazım Kadri, "*Divan*" maddesi, *Türk Lügatı II*. 1928, s. 835. Yazar aynı sayfada divanın, hem Farsça hem de Arapça bir kelime olduğunu söyler.

32 Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümâyûn*. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1986, s. 4.

33 Carter V.Findley, "Madjlis al-Shura", *Encyclopedia of Islam*. second edition, Vol. V, Leiden: E.J.Brill, s. 1082.

34 Mumcu, *a.g.e.*, s.16-19.

35 Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991, s. 8.

36 *Tevkii Abdurrahmanpaşa Kanunnamesi*, Millî Tetebbular Mecmuası, I/3, 1331, s. 541.

37 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*. 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 13; Mumcu, *a.g.e.*, s. 108; İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*. 4. Baskı, Ankara: Cedit Neşriyat, 2012, s. 212.

devlet büyükleriyle "istişâre etmek" durumundadır. Bu istişârenin yapılacağı yer ise "Divan-ı Hümâyûn"dur.[38] Çeşitli İslam devletlerinde görülen devletin genel yönetimi ile yetkili ve sorumlu divanların en gelişmiş şekli olarak Divan-ı Hümâyûn, aynı zamanda danışma/şûrâ ilkesinin bir uygulama alanıdır. Divan-ı Hümâyûn'un bu özelliğini Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi: "...umûru saltanatı veziriazam sair vüzera ile ve defterdarlarım ile müşâveret ideler"[39] diyerek ortaya koyarken, aynı zamanda meşvereti, devlet işlerinin görülmesinde uyulması gereken zorunlu bir yöntem olarak düzenlemiştir. Böylelikle, Osmanlı Devleti'nin Yükseliş Döneminde istişâre devlet işlerinin görülmesinde bir yöntem, Divan-ı Hümâyûn ise bu yöntemin uygulandığı bir "şûrâ/danışma meclisi" niteliğindedir.[40]

4. Meşveret/Şûra Meclisleri

Divan-ı Hümâyûn'un XVII. yüzyıl sonlarına doğru etkisizleşerek önemini kaybetmesine paralel olarak sık sık toplanan önemli bir kurul "Meşveret Meclisleri"dir. "Şûrâ Meclisi" ya da kısaca "Meşveret" adı da verilen bu kurul, imparatorluğun kuruluşuna kadar giden bir uygulama geçmişine sahiptir. Meşveret meclisleri, ortaya çıkışlarında, savaş, padişah seçimi ve mâlî kriz gibi devlet yönetiminde karşılaşılan olağanüstü hallerde toplanmaktaydı.[41] Osmanlı padişahları tahta çıkışlarında vüzerâ ve ulemâ başta olmak üzere seçkin bir topluluğun seçimi ve onayıyla başa geçmeyi "ittifâk-ı ashâb-ı ârâ ve şûrâ" olarak nitelendirmişlerdir.[42] Zamanla devlet bünyesinde ortaya çıkan bozulma alametleri ve bunlara çözüm aramanın zorunlu hâle gelmesi meşveret meclislerini belirginleştirmeye başlamıştır. XVIII'inci yüzyılın ortasından itibaren şartların da etkisiyle Meclis-i Meşveretin sıkça toplandığı ve idarî sistemdeki ağırlığının arttığı görülür.[43] İşlevselliğinin artmasına bağlı olarak hem "yapılan iş" hem de "kurul" adı olarak meşveret yerleşik bir kavram halini almıştır.

En doğru kararı almak, sorumluluğu paylaşmak ve karara meşruiyet kazandırmak başta padişah olmak üzere yöneticileri meşveret meclisi toplamaya götüren temel sebeplerdi.[44] Başlangıçta ayak divanı gibi uzun bir süre belli kurallara bağlı olmaksızın toplanan kurul, sık sık toplanmasına paralel olarak I. Abdülhamit, özellikle de III. Selim ve II. Mahmut ile devam eden dönemde belli bir düzene kavuşmuştur. Savaş, barış veya isyan gibi olaylar Divan-ı Hümâyun sonrası dönemde dâimâ olağanüstü meşveret/şûrâ toplanmasını beraberinde

38 Mumcu, *a.g.e.*, s. 36.
39 *Kanunname-i Âli Osman*, neşr. M. Arif, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası İlavesi, İstanbul 1330, s. 16.
40 Ayhan Ceylan, "Bir Danışma Kurumu Olarak Divan-ı Hümâyûn, İslamda Şura ve Divan-ı Hümâyûn'un "Şûra Meclisi" Niteliği", *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı I*, Yıl 6 Sayı 31 Ocak-Şubat 2000, s. 400-417.
41 Mumcu, *a.g.e.*, s. 157.
42 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 185 dn. 2,3,4; Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telâkkisiyle İlgisi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XIV/1, 1959, s. 82.
43 Ali Akyıldız, "Osmanlı'da İdarî Sorumluluğun Paylaşımı ve Meşruiyet Zemini Olarak Meclis-i Meşveret", *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 32.
44 Akyıldız, "*Meclis-i Meşveret*", s. 31, 43.

getirmiştir. Kurumsallaşma döneminde çalışma düzenine kavuşan şûrâ meclisleri haftanın belli günlerinde toplanmaya başlamıştır.[45] Toplantılara katılacak olanlar önceden belirlenir, katılım görüşme konusunun mahiyetine göre değişirdi. Olağanüstü toplantılarda katılım yüksek, diğer toplantılarda daha sınırlıydı. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde meşveret; savaş ve barışa karar vermek, antlaşma yapmak, siyasî, idarî, mâlî vb. pek çok konuyu müzâkere edip karara bağlamaktaydı.[46] Hatta yetkisi hukukî düzenlemeler yapabilmeye kadar uzanabilmekteydi.[47] Toplantılarda, kalemiyenin, askeriyenin ve ilmiyenin görevde olan veya olmayan belli başlı yöneticilerinin katılmasına özel bir önem verilmekteydi. Görüşmelere tüm üyelerin katılması ve düşüncelerini çekinmeden serbestçe serdetmesi istenirdi. Toplantılarda alınan kararların şerîliği konusuna önem verilmekte, toplantıya katılan ulemâdan fetva alınma yoluna gidilmekteydi.[48] Padişahların, ittifâkla kararın çıkmasına özen gösterildiği bu meclislerde alınan kararlara önem verdikleri, genel olarak da onayladıkları anlaşılmaktadır.[49] Aynı dönemde çağdaş Avrupa devletlerinde sosyal, ekonomik ve siyasî gelişmeler benzer meclislerin yapısını temsilî bir niteliğe kavuştururken, Osmanlı Devleti'ndeki farklı sosyal yapı ve siyasî gelişmeler meşveret meclislerini temsilî bir niteliğe götürmemiştir.[50]

II. MEŞRUTİYET'İN ÖN DENEYİMİ OLARAK TANZİMAT DÖNEMİ

A. ANAYASAL BELGE OLARAK TANZİMAT FERMANI

1839 yılında ilan edilen ve "usûl-i atîkayı bütün bütün tağyir ve tecdîd" eden Tanzimat Fermanı Osmanlı siyasi-hukukî modernleşmesinin temel metni olarak görülebilir.[51] Hukukî bir belge olarak Tanzimat Fermanı berat (charte) olma özelliği yanında, içerdiği ve ilan ettiği hak ve özgürlükler bakımından "temel haklar beyannamesi" veya "haklar bildirisi" niteliğindedir. Ferman'da, Osmanlı Devleti ve ülkesinin iyi yönetilmesi için yeni kanunlar ihdas edileceği, bu kanunların temel esasını da; can ve mal güvenliği, ırz ve namusun korunması, adil vergi tayini ve askerlik alım ve süresiyle ilgili usulün belirlenmesinin oluşturacağına yer verilmesi[52], ona "temel haklar bildirisi" özelliğini kazandırmaktadır.[53]

45 Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 262-263; Akyıldız, "*Meclis-i Meşveret*", s. 41-42.
46 Mumcu, *a.g.e.*, s. 16; Akyıldız, "*Meclis-i Meşveret*", s. 32-33.
47 Yunus Koç-Fatih Yeşil, *Nizâm-ı Cedîd Kanunları (1791-1800)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2012, s. XVII-XVIII
48 Akyıldız, "*Meclis-i Meşveret*", s. 35, 44.
49 Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hat-tı Hümâyûnları-Nizam-ı Cedit*. 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 148-149.
50 Mumcu, *a.g.e.*, s.168.
51 Mümtaz'er Türköne, "Tanzimat Fermanı ve Mehmet Sadık Rıf'at Paşa", *Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı III*, Y. 6, Sy. 33, Ankara, 2000, s. 180.
52 Fermanın metni için bkz. *Düstûr*, I. Tertip, C. I, İstanbul 1289, s. 4-7.
53 Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. 20. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011, s. 92-93; Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu-Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*. 12. Baskı, Ankara: Turhan Kitabevi, 2007, s. 332-333.

Sultan Abdülmecid, Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu ile yukarıdan aşağı doğru tecelli eden bir irade ile de olsa belirli prensiplere uyacağını yeminle taahhüt ve ilan etmektedir. Ferman bu haliyle anayasa olmaktan uzaktır. Bununla birlikte, padişah yetkilerinin bir kısmını kendi rızasıyla sınırlayarak (auto limitation) Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye devretmiştir.[54] Nitekim, Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nu açıklamak için gönderilen Ferman-ı Âli'de; "mevâdd-ı esâsiyenin füruâtına dair ekseriyet-i ârâ ile karar verilen şeylere müsaade eyleyeceği"ne padişah yemin etmektedir.[55] Devlet organlarının düzenlenişine, temel hak ve özgürlüklere yer veren, bununla birlikte anayasalara özgü olarak iktidarın sınırlandırılmasını kurumsal tekniklerle düzenlemeyen Ferman, "anayasal belge" olarak nitelenebilir. Ancak devlet yönetiminde, "mevâdd-ı esâsiye" mahiyetinde temel esas ve ilkelere yer vermesi, aldığı kararlara padişahın uyacağına dâir söz verdiği bir meclis öngörmesi ve ilkelerinin kanun şeklinde uygulamaya geçmesi onu bir hak bildirisinin ötesine götüren özelliklerdir. Kanun-i Esâsî'nin yürürlüğüne dâir Hatt-ı Hümâyunda, Kanun-i Esâsî'nin ilanı Tanzimat Fermanı ile başlayan reform sürecinin bir semeresi olarak görülmüştür.[56] Bu yaklaşımın geriye yönelik Anayasaya meşruiyet sağlama ve konumunu güçlendirme amacı olduğu belirtilebilirse de, Tanzimat Döneminin bir ön deneyim olarak meşrutiyeti hazırlayıcılık gerçeğine işaret ettiği de göz ardı edilmemelidir. Gerçekten, bu kanunları müzâkere usulüyle yapmak üzere Meclis-i Âlî-i Umûmi, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Meclis-i Âlî-i Tanzimat gibi sürekli meclisler oluşturulması, taşradaki mahallî temsilcilerin yerel meclislerde karar alma sürecine katılmaları, burada ilk defa ortaya çıkan seçim uygulaması ve daha sonra Şûrâ-yı Devlet'in kurulması Meşrutiyet'i ve parlamentoyu hazırlayıcı önemli girişimlerdir.[57] Tanzimat Fermanı'nda öngörülen yeni yönetim anlayışının hayata geçirilmesi konusunda Tanzimat ricâlî güçlü bir irade ortaya koymuş, her yerde uygulanamasa da niyet bazında Ferman'ın tüm Osmanlı coğrafyasında tatbik edilmesi istenmiş, ilanı sonrası metninin padişah tarafından vazifelendirilen görevlilerce, vilâyet, sancak, kaza, kasaba ve köylere gönderilerek esaslarının okunması ve izah edilmesi emredilmiştir.

B. TANZİMAT MERKEZ MECLİSLERİ

1. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye

Meclis-i Meşveretin Divan-ı Hümâyûn'dan boşalan yeri tam olarak dolduramaması ve yapılacak reformlar nedeniyle, ihtiyaca cevap verebilecek sürekli, yerleşik ve belirli kurallar çerçevesinde çalışacak düzenli bir istişâre organına gerek duyulmuştur. Kaldı ki, bu sırada ilanı düşünülen Tanzimat Fermanı'nda yer alacak ilkelerin programlanması ve bunların

54 Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Dönemi'nde Meclis-i Vâlâ (18381868)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994, s. 113.

55 Ferman-ı Âlî metni için Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985, s.181-184.

56 *Düstûr*, I. Tertip, C. IV, İstanbul 1296, s. 2.

57 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. 3. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 35-37.

uygulanması da ancak sürekli bir meclis tarafından gerçekleştirilebilirdi. Bu amaçla yeni bir meclis için çalışmalara başlandı ve Tanzimat öncesi hazırlıkların son aşaması olarak 1838 yılında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye kuruldu.[58] Kuruluşu beyan eden Hatt-ı Hümâyûnda böyle bir meclise olan zorunluluk şöyle ifade edilmiştir[59]:

> "…emr-i vacibi'l-edây-ı perverdegârı ve Sünnet-i seniyyei hazreti peygamberîye imtisâlen cemi zamanda Devlet-i Aliyyenin usûl-i mehâsin şumûlünden olduğu vechile bazı mesâlih-i mu'tena-bihâ beyne'l-vükelâ müşâvere ve müzâkere ile tanzim ve tesviye olunagelmekde ise de vükelâ ve me'murîn meşâgil-i kesîreleri cihetiyle dâima akd-i encümen-i meşveret etmekliğe dest-res olamadıklarından ba'dezîn ifâte-i vakt olunmayarak kâffe-i mehâmm-ı saltanat-ı seniyyenin kemâ yenbagi hüsn-ü tensik ve temyiz ve tedkıkiyle her bir husûs şeâib-i araz ve itirazdan külliyen vâreste ve masun olarak rü'yet ve olvechile ehass-ı matlub ve mültezim-i mülûkâne olan adalet ve hakkaniyet ve intizâm-ı ahvâl-i mülk ve millet kaziyye-i hayriyyesi kemâliyle karin-i hüsn-i husûl ve suret olmasıyçün Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye ism-i sâmisiyle saray-ı hümâyûn-u şahânede.mu'temidân-ı saltanat-ı seniyyeden bazı zevatdan mürekkeb meclis-i âlî tertibiyle gerek mesâlih-i câriye ve gerek tanzimât-ı mülkiyeye dair hayr ve nefi âm ve şâmil olan mevâdd-ı nazike âzây-ı mezkûre beynlerinde bi'l-etrâf müzâkere ve müşâvere olunması…"

Mustafa Reşit Paşa bu Meclisi tasarlarken İngiltere ve Fransa yerine Avusturya ve Prusya modelini tercih etmişti. Reşid Paşa gerçekçi davranarak Osmanlı yapısını göz önünde bulundurmuş olmalıdır. Monarşik devlet yapısı, yetkinin paylaşımı, son sözün padişahca söylenmesi ve yukarıdan aşağı doğru teşkilâtlanma yapısının benzerliği böyle bir tercihte etkili olmuş gözükmektedir.[60]

Meclis-i Vâlâ, Tanzimat Fermanı'nda yer verilen müesseseler arasındadır. Yeni dönemde müzâkere ve karara bağlanacak işlerin çokluğu nedeniyle, mevcut "…Meclis-i Ahkâm-ı Adliye âzâsı daha lüzumu mertebe teksir olunarak işbu emniyet-i can ve mal ve tayin-i vergi husûslarına dâir kavânin-i mukteziye bir tarafdan kararlaşdırılıp..."[61] ona göre hareket edilecektir. Tanzimat'ın ilanından hemen sonra yeni yetkilerle güçlendirilen Meclis-i Vâlâ, genel olarak Tanzimat Fermanı ile belirlenen yeniliklerin planlanıp uygulanmasını sağlayacaktı.

Meclis, ilk dönem belli bir çalışma düzenine kavuşturulamamıştı. Bu ilk tecrübe döneminden sonra, Tanzimat ile beraber yüklenmiş olduğu yeni görevler bir çalışma düzenini de zorunlu kılmaktaydı. İlki Tanzimat Fermanı'nın hemen akabinde olmak üzere, zamanla, Meclisin üye seçimini ve çalışma esaslarını düzenleyen çeşitli nizâmnâmeler ihdas edilmiştir.[62] Nizâmnâmelerle Meclis-i Vâlâ'da karar oluşumunda ittifâk-ı ârâ (oy birliği)

58 Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 18, 36.
59 *Takvim-i Vekayi*, def'a 163 (11 Muharrem 1254); Ahmed Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, C. V, İstanbul 1302, s. 110.
60 Bkz. Kaynar, *a.g.e.*, s. 105.
61 Ferman için bkz. *Düstur*, I. Tertib, C.I, İstanbul 1289, s. 4-7.
62 Nizâmnâmeler için bkz: T. V., 188 (18 Şevval 1255); Kaynar, *a.g.e.*, s.202-205; Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 42-43.

yerine, ekseriyet-i ârâ (oy çokluğu) usulünün benimsenmesi, üyelerin düşüncelerini serbestçe ve kınanmaksızın söyleyebilmesi, görüşülecek konuların önceden üyelere bildirilmesi gibi müzâkere ve karar sürecine ilişkin hükümler, bunun yanında, gerektiğinde bazı konularda komisyonlar oluşturulması düzenlenen önemli konular arasındaydı.

Sultan Abdülmecit 1840 yılında Meclisin yeni binasını açış merasiminde yaptığı konuşmada, yetkilerini kendi isteği ile sınırladığını söyleyerek Meclise olan güvenini belirtmekteydi. Padişah ayrıca, gelecek seneye ilişkin yapılması lâzım gelen hususlar ile ilgili olarak her sene başında Meclis-i Vâlâ'ya geleceğini de bildirmekteydi.[63]

1856 Tanzimat Fermanı ile birlikte Meclis-i Vâlâ'ya gayrimüslim üyeler de alınmaya başlandı.[64] Tanzimat'ın planlayıcısı ve uygulayıcısı olan bu Meclis; Meclis-i Umûmî toplantılarında görüş belirtme, kanunlara aykırı davranan kamu görevlilerini yargılama, diğer meclislerde alınan kararlara son şeklini verme, Tanzimat Fermanı ile belirtilen alanlarda gerekli olan kanun ve tüzükleri hazırlama ve uygulanmasını kontrol etme gibi istişârî, idarî, icraî, kazâî ve eskiden olduğu gibi padişah adına kullanmak üzere örfî hukuk alanında yasama yetkisine sahip bulunmaktaydı.[65] Mülkî, askerî, malî, iç ve dış politika alanında uzman kişiler yanında, meselelerin şer'i yönünü incelemek üzere ilmiye mensupları da Mecliste bulunmaktaydı.[66]

Temsilî niteliği olmayan Meclis, geleneksel meşveret usulünü devam ettirmekle birlikte, Batılı etkileri de bünyesinde taşımıştır. Meclis-i Vâlâ'da alınan kararların padişahça uygulanmak üzere ilan edeceğinin belirtilmesi, ayrıca burada, görüşme, oyların verilmesi ve karar alımı ile parlamenter usullere yer verilmesi Meşrutiyet'i hazırlayıcılığına işaret etmektedir.[67]

2. Meclis-i Âlî-i Tanzimat

Meclis-i Vâlâ, gittikçe artan yoğun çalışma yükünü kaldıramaz duruma gelmiş, yeni bir meclise ihtiyaç duyulmaya başlanmıştı. İç çekişmeler ve rüşvetle mücadele edilmesi gerekliliği de böyle bir yapılanmayı gerektirmekteydi. Konu, Babıâli'de toplanan Meclis-i Umûmî'de görüşülerek, 1854'de Meclis-i Âlî-i Tanzimat adlı yeni bir meclis kuruldu.[68]

63 Metinlerin içeriği ile ilgili olarak bkz. T. V., 195 (11 Muharrem 1256); Ahmed Rasim, *İstibdattan Hakimiyeti Milliyeye,* İstanbul 1342, s. 246-250.

64 Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 83.

65 Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 84, 115-125; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993, s. 192-197; Tanör, *a.g.e.*, s. 78.

66 Akyıldız, *Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 211.

67 Recai Galip Okandan, "Amme Hukukumuzda Osmanlı Devleti'nin İnkırazına Kadar Parlamentarizm ve Hususiyetleri", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. XIII/2, 1947, s. 458.

68 Stanford J. Shaw, "19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezi Yasama Meclisleri I", *Tarih ve Toplum Dergisi,* Sy. 76, Nisan 1990, s. 15; Cevdet Paşa, *Tezakir*,1-12, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991, s. 27; Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 50; T. V., 512 (Selh-i Muharrem 1271).

Meclis-i Tanzimat'ın üç önemli görevi vardı: Birincisi, kanun yapmak; ikincisi, vükelayı yargılamak; üçüncüsü, kanun ve nizamların uygulanmasında yolsuz bir şey görürse bunu sadaret makamına ihtar etmekti.[69] Geniş yetkilerle donanmış olan bu Meclis üyelerinin; kanun ve nizamları bilen, iç ve dış konularla dünyada olup bitenler hakkında bilgili ve birikimli yüksek rütbeli devlet adamları arasından seçilmesine dikkat edilmiştir. Kuruluşundan bir müddet sonra gayrimüslim üyeler de Meclise kabul edilmeye başlanmıştır.[70] Meclis üyeleri, müzâkerelerde görüşlerini özgürce söylemeye teşvik edilmiştir. Karar ister ittifâkla, isterse oy çokluğuyla alınsın, iki taraf da görüşlerini mazbatada belirtebilecekti.[71]

Meclis-i Vâlâ, yasama yetkisini devralan Meclis-i Tanzimat ile birlikte 1861 yılına kadar yan yana çalıştı. 1861 yılında Meclis-i Tanzimat, Meclis-i Vâlâ'ya katıldı. Yeni Meclis; Kavânin ve Nizâmat Dairesi, Umûr-ı İdare-i Mülkiye Dairesi ve Muhakemat Dairesi olmak üzere üç kısma ayrıldı. Meclis-i Tanzimat'ın yasama görevi, ilk daireye; muhakeme görevi, Meclis-i Vâlâ'nın umum heyetine verilirken, uygulamaya ilişkin aksaklıkları gözetme görevi ise ilgâ edildi.[72] Tanzimat Meclisi olarak döneme damgasını vuran Meclis-i Vâlâ 1868 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Kuruluşundan itibaren pek çok değişiklikler geçiren Meclis son kez, Şûrâ-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye olarak ikiye ayrılmıştır.[73]

3. Şûrâ-yı Devlet

Fransa ve Avusturya'daki devlet konseylerinin başarılı uygulamaları, Fransa'nın İstanbul'daki elçisi Bouree'nin Âli Paşa ve Fuad Paşa'ya müslim ve gayrimüslim tebaanın birlikte temsil edileceği Conseil d'Etat'ya benzer bir müessese oluşturulması tavsiyesi, Yeni Osmanlıların bazı üyelerinin bu konudaki ısrarı, yerel meclislerdeki temsili yapıyı merkezde de uygulama düşüncesi ve 1867'de Fransa'yı ziyaret eden Sultan Abdülaziz'in böyle bir yapılanmaya sıcak bakması gibi iç ve dış istek ve beklentilere cevap mahiyetinde yeni bir meclis oluşturulması gündeme geldi.[74] 1868'de yayınlanan Hatt-ı Hümâyûn ile; "Şûrâ-yı Devlet adında bir meclis teşkil edildiğini belirten" "Şûrâ-yı Devlet Nizâmnâmesi" yayınlandı.[75]

Nizâmnâmenin ikinci maddesinde Şûrâ-yı Devlet'in yetki ve görevleri belirtilmekteydi. Buna göre yeni Meclis; kanun ve nizâmat (tüzük) tasarılarını hazırlamak ve incelemek, kanunen kendisine verilen mülkî işleri inceleyerek aldığı kararları padişaha arz etmek, hükümet ile

69 *Tezakir*, 13-20, s. 153.
70 Akyıldız, *Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 251.
71 Stanford J. Shaw, "19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezi Yasama Meclisleri II", *Tarih ve Toplum Dergisi,* Sy. 77, Mayıs 1990, s. 40.
72 *Tezakir*, 13-20, s. 153; Shaw, "*Merkezi Yasama II*", s. 42; Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 54.
73 Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s.30.
74 Shaw, "Merkezi Yasama II", s. 43; Roderic H. Davison, *Reform in The Ottoman Empire 18561876*. Princeton, N. J. 1963, s. 240; Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 31; Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1992, s. 186; Fethi Gedikli, *Şura-yı Devlet*. 2. Baskı, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2018, s. 7-12.
75 *Düstur*, I. Tertib, C. I, İstanbul 1289, s. 703.

şahıslar arasındaki davaları görmek, mülkî ve adlî makamlar arasındaki uyuşmazlıklarda yetkili mercii belirlemek, yürürlükteki kanun ve nizamlara ilişkin olarak devlet dairelerinden gelen evrak ve yazılar üzerine görüş beyan etmek, kendisinin yetkilendirildiği durumlarda devlet memurlarının durumlarını incelemek ve yargılamak, padişah ve devlet dairelerinin isteği üzerine görüş belirtmek ve Vilâyet Nizamnâmesi'ne göre her sene vilâyet merkezlerinde toplanan umûmî meclislerin ıslâhâta dâir müzâkere edeceği maddelerin mazbatasını, her meclisçe, mevcut üyeleri arasından seçilecek üç veya dört kişiden oluşacak komisyonun Dersaadet'e götürmesi sonucu, müzâkere olunacak maddeleri, bu üyelerin de bulunacağı toplantıda kararlaştırmakla görevliydi.[76] Şûrâ-yı Devlet bu nizâmnâme gereği, her biri bir başkanın yönetiminde ve onar üyeden oluşan beş daireye, 1872 yılında yapılan değişiklikle de üç daireye ayrıldı.[77]

Şûrâ-yı Devlet, 10 Mayıs 1868'de Babıâli'de yapılan bir törenle açıldı. Padişah açış konuşmasında, kuvvetler ayrılığı ilkesine işaret etmekteydi.[78] Şûrâ-yı Devlet'in üyeleri kendisinden önceki meclislere göre daha temsilî bir nitelik göstermekte, üyeler, hükümet tarafından, gelen listeler içinden seçimle belirlenmekteydi. Şûrâ-yı Devlet'te üçte bir oranında gayrimüslim üye de bulunacaktı. Bunun yanında seçimle oluşturulmuş vilâyet meclislerinden gelen delegelerle de her yıl toplanmak gerekmekteydi. Böylece yerel meclis yapıları merkeze taşınmak suretiyle, kısmî bir şekilde de olsa halka temsil yolu açılmaktaydı.[79] Eski divan ve meşveret geleneğinin bu son halkası, geleneği temsil ile birlikte farklı özellikler de taşımaktaydı. Kuvvetler ayrılığı ilkesinin yansıdığı yapısı, temsilî niteliği olan üyelerin katılımına açık yönü ve bütçeyi inceleme gibi yetkilere sahip olmasıyla "iptidâî bir Meclis-i Mebusan" olarak değerlendirilen Şûrâ-yı Devlet, meşrutî rejimi hazırlamadaki rolü nedeniyle de ayrı bir önemde değerlendirilmiştir.[80]

4. Merkezî Üst Meclis: Meclis-i Âlî-i Umûmî

Tanzimat Fermanı'nda yer alan; "…Meclis-i Ahkâm-ı Adliye âzâsı daha lüzumu mertebe teksîr olunarak ve vükelâ ve ricâl-i Devlet-i Aliyyemiz dahi bazı tayin olunacak eyyâmda orada içtima ederek ve cümlesi efkâr u mütâlaâtını hiç çekinmeyüb serbestçe söyleyerek işbu emniyet-i can u mal ve tayin-i vergü husûslarına dâir kavânîn-i mukteziye bir tarafdan kararlaşdırılub…" şeklindeki ibâre, Meclis-i Vâlâ yanında, onu da içine alacak şekilde "vükela ve ricali devlet"ten oluşan yeni bir meclisin kuruluşuna işaret etmektedir. Meclis-i Umûmî, 1839-1876 arasındaki Tanzimat meclislerinin en yüksek danışma ve karar organı durumundadır.

76 *Düstur*, I. Tertib, C. I, s. 703-704.
77 Bkz. Şûrâ-yı Devlet Nizâmnâme-i Dâhilîsi, *Düstur*, I. Tertib, C. 1, s. 707.
78 Gedikli, *a.g.e.*, s.22.
79 Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 59; Carter V. Findley, *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform*. (çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol), İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s. 149.
80 Tunaya, *a.g.e.*, s. 36; Tanör, *a.g.e.*, s. 105.

Meclis-i Umûmî, (1839-1854) yılları arasındaki ilk dönemde Babıâlî ve Meclis-i Vâlâ üyelerinden oluşan genel bir meclis niteliğinde olup, henüz çalışma esaslarını düzenleyen bir nizamnâmesi yoktu. Meclis-i Vâlâ'nın bağlı olduğu kurallara göre çalışmaktaydı. Meclis-i Vâlâ'nın, cuma ve cumartesi günleri aldığı kararları, pazar günü; pazartesi ve salı günleri aldığı kararları da çarşamba günü tekrar gözden geçirmekteydi. Meclis-i Vâlâ'nın çalışmaları yoğunlaşınca haftada dört gün toplanması kararlaştırıldı. Çeşitli yerlerde yapılan toplantılara bazen padişah da katılmaktaydı.[81]

Meclis-i Umûmî bu ilk dönemde, genellikle Meclis-i Vâlâ tarafından hazırlanan nizamnâme ve kanun tasarılarını inceleyerek karara bağlardı. Bu kararları kısmen veya tamamen değiştirebilir ve gerektiğinde reddedebilirdi. Meclis-i Vâlâ kararları ancak bu incelemeden sonra padişaha arz edilirdi.[82] 26 Eylül 1854'de Meclis-i Tanzimat'ın kurulmasıyla ve aynı yıl hazırlanan nizamnâmesiyle birlikte Meclis-i Umûmî de yeni bir döneme girmekteydi. Bu yeni çalışma düzeni ile birlikte Meclis; sadrazam, vükela, Tanzimat Meclisi ve Meclis-i Vâlâ üyeleri, Babıâli'de bulunan memurlar ve devlet adamlarından oluşan şekliyle, gerektiği zaman toplanacak ve sadece Meclis-i Tanzimat'ın hazırlayacağı nizâmnâme lâyihâlarını inceleyecekti.[83] Çalışma düzeni Meclis-i Vâlâ'da olduğu gibi idi. Üyeler düşüncelerini serbestçe belirtebilecekler, üyelerin toplantılarda devam eden suskunlukları azl sebebi olabilecekti. Müzâkere olunacak metinler üyelere önceden verilecek, karar oy birliği veya oy çokluğu ile alınacaktı. Oy çokluğu üyelerin üçte ikisi ile sağlanacaktı. Zamanla gayrimüslim üyelerin de kabul edilmesi, Meclise, temsilî bir nitelik kazandırmıştı.[84] Meclis-i Umûmî'nin kuruluşuna işaret edilen Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nda da belirtildiği gibi, bu Meclis tarafından müzâkere edilip kararlaştırılan bir kanunun "düsturü'l-amel" olunacağı, yani "hükümlerinin uygulanmak gerekeceği"nin bir hatt-ı hümâyûnla ilan edileceği padişah tarafından söz verilmekteydi. Tanzimat Döneminde sürekli meclislerin yanında geniş katılımlı böyle bir meclisin varlığı, imparatorlukta kendisine yabancı olunan "temsilî" bir yapı ihtiyacının geniş katılımlı böyle bir meclis şekliyle de olsa kısmen telâfî edilmeye çalışılması düşüncesine bağlanabilir.

C. MAHALLÎ MECLİSLER

Tanzimat öncesi dönemde, vilâyet işlerinin halkın da destek ve katkısı ile yürütülmesinin yararlı olacağını düşünen bazı vâliler, her yıl sancakların ileri gelenleri ile genel toplantı yapmaktaydılar. Bu toplantıda, bağlı sancakların mütesellimi, kadı, nâip, âyan ve diğer ileri gelenler bulunurdu. Çok çeşitli meseleler görüşülerek karara bağlanırdı. Bu toplantıların, Tanzimat Dönemi ile birlikte görülen vilâyet meclislerinin ilk görünümleri olduğu anlaşılmaktadır.[85] 1840'dan itibaren ise mahallî halkın temsilcilerinin katıldığı kurumsallaşan

81 Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 68; Akyıldız, *Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 185.
82 Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 72.
83 Akyıldız, *Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 188; Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 73.
84 Akyıldız, *Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 188; Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 72-74.
85 Musa Çadırcı,"Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826-1839)", *Belleten*, C. LI/201, 1987, s. 1224, dn. 15.

meclislere rastlanmaktadır.[86] Tanzimat Fermanı ile ilan edilen ve uygulanmaya çalışılan ilkelerin böyle bir yapının oluşmasındaki katkısı göz ardı edilemez. Hatta daha öncesine gidilerek, XIX. yüzyıl başlarından itibaren beliren yapısal ve işlevsel farklılaşma ile birlikte idarede modernleşme çabalarının böyle bir ortamı hazırladığı söylenebilir.

Sultan Abdülmecid'in 1845 yılında ıslâhat ve gerekli tedbirlerin alınmasına yönelik Mecliste yaptığı konuşmayı müteakip Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmeler sonunda genel bir ıslahât için öncelikle bölgelerin sorunlarını bilmek gerektiği sonucuna ulaşıldı. Bunun için de her memleketin "muteber ve malumat sahibi kişilerinden, biri Müslüman, diğeri Hristiyan olmak üzere iki kişinin merkeze çağrılması"na karar verildi.[87] 1845'de yöresel temsilcilerden seçilenler; yerel şartları, çıkarılması gereken yasaları belirtmek ve rapor sunmak üzere İstanbul'a davet edildi. Gelen bu kişiler, padişahın huzuruna çıkarak genel isteklerini belirttiler. Ayrıca görüşlerini içeren lâyihalar hazırlayıp bunları yetkili makamlara verdiler. Bu karşılıklı görüşmelerden sonra, İmar Meclisleri oluşturulması ve yeniliklerin bu yolla yapılması kararlaştırıldı. İmparatorluk on bölgeye ayrılarak, her bölgeye, bir başkan ve iki üyeden oluşan bir meclis gönderilmeye başlandı.[88]

1864 yılında yürürlüğe giren Tuna Vilâyet Nizamnâmesi ile; vilâyetlerde vâlilerin, sancaklarda mutasarrıfların ve kazalarda kaymakamların başkanlıklarında meclisler kurulacaktı. Bu meclislerde gayrimüslim tebaanın temsilcileri de bulunacaktı. Vilâyet Nizamnâmesi ile Vilâyet İdare Meclisinde; vâlinin başkanlığında, şer'i mahkemelerin müfettişi, defterdar, mektupçu, hâriciye müdürü ve halk tarafından seçilen müslim ve gayrimüslim iki üyenin bulunacağı belirtilmekteydi. Ayrıca, ikisi Müslüman, ikisi gayrimüslim olmak üzere her sancaktan seçilerek gönderilen üyelerden oluşan ve yılda bir kez toplanan Vilâyet Genel Meclisi teşkil edilecekti. Gayrimüslim üyelerin bu meclislere katılmaları, ileride, Meşrutiyet için de bir hazırlık safhası oluşturmuştur.[89] Meşrutiyet devrindeki temsilî yapının oluşumunu hazırlamada önemli bir role sahip olan bu meclisler, merkez dışına uzanmak ve gayrimüslim üyeleri de bünyesine almak suretiyle, dağılma sürecine girmiş olan imparatorluğu bir arada tutabilecek tedbirin bir parçası olarak görülmüştür.

III. MEŞRUTİYET KAVRAMI, DÜŞÜNCESİ VE TECRÜBESİ

A. MEŞRUTİYET KAVRAMI

Batı'da mutlak monarşizme karşı geliştirilen ve sınırlı bir iktidar öngören anayasacılık terimi, Osmanlı coğrafyasına taşınırken "yönetim şekli"nin tasnifinde de etkisini göstermiştir. İktidarın, genelde anayasacılık ve özelde de anayasa karşısındaki tutumu ve düzenleniş biçimi, yönetim şeklinin isimlendirilmesinde belirleyici olmuştur. Az sayıda rastlanan "hükümet-i

86 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. 3. Baskı, İstanbul: Hil Yayın, 1995, s. 145.
87 Musa Çadırcı,"Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", *Belleten*, C. LII/203, 1988, s. 622.
88 Çadırcı, "Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", s. 622.
89 Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 56; Eryılmaz, *a.g.e.,* s. 197.

cumhûriye/cumhûriyet" bir yana bırakılırsa, yönetim biçimleri konusunda hâkim şekil, ikili; "hükümet-i mutlaka/mutlakiyet" ve "hükümet-i meşrûta/meşrutiyet" ayrımıdır.[90] Kayıtsız, şartsız", anlamına gelen mutlak kelimesinden hareketle türetilen mutlak hükümet/monarşi; hükümdarın iktidarının hiçbir kayıt ve şarta bağlı olmadığı yönetim şeklini ifade etmiştir.[91] Kabul görmeyen bu keyfi yönetim biçimine karşı ise, meşrûtî/meşrutiyet ya da mukayyed yönetim şekli ortaya çıkarılmıştır. Batı'dan esinlenerek Osmanlı coğrafyasına taşınan yönetim şekillerinin adlandırılması merkezde ve merkez dışında farklılık göstermiştir. "Kayıtlı, şartlı" anlamlarının karşılığı olarak, Osmanlı merkezi, "şart"ı temel alarak, "meşrutî/meşrutiyet"; Arap dünyası ise, "kayd"ı esas alarak, "mukayyed" kavramını türetmiştir. Arap coğrafyasında kavram bu şekliyle ilk defa Mısırlı Tahtâvî'nin "Tahlîsü'l-İbrîz fî Telhîsi Bârîz" adlı eserinde yer almış olmalıdır.[92] Tunuslu ıslâhatçı Ebu Diyâf, kaynakları arasında yer alan Tahtâvî'de olduğu gibi eseri İthaf'ta bu tarz yönetimi; "el-mülkü'l-mukayyed bi-kanun" olarak adlandırmıştır.[93] Ancak, Osmanlı literatüründe Ali Suavi'de olduğu gibi, mutlak yönetimin zıddı olarak "mukayyed yönetim" kavramının öne çıkarılıp, "mukayyed ve meşrûtî idare"nin müterâdif olarak yan yana kullanımı örneğine de rastlamak mümkündür.[94] Meşrutiyet kavramının kim tarafından ve ne zaman türetildiği bilinmemekle birlikte[95], Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile temas/etkileşim sürecinde Osmanlı literatürüne kazandırıldığı muhtemeldir. Ancak, Tanzimat'ın hemen öncesinde, İngiltere ve Fransa ile Avusturya ve Prusya örneklerinden hareketle yönetim biçimlerini; hükümet-i meşrûta ve hükümet-i mutlaka şeklinde ayıran Mustafa Reşit Paşa, belki de meşrûtiyet kavramını ilk kullanan kişidir.[96] Her hâlükârda "Meşrûtiyet", XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı merkezinin türeterek siyasî ve hukukî literatüre kazandırdığı bir terimdir. Bu yerleşik anlamıyla, 1876 Anayasası ile başlayan ve 1909 değişiklikleri ile devam eden devreyi tanımlamaktadır.[97]

Anayasacılık aynı zamanda siyasal iktidarın sınırlandırılmasına yönelik her türlü düşünce, araç, yöntem, kural ve kurumları da ihtiva etmektedir. Yönetimi hukukla çerçeveleyen "kural (anayasa)" ve o anayasanın öngördüğü "kurum(parlamento)"a dayalı bir "kurumsal yapılanma" oluşturulamadığı takdirde sınırlı bir yönetimden, dolayısıyla da modern anayasacılıktan bahsedilememektedir.[98] Aynı şekilde, anayasanın olmadığı ve hükümdarın iktidarını sınırlayacak başta parlamento olmak üzere kurumsal araçlara yer verilmeyen bir yönetimin Meşrûtiyet olarak nitelendirilmesi de mümkün gözükmemektedir. Osmanlı coğrafyasında, mutlak monarşiye karşı geliştirilen ve sınırlı bir iktidar öngören meşrûtî ya da mukayyed yönetim, son tahlilde, iktidarı kurallarla ve kurumlarla sınırlamayı hedefleyerek, anayasayı da kapsamına alan anayasacılıkla özdeşleşir veya onun bir aracı

90 İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1*. 4. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017, s. 95-99.
91 *Türk Hukuk Lügatı*. 4. Baskı, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1998, s. 241.
92 Rifâa Râfi et-Tahtâvî, *Tahlîsü'l-İbrîz fî Telhîsi Bârîz,* Bulak 1849, s. 140, 252.
93 Ahmed b. Ebi'd-Diyâf, *İthâfu Ehli'z-Zaman bi-Ahbâri Mülûki Tûnis ve Ahdi'l-Emân*, Tûnis: Vezâretü's-Sekâfe, 1999, c. I/1, s. 8.
94 Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 572; Kara, *a.g.e.*, s. 97 d.n. 4.
95 M. Şükrü Hanioğlu, "Meşrutiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXIX, Ankara 2004, s. 388.
96 Kaynar, *a.g.e.*, s. 105.
97 Hanioğlu, *a.g.m.*, s. 388-389.
98 Zühtü Arslan, *Anayasa Teorisi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2005, s. 21.

olarak ortaya çıkar. Böylelikle Meşrûtiyet, bir yönetim şeklinin ötesinde, esas olarak, geniş ölçekte bağlı olduğu bir anayasacılık meselesi olarak; "anayasa" ve "parlamento/meclis" ile aynîleşir veya belirginleşir. Nitekim Meşrûtiyet'le başlayan dönemin yerli ve yabancı literatürde; "anayasacılık", "anayasal monarşi", "parlamenter monarşi", "meşrûtî monarşi", "constitutional period/regime olarak isimlendirilmesi[99] bundan dolayıdır. Aynı şekilde, "Tanzimat" ve "Meşrutiyet" şeklindeki dönem ayırımı da temelde bu sebepledir.

B. MEŞRUTİYET DÜŞÜNCESİ

XVIII. yüzyılda başlayan ve zamanla ivme kazanan Batı etkisi askerî alanla sınırlı kalmamış, giderek idârî, siyâsî ve hukukî alana yayılmıştır. Batı'ya çeşitli vesilelerle gönderilen fevkalâde elçiler, daha sonra da dâimî elçiler tarafından kaleme alınan sefâretnâmeler ve takrirlerde, yine kimi siyâsetnâme türü eserlerde Batı ülkelerindeki yönetim şekilleri ve parlamenter yapılar hakkında bilgiler aktarılmıştır. Avrupa devletlerinin Osmanlı topraklarındaki elçileri bu malumatın derinleşmesine katkıda bulunmuştur.[100] Tanzimat öncesinde Viyana elçisi olarak görev yapan Sadık Rıfat Paşa'nın dile getirdiği görüşlerin Tanzimat Fermanı ile ilan edilen ilkelerle örtüşmesi oldukça dikkat çekicidir. Paşa, Gülhane Hatt-ı Hümâyunu ilanı öncesi ve sonrası ortaya koyduğu yazılarda; keyfi bir yönetime karşı çıkmak, kişiye bağlılık yerine, kanun ve düzene dayanan bir yönetimi benimsemekle Tanzimat ve Meşrûtiyet'in yolunu açan fikirlerin öncülerinden olmaktaydı.[101] Islâhat düşüncesi merkez ile sınırlı kalmamış, başta Mısır ve Tunus olmak üzere Osmanlı coğrafyasının çeşitli vilâyetlerinde ulemâ, bürokrat ve edebiyatçı-gazetecilerden müteşekkil seçkin bir zümre tarafından dile getirilmiştir. Mısır'da Tahtavî, Tunus'ta Hayreddin Paşa, Dersaâdet'te Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Osmanlılar bu ıslâhat taraftarlarının belli başlıları arasında sayılabilir. Batı'nın fen ve tekniği yanında geleneksel değerlerle uyum içinde yönetim ve hukuk anlayışı ve uygulamalarından faydalanılabileceğini dile getiren ıslâhatçılar, Osmanlı coğrafyasının bütünü veya mensup oldukları bölge kapsamında, içinde bulunulan menfî durumu yönetim biçimi ve anlayışıyla irtibatlandırarak siyasal iktidar ile tebaa arasındaki ilişkilerin ıslâh edilerek düzenlenmesine oldukça önem verdiler.[102] Avrupa'ya seyahat etmiş ıslâhatçılar gözlemlerini kaleme aldıkları eserlerde ortaya koydular. Öğrenci grubuyla 1826'da Fransa'ya gönderilen

99 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. çev. M. Türköne-F. Unan-İ.Erdoğan, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996, s. 27; Hanioğlu, *a.g.m*., s. 388; Robert Devereux**,** *The First Ottoman Constitutional Period*. Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1963, s. 15; *Dustûr*, Leiden: E.J.Brill, 1966, s. 10, 14.

100 Mardin, *a.g.e.*, s. 161, 202 vd.; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, 6. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994, s. 55-56; Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, s. 78-79; Belkıs Altuniş-Gürsoy, "Türk Modernleşmesinde Sefir ve Sefaretnamelerin Rolü", *Bilig*, Kış/2006, sy. 36, s. 143-144; Namık Sinan Turan, "Osmanlı Diplomasisinde Batı İmgesinin Değişimi ve Elçilerin Etkisi", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. V, Sy. 2, Aralık 2004, s. 66.

101 Mardin, *a.g.e.*, s. 199-214; Türköne, "Tanzimat Fermanı ve Rıf'at Paşa", s. 188-191; Bekir Günay, *Mehmed Sadık Rıfat Paşa'nın Hayatı Eserleri ve Görüşleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992, s. 91-93.

102 Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*. 2. Baskı, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yılmaz, İstanbul: İnsan Yayınları, 2000, s. 9.

ve orada beş yıl kalan ilmiye kökenli Mısırlı Tahtâvî izlenimlerini bir kitapta yayımlamıştır.[103] Tahtâvî kaleme aldığı kitabın satır aralarında, Batı düşüncesinden etkilenerek geleneksel düşünceyle uyum içinde; "kanunla sınırlı iktidar, yönetime katılım, danışma ve kanun anlayışına" yer vermekteydi.[104] Öte yandan, Tanzimat Döneminin önemli şahsiyetlerinin bir kısmının Mısır bağlantıları bulunmakta, bu da Mısır modernleşme tecrübesinin veya onun üzerinden Batılı düşüncelerin Âsitâne'ye veya karşılıklı aktarılmasına vesile olmaktaydı.[105] Osmanlı Devleti'nin Tanzimat projesini vilâyetlerde uygulama çabası yanı sıra vilâyetlerin kendi dinamiklerinden kaynaklanan ıslâhat süreci siyaset ve hukuk hakkındaki görüşlere ve tartışmalara Tunus ve Mısır gibi merkez dışındaki coğrafyanın ilgisini daha da artırmıştır.

Tunus'ta Ebû Diyâf ve Hayreddin Paşa başta olmak üzere, ulemâ ve devlet adamlarından oluşan ıslâhatçı bir grup, Avrupa yanında, seyahat ettikleri İstanbul ve Mısır'daki gelişmeleri de takip etmekteydiler. Tanzimât Fermanı ilan edildiğinde, ne anlam ifade ettiği ve neler getirdiği Tunus'ta kavranmıştı.[106] Ebû Diyâf, "İthâfu Ehli'z-Zamân bi Ahbâri Mülûki Tûnis ve Ahdi'l-Emân"[107], Hayreddin Paşa da "Akvemü'l-Mesâlik fî Marifeti Ahvâli'l-Memâlik"in[108] özellikle mukaddime bölümünde öne sürdükleri düşüncelerde, İslam coğrafyasının geri kalmışlığının esasını asırlardır süren istibdâta dayalı mutlak siyasi düzene bağlayarak; "hukukla bağlı, Meclis ile sınırlı, şûrâya dayalı" bir yönetim sistemi öngörmekteydiler.

Dağılmaya yüz tutmuş İmparatorluğun ayakta tutulması ve bu doğrultuda yönetimin ıslâh edilmesi gerektiğini ileri süren Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi'den müteşekkil Yeni Osmanlılar Hareketi'nin önde gelenleri, Tunuslu ıslâhatçılarla hemen hemen aynı zamanda ortaya çıktılar. Her iki grup birbirinden haberdardı. Hayreddin Paşa'nın "Akvemü'l-Mesâlik" adlı eserinin mukaddime bölümünün yazımının tamamlanmasından kısa süre sonra Türkçe'ye çevirilmesi, Paşa'nın fikirlerinin Bâbıâli devlet adamları ve Yeni Osmanlılar tarafından bilinmesini ve hüsnü kabul görmesini sağlamıştır.[109] Paşa'nın, "meşveret", "meclis", "yöneticilerin sorumluluğu" ve "anayasaya dayalı kurumsal bir yapı" öngören düşünceleri Yeni Osmanlılar üzerinde etkili olmuştur. Gerçekten, "meşveret" başta olmak üzere hemen hemen aynı kavramlar, Yeni Osmanlılar'ın en önemli fikrî mücadele araçlarıdır. Yeni Osmanlılar tarafından ileri sürülen bu kavramlar, aynı zamanda Kânûn-i Esâsî'yi ortaya çıkaran iç dinamiğin en önemli fikrî meşrûiyet kaynağını oluşturacaktır. Ancak, Tunus'ta uygulandığı üzere Hayrettin Paşa'da ulemâ ve âyana dayanan bir Meclis anlayışı, Yeni Osmanlılar'da ise Millet Meclisi anlayışı ön plana çıkacaktır.[110]

103 Eserin Türkçesi için bkz. Rifâa Râfi el-Tahtâvî, *Paris Gözlemleri*, haz. Cemil Çiftçi, İstanbul: Ses Yayınları, 1992.
104 Hourani, *a.g.e.*, s. 85-91.
105 Mardin, *a.g.e.*, s. 215-217.
106 Şeybânî Binbelgîs, *en-Nizamü'l-Kazâî fî Bilâdi't-Tûnisiyye 1857-1921*, Sfaks: Mektebetü Alâüddin, 2002, s. 77; Ahmed Tıveylî, *Dirâsât ve Vesâık ani'l-Hareketi'l-Islâhiyye bi Tûnis*, Tûnis 1992, s. 10 vd.
107 Ebi'd-Diyâf,, *a.g.e.*, 31 vd.
108 Hayreddîn et-Tûnisî, *Akvemü'l-Mesâlik fî Marifeti Ahvâli'l-Memâlik*, el-mücelledü'l-evvel,Temhîd ve Tahkîk, Munsıf eş-Şennûfî, tab'atü's-sâniye, Tûnis: Beytü'l-Hikme, 2000, s.106 vd.
109 Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*. 2. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 103-104.
110 Hayreddin Paşa'nın siyaset düşüncesi ve Yeni Osmanlılar ilişkisi için bkz. Mardin, *a.g.e.,* s. 427 vd.; Türköne, *İslamcılığın Doğuşu*, s.104-108; Atilla Çetin, *Tunuslu Hayreddin Paşa*. 2. Baskı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 129-131.

Batı'da gözlemlenen ve model alınmak istenen meşrûtî sistem ve temel kurumu olan parlamento, Yeni Osmanlılar tarafından geleneksel meşveret, şûrâ veya usûl-i meşveret gibi kavramlarla aynılaştırılarak veya irtibatlandırılarak sunulur: "İslam meşvereti emretmiş, geçmişte devlet işleri meşveret ile görülmüştür. Parlamento/meclis, yapısı içinde de devlet işleri meşveret/istişâre yöntemi ile görülecek, parlamento yapısı bu yöntemi kurumsallaştırmış (usûl-i meşveret) olacak, böylece devlet işleri tek veya azınlık bir grubun keyfi görüşlerine bırakılmayacak, iktidar da böylece sınırlandırılmış/meşrûtî olacaktır". Meclis yapısı Batı'dan alınsa da, Yeni Osmanlılar'a göre zaten İslam meşveretle buna imkân vermektedir. Yeni Osmanlılar, meşveret kavramına başvururken, geleneksel uygulamalara pek atıf yapmamayı tercih eder. Çünkü örnek modelleri olan Batılı parlamentolara gelenekten karşılık bulmak pek mümkün gözükmemektedir. Yeni Osmanlılar'ın "meşveret"e pek çok anlam yüklerken temel dayanakları, kavramın İslamın temel kaynaklarındaki "genel" düzenlenişi dolayısıyla, içtihada imkân veren yapısıdır. Böylece, kavram üzerinden oldukça geniş yorumlara başvururken, içeriğini siyaset düşüncelerine uygun bir şekle dönüştürecek meşru fırsatı da bulmuş olurlar. Meşveretin, iktidarı denetlemeye vardıracak şekilde yorumlanması, meşveret erbâbının gelenekteki seçkin ve uzman elit yerine millete ve temsilcilerine kadar genişletilmesi bu sayede mümkün olabilmiştir. Osmanlı belgelerinde devlet adamları, gayrimüslim yabancı devlet elçileriyle yaptıkları müzâkereleri, "mükâleme"; kendi aralarında devlet meselelerini görüşmeyi meşveret/müşâvere olarak nitelendirmek hususunda hassasiyet gösterirlerdi. Meşveretle işlerin görüleceği Meclis çatısı altında gayrimüslimlerin de bulunması meselesi tartışma konusu olunca[111], Yeni Osmanlılar, geleneğe başvurmayıp, içtihâdî bir mesele olan konuyu getirdikleri yorumlarla aşmayı bilmişlerdir.[112]

C. OSMANLI VİLÂYETLERİNDE MEŞRUTİYET TECRÜBESİ VE MECLİS

Osmanlı coğrafyasında merkezin yanı sıra Balkan, Ortadoğu ve Kuzey Afrika vilâyetlerinde anayasa hareketleri görülmüştür. Batı'ya olan coğrafî ve kültürel yakınlık, bölgede özellikle Rusya inisiyatifli veya ona yönelik uluslararası nüfuz rekâbeti, bağımsızlık mücâdeleleri, merkez-vilâyet ilişkilerindeki dinamikler ve vilâyetlerin kendi iç sosyal ve siyasal gelişmeleri anayasa hareketlerinin merkeze de takaddüm ederek Osmanlı coğrafyasında ilk görüldüğü bölgenin Balkanlar olmasını beraberinde getirmiştir.[113] 1876 öncesi Sırbistan ve Romanya'da ilan edilen anayasaların bir kısmı bu vilâyetlerin Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğu döneme denk düşmektedir. Girit'in 1868'deki yeni konumuyla yerel

111 Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Mustafa ez-Zuhaylî, "İştirâku Gayrımüslimîn fî Müessesâti'ş-Şûrâ", *eş-Şûrâ fi'l-İslâm*, el-cüz'üs's-sâlis, Müesesesetü Âli'l-Beyt, Amman 1989, s. 1117-1141.

112 Yeni Osmanlılar ve meşveret düşüncesi için bkz. Namık Kemal, *Külliyât-ı Kemal, Birinci Tertip III, Makâlât-ı Siyâsiye ve Edebiye*, İstanbul 1327, s. 165-231; Çelik, *a.g.e.*, s. 567 vd.; Birol Emil, "Ziya Paşa'da Meşveret Fikri", *Birinci Milli Türkoloji Kongresi Tebliğler*, İstanbul (6-9 Şubat 1978), İstanbul 1980, s. 161-178; Türköne, *İslamcılığın Doğuşu*, s. 107-117.

113 Ayhan Ceylan, "Osmanlı İdaresinde Balkanlar'da Anayasa Hareketleri: Sırbistan Örneği", *Ord. Prof. Dr. Ali Fuat Başgil'in Anısına Armağan*. Yayına hazırlayanlar: Prof. Dr. Abuzer Kendigelen-Doç. Dr. Saadet Yüksel, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2019, s. 467.

ve genel meclisler oluşturulmuştur. Tunus 1861'de anayasa ilan ederken, Mısır ve Cebel-i Lübnan anayasal belgelere ve meclis tecrübesine sahne olacaktır. Meşrutiyet ve meclis uygulamaları görülen Balkanlar, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki bu vilâyetlerin tamamının devletlerarası ilişkilerin ortaya çıkardığı siyasi-idari statüye sahip, iç işlerinde hukukî, idarî ve mâlî düzenleme yapabilme yetkisini hâiz "eyâlet-i mümtâze/özerk vilâyet" niteliğinde oldukları görülmektedir. Bununla birlikte vilâyetlerin "eyâlet-i mümtâze" statüsü "şerâit-i imtiyâziyelerine tevfiken" birbirinden farklı olmuş, buna bağlı olarak da kabul ettikleri anayasalar üzerinde/içeriğinde Osmanlı Devleti'nin etkisi merkez-vilâyet ilişkilerinin konumuna göre değişkenlik göstermiştir. Bir kısmında Bâbıâlî, anayasal sürece katılırken, bir kısmında ise sürece katılmak bir yana, belgelerde ismine dahi yer verilmemiştir. Ancak Osmanlı merkezî yönetimi hükümranlık vasfıyla vilâyetlerdeki anayasa hareketleriyle ilgilenmiş, devletin yönünü Batı modernleşmesine çevirdiği bir vasatta, 1876 öncesinde en azından; "anayasa/kanun-i esâsî, meclis/parlamento, hükümet, siyasi denetim" gibi kavram ve uygulamalara devlet ricâlinin ve sınırlı da olsa kamuoyunun âşinâlığı sağlanmıştır.

Mevcut belgeler ışığında görülebildiği kadarıyla Balkanlar'da ilk anayasa 1800-1807 yılları arasında Osmanlı hâkimiyetine tâbi Cezâyir-i Seb'a-i Müctemia Cumhuru (Birleşik Yedi Ada Cumhuriyeti)'nda ilan edilmiştir. Müslümanların yerleşmelerinin ve mülk edinmelerinin yasak olduğu Yedi Ada'da, 1803 tarihli 212 maddeden oluşan Anayasa, Venedik Cumhuriyeti ve Fransa'nın egemenliği altında olduğu dönemden itibaren cumhuriyet yönetimine olan alışkanlığı dikkate alarak "cumhuriyet idâresi"ni kabul etmiştir. Soyluların hâkim olduğu yönetimde, her adada soylulardan müteşekkil "Synclites" adıyla genel bir meclis bulunacak, bu meclis iki senede bir toplanıp, adalardan belirli sayıda gelecek üyelerden kurulu; 40 kişilik temsilciler ve 17 kişilik senato meclislerini belirleyecekti. Ayrıca Synclites Meclisi tarafından iki yıllığına Korfu Adası'nda bulunan 70 üyeden oluşan bir senato seçilecekti.[114]

Sırp Emâreti'nin, Osmanlı egemenliğinde hukuken imtiyâzlı statü elde ettiği 1830-1878 arası dönemde; 1835, 1838 ve 1869 yıllarında kabul edilen Anayasa metinleri görülmektedir. Literatürde Türk Anayasası (Turski Ustav) olarak isimlendirilen 1838 Anayasası, 1835 ve 1869 Anayasalarından farklı olarak müzâkereleri ve nihâî şeklinin İstanbul'da karara bağlanması ve ilan edilmesi yanı sıra muhtevâsında Devlet-i Aliyye ve padişaha tanıdığı yetkiler bakımından da ayrı bir öneme sahiptir. 1838 Anayasası, Başknez ve hükümet yanında bir de Meclis öngörmüştür. İlan fermanında Meclis-i Şûrâ olarak nitelenen ve Başknez tarafından seçilip atanacak 17 kişilik Meclis, Sırp milletinin ileri gelenleri ve saygın kişilerinden oluşacaktır. Meclis-i Şûrâ'nın görevi, kamu yararına ilişkin konuların müzâkeresi ve Başknez'e hizmet ve yardımdan ibaret olup, yapılan herhangi bir düzenleme veya yeni teklif Meclis-i Şûrâ-yı Memleket tarafından kabul ve tasdik edilmedikçe icrâ olunmayacaktır. Meclis, Devlet-i

114 Salma Arfaoui, *Akdeniz'de Bir Uluslararası Çekişme Alanı: Yedi Ada Sorunu(1797-1815),* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 126; H. Baha Öztunç, *Yedi Ada Cumhuriyeti*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2007, s. 23-28;Ayhan Ceylan, "Osmanlı Klasik Dönemi'nde Balkanlar'da Bir Eyâlet-i Mümtâze Örneği Olarak Cezâyir-i Seb'a-i Müctemia Cumhuru", *II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, C.I, edt. Fethi Gedikli, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2016, s. 559-571.

Aliyye'nin meşru hükümdarlık haklarına dokunmamak şartıyla memleket yararına gördüğü her konuda düzenleme yapabilecektir. Ayrıca Meclis, üç kişiden oluşan bakanların bir sene zarfında gerçekleşen faaliyetlerini Mart ve Nisan aylarında taleple denetimini yapmaya yetkili kılınmıştır. Meclis üyeleri, Devlet-i Aliyye nezdinde suç ve kabahat oluşturacak ve memleketin kanun ve kurallarına muhâlif hareketleri sâbit olmadıkça azl ve tebdil edilemeyecektir.[115]

Bâbıâli'nin Tanzimat projesini eyâletlerde uygulama çabası yanı sıra, eyâletlerin kendi iç ve dış dinamiklerinden kaynaklanan ıslâhat sürecinde Tunus ve Mısır'ın anayasa veya anayasal nitelikte belgeler kabul ettikleri bilinmektedir. Tunus, merkez dışında anayasa hareketleri bakımından en dikkat çekici bölge görünümündedir. Bu eyâlette, 1857 yılında, Tanzimat ve Islâhât Fermanlarından yararlanılarak Ahdü'l-Emân adlı haklar bildirgesi niteliğinde bir belge ilan edilmiş, 1861 yılında Tunus'ta yürürlüğe konan Kânûnu'd-Devle, Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'da ilan edilen Kânûn-i Esâsî'den on beş yıl önce gelmesiyle bir ilki karşılayarak İslam-Osmanlı ve Arap coğrafyasında ilk modern Anayasa olarak nitelendirilmiştir. Bu iki belgenin şekillenmesinde büyük emekleri olan (Tunuslu) Hayrettin Paşa'nın başını çektiği ıslâhatçı bir grup, Tunus'ta, Yeni Osmanlılar Hareketi'yle eş zamanlı meşrûtî bir yönetim öngören düşünceler ortaya koymuştur. Kânûnu'd-Devle; devlet otoritesinin tanzimi ile hak ve hürriyetleri içeren 13 bölüm ve 114 maddeden oluşmaktadır. Kânûnu'd-Devle, Bey'in yetkilerini sınırlamak amacıyla, daha önce onun şahsında toplanan yetkileri değişik organlara dağıtmış, sistematiğini buna uygun olarak oluşturmuştur. Anayasa'da, Melikin hakları ve ödevleri, Vezâretler, Meclisü'l-Ekber ve Yargı Meclisleri temel organlar olarak düzenlenmiştir. Anayasa, yasama yetkisini kullanmak üzere 60 üyeden oluşan Meclisü'l-Ekber adında bir organ oluşturmuştur. Meclis üyelerinin üçte biri, vüzerâ ile askerî veya siyasî alanda devlet hizmetinde bulunan görevlilerden, üçte ikisi de itibar sahibi ülkenin önde gelen âyanı arasından belirlenmektedir. Meclisü'l-Ekber üyelerinin belirlenmesi seçim esasına dayanmaz. Meclisü'l-Ekberde bulunan vüzera dışındaki devlet görevlileri ve âyanın görev süresi 5 yıldır ve 5 yıllık süre tamamlandığında, vüzerâ dışındaki üyeler her yıl yapılacak kura ile değiştirilir. Meclis üyeleri, Meclis tarafından sabit görülen bir suç işlemedikçe, görev yaptıkları süre içerisinde azledilemez. Kanunu'd-Devle'nin getirdiği önemli yeniliklerden biri de Melik'in kanuna aykırı tasarruflarından dolayı Meclisü'l-Ekbere karşı sorumlu tutulmasıdır. Vüzerâ da, Melik ve Meclisü'l-Ekbere karşı sorumludur.[116]

Mısır meselesini bir çözüme kavuşturmaya yönelik müzâkereler sonucunda imzalanan Londra Antlaşması ve bu antlaşmaya istinaden yayımlanan 1841 tarihli verâset ve imtiyâz fermanı çerçevesinde, Mısır, belirli şartlarla Mehmed Ali Paşa ve ailesinin uhdesine bırakılmıştır. Bu Fermandaki şartlardan biri de Tanzimat Fermanı'nın Mısır'da uygulanmasıdır. Fermanda düzenlendiğine göre; Tanzimat Fermanı ve Saltanat-ı Seniyye tarafından yürürlüğe konulmuş ve ileride konulacak olan tüm kanun ve nizamât eyâletin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak uygulanacak, Osmanlı Devleti'nin yapacağı antlaşmalar Mısır'da da tatbik

115 Ceylan, "Balkanlar'da Anayasa Hareketleri", s. 468, 477-483.

116 Geniş bilgi için bkz. Ayhan Ceylan, *Osmanlı Coğrafyasında Anayasacılık: Tunus Tecrübesi*. İstanbul: Kitabevi, 2018, s. 39-108.

edilecektir. Nitekim, Tanzimat ve temel ilkelerinin "Kanunnâme-i Hümâyûn" adı altında 1852'de Mısır'da yürürlüğü kararlaştırılmıştır. Mısır, özellikle İsmail Paşa ve sonrasında elde ettiği imtiyâz fermanlarıyla idarî, hukukî ve mâlî alanda gerekli gördüğü düzenlemeleri yapma yetkisi elde ederek iç işlerinde serbest, muhtar/özerk bir yönetim haline gelmiş, bu kapsamda anayasal nitelikte kurallar ve kurumlar oluşturulmuştur. 1866 yılında yayınlanan "Lâihatü Tesisi Meclis-i Şûrâ en-Nüvvâb ve İntihâbü Azaihi", adlı belge Meclis-i Nüvvâb'ın kuruluşu, üyelerinin seçimi ve çalışma esaslarını düzenlemektedir. Yine 1866 yılında yayınlanan "Hudud ve Nizamnâmehu Meclisi Şûrâ en-Nüvvâb" adlı düzenleme de Meclis-i Nüvvâb'ın görev ve yetkilerine ve çalışma esaslarına yer vermektedir. Meclis, Mısır'da parlamentoyu hazırlayıcı, temsîlî yetkilere sahip bir meclis olarak kabul edilmektedir. 75 üyeden oluşan Meclis, büyük merkezlerde âyan, kalan müdüriyetlerde ise ileri gelenler tarafından seçilmekteydi. Görev süresi üç yıldı ve her sene iki ay toplanmaktaydı. 1866 ile 1879 arasında 13 yıl süreyle çalışan Meclis, eyâletin iç meselelerini müzâkere ederek önerilerini Hidive sunmaktaydı. Zamanla, Meclisin yetkileri genişlemiştir. Meclisi Şûrâ en-Nüvvâb'la ilgili her iki metin de Meclise ilişkin düzenleme getiren kanun veya nizamnâme niteliğinde olup, "anayasa" olarak kabul edilemez. 1882'de hazırlanarak yürürlüğe konulan "Lâihâtü'l-Esâsiyye" araştırmacıların geneli tarafından Mısır'ın ilk anayasası olarak kabul edilmiştir.[117]

Bâbıâlî devletlerarası bir mesele haline gelen Lübnan'da hâkimiyetini sürdürebilmek için 1861'de Beyrut dâhil edilmeyerek oluşturulan Cebel-i Lübnan'a imtiyâzlı bir statü tanımıştır. Yürürlüğe giren Nizamnâme hükümlerine göre Cebel-i Lübnan idarî birim olarak müstakil bir mutasarrıflık olarak düzenlenmekte, idaresi de Lübnan dışından Osmanlı vatandaşı Hristiyan bir mutasarrıfa bırakılmaktadır. Farklı sayıdaki din ve mezhep temsilcilerinden oluşan 12 kişilik bir meclis de mutasarrıfa yardımcı olacaktır.[118]

Girit 1868 tarihli Fermân-ı Âlî ile imtiyâzlı bir vilâyet haline gelmiştir. 1868 Girit Nizamnâmesine göre; vilâyetin idaresi padişah tarafından atanacak bir vâli tarafından yürütülecek, vâliye biri Müslüman, diğeri Hristiyan iki müşâvir atanacaktı. Vâli, vilâyetin işlerini, Devlet-i Aliyyenin genel kanunlarına ve vilâyet için çıkarılan Nizamnâme'ye uygun olarak idare edecekti. Vilâyet, idarî bakımdan sancak ve kazalara ayrılmakta, vilâyete bağlı livaların mutasarrıflarının yarısı Müslüman, yarısı Hristiyanlardan oluşmaktadır. Mülkî idarecilerin nezdinde birer Meclis-i İdare kurulacaktır. Ayrıca Girit Vilâyeti'nde bir Meclis-i Umûmî oluşturulacaktır. Bu Meclise her kazadan ahâli tarafından iki üye seçilecektir. Müslümanlardan oluşan kazaların üyeleri Müslümanlardan, Hristiyanlardan oluşan kazaların üyeleri Hristiyanlardan seçilirken; karma kazaların bir üyesi Müslüman, diğer üyesi ise Hristiyan olacaktı. Senede bir kere toplanacak olan Meclis-i Umûmî; kamuya yararlı yol ve geçitler, itibar sandıkları teşkili, ticaret, sanayi ve ziraatın kolaylaştırılması, genele ilişkin maarif ve terbiyenin yayılmasını müzâkereye yetkiliydi. Ayrıca, Meclis-i Umûmî tarafından arz ile Devlet-i Aliyye tarafından onaylanan ıslâhatın uygulanmasına ilişkin harcamalarının

117 Ayhan Ceylan, *Osmanlı Taşra İdarî Tarzı Olarak Eyâlet-i Mümtâze ve Mısır Uygulaması*. İstanbul: Kitabevi, 2014, s. 64-84.

118 Ceylan, *Eyâlet-i Mümtâze ve Mısır Uygulaması*, s. 29.

kontrolü de yine Meclis tarafından gerçekleştirilecekti.[119] Girit'in idarî yapısı ve imtiyâz şartları yayınlanan fermanlarla zamanla değişmiştir.

Eflak ve Boğdan, Osmanlı Devleti'ne bağlı gayrimüslim halkın yaşadığı imtiyâz tanınan eyâletlerdendi. Bu bölge, metropolit, yerel asiller ve halkın farklı kesimleri tarafından seçilen, padişah tarafından onaylanan bey veya voyvodalarca yönetilmiştir. Eflak ve Boğdan vilâyetlerinin Rus işgali altında kaldığı döneme rastlayan, 1831 ve 1832'de birer yıl arayla her iki vilâyette yürürlüğe konulan ve anayasa olarak kabul edilemeyecek olan Organik Yasa (Organic Regulations/Statutes) geniş idarî düzenlemelere yer vermiştir.[120] Prensin gücü, Osmanlı Devleti ve Rusya'nın garantörlüğünde olan ve halkın temsil edilmediği seçkinlerden oluşan bir meclis tarafından sınırlandırılmıştı. Eflak ve Boğdan Beylikleri 1866'dan sonra Romanya Prensliği adı altında imtiyâzlı konumlarını sürdürdüler. Romanya Prensliği, 1866 yılında, 1869 Sırp Anayasası'nda olduğu gibi Osmanlı hâkimiyetine değinmeyen, 1831 Belçika Anayasası'nı model alan bir anayasa kabul etti. Irsî monarşi, kuvvetler ayrılığı ve bakanların sorumluluğuna yer veren Anayasa iki meclisli temsil öngörmüştü.[121]

119 *Düstur*, I. Tertip, C.1, 1289, s. 652–654.

120 Ceylan, "Balkanlar'da Anayasa Hareketleri", s. 468. d.n.5.

121 Dimitrije Djordjeviç, "Foreign Influences on Nineteenth-Century Balkan Constitutions", *Papers for the V. Congress of Southeast European Studies* (Belgrade, September 1984), edt. Kot K. Shangriladze-Erica W. Townsend, Ohio:Slavica Publishers, 1984, s. 88-89; Togay Seçkin Birbudak, *Romanya'nın Bağımsızlığını Kazanması,* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, 2014, s.123-124.

SONUÇ

1876 Anayasası ile şekillenen Meşrutiyet, Osmanlı klasik siyasî düşüncesinin ve hukuk uygulamasının bir sonucu olarak görülmemelidir. Bu yeni yönetim şekli, temelde Batılı modern anayasacılık anlayışının bir yansımasıdır. Batı'da, Eski Yunan, Roma ve Ortaçağ Avrupası'nda danışma kurullarına rastlanmaktadır. Bu kurullar, feodal sistemin etkisi ve zamanla genişleyen yapılarıyla kral karşısında yetkiler elde etmeye başlayarak, güçlenen burjuvazinin feodal sistemin ayrıcalıklarına son verip mutlak monarşileri sınırlamasıyla birlikte "danışma organı"ndan karar organı olan "parlamento"ya dönüşecektir. Kuvvetler ayrılığı teorisinin ileri sürülmesi ve bu ilkenin temel hak bildirileri ve anayasalarda yazılı hale gelmesiyle mutlak monarşinin kural ve kurumlarla sınırlanması anlamına gelen anayasacılık /meşrutiyet düşüncesi ortaya çıkacaktır. Buradan, Osmanlı siyaset düşüncesine ve uygulamasına kaynaklık eden ve iktidarın statüsünün teâmülî esaslarla belirlendiği Türk ve İslam geleneğinde mutlak ve keyfi iktidarın benimsendiği anlaşılmamalıdır. Osmanlı iktidarının nazarî boyutunu oluşturan Türk-İslam hukuk ve siyaset düşüncesinde mutlak olmayan sınırlı bir iktidar çerçevesi çizildiğine, hatta mezhepler arasında farklı görüşler olmakla birlikte direnme anlayışının benimsendiğine işaret etmek gerekir. İslam öncesi Türk devletlerinde, töre/kanun anlayışı ve toy/kurultay uygulamasıyla Hakanın iktidarı belli ölçüde sınırlanmış bir nitelik göstermektedir. İslam hukuku, kamu hukuku ve özellikle yönetim alanını genel esaslarla düzenlemiştir. Genel esasların ayrıntılı kurallara dönüştürülmesi başta sünnet olmak üzere hukukun diğer kaynakları ışığında gerçekleşmektedir. Burada, yönetimle ilgili şûrâ vb. genel ilkelerin yorumlanmasının içtihada imkân verdiğini vurgulamak gerekir. Öte yandan, nazarî olarak mevcut ve ilk dönemde uygulaması da görülmekle birlikte iktidar yetkisinin çerçevesinin belirlenmesi kendi dinamiklerinden de kaynaklanan çeşitli nedenlerle[122] İslam yönetim geleneğinde uzun dönem kurumsal bir mekanizmaya bağlanamamıştır. Nispeten iktidara yönelik itaat anlayışının da etkisiyle, Batı benzeri sert siyasi mücadelelerin görülmediği Osmanlılara devrolunan ve onlarca da sürdürülen yönetim anlayışında, iktidarın denetimi ulemanın kontrolü ve meşveret usulüyle sağlanmaya çalışılmıştır. Batı'da danışma kurullarıyla başlayan ve siyasal katılım taleplerine dönüşen gelişmeler ve mücadeleler sonrası iktidar yazılı bir belgeyle "hukuken sınırlandırılırken"; böyle bir mücadelenin söz konusu olmadığı Osmanlı geleneğinde iktidar teâmülî esaslarla belirlenmiş, uzun süre yazılı bir belgeyle hukukî sınırlamaya tâbi tutulmamıştır. Hüccet-i Şeriyye ve Sened-i İttifak gibi ortaya çıkan yazılı belgeler de Batı anayasacılık anlayışını yansıtmamaktadır.

Gelişen iç ve dış şartlar, bir grup devlet adamı, ulemâ ve aydının öncülüğünde Osmanlı coğrafyasını bir bütün olarak Batı'ya ve onun yönetim anlayışını benimsemeye zorlamıştır. Batı kavram, kural ve uygulamalarını almakla devletin ayakta kalabileceğine inanan ıslâhatçılar, farklı bir toplumun ve kültürün ürünü olan bu unsurları kendi ülkelerine aktarırken sosyal ve siyasî meşruiyetin en önemli kaynağı olan İslam ve onun

122 Bu nedenler için bkz. M. Âkif Aydın, "Anayasa" maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. III. İstanbul 1991, s. 154-155; Salih Tuğ, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1969, s. 47 vd.

kavram ve uygulamalarıyla uyumlaştırmaya özen göstermiştir. Islâhatçıların taşınmasını zarurî gördükleri, başta anayasa, parlamento, siyasi denetim gibi uygulamaların gelenekte çoğu zaman karşılıkları bulunmamaktaydı. Onlar da, şûrâ/meşveret gibi İslamî kavramları parlamento vb. kavram ve kurumlarla özdeşleştirip anlamlarını genişletmek suretiyle içeriğini kendi siyaset anlayışlarına uygun olarak doldurdular. İslam kamu hukukuna ait bu genel kavramların içtihada imkân veren yönünden fazlasıyla istifade ettiler.

Bütün bunlarla birlikte, 1876 Meşrutiyeti ile oluşturulan Meclis, Osmanlı coğrafyasında yaşayan farklı toplulukları bir araya getirecek ve sorunlarını dile getirecekleri bir çatı, başka bir deyişle, toplumu ve devleti bir arada ve ayakta tutacak bir yapı olarak da öngörülmüştür. Üye seçimini düzenleyen 1876 tarihli Talimât-ı Muvakkate'ye ekli Cetvel'e göre, Meclis-i Mebusan için; 30 vilayetten 80'i Müslüman, 50'si gayrimüslim olmak üzere toplam130 kişilik bir liste belirlenmiş, bunlar arasında eyâlet-i mümtâze statüsündeki Cebel-i Lübnan, Girit, Mısır ve Tunus'a dahi kontenjan ayrılmıştır[123]. Ancak Mart 1877'de açılan Mecliste, öngörülen listedeki katılım neredeyse tamamen gerçekleşmişse de Tunus ve Mısır'dan temsilci gelmemiştir[124].

123 Karakoç Sarkis, *Tahşiyeli Kavânîn*, C.II. İstanbul 1341, s. 36-37.
124 Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridesi*, C. II. İstanbul: Vakit Gazete-Matbaa, 1939, s. 15-20.

KAYNAKÇA

Ahmed Lütfi. (1302). *Tarih-i Lütfi.* C. V, İstanbul

Ahmed Rasim. (1342). *İstibdattan Hakimiyeti Milliyeye*. İstanbul.

Akyıldız, A. (2004). "Osmanlı'da İdarî Sorumluluğun Paylaşımı ve Meşruiyet Zemini Olarak Meclis-i Meşveret", *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Akyıldız, A. (1993). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*. İstanbul: Eren Yayıncılık.

Akyüz, V. (1991). *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Akyüz, V. (1998). *Kur'an'da Siyasî Kavramlar*. İstanbul: Kitabevi.

Albert, H. (2000). *Çağdaş Arap Düşüncesi*. 2. Baskı, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yılmaz, İstanbul: İnsan Yayınları.

Altuniş-Gürsoy Belkıs. (2006). "Türk Modernleşmesinde Sefir ve Sefaretnamelerin Rolü". *Bilig*, Kış, Sy. 36.

Arfaoui, S. (2014). *Akdeniz'de Bir Uluslararası Çekişme Alanı: Yedi Ada Sorunu (1797-1815)*. Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı.

Arsal, S. M. (2014). *Türk Tarihi ve Hukuk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Arslan, Z. (2005). *Anayasa Teorisi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Atalay, B. (1943). *Divan-ı Lügat'it-Türk Dizini*. Ankara: Alaeddin Kıral Basımevi.

Atilla, Ç. (1999). *Tunuslu Hayreddin Paşa*. 2. Baskı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Aydın, M. Â. (2017). *Türk Hukuk Tarihi*. 15. Baskı, İstanbul: Beta Basım Yayım.

Aydın, M. Â. (1991). "Anayasa" maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. III. İstanbul.

Bâbillî, M. (1996). *eş-Şûrâ fi'l-İslâm: Tenâsuh ve Teâvun*. Beyrut: Mektebü'l-İslâmî.

Barthold, W. (1927). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. İstanbul.

Binbelgîs, Ş. (2002). *en-Nizamü'l-Kazâî fî Bilâdi't-Tûnisiyye 1857-1921*. Sfaks: Mektebetü Alâüddin.

Birbudak, T. S. (2014). *Romanya'nın Bağımsızlığını Kazanması.* Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.

Bustânî, B. (1979). *Muhîtu'l-Muhît*. Beyrut: Mektebetü Lübnan.

Bûtî, M. S. R. (1989). "Hasâisu'ş-Şûrâ ve Mukavvimâtuhâ", *eş-Şûrâ fi'l-İslâm*. el-cüz'üs's-sânî, Amman: Müesesesetü Âli'l-Beyt.

Cevdet Paşa, (1991). *Tezakir*. 1-12, 13-20, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ceylan, A. (2000). "Bir Danışma Kurumu Olarak Divan-ı Hümâyûn, İslamda Şura ve Divan-ı Hümâyûn'un 'Şûra Meclisi' Niteliği", *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı I*, Yıl 6 Sayı 31 Ocak-Şubat.

Ceylan, A. (2019). "Osmanlı İdaresinde Balkanlar'da Anayasa Hareketleri: Sırbistan Örneği". *Ord. Prof. Dr. Ali Fuat Başgil'in Anısına Armağan*. Yayına hazırlayanlar: Prof. Dr. Abuzer Kendigelen-Doç. Dr. Saadet Yüksel, İstabnul: On İki Levha Yayıncılık.

Ceylan, A. (2016). "Osmanlı Klasik Dönemi'nde Balkanlar'da Bir Eyâlet-i Mümtâze Örneği Olarak Cezâyir-i Seb'a-i Müctemia Cumhuru", *II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, C.I, edt. Fethi Gedikli, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

Ceylan, A. (2018). *Osmanlı Coğrafyasında Anayasacılık: Tunus Tecrübesi*. İstanbul: Kitabevi.

Ceylan, A. (2014). *Osmanlı Taşra İdarî Tarzı Olarak Eyâlet-i Mümtâze ve Mısır Uygulaması*. İstanbul: Kitabevi.

Çadırcı, M. (1988). "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", *Belleten*, C. LII/203.

Çadırcı, M. (1987). "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826-1839)", *Belleten*, C. LI/201.

Çelik, H. (1994). *Ali Suavi ve Dönemi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Davison, R. H. (1963). *Reform in The Ottoman Empire 18561876*. Princeton, N. J.

Devereux, R. (1963). *The First Ottoman Constitutional Period*. Baltimore: The Johns Hopkins Press.

Djordjeviç, D. (1984). "Foreign Influences on Nineteenth-Century Balkan Constitutions", *Papers for the V. Congress of Southeast European Studies.* (Belgrade, September 1984), edt. Kot K. Shangriladze-Erica W. Townsend, Ohio:Slavica Publishers.

Dûrî, A. (1999). "Divan" maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.IX. İstanbul.

Dustûr. (1966). Leiden: E.J.Brill,

Düstur. (1289). I. Tertib, C. I, İstanbul.

Düstûr. (1296). I. Tertip, C.IV, İstanbul

Ebi'd-Diyâf, A. b. (1999). *İthâfu Ehli'z-Zaman bi-Ahbâri Mülûki Tûnis ve Ahdi'l-Emân*, C. I/1, Tûnis: Vezâretü's-Sekâfe.

Ebû Fâris, A. (1989). "Hükmü'ş-Şûrâ ve Medâ İlzâmuhâ". *eş-Şûrâ fi'l-İslâm*, el-cüz'üs's-sânî, Amman: Müesesesetü Âli'l-Beyt.

Emil, B. (1980). "Ziya Paşa'da Meşveret Fikri", *Birinci Milli Türkoloji Kongresi Tebliğler*, İstanbul (6-9 Şubat 1978), İstanbul.

Eryılmaz, B. (1992). *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*. İstanbul: İşaret Yayınları.

Findley, C. V. (1979). "Madjlis al-Shura", *Encyclopedia of Islam*, second edition, Vol. V, Leiden: E.J.Brill.

Findley, C. V. (1994). *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform*. (çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol), İstanbul: İz Yayıncılık.

Gedikli, F. (2018). *Şura-yı Devlet*. 2. Baskı, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

Gönenç, L. (2008). "Ortaçağ Avrupası'nda Anayasacılığın Düşünsel ve Kurumsal Temelleri", *Prof. Dr. Ergun Özbudun'a Armağan,* İkinci Cilt, Anayasa Hukuku. Ankara: Yetkin Yayınları.

Göze, A. (1989). *Siyasal Düşünceler Tarihi*. Beşinci Bası, İstanbul: Beta Basım Yayım.

Günay, B. (1992). *Mehmed Sadık Rıfat Paşa'nın Hayatı Eserleri ve Görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Halaçoğlu, Y. (1991). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Hanioğlu, M. Ş. (2004). "Meşrutiyet" maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXIX, Ankara.

Hayreddîn et-Tûnisî, (2000). *Akvemü'l-Mesâlik fî Marifeti Ahvâli'l-Memâlik*. el-mücelledü'l-evvel,Temhîd ve Tahkîk, Munsıf eş-Şennûfî, tab'atü's-sâniye, Tûnis: Beytü'l-Hikme.

Hüseyin Kazım Kadri. (1928). "Divan" maddesi, *Türk Lügatı II*.

İnalcık, H. (1959). "Osmanlılar'da Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telâkkisiyle İlgisi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XIV/1.

İzgi, Ö. (1977). "Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi,* Sy. 31, İstanbul.

Kafesoğlu, İ. (1995). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Kalaycıoğlu, E. (1986). "Türk Yasama Sistemi ve Siyasal Temsil", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*. edt. Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay, İstanbul: Beta Basım Yayım.

Kanunname-i Âli Osman. (1330). neşr. M. Arif, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası İlavesi, İstanbul.

Kara, İ. (2017). *İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1*. 4. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Karakoç Sarkis, (1341). *Tahşiyeli Kavânîn*. C.II, İstanbul.

Karal, E. Z. (1994). *Osmanlı Tarihi*. C V, 6. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Karal, E. Z. (1988). *Selim III'ün Hat-tı Hümâyûnları-Nizam-ı Cedit*. 2. Baskı, Ankara:Türk Tarih Kurumu.

Karaman, H. (1991). *Mukayeseli İslam Hukuku.* C. I, İstanbul: Nesil Yayınları.

Kaynar, R. (1985). *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Koç, Y. ve Yeşil, F. (2012). *Nizâm-ı Cedîd Kanunları (1791-1800).* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Kösoğlu, N. 1990). *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Mardin, Ş. (1996). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. çev. M. Türköne-F. Unan-İ.Erdoğan, İstanbul: İletişim Yayınları.

Mori, M. (1978). "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı", *Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı IX, yıl 1978'den ayrı basım*, İstanbul.

Mumcu, A. (1986). *Divan-ı Hümâyûn*. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.

Mustafa, N. A. (1990). *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*. çev. Vecdi Akyüz, İstanbul: İz Yayıncılık.

Namık Kemal, (1327). *Külliyât-ı Kemal,* Birinci Tertip III, Makâlât-ı Siyâsiye ve Edebiye, İstanbul.

Oğuz Kağan Destanı. (1970). İstanbul: MEB.

Okandan, R. G. (1947). "Amme Hukukumuzda Osmanlı Devleti'nin İnkırazına Kadar Parlamentarizm ve Hususiyetleri", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. XIII/2.

Onar, E. (1995). "Dünyada Parlamento Kavramının Doğuşu ve Gelişimi ve Bugünkü Görünümü", *Milli Egemenlik ve Demokrasi Kurultayı,* 20-21 Nisan 1995, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.

Ortaylı, İ. (2012). *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi.* 4.Baskı, Ankara: Cedit Neşriyat.

Ortaylı, İ. (1995). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. 3. Baskı, İstanbul: Hil Yayın.

Ögel, B. (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar).* Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Özbudun, E. (2017). *Anayasalcılık ve Demokrasi*. 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Öztunç, H. B. (2007). *Yedi Ada Cumhuriyeti*. Yüksek Lisans Tezi, Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.

Sarıca, M. (1969). *Fransa ve İngiltere'de Emredici Vekâletten Yeni Temsil Anlayışına Geçiş*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Seyitdanlıoğlu, M. (1994). *Tanzimat Dönemi'nde Meclis-i Vâlâ (18381868)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Shaw, S. J. (1990). "19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezi Yasama Meclisleri I", *Tarih ve Toplum Dergisi*, Sy. 76, Nisan.

Shaw, S. J. (1990). "19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezi Yasama Meclisleri II", *Tarih ve Toplum Dergisi,* Sy. 77, Mayıs.

Sönmez, Â. (1984). *Şûrâ ve Rasûlullah'ın Müşâveresi*. İstanbul: İnkılâb Yayınları.

Şa'ban, Z. (1990). *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Şâvî, T. (1992). *Fıkhu'ş-Şûrâ ve'l-İstişâre.* Mansûra: Dârü'l-Vefâ.

Şemseddin Sâmi. (1986). *Kâmûs-ı Türkî*, 3. Cilt. İstanbul: Tercüman Gazetesi.

Şen, A. (1995). *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Tahtâvî, R. R. (1992). *Paris Gözlemleri*. haz. Cemil Çiftçi, , İstanbul: Ses Yayınları.

Tahtâvî, R. R. (1849). *Tahlîsü'l-İbrîz fî Telhîsi Bârîz.* Bulak.

Takvim-i Vekayi. (1254). def'a 163 (11 Muharrem 1254).

Tanör, B. (2011). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. 20. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Tevkii Abdurrahmanpaşa Kanunnamesi. (1331). Millî Tetebbular Mecmuası, I/3.

Tıveylî, A. (1992). *Dirâsât ve Vesâık ani'l-Hareketi'l-Islâhiyye bi Tûnis*. Tûnis

Tuğ, S. (1969). *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*. İstanbul: İrfan Yayınevi.

Tunaya, T. Z. (2016). *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. 3. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Turan, N. S. (2004). "Osmanlı Diplomasisinde Batı İmgesinin Değişimi ve Elçilerin Etkisi", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C V, Sy. 2, Aralık.

Türk Hukuk Lügatı. (1998). 4. Baskı, Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Türköne, M. (1994). *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*. 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Türköne, M. (2000). "Tanzimat Fermanı ve Mehmet Sadık Rıf'at Paşa", *Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı III*, Y. 6, Sy. 33, Ankara.

Umur, Z. (1984), *Roma Hukuku*. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Us, H. T. (1939). *Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridesi*, C. II. İstanbul: Vakit Gazete-Matbaa.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*. 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*. 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Üçok, C., Mumcu, A. ve Bozkurt, G. (2007). *Türk Hukuk Tarihi*. 12. Baskı, Ankara: Turhan Kitabevi.

Yücekök, A. N. (1983). *Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye'de Parlamentonun Evrimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Zeydan, A. (1969). *İslam Hukkunda Ferd ve Devlet*. çev. Cemal Arzu, İstanbul: Kalem Kitabevi.

Zuhaylî, M. M. (1989). "İştirâku Gayrımüslimîn fî Müessesâti'ş-Şûrâ". *eş-Şûrâ fi'l-İslâm*, el-cüz'üs's-sâlis, Amman: Müesesesetü Âli'l-Beyt.

MEŞVERET-MEŞRUTİYET-DEMOKRASİ TARTIŞMALARI ÇERÇEVESİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA İLK SEÇİM VE PARLAMENTO

YUSUF TEKİN - İRŞAT SARIALİOĞLU

MEŞVERET-MEŞRUTİYET-DEMOKRASİ TARTIŞMALARI ÇERÇEVESİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA İLK SEÇİM VE PARLAMENTO

Yusuf Tekin*

İrşat Sarıalioğlu**

GİRİŞ

Türk siyasal hayatına dair olan bilimsel literatürde demokrasi ve temsil tartışmaları yaygın bir yanlış kanaat çerçevesinde Cumhuriyetin ilanıyla başlatılmaktadır. Oysaki 19. yüzyılın ikinci yarısında dünya genelinde olduğu gibi Osmanlı siyasal hayatındaki temel tartışma konuları da parlamento ve temsil kavramları etrafında şekillenmiştir. Bu bağlamda bütün milletlerin eşit temsil edildiği bir meclisin gerekliliği fikri, dönemin Osmanlı aydınlarının en çok tartıştıkları meselelerin başında gelmektedir. Başta Namık Kemal ve Ali Suavi olmak üzere Yeni Osmanlı aydınlarının öncülük ettiği bu entelektüel çabanın ana teması temsil kapasitesi yüksek bir meclisin, hem devletin kurtuluşu hem de "icab-ı asra intibak" açısından elzem olduğudur. Tartışmalarda temsil prensibinde Müslüman-gayrimüslim ayrımı yapılmaması gerektiğinin altının çizilmesi ve bu çerçevede sunulan İslamî referanslar oldukça dikkat çekicidir. Bu sebeple çalışma dâhilinde ilk etapta yukarıda altı çizilen unsurlar üzerinden temsil, meclis ve demokrasi kavramlarına dair olan tartışmalara değinildikten sonra ilk Osmanlı Meclisini oluşturan yasal düzenlemelerle meclisin oluşumu, görevleri, çalışma usul ve koşulları incelenecektir. Ardından ise meclisi oluşturan seçim düzenlemelerine değinilecek ve akabinde oluşan meclisin yürüttüğü çalışmalar ve mecliste cereyan eden tartışmalar değerlendirilerek Meclis-i Umûmî'nin aktif olarak çalıştığı kısa zaman dilimi içerisinde Osmanlı siyasal yapısına katkısı analiz edilecektir.

I. MECLİS VE TEMSİL FİKRİNE YÖNELİK TARTIŞMA ORTAMI

Osmanlı siyasi yapısı içinde gerek işlevleri gerekse oluşumu açısından yasa koyan, yürütmeyi denetleyen ve seçimle oluşan bir meclis ya da parlamento tartışmalarında 1860'lı yıllar bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Bilhassa Mustafa Fazıl Paşa'nın 1866 yılında, Paris'ten Sultan Abdülaziz'e yazdığı manifesto niteliğindeki meşhur *mektup* bu bağlamda oldukça önemlidir. Paşa mektubunda devleti içinde bulunduğu durumdan çıkaracak öneriyi şu cümlelerle ifade eder:

* Prof. Dr, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
** Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

> "...Tebaamızın sadakatine ve hüsn-ü arzularına müracaat ediniz! Her eyaletde a'zası intihab-ı serbestane ile cem' edilmiş bir meclis-i kebir teşkil ediniz ki bunlar size ihtar etsinler ve size efkâr-ı pederanenizi mevki-i icraya getirmeye mu'avenet eylesinler. Sizin teşebbüs-ü mahsusanız ile bu meclisler tarafından Dersaadete vekiller gelsinler ahalinin ihtiyaçlarını ahval-i hakikiye-i vakit vakit doğrudan doğruya Hakipayinize arz eylesinler."[1]

18. yüzyıldan itibaren Osmanlı bürokrasisi ve entelektüel camiasının en önemli uğraşlarından birini siyasal sistemi "çağdaşlaştırmak" ve işlerliğini yitiren idarî mekanizma ve yapılara çözüm üretmek oluşturmaktaydı. Bu amaç dâhilinde 1860'lardan itibaren birbirinden farklı bakış açılarına sahip gruplar tarafından yürütülen tartışmalar dönemin siyasal iklimine damgasını vurmuştur. Bahsi geçen dönemdeki tartışmalar bir bütün olarak modernleşme sürecine ilişkindir ve temsil ve meclis kavramlarını merkezine alan çok katmanlı bir yapı arz etmektedir. Sürecin tamamında olduğu gibi hükümet sistemine ve dolayısıyla parlamentoya ilişkin çabalarda da ilk dikkat çeken şey olası muhalefeti İslamî referanslarla bertaraf etme çabasıdır. Bu bağlamda, bir taraftan Batılı modern ülkelerdekine benzer bir parlamentonun çağın gerekliliği olduğu tezi işlenirken, diğer yandan da böyle bir kurumun İslamî literatüre uygun olduğu, Türk ve İslam devlet geleneğinde benzer örneklerin bulunduğu ve dolayısıyla tarihsel bir alt yapının mevcut olduğu tezi de ısrarla ortaya konur. İslamî literatürden "şura", "meşveret", "biat", "emr-i bil maruf", "irade-i ümmet" gibi dini kavramlar birçok eleştiri ve önyargıyı bertaraf edebilecek anahtar terimler olarak kullanılmıştır. Tartışmaların geneline bakıldığında sıralanan kavramların demokrasi, meclis, seçim, yürütmenin sınırlandırılması ve milli egemenlik gibi "batılı" ifadelerin karşılığı olarak kullanıldığı görülmektedir.

Bahsi geçen tartışmaların çalışmamız açısından dikkat çeken tarafı ise, parlamentoyu oluşturacak seçimlerde kimlerin seçme ve seçilme hakkına sahip olacağı konusudur. Buna ek olarak modern parlamentoların temel işlevlerinden biri olan siyasi iktidarın yetkilerinin sınırlandırılması konusu da, dönemin Osmanlı demografik yapısıyla beraber düşünüldüğünde cevaplandırılması en zor eleştirilerden birini oluşturmuştur. Şöyle ki, Halifenin yetkileri sınırlandırılabilir; ama bunu kim ve nasıl yapacak sorusu hayatidir. Seçimle gelen bir meclisin bunu yapabilmesinin kabul edilmesi durumunda Osmanlı'nın demografik yapısı bir sorun olarak karşımıza çıkacaktır. Kabaca yarıya yakını gayrimüslim olan bir toplumda İslam Halifesinin yetkilerini kimin sınırlandırabileceği, meclisi oluşturacak seçimlerde gayrimüslimlerin oy kullanıp kullanamayacağı ve daha da önemlisi gayrimüslimlerin mebus olup olamayacağı gibi sorular uzun süre gündemi meşgul etmiştir.[2]

Tartışmalardaki ana referans Âli İmran Suresi 159. ayetinde yer alan "veşavir hum fil emr" (bir hüküm verirken, bir şey yaparken onlara danış) ifadesi ile Şura Suresi 38. ayetinde geçen "veemruhum şura beynehüm" (onların işleri aralarında şura iledir) ifadeleridir. Her

1 Mustafa Fazıl Paşa, *Paris'den Bir Mektub: Sultan Abdülaziz Han'a Paris'de Cemiyet-i Ahrar Reisi Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa Merhum Tarafından Gönderilen Mektub Tercemesi*. İstanbul: Dersaadet Artin Asaduryan Matbaası, 1326.

2 Yeni Osmanlılar'ın bu çabalarının ayrıntılı bir değerlendirmesi için bakınız: Yusuf Tekin, *Şeriat Meşruiyet ve Meşrutiyet: Yeni Osmanlılar'da Demokrasi Tartışmaları*. İstanbul: Pınar, 2020, s. 113-142.

iki ayette de geçen "hüm" (onlar) zamirinin kapsamı çok önemli bir tartışmayı bünyesinde barındırır. Bir grup, buradaki zamirin kapsamı içine millet ayrımı gözetilmeksizin bütün Osmanlı tebaasını sokarken bir başka grup, bu zamirin sadece İslam milletine mensup olanları ve üçüncü bir grup ise İslam milletine mensup olanlar içinden sadece isti'dadı olanları dâhil etmektedir.[3] Her bir grupta yer alanların da ciddi argümanları bulunmaktadır. Örneğin, buradaki "onlar" zamirinin sadece Müslümanları kapsadığını ileri sürenler Maide Suresi 51. Ayetindeki "Ey inananlar! Yahudi ve Hristiyanları dost olarak benimsemeyin, onlar birbirinin dostudurlar. Sizden kim onlara dost olursa o da onlardandır..." ifadesini öne sürerken, bütün Osmanlı tebaasının bu kapsamda değerlendirilmesi gerektiğini iddia edenler ise Bakara Suresi 85. Ayetindeki "...kitabın bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz." ibaresini delil olarak ileri sürmüşlerdir.

Buradaki "hum" zamirinin kesinlikle Müslümanları kapsadığını düşünenler, aksini savunanların gayrimüslimlere hoş görünme çabası içinde olduklarını da iddialarına eklemektedir.[4] Bu gruptakilere göre gayrimüslimlerin sürece dâhil edilmeleri sakıncalıdır. Örneğin, Tunuslu Hayrettin Paşa gayrimüslimlerin çoğunluğunun asıl amaçlarının "devlet-i Osmaniye'nin ahvalini araştırmak", bir nevi muhbirlik yapmak olduğundan endişe etmektedir. Kaldı ki, Tunuslu Hayrettin Paşa'ya göre bu tartışmada örnek gösterilen Avrupa'da dahi bu tür bir müsavat yoktur: "...Avrupa devletleri ahaliden bazısının hanedan-ı kraliye'yi tebdile ittifak etmelerinden ictinab gibi vesile-i cüziyeye istinaden böyle bir hürriyet-i mutlakayı i'tadan imtina' göstermişlerdir."[5]

Ayetlerdeki "hüm" zamirinin gayrimüslimleri de kapsadığına dair yorumlarda bulunan gruptakilerin ise bu sorunu asr-ı saadetten iki örnek vererek aşmaya çalışıldığını görmekteyiz. Ahmet Mithat bu gruptakilerin çabalarına örnek olmak üzere Ebi Süfyan'ın henüz Müslüman olmadığı dönemde önemli bir harp meclisine girip istişareye katılmak istemesi üzerine sahabe bir müşrikin böyle bir mühim bir meclise girmesine karşı çıktıklarında Hz. Peygamberin "Şu zatı kabulde hiçbir beis yoktur bilakis menfaat vardır. Zira vereceği reyler muvafık ise kabul olunur değil ise reddedilir" sözünü hatırlatır. Devamında ise "Sünen-i seniyye-i peygamberden ibret almakla mükellef isek düşünelim bakalım ki her Heyet-i Mebûsânda tarik-i istişare bundan başka bir şey midir?.." ifadelerini kullanır. Ahmet Mithat'ın bu konuda verdiği diğer örnek ise Hendek Savaşı sürecinde şehirde yaşayan Musevilerin de görüşlerinin alınmasına ilişkindir. "...'Eğer bilmez iseniz ehl-i zikirden sorunuz' hükmü şerifini havi olan ayet-i celile-i Kuraniyenin mefhumu samisinde ehl-i zikirden murad sorulacak olan o şey ile iştigal edenler demek olacağı ve binaen aleyh her şeyi erbabından sormak meşru' olduğu…"[6] cümleleriyle gayrimüslimlerin de bu kapsamda görüşlerinin alınabileceğini örneklendirir.

3 Bu konudaki tartışma için bkz. Cemil Oktay, *'Hum' Zamirinin Serencamı*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1991.
4 Ahmet Mithat, *Üss-i İnkılab*, İstanbul: Takvim Hane-i Amire, 1294, s. 317.
5 Tunuslu Hayrettin Paşa, *Akvam-ül Mesalik Fi Marifeti Ahval-ül Memalik*. (çev. Ceride-i Askeriye Muharriri Abdurrahman Efendi), İstanbul: Elcevaib Matbaası, 1292, s. 65.
6 Ahmet Mithat, *a.g.e.*, s. 182.

Bu zengin tartışma ortamına örnek olmak üzere Namık Kemal'in Hürriyet Gazetesi'nde yayınladığı "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar" adlı yazı dizisinden de birkaç örnek sunulabilir. Örneğin Namık Kemal 14 Eylül 1285 tarihli yazısında, "Nam-ı ilahi himayesi altında olan konstitusyonun beka ve şerefine şu yetişmez mi ki dinsizlik iddia edenler bile yaptıkları nizamın muhafazasını kasem altına alırlar, yemin ettirirler",[7] diyerek gayrimüslimlerin ihanet edebileceklerine dair eleştirilerin göreve başlarken yapacakları yemin ile aşılabileceğini öne sürmektedir. Bir başka yazısında ise eşitlik ilkesinin gereği olarak bu hakkın tanınması gerektiğinin altını şu cümlelerle çizmektedir:

> "...biz hala vükelâmızın zulmünü kabul edipte sair vatandaşlarımızın müsavat-ı hukukunu mu kabul etmeyeceğiz? Şeriat umumun müsavatına hükmeder, onu bıraktık. Akıl ve hikmet umumun müsavatına hükmeder, onu da bıraktık. Yalnız birkaç kişinin hevesat-ı nefsaniyesi müsavat ve adaletin aleyhinde bulunur kıyamete kadar onlara mı tabi' olalım? Söz yeri gelince İslam'ın şecaatini, hamiyetini, dirayetini, göklere çıkarırız. Hakikat-i hal dahi odur. İşte meydan-ı imtihan açılıyor. O şecaat ve hamiyet o dirayetle biz mi firar-ı ihtiyar edelim? Hayır hayır."[8]

Namık Kemal'e göre gayrimüslimlerin sadakatini sorgulamak gerektiğini iddia etmek Osmanlının demografik yapısından haberdar olmamak anlamına gelmektedir. Din ihtilafının en az mezhep ihtilafı kadar zarar verici bir durum olduğunun altını çizen Namık Kemal bu noktada Midhat Paşa'nın valilik döneminde yürüttüğü uygulamalar sayesinde Rusya'nın tüm çabalarına rağmen bu dönemde Bulgarları isyana sürükleyemediğini de bu duruma bir örnek olarak sunmaktadır. Yazının devamında ise Osmanlıların talip olduğu Hükümet-i İslamiye'nin birkaç Müslümanın makam sahibi olması ve diğer vatandaşlara zulmetmesi anlamına gelmediğini dile getirerek memleket için asıl gerekli olanın adil bir hükümet olduğunun altını çizmiştir. Aynı yazısında Namık Kemal son olarak ise hâlihazırda devlet içinde önemli görevler ifa eden gayrımüslimlerin icra memuriyetlerinin hemen hepsine nail olabilirken eşitlik haklarını muhafaza etmek için mecliste bulunduklarında Hükümet-i İslamiye'nin elden gideceğini ileri sürenlerin bu fikirlerini kinayeli bir biçimde sorgulamaktadır. [9]

Görüldüğü üzere, parlamentonun kurumsallaşması ve buna ilişkin anayasal metinler kadar kimlerin seçme ve seçilme hakkına sahip olabilecekleri de süreçteki tartışmalarda oldukça önemli bir yer teşkil etmiştir. Bu anlamda 1860'lı yıllarda başlayan ve Kanûn-i Esâsî'nin ilanına kadar geçen süre içinde yapılan, Osmanlı toplumunun kendine has yapısından hareketle bilhassa gayrimüslim tebaa üzerinde yoğunlaşan tartışmalar dikkatlice incelenmelidir.[10] Yukarıda da belirtildiği üzere bu tartışmalar yürütülürken

7 Namık Kemal, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 1", *Hürriyet*, 14 Eylül 1285.

8 Namık Kemal, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 8", *Hürriyet*, 23 Teşrinisani 1285.

9 Namık Kemal, "Usul-ü Meşveret Hakkında Mektuplar 8", *Hürriyet*, 23 Teşrinisani 1285.

10 Bu tartışma ortamına örnek olmak üzere şu makalelere bakılabilir: Ali Suavi, "Serbestlik", *Muhbir*, No: 28, 3 Mart 1867, Ali Suavi, "Hutbe", *Muhbir*, No: 34, 13 Mayıs 1868, Ali Suavi, "Müslümanların Padişah Hakkındaki Zannı", *Muhbir*, No: 27, 14 Mart 1868, Ali Suavi, "Demokrasi, Hükümet-i Halk, Müsavat", *Ulum*, No: 18, 1870, s. 1083-1107; Ali Suavi, "Terk-i Meşveret", *Muhbir*, No: 20, 18 Ocak 1868, Ali Suavi, "Usulü Meşveret", *Muhbir*, 14 Mart 1868, Ali Suavi, "Sual-Cevab", *Muhbir*, No:22, 6 Şubat 1869; Namık Kemal, "Usul'ü Meşveret Hakkında

kimi gruplar tarafından gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının seçme ve seçilme hakkına kısıtlama getirilmesi gerekliliği öne sürülmüş, hatta İngiltere ve Rusya parlamentolarının Hıristiyanların farklı mezheplerinden olanlara yönelik uyguladıkları sınırlamalar bu hususta birer örnek olarak sunulmuştur. Gayrimüslimlerin de aynı haklara sahip olması gerektiğini dile getiren gruptakiler ise İslam devletlerinin ve özellikle de Osmanlı Devleti'nin hoşgörü temelli politikalarından örnekler vererek "Hüm" zamirinin içeriği oluşturulurken bu zengin birikimin dikkate alınması gerekliliğinin üzerinde durmuştur. Neticede gayrimüslimlerin devlet içinde yürüttüğü önemli ve faydalı hizmetlerden bahisle din ayrımı yapılmaması fikri ciddi bir kabul görmüş ve seçimle göreve gelen ve eşdeğerleri gibi parlamento işlevi yerine getiren meclis geleneğimiz 1876 yılında yazılı anayasanın hazırlanıp yürürlüğe konduğu Kanûn-i Esâsî süreci ile başlamıştır.

A. 1876 KANÛN-İ ESÂSÎ'SİNE GÖRE MECLİS-İ UMÛMÎ

1. Oluşumu ve Görevleri

Kanûn-i Esâsî, ilk parlamentosunu Heyet-i Âyân ve Heyet-i Mebûsân olmak üzere iki kanatlı tanımlamakta ve Meclis-i Umûmî olarak isimlendirmektedir. Kanûn-i Esâsî'nin 42-80. maddeleri bu meclislerin tanımlarını, oluşum biçimlerini, görevlerini ve çalışma koşullarını düzenlemektedir.[11]

Anayasaya göre bu iki meclis kasım ibtidasında padişahın izniyle açılacak ve mart ibtidasında yine padişahın izniyle kapanacaktır. 43. maddede bu iki meclisten herhangi birisinin, diğerinin toplantı halinde olmadığı durumlarda toplanamayacağı, meclislerin ancak eşzamanlı olarak toplanabileceği de belirtilmektedir. Gerektiğinde padişah Meclis-i Umûmî'yi zamanından önce açma, toplantı zamanlarını kısaltma ya da uzatma hakkına sahiptir. Ayrıca Kanûn-i Esâsî'nin 45. maddesi, her çalışma döneminin başında padişah ya da onun vekili sıfatıyla sadrazam tarafından ülkenin iç ve dış politika açısından içinde bulunduğu durumu ve izleyen dönemde bu durumlara ilişkin olarak alınması gereken tedbirlerle yapılması gereken işleri içeren bir konuşma yapacağını da belirtmektedir.

Mektuplar 1", *Hürriyet*, 14 Eylül 1285; Namık Kemal"Usul'ü Meşveret Hakkında Mektuplar 2", *Hürriyet*, 21 Eylül 1285, Namık Kemal, "Usul'ü Meşveret Hakkında Mektuplar 3", *Hürriyet*, 29 Eylül 1285, Namık Kemal, "Usul'ü Meşveret Hakkında Mektuplar 4", *Hürriyet*, 2 Teşrinievvel 1285; Namık Kemal, "Usul'ü Meşveret Hakkında Mektuplar 5", *Hürriyet*, 19 Teşrinievvel 1285, Namık Kemal, "Usul'ü Meşveret Hakkında Mektuplar 6", *Hürriyet,* 26 Eylül. 1285; Namık Kemal, "Usul'ü Meşveret Hakkında Mektuplar 7", *Hürriyet*, 9 Teşrinisani 1285; Namık Kemal, "Usul'ü Meşveret Hakkında Mektuplar 8", *Hürriyet*, 23 Teşrinisani 1285; Namık Kemal, "Ve şavirhüm fi'l emr", *Hürriyet*, 30 Temmuz 1285; Namık Kemal, "İhtilaf-ü Ümmeti Rahmetün", *Hürriyet*, 14 Haziran 1869; Namık Kemal, "Müsavat", *Hadika*, No:5, 14 Teşrinisani 1872. Ziya Paşa, "Mesele-i Müsavat", *Hürriyet*, No: 15, 5 Ekim 1868, Ziya Paşa, "Karınca Kanatlandı", *Hürriyet*, No: 35, 22 Şubat 1868; Ziya Paşa, "İdare-i Cumhuriye ile Hükümet-i Şahsiyenin Farkı"; *Hürriyet*, No: 99, 14 Mayıs 1869.

11 Aşağıda ayrıntılı olarak incelenecek Kanûn-i Esâsî maddeleri ve tam metni için bkz: Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılâp: II. Abdülhamid Han'ın Cülusundan Birinci Seneye Kadar, C.2.* (yay.haz. Tahir Galip Seratlı), İstanbul: Selis, 2004, ek: 18: Kanunuesasî, 291-309.

Meclis üyeliğine seçilen ya da atanan kişilerin göreve başlama prosedürü ise 46. maddede düzenlenmiştir. Bu maddeye göre meclis üyeleri padişaha, vatana ve Kanûn-i Esâsî hükümlerine sadık kalacaklarına ve kendilerine verilen görevleri yerine getireceklerine dair sadrazam huzurunda yaptıkları yeminle görevlerine başlayacaklardır.

Kanûn-i Esâsî'nin 47. maddesi yemin ederek göreve başlayan Meclis'in görüşme ve oylamalarda tamamen özgür olduğunu, hiçbir şekilde talimatla karar almayacağını, mebusların burada yaptıkları konuşmalar ve kullandıkları oylar nedeniyle sorumlu tutulamayacaklarını belirterek yasama sorumsuzluğu ilkesini kayıt altına almaktadır. Hemen ardından gelen 48. madde ise, dokunulmazlığın kaldırılmasını konu etmektedir. Söz konusu maddeye göre mebusların dokunulmazlığı ihanet ve anayasayı yürürlükten kaldırmaya teşebbüsle sınırlandırılmıştır. Anayasaya göre sadece bu iki suç nedeniyle ve toplantıya katılan vekillerin üçte iki çoğunluğuyla mebusluk görevi düşmektedir. Dokunulmazlığa ilişkin önemli hükümler ihtiva eden bir diğer madde ise 79. maddedir. Buna göre, oy çoğunluğuyla karar alınmadıkça ve suçüstü hali olmadıkça mebuslar "tevkif ve muhakeme" olunamayacaklardır.

Meclislerin çalışma koşulları Kanûn-i Esâsî'nin 51. maddesinde düzenlenmiş ve toplantı yeter sayısı olarak üye sayısının yarısı esas alınmıştır. Söz konusu maddeye göre her iki meclis için ayrı ayrı olmak üzere bu sayı bulunmadıkça müzakere ve oylama yapılamamaktadır. Karar alma süreci ile ilgili olarak ise, yine her iki meclis için ayrı ayrı olmak üzere toplantıya katılanların salt çoğunluğu şartı getirilmiş, olası bir eşitlik durumunda, ilgili meclis başkanının oyunun iki oy yerine geçmesi prensibi kabul edilmiştir.

Teklif ile başlayacak yasama sürecinin nasıl işleyeceği ise 53. maddede düzenlenmiştir. Buna göre, yeni bir kanunun çıkartılması veya mevcut kanunlardan birinin değiştirilmesi teklifi vükelâya ait olmakla beraber, Heyet-i Âyân ve Heyet-i Mebûsân da kendi görevleri içerisinde bulanan alanlarda kanun yapılması veya değiştirilmesi için izin isteme yetkisine sahiptir. Bu durumda ilk önce Sadaret vasıtasıyla Padişahtan izin istenecek uygun görülürse ilgili dairelerin açıklamalarıyla birlikte layihaların tanzimi işi Şûrâ-yı Devlet'e havale olunacaktır. Şûrâ-yı Devlet nezdinde görüşülüp kabul edilen metin ise kanun layihası olarak düzenlendikten sonra Meclis gündemine gelecektir.

55. maddeye göre ise bir kanun lâyihası ilk önce Heyet-i Mebûsân'da ardından Heyet-i Âyân'da madde madde okunup, her bir maddenin oylanmasının ardından oy çokluğuyla karar alınmadıkça ve ardından kanunun tamamı için yeni bir oylama yapılıp ekseriyet hâsıl olmadıkça kabul olunamamaktadır.

Görüşme ve oylama usulü ile ilgili olarak 57-58. maddelerde iki durum dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki görüşme dili olarak Türkçe'nin kabul edilmesi ve görüşülecek kanun tasarılarının metinlerinin önceden üyelere ulaştırılacak olmasıdır. İkinci husus ise 58. maddede düzenlenen oylama prosedürüdür. Metinde, "Heyetlerde verilecek reyler ya tâyin-i esami veyahut işarat-ı mahsusa veyahut rey-i hafî ile olur" ifadesine yer verilerek

oylamalarda bu üç usulden birinin seçilebileceği, buna da ilgili meclisin kendisinin karar vereceği hükme bağlanmıştır.

Meclislerdeki görüşme tamamlandıktan sonra yasa metni padişahın onayına sunulmaktadır. Onaylandıktan sonra ise yasama süreci nihayete ermiş olur. Ancak, 54. maddenin son cümlesinde, sürecin herhangi bir noktasında reddedilen kanun önerisinin o yıl içinde toplantılarda tekrar gündeme alınamayacağı da ayrıca belirtilmektedir.

2. Üyelikler ve Çalışma Koşulları

Meclis-i Umûmî'nin genel seçimle iş başına gelen kanadı olan Heyet-i Mebûsân'ın oluşumu ile ilgili olarak Kanûn-i Esâsî'nin 65-80. maddelerinde hükümler yer almaktadır. 65. madde "Heyet-i Mebûsân'ın mıktarı âzası tebaaı Osmaniye'den her elli bin nüfus zükûrda bir nefer olmak itibariyle tertip olunur", diyerek sabit bir üye sayısı belirtmek yerine her elli bin erkek için bir mebus şartı getirmiştir. Hemen ardından "emri intihap reyi hafi kaidesi üzerine müessestir", hükmüyle ise seçimlerin gizli oy esasına göre yürütüleceği ve ayrı bir seçim kanunu çıkarılacağı belirtilir. 67. maddede ise vükelâdan olanlar hariç olmak üzere, memuriyet ile mebusluğun aynı anda yürütülemeyeceği, seçilen kişinin bu iki görevden birisini tercih etmesi gerektiği belirtilmektedir.

Meclis-i Mebûsân için kimlerin aday olamayacağı 68. maddede şu şekilde sıralanmıştır: Osmanlı vatandaşı olmayanlar, yabancı devlet hizmetinde bulunanlar, Türkçe bilmeyenler, otuz yaşını tamamlamayanlar, seçim zamanında bir kişinin hizmetinde bulunanlar, iflâs sebebiyle mahkûmiyet alıp itibarları iade edilmemiş olanlar, kötü şöhret ile tanınanlar, haklarında sürgün kararı verilip bu kararı kaldırılmayanlar, medeni haklarını kullanma hakkına sahip olmayanlar ve haklarında yabancı bir ülke vatandaşlığı iddiası olanlar. İçerisinde bulunulan dönem ve koşullarla beraber düşünüldüğünde 68. maddenin, özellikle etnisite ve dini mensubiyet temelli kısıtlamalara yer vermiyor oluşu dikkate şayan bir durumdur.

69. madde, seçimlerin olağan durumlarda dört yılda bir yapılacağını, 70. madde her seçim dönemi sonunda Meclis'in açılacağı dönemden dört ay önce seçim sürecinin başlayacağını kayıt altına almaktadır. Padişah iradesi ile meclisin dağıtılması durumunda ise, dağıtma kararından altı ay sonra toplanmak koşuluyla yeni seçim sürecinin başlayacağı 73. madde ile garanti altına alınmıştır.

71. maddede, temsil mantığına uygun olarak, seçilen mebusların sadece seçim çevrelerini değil bütün Osmanlı vatandaşlarını temsil edeceğinin altını çizmektedir. Heyet-i Mebûsân üyelerinin kompozisyonu için tasarlanan temsil mekanizmasının bir gereği olarak 72. maddede, seçilecek kişilerin ilgili seçim bölgesinden olmaları koşulu getirilir. Etnik ve dini yapı göz önüne alınarak yapılan tasnif açısından bu hüküm önemlidir.

Heyet-i Mebûsân başkanlığı konusu 77. madde ile belirlenmiştir. Buna göre Meclis bir başkan ve iki başkan vekilliği için üçer aday seçip padişaha sunacak, padişah bunlardan birini başkan ve diğer ikisini de vekil olmak üzere görevlendirecektir. 78. maddede meclis çalışmalarının aleni olmasının esas olduğu, fakat bunun yanı sıra 15 vekilin teklifi ve meclisin kararıyla gizli oturum yapılabileceği belirtilmektedir.

Anayasaya göre oluşturulan Meclis-i Umûmî'nin diğer kanadı olan Heyet-i Âyân ile ilgili olarak ise, 60-64. maddelerde hükümler yer almaktadır. 60. maddede Âyân Meclisi'nin üye sayısının, Heyet-i Mebûsân'ın üye sayısının üçte birini geçmeyeceği, 61. maddede bu üyelerin 40 yaşını doldurmuş ve devlete sadakatle hizmet etmekle tanınan kişiler arasından padişah tarafından atanacağı belirtilmektedir. 62. maddede padişahın bu kişileri vükelâlık, valilik, ordu müşirliği, kazaskerlik, elçilik, patriklik ve hahambaşılık gibi memuriyetlerde bulunmuş olanlar başta olmak üzere devlete sadakatle hizmetiyle tanınan diğer kişiler arasından seçebileceği ve bu seçimin "kayd-ı hayat" şartıyla olduğu hükmü yer alır.

Kanûn-i Esâsî'nin 64. maddesi, Heyet-i Âyân'ın, Heyet-i Mebûsân'da görüşülerek kabul edilen kanun metinlerini din, padişahın hakları, hürriyet, Kanûn-i Esâsî'ye uygunluk, ülkenin iç ve dış güvenliği gibi açılardan değerlendirip; reddetme veya kendi görüşünü ilave ederek düzeltilmek üzere tekrar Heyet-i Mebûsân'a geri gönderme yetkisinin bulunduğunu belirtir. Heyet-i Âyân eğer kendisine gelen kanun metninin kanunlaşması yönünde karar verirse, ya aynen ya da değişiklik ve ilavelerin yapılmasını gerekli görürse bu konuda kendi görüşü ile birlikte sadrazama arz etmekle görevlidir.

3. Meclis-i Mebûsân'ı Oluşturan Seçim Düzenlemeleri

1876 Anayasası'nı hazırlamak üzere oluşturulan komisyonun önemli bir görevi de Mebûslar Meclisi'nin oluşturulması için gerekli yasal düzenlemelerin yapılmasıydı. Nitekim anayasa metnini hazırlamak için kurulan komisyon oluşturulduktan hemen sonra bu konu ele alınmış; bir taraftan Kânûn-i Esâsî çalışmaları sürdürülürken diğer taraftan da geçici bir yönetmelik çıkarılarak mebus seçiminin nasıl yapılacağı belirlenmiştir.

"Meclis-i Umûmî'nin Suret-i İntihabına ve Tayinine Dair Talimat-ı Muvakkate" başlığı altında 29 Ekim 1876 tarihli "irade-i seniyye" ile onaylanıp 6 Kasım 1876'da ilan edilen ve 7 maddeden oluşan bu talimatla Meclis-i Umûmî'nin nasıl oluşturulacağı kurala bağlanmıştır[12]. Metnin birinci maddesi Meclis-i Umûmî'nin bütün üyelerinin seçimle oluşan kanadı olan ve Meclis-i Mebûsân adı verilen kısmın üye sayısının 130 olacağı, Meclis-i Âyân'ın ise padişahın doğrudan atayacağı üyelerden oluşacağı gibi hususlara yer vermektedir. İkinci maddesi ise, mebus seçiminin nasıl yapılacağına ilişkin geçici hükümler içerir. Henüz kalıcı bir düzenleme yapılamadığından bahisle hazırlanan yönetmeliğin bu seneye mahsus ve geçici bir metin olduğu vurgulanır. Bu seçime mahsus bir düzenleme yapılamadığı; ancak hâlihazırda vilayet,

12 Metnin tamamı için bkz: Bekir Sıtkı Baykal, "I. Meşrutiyete Dair Belgeler", *Belleten*, No: 96, 1960, s. 609-612.

liva ve kaza idare meclis üyelerinin zaten halk tarafından seçilmiş olması sebebiyle, bu yapıların bir anlamda bir ikinci seçmen olarak kabul edildiği ve idare meclislerinin kendi bölgeleri için tanımlanan sayıda ve Anayasa'da tanımlanan niteliklere uygun kişiler arasından "Meclis-i Mebûsân" üyelerini seçmeleri gerektiği ilkesi benimsenmiştir. Burada asıl dikkat çeken husus ise, Anayasa seçimlerin iki dereceli yapılacağına dair bir hüküm getirmemiş olmasına rağmen, seçimlerin "bilvasıta" yapılması ilkesinin benimsenmiş olmasıdır.

Üçüncü madde, Kanûn-i Esâsî'nin ilgili maddesinde sayılan hükümleri tekrarlayarak mebus seçilebilme niteliklerini sıralamaktadır. Ancak metnin bu maddesi iki hususta Anayasa'dan farklılaşmaktadır. Bunlardan ilki, Anayasa'da 30 yaş şartı olmasına rağmen geçici talimat metninde 25 yaş sınırının getirilmiş olmasıdır. Diğeri ise Anayasa'da mebus olabilmek için getirilen şartlara ilave olarak, hiçbir cinayet ya da politik suçla mahkûm olmamış olmak ve az çok emlak sahibi olmak şartının da geçici talimat metnine eklenmiş olmasıdır. Üçüncü maddedeki diğer hükümlerde ise seçilenlerin, varsa devlet memuru görevlerinin sona ereceğine ve seçildikleri bölgeyi değil bütün Osmanlı halkını temsil edeceklerine dair anayasadaki ifadeler tekrarlanmaktadır.

Dördüncü madde, vilayet, sancak ve kazalarda mebus seçiminin nasıl yapılacağına ilişkindir. Buna göre, bir vilayete bağlı sancaklar dâhilinde ne kadar kaza varsa onların ve merkez liva meclisleriyle merkez vilayet idare meclislerinin seçilmiş üyeleri yukarıda sayılan şartları haiz ve vilayet içinde yaşayan her kimi uygun görüyorlarsa "memuriyeti mülkiyenin medhali" olmaksızın isimlerini yazıp, imzalayarak mühürlü bir zarf içinde kaymakamlara ve mutasarrıflara teslim edecek, bu görevliler de zarfları açmaksızın, valilere getirip sunacaklardır. Valiliklerde ise vilayetin ileri gelenlerinden, ulemadan ve din adamlarından, 15 kişiyi aşmamak üzere oluşan bir komisyon kurularak oylar sayılıp ilgililere bildirilecektir. Maddede, ayrıca oyların eşitliği durumunda kura çekileceği de belirtilmektedir.

Beşinci maddede, yine bu yıla mahsus olmak üzere Mart başında Meclis'in toplanacağı, bu toplantıda mebuslara birer mazbata verileceği ve toplantı süresinin 3 ay olacağı hükmüne yer verilmiştir.

Altıncı madde İstanbul'da seçimin nasıl yapılacağını düzenlemektedir. Bu sürece uygun olarak yapılan seçimlerden sonra İstanbul'a gelen mebuslara ödenecek maaş ve harcırahlar da yedinci maddede düzenlenmiştir. İlgili maddenin son cümlesinde ise meclisin toplanabilmesi için seçilenlerin üçte ikisinin katılmasının yeterli olacağı belirtilmektedir.

Talimatın ekinde ise Anayasa'daki her elli bin erkek nüfus için öngörülen bir milletvekilliği şartı ve ilgili bölgenin dini yapısı temel alınarak vilayetlerin çıkaracağı mebus sayısı, Müslüman ve gayrimüslim şeklinde bir liste olarak yer almıştır.

Son olarak sadece İstanbul için seçim sürecini tanımlayan bir beyanname hazırlanarak 1 Ocak 1877 tarihinde yayınlanmıştır.

İllerden Seçilecek Milletvekili Sayısına İlişkin Cetvel[13]

VİLAYET	MÜSLÜMAN	GAYRIMÜSLİM
Edirne Vilayeti	4	4
Tuna Vilayeti	3	3
Selânik Vilayeti	3	3
Sofya Vilayeti	2	2
Bosna Vilayeti	3	3
Hersek Vilayeti	2	2
Manastır Vilayeti	2	2
İşkodra Vilayeti	2	2
Yanya Vilayeti	3	3
Hüdavendigâr Vilayeti	2	2
Kastamonu Vilayeti	2	-
Ankara Vilayeti	2	1
Sivas Vilayeti	2	1
Trabzon Vilayeti, Canik ile	2	1
Diyarbakır, Harput ile	2	1
Aydın Vilayeti	3	2
Adana Vilayeti	2	1
Konya Vilayeti	2	1
Haleb Vilayeti, Zur ile	3	1
Suriye Vilayeti Kudüs ve Cebel-i Lübnan ile	4	3
Bağdat Vilayeti	2	1
Basra Vilayeti, Necid ile	2	-
Cezayir-i Bahr-ı Sefid Vilayeti, Kıbrıs ile	2	3
Girit Vilayeti	1	1
Hicaz Vilayeti	2	-
Yemen Vilayeti	2	-
Trablusgarb Vilayeti	2	-
Dersaadet	5	5
Mısır	5	-
Tunus	5	-
Toplam	80	50

13 Cetvel; Baykal, *a.g.m.*, s. 613-614'ten oluşturulmuştur. Baykal burada 120 kişiye ayrıca irade-yi seniye ile Tunus ve Mısır Vilayetleri için beşer kişi olmak üzere 10 Müslüman vekil eklendiğini, dolayısıyla toplam sayının 130'a çıktığını belirtir.

Cetvele göre toplamda 50 gayrimüslim ve 80 Müslüman olmak üzere oluşması planlanan Meclis, 68'i Müslüman ve 48'i gayrimüslim olmak üzere 116 kişi ile toplanabilmiştir.[14]

Meclis'in açılış günü olan 19 Mart 1877 adeta bir bayram havasında geçmiştir. Vükelâ, devlet ricali, ulemanın ileri gelenleri, büyükelçiler, bazı yabancı devlet temsilcileri, gazeteciler ve kalabalık bir davetli grubunun katılımıyla başlayan açılış seremonisi, Padişahın açış nutkunun Mabeyin Başkatibi Sait Paşa tarafından okunmasıyla tamamlanmıştır. 20 Mart 1877'de ise milletvekillerin yemin etmeleriyle ilk Osmanlı Meclis-i Mebusanı, çalışmalarına başlamıştır. Meclis Başkanlığına geçici olarak deneyimli bir devlet adamı olan İstanbul mebusu Ahmet Vefik Paşa getirilmiş ve Paşa bu görevi dönem sonuna kadar ifa etmiştir.

Yaklaşık 4 ay kadar çalışan meclis, Kanûn-i Esâsî'nin 43. ve 70. maddeleri uyarınca mart ayında dağılmış ve hemen akabinde yeni seçim süreci başlamıştır.[15] İkinci seçimlerde ülke genelinde "Talimat-ı Muvakkate" ve İstanbul'da da "Beyanname"nin ilkeleri uygulanmıştır. Böylelikle 1877 yılı sonunda ikinci dönem Heyet-i Mebûsân seçimleri de yapılmıştır. İkinci Heyet-i Mebûsân, 56 Müslüman ve 40 gayrimüslimden oluşmuş[16] ve 13 Aralık 1877 tarihinde tekrar çalışmaya başlamıştır.

II. MECLİS-İ UMÛMÎ'NİN ÇALIŞMALARI

Türk siyasal hayatında parlamentolu geleneğin başlangıcı I. Meşrutiyet'in ilanını müteakip kurulan Meclis-i Umûmî'dir. İki kanatlı bir parlamento olan Meclis-i Umûmî'nin âyan kanadı atanmış üyelerden ve mebûsân kanadı da seçilmiş üyelerden meydana gelmektedir. Buradaki değerlendirmelerde seçilmiş üyelerden oluşan parlamento kanadı dikkate alınmıştır.

İlk Osmanlı Meclis-i Mebûsân'ı, temsil kapasitesi ve zengin tartışma ortamıyla parlamento tarihimiz açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Çeşitli dinlere ve mezheplere mensup milletlerin temsilcilerini bir araya toplayan bu mecliste yer alan tüm mebusların temel hedefi devletin nasıl kurtulacağı sorusuna cevap aramak olmuştur. Bu amaç dâhilinde çeşitli milletlere mensup üyelerin kendi geleneklerini referans alarak işe başlaması, örneğin Rumlar'ın Eski Yunan filozoflarından, Yahudi ve Lübnanlı Maruniler'in 18. yüzyıl aydınlanmacılarından, Müslümanların ise Kuran, Hadis ve İslam tarihinden yararlanmaları tartışmaları ve meclisteki genel havayı iyiden iyiye ilginç hale getirmektedir.[17]

14 Vilayetler ve dini mensubiyete göre seçilen milletvekillerinin listesi için bknz: Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Mebusan, Zabıt Cerideleri 1293*, Cilt 2. İstanbul; Vakit Matbaası, 1954, s. 16-20.

15 Servet Armağan, "Memleketimizde İlk Parlamento Seçimleri", *Kanûn-i Esâsî'nin 100. Yıl Armağanı*. Ankara: A.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1978, s. 166.

16 Rakamlar ve gayri Müslim üyelerin isim listesi için bknz: İlber Ortaylı, "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Azınlık Milletlerinin Temsili", *Kanûn-i Esâsî'nin 100. Yıl Armağanı*. Ankara: A.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1978, s. 176-177.

17 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, XVIII. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s. 234.

Birinci dönem Meclis-i Mebûsânı'nın üzerinde en çok mesai harcadığı konuların başında Vilayet ve Belediye Nizamnamesi gelmektedir. Mebuslar, vilayet idaresinin ıslahı konusunda temel sorun olarak gördükleri konuların çözümü için kapsamlı bir nizamnamenin gerekli olduğuna inandıklarından[18] bu konunun üzerine titizlikle eğilmişlerdir. Meclisi oluşturan mebusların çoğunluğu daha önce vilayet genel meclislerinde üye olarak çalıştıklarından taşra yönetimi hakkında bilgi sahibiydiler, aksaklık ve eksikliklerini iyi bildikleri bu konuda çıkarılacak kapsamlı bir yasayla işlerin düzeleceğine inanmaktaydılar.[19]

Bu kapsamda belediye meclisine üye olabilmek için Türkçe konuşabilmek koşulunun aranılıp aranmayacağı,[20] azaların görev süreleri ve kendilerinden alınacak vergi miktarı, kaymakamlarla mal müdürlerinin kazaların mali konularına dair görev ve sorumlulukları, vilayetlerde vali ile beraber çalışacak heyetin kimlerden oluşacağı, "memurin-i ruhaniyenin" kazalardaki idare meclislerinde tabii üye olup olmayacakları, vergi ile ilgili başta mültezimler olmak üzere gelen şikayetler ve vilayetlerdeki büyük ve küçük memurlardan ahalinin şikayet hakkı gibi konular meclis toplantılarında epey tartışılmıştır.[21]

Vilayet Nizamnamesi tartışılırken dönemin vilayet ve nahiye meclislerinde yer alacak üyeler için kullanılan Müslüman ve gayrimüslim tabirlerinin Kanûn-i Esâsî'yle oluşturulan Osmanlı vatandaşlığı prensibine aykırı olduğu üzerine yapılan tartışmalar, dönemin siyasal/düşünsel atmosferine de vurgu yapması bakımından hayli ilginçtir. Bu konuda özellikle meclisteki gayrimüslim mebusların çoğunluğunu oluşturduğu bir grup, Kanûn-i Esâsî'nin Müslim, gayrimüslim demeyip ve bir milleti öbüründen ayırmayıp hepsini Osmanlı tebaası namıyla birleştirdiğine vurgu yaparak bu ifadelerin metinden çıkarılmasını teklif etmişlerdir. Örneğin, Yanya mebusu Argiri Kantarcı Efendi, bu tanımlamaların Kanûn-i Esâsîye açıkça aykırı olduğuna dikkat çekerek, "Madem ki muhafazasına yemin ettiğimiz Kanûn-i Esâsî hepimizi Osmanlı ve müsavi tabir etmiştir. Bunun haricinde kanun yapamayız. Her aza müslim ve gayrimüslim demeyerek bila fark hangi milletten olursa olsun intihab olunmalı,"[22] cümlesiyle düşüncelerini açıklamıştır. Ancak sağlıklı bir temsil mekanizmasının oluşturulması için söz konusu ayrımın elzem olduğu belirtilmiş ve bu durumun müsavat ilkesine aykırı olmadığının altı özellikle çizilmiştir.

Üzerinde çokça tartışılan konulardan bir tanesi de meclisin çalışma usul ve esaslarını düzenleyen bir dâhili nizamname (iç tüzük) yapılmasıdır. Bu konuda bilhassa şube reislerinin seçimi, meclisteki oylama yöntemleri, seçilen mebus ile ilgili bir sorun çıktığında nasıl bir yol izleneceği ve yürütmenin denetlenmesine ilişkin hangi yöntemlerin uygulamaya geçirilebileceği gibi konular detaylıca tartışılmıştır.[23]

18 Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Mebusan, Zabıt Cerideleri 1293, Cilt1*. İstanbul: Vakit Matbaası, 1939, s. 63.
19 Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*. (Der. Tülay Ercoşkun). Ankara: İmge Yayınları, 2017, s. 217.
20 Us, *a.g.e.*, C.1, s. 313.
21 Us, *a.g.e.*, C.1, s. 68-133.
22 Us, *a.g.e.*, C.1, s. 83.
23 Tartışmalar için bkz: Us, *a.g.e.*, C.1, s. 26-40.

Bir diğer önemli tartışma konusu da "İntihab-ı Mebusan Nizamnamesi"nin hazırlanmasıdır. Bu kapsamda seçimlerin iki dereceli mi yoksa tek dereceli mi olacağı, mebus seçilme şartları, seçim işlemine dair prosedürle seçme ve seçilme yaşının belirlenmesi gibi konular yoğun olarak konuşulmuştur.[24]

Meclisteki en hürriyetperver ve renkli tartışmalarının yer aldığı kısımlar ise matbuat kanuna ilişkin görüşmelerdir. Bu konuda ilk etapta, matbaa kurmak için ruhsat alma koşulunun meclis gündemine geldiğini görmekteyiz. Bahsi geçen koşul mebusların çoğunluğu tarafından sınırlayıcı bir kriter olarak değerlendirmiştir. Bir diğer renkli tartışma ise mizah gazetelerine ilişkindir. Burada da mebuslar önlerine gelen kanun tasarısına itiraz etmiş ve mizah gazetelerinin serbest olması gerekliliğine vurgu yaparak ilgili maddenin tashihini istemişlerdir. Bu noktada, İstanbul mebusu Solidi Efendi'nin, "Dünyada komedya ile mizah kalkarsa fenalığı tepelemek için elimizde bir silah kalmaz. Ciddi gazetelerin yapamadığı şeyleri mizah yapar"[25], çıkışıyla, bir diğer İstanbul mebusu Vasilaki Bey'in "bana bir devlet göstersinler ki, o devlette terakki olduğu halde mizah gazeteleri muzır görülmüştür. Mizah gazeteleri yalnız Rusya'da memnudur. Ondan maada her yerde çıkar, biz de Rusya gibi mi hareket edeceğiz?"[26] cümleleri döneme dair enteresan birer anekdottur.

Meclisin üzerinde durduğu bir diğer önemli konu ise idâre-i örfiyye tartışmalarıdır. Bu konunun hem yeni bir yasal düzenleme yapılması boyutuyla hem de uygulama boyutuyla meclis gündeminde oldukça yoğun eleştirilere sebep olduğu dikkat çekmektedir. Yasal düzenleme boyutunda Âyân ile Mebûsân Meclisleri arasındaki görüş ayrılıkları ve yetki tartışmaları dikkatimizi çekerken, uygulama ile ilgili olarak ise hükümetin özellikle Selanik'te ilan ettiği idâre-i örfiyyeden meclisi haberdar etmemesinin meclis tarafından ciddi eleştirilere konu edildiğine şahit olmaktayız. Eleştirileri dile getirenlerin, "eğer memlekette meşrutiyet var ise meclise sorulmalıdır" cümlesini zikretmesi ise özellikle önemlidir.[27]

Islahat mevzusunun özellikle ikinci meclisin gündemini epey meşgul ettiğini görmekteyiz. Meclisteki birçok mebus bu süreçte ahalinin hayatını ve sorunlarını doğrudan ilgilendirmeyen teknik tartışmalar yerine vatandaşların yaşam koşullarına ilişkin sorunları çözecek düzenlemelerin yapılması gerekliliğini sıklıkla dile getirmiştir. Döneminde genel kabul gören yönetim felsefesi anlayışına uygun bir biçimde Osmanlı Meclis-i Mebûsân'ında bulunan vekiller, ahalinin kendilerinden bekledikleri ıslahatın devletin bekası için önemine dikkat çekmişlerdir. Bu bağlamda 10 Ocak 1878 tarihli içtimada ıslahatın öneminin altını çizdiği nutkunda Suriye Mebusu Abdürrahim Efendi'nin şu cümleleri zikre değerdir: "Buna [bekledikleri ıslahata] nail olmazlar ise devlete hakkıyla muhabbet etmez. Devlet ahalinin muhabbeti ile kaim."[28] Bu kapsamda iyi bir idarenin esasının maarif-i kâmile, nizamat-ı adliye

24 Us, *a.g.e.*, C.1, s. 257-296.
25 Us, *a.g.e.*, C.1, s. 214.
26 Us, *a.g.e.*, C.1, s. 213-214.
27 Tartışmalar için bknz: Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Mebusan, Zabıt Cerideleri 1293, Cilt 2*. İstanbul: Vakit Matbaası, 1954, s. 282-286.
28 Us, *a.g.e.*, C.2, s. 112-113.

ve bunları icra edecek memurine dayandığı ortaya konulmuş; adli sistemde, memurlarla ilgili düzenlemelerde ve kolluk sisteminde ne gibi ıslahatlara başvurulması gerektiği ayrıntılı bir biçimde tartışılmıştır.[29]

Dış politika konusunda ise, Meclis-i Mebûsân'ın bilhassa Karadağ Meselesi ve Rus Harbi (93 Harbi) konularını uzun uzadıya tartıştığını görmekteyiz. 2 Temmuz 1876'da Karadağ'ın bağımsızlık talebiyle Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesini takip eden dönemde gelişen olaylar neticesinde İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya, Almanya ve İtalya tarafından Londra'da konuya ilişkin imzalanan protokol ve buna karşılık kaleme alınan reddiye hükümet tarafından Meclis'in gündemine getirilmiş ve Meclis-i Mebûsân tarafından da onaylanmıştır.[30]

Her iki dönemde de Meclisin en önemli tartışma başlığı hiç kuşkusuz Rus Harbi olmuştur. Rusya'nın Osmanlı ülkesindeki gayrimüslimlerin hukukunu koruma gerekçesiyle yaptığı harp ilanı, bilhassa gayrimüslim mebuslar tarafından sert eleştirilere tabi tutulmuştur. Suriye mebusları Nufel Bey ve Nakkaş Efendi, Selanik Mebusu Mihalâki Efendi, Erzurum mebusları Hamazasb Efendi ve Danyal Efendi, Tuna Mebusu Dimitraki Efendi, Yanya Mebusu Çanake Efendi, Konya Mebusu Simon Efendi, Halep Mebusu Manok Efendi, Diyarıbekir Mebusu Oseb Efendi, Sivas Mebusu Şahinyan Ağob Efendi ve Edirne Mebusu Panayot Ağa başta olmak üzere bütün gayrimüslim mebuslar Rusya'yı protesto etmiş ve Osmanlı gayrimüslimlerinin bu tarz bir korunmaya ihtiyacı olmadığının altını çizmiştir.[31]

Konunun önemine binaen bu konuda ilgi çeken nutuklardan bazı alıntılar yapmakta yarar vardır. Bunlardan ilki 25 Nisan 1877 tarihli içtimada Halep mebusu Manok Efendi'ye aittir:

> "…Biz, Ermeni ve Hıristiyan bulunduğumuz münasebetiyle ilân ederim ki, Rusya devletinin himayesine muhtaç değiliz. Bu sözüm milletim ve ve alel-husus Haleb vilâyeti dâhilinde bulunan kaffe-i milel namına ilan ve neşir olunmasını isterim. Rusya'nın iddia eylediği himayeyi asla ve kat'a kabul etmeyiz ve ne de muhtacız ve onun taaruzat-ı na-meşruhası aleyhine mal ve canımızla, hasılı her türlü fedakarlıkla ilâ yevm-in nihaye çalışıb reddederiz. Ve en evvel yüzüne parlayacak silah, maksad-ü mefasid-i mahsusası için sahte olarak himayesini talep ettiği Hristiyan dindaşlarımın silahıdır. Biz, bir zamanda Müslüman arkadaşlarımızdan ayrılmadık ve ayrılmayız."[32]

Edirne Mebusu Karamihal oğlu Yorgi, Selanik Mebusu Dimitri, Sofya mebusları Mişo Todori ve Samakovlu Zahari, Tuna mebusları Tulcalı İstefenaki ve Dimitraki tarafından imzalanan beyannamenin dikkat çekici kısımları ise şu biçimdedir:

29 Us, *a.g.e.*, C.2, s. 144.
30 Us, *a.g.e.*, C.1, s. 100-102.
31 Bahsi geçen mebusların ilgili yorum ve nutukları için bknz: Us, *a.g.e.*, C.1, s. 173-180.
32 Us, *a.g.e.*, C.1, s. 172.

> "…20 seneye gelinceye kadar bu yolda hareketi levazım-i raiyyetten bilmiş ve bilerek icraya hazırlanmış olan Bulgar tebaa-i şahanenin iğfali için, devlet-i müşarünileyhanın yirmi ve yirmi bir seneden beri enkaz-ı ağraz ile imal edip iki senedir çevirmekte olduğu dolab-i fesad-ü ihtiyaline bazı saf-dill ve ahmak ve cehl-i mutlak olanlar düşmüş oldukları halde bile, padişah-i adalet-küster ve şehinşah-i tebaa-perver efendimiz hazretleri, meşmul-i âfak olan merahim-ü eşfak-i seniyyeleriyle muamele buyurmuş ve bunun için kimsenin söz söylemesine mahal bırakılmamış iken, zikrolunan devlet mükâleme mazbatasında tebea-i sadıka-i şahane olan Bulgarların himayeti ve gûya mazlûmiyeti gibi bazı sözlerde bulunarak adalet-i ca'liyye-i musannaa-i kâzibeye bürünmüş ise de tebaa-vi zir-destan-i Osmaniyan olan Bulgarlar, bu türrehati kâmilen ve killiyen ibtal ve redde mübaderet ve mahz-ı inayet-i cenab-i milkdarî olan kanun-i esasî ahkâm-ı celileri mucebince sıdk-u ihlâsa mübteni bulunan bünyan-i milliyyet-i camia-i Osmaniyyeyi tahkim ve teşyide müsaraat etmekte olduklarını arzederiz."[33]

Son olarak İstanbul Mebusu Sebuh Efendi'nin şu sözleri oldukça anlamlıdır: "... Rusya'nın himayeden garazı ne olduğunu umum bilir. … Hıristiyanlardan malen ve canen her ne hizmet istenilirse beyan olunsun cümlemiz hazırız."[34]

Rus harbi konusunda Meclisin gündemini meşgul eden önemli tartışmalardan birisi de mebusların süreçle ilgili olarak hükümetin kendilerini yok saydığı ve gerekli bilgilendirmeleri yapmadığı yönündeki eleştirileridir. Ardahan Kalesinin Ruslara teslim edilmesi, Mersin Vapurunun esir alınması ve silahaltına alınacakların sayısı ile ilgili konular bu kapsamda Meclisin hükümetten açıklama istediği önemli başlıklardandır. Bu eleştiriler üzerine müteaddit defalar hükümetten ilgili kişiler gelerek Meclis'i bilgilendirmişlerdir. Hatta bu tartışmaların da etkisiyle 4 Şubat 1878 tarihli oturumda, Meclis-i Mebûsân, ihmal ve hatalarından dolayı sâbık sadrazam Mahmud Nedim Paşa, Abdülkerim Paşa, sâbık Serdar-ı ekrem Rauf Paşa, sâbık Bahriye Nazırı ve Mehmet Ali Paşa'nın muhakeme altına alınmaları için hükümete tezkire yazılmasına ve oluşturulacak Divan-ı Harbin aleni olarak toplanmasına karar vermiştir.[35]

Son olarak, Rus harbi konusunda Meclisin önemli gündemlerinden biri de başta Tuna ve Edirne vilayetleri olmak üzere savaştan etkilenen bölgelerden yaşanan göçler ve muhacirlerin durumuna ilişkin tartışmalardır. Bu kapsamda bir komisyon oluşturulmuş, muhacirlerin Anadolu'da iskânları başta olmak üzere sorunlarının çözümü için öneriler meclis gündeminde tartışılmıştır.[36]

Oluşturulan bu yeni Meclis, Sultan II. Abdülhamit'in 10 Safer 1295 (1878) tarihli padişah fermanına kadar çalışmalarını sürdürmüştür. Anılan fermanında Padişah, Devlet-i Aliye'nin içinde bulunduğu olağanüstü durumda gelişmelerin çok hızlı cereyan ettiği ve bu hızlı gelişmelerin an be an meclislere duyurulması gerektiği, halbuki buna "vakit ve maslahat"

33 Us, *a.g.e.*, C.1, s. 172.
34 Us, *a.g.e.*, C.1, s. 173.
35 Us, *a.g.e.*, C.2, s. 300.
36 Us, *a.g.e.*, C.2, s. 126-127.

müsait olmadığı, ayrıca bu tür gelişmelerin meclislere duyurulması gibi bir adetin dünyanın hiçbir yerinde "caiz olmadığı" ve Osmanlı toplum ve devlet yapısının henüz parlamentolu bir siyasi yapıya hazır olmadığı gerekçeleriyle Kanûn-i Esâsî'nin 7. maddesinin kendisine verdiği yetkiyle Meclis-i Umûmî'nin "muvakkaten tatili"nin tensip buyurduğunu belirtmiştir. Nitekim 1908 yılında yeniden parlamentolu hayata geçilirken Sultan II. Abdülhamit açış nutkunda bu gerekçeleri ortadan kaldırmak için çaba sarf ettiğinin altını çizerek şu ifadeleri kullanmıştır:

> "Hin-i cülüsumda vazetmiş olduğum Kanûn-i Esâsî'nin mevki-i tatbika vaz'ında tesadüf olunan müşkilata mebni o zaman rical-i devlet tarafından gösterilen lüzum üzerine Meclis-i Mebûsân muvakkaten tatil olunmuş iken, memalik-i şahanemde maarifin terakkisiyle kabiliyet-i ahali derece-i matlubeye isal olununcaya kadar kanun-ı mezkurun tehir-i icrası tavsiye ve arz olunmuş idiğinden Meclis-i Mebûsan'ın tekrar içtimaı vakt-i merhununa bit-taalik memalik-i şahanemin her tarafında mektepler tesisi ve maarifin terakkisine ihtimam olunmuş idi. Şükr olsun o maksadın husuliyle intişar-ı maarif sayesinde sunuf-ı ahalimizin seviyye-i istid'adı teali etmiş olması hasebiyle izhar olunan arzuya binaen…"[37]

37 Dr. Sina Akşin, "Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı I", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 25 (1), 1970, s. 36.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Osmanlı siyasal geleneğinde parlamento benzeri danışma organı niteliğindeki yapılar eski Türk ve Türk-İslam devlet geleneğinin devamı niteliğinde başlangıçtan itibaren var olmuştur. Seçimle göreve gelen ve batılı anlamda parlamentolarla benzer işlevlere sahip meclis fikri ise 1860'lı yıllardan itibaren tartışılmaya başlanmıştır. Tartışma bilhassa Yeni Osmanlı aydınları tarafından yürütülmüştür. Yaklaşık 15 yıllık bir tartışma süreci sonunda özellikle Yeni Osmanlı aydınlarının yoğun katkıları neticesinde yazılı bir anayasanın oluşturulması fikrinin, devleti kurtaracak yegâne çözüm olacağı genel kanaati toplumun tüm kesimlerinde yerleşmiştir.

Gelinen bu noktayı ve toplumun anayasa ve parlamenter sisteme yönelik ilgisini 1867-1877 yılları arasında İstanbul'da görev yapan Britanya Büyükelçisi Sir Henry George Elliot'ın rapor ve anılarından da takip etmek mümkündür. Örneğin Elliot 1875 yılının sonunda Britanya Dışişleri Bakanı Lord Derby'e gönderdiği raporunda, Avrupa'nın daha önce yaşadığı tecrübelere benzer bir ruhun bu ülkede ortaya çıktığını müşahede etmekte olduğunu belirtmekte ve "bu tarz reformların ertelenemeyeceği zaman gelmiştir",[38] cümlesiyle raporunu sonlandırmaktadır. Büyükelçi, 1876 yılının sonunda ise anılarına şöyle not düşmektedir: "Anayasa kelimesi dilden dile dolaşmakta. Kur'an'ın demokratik bir hükümete izin verdiği her yere yayılmış durumda; hatta boğazdaki kayıkçı bile Sultan'ın azlinden konuşuyor…"[39]

Tartışmalar içerisinde, özellikle Osmanlı toplumunun etnik, dini ve siyasal yapısı göz önünde bulundurulduğunda, parlamento seçimlerinde kimlerin oy kullanabileceği ve mebus olabileceğine ilişkin yorumlar oldukça dikkat çekicidir. Nihayetinde şeriatın etkin olduğu bir siyasal sistem içinde ve padişahın aynı zamanda İslam toplumunun lideri olarak Halife unvanını da taşıdığı dikkate alındığında, anayasada Müslüman-gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın bütün Osmanlı vatandaşlarının oy kullanabildiği ve milletvekili olabildiğine dair hüküm oldukça önemlidir. Nitekim 1876 tarihli Kanûn-i Esâsî uyarınca oluşan her iki meclis dönemi de Osmanlı toplumunun demografik yapısını yansıtır düzeydedir. Bu vasfıyla ilk Osmanlı Meclis-i Mebûsânı'nın temsil niteliği açısından, benzer nitelikteki Avusturya ve Rusya gibi çok uluslu imparatorluklardaki örneklerine kıyasla çok daha ileri bir noktada olduğunu da belirtmekte fayda vardır.[40] Parlamentodaki bu çoğulcu yapı sadece etnisite ve din bağlamında değil, toplumsal yapının bütün boyutları açısından geçerlidir. Örneğin François Georgeon; on dört farklı dil konuşan on ayrı milliyet saydığı ve paşalardan terzilere, bankerlerden saatçilere, zenginlerden yoksullara, din adamlarından ulemaya toplumun çok çeşitli kesimlerinden üyeleri bünyesinde barındırdığı için I. Meşrutiyet dönemi meclisini, "imparatorluğu oluşturan mozaiği temsil eden bir meclis" olarak tanımlamaktadır.[41]

38 H. Elliot'tan Earl of Derby'e, 19 Aralık 1875, *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From the Foreıgn Office Confidential Print*, Part 1, Series B, The Near and Middle East, 1856-1914. (ed. David Gillard), Vol. 2, The Ottoman Empire: Revolt in Balkans 1875-1876, doc.no: 151.

39 Sir Henry G. Elliot, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences.* (edited by his daughter) New York: E.P. Dutton & Company, 1922, s. 231.

40 Bülent Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018, s. 156-157.

41 François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*. (Ç. Ali Berktay). İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 99.

19. yüzyılın meşhur simalarından olan Alman gazeteci Karl Blind ve meclisin çalışma döneminde Britanya'nın İstanbul büyükelçisi olarak görev yapan Sir Austen Henry Layard da 1877-78 Osmanlı meclisinin toplumsal temsil kapasitesinin hayli ileri düzeyde olduğuna dikkat çekmektedir.[42]

Meclisin çalışma performansı da beklenin çok üstünde olmuştur. Her ne kadar bu konuda dönemin Fransız Büyükelçisi Engelhardt'ın Osmanlı mebuslarını ve meclisini göstermelik addetmek gayesiyle öne sürdüğü "evet efendim meclisi" yakıştırmasına[43] çokça atıf yapılmakta ise de konuyu ciddiyetle ele alan bilim adamlarının genel kanaati[44], bizim de bu çalışmada altını çizdiğimiz üzere temsil kapasitesi dönemine göre gayet ileride sayılabilecek I. Meşrutiyet Dönemi meclislerinin devletin sorunlarının halli ve idare mekanizmasının dönüşümü için, dönemin yönetim felsefesi anlayışına ve toplumun ihtiyaçlarına vakıf bir biçimde oldukça iyi bir çalışma performansı sergilediği yönündedir. Bu hususta tarihi bir anekdot olarak bahsi geçen dönemde Times Gazetesi'nde çıkan şu yorum dikkat çekicidir: "…Osmanlı memleketlerinde Mebuslar Meclisi kurmanın, istenildiği gibi olamayacağı sanılıyordu. Halbuki, bunun tam aksi görüldü. Mebuslar görüşülen konularda tam bilgiye sahip görünmekte ve çok eski zamandan beri mevcut bir meclis için iftihar vesilesi olacak surette iş görmektedirler. Medeni cesarete gelince böyle genç bir mecliste az değil belki çoktur…"[45]

Yukarıda gözlemlerine yer verdiğimiz dönemin önemli gazetecilerinden Karl Blind ilk Osmanlı meclisinde görev yapan milletvekillerinin gerçekten liberal esaslardan hareket eden bir tutum geliştirdiklerini ve mutlakıyetçi yönetim esaslarına muhalefet ettiklerini belirtmektedir.[46] Ayrıca Blind'ın mecliste yaşanan tartışma ortamına dair aktardığı şu anekdot da konumuz açısından oldukça önemlidir: "…beklenmedik bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm bölgelerinden toplanan mebuslar dikkat çekici derecede iyi iş çıkardılar. İstanbul'da münteşir Fransızca basın üzerinden 1877-78 tartışmalarının tamamını dikkatlice takip etmekteydim. Daha sonra, Türkçeye hâkim olup da meclis oturumlarını takip edenlerden, bu canlı tartışmalarının raporlarının resmi versiyonlarda epey yumuşatıldığını öğrendiğimde çok şaşırmıştım."[47] Benzer bir biçimde dönemin Britanya Büyükelçisi Layard da mebusların oldukça iyi çalıştığının altını çizmekte ve Osmanlı Parlamento'sunu İmparatorluk için en fazla ümit verici ve en önemli reform olarak tanımlamaktadır. Büyükelçi söz konusu reforma ve ilk Osmanlı Meclisine verdiği öneme binaen Tarabya'da bulunan

42 Karl Blind, "The Prorogued Turkish Parliament", *The North American Review*, 175, 1902, s. 42; Gordon Waterfield, *Layard of Nineveh*. London: John Murray, 1903, s. 374.

43 Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*. (çev. Ali Reşad). İstanbul, 1999, s. 366.

44 Bu konuda bknz: Bekir Sıtkı Baykal, "93 Meşrutiyeti", *Belleten,* 21, 1942, s. 45-83; Sina Akşin, "Birinci Meşrutiyet Meclis-I Mebusanının Ele Aldığı Başlıca Sorunlar", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 25/2, 1979, s. 101-122; Sina Akşin, "Birinci Meşrutiyet Üzerine Bazı Düşünceler", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri*, Ankara: TTK, 1886, s. 33-34; İlber Ortaylı, "İlk Osmanlı Parlamentosunun Yapısında Eyalet İdare Meclislerinin Etkisi", *Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı: Kanun-I Esasi'nin 100. Yılı Sempozyumu*. Ankara: Siyasi İlimler Türk Derneği, 1976, s. 442; Tanör, *Osmanlı Türk*, s. 158; Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 237-238.

45 Armağan, *a.g.m.*, s. 165.

46 Blind, *a.g.m.*, s. 42.

47 Blind, *a.g.m.*, s. 47-48.

Britanya Büyükelçiliği resmi konutunda murahhaslardan bazılarının katıldığı bir resepsiyon dahi düzenlemiştir.[48]

Sonuç olarak ilk Osmanlı Meclis-i Mebûsânı halk arasından gelen, halkın heyecanına ortak olan ve milletin kendilerine ümit bağladıkları inancının verdiği yüksek bir sorumluluk duygusuyla vazifelerini gereği gibi kavrayıp yerine getirmeye çalışan, toplumun her kesimine ait mebuslardan oluşmaktaydı.[49] Bu nedenle ilk parlamento deneyimimizin oldukça zengin ve özgürlükçü bir tartışma ortamına sahne olduğunu rahatlıkla söylenebiliriz. Çalıştığı kısa süre içinde vilayet nizamnamesi, intihab-ı mebûsân nizamnamesi ve basın kanunu konusundaki çalışmalarıyla Rus harbinin idaresi konusundaki tutum ve katkıları dönemin koşulları itibariyle oldukça önemlidir.

48 Waterfield, *a.g.e.*, s. 367-374.
49 Karal, *a.g.e.*, s. 237-238.

KAYNAKLAR

Ahmet Mithat (1294). *Üss-i İnkılab*. İstanbul: Takvim Hane-i Amire.

Ahmet Mithat Efendi (2004). *Üss-i İnkılâp: II. Abdülhamid Han'ın Cülusundan Birinci Seneye Kadar, C.2.* (yay.haz. Tahir Galip Seratlı), İstanbul: Selis.

Akşin S. (1970). "Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı I", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* 25 (1), ss. 19-39.

Akşin, S. (1979). "Birinci Meşrutiyet Meclis-I Mebusanının Ele Aldığı Başlıca Sorunlar", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 25/2, ss. 101-122.

Akşin, S. (1986). "Birinci Meşrutiyet Üzerine Bazı Düşünceler", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri,* Ankara: TTK, ss. 25-41.

Ali Suavi (1867). "Serbestlik", *Muhbir,* No: 28, 3 Mart 1867.

Ali Suavi (1868). "Hutbe", *Muhbir*, No: 34, 13 Mai 1868.

Ali Suavi (1868). "Müslümanların Padişah Hakkındaki Zannı", *Muhbir*, No: 27, 14 Mars 1868.

Ali Suavi (1868). "Terk-i Meşveret", *Muhbir*, No: 20, 18 Janvier 1868.

Ali Suavi (1868). "Usulü Meşveret", *Muhbir*, 14 Mars 1868.

Ali Suavi (1868). "Sual-Cevab", *Muhbir*, No: 22, 6 Fevrier 1869.

Ali Suavi (1870). "Demokrasi, Hükümet-i Halk, Müsavat", *Ulum*, No: 18, 1870.

Armağan, S. (1978). "Memleketimizde İlk Parlamento Seçimleri", *Kanûn-i Esâsî'nin 100. Yıl Armağanı.* Ankara: A.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, ss. 149-168.

Baykal, B. S. (1942). "93 Meşrutiyeti", *Belleten*, 21, ss. 45-83.

Baykal, B. S. (1960). "I. Meşrutiyete Dair Belgeler", *Belleten*, 96, ss. 601-636.

Blind, K. (1902). "The Prorogued Turkish Parliament", *The North American Review*, 175, ss. 42-52.

Çadırcı, M. (2017). *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*. (Der. Tülay Ercoşkun), Ankara: İmge Yayınları.

Elliot, H. (1922). *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences.* (edited by his daughter), New York: E. P. Dutton & Company.

Engelhardt (1999). *Tanzimat ve Türkiye*. (Çev. Ali Reşad), İstanbul: Kaknüs.

Georgeon, F. (2018). *Sultan Abdülhamid.* (Çev. Ali Berktay), İstanbul: İletişim Yayınları.

Gillard, D. (ed.) (1984). *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From the Foreıgn Office Confidential Print*, Part 1, Series B, The Near and Middle East, 1856-1914, Vol. 2, The Ottoman Empire: Revolt in Balkans 1875-1876.

Karal, E. Z. (1995). *Osmanlı Tarihi, XVIII. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Mustafa Fazıl Paşa (1326). *Paris'den Bir Mektub: Sultan Abdülaziz Han'a Paris'de Cemiyet-i Ahrar Reisi Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa Merhum Tarafından Gönderilen Mektub Tercemesi.* İstanbul: Dersaadet Artin Asaduryan Matbaası.

Namık Kemal (1285). "Usul'ü Meşveret Hakkında Mektuplar1", *Hürriyet*, 14 Eylül 1285.

Namık Kemal (1285). "Usul'ü Meşveret Hakkında Mektuplar 2", *Hürriyet*, 21 Eylül 1285.

Namık Kemal (1285). "Usul'ü Meşveret Hakkında Mektuplar3", *Hürriyet,* 29 Eylül 1285.

Namık Kemal (1285). "Usul'ü Meşveret Hakkında Mektuplar 4", *Hürriyet*, 2 Teşrinievvel 1285.

Namık Kemal (1285). "Usul'ü Meşveret Hakkında Mektuplar 5", *Hürriyet,* 19 Teşrinievvel 1285.

Namık Kemal (1285). "Usul'ü Meşveret Hakkında Mektuplar6", *Hürriyet,* 26Eylül. 1285.

Namık Kemal (1285). "Usul'ü Meşveret Hakkında Mektuplar 7", *Hürriyet,* 9 Teşrinisani. 1285.

Namık Kemal (1285). "Usul'ü Meşveret Hakkında Mektuplar 8", *Hürriyet*, 23 Teşrinisani 1285.

Namık Kemal (1285). "Ve şavirhüm fi'l emr", *Hürriyet*, 30 Temmuz 1285.

Namık Kemal (1869). "İhtilaf-ü Ümmeti Rahmetün", *Hürriyet,* 14 Juin 1869.

"Müsavat", *Hadika*, No:5, 14 Teşrinisani 1872.

Oktay, C. (1991). *'Hum' Zamirinin Serencamı.* İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

İlber Ortaylı, İ. (1976). "İlk Osmanlı Parlamentosunun Yapısında Eyalet İdare Meclislerinin Etkisi", *Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı: Kanun-i Esasi'nin 100. Yılı Sempozyumu*. Ankara: Siyasi İlimler Türk Derneği, ss. 433-442.

Ortaylı, İ. (1978). "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Azınlık Milletlerinin Temsili", *Kanûn-i Esâsî'nin 100. Yıl Armağanı*. Ankara: A.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1978, ss. 169-182.

Tanör, B. (2018). *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Tekin, Y. (2020). *Şeriat Meşruiyet ve Meşrutiyet: Yeni Osmanlılar'da Demokrasi Tartışmaları*. İstanbul: Pınar.

Tunuslu Hayrettin Paşa (1291). *Akvam-ül Mesalik Fi Marifeti Ahval-ül Memalik.* (Mütercim: Ceride-i Askeriye Muharriri Abdurrahman Efendi). İstanbul: Elcevaib Matbaası.

Us, H. T. (1939). *Meclis-i Mebusan, Zabıt Cerideleri 1293*, Cilt1, İstanbul: Vakit Matbaası.

Us, H. T. (1954). *Meclis-i Mebûsân1293-1877*, Cilt 2. İstanbul: Vakit Matbaası.

Waterfield, G. (1903). *Layard of Nineveh*. London: John Murray.

Ziya Paşa (1868). "Mesele-i Müsavat", *Hürriyet*, No: 15, 5 Octobre 1868.

Ziya Paşa (1868). "Karınca Kanatlandı", *Hürriyet*, No: 35, 22 Fevrier1868.

Ziya Paşa (1869). "İdare-i Cumhuriye ile Hükümet-i Şahsiyenin Farkı", *Hürriyet,* No: 99, 14 Mayıs 1869.

MEŞRUTÎ DEMOKRASİ: DÖRT SEÇİM, DÖRT MECLİS (1908-1920)

H. ALİYAR DEMİRCİ

MEŞRUTÎ DEMOKRASİ: DÖRT SEÇİM, DÖRT MECLİS (1908-1920)

H. Aliyar Demirci*

GİRİŞ

1876 Kanun-i Esasisi'nin (KE) en önemli ve yenilikçi hükümleri Yasama Meclisi ve yasa yapım süreçlerine dairdir. Padişah 1878'de Meclisi tatil ettiğinde bu işlem toplumda büyük bir hayal kırıklığına yol açmamıştır. Otuz sene süren mutlakiyet rejimi, şartları değiştirir. Meşrutiyet'in her derde devâ bir ilaç olacağına dair bir inanç ve mutabakat, geniş bir elit çevresinde oluşur. Bu elbette Hamidiye rejiminin tercihi değildir. Bununla birlikte Osmanlı modernleşmesi II. Abdülhamit devrinde de hız kesmeden sürmüştür. En başarılı olunan alanlardan biri eğitimdir. Modern eğitim sistemi içinden çıkan genç memur ve subaylar mevcut donanımlarıyla sadece mesleklerini icra etmekle kalmak istememiş, ülke idaresinde de söz sahibi olmayı talep ettiklerinde sayısız engelle karşılaşmışlardır. Bunlar arasında Avrupa'ya ilk kaçanlar orada geniş bir muhalefeti mayalarlar. Bir Jöntürk Hareketi oluşur. Muhalefet içinde farklı ekolleri, ideolojileri, meşrepleri birbirine bağlayan şey, istibdadın sona ermesi, seçimli bir parlamentonun oluşturulması, tıpkı Batı Avrupa'da olduğu gibi iktidarın Meclisi marifetiyle sınırlandırılmasıdır. Aynı talepler ülkedeki farklı gayrimüslim unsurların elitleri için de söz konusudur. Yıllara yayılan bir mücadeleyle buna muvaffak olunur. Osmanlı Devleti çöküş sürecini parlamentolu bir rejimle karşılar. 1908, 1912, 1914 ve 1919'da dört genel seçim yapılır. Osmanlı modernleşmesi yeni bir aşamaya geçer. Çok aktörlü, çok taraflı, yönetilmesi güç bir dönemde, siyasî mücadele, sosyoekonomik meselelerin, açmazların içinde verilir.

I. MEŞRUTİYET'TE SEÇİMLER, PARTİLER ve REJİM

A. DÖRT SEÇİM TEK PARTİ

İkinci Meşrutiyet'te seçim, İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) demektir. Cemiyet Jön Türk Hareketinin en kuvvetli parçasıdır. Avrupa'da boy atan Cemiyet, muhalefet yıllarında Rumeli'deki Osmanlı Hürriyet Cemiyetiyle birleşmiş, birleştikten sonra onun şahsiyetine bürünmüş, teşkilat modelini benimsemiş, kadrosunda genç mektepli subaylar ve memurlar öne çıkmıştır. Meşrutiyet'in ilan edilmesine dönük mücadeleyi Rumeli'de vermiştir. Bu örgütsel enerji ve geçmiş, Meşrutiyet'in bütün seçimlerinde ondan daha sonra kurulacak fırka ve cemiyetlerin de önüne geçmesini sağlamıştır. İlk seçimde (1908) görünüşte tek rakibi iki üç aylık bir parti olan Ahrar Fırkası'dır (kuruluşu: 14 Eylül 1908), 1912 seçiminde ise Hürriyet

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

ve İtilaf Fırkası'dır (HİF) (kuruluşu: 21 Kasım 1911).[1] Bununla birlikte 1912 seçimleri İttihat ve Terakki (İT)'nin iktidarı kaybetmekten en çok korktuğu, onun için hukukun sınırlarının dışına çıktığı ve kendisinin en çok mücadele vermek zorunda hissettiği bir seçim olmuştur.[2] Bu seçim, dört senelik yıpranmanın da etkisiyle İstanbul ara seçiminde bir oy farkla da olsa HİF'e mağlup olmaları üstüne yapılmıştır. 1914 seçimi de bir darbenin, Babıâli Baskını'nın (1913) üstüne gerçekleşecek, İTC seçime rakipsiz girecektir. Cemiyet, kendini fesh etmiş olmasına rağmen 1919 seçimleri öncesinde de gayriresmî olarak vardır, Müdafaa-i Hukuk Hareketi içinde küçümsenmeyecek bir ekseriyettedir, seçimin de bir ölçüde tarafıdır.[3] Bütün bu seçimlerin içinde seçim öncesi şartlar bakımından çoğulcu cereyan eden tek seçim 1908 seçimleridir.

1. 1908 Seçimleri Arifesi

Meşrutiyet seçimleri, toplumun dinî-millî kimlikler açısından parçalandığı ve siyasileştiği bir zeminde yapılmıştır. İkinci Meşrutiyet seçimleri için partiler kadar önemsenmesi gereken unsur gayrimüslimlerdir. İT'nin çekirdek kadrosu Türk/Müslüman unsura dayanmakla birlikte Meşrutiyet arifesinde Osmanlıcılığı benimsemiştir. Bu kapsamda Cemiyet, Abdülhamit idaresine karşı Ermeni Taşnak teşkilatıyla bile rahatlıkla iş birliği yapmıştır. İlk Yasama Döneminin etkili ismi Vartkes Efendi (Erzurum Mebusu) kendilerine gönderilen programa karşı Taşnakların programını kastederek bu programla beni seçerseniz seçin diyerek özgüvenini göstermiştir.[4] Cemiyet'in basında sözcüsü gözüyle bakılan Hüseyin Cahit, Meşrutiyet ilan edildikten sonra Osmanlı kimliğinin çok öne çıktığını, Türk kimliği açısından II. Abdülhamit Döneminin bile gerisine düşüldüğünü hayıflanarak anlatır.[5] Bununla birlikte yarışmacı olsun veya olmasın her seçimde İTC, Osmanlı gayrimüslimleriyle özelllikle de Rum ve Ermeni unsuru temsil eden yapılarla rekabet de etmiş, iş birliğine de yönelmiş, pazarlık yapmış, yerine göre taviz de vermiştir.

Rumlar, Fener Patrikhanesi ve "Helen Politik Birliği" isimli teşkilatla seçim yarışında bir baskı grubu olmuştur. Birlik, Rum cemaatinin belli adaylara yönlendirilmesi ve seçmenlerin bilinçlendirilmesi amacıyla çalışmış, bir seçimden başka seçime desteklediği partiyi değiştirebilmiştir.[6] 1908 seçimlerinde Cemiyet her ne kadar Taşnaklarla iş birliği yaptıysa da Ermeni Patrikhanesi kurumsal geçmişi ve temsil kabiliyetiyle Cemiyet'in ihmal etmediği, hatta ülkenin bir tek parti rejimine dönüştüğü 1914 seçimlerinde bile muhatap aldığı ve iş birliği yapma ihtiyacı hissettiği bir yapı olmuştur. Bütün bunlar, Müslüman

1 Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990, s. 48.
2 *a.g.e.*, s. 146-148.
3 Bkz. Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003; Taha Niyazi Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*. Ankara: TTK Yayınları, 2004, s. 309.
4 Tevfik Çavdar, *Talât Paşa*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995, s. 168.
5 Hüseyin Cahit Yalçın, *Anılar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1976, s. 39.
6 Foti Benlisoy ve S. Benlisoy, "Millet-i Rum'dan Helen Ulusuna (1856-1922)", *Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*. C.1. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 374.

unsur dışında unsurların nüfus içinde göz ardı edilmeyecek oranıyla açıklanabilir. İTC gayrimüslim adayların kendi programını benimsemiş olup olmadığı hususunda titiz ve seçici davranmamıştır.

Osmanlı gayrimüslimleri seçim yarışında kendi içinde de rekabet halinde olmuştur. Rumlar 1908 seçimleri sırasında İzmir'de yaptıkları taşkınlıkla İzmir Mebusu olarak görmek istedikleri ama seçilemeyen bir Rum mebusun sonradan seçimini sağlamışlar, seçilen bir Ermeni mebusun üyeliği bu yüzden düşürülünce bu sefer Ermeniler kolektif bir eyleme hazırlığına girişmiş; ama bir Türk mebus istifa ettirilerek o Ermeni mebusun yerine seçimi sağlanmış, bütün bu süreç Cemiyet'in inisiyatifinde yürümüştür.[7]

Osmanlı gayrimüslimleri, ekseriyeti itibarıyla oluşturdukları cemiyet, kulüp vb. örgütlü yapılarla seçim süreçlerinde söz sahibi olmaya çabalamışlar, bunda da etkili olmuşlardır. Bu kulüplerin, cemiyetlerin programı İT'nin onlarla ne düzeyde iş birliği yapabilecekleri hususunda Cemiyete fikir vermiştir. Rumeli'deki gayrimüslim unsur Makedonya meselesinin tarafı olarak farklı düzeyde özerklik talepleriyle kendilerine alan açmak istemişlerdir. Her ne kadar Bulgaristan, Sırbistan ve Romanya Osmanlı Devleti'nden ayrılmışsa da Rumeli'de ve İstanbul'da yaşayan Makedonya menşeli Hıristiyanlar vardır. Böyle olunca da 1908 seçimlerinde 4 Bulgar, 3 Sırp ve bir Ulah mebus Makedonya Slavlarını temsilen seçilebileceklerdir. Özellikle Bulgarlar ve Sırplar ihtilalci örgütlerle Meşrutiyet öncesi ve sonrası boy göstermiştir[8], Yahudiler açısından bakıldığında İTC'yle diğer cemaatler arasında yapılan türden bir seçim iş birliği olmamıştır. Bir anlaşma veya ilkeler temelinde ilan edilen bir mutabakat görünmese de Cemiyetle en uyumlu unsur Yahudilerdir ve Mecliste temsil edilmiştir.[9] Bunların dışında hem Müslüman hem gayrimüslim unsurlardan oluşan Arnavutlar ve Araplar diğer unsurlardan farklı olarak yaşadıkları merkezlerde çoğunluğu oluşturdukları için seçim sürecinde varlıkları dikkate alınmıştır. Mebusların Türkçe bilme şartının burada gevşek uygulandığı anlaşılmaktadır. Mesela Yemen'den seçilen üyeler Meclis çalışmalarına katılamamışlar, katılanlar da hayli zorlanmışlardır.[10]

Parti yelpazesi içinde, İT merkeziyetçiliği, muhalefetin lokomotifleri 1908 seçimlerinde Ahrar Fırkası, 1912 seçimlerinde HİF siyasî ve idarî ademi merkeziyetçiliği temsil etmiştir. Vergi ve askerlik konusu başta olmak üzere Abdühamit idaresindeki esnek politikalar terk edildikçe Türk olmayan unsur da tedricen İTC'ye verdiği desteği çekmiştir. Muhalif her iki fırkanın sadece bu unsurları dikkate aldığı ve Türkler tarafından desteklenmediği söyleniyorsa da bu doğru değildir.

7 Fevzi Demir, *Osmanlı Devletinde İkinci Meşrutiyet Dönemi Mebusan Meclisi Seçimleri (1908-1914)*. İstanbul: İmge Kitabevi, 2007, s. 105.
8 *a.g.e.,* s. 113.
9 Feroz Ahmad. *İttihatçılıktan Kemalizme*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1985, s. 168; Demir, *a.g.e.,* s. 137.
10 H. Aliyar Demirci, "Osmanlı Modernleşmesinde Dil Politikaları ve Mebusan Meclisi", *Muhafazakâr Düşünce*, 2008, Sayı: 16-17, s. 198.

2. 1912 Seçimleri Arifesi:

1908-1912 arası yasama dönemi bitmeden Ocak 1912'de Meclis fesh edilmiş, yapılan seçimlerde (sopalı seçimler) yeni Meclise muhalefetten çok az sayıda kişi girebilmiştir. Meclis tamamen İttihat ve Terakki'nin kontrolündeyken, birkaç ay çalışmış ve sonra bir askerî cuntanın "Halaskâran-ı Zabitan"ın baskısıyla yine anayasal fesh mekanizması kullanılarak dağıtılmıştır (Ağustos 1912). Halaskâran-ı Zabitan Vakası, İttihat ve Terakki içinden ayrılan bazı genç subayların Cemiyet'in izlediği yöntemleri, yine Cemiyet'e karşı kullanmasına dayanır. İT, 31 Mart Ayaklanmasından sonra ikinci defa iktidardan uzaklaştırılır. Bu uzaklaşma bu sefer birkaç gün değil birkaç hafta sürecektir. Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve Kâmil Paşa hükümetleri bu dönemde arka arkaya kurulan iki hükümettir. Bu tür zamanlarda boşluğu, Babıâli'nin bir başka deyişle "devlet"in doldurması, İkinci Meşrutiyet'in pratiği içinde neredeyse bir teamüldür. HİF kendisini İT karşısında tarif ettiği için, bir an düşmansız kalmış, fırka içi çatışmalar içinde güç kaybetmiş, hatta fırkanın önde gelen simâlarından ikinci başkan Sadık Bey kendi başına fırkanın şubelerini, kulüplerini kapatan ve faaliyetlerini durduran bir karar (1 Ocak 1913) bile almıştır.[11] Meclisin fesh edildiği şartlarda Kâmil Paşa Hükümetinin Dahiliye Nazırı, aslında İT'yi hedef alarak bütün siyasî cemiyetlerin ve grupların faaliyetlerini durduran bir geçici kanunun benimsenmesini istemiştir.[12] Bu süreç içinde 25 Ocak'ta İttihatçılar Babıâli Baskını'nı gerçekleştiğinde HİF'in faaliyetleri zaten durmuştur. Karşı darbe İttihatçı subaylardan gelir ve Bâbıâli Baskını'yla Cemiyet tekrar yönetimi ele geçirir. Aynı sene gerçekleşen Kongrede İTCye (1913) bütün bu bâdireleri atlattıktan sonra kendisine çeki düzen vermek istemiştir.

3. 1914 Seçimleri Arifesi:

Kongre sonrası İT Meclis Grubuna "Fırka" demiş, asıl teşkilatını ise "Cemiyet" olarak tutmuştur. 1914 seçimleri gerçekleşmeden bir sene önce de İT Kongresiyle cemiyet-fırka ayrımı sona erdirilmiştir. Meclis içinde ve dışında olmak üzere iki teşkilat kurulmuştur. Bunlar yasama gücü dışındaki teşkilattan sorumlu bir kâtib-i umumî, diğeri yasama işlerinden meşgul bir vekil-i umumî idaresinde toplanan kalemi umumîdir. Bunların dışında İstanbul ve taşra teşkilatını düzenleyen farklı birimleri vardır.[13] Ülke parlamento seçimlerine giderken Türkiye sıkıyönetim rejimi içindedir ve İT kendisi dışındaki partilerin varlığına izin vermemiştir. Bununla birlikte Rumlar ve Ermeniler'in desteğini almak için uğraşmış, onlar da kendilerinden seçilecek mebuslar konusunu hayli mesele yapmış, bir pazarlıkla bu mesele ancak çözülmüştür.[14] İT, Patrikhaneyle pazarlıklarda Rum kökenli adayların ayrıca Anayasa'daki Türkçe okuyup yazma şartını yerine getirmeleri gerekliliğini de hatırlatacak[15];

11 Birinci, *a.g.e.*, s. 194-195.
12 *a.g.e.*, s. 197.
13 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952.* İstanbul: Arba Yayınları, 2. Baskı, s. 197.
14 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987, s. 260.
15 H. Aliyar Demirci, "Osmanlı Modernleşmesinde Dil Politikaları ve Mebusan Meclisi", *Muhafazakâr Düşünce*, 2008, Sayı: 16-17, s. 202.

ama bu arada, Taşnaksutyun'un etkin mensuplarını kendi adayı gibi seçtirecektir. Hiç Ermeni mebus çıkarmayan Kayseri, Maraş, Ergani Maden ve Bitlis'ten birer Ermeni mebus bile çıkacaktır.[16]

1914 seçimleri tek parti rejimi içinde gerçekleşmiş**,** seçimler bu rejimi pekiştirmiştir. Bunula birlikte taşradan uygun adaylar bulmak meselesi bir ölçüde devam eder[17], Cemiyet'in "Türk olmayan unsurları" da düşünerek hareket etmesi gerekir.[18] Bu Meclis, Birinci Dünya Savaşı içinde kesintili bir şekilde çalışmıştır.

4. 1919 Seçimleri Arifesi

Mondros Mütarekesi'yle tek parti rejimi de sona ermiştir. Cemiyet savaşın kaybından mesuldür, itibarını hayli kaybetmiş bir şekilde bir fesih kongresiyle tüzel kişiliğini sona erdirmiş, önder kadrosu ülkeyi terk etmiştir. Bununla birlikte Mebusan Meclisi bir süre daha çalışır. Hatta İttihatçı önderler, ülkeden ayrılmadan önce padişah Vahdettin tarafından sadrazam olarak atanmış Ahmet Tevfik Paşa Hükümetinin güvenoyu almaması için, artık İTC Meclis Grubu olmaktan resmi olarak çıkmış mebusları etkilemeye bile çalışır; 21 Aralık 1918'de kabine anayasal fesih mekanizmasını işleterek Meclisin feshini sağlar[19], diğer taraftan dernekleşme, fırkalaşma dinamikleri tekrar devreye girer, Mondros Mütarekesi'nin olumsuzluklarına rağmen çoğulcu bir devreye adım atılır. Bunların önemli bir bölümü 1919 seçimleri öncesinde kurulmuş, bazıları kısa ömürlü olmuştur. Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası ve Teceddüt Fırkası (kapatılmaları: 6 Mayıs 1919) bunlar arasında en önemlileridir.[20] Bu fırkalar, seçimlerden önce Damat Ferit Paşa Hükümetince kapatılmıştır. Mütareke Döneminde yeniden kurulan HİF, Damat Ferit Paşa'nın fırkaya mensubiyetinden dolayı en avantajlı parti gibi dursa da tıpkı geçmişte olduğu gibi gerçek bir siyasî parti niteliğini kazanamamıştır.[21] Kuruluş sürecinde kendi iç çekişmeleri ve bölünmeleri fırkanın güç kaybetmesine sebep olmuş, fırka 1919 seçimlerine de katılmayacağını ilan etmiştir.[22]

Eski İTC ise Anadolu ve Trakya'da şube ve kulüpler üzerinden gayriresmî bir şekilde yaşamış, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin oluşmasında etkili olmuştur.[23] Damat Ferit Paşa Hükümetleri hem Erzurum Kongresi hem de Sivas Kongresi sonrası Anadolu hareketinin İttihatçı olduğu yönünde kamuoyunu etkilemeye çalışmıştır. Sivas Kongresinin ilk üç günü, toplanan heyetin İttihatçı olmadıklarına dair bir yemin etmesini sağlamak üzerine

16 Demir, *a.g.e.*, s. 318.
17 Akşin, *a.g.e.*, s. 287.
18 Demir, *a.g.e.*, s. 302.
19 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, C.1. İstanbul: Cem Yayınevi, 1992, s. 135.
20 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler [1876-1938] Mütareke, Cumhuriyet, Atatürk*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 94, s. 119.
21 Bu Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla ilk Hürriyet ve İtilaf Fırkası (1911-1913) arasında ilişki yoktur. Birinci, *a.g.e.*, s. 225.
22 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler Mütareke Dönemi,* C.2. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 168.
23 *a.g.e.,* s. 74.

tartışmalarla geçmiştir. Mustafa Kemal Paşa'yla İstanbul Hükümeti temsilcisi Salih Paşa, Amasya Görüşmelerinde Ali Rıza Paşa Kabinesinin mümessili Salih Paşa'nın talebiyle İttihatçılığın diriltilmemesi, seçimlerde tanınmış İttihatçıların Anadolu Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti tarafından seçtirilmemesi hususunda mutabık kalmışlardır.[24]

B. SEÇİMLERİN HUKUKİ ARKA PLANI

1. Anayasal Hükümler

İkinci Meşrutiyet, 1876 KE'sinin hükümlerini aynen uygulayarak başladı. Yasama Meclisi yani Meclis-i Umumî; Heyet-i Âyan ve Heyet-i Mebusan'dan oluşmaktaydı. Seçmen tercihiyle oluşan parçası Heyet Mebusan Meclisiydi. Heyet-i Âyan ise Heyet-i Mebusan'ın üye sayısının 1/3'ini geçmemek üzere 40 yaşını geçmiş, sivil veya asker Osmanlı bürokrasisinin üst kademe mensupları ve üst düzey din adamlarından oluşur, Üyeleri padişah tarafından atanır, ömür boyu görev yapar. Bu uygulamada onlara önemli bir teminat sağlar.[25]

Heyet-i Mebusan'ın sabit bir üye sayısı yoktur. Her elli bin erkek nüfusa bir temsilci olacak şekilde seçim gerçekleştirilecektir (md. 60-62). Mebuslar umum Osmanlı'nın vekili olup, kendileri seçen dairenin vekili değildiler (md. 70). Anayasa'nın 1909'daki değişikliklerinde seçme hakkına dair hükümler tekrardan düzenlenmez.

Anayasa'ya göre kasım ayı başından mart sonuna kadar Meclisin olağan süresiydi; ancak 1909 değişiklikleriyle bu süre mayıs başına kadar olacak şekilde yeniden düzenlendi. Aynı değişikliklerle Meclisin padişahın iradesi olmadan doğrudan açılması ve kapanması mümkün hale geldi (md. 43). Yine bu değişikliklerle Meclisin fesh edilmesini gerektirecek bir durum çıkması halinde bu işlemden sonra üç ay içinde seçimlerin gerçekleştirilmesi ve mebusların toplanması gerekecekti, ancak bu hüküm 1914'te kaldırıldı (md. 7). İT gerçek bir tek parti rejimi üzerinden ülkeyi yönettiği günlerde (1915) Meclisin olağan süresini tekrardan dört aya düşürdü. Değişikliği savunan KE Encümeni sözcüsü, Meşrutiyet'in ilk üç yılında anarşiye düştüğünü, yürütme organına gerek duyduğu, bağımsızlığın böylece tanınacağını öne sürdü.[26] 1918'de yapılan bir değişiklikle de genel seferberlik gerektirecek bir savaşın yaşanması halinde seçimin ertelenebileceği yönünde düzenleme yapılır. Erteleme kanuna dayanacak, bu kanunun kabul edilmesi için Meclisin her iki heyetinin de üye tam sayısının en az üçte ikisiyle görüşmeler başlayabilecek ve mutlak çoğunlukla da bu süre uzatılabilecekti.[27]

---

24 İsmail Akbal ve İ. Fettahoğlu, "Millî Mücadele Dönemi 1", *Türkiye'nin Politik Tarihi*. (ed. A. Çaylak) içinde Ankara: Savaş Yayınevi, 2009, s. 153-155.

25 Âyan Meclisi hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz. H. Aliyar Demirci, *İkinci Meşrutiyet'te Âyan Meclisi (1908-1912)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

26 Cem Eroğul, "1908 Devrimini İzleyen Anayasa Değişiklikleri", *100. Yılında Türk Devrimi*. (ed.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 114.

27 Eroğul, *a.g.e.*, s. 122-123.

Anayasa'ya göre seçimler dört senede bir yapılacaktı. Her mebus tekrar seçilme hakkına sahipti. Seçimlere toplantı yılı başlangıcı olan teşrinisani (kasım) ayından dört ay önce başlanırdı (md. 69). Anayasa seçimlerin tek dereceli ya da iki dereceli gerçekleştirileceğine dair bir hüküm içermemekle birlikte, seçmenlerin seçecekleri mebusları mensup oldukları vilayet dairesi içinden tercih edeceklerine dair bir hükme yer vermişti (md. 72). 1916 değişikliğinde bu şart kaldırıldı. Bununla birlikte bir kimsenin aynı zamanda üçten fazla seçim çevresinde adaylığı da engellendi. Bu, İkinci Meşrutiyet seçimlerinde rastlanan problemli bir uygulamayı bir ölçüde sınırlayacaktı.

Seçimler için gizli oylama esası benimsendi (md. 66), bu hüküm Cumhuriyet Döneminde 1950'ye kadar seçim hukukunda yer almayacaktı. Mebus seçilebilme şartları İkinci Meşrutiyet boyunca hiç değişmedi. Buna göre; Osmanlı Devleti tebaası olmayanlar, yabancı imtiyazına sahip olanlar, Türkçe bilmeyenler, 30 yaşını doldurmayanlar, seçim zamanında bir kimsenin hizmetkârlığında bulunanlar, iflas etmiş ama itibarı iade edilmemiş kişiler, kötü şöhretle tanınanlar, hakkında kısıtlama kararı verilmiş daha sonra bu kısıtlılık kararı kaldırılmayanlar, medenî haklarını yitirmiş olanlar, tâbiyet-i ecnebiye iddiasında bulunanlar mebus olamaz. KE Türkçe bilmek şartını dört sene sonra icra olunacak seçimlerde, Türkçe okumak ve mümkün mertebe yazmak olarak pekiştirmiştir (md. 68).

1909 değişikliğine göre Heyet-i Mebusanın feshini düzenleyen bir maddenin çalıştırılmasına dayanarak Meclis fesh edilecek olursa (md. 35), bir an önce seçimin gerçekleşmesini sağlamak üzere bir kayıt konur ve bu süre üç ayla sınırlanır (md. 7). Söz konusu fesh sürecinin işletilmesi zordu, üstelik Mebusan Meclisinin böylece devre dışı kalması çok arzu edilmediğinden normalde olağan süresi içinde biten bir Meclis için dört ay önceden seçimlerin başlaması gerekirken, burada süre daraltılmıştı. 1914'te bu hüküm kaldırıldı ve tekrardan 4 aylık süreye geri dönüldü (md. 35).

2. Cemiyetler Kanunu

İkinci Meşrutiyet'in ilk seçimi gerçekleştirilirken yarışan fırkalar, cemiyetler, özel bir siyasal partiler kanunu veya ona benzer bir düzenlemeye tâbi olmaksızın seçime girmiştir. O tarihte Anayasa'nın siyasal partilerden bahsetmemesi tabiîdir. 1949 Bonn Anayasası'na kadar hiçbir anayasada siyasal partiler ile ilgili açık bir hüküm yer almamıştır.[28] Cemiyetler ve fırkalar alanına dönük, ilk düzenleme birinci toplantı yılının sonunda 16 Ağustos 1909'da (Cemiyetler Kanunu) çıkarılır. Kanun, kavmiyet esasına dayanan cemiyet, gizli cemiyet kurmayı yasaklamıştı. Gizli cemiyet kurma yasağı hükmü zaman zaman amacı dışında yorumlanarak İT'nin muhaliflerine karşı kullanılır. Esasen 1909 değişikliklerine kadar KE, cemiyet kurma hakkından da bahsetmemiş; ancak 1909 değişiklikleriyle bu konu Anayasa'nın son bölümünde yer almış, bu hak ve hürriyet düzenlenmiştir (md. 120).

28 Yavuz Abadan, "Türk Siyasi Partiler Kanunu", *AÜ SBF Dergisi*, 1(3), 1966, s. 176.

KE'deki kapsamlı 1909 değişiklikleri Cemiyetler Kanunu'ndan beş gün sonra 21 Ağustosta yayımlanmıştır. Kanun'a göre cemiyet kurmak için önceden izin almak gerekmez, ancak İstanbul'da Dâhiliye Nezaretine, taşrada en büyük mülkî amire haber vermek şarttır. Kanun'un getirdiği sınırlamaların ana hedefi Osmanlılığı, "ittihad-ı anasırı" korumaktır.[29] "Dernek" ile "parti" tüzel kişilikleri birbirinden ayrılmadığı için üyelik yaşı 21 yaş gibi yüksek tutulmuştu.[30]

3. Seçim Hukuku ve Seçim Sistemi

Anayasa seçim hukukunu ilgilendiren konuların özel kanunla düzenlenmesini hükme bağlar (md. 66). İkinci Meşrutiyet'in seçim hukuku esaslarına dair düzenleme aslında Birinci Meşrutiyet'in ikinci senesi içinde Mecliste kabul edilmiş; ancak padişah onaylamadığı için yürürlüğe girmemişti. 1876 KE'si, Meclisin toplantıda olmadığı zamanlarda Meclis açıldığı zaman görüşülmesi kaydıyla bazı özel durumlarda hükümete geçici kanun (kanun-u muvakkat) çıkarma yetkisi verir. Ancak bu kanunun yürürlüğe girmesi padişahın onayına bağlıdır (md. 36). İşte bu düzenleme de bir "muvakkat kanun" olarak çıkmış, onay da 1908'de gerçekleşmiş, böylece seçimlerle ilgili asıl teferruatlı düzenleme "İntihabat-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatı" resmîleşmiştir (2 Ağustos 1908/20 Temmuz 1324). Kanun, 83 maddeden ve 7 bölümden oluşmaktadır.[31] Yine aynı gün İntihab-ı Mebusan Kanunnamesi'nin nasıl yürütüleceğine dair altı maddelik bir talimatla da bu düzenlemeye bazı ilaveler yapılmıştır.[32]

Kanun'a göre seçimler basit çoğunluk usulüne göre yapılacaktır.[33] Seçimler kaza ve nahiye merkezlerinde gerçekleşecektir. Oysa taşra idaresinde nahiye teşkilatı da yaygın değildi. Osmanlı idaresi modern devirde nahiyeyi bir idari birim olarak benimsediyse de karar ve icra organlarının oluşum biçiminin dış müdahalelerin önünü açacağı endişesiyle sayılarını artırmayı tercih etmemiştir.[34] Talimat bu konuda çözümleri de içerir. Yakınlığına göre dört beş köyden oluşan geçici seçim şubelerinin kurulmasını hükme bağlamıştır.[35] Seçim Kanunu KE'deki hükme paralel şekilde her elli bin erkek nüfus için bir mebus seçilmesini düzenler. "Bu rakamın yarı yarıya altında veya üstünde olan seçim çevrelerinde de bir mebus seçilecekti-yani erkek nüfusu 25 binden yetmiş bine kadar olan seçim çevrelerinde birer mebus çıkarabilecektir. Erkek nüfusu 125.000 kadar olan seçim çevreleri 2, 175.000'e kadar olanlar 3, 220.000'e kadar olanlar da 4 mebus çıkaracaktır. Daha kalabalık olan yerler bu oran çerçevesinde daha fazla mebus seçecektir."[36]

---

29 Zafer Toprak, "Cemiyetler Kanunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C, 1. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 207.

30 Hüseyin Hatemi, (t.y.). "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.1. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 202.

31 Kanun metni için bkz. Tarhan Erdem, *Anayasalar ve Seçim Kanunları*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1982.

32 Kenan Olgun, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2014, s. 58.

33 Demir, *a.g.e.*, s. 18.

34 Bkz. İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat, 2007, s. 430.

35 Olgun, *a.g.e.*, s. 61.

36 Aykut Kansu, *1908 Devrimi*. (çev: Ayda Erbal), İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, s. 274.

Seçimler iki derecelidir. Seçmenler, ikinci seçmenleri, ikinci seçmenler de mebusları tercih edecektir. Seçmen listelerini hazırlamakla sorumlu görevliler derece derece olmak üzere; belediye ve nahiye meclisi başkanları, imamlar, papaz, haham ve muhtarlardı, listeye yirmi beş yaş altı ve üstü olan erkek vatandaşlar ayrı ayrı kaydedilecektir. Defterler Türkçe olarak hazırlanmakla birlikte Türkçe'ye vâkıf olmayan köylerden merkeze gelindiğinde Türkçe'ye çevrilmek üzere köyde konuşulan lisanla da hazırlanabilecekti (md. 7). Seçmen listelerinin kesinleşmesi için; Heyet-i Teftişiye'nin bu listeleri incelemesi, listelerin ve askıların yer ve sürelerinin tespiti, listelerin askı süresi, listelere itiraz süresi, Heyet-i Teftişiye kararlarına İstinaf Mahkemesi yoluyla itiraz edilmesi, mahkemenin karar vermesi aşamaları Kanun'da açıklanmıştır. Seçimlerin o günkü şartlarda bütün ülkede aynı günde yapılması, hesaplanması ve bunun belli merkezlere ulaştırılması mümkün gözükmediğinden heyet-i teftişiyeye günü belirleme ve duyurma konusunda kısmî bir yetki verilmiştir (md. 10-28).

Kanun'a göre de birinci ve ikinci seçmen olmak için 25 yaşını doldurmuş olmak gerekir (md. 11, 22). Mebus olmak için 30 yaşı tamamlamış olmak şartı vardı. Birinci ve ikinci seçmenlerin, mebus adaylarından farklı olarak Türkçe bilme mecburiyeti de yoktur. Seçmen defterine yazılmak için özel olarak zikredilmiş olmasa da (md. 8), seçme hakkına sahip olmak için az ya da çok vergi vermek gerekir (md. 11), bu şart ikinci seçmen olma şartları arasında yer almamıştır. Kötü şöhrete sahip olmamak şartı ikinci seçmenler için ilave bir şart olarak gözükür (md. 22), bu keyfi değerlendirmeye müsait, hukukî öngörülebilirliği olmayan bir hükümdür. Mebus (KE, md. 68) ve ikinci seçmen olmak için (md. 22) seçim zamanında bir kimsenin hizmetkârı olmamak gerekir, buna mukabil birinci seçmenler için böyle bir şart aranmaz (md. 11)

Kanun'da ikinci seçmenlerin seçimi şu şekilde düzenlenmişti. "Her nahiyedeki esas defterlerde kayıtlı olan her beş yüz birinci derecede seçmen –müntehip- için, bir ikinci derece seçmen (müntehib-i sani) seçilecekti. Bir nahiyede 250-750 seçmen var ise bir, 750-1250 seçmen için iki, 1.250-1.750 seçmen için üç, 1.750-2.250 seçmen içinde dört ikinci seçmen seçilecekti. Birinci derece seçmen sayısının yukarıdaki sayıdan fazla olması halinde oran yukarıda gösterilen esaslar çerçevesinde artırılacaktı.

İstanbul için ayrı bir düzenleme yapılmış, Şehremaneti vilayet merkezi sayılmış, her belediye birer şube, belediye hudutları içinde bulunan yerler de bir seçim dairesi olarak kabul edilmiştir. Diğer usuller sancaklarla aynı olacaktır (md. 83).[37]

Kanun'un dikkat çekici bir hükmü bir şahsın birden fazla sancaktan aday olmasını mümkün kılmasıydı, bu da seçmen iradesinin Meclise tam yansımasına engel oluyordu. Yukarıda ifade edildiği üzere 1916'da bu sayı üçle sınırlandı (md. 72).

Seçimin ilk aşamasında birinci seçmenlerin teslim aldıkları pusulalarıyla bir veya iki saat sonra seçim mahalline getirmeleri gerekiyordu. Seçmenler oy kullanmadan önce her köyde imam ve papaz, padişahın ömrüne dua edecekti (md. 34). Oy kullanırken

37 Olgun, *a.g.e.,* s. 59-60.

seçmenin o seçim çevresinden bir kişi olduğunu doğrulayacak bir görevli olarak muhtarın o ortamda bulunması da hükme bağlanmıştır (md. 34). Kanun incelendiğinde seçmenlerin matbu bir pusula üzerinden işaretleme yapmadıkları veya bir kurul, fırka ya da cemiyet tarafından hazırlanmış, adayların adlarının yer aldığı matbu bir pusulayı da kullanmadıkları anlaşılmaktadır. Seçmenler pusulalara tercihlerini yazacaklar, yazmayı bilmiyorlarsa emniyet ettikleri kişilere, orada kullanılan lisanda tercihlerini yazdıracaktı (m. 33). 1912 sopalı seçimlerinde İstanbul'da Cemiyetin kendi listesini bastırıp sandık mahallerinde ikinci seçmenlerin ellerine tutuşturması istisnaî bir durum olarak anlatılmıştır.[38]

Seçimin ikinci aşamasında, kaza dahilindeki ikinci seçmenlerin sandıklar açıldığında onda sekizinin oy kullanması gerekir. Eğer bu sayı bulunamazsa beldenin müftüsü ve ruhani reisler onların gelmesi için gün belirtilerek ihtarname çeker. Böylece ikinci seçmenlerin tercihlerini büyük ölçüde kullanması için tedbir alınır (md. 49).

İlginç bir nokta iki veya birkaç sancaktan birden mebus seçilen kişi, hangi sancağı tercih ettiğini vilayete bildirir (md 79). Boş kalan sancakta seçim tekrar yapılır. Bir sancakta iki mebus seçilecekse en çok rey kazanan iki kişi dışında diğer rey kazananlar da cüz'i rey kazanmış olsa bile mazbataya isimleri yazılır (md. 51)

1919 seçimleri dahil seçimler, ana hatlarıyla 1908 İntihab-ı Mebusan Kanun-u Muvakkatı'na göre yapılmıştır. Mebusan Meclisine 1911'de yeni bir seçim kanunu önerisi sunulduysa da bu konuda uzlaşma olmamıştır. Tek dereceli bir seçim kanunu, bu önerinin en dikkat çeken boyutudur.[39] 1914 seçimi öncesi askerlerin seçime katılmasını yasaklayan kanun-u muvakkat, önceki seçimlerden bir farklılığı oluşturmuştur. Bu düzenleme İT yönetimi, Babıâli Baskını'yla yönetime el koymadan önce, Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti tarafından çıkarılmıştı[40], 1919 seçimlerinde ise Ali Rıza Paşa Hükümeti bir kararnâme ve İntihab-ı Mebusan Talimatnâmesi yayımlamıştır, bu metinler, Kanun'da yer alan bazı hükümlerin tekrarı olduğu kadar daha önceki seçimlerin uygulaması esnasında bulunan çözümleri içermektedir.[41]

C. SEÇİM SONUÇLARI

1. 1908 Seçimleri Sonuçları

1908 seçimleri Kasım-Aralık ayları arasında yapılmıştır. İTC'nin seçim dönemine girildiğinde çoğunluğu elde etme hedefi, kapılarını her unsura sonuna kadar açmasına sebep olur. Seçimler için Cemiyet bir seçiciler kurulu oluşturmuştur. Bu heyette Cemiyet'in temsilcisi olarak görev alan Hüseyin Kâzım Kadri, Cemiyet tarafından adaylıkları ilan edilen kişilerin seçilmesini sağlamak için üç aylık bir mesai gösterildiğini, yüzlerce kişinin bu

38 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, C. 2. İstanbul: Altındağ Yayınevi, 1967, s. 363.
39 Demir, *a.g.e.*, s. 180.
40 *a.g.e.*, s. 302.
41 bkz, Karaca, *a.g.e.*, s. 177-178, 184-188.

çalışmalara katıldığını kaydeder.[42] Kurul seçmen listelerinin denetlenmesi, İslam nüfusunun etkinliğinin artırılması ve ikinci seçmenlik için adayların belirlenmesiyle uğraşmıştır.[43]

Ülke çapında seçimleri yöneten bir devlet dairesi yoktur. Bütün ülkede ikinci seçmenlerin (münteb-i sani) sayısına dair de kesin bir bilgi mevcut değildir. Demir'e göre bu vb. rakamlar hakkında ancak mahallî araştırmaların da devreye girmesiyle bir fikir sahibi olunabilir. Mesela İstanbul'da 517 kayıtlı ikinci seçmen olduğu bilinmektedir.[44]

Mebus sayısı ancak Meclis açıldıktan sonraki günlerde kesinleştirilmiştir (açılış: 17 Aralık 1908). İlk açılışa 115 mebus katılabilmiş, bir hafta sonra bu sayı 211'e ulaşmıştır.[45] Gerçek rakam, Mebusanda, seçilen üyelerin mazbatalarının incelenmesi, oylanması, mebusluğa seçilmeye engel bir durumu olup olmadığının tespiti sonrası ortaya çıkmıştır. Bugün Yüksek Seçim Kurulu'nun gerçekleştirdiği işlemler Mebusan Meclisi tarafından yapılmış, onaylanmış, tabiî ki bu süreç tartışmalı cereyan etmiştir. Konu üzerinde yapılan en kapsamlı araştırmalarda 121 sancaktan 281 mebusun üyeliği kesinleştirilmiştir.[46] Mebuslar seçildikleri bölgelerde düzenlenen mazbatalarla İstanbul'a gitmişler, bunlar Meclis açıldıktan sonra yine mebuslar tarafından incelenmiştir, bu mazbataların başlangıçta standart olmadığını belirtmek gerekir.[47]

Seçimlere İTC'nin yanı sıra Osmanlı Ahrar Fırkası ve az sayıda bağımsız katılmıştır. Cemiyet oy verme işlemlerini denetlemiş, yer yer baskı kurmuş, bu yolla seçimleri kazanmıştır. Ancak seçilenlerin kaçı İTC'nin mensubu ya da samimî taraftarıdır? Bir taraftan bakıldığında İttihat ve Terakki listelerinin "silme" kazandığı, muhalefetin en büyük teşkilatı Ahrar Fırkası'nın İT ile ortak adayı olan bazı gayrimüslimler dışında sadece 1 mebus (Ankara Mebusu Mahir Sait) çıkardığı görülür. Öyle ki İstanbul Ahrar listesinde olup seçilemeyenler arasında Sadrâzam Kâmil Paşa ve Ali Kemal gibi pek tanınmış isimler bile vardır.[48] 275 mebustan 160-165 kadarı İTC mensubudur. Ancak İTC adayı olarak seçilen mebusların bir kısmı tedricen İTC'yle ayrı düşmüştür. Bu ayrılık bazı örneklerde seçim sürecinde başlamıştır**.** Rum ikinci seçmenler mesela İstanbul'da Türk adaylara oy vermekte isteksiz davranmıştır.[49] 1908 Meclisinde 24 Rum üyenin 15'i, Yunan diplomat İon Dragumis ve Yunan ordusunda subay olan A. Soluliotis'in kurdukları Konstantinopolis teşkilatının mensubudurlar.[50]

42 Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Hatıralarım*. (haz: İsmail Kara), İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, s. 67.
43 Demir, *a.g.e.*, s. 66.
44 *a.g.e.*, s. 151-152.
45 *a.g.e.,* s. 148.
46 Kansu, *a.g.e.*, 352; Demir, *a.g.e.*, s. 60, 149.
47 Mustafa Asım Bey, (1330/1914). "Parlamento: Meclis-i Mebusan'da Nasıl Çalışıldı?", *Nevsal-i Millî*, İstanbul, 1330'den tıpkı basım *Belgelerle ve Fotoğraflarla Meclis-i Mebusan (1877-1920).* İstanbul 2010 içinde, s. 336.
48 Akşin, *a.g.e.*, s. 108.
49 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi* C.3. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 213.
50 Foti Benlisoy ve S. Benlisoy, *a.g.m.*, s. 73-374.

Seçim hukuku partilerin aynı isimleri aday göstermelerine engel teşkil etmemiştir, mesela Ahrar Fırkası'ndan sadece bir kişi seçilmiş gibi gözükse de Kozmidi Efendi, Konstantini Efendi, Zöhrap Efendi ve Hallaçyan Efendi hem Ahrar listesinde hem de İT listesinde yer almışlardır. Meclis açıldıktan bir süre sonra bazı mebuslar da (İsmail Kemal, Kirkor Zehrap, Dr. Rıza Nur) Ahrar Fırkası'na geçmişlerdir.[51]

İkinci Meşrutiyet içinde çok sayıda ara seçim yapılmıştır, en önemli ara seçim, 1912 ara seçimidir. HİF'nin kurulmasından 20 gün sonra gerçekleşen bu seçim (11 Aralık 1911) İstanbul Mebusu ve eski Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'nın Paris Büyükelçiliğine atanmasıyla boşalan bir koltuk için yapılmıştır. İT adayı karşısında HİF adayı 1 oy farkla ikinci seçmenlerden 196 oy almış ve kazanmıştır. 1912 genel seçimleri, hem Mecliste hem toplumda kan kaybeden Cemiyet'in toparlanmak için attığı büyük bir adımdır, aynı zamanda Meşrutiyet'in ilk erken seçimidir.[52]

2. 1912 Seçimleri Sonuçları

1912 seçimleri Şubat-Nisan ayları arasında yapılmıştır. 18 Ocak 1912'de İTC'nin inisiyatifiyle, Meclis anayasal fesih mekanizması işletilerek padişah tarafından feshedilmiş (md. 35), seçimler basın ve toplantı özgürlüğünü kısan mevzuat çerçevesinde yapılmıştır. Seçilen mebusların ancak 6'sı muhaliftir.[53] Bununla birlikte seçimde Osmanlı gayrimüslimleri ve Türk olmayan unsurlar da İT listelerinden mebus olmuştur. 1912 seçimleri sıkıyönetim şartları içinde gerçekleşen ilk genel seçimdir. Divan-ı Harbî Örfî, siyasi kulüplerin dışındaki yerlerde toplantılar hariç bilimsel konferansları bile yasaklamıştır. Tutuklamalar eksik olmamış, muhalif basın üzerinde baskı kurulmuştur. KE'deki bu tür bir fesih işlemi sonrası, üç ay içinde seçimleri tamamlama şartı, seçim hukukuna dair bölümlerde yer alan prosedürlerden dolayı yerine getirilememiş (md. 7), 18 Nisan 1912'ye kadar bunun tamamlanması mümkün olmamıştır.[54]

18 Nisan 1912 Meclisin açılış tarihi olsa da belli vilayetlerde seçimler devam etmiş, bitirilememiştir. Açılış günü sadece 52 mebus bulunabilmiş, reis seçmek için çoğunluk 13 Mayıs 1912'de sağlanmıştır.[55] Meclis bu sırada 205 mebusun mazbatasını onaylamıştır. 1912 seçimlerinde 281 mebus seçilmiştir Bunlardan Birinci Yasama Döneminde görev yapanların sayısı 117'dir. Meclis bunlardan birinin mazbatasının onaylanmasını hayli geciktirerek yetkilerini kötüye kullanmıştır.[56]

51 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, II. Meşrutiyet Dönemi*, C1. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 177.
52 Akşin, *a.g.e.,* s. 192-193.
53 Birinci, *a.g.e.,* s. 156-157.
54 Demir, *a.g.e.*, s. 179-181.
55 *a.g.e.,* s. 278.
56 *a.g.e..*, s. 286-287.

Seçim öncesinde İTC, 1908 Meclisinde görev yapan mebusların harcırahlarını vermemiş, bu da HİF mensuplarını zorlamıştır. Tutuklamalar özellikle o cenah içindir. Valiler arasında alenî şekilde taraf tutanlar olmuştur. Muhalefetin toplantılarını yapmasına engel olmak, partisini seçim için teşkilatlandırmak isteyenlere güçlükler çıkarmak, basın hürriyetinin kullanımına matbaa marifetiyle zorlaştırmak yoluna gidilmiştir. Mebuslardan Kozmidi Efendi ve Rıza Tevfik seçim usullerine aykırı davrandıkları gerekçesiyle Divân-ı Harbî Örfî tarafından tutuklanmış ve 25 gün hapsedilmişlerdir, Rıza Tevfik hapisten çıktıktan sonra Gümülcine'de Rum metropolidi ziyaret ettikten sonra İT'çılar tarafından dövülmüştür. 1912 seçimleri öncesi İçtimaat-ı Umumiye Kanunu'na bir madde eklenmiş (3 Mart 1328), "açık yerlerde vuku bulacak içtimaatı memleket huzur ve sükûnunu muhafazeten hükümet men edebilir" hükmü muhalifler için işletilmiştir, Beyrut Şam üzerinden seçim bölgesi Dersim'e doğru bir seçim gezisi yapan Lütfü Fikri, Dersim'e ulaşmadan seçimler, bitirmiştir, sayım esnasında yolsuzluklar yapılmıştır. Açıkça İT taraftarı olmayan valiler bile kendilerini baskı altında hissetmiş ve yönlendirici davranmışlardır.[57]

1912 Meclisi Mebusanın ömrü çok kısa olmuştur. İTC'nin yöntemlerini kullanarak eski İTçı subayların içinde olduğu bir grup, İTC'nin desteklediği hükümeti istifa ettirmiş, Meclis yeni kurulan İT karşıtı hükümetin fesih mekanizmasını çalıştıracak fırsatı yakalayacağı endişesi içinde güvenoyu vermiş, ama kaderi değişmemiş, Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti biraz da Anayasa hükümlerini zorlayarak Meclisin padişah tarafından fesh edilmesini sağlamıştır. Anayasa hükmüne göre üç aylık süre içinde seçimler yapılacaktır. Hükümet bunun yanında kaldırılan sıkıyönetimi tekrar ilan etmiştir.[58] Bu süre zarfında bazı sancaklarda seçim tamamlanmıştır.[59] Ancak Balkan Savaşı hükümetin bu seçimi ertelemesine sebep olmuştur (12 Ekim 1328 /1912).[60] Ardından Babıâli Baskını'nın da yaşanması zaten sürecin yönünü değiştirecektir (1913).

3. 1914 ve 1919 Seçim Sonuçları

1914 seçimleri öncesinde artık tamamen İT kadrolarından oluşan Sait Halim Paşa Hükümeti, yarım kalmış seçimleri yok hükmünde saymıştır. 1913 Ekim ayı sonunda seçimlerin yapılacağına dair duyuruya çıkılsa bile Meclisin açılması 1914 Mayısını bulmuştur (14 Mayıs 1914). Basın, bu seçimlere tek parti kendisiyle yarıştığı için ilgi göstermez, sonuçta 93 sancaktan toplam 254 mebus seçilir, kendini açıkça İT muhalifi veya müstakil olarak tanıtan bir mebus yoktur[61], Cemiyet bu mebusların yaklaşık 200'ünün desteğiyle kendisini sağlama almıştır.[62] Savaşın mağlubiyetle neticelenmesiyle İTC kendini fesh etmiştir.

57 Birinci, *a.g.e.*, 146-153; Ahmad, *a.g.e,*, s. 177.
58 Recai Okandan, *Âmme Hukukumuzda İkinci Meşrutiyet Devri*. İstanbul: İÜ Hukuk Fakültesi Yayınları, 1947, s. 128-129.
59 Demir, *a.g.e.,* s. 302.
60 Okandan, *a.g.e.*, s. 130.
61 Demir, *a.g.e.*, s. 302-304.
62 *a.g.e.*, s. 328-329.

1919 seçimleri öncesinde 33 parti ve siyasi dernek kurulmuştur.[63] Bununla birlikte Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve onlara yakın oluşumlar, "harekât-ı milliye namı altında tahakküm" olduğu gerekçesiyle seçime katılmamışlardır.[64] Seçime iştirak eden parti, cemiyet, gayrisiyasî teşekkül sayısı az değildir.[65] Mesela Millî Kongre isimli İstanbul menşeli siyasî ve siyasî olmayan derneklerin bir federasyonu gibi çalışan heyet (kuruluşu 29 Kasım 1918), İT'nin mirası üzerine kurulan fırkalar da dahil olmak üzere İstanbul'daki bir grup ve fırka arasında aday gösterme sürecinde ahengi sağlamak için uğraşmıştır, bu oluşuma dahil olan unsurlar Anadolu'da da etkili olmaya çalışmıştır[66], Seçimi ezici bir çoğunlukla Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kazanmıştır. Bunun yanında seçime yalnız İstanbul'da girmiş olan Millî Türk, Osmanlı Mesai Fırkalarının birer adayı, Anadolu'dan iştirak etmiş olan Osmanlı Çiftçiler Derneği, Teceddüt ve Millî Türk Fırkalarının bazı adayları da seçilmişlerdir. Hatta bunlar arasında bir sosyalist aday da vardır.[67] Seçilen 174 mebusun 24'ü Meclis çalışmalarına hiç katılmamış, 12'si ise bir defa bulunmuştur.[68] İstanbul seçimlerinde mebusluğu kazandığı ilan edilen Lütfü Fikri, mebusluğa İttihatçılar tarafından seçildiğini, kendisinin İttihatçı olmadığını gerekçe göstererek istifa etmiştir.[69] İkinci Meşrutiyet seçimlerinde seçim hukukundan da kaynaklanacak bir şekilde, bir kişi talip olmasa da bu şekilde seçilmesi ihtimal dahilindedir. Lütfi Fikri Bey, İkinci Meşrutiyet siyasetinin şöhretli, hitabeti kuvvetli bir siyasetçisidir.

D. DÖNEMDE SİYASAL HAYAT

1. Çoğulculuktan Tek Parti Rejimine Tek Parti Rejiminden Mütarekeye Meşrutiyet

1908 Temmuz'unda başlayan Meşrutiyet'in belli dönemeçleri vardır. Meşrutiyet'in tekrar ilanı sadece Osmanlı Devleti açından değil bütün İslam dünyası bakımından önem arz eder. Pek çok kaynakta döneme dair aşırı iyimserlik tasvir edilir. 1908 Ekim'inde Bosna Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından ilhakı, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Girit'in Yunanistan'a bağlanması, bu iyimserliğin yavaş yavaş dağılmasına sebep olmuştur. Meşrutiyet'in ilanını hazırlayan dinamikler Makedonya meselesi içinde doğmuştur. Meşrutiyet ilan edildiğinde Makedonya'da Osmanlı Devleti egemenliğini uluslararası güçlerle paylaşmakta, yabancı ülkeler bu bölgelerde jandarma bulundurarak güya iç barışa katkıda bulunmaktadırlar. Osmanlı siyaseti Meşrutiyet'le kendisine yepyeni bir sayfa açmış,

63 Tunaya, *a.g.e.*, s. 33.
64 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler [1876-1938] Mütareke, Cumhuriyet, Atatürk*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002, s. 168.
65 Tunaya, *a.g.e.,* s. 34.
66 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler Mütareke*, C.2. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 168.
67 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler [1876-1938] Mütareke, Cumhuriyet, Atatürk,* s. 34-35.
68 Ahmet Nezihi Turan, "Son Osmanlı Meclis-i Meb'usanı'nın Yapısı ve Meclis'te Grup Teşkili", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 4, 1989, s. 167.
69 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele Son Meşrutiyet (1919-1920)*, C. II. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 207; Tevfik Çavdar, *"Müntehib-i Sâni"den Seçmene*. Ankara: V Yayınları, 1987, s. 60.

ama ülkenin siyasî gerçekleri karşısında bir buhrandan bir buhrana sürüklenmiştir. Siyasî ve idarî istikrarın sağlanamaması birikmiş meselelerin yanına yenilerini eklemiştir. İkinci Meşrutiyet 1908-1920 arasında 12 senelik bir periyodu içerir. Bu 12 senelik periyodun ilk senesinde II. Abdülhamit, sonraki dokuz senesinde Mehmet Reşat, ardından da Vahdettin padişahlık yapmıştır.

II. Abdülhamit, 24 Temmuz 1908 sonrası perde gerisine çekilmeyi tercih etmiş, Türkiye "partili siyasetin" dinamikleriyle tanışmış, ancak İttihat ve Terakki dağınıklığı, tecrübesizliği, dirayetsizliğiyle ülkenin birikmiş ağır yüklerini omuzlamakta çekingen davranmıştır. 1913'e kadar Cemiyet hâkimiyetini genişletirken devlet idaresindeki eksikliklerini ve tecrübesizliklerini, Babıâli bürokrasisiyle kapatma yoluna gitmiştir, görev yapan hükümetlerde sadrazamların hiçbiri İT Cemiyeti mensubu olmamıştır. Sadece 1908-1913 arasından Mahmut Şevket Paşa cinayetine kadar olan dönemde 12 hükümet kurulmasına bakılırsa[70], bu dönem hükümet istikrarı açısından hayli problemlidir. Sadrazamların yanı sıra nazırların büyük bir ekseriyeti, hem 1908'deki meşrû seçimleri hem de 1912 sopalı seçimlerini kazanmış olmasına rağmen İT'li değildir.

İkinci Meşrutiyet askerin en yoğun şekilde siyasetin içinde olduğu bir devredir. İT asıl gücünü, ordu içinde genç subaylardan alır. Subayların siyasetin içine yoğun girmesiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti güçlenmiştir. II. Abdülhamit'i seçim yapmaya zorlayan, Rumeli'deki garnizon şehirlerindeki kaynaşmadı, askerî ayaklanmaların önünü alamayacağına kanaat getirmesidir. Meşrutiyet mektepli subaylar sayesinde ilan edilmiştir. Yaklaşık dokuz ay sonra yaşanan 31 Mart Ayaklanması (1909) öncelikli olarak er, erbaş ve alaylı subayların içinde aktif olarak yer aldığı bir ayaklanmadır, bir darbe teşebbüsüdür. Üç sene sonra İT'yi bir anda boşa çıkaran Halaskâran Zabitan hareketi (1912), İT'ye karşıtı bir kısmı eski İttihatçı subayların cuntasıdır. Elbette Babıâli Baskını (1913) İttihatçı subayların gerçekleştirdiği dört dörtlük bir darbedir. Bütün bunlardan cesaret alan, bir kısmının içinde yer alan Yakup Cemil vakası da bu zincirin son halkası olarak buraya ilave edilmelidir. İttihatçı silahşör subay, İT'li hükümete karşı Birinci Dünya Savaşı yıllarında bir darbe hazırlığındayken tespit edilecek, ekibi tasfiye edilecek, kendisi de idam edilecektir (11.9.1916). Aşırı politize olmuş bu orduyu toparlamak için İT'nin tercihi, mektepli subayların saygısını kazanmış Mahmut Şevket Paşa'ya geniş yetkilerle askeri görevler vermek, nazırlığa ve en sonunda sadrazamlığa kadar yükseltmek olmuştur. Mahmut Şevket Paşa çoklukla Cemiyeti de karşısına alarak ordu-siyaset bağlantısını koparmak için uğraşmış, ısrarcı davranmıştır, ülkenin toprak bütünlüğünü korumada zorlanması, ordunun dağınıklığı karşısında o da Meclis karşısında militarist denilebilecek çözümleriyle öldürülünceye kadar ki dönemde siyasetin alanına nüfuz etmiştir. Pek çok bakımdan eleştirilen Abdülhamit idaresi İkinci Meşrutiyet dönemine göre daha sivildir.[71]

70 Liste için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi,* C.3. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 65.

71 Sacit Kutlu, *Didar-ı Hürriyet Kartpostallarla İkinci Meşrutiyet 1908-1913.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 349.

31 Mart Ayaklanması, 1909 Anayasa değişiklikleri, sopalı seçimler (1912), Halaskâran Zabitan Vakası (1912), Babıâli Baskını (1913), Sadrazam Mahmut Şevket Paşa Suikasti (1913) iç politikada önemli gelişmelerdir. Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı bu 12 hükümet döneminde Osmanlı siyasî coğrafyasına ağır hasar vermiş, vatan coğrafyasının özellikle Rumeli'de aslî parçaları yitirilmiştir. Balkan ülkeleri Osmanlı devletine saldırdığında ülkenin Mebusan Meclisi, İttihat ve Terakki karşıtı güçler tarafından fesh edilmiştir. "Sopalı seçimler" olarak adlandırılan baskıcı bir seçim sürecinin sonucunda İT, Mecliste dağınıklığını büyük ölçüde gidermiş; ama büyüyen muhalefeti onun gibi baskıcı yöntemler kullanmaya adeta zorlamıştı, burada da İkinci Yasama Döneminin ilk toplantı yılında Mebusan Meclisinin feshiyle sonuçlanan süreçleri yaratır. 1913'ten 1918'e kadar sadece üç hükümet kurulmuştur, bu hükümetlerde iki İttihatçı sadrazam görev yapar. İttihat ve Terakki'nin hükümete tam olarak girmesiyle güçlü ve reformcu bir iktidar oluşmuştur. Diğer taraftan aynı evrede çoğulculuk, meşrutî demokrasi tamamen bitmiştir. Türkiye ilk defa bir tek parti rejimini yoğun bir şekilde yaşamıştır. Ülke ise Birinci Dünya Savaşı'na katılmış, siyasî coğrafyası darmadağın olmuş, İTçı hükümetlerin reformları savaşın hengâmesi içinde kaybolmuştur.

Mondros Mütarekesi Döneminden başlayarak son Osmanlı Mebusan Meclisinin açılışına (12 Ocak 1919) kadar süren dönemde, tek parti rejimi ve hükümeti, yerini yürütme istikrarının bozulduğu bir döneme bırakmıştır. Mebusan Meclisinin işgalcilerin baskısı altında kendisini tatil ettiği 18 Mart 1920'ye kadar ki iki senelik zaman dilimi içinde sekiz hükümet, padişah Vahdettin tarafından kurulmuştur. Bunlar içinde sadece kendisine üç defa hükümeti kurma görevi verilen Damat Ferit Paşa bir fırkanın, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın mensubudur.[72] Diğer sadrazamlar ise Osmanlı sivil ve askeri bürokrasisinin üst kademe tecrübeli yöneticileridir. Üstelik Damat Ferit Paşa'ya göre ülkenin toprak bütünlüğünü koruma konusunda teslimiyetçilikten uzak, tamamen de zıt köşededirler. Hem Damat Ferit Paşa'nın hem de diğerlerinin aynı padişah tarafından görevlendirilmiş olması dikkat çekicidir.

2. Dış Politika-İç Politika Etkileşimi

Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek'i ilhak etmesi (Yenipazar sancağı istisnasıyla) Girit'in Yunanistan'a bağlandığını açıklaması İkinci Meşrutiyet'in ilk aylarının bahar havasının kısa sürmesine sebep olmuştur. Avusturya mallarını boykot gibi protestolar bu tür gelişmelere karşı ilk reflekslerdi, Trablusgarp Savaşı çıktığında İtalyanlara karşı, Birinci Dünya Savaşı başladığında ise bütün kapitülasyonların kaldırılması bu meydan okumanın tezahürüdür.

72 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler [1876-1938] Mütareke, Cumhuriyet, Atatürk*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 61.

Balkan Savaşı Osmanlı siyasî coğrafyasına ağır hasar vermiş, vatan coğrafyasının özellikle Rumeli'de aslî parçaları yitirilmiştir, ülke için büyük bir travma olmuştur. Bu savaş büyük bir göç dalgası yaratır. Kısa sürede İmparatorluk için çok önemli ve kıymetli toprak parçaları bu arada Cemiyet'in bir nevi karargâhı olan Selanik de yitirilmiştir. Yıllar içinde demografi değişir, nüfus daha fazla Türkleşir/Müslümanlaşır.

Osmanlı'nın ülkesi Şark meselesi çerçevesinde Avrupa'nın hep gündemindedir. İmparatorluk bürokrasisi, diplomasi sanatının inceliklerini kullanarak bu süreci Tanzimat'tan beri yönetmeye çalışmıştır. İTC kadroları haliyle bu tecrübeden hayli mahrumdur. Meşrutiyet'te görev yapan sadrazamların Britanya'ya yakın ya da uzak, Alman yanlısı sıfatlarla anılması sıradandır. Osmanlı ülkesinin iç problemleri dış müdahaleyi Abdülhamit Döneminde de olduğu gibi ülkenin hemen karşısına çıkarır. Meşrutiyet'in en başında Adana'daki Ermeni olayları, büyük devletleri Mersin'e donanma göndermeyi sevk etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı arifesinde Britanya ve Almanya tıpkı Abdülhamit Döneminde olduğu gibi Osmanlı iç politikasındaki taraftır ve saf tutar, bunun İstanbul basınında da karşılığı olur. Geçmişte Abdülhamit Britanya'ya karşı Almanya'yla iş birliği yapmıştır, Bağdat demiryolu gibi büyük bir proje Almanya'ya avantajlar sağlamıştır. İTçılar Britanya'ya yakındır, Meşrutiyet ilan edildikten sonra Britanya İTC'ye karşı cephe alır, muhaliflerle iş birliği yapar. Almanya Abdülhamit Döneminin müttefikidir, İkinci Meşrutiyet'te kısa sürede bu dezavantajını giderir. Britanya'nın Osmanlı'ya mesafeli siyaseti, Almanların iyi ilişkiler kurmasını kolaylaştırır. İTC'li mektepli subaylar, geçmişte eğitimlerini Prusya'da almıştır veya Prusyalı subaylarla çalışmışlar, kültürel yakınlıkları da bu rabıtayı kolaylaştırmıştır.

Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak kadar ciddî, büyük malî meseleleri vardır. Bir taraftan Hamit Döneminin altyapı yatırımlarını ve projelerini devam ettirmek isterler diğer taraftan da bunu gerçekleştirmek için onlar da aynı güçlüklere muhatap olurlar. Meşrutî demokraside borçlanmalar, ihaleler, imtiyazlar; partili siyaset, hür basın, aracılar, komisyoncular, nüfuz simsarları gibi bu tür süreçlerin mutad taraflarını, uluslararası siyasetin dinamikleri arasında çok sayıda diplomatik faaliyeti, nüfuz ve menfaat mücadelesini, manipülasyonu beraberinde getirir. Önemli bir süre Maliye Nazırlığı yapan Cavit Bey'in günlüğü bu konuya ışık tutmaktadır.[73] Bu süreçte Meclis ya da bürokrasi içinde basının ismini sık zikrettiği bazı isimler hayli yıpranır. Savaş yıllarında "vagon tacirleri" dendiğinde bu kesimler akla gelir. Maddî problemler o kadar büyüktü ki Balkan Savaşı Döneminde Osmanlı Bankası'nın 500.000 liralık bir avansı vermemesi hükümeti parasızlığa düşürebilmiştir.[74]

Trablusgarp İtalyanlar tarafından ilhak edilmeden (5 Kasım 1911) kısa bir süre önce İTC'nin üst düzey isimlerinde Cavit, Britanya'yla iş birliği yapmak için bir adım atmıştır.[75] Bu evrede artık ülkenin büyük bir gücün açıktan himâyesine girmenin zarurî olduğu düşüncesi, basında telaffuz edilmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti Rusya'ya ve onun Doğu Anadolu'daki

73 bkz. *Cavit Bey, a.g.e.*
74 Akşin, *a.g.e.,* s. 229.
75 16 Teşrinievvel/29 Ekim 1911 tarihli günlük Cavit Bey, *a.g.e.,* s. 186; Akşin, *a.g.e.,* s. 196.

emellerine karşı Britanya'ya yanaşmayı dener.[76] Bu vb. sayısız adım kamuoyunu haftalarca meşgul eder. 1914'te Dünya Savaşı çıkmadan önce Doğu'da ve Kuzey Doğu Anadolu'da müfettişlikler kurulduğunda bir Norveçli ve bir Hollandalı müfettişin geniş yetkilerle görev yapması Rus tehlikesi ve tehdidi karşısında kabullenilmiştir, Birinci Dünya Savaşı bu süreci sonlandırır. Osmanlı Devleti Almanya, Avusturya-Macaristan'la birlikte savaşta saf tutar.

3. Sosyopolitik Dinamikler

İkinci Meşrutiyet Dönemi her yönüyle buhran içinde bir cemiyetin arayış hikâyesidir. Buhrandan çıkmak için düşünce hayatı Batı, İslam ve Türklük başlıkları altında toplulaştırabileceğimiz birbiriyle etkileşim halinde zengin, verimli, üretken bir mecra yaratmıştır. Fikir dergiciliği esaslı sorular sormuş, Türkiye çağdaşlaşmanın getirdiği problemlere cevaplar aramıştır. Bunun siyasî elitlere de elbette tesirleri olmuştur.

Din toplumun o dönemde çimentosudur, avamın içinde güçlü olan duyguları siyasî maksatlarla seferber etmek her aşamada mümkündür. İkinci Meşrutiyet'in başından itibaren bu yönde tutucu, reaksiyoner bir muhalefet hep olmuştur. İstanbul'da ayak takımını sokağa döken Kör Ali olayı (Ekim 1908) ya da Karagöz olayı Meşrutiyet'e adım atıldığı günlerde yaşanır. Dönem içinde kadınların 19. asrın ikinci yarısından başlayacak bir şekilde süregiden sosyal hayat içinde görünürlüğünü, daha da artıran gelişmeler yaşanır. Cemiyetleşme süreci ve basın hürriyeti alanında ilk aylarda ortaya çıkan imkânlar, kadınlar tarafından özellikle başkentte değerlendirilir. Bu da aynı tutucu, reaksiyoner çevrelerin tepki duyduğu bir alanı oluşturur. Birinci Dünya Savaşında erkeklerin cephede savaşmaları, kadın emeğinin görünürlüğünü daha da artıracak, çalışma hayatında, doğal olarak da sokakta varlıkları dikkat çekecekti. Tutuculuğun toplumda güçlü yansımaları olurken tefekkür olarak İslam'ın yeni yorumları fikir hayatında ve hatta Mebusan Meclisinde bile ortaya çıkar. 1909 Anayasa değişikliklerinin gerekliliğini açıklayan teorik temelli encümen mazbatası, bunun hayli dikkat çekici bir örneğidir.[77]

Meşrutiyet'in hürriyeti, ilk başta otoritenin yokluğu şeklinde düşünülür. Meşrutiyet, başlangıçta ahali için düşük vergi, mektepteki öğrenci için muallim otoritesine meydan okuma, okulu asma (!), ordudaki er ve erbaş için askerden terhis gibi bir serbestîlik olarak algılanır. İlk günlerde grevler bile yaşandıysa da bir geçici kanunla bu engellenir. Oysa orduda mektepli subayların otoriteyi daha güçlü bir şekilde kurmaya dönük adımları erken bir tarihte atılmıştır. Cemiyet'in eski rejimle ilişkili gördüğü devlet memurlarını ve askeri, emekliye sevk etmeleri ve orduyu yaşça gençleştirmeye dönük uygulamaları, bunun sonucu mektepli subay-alaylı subay ayrımı, İkinci Meşrutiyet'in büyük kısmı boyunca hep gündemde kalmıştır. Hükümetler, askerlikten kaçmak için talebeliklerini uzatan medreselilerin önünü kestiğinde binlerce kişiyi karşısında bulmuştur.

76 Akşin, *a.g.e.,* s. 230-231.

77 bkz. H. Aliyar Demirci, "1876 Kanun-u Esasisi'ndeki Değişikliğin Arka Planı-Bir Esbab-ı Mucibe Layihasında Genel Görüşler", *Liberal Düşünce*, 2003, s. 30, 157-168.

Bazı İTC mensuplarının Masonlukla ilişkisi ve Cemiyetin Osmanlı Yahudilerinden aldığı tam destek 31 Mart Vakasından önce de sonra da hep tartışma konusu olur. Muhalefet ve basın bunu sürekli gündemde tutar. Cavit Bey'in, Talat (Paşa), Hüseyin Cahit'in (Yalçın) masonlukları konuşulur.[78] Cemiyet, 31 Mart öncesinde de çok sonrasında da basında, Meclis-i Mebusanda bu eleştirilere muhatap olur. Masonluk şüphesiz gizli bir teşkilattır. Siyonizmle muhtemel ilişkisi bir problem alanıydı.[79] Cemiyet'in de kendi teşkilatında hep gizli kalacak ve sevk ve idareyi sağlayacak bir parçayı barındırması hep eleştirilir. Cemiyet gücünü bir ölçüde de buradan alır, kendisine dair beslenen şüpheler ve korkular da buradan kaynaklanır. Muhalif gazetecilere dönük cinayetler, siyasetçilere dönük darp vakaları bu gizli yapının zaman zaman şiddete ve sindirmeye dönük potansiyelini hafızalarda canlı tuttar.

Derneklerin kurulması ilk sene Osmanlı toplumunu oluşturan her unsurun teşkilatlanmasını sağlar. Bu sadece unsurların kültürel kimliklerini işlemekle sınırlı kalmamış, politik kimliklerini güçlendirmiştir. Basında bunun izdüşümleri olur. Meşrutiyet'in akışı içinde bunlar sınırlandırılır, tedricen oluşan otoriter bir merkeziyetçilik karşısında zorlanırlar, direnirler, özellikle Arnavutlar başlangıçta Cemiyet'in önemli bir destekçisiyken muhalefete geçerler, İTC Arnavutluk'un yapısını anlayamaz ve Rumeli açısından Arnavut toplumunun kendisine verdiği desteğin önemini takdir edemez. Arnavutlar muhalefetin önemli bir parçası olur. Böyle bir parçaya dönüşmeleri yönünde emek verenlerin istismarları karşılıksız kalmaz. En sonunda da bağımsızlıklarını ilan ederler. Tabiî ki de Fener Rum Patrikhanesi, Ermeni Patrikhanesi, Hahambaşılık sadece birer dinî merkez değil aynı zamanda politik bir yapıdır. İlk ikisi kendi unsurlarının laik örgütlü yapılarıyla da rekabeti elden bırakmadan İTC'nin zamanla güçlenen Türk milliyetçiliğine meydan okurlar. Cemiyet bu yapılar ve diğer dinlere ait gelenekli kurumlar karşısında, Türklüğün merkezine dönüşür. Balkan Savaşındaki büyük mağlubiyet buna hız kazandırır. Bunun yanı sıra aşiret formunu muhafaza eden kırsal bölgelerde Türk olmayan Müslüman unsur da farklı dönemlerde ayaklanır. Suriye'nin güneyinde Havran'da (1911), Yemen ve Asir'de (1911) isyanlar daha sonrakilerin habercisidir.

II. İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN MEBUSAN MECLİSİ (1908-1920)

A. SİYASAL SİSTEM VE MECLİSİN ROLÜ

İkinci Meşrutiyet'i 1908-1912 arası ve sonrası şeklinde iki dilime ayırmak uygun olur. İlk dilimde padişahların, hem Âyan Meclisi hem de Mebusan Meclisi kanadında üyelerin sıklıkla "hâkimiyeti milliye" kavramına atıfta bulunduğuna bakılırsa rejimin dayandığı prensip hakkında bu yönde güçlü bir bilinçten söz edilebilir.[80] Özellikle Birinci Yasama Dönemi bu mefhuma yapılan atıf, sayıca hayli fazladır. (…) İttihat ve Terakki çoğunluğu da dağınık muhalefet de monarşi döneminde olmayan kürsü hürriyetinin hakkını vermiştir. Jön

78 bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, *Anılar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1976, s. 115-116; Rıza Nur, *a.g.e.,* s. 406.
79 Cavit Bey'in bu iddialara verdiği cevaplar için bkz. Cavit Bey, *a.g.e.,* s. 65.
80 bkz. H. Aliyar Demirci, *İkinci Meşrutiyet'te Âyan Meclisi*. s. 119, 192-196, 202-203, 212, 214-216, 223, 230, 232, 257, 261-268, 274-284, 291, 347-378; H. Aliyar Demirci, "1908 Parlamentosunda Meşrutiyetin Değerleri ve İlkeleri", *Doğu Batı*, Yıl: 11, Sayı: 45, 2008, s. 89-95.

Türk siyasî düşüncesi, demokrasi teorisi bakımından hayli zayıftır. Gerçekte "Meşrutiyet" Jön Türkler için bir amaç değildir, buna mukabil parlamento açıldığında üyelerin meşrutî rejimle ilgili üst düzeyde beklentilere sahip olduğu görülür. Bu beklentiler İttihatçı olsun olmasın bütün unsurlarıyla geniş bir kesimin beklenti ve talepleridir. Teorik arka planı zayıf olmasına rağmen parlamentoda gözle görünür bir "Meşrutiyetçilik" dikkat çekmektedir. Meşrutiyet'in Meclisinde yasama ve denetleme faaliyetinde hayli müzakereci, tartışmacı, yer yer çatışmacı, zengin içerikli bir süreç yaşanmıştır.[81]

20. yüzyıl başlarında yasama meclislerinin kamuoyu yapıcılık işlevleri, bugüne oranla daha güçlü ve etkilidir, Mebusan Meclisi siyasal hayatta bilhassa İlk Yasama Döneminde merkezî rolü haizdir. Bu durum, dönemin önde gelen gazetelerinin özellikle 1908-1912 arasında Meclis müzakerelerini geniş şekilde ilk sayfalarından başlayarak aktarmasından ya da dilekçe hakkının etkin bir şekilde kullanılmasından da anlaşılabilir. Dilekçe hakkının bir müracaat yöntemi olarak kullanılması, "siyasal fırsat yapısının" değişmesiyle ilişkilidir. Tanzimat'tan itibaren bu hak kullanılmaya başlanmış, 1876 KE'ye de bir madde konmuş (md. 14), Meclis muhatap alınarak yeni bir boyut kazanmıştır. Parlamentonun her iki kanadında zaman zaman dilekçelerin Genel Kurul gündemine de taşınmasına, müzakere edilmesine bakılırsa Meclisin devlet toplum bağlantısını kurmak bakımından ilk döneminde önemli bir işlev gördüğü öne sürülebilir.[82] Yine aynı şekilde Meclis Başkanlığına ülkenin farklı köşelerinden çeşitli vesilelerle gönderilen telgraflar ve bunların yine Genel Kurul'da paylaşılması da Meclisin ilk senelerde temsil gücünün seviyesi hakkında fikir verebilir.

Parlamentolarda disiplinli partilerin bulunmaması her bir mebusu tek tek etkili kılar, Meclisin gücünü artırır; müzakerecilik, çokseslilik, tartışma zenginliği gibi boyutlarıyla kurum sistem içinde önem kazanır. Hele de bunların zerre miktarının bulunmadığı bir dönemin üstüne bu gelişmeler yaşandığında böyle bir çoğulculuk dikkat çeker. Bununla birlikte 1909 Meclisinde safların oluşması, kesinleşmesi mümkün olmaz, mebusların parti değiştirmeleri sık yaşanır. Yahya Kemal'in kelimeleriyle İkinci Meşrutiyet'in ilk aylarında "iktidar mevkii" oluşmamıştır, onun için 31 Mart'ta bir "askerî ihtilal" gerçekleşmiş, ama ihtilalciler kaybetmiştir, onun yerine İTC sıkıyönetim tesis etmiş ve "iktidar mevkii"ni korku ve yıldırmaya (tedhiş) dayanan bir yönetim doldurmuştur. Cemiyet buna yaslanmış Meclis-i Mebusan bir şekil ve tezahürden ibaret kalmıştır.[83] Döneme İT'ci olarak başlayıp daha sonra muhalefete geçen Dr. Rıza Nur, İT'nin Meclisi kontrol etmekte, mebuslara hâkim olmakta güçlük çekmesine ve Meclisi fesh etmeye niyetlenmesine bakarak Talat Bey/Paşa'yı uyarır.

"Meclislerin kelam hürriyeti bir emniyet sübabıdır. Dolgunluklar taşkınlıklar burada boşanır, sinirler, kafalar gevşer. Teşrii meclisler tarihi bilenler pekiyi bilirler ki ne vakit meclisler zor ile kapatılmış veya kelam hürriyeti ref edilip mebuslar uşak ve kör alet haline konmuşsa arkasından ihtilaller, suikastler çıkmıştır."[84]

81 Demirci, *a.g.m.*, s. 85.
82 Âyan Meclisi ve yapılan işlemler için bkz. Demirci, *a.g.e.*, s. 367-383.
83 Yahya Kemal, *Tarih Musâhabeleri*. İstanbul Fetih Cemiyeti, 1991, s. 53.
84 Rıza Nur, *a.g.e.*, s. 62.

Mahmut Şevket Paşa Suikasti, Halaskâr Zabitan Vakası, Babıâli Baskını bu fesih işleminden sonra 1914'e kadar yaşanan önemli siyasal hâdiselerdir. İkinci Meşrutiyet'in siyasî sistemi içinde partili hayatın geçmişi eskiye gitmez. Meclisin çoğulcu döneminde (1908-1912) istikrarlı bir çoğunluğun oluşmaması siyasî sistemin sık sık kriz üretmesine sebep olmuştur. İTC ülkeyi yönetebilmek, Meclisten karar çıkarabilmek için İlk Yasama Döneminde en gerilimli günlerde bile muhalefetin önde gelen simâlarıyla görüşmeye mecbur kalmıştır.[85]

Schmitt'e göre "Parlamento toplumu Devlet'e taşıyan bir araçtır."[86] Meclisin daha sonraki yasama dönemlerinde (1912, 1914) 'müzakereci' özelliğini yitirmesi, seçim sürecinde İttihatçıların baskı kurarak sonuçları etkilemesiyle gerçekleşmiş, bu suretle Meclisin temsil gücü [azalmış], Mebusan Meclisinde İttihat ve Terakki tek parti hâkimiyetini tesis etmiştir. Nicel bir veriye dayanmamakla birlikte bir gözlem olarak bu dönemlerde önceki bölümde yer alan Meşrutiyet'i belli ilkelere ve değerlere dönük açıklama biçimlerinin dikkat çekici şekilde azaldığını, bunlardan hâkimiyet-i milliye ilkesine yapılan atıflarınsa neredeyse ortadan kalktığını söyleyebilirim. 1908 sonrası yasama dönemlerinde siyasal hayatta parlamentonun 'müzakereciliği' ve 'kamusallığı' yerini, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin "gizliliğine", bırakmıştır.[87]

F.R. Atay, Dünya Savaşı yıllarında Meclisin nasıl dışlandığını anlattığı satırlarında "bir kumaş bile bu kadar kolay ısmarlanmaz diyerek yasama yetkisinin dönemin kudretli simalarının iki dudağının arasından nasıl değersizleştiğini anlatır. Cemal Paşa'nın ve Enver Paşa'nın bu konudaki rahatlıklarına atıfta bulunur ve Kavur'un bir sözünü ekler, "En fena chamber, en iyi antichamber'dan daha iyidir". Enver Paşa'nın "yok kanun yap kanun" Cemal Paşa'nın "yaparım olur, bozarım olmaz." sözleri bu keyfiliğin yansımasıdır.[88] Şüphesiz bu keyfîlik KE'de icrâ organına verilen bir imkânın (kanun-u muvakkat) yoğun kullanımı ve istismar edilmesiyle sağlanmıştır.

B. MECLİS ARİTMETİĞİ

1. 1908 Meclisi:

İlk Yasama Döneminde Meclis aritmetiği hayli değişkendir. Yukarıda seçim sonuçları bölümünde ifade edildiği üzere Mebusan Meclisine 1908'de 281 mebus seçilmiştir, görünüşte de bunların 160-165 kadarı İTC'lidir. 1908 Meclisi açıldığı andan, fesh edildiği ve erken seçime gittiği tarihe kadar, Meclis içinde farklı zamanlarda birkaç tane fırka kurulur. Ufak meselelerden bile İT'den ayrılan mebuslar olmuştur. Gazetelerde İttihat ve Terakki'den ayrıldım şeklinde ilan verenler çıkmıştır.[89] KE'de parti değiştirmeyi engelleyen herhangi bir

85 Pek çok örnek için bkz. Cavit Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi.*
86 Bünyamin Bezci, *Carl Schmitt'in Politik Felsefesi*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2006, s. 133.
87 H. Aliyar Demirci, "1908 Parlamentosunda Meşrutiyetin Değerleri ….", s. 102.
88 F. R. Atay, *Zeytindağı*. İstanbul: Pozitif Yayınları [*Hürriyet* baskısı], s. 97.
89 Rıza Nur, *a.g.e.*, , s. 307

hüküm mevcut değildir. Türk ve Müslüman olmadığı halde İT'nin baştaki seçim stratejisi çerçevesinde Cemiyet tarafından seçtirilmiş gayrimüslim mebusların çoğunluğu İTC'nin bünyesinde kalmamıştır. 1908 seçimlerinde hem Ahrar'ın hem İTC'nin ortak adayı olan bazı mebuslar olmuştur. Sadece bir muhalifin seçildiği belirtilmekteyse de 281 mebus üzerinden düşünüldüğü vakit zaman içinde ciddî kan kaybı yaşanmıştır. Cemiyet 1909'da KE'yi değiştirebilirken, 1911'de bir değişiklik için üye tam sayısının üçte ikisini sağlayamamış ve çok tedirgin olmuştur.[90]

İlk toplantı yılı içinde İT listelerinden seçilmiş bazı Arap, Arnavut, Rum ve Ermeni mebuslar Cemiyet'in Türkçü politikasından rahatsız olup Sabahattin Bey'in adem-i merkeziyetçi fikirlerine yakınlık besleyen Ahrar Fırkası'na geçmiştir (kuruluşu: 14 Eylül 1908). Bu destek 31 Mart Dönemine kadar sürmüş Fırka kendisini 30 Ocak 1910'da fesh etmiştir.[91] Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, Kasım 1909'da parlamento içinde kurulan bir başka muhalefet partisidir.[92] Destekçisi mebus sayısı 30'la 50 arasında değişmiştir.[93] Bir ara 52 mebusla toplantı yapabilmiştir.[94] 1911 sonunda HİF'e katılmıştır. İttihat ve Terakki'den kopanların Meclis içinde kurduğu ikinci parti Ahali Fırkası'dır (Şubat 1910), Gümülcine, Trablusgarp, Beyazıt, Burdur, Erzurum Mebusları tarafından kurulmuştur.[95] Kurulduğu sene 20 mebusu aşmamıştır.[96] Tunaya'dan daha farklı bir rakamı Ali Birinci verir, fırkanın HİF'e katılmadan önce, 42 mebusa ulaştığını kaydeder.[97]

Cemiyet içindeki uyumsuzluklar, hizipleşmeyi beraberinde getirmiştir. 1911'de doğrudan Meclis Grubu içinde boy veren Hizb-i Cedit, Cemiyet'i çok sarsmıştır[98] Hizb-i Cedit İT içi gerçek bir hiziptir, İT'nin karar organı Merkez-i Umumî'nin karşısında fırkayı kontrol altına almaya hayli yaklaşmıştır. Daha sonradan mensuplarının bir kısmı HİF kurulduğunda oraya geçmiştir.[99] 21 Kasım 1911'de kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, büyük kısmı İttihat ve Terakki desteğiyle seçilmiş sonra farklı partilere dağılmış 70 civarındaki mebusla[100], muhalefetin buluşma adresi olmuştur. Ayrıca, İT içinden kopuşlarla müstakiller olarak ifade edilecek akışkan bir gruptan da söz edilir. Bu mebusların varlığından HİF'in kuruluşundan 1 ay sonra bahsedilmiştir. Birinci, Tunaya'yı tashih ederek HİF kurulduktan sonra da İT, HİF grubu dışında müstakillerin de varlığını sürdürdüğünü belirtir.[101] 1910 yılının sonlarına doğru seçimlerde Rumların seçimlerde müşterek hareket etmesini sağlamak için faaliyet

90 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi* C.3, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 214.
91 Birinci, *a.g.e.*, s. 37.
92 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, II. Meşrutiyet Dönemi*, C1. İstanbul: İletişim Yay., s. 242.
93 *a.g.e.*, s. 245.
94 Birinci, *a.g.e.,* s. 38.
95 Tunaya, *a.g.e.*, s. 266.
96 *a.g.e.*, s. 272.
97 Birinci, *a.g.e.*, s. 40.
98 bkz. Cavit Bey, *a.g.e.*, s. 107; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, s. 63.
99 Akşin, *a.g.e.,* s. 270-274, Tunaya, *a.g.e.*, s. 182-183.
100 Birinci, *a.g.e.*, s. 46.
101 akt. *a.g.e.,* s. 53-54; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, II. Meşrutiyet Dönemi*, s. 296.

gösteren Helen Politik Birliği'nin ısrarıyla bir Rum Partisi (Helenikon Politikon Komma) teşkilatlanmış, farklı partilerdeki 24 Rum'dan 16'sı bu oluşuma destek vermiştir.[102]

Kansu, Birinci Yasama Döneminde İT'çilerin kritik oylamalarda kesinlikle güvenebileceği mebus sayısını hayli azaltarak bu kişilerin 54 civarında olduğunu öne sürmüş ve o da bağımsızların varlığını hatırlatmıştır. " (…) Güç dengesini İttihadçılar lehine çeviren ve sayısı yaklaşık 147'yi bulan bağımsız mebuslar Meclisteki en büyük grubu oluşturmaktaydı. İttihatçı liderler 1908 Meclisinin dört yıllık ömrü boyunca bu bağımsız grubun oylarına dayanacaktı. İTC destekli kabinelere verilen güvenoyunun ve İttihatçıların hazırladıkları yasa tasarılarının kabulü en fazla 200 oyla gerçekleştirildiği hatırlanırsa, "bağımsızların" büyük kısmının İTC ile birlikte hareket ettiği görülür. Fakat bu mebusların desteği koşulsuz değildir ve bu yüzden İTC bağımsız mebusların bazı isteklerine boyun eğmek zorundaydı." Yine Kansu'ya göre 1908-1912 arasında farklı zamanlarda kurulan partiler İttihat ve Terakki'den ayrılan mebusların 35-40'tan fazlasını bir araya getirememiştir.[103]

2. 1912 ve 1914 Meclisi:

İkinci Yasama Dönemi üç buçuk ay sürmüş (1912) Meclis aritmetiği büyük ölçüde değişmemiştir. İT'çilerin daha özenli davrandıkları (!) sopalı seçim sonrasında parti disiplini daha yüksek bu heyet, dört aya yakın süren ilk toplantı yılını bile tamamlayamadan fesh edilmiştir. Üçüncü Yasama Dönemi (1914-1918) Birinci Dünya Savaşı içinde ve bir tek parti rejimi içinde cereyan etmiştir. Meclis İTC'ye tam olarak tâbidir. Bununla birlikte bazı Arap ve Ermeni mebusları seçimlerden önce de sonra da muhalif veya liberal görüştedir, bu sayının en azından 10 olduğu sanılmaktadır.[104] Arap vilayetlerinde de İTC kendi Arap adayları dışında ademimerkeziyetçi Araplarla da iş birliği yapmış ve onların da seçilmelerini sağlamıştır.[105]

Bununla birlikte dünya savaşındaki mağlubiyet Cemiyet'in kontrolünü de sona erdirmiştir. Mebuslar serbest kalmış, Meclis aritmetiğindeki değişiklik de İTC'nin kendini fesh etmesinden az önce başlamıştır. Bazı eski İTClilerin kurduğu ömrü sekiz ay süren Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası ve İTC'nin tam olarak devamı niteliğindeki Teceddüt Fırkası, mebusların bir bölümünün yeni adresi olmuş, ayrıca müstakil kalmayı tercih edenler çıkmıştır.[106] Mütareke sonrası İTC kendisini fesh etmiştir. Bu arada Mebusan Meclisindeki doğal bölünmeler su yüzüne çıkmış, Türk-Ermeni çekişmesinin tezahürlerine de rastlanmıştır.[107]

102 Foti Benlisoy ve S. Benlisoy, *a.g.m.*, s. 375.
103 Kansu, *a.g.e.,* s. 353.
104 Demir, *a.g.e.,* s. 329.
105 Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918).* (çev: T. Yöney), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 195-198.
106 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler [1876-1938] Mütareke, Cumhuriyet, Atatürk.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 11.
107 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler Mütareke Dönemi*, C.2. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 120.

3. 1920 Meclisi

Dördüncü Yasama Döneminde, 1920 Meclisine 170 mebus seçilmiştir, bunların 24'ü Meclis çalışmalarına hiç katılmamıştır. 12'si bir defa bulunmuştur, 100'ü nadiren gelmiş, Meclis çoğunlukla 50-80 mebusla çalışmıştır.[108] Meclisteki tek oluşum, Felah-ı Vatan Grubudur, 6 Şubat 1920'de kurulmuştur. Grubun oluşumunda 76 mebus ittifakla bir belge imzalamışlardır. 11 mebus da gruba sonradan dahil olmuştur.[109] Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın seçime girmemesi, Müdafaa-i Hukuk Hareketinin ve onunla ilişkisi olan mebusların öne çıkmasını sağlamıştır. Tunaya grubun bir siyasî parti olarak kurulmadığından hususî bir program ve tüzüğe sahip olmadığından bahsetse de[110], bir iç tüzüğe sahip olduğu tespit edilmiştir.[111] Grubun bütün gayesi Erzurum ve Sivas Kongresi kararlarının Meclise mâl edilmesini sağlamaktır, bunu başarı ile gerçekleştirmiştir.

C. MECLİS FAALİYETLERİ

1. Yasama Faaliyetleri

İlk Yasama Dönemi birinci ve ikinci toplantı yılında Meclis Başkanı Ahmet Rıza Meclisin senelik faaliyetleri hakkında bir muhasebe yapmış; sayısal veriler de paylaşmıştır. Meclis başkanının birinci toplantı yılının sonunda verdiği döküme göre; 8 aylık 140 birleşimden oluşan sürede, hükümet 73 kanun tasarısı göndermiş, 53'ünün müzakeresi tamamlanmıştır, 20'si ise encümenlerde görüşülmektedir. Üyeler Genel Kurul'da 668 takrir vermiş, bunların 158'i kabul edilmiş, bunlar encümenlerde incelendikten sonra ilgili nezaretlere sevk edilmiş, 348'i ise reddedilmiştir. Meclise verilen arzuhallerin vb. başvuruların sayısı 10.000'e ulaşmış bunlardan 2.400'ünün gereği yapılarak dilekçe sahiplerine durum bildirilmiş, 2.100'ü ait olunan nezaretlere gönderilmiştir, 5.200'ü müracaat mercii görülmediği için reddedilmiş, kalanının da incelemesi sürmektedir. Başkan kanun tasarılarının Anayasa'ya göre iki defa, Âyan'la anlaşmazlık halinde üçüncü defa görüşüldüğünü hatırlatmıştır. Kendisinin ardından konuşan Sadrazam ise Meclisin 56 kanunu ikmal ettiğini belirtmiştir.[112]

Yedi buçuk ay süren ikinci toplantı yılında son oturum dahil 125 birleşim gerçekleşmiş, hükümetten 114 kanun tasarısı gelmiş, bunların 65'inin müzakeresi tamamlanmış, Âyan'a gönderilmiş, ivedi olmayanlar iki defa müzakere edilmiş, 18'inin encümen görüşmesi bitmiş, Genel Kurul'da görüşmeyi beklemektedir.[113] Ahmet Rıza bu senenin daha verimli geçtiğini belirtmiştir. Takrirlerden ve arzuhallerden söz etmemiştir.

---

108 Turan, *a.g.m.*, s. 4, 167.
109 *a.g.m.*, s. 170.
110 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler [1876-1938] Mütareke, Cumhuriyet, Atatürk*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 38.
111 Turan, *a.g.m.*, s. 170.
112 i: 140, 8 Ağustos 1325/1909, *MMZC*, s. 628-629.
113 i: 125, 15 Haziran 1326, *MMZC*, s. 639.

Üçüncü toplantı yılında 114 birleşim gerçekleşmiş ise de sayısal veriler paylaşılmamıştır, kendisi biraz gerilediklerini belirtse de bunu iyi atlayabilmek için geriye atılan adımlara benzetmiş, bazı kanun layihalarının encümenlerden çıktığını ilk görüşmelerinin de bittiğini hatırlatmıştır.[114] Dördüncü toplantı yılı 40 birleşimden ibarettir ve yukarıda da anlatıldığı üzere Meclis İTC tarafından fesh edilmiştir. İkinci Yasama Dönemi (1912) ise tek toplantı yılından ibaret kalmış, 47 birleşimden sonra bu sefer İTC muhalifi hükümet tarafından fesh edilmiştir.

İlk Yasama Döneminin en önemli yasama faaliyeti 31 Mart Ayaklanmasından sonra gerçekleşmiştir. KE'deki değişiklerle hem hükümet sistemi hem de haklar ve hürriyetler rejimi yeniden düzenlenmiştir. Bunların görüşmeleri Meşrutiyet'in ilk aylarında başlamış; ancak dört aylık bir sürede tekemmül etmiş (mayıs-ağustos), ayrıca hukuk sistemi içinde de eksiklikleri hissedilen Meşrutiyet'in ilk aylarına özgü geniş bir hürriyet içeren ortamı da disipline edecek kanunlar çıkarılmıştır. Feroz Ahmad'ın tabiriyle bunların hepsi bir ıslahata "meşrutî ıslahata" dönüktür. Meclisi en çok yıpratan yasama faaliyeti, 1909'da kapsamlı Anayasa değişikliği paketi içinde değiştirilmiş, Mebusanın feshini düzenleyen 35. maddeye dair müzakerelerdir. İTC, 1909'daki kapsamlı pakette Meclisin feshini güçleştirmişken, Mecliste kontrolü yitirmeye başlayınca sonraki senelerde feshi kolaylaştırmayı hedefleyen bir düzenlemeyi geçirmek için hayli zaman ayırmış, teklifin kendisi kriz çıkarmış[115], amacına ancak İkinci Yasama Döneminde ulaşmış (1914), iki sene sonra 1916'da bu maddeyi bu sefer tamamen kaldırmıştır.[116]

Üçüncü Yasama Döneminde ise (1914-1918) Meclis üstünlüğü prensibi yürütme tarafından hayli örselenmiştir. 1876 KE'sine göre (md. 36) bazı durumlarda Bakanlar Kurulunun kararları (Heyet-i Vükela) Mebusan Meclisi toplandıktan sonra verilecek karara kadar bir geçici kanun (kanun-u muvakkate) hükmündedir. Geçici kanun aracı, işte bu dönemde İT tarafından hayli sık bir şekilde kullanılmıştır. Geçici kanunlar Mebusan Meclisi tarafından onaylanmak üzere sunulduğunda, parlamentoyu "lastik damga parlamentosuna" dönüştürecek uygulamalar görülmüştür, İT'nin ilk yasama döneminden sonra Meclisi sadece gerekli bir aksesuar olarak gördüğü öne sürülebilir.[117] Bu araçtan Mütareke Döneminde de Damat Ferit Paşa Hükümetleri de fazlasıyla yararlanmıştır.[118]

1912'de Meclis fesh edildikten sonra uzun süre açılmadığını belirtmiştik. Bu ara 1914'e kadar sürer. Birinci Dünya Savaşı başladıktan kısa bir süre sonra gecikmeli bir şekilde başlar.

114 i: 114, 21 Mayıs 1327, *MMZC*, s. 570-571.
115 Olgun, *a.g.e.*, s. 341-399.
116 Eroğul, *a.g.e.*, s. 115.
117 Tunaya'nın tespit ettiği rakamlara göre 1908-1918 arasında 440 geçici kanun, 1918-1922 arasında 621 geçici kanun (muvakkat kanun) çıkartılmıştır (aktaran Burhan Kuzu, "1876 Kanun-ı Esasisi'nde Muvakkat Kanunlar", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 4-5, 2000: 223). 1915 senesinde tek bir birleşimde 249 parça muvakkat kanunu Mebusan'a getirilmiş, bunların 177'sinin sadece özetleri okunup toptan kabul edilmiştir (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler C.3, İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 466-469.
118 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Mütareke Dönemi,* C.2. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 34.

Normal şartlarda seçimlerin başlama süresini de dikkate alarak şubatta açılması gerekirken azınlıklarla anlaşmazlıklardan dolayı açılış mayısı bulmuştur.[119] İçtimai fevkalade olarak geçen bu dönem önce 41 birleşim sürmüştür (1 Mayıs 1330/1914- 25 Temmuz 1330), daha sonra sürenin uzatıldığına dair bir irade-i seniyye okunmuş[120], ancak altı birleşim sonra 47. birleşimde 20 Temmuz 1330'de Meclis kapanmıştır. Kapanırken okunan irade-i seniyyeye göre Meclis, teşrinisani (kasım) başında açılacaktır.[121] Unutmamak gerekir ki bu konuda söz söyleyen padişah değil İTçı hükümettir.

Yeni toplantı yılı ise sadece 33 birleşim sürmüş (1 Kânunuevvel 1330/14 Aralık 1914-16 Şubat 1330) ve Meclis yine tatil edilmiştir. Bu işlem o toplantı yılı içinde resmileşen yeni bir Anayasa değişikliğinin (md. 7) (29 Kânunusani 1330) ilk uygulamasıdır. Meclis kendi eliyle kendisini tatil etmeyi kolaylaştıran düzenlemelere de rıza göstermiştir. Hükümetin talebiyle padişah tarafından 15 Eylül 1331'de tekrar toplanmak üzere tatil edilmiştir[122], yaklaşık 7.5 ay sonra Meclis, tatilin sınırlı bir süre olmasını sağlayan bir hükme söz konusu değişiklikte yer verilmediği için, kalan süreyi tamamlamak üzere tekrar açılacak, 48. birleşimde de kapanacaktır.[123] Dolayısıyla bu uzun aradan sonra 15 birleşim daha yaparak Meclis çalışmalarına son verir. Bu kesintili devrin bitişinde Meclisin faaliyetiyle ilgili Başkanlık makamı herhangi bir bilgi paylaşmaz.

Üçüncü Yasama Döneminin, 48 birleşim süren ikinci toplantı yılında Reis Hacı Adil Bey, 646 layiha ve teklifin toplantı yılı başında görüşülmeyi beklediğini paylaşmış, şubat sonuna kadar 361 tasarı ve teklif daha verildiğini açıklamış, bunların 558'inin çıkarıldığını, 28'inin reddedildiğini, bir sonraki seneye 421 iş bırakıldığını belirtmiştir.[124]

1 Teşrinisani 1332/1917'de başlayan aynı yasama döneminin üçüncü yılında Reis Hacı Adil Bey, 1917 senesinin 63. birleşiminde tatil döneminde oldukları sekiz aylık bir dönemde çıkan, 115 muvakkat kararın Mebusanda görüşmesinin bittiğini açıklamış[125], bunların 25'i encümenlerde kalmıştır. Sene içinde gelen 165 tasarının 124'ü geçmiş, diğerleri ise encümenlerde veya Genel Kurul'daki dosyasında beklemektedir. Önemli bir nokta bir önceki seneye göre Meclis önüne gelen muvakkat kanunlarda ciddi bir artış vardır. Görüşülmeyi bekleyen kanun tasarı, teklif ve işleri dikkate alarak, bir sonraki sene bu yola ancak zaruret halinde başvurulmasını hükümetten hayli ihtiyatlı bir dille rica etmiştir.[126] Bu aslında muvakkat kanun uygulamasının kötüye kullanan İT'ci hükümete karşı İT'ci Meclis Başkanının eleştirisidir.

119 Demir, *a.g.e.*, s. 325.
120 i: 41, 9 Temmuz 1328/1914, *MMZC*, C.2, s. 579
121 i: 47, 20 Temmuz 1330 (1914), içtimai fevkalade, *MMZC*, C. 2, s. 663.
122 i: 33, 16 Şubat 1330 (1914), *MMZC*, s. 480.
123 i: 48, 31 Teşrinievvel 1331/1915, *MMZC*, s. 731.
124 i: 44, 29 Şubat 1331/ 1915, *MMZC*, s. 498.
125 Üçüncü Yasama Dönemi Üçüncü Toplantı Yılı: 1 Teşrinisani 1332-31 Mart 1333.
126 i: 63, 31 Mart 1333/1917, *MMZC*, s. 443.

1918'de Üçüncü Yasama Döneminin son toplantı senesinde de Meclis Başkanı Hacı Âdil bey bu tür kararnâmelerin daha az gelmesini ve hatta Âyan'a daha çok gönderilmesini temenni etmiştir. Kararnâmeler hakkında uyarı ve ikazlarının dikkate alınmasını ister, 78 birleşim yapan Mebusan; bir önceki seneden devren 333 iş almıştır. Bunların 217'si kararnâme, 95'i layiha-i kanuniye, 21'i kanun teklifidir. Toplantı yılının başında hükümet 30 kararnâme, 100 kanun tasarısı daha göndermiştir. Üyelerin 10 kanun teklifi müzakere edilmiş. Toplantı yılında 473 iş vardı.

Mebusan, 26 kararnâmeyi, 123 kanun tasarısını incelemiş müzakere etmiş, Âyan'a göndermiş. 23 kanun teklifini de neticelendirmiş, toplamda 172 parça iş çıkarmıştır. Gelecek toplantı yılına 213 kararnâme, 118 kanun tasarısı, 34 kanun teklifi devretmiştir."[127] Meclis bu birleşim üstüne bir toplantı daha yapılarak (79. Toplantı) dönemi, bitirmiştir.

Yasama faaliyetleri içinde 1909 KE değişiklikleri en önemlisidir. Meclis anayasalı bir monarşiyi bir aşama daha ileriye taşıyarak parlamenter hükümet sistemine sahip bir devlete dönüştürür, padişahın yetkilerini sınırlar, padişahı sembolik bir devlet başkanı seviyesinde tutar. Buna mukabil 1914-1918 arasında dört sene içinde doğrudan Meclisin açılışı kapanışı, tatil edilmesi, süresinin uzatılması, feshi konularında dört defa değişiklik yaparak bu kapsamda Anayasa'nın yedinci maddesini üç defa değiştirerek anayasa değişikliklerini oyuncağa çevirmiş, zaten tamamen kontrol ettikleri Meclisin de kurumsal itibarıyla da oynamışlardır. 1914-1918 arasında Meclis sistemin aslî unsuru olmaktan tamamen çıkmış, tamamlayıcı parçasına (mütemmim cüzü) dönüşmüştür Sadece 24 birleşim süren 1920 Meclisi, yani son Osmanlı Mebusan Meclisi Misak-ı Millî'yi benimseyerek kısa süreli faaliyetinde önemli bir belgeyi kabul etmiştir.

2. Denetleme Faaliyetleri

İkinci Meşrutiyet Döneminde 1909 değişikliklerinden sonra yasama organı Meclise karşı parlamenter sistemlerde yer alan denetim yetkileriyle donatılmıştır. Hükümetin kuruluşunda ve gerek duyulursa görev esnasında talep edilebilecek güven oylaması mekanizması Anayasa metnine girmiş, gensoru yöntemi benimsenmiş (md. 38), yasama organı yürütme organına karşı güçlenmiştir.

1876 KE'sinde, Mebusan Meclisi İçtüzüğünde denetim araçlarından "istizah" (soru/gensoru?) ve Meclis soruşturması mevcuttur, ancak genel görüşmeye ve Meclis araştırmasına yer verilmemiştir. "İstizah", soruyla gensoru arasında bir denetim aracı olarak KE'nin ilk halinde vardır, 1909 Ağustosunda büyük Anayasa değişikliği paketi benimseninceye kadar bu farklı özelliğiyle uygulanmıştır. Sorunun (istizah) işlem görebilmesi için, Mecliste önce kabul edilmesi gerekir, bu takdirde bakanlardan kime soru sorulduysa o kişi gelir, Mecliste açıklama yapar, uygulamada bu esnada bir müzakere de açılabilir, ama en sonda Mecliste de bu açıklamanın yeterliliğinin oylanması gerekir (md. 38). Ancak yürütme organının vereceği

127 i: 79: 31 Mart 1334 (1918), *MMZC*, s. 533.

cevap onlar için siyasî sorumluluk yaratmaz. 1909 değişikliğiyle bu cevap verme sürecine, cevap yeterli gelmezse bu bakan hakkında itimatsızlık beyan edilmesi, bunun oylanması ve hatta düşürülmesi de eklenmiştir. Bu doğrudan gensoru anlamına gelir. Bu durum sadrazam hakkında gerçekleşirse Bakanlar Kurulunun topluca düşmesi sonucunu doğurur.

Özellikle İlk Yasama Döneminde mebuslar istizaha sık başvurmuşlar, salt soru özelliği gösteren boyutlarıyla bile bu denetim aracı etkili olmuştur. İkinci Meşrutiyet Meclisi açıldığında soru ve gensoru ayrıştırılmadığı için birbirine karışmış, soru niteliği taşıyan talepler, Mecliste oylandığı gibi soruya yürütme organının verdiği cevaplar da kabul edilebilirlik açısından uzun süre Mecliste oylamaya konu olmuş, zamanla teamüller şekillenmiş, bu ikisi farklılaştırılmıştır.[128] Gazel'in araştırmasına göre, gensoru gibi işlem gören istizahlar, sayıca olağan soruları geçmiştir. "İstizah" sayıca ilk toplantı yılında fazladır, bunun bir sebebi de mebusların bürokratik cihazın başındaki kişileri sorgulayabilecek bir aracı, sınırsız bir şekilde kullanma imkânı bulmanın onlarda yarattığı motivasyonla ilişkili olabilir. İkinci toplantı yılında istizahlardaki düşüşü Bağdat Mebusu İsmail Hakkı, Mebusan Meclisini sözden ziyâde işe, "işi bozmaktan ziyâde işi düzeltmeğe" ağırlık vermeye başlamasına bağlamıştır.[129] Diğer bir denetim aracı Meclis araştırması, KE'de düzenlenmemiş olsa da bu yönde önergeler verilmiş hatta araştırma komisyonları kurulmuştur.[130]

Birinci Yasama Dönemi ayrıca tüm denetim araçlarının en etkili kullanıldığı dönem olmuştur. Bu kesitin uzunluğu bir yana Meclisin hayli çoğulcu ve çoksesli, çok parçalı yapısı bu sonucu yaratmıştır. 48 soru, 160 gensoru önergesi, 4 soruşturma önergesi, 2 genel görüşme önergesi verilmiştir. İstizaha yoğun bir şekilde başvurulması, bir yerden sonra yasama faaliyetini de olumsuz etkilemiştir. Çok kısa süren İkinci Yasama Döneminde (1912) 4, soru, 1 gensoru ve 1 araştırma önergesi verilmiştir, en uzun yasama dönemi Üçüncü Yasama Dönemidir ve uzunluğuna kıyasla denetim araçlarına sınırlı başvurulmuştur ki bu dönem İT tek parti rejimi dönemini içine almaktadır. Dönem içinde 21 soru, 5 gensoru, 3 araştırma, 2 soruşturma önergesi verilmiştir. Dördüncü Yasama Dönemi (1920) kısalığına kıyasla 21 soru ve 2 soruşturma önergesiyle denetim araçlarına önemli derecede başvurmuştur.[131]

Bütün denetim araçları içinde meclis soruşturması önemlidir (md. 31), bu yöntemle 4 yasama dönemi boyunca 8 defa önerge verilmiş, bunların 7'si kabul edilmiş, 5'inin soruşturması tamamlanamamış, 1'i reddedilmiştir. İlk soruşturma İkinci Meşrutiyet öncesi görev alan hükümet üyelerinin Divân-ı Âliye sevki hakkındadır, komisyon soruşturmayı yarım bırakmıştır, diğerlerinde çoğunlukla Meclisin fesh edilmesi sebebiyle soruşmalar yarım kalmıştır. 2'sinin soruşturma raporları tamamlanmış; ama Mecliste görüşülememiştir. Soruşturma önergelerinin çoğunluğu Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları yenilgilerinde yürütme organının mesuliyei hakkındadır.[132]

128 Ahmet Ali Gazel, *Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Parlamenter Denetim 1908-1920.* Konya: Çizgi Kitabevi, 2007, s. 363.
129 akt. *a.g.e.*, s. 137, dipnot 527.
130 bkz. *a.g.e.*, s. 297-322.
131 *a.g.e.*, s. 362-363
132 *a.g.e.*, s. 335-336.

Bu denetim araçlarının dışında âriza-i cevabiye (md. 45) görüşmeleri de bir denetim yolu olarak kullanılmak istenmiştir. "Özellikle İttihat ve Terakki'den kopan muhalif milletvekilleri İTC'nin artan etkisi karşısında ariza-i cevabiyeye yönelmişlerdir. (…) Osmanlı Kanun-ı Esasisi ve Meclis içtüzüğünde padişahın Meclisi açış nutku "nutk-ı hümayûn", Meclisin buna verdiği cevap da "teşekkür mazbatası" ve "ariza-i cevabiye" olarak geçmektedir. Kimi zaman uygulamada birincisi nutk-ı iftitahi (açılış nutku), ikincisine "teşekkürnâme" olarak da nitelendirilmiştir.[133] Anayasa bu nutukta devletin içinde bulunduğu durumu, dış ilişkileri ve gelecek seneye dair bir muhasebenin yapılmasını istemektedir. Meclisin bu konuşmaya vereceği cevap ise içtüzükte (md. 3/son) düzenlenmiştir.[134] Her ne kadar bu nutuk padişahın açılış nutku ise de İkinci Meşrutiyet Döneminde tıpkı İngiltere gibi diğer Meşrutiyetle yönetilen ülkelerde olduğu gibi parlamenter sistemin mantığı içinde kalmıştır. Padişahın nutku, icranın sorumluluk sahibi başı sadrazam tarafından hazırlanır. İlk Yasama Döneminde mebuslar, bu vesileyle hükümeti eleştirmek, müzakerelerde açıklık ilkesi çerçevesinde kamuoyuyla eleştirileri paylaşmak, bir başka deyişle "parlamentonun özü, [olan] kamusal müzakere, kamusal münakaşa" ilkesine toplantı yıllarının ilk birleşimlerinde kapıyı aralamak istemişlerdir.[135] Ama bütün toplantı yılları itibarıyla bu niyet hep girişim düzeyinde kalmıştır. Parlamentodaki İttihat ve Terakki çoğunluğu, Meclisin açılışında teşekkür mazbatası görüşmelerinin sınırlarını hükümet politikaları hakkında bir genel görüşmeye dönüştürme eğilimine engel olmuştur, hem Mebusan Meclisine hem hükümete hâkim olan İttihat ve Terakki, 1909 Kanun-ı Esasisi'yle *de jure* olarak var olan kuvvetler ayrılığı ilkesinin uygulamada işlevsiz kalmasına yol açmıştır.[136]

D. MEŞRUTİYETİN PARLAMENTO ADAMLARI

1. Meclis Başkanları

1876 Anayasası'na göre Heyet-i Mebusan Başkanlığına, ikinci ve üçüncü başkanlıklara Heyet tarafından üçer kişi seçilir. Ardından padişah bunlar arasından birer kişiyi tercih eder, 1909 değişiklikleriyle Heyet-i Mebusan için her sene için birer kişinin Meclis tarafından çoğunlukla seçileceği hükme bağlanmıştır (md. 77).

İttihat ve Terakki İkinci Meşrutiyet'in ilk senelerinde İT'çi bir sadrazamın görev yapması için uğraşmasa da Mebusan Meclis başkanının hep İT'çi olmasını sağlamıştır. İlk başkan Ahmet Rıza, Cemiyet'in Avrupa'daki muhalefet yıllarında başkanlığını yapmış, Jön Türkler için o günlerde merkeziyetçi ve pozitivist fikirleriyle bir çekim merkezi olmuş, Hâmit

133 Ariza, yüksek bir makama yazılan yazı dilekçe anlamına gelmektedir (Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara, 1992).
134 Servet Armağan, *Memleketimizde İçtüzükler*. İstanbul: İÜ Hukuk Fakültesi Yayınları, 1972, s. 56.
135 Carl Schmitt, *Parlamenter Demokrasinin Krizi*, (Çev: E. Zeybekoğlu), Ankara: Dost Yayınları, 2006, s. 53.
136 Konuyla ilgili mukayeseli bir çalışma için bkz. H. Aliyar Demirci, "İkinci Meşrutiyet Anayasal Rejimi Açısından Padişahın Meclisi Açış Nutuklarına Meclisin Verdiği Cevaplar", *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 94, Yaz 2008, ss. 108-122.

rejimine en çok meydan okuyan fikir adamlarındandır. Kendisi Mekteb-i Sultani'de okumuş, Paris'te ziraat tahsili yapmıştır. İkinci Meşrutiyet içinde İlk Yasama Döneminde tüm toplantı yıllarında Mebusan Meclisi Başkanı olarak seçilmiş, ardından Cemiyet'le arası açılmış Âyan Meclisi üyeliğine atanmış, sonradan da bir yıl süreyle Âyan başkanı olarak hep parlamentoda yer almıştır. Ahmet Rıza bu görevini sürdürürken 31 Mart'a kadar Cemiyet'in en önemli organı olan Merkez-i Umumi'ye de riyaset etmiştir. Hâtıralarında Mecliste tarafsızlığına zarar verdiğini ve ayrıca ayrıntılarla uğraşmaktan yorulduğunu gerekçe göstererek istifa ettiğini yazar.[137] Meclis Başkanlığı görevini çoğunlukla ikinci başkana terk etmeden sürdürmüştür.[138] Yalnız 31 Mart Ayaklanması Döneminde Yeşilköy'de Yat Kulübünde toplanan Meclis-i Umumi-i Millî'de Âyan Meclisi Başkanı Sait Paşa'nın teklifine rağmen öne çıkmamıştır. Bu kargaşa döneminde ülkenin iki Meclisi olduğu öne sürülebilir. İstanbul'daki Mecliste isyancılar Ahmet Rıza'yı zoraki istifa ettirirler, Osmanlı Arnavutlarının da önderlerinden İsmail Kemal Meclis başkanı seçilir, Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesini düşürülür. Ancak bu işlemler toplantı yeter sayısı elde edilmeden gerçekleştirilmiştir. Yine de dikkat çekici olan İsmail Kemal'in İstanbul'daki Mecliste bu toplantıya katılanlara kendilerinin "millî hâkimiyeti" temsil eden tek kuvvet olduklarını söylemesidir.[139]

Başkanlığın gerektirdiği tarafsızlık Meclis Başkanları tarafından gözetilmemiştir. Ahmet Rıza, Başkanken kürsüden açıkça İT'yi savunmuştur, Meclisi açış nutkundan başlayarak bu böyledir. Ancak İlk Yasama Döneminin başıyla sonu arasında mensubu olduğu İTC'yle arası bozulur. Başkanlık için aldığı oylar da hep azalır. Hatta devlet malını kötüye kullandığı gerekçesiyle hakkında Meclis soruşturması açılması istendiyse de bu iş Meclis idare heyetine devredilir. 24 Ocak 1912'de Âyan azalığına atandığında İT muhalifidir.[140] Bu atamayı kendisi istemiştir. İT'nin hep çekirdek kadrosunda olan Hüseyin Cahit, Ahmet Rıza'nın realist olmadığı pratiklikten uzak, hükümet adamı olmayan yönlerinden dolayı kaybettiği düşüncesindedir.[141]

İkinci Yasama Döneminde (1912) Meclis Başkanlığı Cemiyet içinde rekabete konu olur. İTC desteğiyle Saruhan Mebusu seçilen Hüseyin Kâzım Kadri bu makama taliptir. Ancak Talat Bey kendi kontrolü dışına çıkacak bir ismin buraya seçilmesine müsaade etmez ve ona engel olur. Kendisinin Selanik Valiliğine atanmasını sağlayarak İstanbul'dan uzaklaştırır. O da Cemiyetin Selanik merkezini ve bölgede görev yapan mutasarrıfları ve kaymakamları etkileyerek Halil Bey'in bu göreve seçilmesi üzerine bir tepkiyi organize eder, ardından da istifa tehdidinde bulunur, onu teskin etmek Dahiliye Nazırı Hacı Âdil Bey'in Selanik'e gönderilmesiyle ancak mümkün olur[142], onu takip eden fevkalade toplantı

137 Ahmet Rıza, *Anılar*. İstanbul: Cumhuriyet Vakfı, 2001, s. 55.
138 Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*. (haz: G. Ö. Çakır), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019, s. 229.
139 Akşin, *a.g.e.,* s. 127-128.
140 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler C.3, İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi,* s. 232-233.
141 Hüseyin Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 90.
142 Hüseyin Kâzım Kadri, *a.g.e.*,, s. 119, 121. Cavit Bey, *a.g.e.*, s. 340, 387.

devrinde ve Üçüncü Yasama Döneminin ilk senesinde Meclis, Halil Bey'i (Menteşe) (1874-1948) seçmiştir. Kendisi hukuk eğitimi alırken Avrupa'ya kaçmış, Jön Türklere katılmış bir muhaliftir. 1911'de Dahiliye Nazırlığıyla başlayan nazırlık görevini farklı bakanlıklarda sürdürmüştür. Başkanlığa birden fazla seçilmişse de döneminde Meclisin de kesintili çalışması onun da bu görevi sürekli icra edememesine sebep olmuştur. Kendisi İT Fırkası'nın yani Meclis Grubunun da ilk başkanıdır, Merkezî Umumi üyeliği yapmıştır. Fırkanın en yüksek yönetiminden bir simâdır. 1915'te Hariciye Nazırı olmuştur. 1931-1946 arasında milletvekilli olarak siyasete devam etmiştir.

Bir Meclis başkanının karşılaşacağı en olumsuz şey, kendisinin başkanlık yaptığı dönemde baskı ve şiddetle Meclisin kapatılması olabilir. Halaskâran-ı Zabitan Cuntası, Kâmil Paşa Hükümeti kurulduktan sonra Halil Bey'e (Menteşe) mektup gönderir. Halaskârlar, 48 saat içinde onun Meclisin feshi (mektuptaki tabirle Fındıklı Kulüp ve Tiyatrosunun) için çalıştığını göstermesini aksi takdirde üzerlerine düşeni yapacakları tehdidinde bulunur. Kendisi bu mektubu Meclisle paylaşır ve direnir. Meclis başkanı görevini sürdüreceğini açıklar; İT Fırkası Başkanı Seyyit Bey (İzmir Mebusu) de "şu yüce millet kürsüsünden büyük Osmanlı Milletine seslenerek derim ki bu Meclis vatan vazifesini uğruna canını vermeye hazırdır." sözleriyle ona katılır.[143]

Hacı Adil Bey (Tekirdağ/Bursa Mebusu) (1869-1935), Halil (Menteşe) Bey'in Hariciye Nazırı olması üzerine Mebusan Meclisi Başkanlığına seçilmiştir (Ekim 1915). Kendisi memuriyetini sürdürürken İstanbul Hukuk Mektebini bitirmiştir. 1909'da Merkezi Umumi üyesidir ve Cemiyet'te kâtibi umumilikle de yapmıştır. İkinci Meşrutiyet'te valilik, Dahiliye Nazırlığı görevlerini üstlenmiştir. Meclis Başkanlığı görevini Ekim 1918'e kadar sürdürmüştür. Millî Mücadele Döneminde BMM Hükümeti tarafından Adana daha sonra Bursa Valiliğine atanmıştır.[144]

Son Osmanlı Mebusan Meclisinde başkan olarak seçilen Reşad Hikmet Bey (1876-1920) (İstanbul Mebusu) bu göreve başladıktan bir buçuk ay sonra vefat etmiştir. Kendisi hariciyedendir, elçilik, Hariciye Nezareti müsteşarlığı yapmıştır. Celalettin Arif Bey (1875-1930) bu vefat üzerine Meclis Başkanlığına seçilmiştir. Mekteb-i Sultanî mezunudur. Avukatlık yapmış, Hukuk Mektebi ve Mülkiye Mektebinde dersler vermiştir. Ahrar Fırkası'nın kurucularındandır. 1914'te İstanbul Barosu başkanlığına seçilmiştir. Hukuku Esasiye (Anayasa Hukuku) üzerine uzmanlaşmıştır. 23 Nisan 1920'de açılan Meclise Erzurum Milletvekili olarak katılmış, Meclis ikinci başkanlığı, BMM Hükümeti Adliye Vekilliği ard arda yaptığı görevlerdir, her iki görevinden de istifa etmiştir. Aralık 1921'de Roma temsilciliğine tayin edilmiş, Haziran 1923'te bu görevinden de ayrılmıştır.[145]

143 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s. 174.
144 *Belgelerle ve Fotoğraflarla Meclis-i Mebusan (1877-1920).* (haz. T Cengiz Göncü), İstanbul: TBMM Millî Saraylar, 2010, s. 196.
145 *a.g.e.*, s. 198.

2. Renkli Simâlar-Çarpıcı Hâdiseler

Yazar, romancı, Refik Halit'e (Karay)'ın (1888-1965) dayısı, on üç on dört yaşındayken, "bizim parlamentonun zararlı bir tarafı vardır, aslı Türk olmayanlar, Meclise Türklerden daha münevver mebuslar gönderirler, küçük düşeriz." sözleriyle II. Meşrutiyet Mebusan Meclisinde önemli bir eksikliğe işaret etmiştir. Nitekim tutanaklar üzerinden İlk Yasama Dönemi için yapılan bir incelemede gayrimüslimlerin daha tecrübeli olduğu ve Meclise devam etmekte daha titiz davrandığı görülür.[146] Bununla birlikte hem İT'de hem de muhalefette temayüz eden simâlar vardır. Rıza Nur Türkiye'de yasama meclislerinde ilk hatiplerin muallimler ve avukatlar olduğunu belirtir. Bunlardan; muhalefette avukat Lütfi Fikri, ulemadan Mustafa Sabri, Dr. Rıza Tevfik, avukat Gümülcineli İsmail'i, İttihatçılardan yüksek mekteplerde ders de veren Selanik Mebusu maliyeci Cavit Bey'i, aynı zamanda avukat da olan Seyit Bey'i zikreder.[147] İkinci Meşrutiyet'in kuvvetli hâtipleri, İT için Talat Bey (Paşa) ya da Hüseyin Cahit (Yalçın) değildir. Talat Bey/Paşa de Hüseyin Cahit de konuşmayı sevmeyen mebuslardır. Her ikisi de Cemiyet'in önemli isimleridir. Talat Bey Meclis ikinci başkanlığı yapar, ama güzel söz söyleme kaabiliyeti yoktur[148], Cemiyet'in bir genel başkanı olmasa da o, teşkilatın farklı parçalarını birbirine bağlayan bir ustadır, itibarı yüksektir, ancak Meclis ikinci başkanlığı yaptığı dönemlerde bile Meclis içinde sivrilmez. Hüseyin Cahit, gazete sahibi bir başyazardı. Gazetesi ve o Cemiyet'in basındaki vurucu gücüdür. Ama Meclisin müzakereciliğinden haz etmez, buradaki uzun müzakereleri "nutuk hastalığı" olarak niteler[149]. Bununla birlikte gazetecilik faaliyeti ve üslubu dolayısıyla hedef tahtasındadır. Hatta kendisine mebusken düello teklif edilmiş[150], başka bir olayda Meclis kapısında tokatlanmış kendisi de tokata tokatla mukabele etmiştir.[151] 1908 Meclisi gerginlik dönemlerinde başka düello iddialaşmalarına konu olmuştur. Hüseyin Cahit ile Hasan (Priştine) ve Lütfi Fikri-Nesim Rusu arasındaki teşebbüsler zikredilebilir.[152]

Cavit Bey bir İttihatçı olarak hem Genel Kurul'da ama aynı zamanda Cemiyet'in şubelerinde, kulüplerinde konuşmalar yapan, uzmanlık alanı olan maliye konusunda da konferanslar verebilen, Mülkiye'de de müderris olarak itibarlı ve etkili bir siyasetçidir, bir parlamento adamının ötesine geçen bir ağırlığı vardır.[153]

Lütfi Fikri Bey derin hukuk bilgisi olan bir mebustur. Mebusluğa İTC'yle başlar HİF'le devam eden bir muhaliftir. İT'li karşıtlarının da vatanseverlikte de hitabette de hakkını teslim ettikleri kuvvetli hatiptir. Bu melekeyi zamanla kazanmıştır. Muhalefetin en çekinilen azası olmuştur.[154] Nutuk söyleyeceği zaman özellikle çalışır, hükümet dairelerinde

146 Olgun, *a.g.e.*, s. 104.
147 Nur, *a.g.e.*, s. 328.
148 Yalçın, *a.g.e.,* s. 227.
149 Hüseyin Cahit Yalçın, *Anılar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1976, s. 111-112.
150 Cavit Bey, *a.g.e.*, 17 Mart /30 Mart 1909 tarihli günlük, s. 27.
151 *a.g.e.,* 18 Nisan /1 Mayıs 1911 tarihli günlük, s. 126.
152 *Tanin* 6 Mart 1327'den akt., [dipnot 28, Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952,* s. 182]
153 Konferansları ve konuşmaları ve bunlara dönük tepkiler için bkz. Cavit Bey, *a.g.e.*
154 Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, s. 174-175.

incelemeler yapar, vesikalar elde eder.[155] Aynı zamanda gazete yayımlayan ve köşe yazarlığı yapan mebuslardan biridir, ara arka arkaya yayımladığı gazeteler sıkıyönetim tarafından kapatılır, o ise ismini değiştirerek farklı isimler altında yayıncılığı ve gazeteciliği sürdürür. Ekim 1911'de başlayan 4 Kasım 1911'e kadar süren bu kesitte, sıkıyönetim tarafından Divan-ı Harbe davet edilir ve mevcutlu olarak götürülmek istenir. Kendisi Meclise ona eşlik eden subaylarla birlikte gelir, Meclisteki bütün partilerin başkanları, İT Fırkası Reisi Seyit Bey de dahil tutuklama teşebbüsüne dair Harbiye Nazırının cevaplandırması için bir istizah verirler. Mahmut Şevket Paşa, Meclisin ısrarı üzerine önce vekilini, Divan- Harp reisini göndererek birkaç gün sonra da kendisi gelerek bu işlemin tutuklama değil bilgi alma amaçlı bir davet olduğunu savunmuştur.[156] Hüseyin Cahit bazı müzakerelerin büyük sahnelerinde onun baş köşede olduğunu yazar. Divan-ı Harbin zulümlerinden bahsederken sökülen tırnakları Meclise göstermek bunlardan biridir.[157] Cemiyet-i Hafiye meselesinden hapis yatıp serbest bırakılan Dr. Rıza Nur politik mahkûmları döven zindancının kızılcık değneğini ve kırbacını çıkarken çaldırtıp Lütfi Fikri'ye verir, konuyla ilgili Meclis araştırması önergesi veren Lütfi Fikri Mecliste bunu kürsüden paylaşmış ve konuşmasının etkisini artırmıştır.[158] Millî Mücadele Döneminde hatta Lozan görüşmelerinde etkili bir isimdir.

Muhalefete geçenlerden bir başka isim cerrah Dr. Rıza Nur'dur. Hitabetinin yanı sıra gazete yazarlığıyla da etkilidir. O da İT'çı olarak başlayıp Ahrar ve daha sonra HİF'te siyasete devam eden Meşrutiyet'in şöhretlerindendir. 31 Mart Ayaklanması öncesinde Meclis tarafından Nafia encümeni mensubuyken Konya ovasının sulanması için bir gezide olmasına rağmen Hareket Ordusu geldikten sonra gıyabında tutuklama kararı çıkartılmış, daha sonra gerçek ortaya çıkınca bu karar düzeltilmiştir.[159] Rıza Nur, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşanın Genel Kurul salonuna hep kılıcıyla girmesini içerlenir, bir gün İTçı idare memuruna söylenip Paşanın uyarılmasını ister, aksi takdirde kürsüden konuşacağını söyleyip İTçıları ikna ederek onun kılıçsız girmesine vesile olur. Rıza Nur'a göre Millet Meclislerine kılıçla girilmez, bu militarizm alâmetidir.[160] Rıza Nur, Millî Mücadele BMM devrinde de önemli bir simâdır.

Mebusan Meclisinin İlk Yasama Döneminin gerilimli olayları arasında muhalefetin önemli simâsı Osmanlı Arnavutlarının önderlerinden Berat Mebusu İsmail Kemal Bey'in İttihatçı Serez Mebusu Derviş Bey tarafından tokatlanması basında da yankılanmıştır. Bütçe görüşmelerinde Zöhrap Efendi (İstanbul) kürsüde konuşurken, İsmail Kemal (Berat Mebusu), hükümet üyelerinin komisyon aldığı anlamına gelen sözlerine Derviş bey kendisini tokatlayarak tepki göstermiştir. Meclis başkanı, sadrazam, bazı Meclis üyelerini de davet ederek mâkamında onları barıştırmıştır.[161] Gerilimli zamanlarda Genel Kurul'da

155 Nur, *a.g.e.,* s. 327.
156 Gazel, *a.g.e.*, s. 264-273.
157 Yalçın, *a.g.e.*, s. 174; Nur, *a.g.e.*, s, 310.
158 Nur, *a.g.e*,, s.345; Gazel, *a.g.e.*, s. 313-317.
159 *a.g.e,*, s. 298-306.
160 *a.g.e.*, s. 310.
161 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, II. Meşrutiyet Dönemi*, s. 337-338.

tansiyonu düşürmek isteyen İlk Yasama Döneminin tamamında Meclis Başkanlığı yapan Ahmet Rıza'nın bulduğu yöntemlerinden biri Tokat Mebusu İsmail Paşa'ya kendiliğinden söz vermektir. Kendisi tebessüm ya da kahkahaya vesile olacak cümleler kurmakta mahirdir.[162]

3. Meclis İçtüzüğü ve Çalışma Düzeni

İkinci Meşrutiyet Dönemi Mebusan Meclisi çalışmaları için 1876'da kabul edilmiş bir nizamnâme esas alınmıştır. Bununla birlikte söz konusu nizamnâme daha ilk senesinde eksiklikleriyle dikkat çekmiştir. Bu eksiklikler Mebusan Meclisinin meclis bürokrasisinin zayıf olmasıyla birleştiğinde işleyişte önemli meselelere yol açmış, Meclis İlk Yasama Döneminde müzakereciliğin meşveretin hakkı vermişse de yasama faaliyetinde ne ölçüde verim elde ettiği şüphelidir.

Meclis-i Mebusan Başkâtibi Mustafa Asım Bey'e göre Mebusan Meclisinin bürokratik teşkilatının, meclis bürokrasisinin çalışma usulleri açısından oturmamış yapısı Meclisin bu faaliyetlerinin ilk senelerde ne kadar sağlıklı gerçekleştiği hususunda kuvvetli şüpheler oluşturmaktadır. Onun 15 Mart 1330 (1914) kaleme aldığı bir yazı, kıymetli bir otokritiktir. Buna göre Mustafa Asım Bey, Meclis açıldıktan sonra onuncu ayda göreve başlamıştır. Bu sırada 1293'te yayımlanmış 15 sayfalık eksik bir nizamnâme vardır. Meclis oylamalarda üye sayısının tam sayısını, mutlak çoğunluğu, üçte iki çoğunluğu, doğru hesap edebilecek kayıttan mahrumdur. Memur, kâtip, defter, kalem, kağıt bolluğuna rağmen en çok kullanılanlar kalem, en güçlü kayıt defteri hâfıza, en sağlam dolap da cepler, birçok çekmece gözüdür. Hükümetten resmen gönderilmiş yazının bir cübbe cebinden çıktığını, Meclisin verdiği kararın kurşun kalemle tezkirenin altına yazıldıktan sonra arkasından gelecek aşamaların kesinleştirilmediği için onun kelimeleriyle "mecra-ı gayrimuayyen bir cereyan-ı perişana iltihak etmek" üzere beklediğine şahit olmuş, şaşkınlığını gizleyememiştir. 300'e yakın üyenin bulunduğu Mecliste bir kanun tasarısının akıbetini bilinemeyeceğini, bir dizi işlemden sonra alacalı bulacalı rengârenk bezenmiş bir şekilde bir encümen mazbatasının karşısına çıktığını, Meclis-i Mebusanın kalemleri, şubeleri, mebuslar arasında iş bölümünün zayıf olduğunu, Mebusandan Âyan'a intikal ederken değişikliklerin de aynı şekilde belirsizlikler içerdiğini açıklamıştır. Bu belirsizlikler komisyonların toplanmaları, gündemleri ekseriyetleri hakkında da sürmüştür.

Başkâtip, görünüşte düzgün çalışan zabıt kaleminin emeğinin de aslında zayi olduğunu anlatır. Zabıtlar, Çırağan Sarayı'nın Ayasofya Cami arkasında Matbaa-i Âmire'de basılmaktaysa da bu hayli tehirli gerçekleşir, zabıtları gazetelerden takip eden mebuslar gecikmeden dolayı tutanakta düzeltme yaptıramaz. Böylece aslında aleniyet ilkesinin en önemli dayanağı zedelenmektedir. Mesela Meclis otuz beşinci toplantıyı yaparken Matbaa on ikinci tutanağı ancak yayımlamaktadır. Kendisi bu meselelerin üstüne gitmiş, Maarif Nazırına makine alınırsa günü güne yetiştirmeyi vaad etmiştir. Kâtip sayısını artırmak,

162 Hüseyin Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 243-244.

maaşlarını artırmak, Meclisin emri altında kendisine yakın bir yerde bir matbaa sahibi olmak bu meselelerin çözümleri arasındadır. Mustafa Asım Bey, bir ölçüde imkân sahibi olunduğunda ufak mazbatalar için bir makine, gecikmeli yayımlanan tutanak gazetesinin yanı sıra bir resmi "müzakere fezlekesi" yayımlayarak, Meclisin resmî bir özet ilan etmesini sağlamıştır. Başta İTC'den seçilip daha sonra muhaliflerin safına katılan Rıza Nur, zabıt neşrinin Meclis Başkanı Ahmet Rıza Döneminde onun tasarrufuyla zaman zaman sansür edildiğini öne sürmüştür. KE'nin 35. maddesinin tadili ve Meclisin feshiyle biten süreçte Mecliste yaptığı konuşmanın sansür edildiğini zabıtla bir gazete nüshasını karşılaştırarak fark etmiştir.[163]

Mustafa Asım Bey'e göre, Fındıklı Sarayı'na geçildiğinde bazı iyileştirmeler yapılır. Başkâtiplik olarak çalışma usullerini iyileştirilmesi için İtalya, Belçika, Rusya, Avusturya Romanya Meclis başkâtipleriyle girdiği ilişkiyle geniş bilgi toplar, bunları tercüme ettirir. Personel ve hizmet binası açısından, Meclis Başkanı Halil (Menteşe) başkanlığında bu çalışmalarda mesafe alınır. Bu süreçte Avrupa, Güney Amerika, Japonya parlamentolarıyla bile belge değiş tokuşu yapılır. Bu çalışmaların bir parçası da mebuslar seçildikten sonra verilen mazbataların standart olmasını sağlayacak önlemlerdir.[164] Başkâtibin sözünü ettiği başka ülke parlamentolarının bu tür düzenleyici metinlerinin tercüme edildikten sonra Matba-i Âmire tarafından da bastırılması bu çalışmaların ulaştığı seviyeyi göstermesi bakımından dikkat çekicidir.[165]

Mebusan Meclisinde içtüzüğün yeniden düzenlenmesi meselesi uzun sürmüş, İkinci Meşrutiyet'in tümüne yayılan bir faaliyet halini almıştır. 1910'da başlamış, ağır ilerlemiş, 1912'de tekrar müzakereye başlanmış, 1915'te'de hatta 1919'da da devam etmiştir.[166] Hüseyin Cahit bu değişikliklerin görüşüldüğü encümene başkanlık yapmıştır.

Parlamentonun çalışma kuralları ve teamülleri dışında hizmet binası da çalışma verimliliğini etkiler. Meclis İkinci Meşrutiyet içinde kendisine tahsisli üç farklı binada çalışmıştır. Bunun iki istisnası vardır. Bunlardan birincisi bir darbe teşebbüsü bilinen adıyla 31 Mart ayaklanmasıdır. Darbeciler Meclisi kapatmamıştır. Sadece belli mebusları ele geçirmek, Meclis başkanını istifa ettirmek için uğraşmışlardır. Ayaklanmanın ilk günlerinde İstanbul'daki Mebusan Meclisi açık kalmış, Âyan ise toplanmamıştır. Ancak inisiyatifi yitirmeleri her iki Meclisin de İstanbul dışında Yeşilköy'de (Ayastefanos) Yat Kulübünde bir araya gelmelerine yol açmıştır. Mebusan ve Âyan Meclisi üyelerinin büyük kısmı günler içinde Meclise iştirak etmiştir.[167] Bu zaman diliminde İstanbul Meclisinde de Yeşilköy Meclisinde de çoğunluğun sağlanamadığı bir an olmuştur.[168] Ancak en son aşamada Yeşilköy'deki Meclis üstünlüğü sağlamış, İstanbul'da kalan mebuslar bile izin talepleri

163 Nur, *a.g.e.*, s. 361.
164 Mustafa Asım Bey, *a.g.m*,. s. 336.
165 Armağan, a.g.e., s. 32-35, s. 44 dipnot 42.
166 *a.g.e.*, s. 27-36.
167 Sina Akşin, *Şeriatçi Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*. Ankara: İmge Kitabevi, 1994, 189.
168 *a.g.e.*, s. 174

için oraya başvurmak zorunda kalmıştır.[169] Mebusan Meclisi izinsiz ve habersiz devam etmeyenlerin üyeliğini düşürme gibi bir kararı vardır.[170] İsyan bastırıldıktan sonra mebuslar İstanbul'a geri dönmüştür.

İkinci istisna da Çırağan yangını üzerine gerçekleşmiştir. Sultanahmet'te kullanılan ilk Meclis binası (eski Adliye Nezareti binası) ihtiyacı karşılamadığı gerekçesiyle Boğaz'daki Çırağan Sarayına taşınmıştır, ikinci toplantı yılı burada başlamıştır.[171] 2 Kasım 1325/1909'da çıkan bir yangında sarayın kullanılamaz hale gelmesi üzerine yine Boğaz'da yer alan Fındıklı Sarayı olarak da bilinen saraya geçilecektir. Tutanaklar incelendiğinde Çırağan 6 Kânunusani 1325'te yanmış (19 Ocak 1910), Heyet-i Mebusan hemen ertesi gün 7 Kânunusani geçici bir yerde bir araya gelmiştir[172], Âyan Meclisi 6, 7, 8 Kânunusanide toplanmamış, 9 Kânunusani 1325 (22 Ocak 1910) itibaren o da geçici bir binada toplanmıştır.

169 *a.g.e,* s. 200.
170 Tevfik Çavdar, *Talat Paşa*, s. 136-137.
171 Ahmet Rıza, *a.g.e.,* s. 60-61.
172 i: 27, 7 Kânunusani 1325, *MMZC*. Bu yer Rıza Paşa Konağı olmalıdır (Mustafa Âsım Bey, *a.g.e.,* s. 335).

SONUÇ

İkinci Meşrutiyet'te Mebusan Meclisi siyasal sistemin zembereği midir? 1876 KE'sinin kuralları Birinci Meşrutiyet'in sosyal şartları içinde uygulanmaya devam etseydi bu soruya olumlu cevap vermek zordur. Ama ilk defa 1908'de yarışmacı ve rekabetçi bir seçimle ülkenin her köşesinden temsilciler bir araya gelir. Üstelik bu süreç cemiyetler, fırkalar, Osmanlı milletini oluşturan alt grupların yarışması şeklinde tecelli eder. Meşrutiyet'i ilan etmeye zorlayan dinamikler, anayasal olarak hâlâ güçlü olan padişahın geri plana çekilmesine yol açar. 1909 Anayasa değişikliklerine kadar kâğıt üstünde güçlü olsa bile fiilî iktidarı, padişah temsil etmemiştir. Partili bir rejime geçilmiş olmasına rağmen, Meclis İlk Yasama Dönemi içinde siyasî sistem içinde kendisine önemli bir mevki elde etmiştir. Kazanan partinin yani İTC'nin mebusları arasında ideolojik bir birliğin olmaması Meclisin etkisini artırmıştır, Meclis temsil gücünün genişlemesine paralel bir şekilde hâkimiyetin kendisinde olduğunun farkında, gerçek iktidara hayli iştiyaklı ve arzulu bir şekilde sahip çıkmıştır. 1909 değişiklikleriyle Meclisin yürütme karşısında gücü Anayasa'yla da perçinlenmiş, pekişmiştir. Hür basının varlığı bir "parlamento kamusunun" oluşumunu sağlamış, parlamento gündem tayin edici özelliğini korumuştur.

İkinci Meşrutiyet, Türkiye'nin fırkalı hayata alışma dönemidir. Parti-hükümet ilişkisi yadırganmıştır. İTC tecrübesizliğini bilip bir süre bizzat hükümete girmemiştir. Ama perde arkasından yönetmek istemiş, 1913'e kadar bir İttihatçı sadrazam olmamış, ama bakanların kim olacağı konusunda padişahı yönlendirmiş, sorumluluk almadan nihaî karar alıcı gibi davranmıştır. İktidarıyla muhalefetiyle meşrutî demokrasi hayli nazik ve hassas bir dengede yaşamış, ayakta durmakta zorlanmıştır. Partili bir rejimle meclis üstünlüğü prensibini bağdaştırmakta pek çok güçlükler yaşanmıştır. Cemiyet, Birinci Yasama Döneminin ortalarında Meclisteki çoğunluğunu kaybetme korkusunu yaşamıştır. Rakipleri ülkenin her yerinde teşkilatlanma imkânı bulamasa da Mecliste var olmuştur. Üstelik büyük bir bölümü İTC listelerinden seçilmiş, Meclise verilen yetkileri özellikle de denetim araçlarını kullanarak kendilerine siyasette önemli bir alan açmışlardır. Dört senelik bir tecrübeden sonra en teşkilatlı yapı kendisini Meşrutiyet'in sahibi olarak gören İTC, seçimlere kuvvet kullanarak müdahale eder (1912). Böylece Meclise tam olarak hâkim olur, çoğulculuğa son verir. Meclis böylece Cemiyete bağlı, parlamento sosyolojisinin kavramlarıyla konuşulacak olursa "tâbi bir parlamentoya" dönüşür. Bu, Cemiyet'in Mebusan Meclisinin "gladyatör bir parlamentoya" dönüşeceği ve kendisinin desteğiyle ayakta duran hükümete kafa tutacağı endişesini gidermek için bulduğu çözümdür. Bu tercih, Cemiyetin kendi rahminden çıkardığı muhalefetin onun yöntemlerini ona karşı kullanmasına yol açar.

Halaskâran-ı Zabitan, siyasî sisteme hâkim olan İTC'yi yok etmek ve onun cisimlendiği "tâbi parlamentoyu" fesh etmek için, güç kullanma tehdidi savuran bir cunta hareketidir. Meclis 31 Mart İsyanında kapatılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmamıştır. Ancak İttihatçı bazı mebuslar ölüm tehdidine maruz kalmış, saldırıya uğrayıp hayatını kaybeden de olmuştur. Halaskârlar, Meclisi Cemiyetin Meclisi olarak gördüğü için değersizleştirmiş, fesh edilmesini sağlamıştır. Cemiyet, Babıâli Baskını'yla tekrar gücü elde ettiğinde Meclisi hemen açmak için istekli olmamıştır. Başlayan seçim süreci kesintiye uğramıştır.

Osmanlı coğrafyası hızla küçülürken İttihatçı kadrolar ülkenin toprak bütünlüğünü nereye kadar ve kiminle ittifak yaparak sağlayabileceklerini bilememiştir. Bunun çözümünü kendilerine göre buluncaya kadar Meclisin açılışını tehir ederler. Tekrar açıldığında yasama dönemini tamamlayıncaya kadar Meclis bir dış tehdide maruz kalmamıştır; savaş bahanesiyle de hem sürekliliğini hem de etkinliğini kaybedecek tasarruflara konu olmuştur (1914-1918). Sonuçta Meşrutiyet'in İlk Yasama Döneminin prestiji ve itibarına sahip olmamış, temsil yeteneğini tamamen kaybetmiştir. Millî Mücadele BMM'nin çoğulculuğu ve orada sürekli tazelenen rızayla yürütülecekti. Birinci Dünya Savaşı Döneminde Meclis bir aksesuar belki biraz fazlasıyla siyasî sistem içinde bir mütemmim cüzdür (tamamlayıcı parça), bir benzetmeyle fabrikanın kendisi değil ama bacasıdır. Meşrutiyet'in Son Meclisi işgal güçleri tarafından kapatılma tehdidiyle karşı karşıya kaldığında on iki sene içinde, parlamentolu hayat hakkında yeteri kadar görgü, bilgi ve tecrübe sahibidir. Bunu Ankara'daki BMM'ye devredecektir.

KAYNAKLAR

Abadan, Y. (1966). "Türk Siyasal Partiler Kanunu", *AÜ SBF Dergisi*, 1 (3), ss. 171-218.

Ahmad F. (1985). *İttihatçılıktan Kemalizme*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Ahmed Rıza (2001). *Anılar*. İstanbul: Cumhuriyet Vakfı.

Akbal, İsmail ve Fettahoğlu İ. (2009). *Türkiye'nin Politik Tarihi.* (ed. A. Çaylak), "Millî Mücadele Dönemi 1", Ankara: Savaş Yayınevi, ss. 138-162.

Akşin, S. (1987). *Jön Türkler ve İttihat Terakki*. İstanbul: Remzi Kitabevi,

(1992). *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele* C.I. İstanbul: Cem Yayınevi.

(1994). *Şeriatçi Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*. Ankara: İmge Kitabevi.

Armağan, S. (1972). *Memleketimizde İçtüzükler*. İstanbul: İÜ Hukuk Fakültesi Yayınları.

(1998). *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele Son Meşrutiyet (1919-1920)*, C. II. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Atay, F. R. (2012). *Zeytindağı*. İstanbul: Pozitif Yayınları [*Hürriyet* baskısı]

Belgelerle ve Fotoğraflarla Meclis-i Mebusan (1877-1920). (haz. T. Cengiz Göncü). (2010). İstanbul: TBMM Millî Saraylar.

Benlisoy, F. Ve Benlisoy S. (2001). "Millet-i Rum'dan Helen Ulusuna (1856-1922)", *Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce* C.1. (ed: Mehmet Ö. Alkan), 2. Baskı, İstanbul: İletişim yayınları ss. 367-407.

Bezci, B. (2006). *Carl Schmitt'in Politik Felsefesi*. İstanbul: Paradigma Yayınları.

Birinci, A. (1990). *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Cavit Bey (2014). Meşrutiyet *Ruznâmesi*, C.1. Ankara: TTK Yayınları.

Çavdar, T. (1987). *"Müntehib-i Sâni"den Seçmene*, Ankara: V Yayınları.

(1995). *Talât Paşa*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Demir, F. (2007). *Osmanlı Devletinde İkinci Meşrutiyet Dönemi Mebusan Meclisi Seçimleri (1908-1914)*. Ankara: İmge Kitabevi.

Demirci, H. A (2003). "1876 Kanun-u Esasisi'ndeki Değişikliğin Arka Planı-Bir Esbab-ı Mucibe Layihasında Genel Görüşler", *Liberal Düşünce*, 30, ss. 157-168.

(2006). *İkinci Meşrutiyet'te Âyan Meclisi (1908-1912)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

(2008). "1908 Parlamentosunda Meşrutiyetin Değerleri ve İlkeleri", *Doğu Batı*, Yıl: 11, Sayı: 45, ss. 83-104.

(2008). "İkinci Meşrutiyet Anayasal Rejimi Açısından Padişahın Meclisi Açış Nutuklarına Meclisin Verdiği Cevaplar", *Türkiye Günlüğü*, 94, Yaz, ss. 108-122.

(2008). "Osmanlı Modernleşmesinde Dil Politikaları ve Mebusan Meclisi", *Muhafazakâr Düşünce*, Sayı: 16-17, ss. 187-212.

Erdem, T. (1982). *Anayasalar ve Seçim Kanunları*. İstanbul: Milliyet Yayınları.

Eroğul, C. (2010). "1908 Devrimini İzleyen Anayasa Değişiklikleri", *100. Yılında Türk Devrimi.* (ed. Sina Akşin ve Sarp Balcı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Gazel, A. A. (2007). *Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Parlamenter Denetim 1908-1920*. Konya: Çizgi Kitabevi.

Menteşe, H. (1986). *Anılar*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Hatemi, H. (t.y.). "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.1. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 198-204.

Hüseyin K. K. (1991). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Hatıralarım.* (haz. İsmail Kara), İstanbul: İletişim Yayınları.

Kansu, A. (1995). *1908 Devrimi.* (çev. Ayda Erbal), İstanbul: İletişim Yayınları.

Karaca, T. N. (2004). *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Ankara: TTK Yayınları.

Karal, E. Z. (1996). *Osmanlı Tarihi*, IX. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Karay, R. H. (2014). *Bir Ömür Boyunca*, (haz. Yusuf Turan Günaydın), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kayalı, H. (2018). *Jön Türkler ve Araplar Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918).* (çev. T. Yöney), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Kili, S. ve Gözübüyük, Ş. (1985). *Türk Anayasa Metinleri,* Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kutlu, S. (2004). *Didar-ı Hürriyet Kartpostallarla İkinci Meşrutiyet 1908-1913.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kuzu, B. (2000). "1876 Kanun-ı Esasisi'nde Muvakkat Kanunlar", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2 (4-5), ss. 217-236.

Mustafa Asım Bey (1330/1914). "Parlamento: Meclis-i Mebusan'da Nasıl Çalışıldı?, *Nevsal-i Millî*, İstanbul, 1330'den tıpkı basım *Belgelerle ve Fotoğraflarla Meclis-i Mebusan (1877-1920).* İstanbul 2010 içinde ss. 331-336.

Okandan R. (1947). *Âmme Hukukumuzda İkinci Meşrutiyet Devri.* İstanbul: İÜ Hukuk Fakültesi Yayınları.

Olgun K. (2014). *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri.* Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları,

Ortaylı, İ. (2007). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi.* Ankara: Cedit Neşriyat.

Nur, R. (1967). *Hayat ve Hatıratım*, C. 2. İstanbul: Altındağ Yayınevi.

Tevfik, R. (2013). *Biraz da Ben Konuşayım.* (haz. A. Uçman), 3. Baskı (genişletilmiş), İstanbul: İletişim Yayınevi.

Schmitt C. (2006). *Parlamenter Demokrasinin Krizi.* (çev. E. Zeybekoğlu) Ankara: Dost Yayınları.

Toprak Z. (t.y.). "Cemiyetler Kanunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C, 1. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 205-208.

Tunaya, T. Z. (1995). *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952.* 2. Baskı, İstanbul: Arba Yayınları.

(1998). *Türkiye'de Siyasi Partiler, II. Meşrutiyet Dönemi*, C1. İstanbul: İletişim Yayınları.

(1999). *Türkiye'de Siyasî Partiler Mütareke*, C.2. İstanbul: İletişim Yayınları.

(2000). *Türkiye'de Siyasî Partiler* C.3, *İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi.* İstanbul: İletişim Yayınları.

(2002). *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler [1876-1938] Mütareke, Cumhuriyet, Atatürk.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Turan, A. N. (1989). "Son Osmanlı Meclis-i Meb'usanı'nın Yapısı ve Meclis'te Grup Teşkili", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4, ss. 167-171.

Türkgeldi, A. F. (1951). *Görüp İşittiklerim.* 2. Basılış, Ankara: TTK Yayınları.

Yalçın, H. C. (1976). *Anılar.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

(2019). *Tanıdıklarım.* (haz. G. Ö. Çakır), İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Yahya Kemal (1991). *Tarih Musâhabeleri.* 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

Zürcher, E. J. (2003). *Millî Mücadelede İttihatçılık.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Zabıtlar

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Ankara: TBMM Basımevi, 1991.

1920 SEÇİMLERİ VE I. MECLİS (1920-1923)

CEMAL FEDAYİ

1920 SEÇİMLERİ VE I. MECLİS (1920-1923)

Cemal Fedayi*

GİRİŞ

1920'ler, siyasal ve toplumsal hayatın yeni birtakım süreçlere evrilmesi noktasında milat olmuştur. Bu süreçte, bugün de Başkent Ankara'da devamlılığını sürdüren Türkiye Büyük Millet Meclisinin temelleri atılmış ve beraberinde pek çok ilk yaşanmıştır. Bu tarihle başlayan kurumsal ve yapısal değişimler, siyasal hayatın yeniden devletleşme sürecine önemli katkılar sunmuştur.

Türk siyasal hayatında Meclisin Ankara'ya taşınması kritik bir role sahiptir. Olağanüstü koşullar gereği Ankara'da toplanan Büyük Millet Meclisi, başlıca amacını Saltanat ile Hilafetin korunması ve işgal altındaki vatan topraklarının kurtarılması olarak tanımlayarak kendisini geçici bir Meclis olarak nitelendirmiş olmasına rağmen; saltanatın sonlandırılması ile başlayan sürece ev sahipliği yaptığı için Türk siyaseti adına son derece önemli bir dönem olarak zuhur etmektedir. Türk parlamento tarihinin en demokratik meclisi şeklinde nitelendirilebilecek Büyük Millet Meclisi, bütün süreçleri, dinamikleri ve renkleriyle bu çalışmada kapsamlı olarak ele alınacaktır.

Çalışmanın başlangıcında öncelikle, I. Meclisin kuruluş süreci; seçime gidilirken ülkedeki siyasal ve toplumsal havanın nasıl olduğu, konjonktürel bir bakış açısıyla sunulacaktır. Çalışma kapsamınca, ilk bölümde süreçteki önemli siyasî ve sosyo-ekonomik gelişmeler konu edilecek; siyasî partilerin durumu, hukukî deneyimler ile dönemin önemli siyasî hadiseleri ve liderleri ele alınacaktır. İkinci bölümde ise I. Meclise hâkim siyasal yapı, mevcut hükümet sistemi ile meclis faaliyetleri üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda Büyük Millet Meclisinin kapatılma sürecine değinilecek; sonuç olarak yüzyıllık süreçte bu Meclisi önemli kılan hususlar, demokrasi ve dönemin siyasal parametreleri genel bir değerlendirmeye tâbi tutulacaktır.

Ankara'da Büyük Millet Meclisi açılmadan önce, Anadolu'daki millî hareketin isteği üzerine İstanbul'da son defa olarak Meclis-i Mebusan toplanmış ve Misak-ı Millî'yi kabul etmiştir. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanının toplanması ve Misak-ı Millî'yi tüm dünyaya ilan etmesi; Osmanlı Devleti'nin akıbetini, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ve siyasetini tayin eden önemli bir kırılma noktasıdır. Bu belgenin ilanı ve Meclisin dağıtılması ile yeni bir mücadele zemininin önü açılmıştır.

Meclis-i Mebusanın dağıtılması üzerine, Ankara'da yeni bir meclisin kurulmasına karar verilmiştir. Esasında I. Meclis, iki genel seçimle teşkil edilmiştir. İstanbul'dan Ankara'ya gelen üyeler, 1919'un sonlarında yapılan bir genel seçimle seçilmişlerdi; ancak İstanbul Mebusanı,

* Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, SBKY.

tam sayıyı dolduramamıştır.[1] Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mart 1920'de ilan ettiği "İntihap hakkındaki tebliğ"inde; yeni bir seçim yapılması istenmiştir. Seçimlerin en geç 15 gün içinde, çoğunluğun Ankara'da bulunmasını sağlayacak şekilde tamamlanması kabul edilmiş ve işlemler ilgili makamlarca yürütülmüştür.[2]

16 Mart 1920'de İstanbul'un İtilaf Devletlerince resmen işgali Ankara'da bir toplanma zaruretini doğurmuştur. Bu yeni toplanış, sıradan ve olağan bir yöntemle olmamıştır. Meclisin oluşumundaki olağandışı yöntem, ele alınan seçim döneminin de olağanüstü koşullarda yürütülmesine yol açmıştır. 19 Mart 1920 demeciyle yeni bir seçim kararının uygulamaya konmasıyla beraber bazı güçlükler de yaşanmıştır. Güneş'in aktardığına göre; "Osmanlı Hükümeti ve onun yandaşları bürokratlar, toplum üzerinde etkin olan kişiler seçimlere karşı çıkıyordu. Ankara'nın bu tavrını bir isyan olarak değerlendiriyorlardı. Bunun yanında, İtilaf Devletleri de, kendi kontrollerindeki İstanbul'da üstesinden gelemedikleri Meclisin yerine, Ankara'da yeni bir Meclisin açılmasına sıcak bakmıyorlar ve etkin oldukları yörelerde seçimlerin yapılmasına izin vermiyorlardı."[3]

Seçim dönemi boyunca Ankara'nın süreçteki rolü ve önemi yeterince kavranamadığı; siyaset nezdinde gerçek gücü henüz belli olmadığı için bazı bölgelerde idareciler seçimlerin yürütülmesine ilişkin sorunlara sebep olmuştur. Söz konusu sürece konjonktürel olarak bakıldığında; kritik bölgelerde Mustafa Kemal Paşa'yla bağlantılı komutanlar aracılığı ile bir seçim çabası sürdürülmüştür. Kimi bölgelerde komutanların Mustafa Kemal'den şüphe duyarak İstanbul ile iletişim kurmaya çalıştığı görülmüştür.[4] Heyet-i Temsiliye'nin yurt genelinde etkin olamayışı, kitle iletişim araçlarının yetersizliği gibi sıkıntılara rağmen Anadolu'da seçim çalışmaları kesintisiz olarak sürdürülmüştür.

22 Nisan 1920 tarihli bir tamim, 23 Nisan 1920 tarihi itibarıyla bütün mülkî ve askerî makamlar ile bütün milletin yetkili merciini Büyük Millet Meclisi (BMM) olarak ilan etmiştir.[5] Heyet-i Temsiliye'nin seçim talimatının akabinde Nisan ayının başlarında İstanbul mebusları Ankara'ya gelmek için harekete geçmişlerdir. Buna göre yeni Meclis, yurdun imkânların elverdiği yerlerinde yapılan seçimler sonucu seçilen mebuslar ile Meclis-i Mebusan'dan gelen mebuslardan teşekkül etmiştir. Ankara'da açılan Meclis, özünde İstanbul'daki Meclisin Ankara'ya taşınmasından ibarettir. Orada faaliyet imkânı kalmamasının sonucu olarak Meclis, Ankara'ya taşınmıştır. Öyle ki, gündem dahi kaldığı yerden devam ettirilmiştir. Meclis normal yasama faaliyetlerine devam etmiş, bunlara ek olarak ise esas amacın Hilafet ve Saltanatın korunması ve vatanın kurtarılması öngörülmüştür.

1 Tarık Zafer Tunaya, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri", *Birinci Meclis*. (Ed. Cemil Koçak), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 1998, s. 5.

2 Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*. 1. Cilt, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, No: 4, 1994, s. 39.

3 İhsan Güneş, "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Toplanması ve Nitelikleri", *Birinci Meclis*. (Ed. Cemil Koçak), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 1998, s. 30.

4 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürkle Beraber*. Cilt: 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1968, s. 570.

5 Tunaya, *a.g.m.*, s. 4.

Büyük Millet Meclisi adıyla kurulan Meclis ilk toplantısını 23 Nisan 1920 Cuma günü yapmıştır. Cuma namazından sonra dualar ve salâvatlar eşliğinde gerçekleştirilen açılış töreni, bilinçli olarak Cuma gününe tesadüf ettirilmiş, bu sayede o günün kutsallığından faydalanılmak istenmiştir. Meclisin açılışında ve özellikle ilk çalışma döneminde toplumsal desteği güçlü kılmak için dine ve dini kavramlara yapılan vurgu dikkat çekicidir. Kazım Karabekir Meclisin açılış şeklini, "Tarihimizde hiçbir zaman bir açılış merasimi bu kadar koyu ve dindarane yapılmamıştır" sözleriyle tasvir etmiştir.[6]

Meclisin açılışını müteakip mebuslar, "Makam-ı Hilafet ve Saltanatın, vatan ve milletin istiklal ve istihlasından (kurtarılmasından) başka gaye takip etmeyeceğime vallahi…" sözleriyle yemin etmişlerdir.[7] Zaten Mustafa Kemal Paşa Meclisin açılışıyla ilgili olarak tebliğ ettiği 21 Nisan 1920 tarihli beyannamede Meclisin amacını, vatanın kurtuluşu, makam-ı Saltanat ve Hilafetin kurtarılması olarak belirtmiştir.[8]

Meclisin ilk gününde Ankara'da hazır bulunan 115 milletvekili içinde en yaşlı üye olan, 1845 doğumlu Sinop Milletvekili Şerif Bey Meclis başkanlığına seçilmiştir. Ardından Ankara mebusu Mustafa Kemal Paşa'nın Meclisin üyelerinin teşekkülüne dair beyanatı dinlenmiş, geçici Başkanlık Divanı için kâtip üyeler belirlenmiş, seçim tutanaklarının incelenmesi için komisyon üyeleri seçilmiş ve Meclisin bu ilk birleşimine 24 Nisan 1920 Cumartesi günü toplanmak üzere son verilmiştir.[9] Açılışın hemen ardından 24 Nisan 1920'de yapılan ikinci birleşmede ise, Mustafa Kemal Paşa'nın "Mütarekeden Meclisin açılmasına kadar geçen zaman zarfında cereyan eden siyasî ahval hakkındaki" nutku dinlenmiştir. Daha sonrasında Divan Seçimleri yapılmıştır.[10]

Olağanüstü bir dönemin sonucunda ortaya çıkan Meclisin ilk etapta isminin başında Türkiye kelimesi bulunmuyordu. Açılış törenine katılan vekillerin her birinin geldikleri toplumsal arka plan, dünya görüşleri, kültürel kodları, bağlı oldukları siyasî altyapı birbirinden farklıydı. Yani temelinde Meclis üyeleri bakımından, etnik bir referans içermiyordu. Bu nedenle de Meclis isminin başına Türkiye verilip verilmemesi hakkında görüş ayrılıkları vardı. Büyük Millet Meclisinin ismi konusunda farklı kaynaklara ait farklı bilgilerin var olması durumu, Güneş'in ifadesiyle şunu göstermektedir: "Meclisin açılmasından önce adı üzerinde başlayan tartışmalar, giderek yerini Türkiye'nin -coğrafi olarak- tanımlanmasına dönüşmüştür."[11]

Bu Meclis, olağanüstü yetkilere sahip olması bakımından, öncelikle Misak-ı Millî'nin belirlediği sınırlar kapsamında yurt topraklarını düşman işgalinden kurtarmayı

6 Muhammed Erat, "Prof. Dr. Faruk Özerengin ile Kazım Karabekir Üzerine", *Yeni Şafak*, 24.1.1996
7 *TBMM Zabıt Ceridesi, I. 1, D. 1, C. 1*, s. 114.
8 *Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1992, s. 288.
9 Çoker, *a.g.e.*, s. 42.
10 Tunaya, *a.g.m.*, s. 5.
11 İhsan Güneş, "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Toplanması ve Nitelikleri", *Birinci Meclis*. (Ed. Cemil Koçak), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 1998, s. 36.

amaçlamıştır. Meclisin söz konusu olağanüstü yetkilerle donanmış olması, önceden belirlenmiş bir süre ile sınırlandırılmasının da önüne geçmiştir. Esas olarak, bu olağanüstü koşullar ortadan kalkana kadar, Meclisin çalışması öngörülmüştür.

I. DÖNEMİN ÖNE ÇIKAN SOSYO-POLİTİK GELİŞMELERİ

I. Meclis, oluşum biçimi, amaçları, amaçlarını gerçekleştirmekteki kararlığı, gösterdiği özveri ve demokratikliği açısından çıkarılması gereken derslerle dolu bir meclis olarak tarihteki yerini almıştır.[12] Bu noktada meclisin işleyişine, BMM süresince öne çıkan siyasî ve sosyolojik gelişmelere bakmak, faaliyetlerini incelemek, Meclis dinamiklerini anlamak adına önemli bir adım olacaktır.

A. SEÇİME GİDERKEN SİYASAL DURUM

Öncelikle söylemek gerekir ki, Meclisin oluşumu sürecinde ve daha sonrasında partiler/fırkalar mevcut değildir. I. Meclis, siyasî parti dağılımından ziyade kısa ömrü içinde sergilediği duruş, işgal sürecine dair yönetimi, aldığı hayati kararlar ile önem kazanmış bir meclis olmuştur. "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinde küçük hizipler ve etkisiz sosyalist partiler dışında siyasal parti olmamıştır"[13], sözleriyle Güneş, partilileşmenin BMM'ne hâkim bir tutum olmadığının altını çizmiştir.

1920 seçimlerine giderken ülkedeki siyasî vaziyet, süreci pek çok anlamda olağan seyrinden çıkarmıştır. Hem İstanbul'dan gelen mebuslar hem de yeni seçimle göreve başlayan mebuslar, Ankara'daki Mecliste yer almanın bir tür hayati risk taşıdığı ön kabulündeydiler. Ancak bunun partiler düzeyinde bir sebepten zuhur etmediği, bizzat siyaset mekanizmasıyla ilişkilendirildiği, ülke topraklarının işgal altında olmasından da anlaşılabiliyordu. I. Meclisin renkli ve demokratik yapısı başlangıçta partiler düzeyinde keskin bir kutuplaşmanın önüne geçse de zaman içerisinde gruplaşmaların artması ve fikir ayrılıklarının baş göstermesiyle meclisin karar alma süreçlerinde kırılmalara sebebiyet vermiştir.

I. Meclisi oluşturan mebusların çoğunluğu, 1908 öncesi dönemi görmüş kimselerdi. İkinci Meşrutiyet Dönemindeki çeşitli olayları, Mütarekenin adaletsizliklerine şahit olmuşlardı. Bu isimler her iki seçimde -1919 ve 1920 seçimlerinde- de Meclisi teşkil etmişlerdi.[14] Söz konusu milletvekilleri arasında, Meşrutiyet Dönemi İttihat ve Terakki, Hürriyet ve İtilaf Fırkası gibi siyasî partilerine mensup kimseler de çoktu. Bunun yanı sıra, Mütareke Döneminin küçük siyasî fırkalarının listelerine girmiş vekiller de bulunmaktaydı. Her iki seçim sürecinde de Anadolu ve Trakya'nın pek çok bölgesinde kurulmuş Müdafaa-i Hukuk teşkilatları ve cemiyetleri önemli rol üstlenmişlerdi.

12 Güneş, *a.g.m.*, s. 43.
13 Güneş, *a.g.m.*, s. 38.
14 Tunaya, *a.g.m.*, s. 6.

19 Mart 1920'de Mustafa Kemal Paşa'nın ilgili makamlara gönderilmesi için yayınladığı yönergenin 6. maddesi şu ifadeleri içermektedir: "Bu meclis azalığına her fırka, zümre ve cemiyet tarafından namzet gösterilmesi caiz olduğu gibi, her ferdin bu mücadele-i mukaddeseye fiilen iştirakı için müstakilen namzetliğini istediği mahalde ilana hakkı vardır."[15] Genelgede yer alan ifadelerden de anlaşılacağı üzere seçimin her türlü parti ve kişinin katılımına açık olması beklenmiştir. Ancak diğer yanda I. Meclis genelinde fırkalaşmaya, önceki dönemlerde yaşanan sıkıntılardan dolayı Meclis kurucularınca olumlu bakılmadığı bilinmektedir.

Bu noktada partiler üstü siyaset amacı güden Büyük Millet Meclisinde beliren gruplaşmalar dikkate değerdir ve bu durum I. Meclisin sonlarına doğru farklı dinamikleri de beraberinde getirecektir. I. Meclisi iktidar-muhalefet ilişkileri bağlamında üç alt dönemde inceleyen Demirel de şunları not etmiştir: "Birinci dönem, Meclisin açılışının ardından, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Birinci Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun[16] kurulduğu 10 Mayıs 1921'e kadar geçen dönemdir. İkinci dönem, Birinci Grup'un kurulduğu 10 Mayıs 1921'den, Meclisteki muhalif mebusların, İkinci Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu adıyla örgütlü bir yapı içine girdikleri, 1922 Temmuz'una kadar geçen dönemdir."[17] Söz konusu dönemde iktidara olan destekleriyle bilinen Birinci Grup üyeleri, Mecliste bazı uygulamalar hakkında muhalifler ile çatışma yaşamıştır. Demirel'in bahsettiği üzere üçüncü dönem ise; "İkinci Grup'un kurulduğu 1922 Temmuz'undan Meclisin kapanmasına kadar geçen"[18] dönemi kapsar. Bu dönemden itibaren Mecliste Birinci ile İkinci Grup arasında fikir ayrılıkları yoğunlaşmıştır.

B. SEÇİMLERİN HUKUKÎ ARKA PLANI

Olağanüstü bir Meclisin toplanması kararlaştırıldıktan sonra derhal seçimlere gidilmek üzere Heyeti Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa tarafından ilgili makamlara 19 Mart 1920 tarihli bir yönerge gönderilmiştir. Bu yönerge ile bir yandan ülkede yeni bir seçimin yapılacağı ilan edilmiş, diğer yandan da seçimin hangi ilkeler çerçevesinde yapılacağı bildirilmiştir. Yürürlükte olan Kanun-i Esasi'ye göre düzenlenmiş olan "İntihab-ı Mebusan Kanun Lâhiyası"na mutabık kalınarak uygulanacak usuller ise şöyledir:[19]

a. Her sancak (liva) bir seçim çevresi olup 50000 erkek nüfus için bir milletvekili seçilecektir.

b. 25 yaşını dolduran ve devlete az çok vergi veren Osmanlı uyruğundaki kişilerin kanunda belirtilen yasaklar dışında seçme hakkı vardır; hangi din ve mezhepten olursa olsun Osmanlı Devleti uyruğundaki kişiler Osmanlı sayılacaktır.

15 Çoker, *a.g.e.*, s. 37.
16 Birinci Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu, 1923 yılında kurulacak olan Cumhuriyet Halk Fırkasının temelini oluşturmuştur.
17 Ahmet Demirel, "Birinci Millet Meclisi'te İktidar ve Muhalefet", *Birinci Meclis*. (Ed. Cemil Koçak), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 1998, s. 109.
18 Demirel, *a.g.m.*, s. 109.
19 Çoker, *a.g.e.*, s. 37-38.

c. Seçimler iki dereceli olarak her (500) birinci seçmenin bir ikinci seçmen seçip, milletvekillerinin, kanunda oluşumu gösterilen Teftiş Kurulları gözetiminde bu ikinci seçmenler tarafından seçilecektir.

d. Milletvekili seçilmek için (30) yaşında olunması şarttır.

Ancak, yukarıdaki usuller seçim talimatında belirtilmesine rağmen ilgili mevzuatın seçmen oranı, seçmenler, seçim kurulları ve seçilme yaşı hakkındaki esasları 1920 seçimleri için tam anlamıyla uygulanmamıştır.

1. Seçimler ve Sonuçları

1920 seçimlerine ilişkin işlemler ülkedeki olağanüstü havadan ötürü, yukarıda da çok kez bahsedildiği üzere, sür'atle ve yer yer olağanın dışına çıkılarak gerçekleştirilmiştir. Süreç içinde Ankara'ya olan güvenin henüz yerleşmemiş olması ve buna rağmen Heyeti Temsiliye'nin hızla yol alma çabası, uygulamadaki söz konusu hukukî farklılıkları doğurmuştur.

Zorlu şartlara rağmen seçimler 15 gün gibi kısa bir sürede organize edilmiştir. Yukarıda belirtilen usuller, "livalar esas tutulmakla beraber nüfus bahis konusu olmaksızın her livadan (5) üye seçilmesi, seçimlere Müslüman olmayanların katılmaması, oy vermek için vergi yükümlüsü olup olmadığının aranmaması, milletvekilleri seçimlerinin yalnız ikinci seçmenler tarafından değil bunlara katılacak Genel Meclis veya İdare Heyeti Üyelerinden oluşan bir kurul tarafından aynı günde ve aynı oturumda yapılması, Meclis üyeliği için her parti, dernek ya da topluluğun aday gösterebilmesi ve herkesin bağımsız olarak adaylığını koyabilmesi" şeklinde yeniden düzenlenerek uygulanmıştır.[20]

19 Mart 1920 yönergesinde seçimin uygulanması esasları hakkında, Kanun-i Esasi'nin söz konusu maddeleri üzerine değişiklikler yapılması, İstanbul ve Ankara arasında anlaşmazlıklara ve dolayısıyla seçim kararının uygulanmaya başlanmasından itibaren birtakım güçlüklere yol açmıştır. İstanbul hükümeti taraftarı bazı kesimler, Ankara'da hazırlığı yapılan bu hareketliliği bir isyan olarak değerlendirip seçimlere karşı bir tavır takınmışlardı.

Seçimler esnasında Heyet-i Temsiliye, Ankara'dan seçimleri yönetmeye çalışmış ancak yörelerin kendine özgü koşulları etkili olmuştur. Nitekim tüm bu karmaşık durumlara rağmen seçim sonuçlandırılmış ve buna göre 66 seçim çevresinden 349 mebus seçilmiştir. İstanbul'dan gelen milletvekilleri (88) ile toplam sayı 437'ye ulaşsa da 34 vekilin Meclise katılmadan istifa etmesiyle Büyük Millet Meclisi mebus sayısı 403 olarak belirlenmiştir.[21]

20 Çoker, *a.g.e.*, s. 38-39.
21 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1953, s. 310-311.

2. Meclis Döneminde Siyasal Hayat

Meclis açıldıktan sonra Mustafa Kemal Paşa bir konuşma yaparak izleyecekleri siyaseti şöyle nitelemiştir: "İzleyeceğimiz siyaset 'millî' bir siyaset olacaktır, bu da 'millî hudutlar dahilinde' millet ve memleketin varlık ve saadeti için çalışmaktır. Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm siyasetleri hayaldir."[22] Büyük Millet Meclisi, yeni bir devlet kurmak ve inkılâplar yapmak amacı gütmemiştir. Yani Meclis ilk kurulduğunda, temel siyasetini yeni bir devlet kurmak değil, olan devleti kurtarmak şeklinde tayin etmiştir.

Meclis bütün eylem ve söylemleri ile "dine bağlılığını" vurgulamaya özen göstermiştir. Meclis, dini his ve heyecanları Millî Mücadele'nin motoru olarak görüyordu. Millî Mücadele Döneminde halkı ve orduyu motive etmek için millî kavramlardan ziyade din ve dini semboller kullanılmıştır. Ayrıca dine bağlılık, İstanbul Hükümetinin olumsuz tavırlarına karşı halk katında Ankara'yı meşru kılan önemli bir etkendi. Meclis, aldığı önemli kararları savunurken ilk önce, alınan kararların dine, şeriata uygun olduğu hususuna vurgu yapıyordu. Yürütme içinde bir Şer'iyye ve Evkaf Vekaleti kurulmuştu. Ayrıca yasama içinde (Mecliste), yapılan işlemlerin dine uygunluğunu incelemek üzere bir Şeriyye Encümeni kurulmuştur. Görüldüğü üzere, başlangıçta millî kimlikten öte dinî kimliğe yapılan vurgu, Meclisin siyasal havasını şekillendirmiştir.

Bu bağlamda I. Meclis dini hassasiyetlere önem veren bir görüntü arz ediyordu. Fakat kendisini dinsel bir çerçeveye, kesin bir yasal bağla bağlamıyordu. Aslında I. Meclis olarak bilinen BMM'den Mustafa Kemal Paşa tam olarak memnun değildi. Meclis, kendisinin tasarladığı bir meclis olamamış, siyasal hayatı istediği şekilde yönlendirememişti. Öncelikle kurucu meclis olmamıştı. Ayrıca Meclisteki mebuslar da tamamen kendisine tabi değillerdi. Birinci ve ikinci grup arasındaki gerilim artıyor ve muhalefet güçleniyordu.

Vatanın kurtulması amaçlı siyaset zamanla dönüşüme uğradı; açıkça ilan edilmese de yeni bir devlet kuruluyormuş gibi bir hava oluştu. Meclis de buna uygun yasama faaliyeti yapmaya başladı. Bunların başında da anayasal bir kanun olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun çıkarılması gelir. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, Osmanlı Devleti'nin hukuken tasfiyesi sürecinde atılan ilk adım olmuştur. Nitekim Osmanlı Devleti'nin sona erdiğini ilan eden Saltanatın İlgası kararında bu Kanun'a atıf yapılmıştır. İlgili Kanun'un detaylarına geçmeden not etmekte fayda vardır ki; Teşkilat-ı Esasiye Kanunu hukukî bir metin olmaktan öte siyasî bir metindir ve dönemin siyasal havasını doğrudan etkilemiştir. İlgili başlığın önemli hadiseleri, tartışmaları ise bir sonraki bölümde detaylı olarak incelenecektir.

22 Kemal Atatürk, *Nutuk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989, s. 290-292.

II. BÜYÜK MİLLET MECLİSİ

Büyük yetki ve sorumluklarla toplanan, kısa ömrü süresince hem içeride hem de dışarıda pek çok mücadeleye girişip savaşı yöneten ve son derece demokratik olarak tanımlanabilecek I. Meclis, olağanüstü toplanma şeklinden yönetim sistemine, iç yapısından aldığı kritik kararlara kadar pek çok araştırmaya konu olmuştur. İlk bölümde Meclisin toplanması ile açılış süreci, seçim süreci ve Meclisteki hâkim siyasal hava genel bir bağlamda ele alınmıştır. Meclisin kuruluş dinamiklerinin süreç içerisinde nasıl değişim gösterdiğine ise siyasal sistem, Meclisin rolü, Meclis faaliyetleri ve önemli kişilerinin detaylı olarak anlatılacağı bu ikinci bölümde değinilecektir.

A. SİYASAL SİSTEM

Büyük Millet Meclisinin çalıştığı süre zarfında ülkedeki siyasal sistem, esas olarak Meclisin geçirdiği dönüşümün de temel kaynağını teşkil eder. Toprakların işgal altında bulunması yönetim şeklini de tehdit ederken, I. Meclis başlıca amaç olarak Hilafeti koruyacağını ve sürdüreceğini bildirmişti. Ancak BMM'nin zaman içerisinde bu gayeden uzaklaştığı, Saltanatın İlgasını ilan etmesiyle görülmüş ve temel olarak BMM'nin de devlet şekline yönelik bir dönüşüm hedefi içerdiği anlaşılmıştır.

İlk gün Meclis, Hilafet ve Saltanatın kurtarılması amacını ilan etmiştir. Mustafa Kemal Paşa yaptığı konuşmada Hilafet ve Saltanatın kurtarılması gerektiğini ifade ettikten sonra, "Padişahın baskı altında bulunduğunu ve Hilafet ve Saltanata hayatının son noktasına kadar bağlı kalacağını" beyan etmiştir.[23] Osmanlı Devleti'nin diğer herhangi bir devlet gibi hükümdarının cismanî nüfuzu etrafında müteşekkil olmadığını, Makam-ı Saltanatın aynı zamanda Makam-ı Hilafet olması itibariyle padişahın Cumhur-u İslam'ın da reisi olduğunu belirtmişti. Konuşmasının devamında Meclisin gayesini şöyle izah etmiştir:

"Mücadelemizin birinci gayesi, Saltanat ve Hilafet makamlarının ayrılmasını hedefleyen düşmanlarımıza millî iradenin buna müsaid olmadığını göstermek ve bu mukaddes makamları ecnebi esaretinden kurtararak, ulü-l'emr'in salahiyetini düşmanın tehdit ve ikrahından azade kılmaktır. Geçici kaydıyla da olsa bir Hükümet reisi tanımak veya bir padişah kaymakamı ihdas etmek doğru değildir. Temel umdemiz irade-i milliyeyi vatanın geleceğine 'vazıülyed' (el koyan) kılmaktır. Artık yüce Meclisimizin üzerinde bir kuvvet yoktur."[24]

Yeni bir devlet kurmak için değil, mevcut devleti kurtarmak üzere kurulan Meclis, bunu resmî kararlarında da açıkça ilan etmiştir. 25 Nisan 1920'de halka hitaben yayınlanan "BMM'nin Memleketine Beyannamesi" başlıklı metninde şöyle yemin edilmiştir:

23 *TBMM Zabıt Ceridesi, I. 1, D. 1, C. 1*, s. 2-16.
24 *TBMM Zabıt Ceridesi, I. 1, D. 1, C. 1*, s. 31.

> "Biz vekilleriniz Cenab-ı Hak ve Rasul-ü Ekremi nâmına yemin ederiz ki, padişah ve halifeye isyan sözü bir yalandan ibarettir… Allah'ın… tevfiki, halife ve padişahımızı, millet ve vatanı kurtarmak için çalışanların üzerinden eksik olmasın." Bu beyannamenin ardından Meclis bir de padişaha yazı (ariza) yazarak sadakatini şöyle arz etmiştir: "Toplantısının ilk sözü halife ve padişahına sadakat olan BMM, son sözünün yine bundan ibaret olacağını en büyük tazim ve huşu ile arz eder."[25]

Meclis, hükümet kuruluşuyla ilgili kanununlar ve kararlarda yine, "BMM'nin Hilafet ve Saltanatı kurtarmak ahdiyle teşekkül ettiğini" belirtmiştir. Bakanlar Kurulu oluşturulurken BMM her fırsatta meşruiyetinin kaynağını şeriat olarak göstermiştir. Hükümet işlerini görecek heyetin içinde Şer'iyye ve Evkaf Vekili (Şeriat ve Vakıflar Bakanı) bulunmaktaydı. Ve BMM çıkardığı bir kanunla "şeriata uygun olan meşruiyetine" karşı gelmeyi vatana ihanet olarak nitelendirmişti.[26]

Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun 1. maddesinde BMM'nin kuruluş maksadı, "Makam-ı mualla-yı Hilafet ve Saltanatı ve mamalik-i mahruse-i şahaneyi' yed-i canipten tahlis ve taaruzatı def" etmek olarak belirtilmiştir.[27] Burada dikkati çeken, memleketin padişahın mülkü olarak belirtilmesidir. Buna göre; Meclis şeriata dayalı bir meşruiyete sahiptir ve bu meşruiyete karşı gelmek, vatana ihanet anlamına gelmektedir.

Sonuç olarak, BMM'de bir Meclis hükümeti kurulmuştur. Meclis hükümeti sistemi bağlamında kuvvetler birliği rejimi tesis edilmiştir. Hükümet, TBMM'den doğar, ona bağımlıdır ve onun denetimi altında çalışır.[28] Diğer bir ifadeyle, I. Meclis yasama ve yürütme kuvvetini kendi elinde toplayarak kendisinin üzerinde hiçbir güç tanımamıştır. Daha ileride İstiklal Mahkemeleri yoluyla Meclis, yargı yetkisini de büyük bir oranda eline almıştır. Zamanla İstiklal Mahkemelerine verilen yetkiler o kadar genişlemiştir ki, muhalif milletvekillerinden Hüseyin Avni ve Hakkı Hami gibi isimler şöyle bir eleştiri yapmışlardır: "Allah'ın BBM'ne vermediği yetkileri, Meclis İstiklal Mahkemelerine vermiştir."[29]

Meclis, Hilafet ve Saltanatı tanıdığını ve kurtarmayı amaçladığını belirtmekle birlikte padişahın Kanun-ı Esasi'de belirlenmiş konumunu değiştireceğini üstü kapalı bir şekilde ifade etmiştir. Olayların gelişiminden anlaşılmıştır ki, Hilafet ve Saltanata her halükârda yeni bir şekil verilecektir…

25 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*. İstanbul: Kastaş Yayınları, 2000. C.1, s. 356-358.
26 *TBMM Zabıt Ceridesi, I. 1, D. 1, C. 1*, s. 31; Gotthard Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972, s. 19-20; Bekir S. Yalçın ve İsmet Gönülal, *Atatürk İnkılâbı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1984, s. 222-229.
27 *Düstur*, 3. Tertip, C. 1, s. 4.
28 Sina Akşin, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İlk Yıllarında Fransız İhtilali'nin Etkileri", *Birinci Meclis*. (Ed. Cemil Koçak), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 1998, s. 78.
29 *TBMM Gizli Celse Zabıtları, I. 3, D. 1, C. 3*, s. 607-610.

Nitekim öyle de olmuştur; BMM, devlet sisteminde yapılacak radikal değişimlerin de önemli bir ayağını oluşturmuştur. 1922-24 arasında gerçekleştirilen değişim siyasal bir niteliğe sahip olup devlet düzeninin yeniden şekillendirilmesiyle ilgilidir. Millî Mücadele Döneminin, askeri bir zaferden öte üç adımdan oluşan bir siyasal sürece dönüştüğü, I. Meclisin de bu süreçte kritik bir role sahip olduğu görülmüştür.[30] Zafer sonrasında yaşanan büyük dönüşüm sürecinde ilk adım, Büyük Millet Meclisi ile atılmıştır...

B. MECLİS ARİTMETİĞİ

Olağanüstü koşulların sonucu toplandığında, I. Meclis, resmî olarak partilerin bulunmadığı bir meclis aritmetiğine sahipti. Meclisin açılışına gidilen süreçte seçimler, siyasî partilerin hâkimiyetinin ötesinde bireysel kimlikler üzerinden şekillenmiştir. Meclis, farklı görüşleri bünyesinde toplayarak en demokratik meclis olma özelliğini taşımaktadır; ancak bu durum siyasal parti tasnifinden değil, mebusların farklı görüşlerinden kaynaklanmıştır. Meclisin aritmetiğini de bu nedenle parti bazında yapmak pek mümkün olmamaktadır.

19 Mart 1920 tarihli talimatın ardından yapılan seçim sonucunda, 66 seçim çevresinden seçilen 363 milletvekili olmasına rağmen 14 kişinin birden fazla seçim bölgesinden seçilmiş bulunması nedeniyle BMM'nin seçilen mebus sayısı 349 olarak belirlenmiştir. Buna ek olarak Meclis-i Mebusan'dan gelen 88 milletvekili ile sayı önce 437'ye ulaşmış, ancak 34 milletvekili Meclise katılmadan istifa etmiş; böylelikle I. Dönemin toplam milletvekili sayısı nihaî olarak 403 olmuştur.[31] Bu sayının yarıya yakını (233 kişi) asker, memur ve diğer aydınlardan oluşmuştur.[32]

BMM'deki Meclis üyelerini meslekleri bağlamında tasnif etmek, Meclisin siyasî ve hukukî zihniyetini tayin etmede önemli bir yere sahiptir. Tunaya'nın aktardığı, elde edilen kesin olmayan sonuçlara göre;[33] Meclis kabarık sayıda (takriben 120 mebus) serbest meslek erbabı mebustan oluşup bunlardan en fazlasını (40 mebus) ticaretle iştigal edenler, daha sonra ise çiftçi ve ziraatçılar (32 mebus) oluşturmuştur. Serbest meslek kategorisi içinde, avukatlar (dava vekilleri) (20 mebus), gazeteciler (11 mebus) ve teknik meslek sahibi (2 mühendis mebus) milletvekili sayılabilir. Devlet memurları da serbest meslek mebusları gibi kabarık bir sayıyla (takribi 125 mebus) Mecliste yer almışlardır. Ordu mensupları, asker mebuslar, içlerinde 10'u paşa olmak üzere, 53 kişidir. Belediyeciler yaklaşık olarak 13 mebustan oluşmuştur. Mecliste, kimliği 'aşiret reisi' olarak belirlenmiş 5 mebus vardır.

BMM içinde dikkat çeken diğer bir unsur ise, ilmiye sınıfı mensubu mebus sayısının 53 olmasıdır. Bu grup müftü, müderris ve şeyhlerden oluşmaktaydı. Mecliste çok sayıda

30 Akşin, *a.g.m.*, s. 79-80.
31 Çoker, *a.g.e.*, s. 310.
32 Uğur Mumcu, *Kazım Karabekir Anlatıyor*. İstanbul: Uğur Mumcu Vakfı Yayınları, 1993, s. 53; Kadir Mısıroğlu, *Geçmişi ve Geleceği ile Hilafet*. İstanbul: Sebil Yayınevi, 1993, s. 245.
33 Tunaya, *a.g.m.*, s. 5-6.

sarıklı, tarikat taçlı ulema, şeyh bulunuyordu. Bunların içinde etkin mevkilerde görev alanlar da vardı. Örneğin Meclis başkanvekilleri tarikat erbabının ileri gelenlerinden seçilmişti. İki başkanvekilinin ikisi de şeyh idi; birisi Bektaşî ve diğeri ise Mevlevî idi.[34]

Görüldüğü üzere, BMM halkın tüm kesimlerini temsil eden gruplardan meydana gelmiş ve bu nedenle temsil seviyesi yüksek son derece demokratik bir yapıya sahiptir. Meclis, herhangi bir grubu ya da toplumsal bir sınıfı değil, tüm halkı kapsamış; son derece geniş arka plana sahip mebuslardan bir araya gelmiştir.[35] Özellikle bir sınıfa ya da bir meslek grubuna dayanmadan kurulmuş bir meclis oluşu, BMM'ni haleflerinden ayıran çok önemli bir özellik olmuştur.

Meclis aritmetiğini seçim bölgesi ve mebusların bireysel özellikleri üzerinden belirleyen Büyük Millet Meclisi, zaman içerisinde fikir ayrılıklarının, parti düzeyinde olmasa da grup düzeyinde kendisini gösterdiği bir meclis olmuştur. Söz konusu mebuslar arası fikir ayrılıkları, Meclis açıldıktan yaklaşık bir yıl sonra –rejimin temellerinin atılması ve Ankara Meclis hükümetinin millî hareketin tek meşru temsilcisi fikrinin yerleşmesinin akabinde – I. Grup ve II. Grup şeklinde tezahür etmiştir.[36] I. Mecliste iktidar ve muhalefet ilişkisinin kaynağı olarak değerlendirilebilecek bu gruplar, BMM'den sonraki süreçte yer alacak siyasal partilerin de temelini oluşturmuşlardır.

C. MECLİS FAALİYETLERİ

I. Meclis, başta savaşın yönetilmesi olmak üzere pek çok önemli görevi uhdesine almıştır. Kuvvetler Birliği uygulandığı için Meclis, yasama ve yürütmenin yanı sıra yargı alanında da inisiyatif almıştır. Meclis, yasama faaliyeti bağlamında pek çok konuda kanunlar çıkarmış ve kararlar almıştır. Bunlar içinde en önemli ikisi Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile Saltanatın İlgası kararı olmuştur.

BMM ilk başlarda, İstanbul'daki Meclisin Ankara'ya taşınmış şekli olarak düşünülmüştü; olağanüstü durum geçinceye kadar görevli bir Meclis algısı hâkimdi. Fakat zamanla durum değişti; açıkça ilan edilmese de yeni bir devlet kuruluyormuş gibi bir hava oluştu. Meclis de buna uygun yasama faaliyeti yapmaya başladı. Bunların başında da, anayasal bir kanun olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun çıkarılması gelir. Bu sıralarda, şeklen ve zahiren, Osmanlı anayasası olan Kanun-i Esasi yürürlüktedir. Ancak uygulamada temel yörüngeyi, Kanun-i Esasi değil BMM'nin çıkardığı kanunlar belirlemektedir. Teşkilat-ı Esasiye Kanunuyla da Meclisin süreç içerisinde atacağı önemli adımlara meşru bir zemin sağlanmış, Saltanatın İlgası kararı bu kanuna verilen referansla ile gerçekleşmiş olacaktır.

34 Mustafa Kara, "Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar", *Osmanlı Ansiklopedisi*, İstanbul, 1996, C. 1, s. 249.
35 Güneş, *a.g.m.*, s. 37.
36 Demirel, *a.g.m.*, s. 109.

1. 1921 Tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Çıkarılması

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun temelinde Halkçılık Programı vardır. M. Kemal Paşa, Büyük Millet Meclisi açıldıktan yaklaşık altı ay sonra, 13 Eylül 1920'de, Meclise 'Halkçılık Programı' adı altında bir tasarı sundu.[37] Halkçılık Programı adı altında verilen hükümet programı üzerine uzun tartışmalardan sonra bu program baz alınarak 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu çıkarıldı. Söz konusu Kanun'un çıkarılabilmesi için dokuz ay geçmiştir.[38]

Çıkarılan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun içinde eski düzeni sona erdirmeye ve yeni bir düzen kurmaya dönük çok önemli hükümler bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında 1921 tarihinde çıkarılan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, yeni düzenin kuruluş sürecinde atılan ilk adımdır. Nitekim Saltanatın İlgası kararında bu Kanun'a atıf yapıldığı görülecektir.

Meclise sunulan tasarıda, Hilafet ve Saltanat hakkında şu hüküm bulunuyordu: "Hilafet ve Saltanat Makamının tahlisine muvaffakiyet hasıl olduktan sonra padişah ve Halife-i Müslimin Kavanin-i esasiye dairesinde mevki-i muhterem ve mübeccelini ahzeder."[39] Özetle, Hilafet ve Saltanat Makamı kurtarıldıktan sonra halife ve padişah esas kanunlar dairesinde saygın yerini alır, deniliyordu. Bir diğer deyişle; Hilafet ve Saltanatın hukuku bilinçli olarak askıda bırakılıyordu. Bu oyalama taktiği de denilebilecek süreç, Saltanat ve Hilafetin ilgasına kadar sürdürülmüştür. Makama saygıda kusur edilmemiştir ancak o makamın hak ve yetkileri hiçbir zaman net bir şekilde belirlenmemiş ve yasaya bağlanmamıştır. Muhafazakâr mebuslar da bütün çabalarına rağmen, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na Hilafet ve Saltanatla ilgili açık bir hüküm koydurtamamışlardır.

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun en önemli amacı, yeni bir devletin kurulmakta olduğunun ima ve işaret edilmesidir. Kanun'a, Hilafet ve Saltanat kavramları alınmayarak da kurulması düşünülen yeni devletin niteliği ima edilmiştir. Yeni Kanun'da padişahın görevi olan şeriatın uygulanması, BMM'nin görevi olarak sayılmıştır. Yani padişahın görevi, bu düzenlemeyle Meclise aktarılmıştır. Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta, yeni Kanun'da geçen "hâkimiyet-i milliye esasına dayanan bir hükümet" ifadesinin cumhuriyet anlamına geldiğini yazmıştır.[40]

Esasında hukukî bir metin olmaktan ziyade siyasî bir metin olan 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, kâmil manada bir anayasa değildir. Hukuken, geçici bir döneme ait geçici bir belge niteliği taşımaktadır. Çünkü Ankara'da henüz kâmil manada bir devlet yoktu; Ankara resmen İstanbul'u yani Osmanlı Devleti'ni tanıyordu. (Büyük devletler de devlet olarak Ankara'yı değil İstanbul'u, Osmanlı Devleti'ni tanıyorlardı.) Bu yeni Kanun'u tam manasıyla anayasa olmaktan alıkoyan bir diğer husus ise, Teşkilat-ı Esasiye

37 Aykut Kansu, "Kemalist 'Yeni Düzen' Projesine Direniş (1920-1923)", *Birinci Meclis*. (Ed. Cemil Koçak), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 1998, s. 143.

38 Kemal Atatürk, *Nutuk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989, s. 376-400; Hamza Eroğlu, *Türk İnkılâp Tarihi*. Ankara: Savaş Yayınları, 1990, s. 111-112.

39 *TBMM Zabıt Ceridesi, I. 1, D. 1, C. 1, s. 179-186 ve C. 5*, s. 370.

40 Atatürk, *a.g.e.,* s. 293.

Kanunu'nun, yetersiz olduğu tüm konularda 1909 tarihli Kanun-i Esasi'nin yürürlükte olduğunu kabul etmiş olmasıdır.

Son tahlilde Kanun'un asıl hedefi Sultan-Halife idi. İttihatçıların, 1876 tarihli Kanun-i Esasi'de 1909 yılında yaptıkları değişiklikler ile padişahın yetkileri büyük oranda elinden alınmıştı. Kanun-i Esasi üzerinde yapılmış yeni bir değişiklik mahiyetindeki 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile de padişaha bırakılmış son yetkiler de elinden alınmıştır.

2. Saltanatın İlgası Kararı

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, içine girilen yeni döneme ait bir işaret fişeği niteliğindeydi. Başlayacak olan değişimler zincirinin ilk adımı idi. BMM süresince değişimler zincirinin ikinci ve önemli halkası Saltanatın İlgası olmuştur. Esasında genel literatürde "Saltanatın İlgası" olarak yer alan gelişme, fiilen Osmanlı Devleti'nin sona erdiğinin ilanıdır. Saltanatın İlgası ile Osmanlı Devleti'nin tarihe intikal ettiği ilan edilmiştir. Hilafetin İlgası kararına kadar halifeliğin hanedanda kaldığı geçici bir yapı sürecektir.

Saltanatın İlgası sürecinde iki karar alınmıştır. Önce BMM 30 Ekim 1922 tarihinde, 307 numaralı "Osmanlı İmparatorluğu'nun İnkıraz Bulup BMM Hükümeti Teşekkül Ettiğine Dair Heyet-i Umumiye Kararı"nı almıştır. Kararda şu ifadeler yer almıştır:

> "Osmanlı İmparatorluğu'nun münkariz olduğuna ve BMM Hükümeti teşekkül ettiğine ve yeni Türkiye hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu yerine kaim olup onun 'hudud-u millî dâhilinde yeni varisi' olduğuna ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile hukuk-u hükümranı milletin nefsine verildiğinden İstanbul'daki Padişahlığın madum ve tarihe müntekil bulunduğuna… ve Türk Hükümeti'nin hakk-ı meşruu olan Makam-ı Hilafeti esir bulunduğu ecnebilerin elinden kurtaracağına karar verildi."[41]

1-2 Kasım 1922 tarihine ait "TBMM'nin Hukuk-u Hakimiyet ve Hükümraninin Mümessil-i Hakikisi Olduğuna Dair Heyet-i Umumiye Kararı" başlıklı karar metni ise şöyledir:

> "Osmanlı İmparatorluğu tarihe intikal edip yerine yeni ve millî bir Türkiye devleti… Padişahlık merfu (kalkmış, kaldırılmış) olup yerine TBMM kaim olmuştur. (…) Binaenaleyh TBMM berveçhi ati mevaddı neşr ü ilana karar vermiştir:
>
> 1. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile Türkiye halkı hukuk-u hakimiyet ve hükümranisinin mümessil-i hakikisi olan TBMM'nin şahsiyet-i maneviyesinde gayr-i kabil-i terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere temsile ve bilfiil istimale ve irade-i milliyeye istinat etmeyen hiçbir kuvvet ve heyeti tanımamağa karar verdiği cihetle Misakı Millî hudutları dahilinde TBMM hükümetinden başka şekl-i hükümeti tanımaz. Binaenaleyh Türkiye halkı hakimiyet-i şahsiyeye müstenit olan İstanbul'daki şekl-i hükümeti 16 Mart 1336 (1920)'den itibaren ve ebediyyen tarihe ve müntakil addeylemiştir.

41 *Düstur*, 3. Tertip, 3. Cilt, s. 99.

2. Hilafet, Hanedan-ı Ali Osman'a ait olup halifeliğe TBMM tarafından bu Hanedanın ilmen ve ahlaken erşed ve eslah olanı intihap olunur. Türkiye Devleti Makam-ı Hilafetin istinatgahıdır."[42]

Görüldüğü üzere Meclisin aldığı bu kararlar, Padişahlığın kaldırılmasını ilan ederken Hilafetin, Hanedan'a ait olmak üzere devam ettirileceğini ancak yeni halifenin seçiminde TBMM'nin yetkili olduğu karar altına alınmıştır.

Meclisten Saltanatın İlgası kararını çıkartmak kolay olmamıştır. Mebuslar karara muhalefetlerini Meclise gelmeyerek ifade ediyorlardı. Nitekim ilk oylamada gerekli çoğunluk sağlanamamıştır. Bütün uyarılara rağmen oylamaya sadece 136 milletvekili katılmış, 132 kabul, 2 ret, 2 çekimser oy çıkmış, karar yeter sayısı bulunamayınca oylama ertesi günkü 2. tura bırakılmıştır.[43] Toplantı yeter sayısı için 25 milletvekili daha gerekliydi. 30 Ekim'de Mecliste yaşanan bu tartışmaların ve sonucun ardından 1 Kasım günü TBMM tekrar aynı gündemle toplanmıştır. Bir önceki gün Hilafet Makamının durumunun net olmamasından dolayı toplantıya katılmayan milletvekilleri, durumun netleşmesi üzerine bu oturuma katılmışlardır. Bu milletvekilleri, saltanatın kaldırılması ve Hilafet Makamının Osmanlı ailesinden birisine TBMM tarafından verilmesi yönünde bir önerge hazırladılar ve Meclise sundular. Bu önergenin de dikkate alınarak Kanun'un düzeltilmesi üzerine, oturuma katılan milletvekillerinin büyük kısmının oyları ile saltanatın kaldırılması kabul edildi.

Esas itibariyle saltanatın oylaması işlemi açık ve net bir şekilde yapılmamıştır. Oylar sayılmadığı için kaç evet, kaç hayır oyu çıktığı belli olmamıştır. İlk oylamaya katılmayarak engelleyen muhafazakâr mebuslar, hilafetle ilgili muğlâklığın giderilmesi üzerine ikinci gün oturuma katılmışlardır ancak sayım yapılmadığından sonuçlarda netlik tespit edilememiştir.

1 Kasım 1922 günü yapılan müzakereler sırasında Mustafa Kemal Paşa söz alarak dini bilgiler ve dini gerekçelerle bezenmiş bir konuşma yapmıştır. Konuşmasının esasını, "Saltanatın kötülenmesi ve Hilafetin övülmesi" oluşturmuştur. Genel olarak "Hilafeti elinde tutan bir Türkiye"nin öneminden ve bir nevi "Türk-İslam sentezi"nden bahsetmiştir. Paşa konuşmasında laik bir söylem değil tamamen dinsel bir söylem kullanmış ve Saltanatın İlgasının dine uygunluğundan bahsetmiştir.[44]

Saltanatın İlgası kararının, esbab-ı mucibe (gerekçe) niteliğindeki giriş kısmında şu ifadeler yer almaktaydı:

"Türk Milleti Saray ve Bab-ı Ali'nin hıyanetini gördüğü zaman Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu ısdar ederek, onun birinci maddesi ile hakimiyeti padişahtan alıp bizzat millete ve İkinci maddesi ile icrai ve teşrii kuvvetleri onun yed-i kudretine vermiştir. Yedinci madde ile de harp ilanı[45], sulh akdi gibi bütün hukuk-u hükümraniyi milletin

42 Yalçın ve Gönülal, *a.g.e.*, s. 287.
43 *TBMM Zabıt Ceridesi, I. 1, D. 1, C. 1*, s. 269-298.
44 Atatürk, *a.g.e.*, s. 458-459; Seçil Akgün, *Hilafetin Kaldırılması ve Laiklik*. Ankara: Temel Yayınları, 2006, s. 69.
45 7. madde'de "harp ilanı" deyimi yerine, "vatan müdafaası ilanı" deyimi geçmektedir. Suna Kili ve Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s. 92, s. 115; Yalçın ve Gönülal, *a.g.e.*, s. 237.

> nefsinde cem eylemiştir. Binaenaleyh o zamandan beri eski Osmanlı İmparatorluğu tarihe intikal edip yerine yeni ve millî bir Türkiye Devleti, yine o zamandan beri Padişahlık merfu olup yerine BMM kaim olmuştur. Millet şahsi hükümranlık… esası üzerine müesses bir Saltanat yerine asıl halk kitlesinin ve köylünün hukukunu himaye ve saadetini tekeffül eden bir 'halk hükümeti iradesi' tesis ve vaz etmiştir." İki maddelik Karar'ın birinci maddesinde şu ifadeler yer aldı: "Teşkilatı Esasiye Kanunu ile Türkiye Halkı… Misak-ı Millî hudutları dâhilinde BMM Hükümetinden başka şekl-i hükümeti tanımaz. … İstanbul'daki şekl-i hükümeti 16 Mart 1920'den itibaren ve ebediyyen tarihe müntakil addeylemiştir." İlga kararının ikinci maddesi, üzerinde kavgaların olduğu maddedir. Bu madde karara, ikinci bir takrirle ilave edilmiştir. İlave Hilafetle ilgilidir: "Hilafet; Hanedan-ı Al-i Osman'a ait olup halifeliğe BMM tarafından bu hanedanın ilmen ve ahlaken erşed ve eslah olanı intihap olunur. Türkiye Devleti Makam-ı Hilafetin istinatgahıdır."[46]

Bu karara göre "Yeni ve Millî" bir Türkiye Devleti kurulmuş oluyordu. Hilafetin dayanağı da yeni kurulan bu devletti. Halifeyi seçme yetkisi de bu Devletin Meclisindeydi. Dolayısıyla Hilafetin geleceği tamamen bu yeni kurulan devletin inisiyatifine bırakılmış oluyordu. Dayanak olan devlet artık istediği zaman Hilafetten desteğini çekebilir ve onu yıkabilirdi… Nitekim 1924 yılında bu da gerçekleştirilmiş olacaktır.

Saltanat ile ilgili olarak Meclisin aldığı kararlarda aslında açıkça "Saltanat'ın ilga edildiği"nden bahsedilmez. Alınan kararlarda, "İstanbul'daki şekl-i hükümetin 16 Mart 1920 tarihinden itibaren tarihe intikal ettiğinden" bahsedilir; hakimiyetin Mecliste olduğu vurgulanır. Ayrıca, Saltanat-ı Şahsi'den Saltanat-ı Millî'ye geçildiğinden bahsedilmiştir.

Saltanatın İlgası kararı, temelinde, hukukî değil siyasî bir karardır. Konu hukukî açıdan genel kurulda tartışılmamıştır. Karar alınırken hukukun ötesinde siyaset gözetilmiştir. Steinhause'a göre de gerek Saltanatın gerekse Hilafetin kaldırılması kararları, hukukî açıdan değil tamamen politik yollardan alınmıştır.[47] Bunun yanı sıra, BMM'nin çeşitli kararlarında Kanun-i Esasi'nin yürürlükte olduğu açıkça söylenmiştir. Dolayısıyla padişahın hukukunu düzenleyen Kanun-i Esasi maddeleri ancak bir anayasa değişikliği ile ilga edilebilirdi. Hâlbuki Saltanatın İlgası kararı sıradan bir genel kurul kararı ile sonuca bağlanmıştır.

D. DÖNEMİN ÖNE ÇIKAN İSİMLERİ

I. Meclis, Türkiye siyaset deneyiminde zaman içerisinde yaşanan amaçsal ve yapısal dönüşümlerin ilk uygulayıcısı olması bakımından önem kazanmış bir kurumdur. BMM'nin dinamiklerini anlamak için Meclis faaliyetlerinin yanı sıra, dönemin öne çıkan figürlerini ele almanın önemli olacağı düşünülmektedir. I. Meclisin açılmasını izleyen ve II. Meclise gidilen süreçte, siyasî kimlikler özelinde vuku bulan gelişmeler, yaşananlar karşısında mebusların takındığı tavır ve tutumlar, şüphesiz üzerinde durulması gereken konulardır.

46 *Düstur*, 3. Tertip, 3. Cilt, s. 102.
47 Kurt Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995, s. 101.

Öncelikle I. Meclis, ideolojik daha da önemlisi dini anlamda pek çok farklı arka plana sahip milletvekilinden meydana gelmiştir; bu özelliği dolayısıyla da son derece renkli bir kimliğe sahip bir meclis olarak tanımlanabilir. Meclisteki bu çeşitlilik, BMM'nin olağanüstü bir dönemde –hem dinî hassasiyetleri kucaklama hem de yeni birtakım adımlar atma gayesini barındıran işgal sürecinde– açılmış olmasıyla ilişkilidir.

Önderliğini Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı Büyük Millet Meclisi, her ne kadar partilileşmeyi ilk etapta reddetse de farklı görüşlerin zaman içerisinde kutuplaştığı bir yer haline gelmiştir. Bu noktada Meclisin önemli simalarını iktidar ve muhalefete yön veren isimler üzerinden değerlendirmek, hem BMM işlediği süre boyunca yaşanan olayları hem de Meclisin kapatılmasına giden süreci anlamayı kolaylaştıracaktır.

10 Mayıs 1921'e kadar, yani BMM'de Birinci Grup kurulana kadarki dönemde rejimin temelleri atılmış ve yasal düzenlemeler kapsamında Mustafa Kemal'in özelinde ciddi bir yetki toplanması gerçekleşmiştir. Mustafa Kemal Paşa hem yasama hem de yürütme organlarının başı olarak yer almış en önemli figür haline gelmiştir. Mustafa Kemal'in aday gösterme yetkisi ile, yalnızca birlikte çalışmak istediği kişiler vekil olabiliyordu. Mustafa Kemal Paşa, başından beri Meclisin çoğunluğundan destek görmüş ve bununla birlikte Mecliste kendisine yakın milletvekillerinden bir grup oluşturmuştur. Bu sayede Meclis çoğunluğunu örgütlü bir yapı içine girdirmeyi amaçlamıştır.[48]

Meclis Başkanı M. Kemal Paşa'nın önderliğindeki I. Grup, bazı istisnai durumlar hariç, genel olarak Meclise hâkim grup olmuştur. Bu grubun önde gelen isimleri aynı zamanda Millî Mücadelenin ve hükümetin öncü isimleridir. Bunlar, M. Kemal Paşa başta olmak üzere, Kazım Karabekir, Rauf Bey, İsmet Paşa, Fevzi Paşa, Refet Paşa ve Ali Fuat Paşa gibi isimlerdir…

Birinci Grubun kurulduğu tarihten İkinci Grubun kuruluğu zamana kadar Mustafa Kemal'in destekçisi iktidar yanlısı mebuslar ile örgütsüz muhalif (ve genellikle muhafazakâr) mebuslar pek çok konuda çatışmıştır. Ve söz konusu muhalif hareket, Temmuz 1922'de İkinci Grub'u meydana getirmiştir. Meclisin açılmasından itibaren iki yılı aşkın süre boyunca örgütlü olarak ortaya çıkmak yerine, Mecliste bireysel çıkışlar yapan muhalifler, örgütlü bir hal alarak eleştirilen hususları daha kolay bir şekilde sonuca ulaştırmayı amaçlamışlardır.[49]

İşte dönemin kimi simalarını önemli kılan bu nokta, bahsi geçen iktidar-muhalefet ilişkisinden oldukça beslenmiştir. Muhalefete önderlik yapanlardan Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey, Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey ve Sivas mebusu Rauf Bey gibi isimler, bu kanadın önde gelen isimleri olmuştur. Hüseyin Avni Bey, hemen her konuda kürsüde söz alarak kaşıt görüşlerini dile getirmekten çekinmemiştir.[50] Meclisin yetki genişliğine

48 Demirel, *a.g.m.*, s. 112-113.
49 Demirel, *a.g.m.*, s. 114.
50 Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*. 3. Cilt, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, No: 4, 1994, s. 392.

dair eleştirel görüşlerini ise daha I. Meclis açıldığı ilk günden itibaren dile getirmiştir: "Allahın BMM'ne vermediği yetkileri Meclisin İstiklal Mahkemelerine verdiğini" dile getiren Hüseyin Avni Bey, "ihtilalin de bir hukuku olduğunu"[51] çok kez vurgulayarak Meclisi hukuka riayet etmesi gerektiğiyle ilgili uyarmıştır. Rauf Bey ise Lozan Görüşmeleri için Lozan'a giden heyetin içinde bulunmuş, ancak Başdelege İsmet Bey ile pek çok kez fikir ayrılığına düşmüştür.[52]

Dönemin önemli olayları arasında yer alan muhalif Ali Şükrü Bey'in Mustafa Kemal Paşa'nın muhafız alayı komutanı tarafından öldürülmesi hadisesi ise Mart 1923'te I. Meclisteki gerginliğin boyutunu anlamak ve öncü simaların söz konusu kutuplaşmadan ne denkli etkilendiğini görmek adına kritiktir. Önde gelen muhaliflerden olan ve İkinci Grup'un yayın organı *Tan* Gazetesi'nin sahibi Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey de hemen her oturumda söz alarak kürsüde eleştirilerini dile getiren bir isimdi. 1923 yılının Mart ayının son günlerinde Mecliste bulunmadığı dikkatleri çekmiş, her yerde aranmasına rağmen bulunamamıştı. Bir süre sonra, Ali Şükrü Bey'in Topal Osman tarafından öldürüldüğü ortaya çıkmıştır.[53] Bu gelişmeler, yeni seçim kararının alınmasında da etkili olmuştur.

Gelinen noktada İkinci Grup mebusları için Mecliste can güvenliği sorunu gündeme gelmiştir. Bu süreçte Mustafa Kemal Paşa da, bu Meclisten umudunu kaybetmiş ve yeni bir meclisin gerekliliğini savunmuştur. Esasında genel bağlamda sürecin ve özel olarak da I. Meclisin şüphesiz en önemli figürü olan Mustafa Kemal Paşa, gün geçtikçe istediği şekilde bir Meclis sağlanamadığını görmesiyle, yasama ve yürütmenin başkanı olarak muhalefeti ve muhalefetin önemli simalarını eleştirmeye başlamış; süreci kendi istediği doğrultuda yönlendirmek istemiştir.

E. MECLİSİN KAPATILMASI

I. Meclis homojen bir meclis değildi; siyaseten çoğulcu bir yapıya sahipti. Ancak temelde iki grup ön plandaydı; genel olarak üstünlük I. Grup'taydı. Ancak I. Grup Meclisteki üstünlüğünü sonlara doğru yer yer kaybetmeye başlamıştı. I. Grup, bu Meclis yerine daha homojen ve daha kontrol edilebilir bir Meclis arzu ediyordu. Dönemin sonuna doğru iki grup arasındaki gerilim iyice artmıştı.

I. Meclisi kapatılma sürecine götüren en önemli olay, Lozan Görüşmeleri sırasında yaşanmıştır. Meclisin Lozan sürecindeki gidişatı onaylamama yönündeki eğilimi I. Meclisin çalışmalarını etkileyerek kapatılmasına sebep olan süreci başlatmıştır. I. Meclise ait kritik gelişmelerden biri olarak sayılabilecek Lozan Görüşmeleri süreci, I. Meclisin sonlarında başladığı için Meclisin kapatılması başlığı ile bir arada ele alınmıştır.

51 *TBMM Zabıt Ceridesi, I. 3, D. 1, C. 3*, s.607-610.
52 Çoker, *a.g.m.*, s. 882.
53 Demirel, *a.g.m.*, s. 130; Çoker, *a.g.m.*, s. 924.

Lozan süreci, Saltanatın İlgası kararından önce I. Meclis Döneminde başlayıp Hilafetin ilgasından sonra Lozan'ın İngiltere tarafından onaylanmasıyla II. Meclis Döneminde tamamlanmıştır. Bu süreç içinde çok önemli gelişmeler ve kırılmalar olmuştur. Bu süreç aynı zamanda Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişi de temsil eder. Lozan, Türkiye'nin dış politikasına yön veren bir belge olmasının yanı sıra, iç politikasına, hukukî ve siyasî kurumlaşmasına etki etmiş bir belgedir.

Mustafa Kemal Paşa, çok önem verdiği Lozan Konferansı için başmurahhas olarak kendisine sadık olarak gördüğü İsmet Paşa'yı seçmiştir. Diplomasi konusunda İsmet Paşa'ya göre daha tecrübeli olan Rauf Bey ve Karabekir Paşa'yı tercih etmemiştir. Bunun en önemli nedeni ise hem Rauf Bey'in hem de Karabekir Paşa'nın gerekli gördüklerinde, muhalif olmak pahasına kendi görüşlerini söylüyor olmalarıdır. Murahhas seçimiyle ilgili Karabekir anılarında şunları dile getirmiştir: "Mustafa Kemal Paşa, hakkımdaki düşüncesini şöylece ifade etti: 'Sulh heyetimize seni başmurahhas olarak gönderemem… İsmet Paşa'yı göndereceğim, çünkü sözümden çıkmaz.'…"[54]

Lozan'a giden Türkiye heyetinin psikolojisi üzerinde de durmak gerekir. Görüşmeler öncesinde, Saltanatın İlgası kararıyla Osmanlı Devleti tarihe intikal etmişti. TBMM Hükümeti ise henüz tam anlamıyla bir devlet olarak tanınmıyordu ve bağımsızlığı tasdik edilmemişti. Türkiye heyetinin içinde bulunduğu şart ve koşullar gereği birincil hedefi "her ne pahasına olursa olsun yeni devletin bağımsızlığını büyük devletlere kabul ettirmek" şeklinde olmuştur. Lozan'a diplomasi konusunda yeterli tecrübe ve birikim sahibi insanların gönderilmediği de söylenebilir.

Ankara'nın Lozan'daki hedefi, büyük devletler, özellikle de İngiltere tarafından bağımsızlığı tanınmış bir devlet olmaktı. İsmet Paşa, Konferans öncesi Paris'te basına şu açıklamayı yapmıştı: "Bütün mücadelemizin tam bağımsızlıktan başka amacı yoktur."[55] En az Türkiye heyeti kadar sulhü isteyen ikinci bir devlet de İngiltere'ydi. İngiltere, I. Dünya Savaşı'nın yorgunluğunu henüz atamamıştı; savaşı kazanmıştı ama büyük kayıplar vermişti. İngiltere'nin hem ülkesini yeniden imar etme hem de diğer galip devletlerle birlikte yeni bir dünya düzeninin temellerini atması gerekiyordu. İngiltere'nin sulh istemesinin en önemli nedenlerinden birisi de sömürgesi altında bulunan Müslüman ülkelerde rahat hareket etmek istemesiydi.

Lozan Görüşmeleri iki dönemden oluşur. İlk dönemde temel konular bağlamında bir uzlaşma sağlanamamış ve konferans kesintiye uğramıştır. Bu kesinti üzerine Türk heyeti Ankara'ya dönmüş ve yaşanan süreçle ilgili Meclise bilgi vermiştir. Meclisteki görüşmeler çok sert geçmiş, muhalif mebuslar yaşananları sert bir dille eleştirmişlerdir. İşte Meclisi kapanma sürecine götüren ilk adımlar bu sert müzakerelerde atılmıştır.

54 Kazım Karabekir ve Hz. F. Özerengin, *Paşaların Kavgası-İnkılap Hareketlerimiz*. İstanbul: Emre Yayınları, 1993, s. 92.

55 Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 366.

I. Mecliste Lozan'ın sadece ilk dönem çalışmaları müzakere edilebilmiştir. Bu müzakerelerde yaşananlar, Meclisin muhtemel bir antlaşmayı onaylamayacağı yönünde bir izlenim doğurmuştu. inkıta (kesinti) döneminde Meclis feshedilmiş ve Lozan'ı II. Meclis onaylamıştır.

Lozan'da 20 Kasım 1922'de başlayan görüşmeler, 4 Şubat 1923 tarihinde kesilerek inkıta dönemine girilmiştir. Mecliste Lozan ile ilgili ilk görüşme 7 Şubat 1923 tarihli gizli celsede yapılmıştır. Süreç içerisinde muhalif mebusların yakındığı konuların başında, Lozan Görüşmeleriyle ilgili bilgi ve belgelerin tam ve anlaşılır bir şekilde kendilerine verilmediği iddiaları olmuştur. Muhaliflere göre İsmet Paşa, gelişmelerden çoğunlukla sadece Mustafa Kemal Paşa'yı haberdar etmekteydi.

Daha sonra yapılan açık müzakerelerde ise Antlaşma projesi bölümler halinde tartışılmıştır.[56] Ancak müzakereler kesin bir neticeye vardırılamamıştır. Mustafa Kemal Paşa, bu Meclisten ümidini kesmiş ve yeni bir meclisin gerektiği fikrindedir. Görüşlerini Nutuk'ta şöyle dile getirmiştir:

> "Meclisin müspet ve menfi bir karar vermesi imkânsız hale geldi. Bizim, sarih olarak anladığımız şu idi ki, muhalifler, sulh meselesini, Mecliste, ihtirasata vasıta ittihaz etmek istiyorlardı… Bu halet-i ruhiyede bulunan Meclis ile sulh meselesini intaç etmenin müşkil olacağını görmek tabii, fakat mucib-i teessür idi. (…) Artık tereddüde mahal kalmamıştı ki, Meclis tecdit olmadıkça (yenilmedikçe) millet ve memleketin ağır ve mes'uliyetli işlerini tedvir etmeğe imkân yoktur."[57]

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Meclisin kapatılması süreci, muhalefetin güçlenmesi ve Lozan Görüşmelerini aksatması nedeniyle hızlandırılmıştır. Sonuç itibariyle, 1 Nisan 1923'te Meclisin kapatılmasına karar verilmiş ve TBMM son toplantısını 16 Nisan 1923 tarihinde yaparak dağılmıştır.

56 Mustafa Taşyürek, *Lozan'a Hayır Diyenler*. İstanbul: İhtar Yayıncılık, 1995, s. 239-290.
57 Atatürk, *a.g.e.*, s. 479, 483.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Ankara'da ilk kez toplanan ve Cumhuriyet'in ilanına giden süreçte kritik kararların alındığı meclis olarak Büyük Millet Meclisi, Türkiye'de parlamento tarihi açısından yadsınamaz bir öneme sahiptir. İşgal sürecinde açılması, savaşı yönetmesi, üyelerinin Ankara'da toplanması, Teşkilatı Esasiye Kanunu'nu çıkarması, Saltanatı ilga etmesi, halifeyi belirlemesi ile Lozan Görüşmelerini başlatmasından ötürü I. Meclis, siyasî tarihimiz açısından son derece önemli ve kurucu bir rol oynamıştır. Bu müstesna önemi sebebiyle siyasî, hukukî, sosyal ve tarihî bağlamda çok sayıda araştırmaya konu olan I. Meclis, bu çalışmada "Yüzüncü Yılında Türkiye Büyük Millet Meclisinin Tarihi, Oluşumu, Çalışma Yöntemleri ve İşlevleri" bağlamında ele alınmıştır.

Çalışma kapsamında Meclisin ortaya çıkış dinamiklerine, faaliyette bulunduğu süre zarfında alınan önemli kararlara ve 1923'e gidilen süreçte TBMM'nin doğurduğu sonuçlara, Meclisin hukukî arka planına oranla daha fazla yer verilmiştir. Zira TBMM, sürecin de gösterdiği üzere hukukî olmaktan çok siyasî birtakım adımları ön plana almış bir Meclis olmuştur. Dönemin olağanüstü koşulları, I. Meclisin kuruluşu, seçim süreci, seçim sistemi ve siyasî partiler gibi hukukî/teknik düzenlenmelerin sistematik olarak tayin edilememesine sebep olmuştur. Ülkedeki işgal durumu, olağanüstü halde toplanan bu Meclise ait iç düzenlemelerin diğerlerinden ziyadesiyle farklı olmasının önündeki en büyük etmendir.

I. Meclisi Türk siyaseti adına referans noktası kılan birtakım kendine has özellikleri bulunmaktadır. Bunlar şüphesiz ki, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu çıkarması, Saltanatın İlgası kararını alması ve ardından yeni devletin kurulmasında resmî bir adım olacak olan Lozan Görüşmelerini başlatması olarak sayılabilir. I. Meclis, oluşumu ve yapısı itibariyle son derece demokratik ve çoğulcu bir meclisti. I. Meclisin açılışından itibaren dini referanslara vurgu yapan bir görünüme önem verdiğini de kaydetmek gerekir.

Son tahlilde söylemek gerekirse I. Meclis, bir geçiş döneminin kurumuydu. Bu Meclis, bir geçiş döneminde görülebilecek çelişkiler, çatışmalar ve uzlaşmalara sahne olmuştur. İlk başlarda, savaşı yönetme ve zafere ulaşma aşamasında, farklılıklar öne çıkarılmamış, birlik ve beraberlik ruhu Meclise egemen olmuştur. Ancak zaferden sonra, siyasî ve ideolojik farklılıklar ortaya çıkmaya başlamış ve bu andan itibaren gruplar arasındaki ilişkiler gerilmeye başlamıştır. Gerginliklerin yönetilemez bir noktaya ulaştığı anda da Meclis kapatılmıştır.

Sonuç itibariyle I. Meclis, esas misyonu olan savaşı yönetme ve kazanma görevini hakkıyla yerine getirmiş başarılı bir Meclistir; gazi bir Meclistir… I. Meclis, aldığı temel kararlarla da Türkiye açısından bir çağın kapanıp bir çağın açılmasını sağlamış öncü bir Meclistir.

KAYNAKLAR

Birincil Kaynaklar

Düstur, 3. Tertip

TBMM Zabıt Ceridesi

TBMM Gizli Celse Zabıtları

Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1992.

Kitap ve Makaleler

Akgün, S. (2006). *Hilafetin Kaldırılması ve Laiklik*. Ankara: Temel Yayınları.

Akşin, S. (1998). "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İlk Yıllarında Fransız İhtilali'nin Etkileri", *Birinci Meclis*. (Ed. Cemil Koçak), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, ss. 63-82.

Atatürk, K. (1989). *Nutuk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Cebesoy, A. F. (1953). *Siyasi Hatıralar*. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları.

Çoker, F. (1994). *Türk Parlamento Tarihi*. 1. Cilt, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, No: 4.

Çoker, F. (1994). *Türk Parlamento Tarihi*. 3. Cilt, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, No: 4.

Demirel, A. (1998). "Birinci Meclis'te İktidar ve Muhalefet", *Birinci Meclis*. (Ed. Cemil Koçak), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, ss. 109-131.

Erat, M., "Faruk Özerengin ile Kazım Karabekir Üzerine", *Yeni Şafak*, 23.1.1996.

Erat, M., "Prof. Dr. Faruk Özerengin ile Kazım Karabekir Üzerine", *Yeni Şafak*, 24.1.1996.

Eroğlu, H. (1990). *Türk İnkılap Tarihi*. Ankara: Savaş Yayınları.

Güneş, İ. (1998). "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Toplanması ve Nitelikleri", *Birinci Meclis*. (Ed. Cemil Koçak), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 1998, ss. 25-46.

Hüseyni, Muhammed E. (1970). *Filistin Müftüsü'nün Hatıraları*. Libya.

Jaschke, G. (1972). *Yeni Türkiye'de İslamlık*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Kansu, A. (1998). "Kemalist 'Yeni Düzen' Projesine Direniş (1920-1923)", *Birinci Meclis*. (Ed. Cemil Koçak), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, ss. 135-161.

Kansu, M. M. (1968). *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürkle Beraber*, Cilt: 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kara, M. (1996). "Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 1. İstanbul: İz Yayıncılık.

Karabekir, K. Ve H. F. Özerengin (1993). *Paşaların Kavgası-İnkılap Hareketlerimiz*. İstanbul: Emre Yayınları.

Kayani, M. Han. "Güneydoğu Meselesi ve Büyük Türkiye", *Yeni Şafak*, 2.8.1996.

Kocatürk, U. (1988). *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Kili, S. ve Gözübüyük, Ş. (1985). *Türk Anayasa Metinleri*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Mısıroğlu, K. (1993). *Geçmişi ve Geleceği ile Hilafet*. İstanbul: Sebil Yayınevi.

Mumcu, U. (1993). *Kazım Karabekir Anlatıyor*. İstanbul: Uğur Mumcu Vakfı Yayınları.

Selek, S. (2000). *Anadolu İhtilali*, C.1. İstanbul: Kastaş Yayınları.

Söylemez, H. "İngilizlerden İki Gemi Alacağımız Var", *Aksiyon*, 24.1.1998.

Steinhaus, K. (1995). *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Taşyürek, M. (1995). *Lozan'a Hayır Diyenler*. İstanbul: İhtar Yayıncılık.

Tunaya, Tarık Z. (1998). "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri", *Birinci Meclis*. (Ed. Cemil Koçak), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, ss. 3-22.

Yalçın, B. S. ve Gönülal, İ. (1984). *Atatürk İnkılabı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

PARLAMENTO TARİHİMİZDE "II. MECLİS"

ŞEREF İBA

PARLAMENTO TARİHİMİZDE "II. MECLİS"

Şeref İba*

GİRİŞ

TBMM'nin, 11.08.1923 tarihinde başlayan ve 02.09.1927 tarihinde sona eren II. Yasama Dönemi parlamento tarihimizde önemli bir konuma sahiptir. II. Meclis şeklinde de nitelendirilen bu yasama dönemi, yeni devletin kuruluşuyla ilgili kritik siyasî adımların yanı sıra hukuk reformlarının tamamlanmasına yönelik yasama faaliyetleriyle dikkat çekici izler bırakmıştır.

İkinci Dönemde, cumhuriyetin ilanıyla hükümet sistemi tercihi belirginleşmiş ve 1924 Anayasası (Teşkilat-ı Esasiye Kanunu) ile de anayasa sistematiğine uygun ve aynı zamanda Osmanlı Anayasası'nı yürürlükten kaldıran yeni bir Anayasa yapılmıştır. Yeni siyasî sistemi kararlaştıran ve Anayasa'yı kabul eden II. Meclisin "Kurucu Meclis" niteliğine sahip olup olmadığı tartışmalıdır.

Bu çalışmada, İkinci Yasama Döneminde öne çıkan sosyo-ekonomik ve siyasî gelişmeler çerçevesinde 1923 seçimlerinin arka planı, özellikle seçim sistemi, seçme ve seçilme hakkı ve İkinci Dönem milletvekili genel seçimleri ve sonuçları incelenmiştir. Dönemin kendine has özelliklerinin sergilenmesi bağlamında, Meclisteki önemli tarihi ve siyasî hadiseler, Meclis dışındaki yansımalarıyla birlikte ele alınmıştır.

İkinci Meclisin, siyasî sistem içerisindeki güçlü aktör konumunun ve Kurucu Meclis niteliğinin ortaya konulabilmesi için genel istatistikler değerlendirilmiş ve bazı olaylar ve örneklere ağırlık verilmiştir. Bu kapsamda, yasama ve denetim faaliyetleri, tutanaklar ve diğer yasama arşiv belgeleri ve temel tarih eserleri, çalışmanın dayandığı temel kaynaklar arasındadır.

I. BİRİNCİ MECLİSTEN İKİNCİ MECLİSE GEÇİŞ SÜRECİ

A. 1923 SEÇİMLERİNE DOĞRU TARİHİ VE POLİTİK GELİŞMELER

Birinci Dönem TBMM, 01.04.1923 tarihinde 369 Sayılı Heyet-i Umumiye Kararı ile seçimlerin yenilenmesine karar vermiş, son toplantısını da 15 Nisan 1923 günü yapmıştır. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 5. maddesinde "*Sabık heyet lahik heyetin içtimaına kadar vazifeye devam eder…*"[1] şeklindeki hüküm gereği, eski Meclis yeni Meclisin toplanmasına kadar göreve devam ettiğinden İkinci Dönemin başlangıç tarihi olarak yeni seçilen TBMM'nin çalışmaya başladığı 11.08.1923 tarihini esas almak gerekmektedir.

* Doç. Dr., TBMM.

1 Parlamentonun sürekliliği ilkesi hakkında tarihçe ve geniş bilgi için bkz. Şeref İba, *Parlamento Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi, 6. Baskı, 2017, s. 38-40.

1921 Anayasası'nın madde-i münferide hükmündeki atıf sebebiyle *TBMM'nin hilafet, saltanat, vatan ve milletin kurtarılması ve bağımsızlığına kadar sürekli toplantı halinde olmasını* düzenleyen 05.09.1920 tarihli ve 18 Sayılı Nisab-ı Müzakere Kanunu'nun 1. maddesi TBMM'nin çalışma ilkesinin hukukî dayanağını oluşturmuştur. 1921 Anayasası ile Nisab-ı Müzakere Kanunu'nun birlikte belirlediği temel hedefler gerçekleşmediği için Meclisin seçimlerinin yenilenmesini gerektirecek hukukî zorunluluk bulunmadığı halde Birinci Dönem TBMM'nin, Anayasa tarafından belirli hedeflere bağlandığı için süre yönünden açıkça sınırlandırılmamış olan milletvekili görev sürelerini sona erdirmek üzere seçimlerinin yenilendiği görülmektedir. Hilafet merkezi olan İstanbul'un işgalden kurtarılamadığı, Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı ara dönemde hukukî gereklilik oluşmadığı halde alınan seçimlerin yenilenmesine ilişkin 369 Sayılı TBMM Kararı'nın arka planında, Birinci Meclisin Son Yasama Yılında ortaya çıkan siyasî ve toplumsal gelişmelerin ve fiili durumların etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Yunus Nadi'nin 26.11.1922 tarihinde Anadolu'da Yenigün Gazetesinde yazdığı makalesi[2], Meclis seçimlerinin yenilenebileceğinin ilk habercisi olmuş ve yoğun tartışmalara yol açmıştır. Makalenin yayınlanmasından hemen sonra bazı milletvekilleri TBMM Başkanlık Divanı'na başvuruda bulunarak soruşturma açılmasını istemişlerdir. Aynı konuda verilen bir soru önergesi de Dâhiliye Vekili hakkında gensoruya çevrilmiştir. TBMM Başkanlık Divanı'nın 29.01.1923 tarihli 183. Birleşiminde Genel Kurula sunulan ve oylanarak 67 ret, 8 çekimser oya karşılık 100 kabul oyuyla benimsenen tezkeresinde, konuyla ilgili yapılabilecek hukukî bir işlem bulunmadığı sonucuna varılması sert tartışmalara ve gerginliklere yol açmıştır.[3] Kurtuluş Savaşı ve yeni devletin kuruluş sürecinde yapılan tercihlerin ortaya çıkardığı sancılar, Birinci Meclisin açılışından beri varlığını hissettiren siyasî gruplaşmaların ve muhalif yapıların siyasî anlamda belirginleşmesine zemin hazırlamıştır.[4] Mustafa Kemal, Nutuk'ta, 1920 yılı sonlarında Mecliste ortaya çıkan grupların isimlerini sıralamış ve ayrıca isimsiz ve özel amaçlı küçük grupların da faaliyetinden bahsetmiştir. Tesanüd Grubu, İstiklal Grubu, Müdafaa-i Hukuk Zümresi, Halk Zümresi, Islahat Grubu adındaki beş grubun yasama faaliyetlerini ve yürütme işlevini olumsuz yönde etkilediğini anlatmıştır.[5]

Mustafa Kemal'in görüşlerine sadık, Misak-ı Millî ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun ilkeleri çerçevesinde bir Meclis Grubu kurulması yoluna gidilmiş ve 10 Mayıs 1921 tarihinde "Birinci Grup" olarak da tanınan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun kuruluşu gerçekleştirilmiştir. Adı konulmamış iktidar yapısı veya fiili siyasî parti grubu disiplininin karşısına yaklaşık bir yıl sonra İkinci Müdafaa-i Hukuk Grubu isimli muhalif grubun çıkmasıyla, muhalefetin de siyasî parti benzeri bir yapı haline geldiği görülmüştür. İki grup arasında, özellikle yürütme mekanizmasının işlerliği bağlamında hükümet üyelerinin seçilme usulü noktasında tartışmalar yaşanmıştır. İcra vekillerinin, Meclis Başkanı Mustafa Kemal'in onayladığı adaylar arasından TBMM Genel Kurulunda salt çoğunlukla seçilmesi

2 Yunus Nadi (Abalıoğlu), "Yeni Bir Cidal Devri", *Anadolu'da Yenigün*, 26 Kasım 1922, s. 1.
3 *TBMM Zabıt Ceridesi, (Devre:1), Cilt. 27, İçtima: 183*, s. 44.
4 Işıl Çakan, *Türk Parlamento Tarihinde II. Meclis*. İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1999, s. 9-11.
5 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: II (1920-1927). Haz. Zeynep Korkmaz, Ankara: Başbakanlık Basımevi, s. 404.

esasına geçildikten sonra muhalifler çekimser oy kullanarak, bakan seçiminde yeterli çoğunlukların elde edilmesini engellemek istemişlerdir. Böylece, Meclis Genel Kurulunda bakan seçimleri, tekrarlanan oylamalara ve uzayıp giden turlara yol açtığı için parlamento zamanında kayıplara sebep olmuştur. Bu şekilde muhalefetin yoğun baskısı sonuç vermiş ve hükümet oluşumunda, Meclis Başkanının aday göstermediği eski sisteme yeniden dönülmek zorunda kalınmıştır.[6]

Yeni Meclise doğru atılan adımlar konusunda farklı tezler ya da gerekçeler de ileri sürülmüştür. Örneğin, Kılıç Ali, Birinci Meclisin seçimlerinin yenilenmesinin, gruplar arası Meclis içerisindeki uyuşmazlık veya gerginlikten kaynaklanmadığını ifade etmiş, aynı zamanda dış politika bakımından savaşılan Batı Dünyasında saygınlık kazanmak için bu kararın alındığını vurgulamıştır.[7] Kazım Karabekir ise, Meclisin seçimlerinin yenilenme sebebini doğrudan dış baskılara dayandırmış ve İsmet Paşa'nın Lozan'dan bu yönde bir öneriyle geldiğini ve bunu önce kendisiyle özel görüştüklerini sonra Grup toplantısında açıkça izah ettiğini ileri sürmüştür.[8]

İkinci Meclis seçimlerine doğru giden yolda öne çıkan tezlere, iç ve dış gelişmelere Muhalif Grubun tanınmış hatibi Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey'in ortadan kayboluşunun eklenmesi, adeta bardağı taşıran son damla olmuştur.[9] Mustafa Kemal, Nutuk'ta, Meclisin seçimlerinin yenilenmesi görüşünü paylaşmak üzere 31.03.1923 akşamı, TBMM İkinci Reisi Ali Fuat Paşa ve Başvekil Rauf Bey ile bakanların katıldığı gizli bir toplantıda karar aldıklarını anlatmıştır. Daha sonra Müdafaa-i Hukuk Grubu Yönetim Kurulunu toplantıya çağırmış ve seçim kararını iletmiştir.

B. SEÇİMLERİN HUKUKÎ ARKA PLANI

1. Seçimlerin Yenilenmesine İlişkin Anayasal Hükümler ve TBMM Kararı

1 Nisan 1923 tarihinde Aydın Mebusu Esad Efendi ve 120 arkadaşının sunduğu, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun madde-i münferide hükmünün kaldırılması suretiyle seçimlerin yenilenmesini öneren Kanun Teklifi, TBMM Gündemine alınmış ve aynı günkü Birleşimde görüşmelerine başlanmıştır. Seçim Teklifinin tümü üzerinde ilk sözü alan İsmet Paşa, Lozan Barışını sağlamak için Antlaşma'yı onaylayacak yenilenmiş bir meclise ihtiyaç olduğu görüşünü dile getirmiştir.[10]

6 Ahmet Demirel, *Birinci Mecliste Muhalefet-İkinci Grup*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 379.

7 Ali Kılıç, *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*. İstanbul: Sel Yayınları, 1955, s.119.

8 Kazım Karabekir, *Paşaların Kavgası-İnkılap Hareketlerimiz.* haz. Faruk Özerengin, İstanbul: Emre Yayınları, 1994, s. 128.

9 Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey, I. TBMM'de en öne çıkan muhalif isimlerdendir. Mustafa Kemal Paşa ve onun önderliğindeki 1. Gruba karşı sürekli ve sert muhalefet yapmasıyla tanınmaktadır. Trabzonlu olan Topal Osman isimli şahıs tarafından öldürüldüğü anlaşılan Ali Şükrü Bey'in kayıp olan cesedi, 1 Nisan 1923 tarihinde bulunmuştur. Söz konusu suikast olayı, TBMM'de, 2 Nisan 1923 tarihinde Ali Şükrü Bey'in ailesine taziye telgrafı çekilmesinin teklif edilmesiyle gündeme gelmiştir ve katili Topal Osman'ın Meclis kapısında teşhir edilmesi teklifi oylanarak kabul edilmiştir. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*: Devre:1, Cilt:28, İçtima:16, s. 305-310. Bu olaydan bir gün sonra Mecliste seçim kanunu görüşmelerine başlanmıştır.

10 *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre:1), Cilt:28, İçtima:15, s. 284-286.

Seçimlerin yenilenmesi konusundaki görüşmelerde muhalefetin de destek verdiği görülmüş, ancak, teklif Anayasa değişikliği anlamına geldiği için 2/3 nitelikli çoğunlukla karar alınması gerektiği yönünde itirazlar dile getirilmiştir. Dolayısıyla, üçte iki çoğunluğun sağlanmasındaki güçlük dikkate alınarak kanun teklifinin reddedilmesi ve Heyet-i Umumiye Kararı şeklinde seçim kararı alınması önerilmiştir. Bu doğrultuda, Menteşe Mebusu Dr. Tevfik Rüştü Bey'in Anayasa'daki münferit maddeyi kaldırmadan Genel Kurul Kararı alınmasına yönelik takriri kabul edilmiş ve yeni seçime gidilmesi benimsenmiştir.[11]

2. Seçim Kanunu'nda Değişiklikler ve Yeni İlkeler

TBMM Başkanı Mustafa Kemal imzasıyla, 1.4.1923 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti Başkanlığına yazılan tezkere ile seçimlerin yenilenmesine ilişkin Meclis Kararı bildirilmiş ve yeni seçim hazırlıklarına başlanılması istenmiştir. Aynı Birleşimde bazı milletvekillerinin seçim hukuku konusunda verdikleri iki ayrı kanun teklifinin müstacel (ivedilikle) yöntemle[12] görüşülmesine karar verilmiştir.[13] Bu çerçevede, İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatı'nın Tadili (Milletvekili Seçimi Geçici Kanunu'nda değişiklik) Hakkında Kanun teklifleri, Şubelere gönderilmeden doğrudan Kanun-ı Esasi Encümenine havale edilmiştir. Teklifin okunmadan Komisyona gönderilmesinin İçtüzüğe aykırı olduğu konusundaki tartışmalar sırasında söz alan Mustafa Kemal, teklif metnindeki seçilme hakkı için Türkiye'de doğmuş ya da en az beş yıl oturmuş olmayı zorunlu kılan 15. maddeyle kendisinin hedef alındığını ve vatandaşlık haklarından yoksun bırakılmasının amaçladığını ileri sürmüştür. Yine de, Seçim Kanunu değişikliklerinde İkinci (muhalif) Grup mensubu milletvekillerinin teklifi esas alınmış ve seçim kararından bir gün sonra 3 Nisanda görüşülmeye başlanmıştır.

Yeni getirilen değişiklikler, 1908 tarihli Kanun-ı Muvakkat'tan farklı dört temel düzenleme içermiştir:

- Türkiye halkından her 20.000 erkek başına bir mebus seçilmesi,

- Seçme yaşının 25'ten 18'e indirilmesi,

- Mebus olabilmek için vergi ödeme şartının kaldırılması,

- Tek dereceli seçim temennisiyle bu ve diğer üç seçim döneminde sosyo-ekonomik yapı ve geleneklere uygun olarak iki dereceli seçim sistemi uygulanması; her 200 erkek nüfus için 1 ikinci seçmen seçilmesi esası benimsenmiştir. Ayrıca, merkezi hükümet tarafından

11 *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre:1), Cilt: 28, İçtima:15, s.291. Seçim Kararı metni için bkz. *Düstur*, 3.Tertip, Cilt: IV, s.15.

12 13 Mayıs 1877 tarihli "Heyet-Mebusan Nizamname-i Dahilisi"nin 51, 52, 53 ve 54. Maddelerine göre, bir kanun teklifi sunulduğu sırada acil iş olarak görüşülmesini, bakan, teklif sahibi veya bir milletvekili gerekçeli ve yazılı olarak istediğinde Genel Kurul kararıyla teklif ilgili komisyona veya komisyon yok ise şubeye havale edilmesine "İstical kararı" adı verilmektedir. Ayrıca, Meclis-i Mebusan Nizamname-i Dahilisi'nin 33. Maddesine göre, iki oturum arasında Başkanlığa sunulan kanun tekliflerinden görüşülmesi gayet acil olanların Genel Kurulun bilgisine sunulmak suretiyle komisyona havale edilmesinde, "müstacel" yöntem devreye girmekteydi. Bkz. Şeref İba, *Parlamento İçtüzük Metinleri-Osmanlı'dan Günümüze*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s. 539.

13 *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre:1), Cilt: 25, İçtima: 146, s. 90.

atanan memur ve askerlerin seçme ve seçilme haklarını düzenleyen maddeler üzerinde yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Ordu mensuplarının seçimlerde aday olabilmesi için istifa şartından istisna tutulması ve sivil kamu görevlileri için görevde bulundukları seçim çevresi dışında aday olmak isteyenlere engel olunmamasını öngören düzenlemeler sebebiyle, Birinci Grubun işine gelen hukukî zeminde, oluşan TBMM'nin % 18.32'sini asker kökenli milletvekilleri oluşturmuştur.[14]

1923 seçimlerine gidilirken Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Mustafa Kemal Paşa, bir beyanname yayımlamıştır. Beyanname, seçim propagandası şeklinde İzmir İktisat Kongresinde benimsenen ilkeler çerçevesinde dokuz maddelik program ve görüşler içermiştir. Sandık başına giden seçmenlerin daha önce yayınlanan dokuz maddelik programı onaylamaları halinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin, Halk Fırkası'na devrini de kabul etmiş olmaları öngörülmüştür. Ancak bu dönüşüm ve devir süreci yavaş bir şekilde gerçekleşmiştir.

İki dereceli mutlak çoğunluk sistemine göre yapılan seçimi Halk Fırkası kazanmış ve İkinci Dönem TBMM, yasama ve denetim çalışmalarına başlamıştır. Halk Fırkası, daha sonra Cumhuriyet Halk Fırkası adını almıştır.[15]

3. Seçim Süreci ve Teftiş Heyetleri

1923 seçimlerinden önce ülke nüfusunun belirlenmesi için çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda mebus miktarının ortaya çıkarılabilmesi için erkek nüfusun belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu işlemlerin yapılabilmesi için mahalle ve köylerde imamlar ve muhtarlar, liva, kaza ve nahiyelerde belediye başkanları, gayrimüslimlerin yaşadığı yerlerde ise hahamlar ve papazlar görevlendirilmiştir. Bu işlemlerin sonucunda hazırlanmış olan seçmen ve nüfus defterlerinin bir nüshaları belediye veya nahiye reislerine gönderilirken, bir nüshalarını da hazırlayan muhtar veya imamların evlerinde saklaması uygun görülmüştür. İncelenmesi tamamlanan nüfus defterlerinin livalarda toplanması kararlaştırılmış ve livalarda yapılacak tetkikten sonra kaç mebus çıkarılacağının tespit edilmesi öngörülmüştür.

Seçim mevzuatının kolay uygulanabilmesine yönelik Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından bir yönerge hazırlanmış ve vilayet, liva, kaza ve nahiyelerde yapılacak seçimin her aşaması ayrıntılı biçimde düzenlenmiştir. Seçim sürecinin en etkin aktörü ise, Yönergede görevleri belirtilen Heyet-i Teftişiye (Teftiş Heyetleri) olmuştur. Nahiye dışındaki mülki birimlerin belediye başkanları ile meclis üyeleri ve il idare meclislerinin seçilmiş üyelerinden oluşan teftiş heyetleri, seçimlerin denetim ve yönetim rolünü üstlendikleri için günümüz seçim kurullarına benzeyen yetkiler de kullanmıştır. Teftiş heyetlerinin ilk görevi, nüfusa göre ikinci seçmen ve mebus sayısını belirlemek olmuştur.[16]

14 Çakan, *a.g.e.*, s. 26
15 Atatürk, Nutuk, s. 718, 719.
16 İhsan Güneş, *Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Milletvekili Genel Seçimleri (1919-1935).* İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s. 77, ayrıca bkz. İhsan Güneş, "1923 Seçimlerinde Oylar Nasıl Kullanıldı", *AÜ SBF Dergisi, Prof. Dr. Muammer Aksoy'a Armağan,* Cilt: XI, Sayı: 1-2, ss. 253-264.

1923 seçimlerine gidilirken yürürlükteki Seçim Kanunu ve Cemiyetler Kanunu ile birlikte seçime ilişkin talimatname (yönerge)'nin hiçbirinde siyasî akımların adaylarını nasıl belirleyecekleri noktasında hüküm yoktur. Milletvekili aday listelerini belirleme yetkisi, seçimlere grup olarak katılan tek siyasî oluşum Birinci Grup ve onun önderi Mustafa Kemal'in başkanlığında bir seçim bürosu tarafından kullanılmıştır. Seçim Bürosu olarak kullanılan Rauf Bey'in İstasyondaki evinde, Mustafa Kemal'in aday tespitinde milletten güven oyu alma isteğiyle ilgili tek yetkili olduğu ve bu duruma Kazım Karabekir'in karşı çıktığı bilinmektedir.[17] Öte yandan, Mustafa Kemal'in tek belirleyici olduğu aday belirleme usulü, seçim bölgelerinin tamamında kabul görmemiştir. Örneğin, Eskişehir'de Yarbay Mehmet Arif Bey'in değiştirilmesi yönündeki gelen heyeti ikna eden Mustafa Kemal, aynı ilden Emin Bey (Sazak)'in seçilmesine ve bağımsız mebus olarak Meclise girmesine engel olamamıştır. Muğla ve Çanakkale'de listeyi delme girişimleri olmuş, ancak sonuç alınamamıştır.[18]

Seçimler, 1 Nisan 1923 tarihinde başlamış ve aynı yılın Ağustos ayına kadar sürmüştür. Seçimlerin sonucunda Birinci Meclisteki, İkinci Grup mebusların hiçbirinin seçilemedikleri görülmüştür. Bu seçimlerde Halk Fırkası tarafından gösterilen bütün adayların kazanması, adaylar halkın seçimine değil, onayına sunulduğu şeklindeki eleştiri oklarına hedef olmuştur. Bu değerlendirmeler, seçilen bütün mebusların Halk Fırkası tarafından aday gösterilmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

İkinci Dönem TBMM için yapılan seçimlerde 72 seçim çevresi bulunmaktadır. Bu 72 seçim çevresinden 286 milletvekili TBMM'ye seçilmiştir. İkinci Dönemde farklı zamanlarda boşalmış olan 47 milletvekilliği için dönem içinde değişik tarihlerde ara seçimler yapılmıştır.[19]

4. İlk Toplantı ve Ant İçme

11.08.1923 tarihinde, İstanbul Mebusu Abdurrahman Şeref Bey'in en yaşlı üye olarak Geçici Başkan (Reis-i Sin) sıfatıyla yaptığı açılış konuşmasının[20] ardından Ali Fuat Paşa TBMM Geçici Başkanı (muvakkat reis) olarak seçilmişti.[21] Osmanlı Meclis-i Mebusanından kalan ve en yaşlı milletvekilinin Geçici Başkan olarak ilk toplantıyı açmasından sonra ayrıca yeni bir ismin muvakkat reis (geçici başkan) olarak seçilmesi şeklindeki uygulama daha sonra tekrarlanmamış, bu dönemden itibaren "muvakkat reis" seçimi yapılmamıştır.

Uygulanmasına devam olunan son Osmanlı Meclis-i Mebusan İçtüzüğü (Dahili Nizamname), üyelik şartlarının kazanılmasını düzenlemiştir. Buna göre, mebuslara ait seçim mazbatalarının TBMM Genel Kurulu tarafından kabulüyle milletvekilliği sıfatı başlamış olmaktaydı.[22]

17 Karabekir, *a.g.e.*, s. 138-139.

18 Çakan, *a.g.e.*, s. 46-47.

19 Cengiz Şavkılı, *Atatürk Döneminde Parlamento Faaliyetleri*, Doktora Tezi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2011, s. i.

20 Konuşma şöyledir: "*Meclis küşad olundu. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İkinci Devre-i İntihabiyesi küşad olundu. Meclis-i Alinizi küşad etmek şerefi acizlerine teveccüh ettiğinden dolayı Cenab-ı Hakka hamdüssena ederim.[…] Cenab-Hak cümlemize yüz aklığı ihsan buyursun. Cümlemizi muvaffak bil-hayr etsin.*"

21 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:1, Cilt:1, İçtima:1, s. 3

22 İba, *a.g.e.*, s. 230.

Osmanlı Meclisi İçtüzüğü'nün 1. maddesi, milletvekillerinin yemin ettikten sonra göreve başlamaları hükmünü içermekteydi. Oysa, Anayasa'da yeminin nasıl edileceği noktasında hüküm bulunmadığı gibi, yemin metni de yoktu.

İlk Birleşimde, Ertuğrul Mebusu Dr. Fikret tarafından yemin metni olması ve bunun Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na eklenmesine ilişkin bir takrir (önerge) sunulmuştur:

"Vatan ve milletin selameti ve saadetinden başka bir gaye takip etmeyeceğime ve milletin bilakaydüşart hakimiyeti esasına sadık kalacağıma… vallahi."[23] TBMM Genel Kurulunda kabul edilmiş ve ant içme töreninde milletvekillerince bu metin okunmuştur. Ancak, Anayasa metnine eklenmemiştir. İlk toplantıda 192 milletvekili ant içmiştir.[24]

İkinci Meclise seçilmesi gereken üye sayısı 287 olmasına rağmen, Mustafa Kemal'in aynı anda iki ilde (Ankara ve İzmir) mükerrer milletvekili seçilmesi sebebiyle seçilen üye sayısı 286 olarak gerçekleşmiştir. Mustafa Kemal'in İzmir Mebusluğunu bırakmasıyla meydana gelen boşalmaya ek olarak Genç ve Amasya'da meydana gelen boşalmalar sebebiyle üç üyelik için Meclisin İlk Yasama Yılında ara seçime gidilmiştir. Birinci Yasama Yılında, 13.08.1923 tarihli Başkanlık Divanı seçimlerinde Mustafa Kemal Paşa, kullanılan 197 oyun 196'sını alarak reisliğe, muvakkat reis olarak görev yapmakta olan Ali Fuat Paşa ise ikinci reisliğe seçilmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra ise ikinci başkanlık kaldırılmış ve Ali Fuat Paşa Meclis Başkanı olmuştur.[25]

Meclisin Üçüncü Yasama Yılı, 10 mebusun vefatı, 2 mebusun istifasına, 1 mebusun üyeliğinin düşürülmesine sahne olmuştur. Vefat eden 10 üyeden, 6'sı Mustafa Kemal Paşa'ya suikast girişimi sebebiyle Ankara İstiklal Mahkemesi tarafından idama mahkum edilmelerinden sonra infaz edilmişlerdir. Milletvekillerinin idam tezkereleri, TBMM tatilde olduğu için sonradan 4. Yasama Yılı başlangıcında Genel Kurulun bilgisine sunulmuştur.[26]

C. 1923 SEÇİMLERİNİN SONUÇLARI VE YANSIMALARI

1923 seçimlerinin, Birinci Grubun zaferiyle sonuçlandığı, sadece birkaç ilde muhalefete mensup adayların Meclise girebildikleri görülmüştür. Bu seçimlerin, gerek aday belirleme gerekse uygulama etaplarında güdümlü olduğunu ileri sürenler, İkinci Meclis seçimlerinin tipik tek parti uygulaması olarak tarihe geçtiğini, ancak savaşın henüz bitmediği şartlar altında muhalefetin de somut bir karşıt duruş ortaya koyamadığı görüşünü ileri sürmüştür.[27] İkinci Dönemde Siyasal Partiler Kanunu henüz ortaya çıkmadığı için, 1923 seçimlerine giren Halk Fırkası, dernekler mevzuatına göre faaliyetlerini sürdürmüştür. Halk Fırkası, 10 Kasım 1924 tarihinde yapılan Grup Toplantısında önüne cumhuriyet kelimesi

23 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:1, Cilt:1, İçtima:1, s. 3.
24 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:1, Cilt:1, İçtima:1, s. 3.
25 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem:2, Cilt:1, İçtima:1, s. 2-12.
26 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem:2, Cilt:27, İçtima:2, s. 16-17.
27 Ömür Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasi Rejim Sorunu*. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1984, s. 133-134.

eklenerek Cumhuriyet Halk Fırkası adını almıştır.[28] Seçimlerden sonra Meclisi oluşturan bütün milletvekilleri Cumhuriyet Halk Fırkası'nın üyesi olmuştur. Ancak cumhuriyetin ilanı ve yeni inkılâpların öne çıkarılmasıyla, bazı milletvekilleri fikir ayrılığı nedeniyle muhalefet yapmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda Halk Fırkası'ndan kopan milletvekillerinin 17.11.1924 tarihinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurduğu görülmüştür.

Doğu İsyanı'yla birlikte, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyelerinin isyancılarla ilişkisini saptayan Diyarbakır İstiklal Mahkemesi, kendi bölgesinde bu partinin şubelerinin kapatılmasına karar vermiştir. Mevcut ortamda bu partinin çalışmalarına devam etmesinin yurt bütünlüğüne ve rejime zarar vereceği düşüncesiyle hükümet 3 Haziran 1925 tarihinde partinin tamamen kapatılmasına karar vermiştir.[29] Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması, 9 Kasım 1925 tarihli Birleşimde Başbakan İsmet Paşa'nın, devletin genel siyaseti ile ilgili yapmış olduğu açıklamalarıyla Meclis tutanaklarına, geçmiştir. Başbakan İsmet Paşa, Meclis kürsüsünde konuşurken söz alan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Umumi Reisi ve İstanbul Mebusu Kazım Karabekir Paşa, dış siyasetin mühim vaziyette olduğu bir dönemde Başvekil Paşa hazretlerinin beyanatlarını uzun bir şekilde tahlil ile tenkit etmeyi zaman olarak doğru bulmadığını ifade etmiştir. Mecliste niçin sesleri yankılanınca, temennisinin vatanımızın en büyük menfaatinin sağlanmasında hükümetin muvaffak olduğunu görmek istediğini belirtmiştir.

Kazım Karabekir Paşa, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılma kararı alınırken hükümetin konuşmamasına rağmen, gazetelerde ve bazı beyanatlarda Fırkanın irtica ve suikastlara alet olarak gösterilmesinin cumhuriyete zararlar vereceğini söylemiştir. İçe ve dışa karşı büyük bir netlikle ve açık alınla bu suçlamayı ret ve tekzip etmiştir.[30] Cumhuriyet tarihinde çok partili yaşama geçme çabaları Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması sonucunda yarım kalmıştır. Daha sonra tekrar denemeler yapılacak; ancak 1946 seçimleriyle birlikte çok partili rejime geçiş yapılabilecektir.[31]

D. İKİNCİ DÖNEMDE SİYASAL HAYAT

İkinci Dönemde siyasal hayatın belirleyici aktörleri ve Mustafa Kemal'in karizmatik liderliği etrafında oluşan tek-sesli parlamento yapısını temsil eden II. Meclis, siyasî hayata yön vermiştir. 11 Ağustos 1923 tarihinde açılışı yapılacak olan yasama döneminin başlamasından bir hafta öncesinden gelen yeni milletvekillerinin katılımıyla 9 Ağustos 1923 tarihinde grup toplantısı yapılmıştır. Grup toplantısında, Meclisin açılışı ve iç yapılanmasına yönelik kararlar önceden belirlenmiştir.[32] Böylece ortaya çıkan ve giderek yerleşen bu

28 Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi TBMM-II. Dönem 1923-1927*, Cilt: 2. Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakıf Yayınları No: 3, 1975, s. 480, 481.
29 Öztürk, *a.g.e.*, s. 491.
30 *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 2), Cilt: 19, Birleşim:5, 9 Teşrinisani 1341, s. 60-68.
31 *TBMM Zabıt Ceridesi*, (Devre: 1), Cilt: 28, Birleşim: 17, 3.4.1339, s. 322-325.
32 Çakan, *a.g.e.*, s. 57.

gelenek tek partili siyasî hayatımız boyunca Cumhuriyet Halk Partisi grup toplantılarının hayati rolünün başlangıcı olmuştur. TBMM'nin yasama ve denetim faaliyetleriyle ilgili kritik gündem maddelerinin asıl görüşmelerinin ve kararlarının CHP grup toplantılarında gerçekleştirilmesi, bu toplantıları, en azından fiili işleyişte isimsiz çift meclisin yapısının daha elitist kanadı niteliğine büründürmüştür.[33]

1925 yılında Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden itibaren parti grup kararlarına itiraz edemeyen daha çok hukukî meşruiyet sağlayan ve lider kadrolara tabi bir II. Meclis tablosu ortaya çıkmıştır. Örneğin, İkinci Dönemin başlangıcından Takriri Sükûn Kanunu'na kadar milletvekillerince bakanlara yöneltilen soru önergesi sayısı 348, söz konusu Kanun'dan sonra verilen soru sayısı ise sadece 65 olarak gerçekleşmiştir.

Yürütme gücünün işlerliği yönünden siyasî rekabetin olmadığı İkinci Dönemde yaklaşık dört yıl içerisinde beş hükümet değişikliği olmuştur. İlki, cumhuriyetin ilanından önce olmak üzere beş hükümetin görev yapmış olması siyasî istikrar yönünden dikkat çekici bir durumdur. Kurulmuş olan hükümetler ve görev süreleri Tablo 1'de gösterilmiştir:

Tablo 1. II. Meclis Döneminde Hükümetler

Sıra No	Kurulan Hükümetler	Görev süresi
1	Birinci İcra Vekilleri Heyeti (Başvekil Ali Fethi Bey)	14.08.1923-27.10.1923
2	İkinci İcra Vekilleri Heyeti (Başvekil İsmet Paşa)	30.10.1923-06.03.1924
3	Üçüncü İcra Vekilleri Heyeti (Başvekil İsmet Paşa)	06.03.1924-22.11.1924
4	Dördüncü İcra Vekilleri Heyeti (Başvekil Ali Fethi Bey)	22.11.1924-03.03.1925
5	Beşinci İcra Vekilleri Heyeti (Başvekil İsmet Paşa)	04.03.1925-01.11.1927

Kaynak: TBMM Arşivi

1'inci İcra Vekilleri Heyeti üyelerini 14 Ağustos 1923 tarihinde yapılan Birleşimde TBMM kendisi seçmiştir. Seçim yapıldıktan sonra tasnif için üç mebus seçilmiş, on iki vekâletin üç kişi ile tasnif edilemeyeceği itirazları üzerine üç kişinin daha tasnif heyeti için seçilmesi kabul edilmiştir. Tasnif için seçilen üç kişiden birisi, zabıtlarda İzmir Mebusu

33 Grup toplantılarında tam tutanak tutulup tutulmadığı noktasında bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca, kamu arşivlerinde ve kütüphanelerde CHP Grup Toplantısı tutanakları bulunmamaktadır.

olarak geçen Gazi Mustafa Kemal Paşa'dır.[34] Ancak Mustafa Kemal Paşa daha sonra Ankara Mebusluğunu tercih etmiştir. Tasnif işlemi bittiğinde İcra Vekilleri Riyasetine ve Dâhiliye Vekâletine bu makamlar için en fazla oyu alan Ali Fethi Bey'in seçildiği açıklanmıştır.[35]

Cumhuriyetin ilanından sonra 30.10.1923 tarihinde yapılan Birleşimde Heyet-i Vekile'ye dair Riyaset-i Cumhur Tezkeresi okunmuş ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun mahsus maddesine göre Başvekâlete İsmet Paşa'nın seçildiği bildirilmiştir. İsmet Paşa'nın seçtiği diğer vekillerin listesi aşağıdadır, denilerek İcra Vekilleri Heyetinin listesi verilmiştir. Böylece İkinci Dönem, İkinci Yasama Yılından itibaren İcra Vekilleri Heyetleri, cumhurbaşkanının seçtiği İcra Vekilleri Heyeti reisi ve İcra Vekilleri Heyeti reisinin, vekâletler için seçtiği mebuslardan oluşmuştur.[36]

1. Önemli Siyasal Olaylar ve Gelişmeler

Lozan Antlaşması

28.10.1922 tarihinde TBMM Genel Kurulunda, Hariciye Vekili Rıza Nur Bey, İtilaf Devletlerinin, Türkiye'yi Lozan'da toplanacak Sulh Kongresine davetlerini bildiren notası hakkında konuşma yapmıştır. Böylece, Lozan Barış Konferansı 1'inci TBMM'de ilk defa dillendirilmiştir. Buna göre, 4 Ekim tarihinde Ankara Hükümetinin notasına karşılık, 13 Ekim 1922 tarihinde Lozan'da bulunmak üzere TBMM'yi delegeler göndermeye davet etmiştir. Ancak Sulh Konferansı 20 Ekim tarihinde toplanabilmiştir. Fransa, Britanya ve İtalya hükümetleri arasında mümessillerin tam yetkiye sahip olduğu bildirilmiş, ancak bu murahhasların ikiden fazla olmaması istenmiştir.[37]

TBMM'nin 03.11.1922 tarihli Birleşiminde ise, İsmet Paşa Baş Murahhas olarak, Rıza Nur ve Hasan Beyler de murahhas olarak seçilmişlerdir.[38] Lozan Barış Antlaşması, TBMM'nin İkinci Döneminde, 23 Ağustos 1923 tarihinde kabul edilmiştir.[39]6 Ağustos 1924 tarihinde ise yürürlüğe girmiştir.

Lozan Antlaşması, Meclis tarafından dört ayrı uygun bulma kanunu eki şeklinde onaylanmıştır. Bunlardan ilki, 143 maddelik Barış Antlaşması ve 8 mukavelenin onaylanmasını içeren 340 sayılı Kanun'dur. Türkiye Cumhuriyeti'nin hemen hemen bugünkü sınırlarının belirlendiği Lozan Barış Antlaşması'nın 2'nci TBMM'deki görüşmeleri tartışmalı geçmiş ancak halk tarafından sevinçle karşılandığı görülmüştür. Lozan Antlaşması'nın onay kanunlarının görüşmeleri esnasında ret oyu kullanan milletvekilleri özellikle Trakya, Musul ve Antakya gibi kaybedilen topraklar ve oralarda kalan nüfusla ilgili ağır eleştirileri olmuştur.[40]

34 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 1, Birleşim: 4, 14.8.1339, s. 61.
35 *TBMM Zabıt Ceridesi,* Devre: 2, Cilt: 1, Birleşim: 4, 14.8.1339, s. 62.
36 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 3, Birleşim: 44, 30.10.1339, s. 103.
37 *TBMM Zabıt Ceridesi,* Devre: 1, Cilt: 24, Birleşim: 28, 28.10.1338, s. 221.
38 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, Cilt: 24, Birleşim: 132, 3.11.1338, s. 336-338.
39 *Düstur, Üçüncü Tertip*, Cilt: 5, 11 Ağustos 1339-19 Teşrinievvel 1340, İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası, 1934, s. 13.
40 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:2, Cilt:1, İ:7-9, s. 222-282.

Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Anadolu ve Rumeli'nin düşman işgalinden kurtarılarak yurt yapılması ülkemizde bütün kesimlerce takdire şayan bulunmuştur. Bu dönemin en önemli olaylarından birisi de Lozan Barış Antlaşması'nın TBMM tarafından kabulüdür.

Meclisin Yeni Binaya Taşınması

Bu dönemde gündemi belirleyen konulardan birisi de Meclisin taşınması olayı olmuştur. Birinci Büyük Millet Meclisi, 23 Nisan 1920 tarihinde Ulus'ta bulunan ve daha önce İttihat ve Terakki Cemiyeti lokali olarak düşünülüp yapımına başlanan binada açılmıştır. Birinci Dönemde bu bina kullanılmış, cumhuriyetin ilanından sonra ise, iki bina aşağıda bulunan ve Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Genel Merkezi olarak planlanıp yapımına başlanan binaya bazı eklentiler yapılmıştır. Binanın inşaatı tamamlanınca TBMM bu binaya taşınmıştır.

İkinci Meclis binamız, dönemin ünlü mimarlarından Vedat Tek tarafından yapılmıştır. 1924 yılının Ekim ayından itibaren de Meclis binası olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu arada, Birinci Meclis Binası da Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Genel Merkezi haline getirilmiştir.

Cumhuriyet Döneminin en önemli kararlarının alındığı bu bina 27 Mayıs 1960 tarihine kadar Meclis binası olarak kullanılmıştır. 1961 Anayasası'nı da hazırlayan Kurucu Meclisin yeni yapılan şimdiki Meclis binasında çalışmalarına başlaması üzerine, bu bina CENTO'ya tahsis edilmiştir. Daha sonra da Kültür Bakanlığı bünyesinde müze haline getirilmiştir.[41] Ankara'nın Ulus semtinde bulunan her iki Meclis binasının, inşaatlarına başlanması aşamasında farklı amaçlar için tasarlandığı ve sonradan Meclise tahsis edildiği anlaşılmaktadır. 1961 yılından beri kullanılan mevcut TBMM Binası, projelendirme ve inşaat aşamasında Meclisin kullanımı için yapılan ilk hizmet binası özelliğine sahiptir.

Ardahan Milletvekili Halit Paşa'nın Mecliste Öldürülmesi Olayı

Bu dönemde yaşanmış önemli siyasal olaylardan birisi de Ardahan Milletvekili (ailesine sonradan Karsıalan soyadı verilen, gözüpekliği ve kahramanlığı sebebiyle "deli" lakabıyla da tanınan Kafkas Orduları eski komutanı) Halit Paşa'nın Meclis koridorlarında öldürülmesidir. Cinayet TBMM'nin, Ulus'ta bulunan İkinci Meclis binasında işlenmiştir. 10 Şubat 1925 tarihinde, Ardahan Mebusu Halit Paşa ile Afyonkarahisar Mebusu Ali Bey arasındaki hâdise dolayısıyla, Ali Bey, Halit Paşa'yı tabanca ile vurmuştur. Halit Paşa, yaralı halde muhasebe odasına taşınmıştır. Ameliyatını yapacak olan Operatör Orhan Bey'in, İstanbul'dan gelecek olması nedeniyle muhasebe odasındaki masalardan birisine yatırılmıştır. Orhan Bey geldiğinde ameliyata gerek görmemiş ve bu şekilde bırakılmasını istemiştir. Doktorun isteğiyle kendisine dokunulmayan Halit Paşa, 13 Şubat 1925 tarihinde, yaralandıktan üç gün sonra TBMM Binasının muhasebe odasındaki masada gece yarısı vefat etmiştir.[42]

41 *Milli Egemenlik ve TBMM,* TBMM Kültür, Ankara: Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları- No:33, 1987, s. 165.
42 Kandemir, *Cumhuriyet Devrinde Siyasi Cinayetler*, İstanbul: Ekicigil Tarih Yayınları No:4, 1955, s. 87.

Olay gerçekleştikten bir gün sonra yapılan toplantıda reis hadisenin nasıl meydana geldiğini anlatan bir tutanak okumuştur. Daha sonra da milletvekilleri konuşmaya başlamıştır. Bu olayla birlikte mebusların Meclis kürsüsünden rahatça konuşma yapamayacakları, rahatça konuşma yapmak isteyenlere Halit Paşa'nın ölümüyle gözdağı verildiği bazı mebuslar tarafından ifade edilmiştir. Bir kısım mebus ise böyle bir düşüncenin yanlış olduğunu, her mebusun rahatça konuşabileceğini ve fikirlerini dillendirebileceğini söylemiştir.

Bununla birlikte mebuslardan bazıları Meclise silahla girilemeyeceğine dair İçtüzük'te madde olduğunu, bu maddenin uygulanması için Başkanlık Divanının uyarılması gerektiğini ifade etmişlerdir.[43] Halit Paşa cinayeti hakkında açılan soruşturmaya ilişkin TBMM'de okunan Başkanlık Divanı tezkeresi olayı şöyle özetlemiştir:

> "Bugün saat altıya doğru Meclis koridorlarında Ardahan Mebusu Halit Paşa ile Afyon Mebusu Ali Bey arasında üzücü bir olay meydana gelmiştir. Riyaset Divanınca dinlenen şahitlerin ifadelerine göre olay şöyle cereyan etmiştir. Halit Paşa, Elaziz Mebusu Hüseyin Bey ile meydana gelen bir münakaşadan doğan heyecan, hiddet ve üzüntüsünü teskin için aracılık yapan ve iki arkadaş arasında bir hâdise çıkmasına meydan vermemeğe çalışan Afyon Mebusu Ali Beye karşı birdenbire şiddet gösteren ve Hüseyin Bey'le olan kavgayı terk ettiğini ifade ile Meclisin giriş koridorunda her iki cebinden çıkardığı iki rovelverle Ali Bey üzerine ateş etmeğe başlamış ve bunun üzerine Ali Bey de korunmak için geri geri gitmekte iken merdiven basamağına ayağı takılarak arkası üstü düşmüş ve Halit Paşa, Ali Bey'in üzerine tekrar saldırmıştır. Bu boğuşma neticesinde Ali Bey hafifçe yüzünden ve Ardahan Mebusu Halit Paşa da karnından yaralanmıştır. Meclis Divan Riyaseti yaptığı ilk tahkikattan sonra derhal Ankara Asliye Mahkemesinin savcısını davet ve tahkikat evrakı ile beraber kendisine keyfiyeti bildirmiştir. Savcılık alelusul kanunî takibat ve tahkikata devam etmektedir. Halit Paşa'nın sıhhî durumunda bir vahamet olmadığı, tedavisine başlayan doktorlar tarafından temin olunmaktadır."[44]

Söz konusu tezkere, Mecliste okunduktan sonra mebuslar olay hakkında rahatsızlıklarını dile getirmişlerdir. Bu öldürme olayı TBMM'deki ilk cinayet olarak tarihe geçmiştir. Halit Paşa'yı vuran Ali Bey ise yapılan muhakeme sonucunda suçsuz bulunmuştur.

2. Etkili Siyasî Aktörler ve Hizipler

TBMM'nin ve hükümetlerinin tartışmasız lideri kuşkusuz Mustafa Kemal Paşa'dır. Cumhuriyetin ilanına kadar TBMM Başkanı olarak, cumhuriyetin ilanından sonra ise cumhurbaşkanı olarak karizmatik liderliği döneme damgasını vurmuştur. Halk Fırkasının kurulması ve Umumi Reisliğine Mustafa Kemal Paşa'nın, Umumi Reis Vekilliğine ise İsmet Paşa'nın seçilmesiyle İkinci Dönemde öne çıkan isimlerin de belirginleştiği görülmektedir.[45] Ayrıca, cumhuriyetin ilanına kadar İlk İcra Vekilleri Heyetine reislik yapan "Başvekil" sıfatıyla Ali Fethi Bey de öne çıkan siyasî liderler kadrosunda değerlendirilmelidir. Bununla

43 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi,* Devre: 2, Cilt: 13/1, İçtima Senesi: 2, İçtima:52, 10.2.1341(1925), s. 271:273.
44 Kandemir *a.g.e.*, s. 75,76.
45 Öztürk, *a.g.e.*, s. 479.

birlikte Millî Mücadelenin ve Kurtuluş Savaşı'nın öncülerinden Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat Cebesoy gibi komutanlar da siyasî lider kadrosunda yer almışlardır. Kısa dönemli de olsa çok partili sisteme geçiş yapmak amacıyla 17.11.1924 tarihinde kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucuları arasında Ali Fuat Paşa'nın bulunduğu, Reisliğe Kazım Karabekir Paşa'nın seçildiği görülmektedir. İkinci Reisliklere Adnan (Adıvar) Bey ve Hüseyin Rauf (Orbay) Bey'in seçilmeleri, Millî Mücadele ve Kurtuluş Savaşı Döneminde birlikte hareket eden öncülerin, siyasî olarak rakip haline gelmelerine yol açmıştır.[46] Dönemin etkili siyasî aktörleri arasında, Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Ali Fethi Bey bir tarafı oluştururken, Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey karşı hizip tarafını temsil etmektedir. Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey'in İzmir suikastının şüphelileri arasında bulunması, Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşaların beraat etmesi, Rauf Bey'in suçlu bulunmakla birlikte yurt dışında bulunduğu için sadece mebusluktan çıkarılması da İkinci Meclis Döneminin önemli olguları olarak karşımıza çıkmaktadır.

3. Meclis Aritmetiği ve Yapısı

İkinci Dönemde Osmanlı Mebusan Meclisinden gelen 49 mebus bulunmaktadır. Meclis-i Mebusan'dan TBMM'ye Birinci Dönemde 112 mebus gelmiştir ancak bunlardan hiçbirisi İkinci Dönemde seçilememiştir. Mebusan Meclisinde görev yapan başka isimler İkinci Dönemde mebus olmuşlardır. Bunun tek istisnası Mustafa Kemal Paşa'dır. Mustafa Kemal Paşa, Mebusan Meclisine mebus seçilmesine rağmen hastalığını gerekçe göstererek gitmemiştir.[47] Meclis-i Mebusan üyeleri, 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan Meclise seçimsiz katılabilirken, Meclis-i Ayan üyesi olanlar Meclise üye kabul edilmemiştir. Ancak Ayan Meclisi'nden 2 üye 1923 yılında yapılan seçimlerde II. Meclise girebilmiştir. Örneğin, İkinci Dönemde seçilen İstanbul Mebusu Abdurrahman Şeref Bey aynı zamanda Meclisi Ayan üyesidir. İzmir Mebusu Seyit Mehmet Emin Bey[48] ise, hem Meclis-i Mebusan hem de Meclisi Ayan'da üye olarak görev yapmıştır.

İkinci Dönemde seçilenlerin öğrenim durumları yönünden Harbiye mezunlarının 65 milletvekili ile ilk sırayı aldığı görülmüştür. İkinci sırayı ise, 55 milletvekili ile hukuk mezunları almıştır. Bunları sırasıyla 45 Rüşdiye mezunu ve 39 Mülkiye mezunu mebus izlemektedir. Sırasıyla Medrese 27, İdadi 21, Tıbbiye mezunu 20 mebus bulunmaktadır. Diğerleri: ilkokul ve özel 15, Yüksek Öğretmen Okulu 8, Edebiyat 6, Mühendis Mektebi 5, Paris Siyasal Bilgiler Okulu 4, Galatasaray 4, Yüksek Ziraat Okulu 3, Mektebi Nüvvab 3, bilinmeyen 3, İlahiyat 1, İktisat ve Maliye 1, İktisat ve İçtimaiyat 1, Matematik 1, Pedagoji 1, Baytar Mektebi 1, Maliye Meslek Okulu 1, Küçük Zabit Okulu 1, Amerikan Koleji 1 ve Mektebi Küzat 1 mezunu mebus bulunmaktadır. Toplam olarak bakıldığında 210 yüksek, 105 orta[49] ve 18 ilkokul ve özel olmak üzere 333 mebus İkinci TBMM'de görev yapmıştır.[50]

46 Öztürk, *a.g.e.*, s. 489.
47 *Osmanlı Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 4, Cilt: 1, Birleşim: 13, 23 Şubat 1336 (1920), s. 182.
48 *TBMM Albümü 1920-1991.* Ankara: TBMM Genel Sekreterliği Yayınları No: 1, 1994, s. 61.
49 Rüşdiye, idadi, medrese ve bu düzeyden meslek okulları orta öğretimin içinde gösterilmiştir.
50 Öztürk, *a.g.e.*, s. 815.

Milletvekillerinin meslekî dağılımına bakılacak olursa[51] asker milletvekili 76, hukukçu 72, hekim 20, mühendis 11, öğretmen (Profesör) 34, yönetici 75, din görevlisi 26, diplomasi 17, diğer kamu görevlisi 25, yazar ve gazeteciler 19, tarımla uğraşan 30 ve ticaretle uğraşan 30 mebus, İkinci Dönemde görev yapmıştır.[52] Yaş ortalamasına bakıldığında ise İkinci Dönemde 64 ile 70 yaş aralığında 4, 54 ile 62 yaş aralığında 31, 44 ile 53 yaş aralığında 132, 34 ile 43 yaş aralığında 136 ve 29 ile 33 yaş aralığında 30 milletvekili bulunmaktadır.

4. Siyasî, Ekonomik ve Toplumsal Dinamiklerde Eksen Değiştiren Kanunlar

İkinci Dönem, inkılâp tarihimizde 1. Meşrutiyet'in ilanı ile başlayan hukuk reformlarının tamamlanması yönünde kanunlaştırma adımları görülmüştür. Kanunlaştırma süreciyle Türkiye'de sosyal, ekonomik ve siyasal alanda radikal değişimlerin geçiş yılları başlamıştır. 3 Kasım 1925 tarihinde Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması, 25 Kasım 1925 tarihinde Şapka Kanunu'nun çıkarılması, 26 Aralık 1925 tarihinde uluslararası saat ve takvimin kabulüne ilişkin kanunlar, toplumsal alanda Batı dünyasına yönelimi belirleyen tercihlerin yapıldığı hukukî reformlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Siyasî, ekonomik ve toplumsal değişimin itici gücünün hukuk olduğu anlayışıyla hukuk reformlarına öncelik verilmiş, Batı'da uygulanan kanunların neredeyse aynen benimsenmesi şeklindeki yaklaşım esas alınmıştır. Makas değişikliği ve reform bağlamında Medeni Kanun gibi çok sayıda maddeden oluşan hacimli kanunların Mecliste görüşülmesinde, İçtüzükteki madde madde oylama ve görüşme usulünü askıya alan sadece yeni madde ihdası veya itiraz edilen maddelerin görüşülmesini esas alan "*kül halinde görüşme ve oylama*" şeklinde nitelenen özel bir görüşme-yasama yöntemi uygulanmıştır.

Osmanlı Meclislerinde olduğu gibi üyeler, her yasama yılı başında kura yoluyla 5 şubeye ayrılmıştır. Ayrıca, şubeler tarafından yapılan seçimle 15 üyeden oluşan ihtisas encümenleri belirlenmiştir. Daimî komisyonlar, kendilerine havale edilen kanun tasarı ve tekliflerini görüşmekle yetinmemiş, gerekli gördüklerinde kendilerine teklif gelmesini beklemeksizin görev alanlarıyla ilgili yasama sürecini başlatmada inisiyatif üstlenebilmiştir. II. Meclis boyunca verilen kanun tekliflerinin 46 adedi, encümenlerin doğrudan hazırlamış olduğu teklif çalışmalarından oluşmaktadır. Bu bağlamda, 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Teklifi, doğrudan doğruya Kanun-ı Esasi Encümeni tarafından hazırlanmıştır.

Ayrıca, Dahili Nizamname'nin 36. maddesine göre hükümsüz (kadük) sayılması gereken önceki dönem Birinci Meclise ait yasama belgelerinin İkinci Döneme devredilmesi TBMM Genel Kurulu tarafından kararlaştırıldığı için geçen Meclisten 133 kanun layihası ile 142 kanun teklifinin İkinci Döneme aktarıldığı anlaşılmaktadır.[53]

51 Mesleki dağılım önce eğitim, sonra da uğraş alanlarına göre ayrı ayrı ele alınıp işaretlenerek düzenlenmiştir. Bir üyenin birden çok uğraş alanı bulunabilmektedir.

52 Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi TBMM-II. Dönem 1923-1927*, Cilt: 2. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakıf Yayınları No: 3, 1975, s. 816.

53 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:2, Cilt:6, İçtima:114, s. 447.

29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyetin ilanı ve 3 Mart 1924 tarihinde halifeliğin kaldırılması ise siyasî makas değişiklikleri anlamında siyasî rejimin rengini belirginleştiren radikal reformlardır. Ayrıca, 17 Kasım 1924 tarihinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurularak cumhuriyet tarihinin ilk çok partili sistem girişimi yaşanmıştır.

Şeyh Sait İsyanı ve Atatürk'e suikast girişimi de bu dönemin öne çıkan siyasî olaylarındandır. Eğitim alanında ise 3 Mart 1924 tarihinde Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkarılarak öğretim birleştirilmiş ve Maarif Vekâletine bağlanmıştır. Medreseler kapatılmış, yabancı ve azınlık okullarında siyasî ve dinî eğitim verilmesi engellenmiştir. Öte yandan, 2 Mart 1926 tarihinde Maarif Teşkilatı Hakkındaki Kanun ile ilk, orta ve yüksekokulların belli esaslar dairesinde düzenlenmesi amacı ortaya konulmuştur.

8 Nisan 1925 tarihli Birleşimde görüşülmeye başlanan takrir ise Türkiye'de o zamanki ekonomik yapıyı gözler önüne sermektedir. Bu takrir görüşülürken Türkiye'nin ve Ankara'nın ekonomik olarak ne kadar zor durumda olduğu da gözler önüne serilmektedir. Bu Birleşimde 1341 senesi Bütçe mevzuu üçüncü içtima senesi tahsisatından, arzu eden mebusa, Başkanlık Divanınca kararlaştırılacak miktarda avans verilmesine dair Kangırı (Çankırı) Mebusu Talat Bey ve arkadaşları tarafından gizli celsede görüşülmesi amacıyla 80 mebusun imzasını taşıyan bir takrir verilmiştir. Takrirde Ankara'daki hayat pahalılığına da dikkat çekerek bazı mebusların ailelerini Ankara'ya getiremediği ifade edilmiştir. Bunun için söz alan Trabzon Milletvekili Muhtar Bey, takririn gizli celsede görüşülmesine karşı çıkarak, gümrükten mal kaçırır gibi işlem yapıldığını ifade etmiştir. Kütahya Mebusu Ragıp Bey ise yangından mal kaçırma sözünün ağır olduğunu, böyle sözlerin kullanılmaması gerektiğini ifade etmiştir. Kayseri Mebusu Ahmet Hilmi Bey ise gelecek senenin tahsisatından avans istenmesinin uygun olmayacağını, bu avansın alınması halinde seneye daha büyük zorlukların kendilerini beklediğini söylemiştir. Dersim Mebusu Feridun Bey bu paranın hakları olmadığını ifade etmiş, bazı mebuslar ise hakkımızdır şeklinde itirazlarını ifade etmişlerdir. Yapılan oylamada nisap bulunamadığı için açık oturuma geçilmiş ve bir gün sonra 9 Nisan 1925 tarihli gizli celsede, söz konusu takrir kabul edilmiştir.[54]

II. İKİNCİ DÖNEM YA DA II. MECLİS

A. SİYASAL SİSTEM VE MECLİSİN ROLÜ

Siyasî sistemin, kuvvetler birliği (tevhidi kuvva) ve Meclisin üstünlüğü esasına dayanan Meclis hükümeti (konvansiyonel) sisteminden cumhuriyet tipi parlamenter sisteme doğru kayışının hukukî temelleri, İkinci Meclisin eseridir. Bu dönemde gerçekleştirilen yasama faaliyetleri, TBMM'nin belki de hiçbir yasama döneminde görülmediği kadar kritik ve toplumsal ve siyasal hamleler içermektedir. II. Meclisin, olağan bir yasama dönemi görevini ifa etmek üzere seçilmiş olmasına rağmen, fiili bir "Kurucu Meclis" rolü üstlendiğini kabul

54 *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Devre: 2, Cilt: 4, 8 ve 9 Nisan 1341, s. 521-526.

etmek gerekir. Batı hukukunun ithaline yönelik kod kanunları da kabul ettiği göz önünde tutulduğunda, İkinci Meclisin, hukuk yoluyla siyasî rejime ve toplumun geleceğine yön verme misyonunun temel aktörü konumuna sahip olduğu ortadadır.

1. Cumhuriyetin İlanı, Halifeliğin Kaldırılması ve Ankara'nın Başkent Oluşu

Bu dönemin en önemli siyasî gündem konularının başında, yeni devletin ülkesini ve coğrafi sınırlarını çizen Lozan Barış Konferansı'dır. Geçen yasama döneminde kesintiye uğramış olan Konferansın yeniden başlaması ve sonuçlanıp imzalanması II. Meclisin kazanımı ve itici gücü olmuş, siyasî cesaretini yükseltmiştir.[55] Ankara'nın başkent olması da bu dönemde gerçekleşmiştir. TBMM'nin, Ankara'da toplanması ve İkinci Dönemde de Ankara'da devam etmesi, idare makamının Ankara olduğunun bir delili olmuş ancak 13 Ekim tarihine kadar daha idare makamı yani başkentin neresi olacağı karara bağlanmamıştır. Lozan Barış Anlaşması'nın imzalanması, sınırlarımızın hemen hemen kesinleşmesi ve Millî Mücadelenin sona ermesinden sonra bu mesele TBMM gündemine getirilmiştir. 13 Ekim 1923 tarihinde yapılan toplantıda İstanbul Mebuslarından bazıları ve başta Refet Paşa olmak üzere İstanbul'un başkent olmasını isteyenler bulunmaktadır. İsmet Paşa ve arkadaşları, daha önce hükümet merkezinin İstanbul olduğu ancak Lozan Anlaşması'nda boğazlar için kabul edilen maddelerin, yeni Türkiye'nin kuvvet kaynağının ve ilerlemesinin Anadolu'nun merkezinde tesis etme coğrafya vaziyeti ve ordunun müsaadesiyle Türkiye devletinin idare makamının Ankara şehri olduğu teklifinde bulunmuşlardır. "Türkiye devletinin idare makamı Ankara şehridir." şeklindeki İsmet Paşa ve arkadaşlarının verdiği teklif kabul edilmiş ve hükümet merkezinin Ankara olduğu kesinleşmiştir.[56] Böylece hükümet merkezi ve başkentin neresi olacağı hususundaki tartışmalar da İkinci Dönemde son bulmuştur.

İkinci Yasama Döneminin en önemli siyasî olaylarından birisi cumhuriyetin ilanı olmuştur. Cumhuriyetin ilanından hemen önce ortaya çıkan hükümet kuruluşunda kriz algısı, yeni siyasî rejime de gerekçe olmuştur. Cumhuriyetin, dar bir kadro içerisinde görüşülüp taktik yönden yaşanan son hükümet bunalımına getirilen bir çözüm tekniği olarak ve acelecilikle ilan edildiği ileri sürülmüştür.[57]

Bu kapsamda, Mustafa Kemal Paşa, İcra Vekilleri Heyeti Reisi Fethi Bey'in listesini oluşturamadığını, Hariciye Vekaleti için uygun görülen Yusuf Kemal Bey'in ise listeyi gördükten sonra, bu listeye dahil olamayacağını bildirdiğini, aynı gün Meclisten çıkarken Kemalettin Sami ve Halit Paşalara rastladığını, onların kendisiyle mülakatta bulunmak istediklerini anlayınca kendilerini akşam yemeğine Çankaya köşküne Müdafaa-i Milliye Vekili Kazım Paşa vasıtasıyla davet ettiğini, İsmet Paşa, Kazım Paşa ve Fethi Bey'in de yemeğe gelmelerini istediğini anlatmıştır. Ayrıca, Çankaya köşkünde kendisiyle görüşmek için Rize

55 Atatürk, *a.g.e.*, s. 788.
56 Atatürk, *a.g.e.*, s. 796.
57 Çakan, *a.g.e.*, s. 153-155.

Mebusu Fuat ve Afyonkarahisar Mebusu Ruşen Eşref'in beklediğini bu kişilerle akşam yemeği düzenlediğini ve bu esnada yarın cumhuriyeti ilan edeceğiz dediğini, cumhuriyetin ilanının ilk olarak topluluk önünde yemekte dile getirdiğini; cumhuriyetin ilanını öngören Anayasa Değişikliği Kanunu'nu ise, İsmet Paşa ile birlikte hazırladıklarını açıklamıştır.[58] Cumhuriyetin ilanı, geleneksel olarak bütün kritik gündem maddelerinde olduğu gibi, önce Halk Fırkası Grup toplantısında görüşülmüş, oldukça hararetli tartışmalardan sonra kabul görmüş ve TBMM Genel Kuruluna sunulmuştur. 12 maddeden ibaret Anayasa değişikliği "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun" adıyla TBMM Genel Kurulundaki görüşmelerden sonra 29.10.1923 tarihli ve 364 sayılı Kanun olarak kabul edilmiştir.[59]

1922 yılında saltanatın kaldırılmasından sonra halifeliğin de kaldırılacağına ilişkin ilk sinyal, 1923 Avans Kanunu görüşmelerinde söz alan İstanbul Mebusu Yusuf Akçura ile 1924 yılı bütçe görüşmelerinde İzmir Mebusu Şükrü Saraçoğlu Bey tarafından dile getirilen eleştirilerde ortaya konulmuştur.[60] Cumhuriyetin ilanında olduğu gibi halifeliğin kaldırılması da, önce Cumhuriyet Halk Fırkası Grubunda tartışılıp karara bağlanmış, hükümet tarafından değil, mebuslar tarafından kanun teklifi hazırlanarak Meclise sunulmuştur. Halk Fırkası'nda karar alıp milletvekili imzasıyla kanun teklifi sunma şeklinde yerleşen uygulamanın cumhurbaşkanının direktifiyle uygulanan bir parlamento taktiği olduğu ileri sürülmüştür.[61]

2. 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ve Kurucu Meclis Niteliği

Birinci Meclisin kabul ettiği 1921 Anayasası ile bu Anayasa'ya aykırı olmayan 1876 Osmanlı Kanunu Esasisi hükümlerinin birlikte uygulandığı "İki Anayasalı Dönem", İkinci Meclis tarafından, o şekilde seçilmediği halde Kurucu Meclis yetkileri kullanılarak yapılan 1924 Teşkilatı-ı Esasiye Kanunu ile son bulmuştur. 1924 Anayasası'nın hazırlık sürecinde kendine has bir uygulama olarak yeni Anayasa teklifinin Anayasa Komisyonu (Kanun-i Esasi Encümeni) tarafından kendiliğinden hazırlanarak TBMM'ye sunulduğu görülmektedir. Başka bir ifadeyle, Anayasa teklifi formel anlamda bir kurucu meclis tarafından hazırlanmamıştır. Bu nokta, teklifin görüşmelerine başlandığı ilk Birleşimde 09.03.1924 tarihinde dile getirilmiştir. Örneğin, Saruhan Mebusu Abidin Bey, II. Meclis'in bir "Meclis-i Müessesan (Kurucu Meclis)" olmadığını belirterek Encümenin niçin bir kurucu meclis oluşturma yöntemine gerek görmediğini sormuştur.[62]

II. Meclisin "Kurucu Meclis" sıfatıyla seçilmediği konusunda kuşku yoktur. Ancak, dönem içerisinde elde edilen kazanımlardan ve siyasî gelişmelerden devşirdiği güç yoluyla siyasî sistemin rakipsiz aktörü olan II. Meclisin, kurucu meclis cesaretine kavuştuğu bir

58 Atatürk, *a.g.e.*, s. 802.
59 Atatürk, *a.g.e.*, s. 812.
60 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:2, Cilt: 6, İçtima:107, s. 333-334.
61 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Anıların İzinde, 1. Kitap.* İstanbul: Remzi kitabevi, 1977, s. 136.
62 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre:2, Cilt: 7, İçtima:7, s. 229.

gerçektir. Bu bağlamda, TBMM'nin milletin tek gerçek temsilcisi olduğuna inanç, olağan Meclisin anayasa yapabilmesine siyasî meşruiyet sağlamıştır.[63]

Anayasa Teklifinin görüşmelerine geçilemeden önce toplantı ve karar nisabıyla ilgili tartışmalar yapılmış ve 83 sayılı Heyet-i Umumiye Kararı ile yeni Anayasa'nın 2/3 çoğunlukla kabul edilmesi esası benimsenmiştir.[64]

Anayasa sistematiğine göre hazırlanarak İkinci Meclis tarafından 20 Nisan 1924 tarihli Birleşimde kabul edilen 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu 104. maddesiyle, Osmanlı Anayasası'nı da açıkça yürürlükten kaldırmış ve tek anayasalı düzene geçiş sağlanmıştır.[65]

B. MECLİS FAALİYETLERİ

İkinci Dönemin ilk Birleşiminde ise muvakkat reis (geçici başkan) seçimi yapılmış ve en yaşlı üye olarak Birleşimi açan İstanbul Mebusu Abdurrahman Şeref Bey, oy birliğiyle muvakkat reis seçilen Ali Fuat Paşa'ya yerini bırakmıştır.[66] 13.8.1923 tarihinde Üçüncü Birleşimde Divan-ı Riyaset seçimi yapılmış ve Mustafa Kemal Paşa Meclis Başkanı olurken, Ali Fuat Paşa da reis-i sani (ikinci başkan) olarak seçilmiştir. Bu Birleşimde Saruhan Mebusu Sabri Bey (Toprak) birinci reis vekili, Çorum Mebusu İsmet (Eker) Bey ise ikinci reis vekili olarak seçilmişlerdir.[67]

İkinci Yasama Yılında Mustafa Kemal Paşa, TBMM tarafından cumhurbaşkanı seçilmiştir. Bu yasama yılında Meclis Başkanlığına Ali Fethi (Okyar) Bey seçilirken, Çorum Mebusu İsmet (Eker) Bey birinci reis vekili, Karahisarışarki Mebusu Ali Süruri (Tönük) Bey ikinci reis vekili olmuşlardır. Bu yasama yılında reisi san-i seçimi yapılmamıştır.[68]

Dördüncü Yasama Yılında 1 Kasım 1924 tarihinde yapılan seçimlerde ise Karesi Mebusu Kazım (Özalp) Paşa Meclis Başkanı seçilmiştir. Reis vekilliğine ise Üçüncü Yasama Yılında görev yapanlar tekrar seçilmiştir.[69] Beşinci Yasama Yılında Meclis Başkanlığına Kazım Paşa seçilmiş, bununla birlikte reis vekilliği için seçim yapılmış ve Bursa Mebusu Refet Bey, Trabzon Mebusu Hasan Bey ve Çorum Mebusu İsmet Bey reis vekilliklerine seçilmişlerdir.[70] Buna göre, her yasama yılının ilk oturumunda Meclis başkanı, Meclis reis vekili, Divan üyesi ve idare amiri seçimlerinin yapıldığı görülmektedir.

63 Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*. İstanbul: der Yayınları, 1995, s. 241.
64 *Düstur, 3. Tertip*, Cilt:5, s. 667
65 *Düstur, 3. Tertip*, Cilt:5, s. 576.
66 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 1, Birleşim: 1, 11.8.1339, s. 2.
67 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 1, Birleşim: 3, 13.8.1339, s. 36-46.
68 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 7, Birleşim: 1, 1.3.1340, s. 6-7.
69 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 19, Birleşim: 1, 1.11.1341, s. 13-15.
70 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 27, Birleşim: 1, 1.11.1926, s. 6, 9.

1. Yasama Faaliyetleri

TBMM'nin 2. Yasama Döneminde toplam 474 birleşim yapılmıştır. Bu birleşimlerde 871 oturum yapılırken, TBMM toplamda 1246 saat 9 dakika çalışmıştır. TBMM'nin İkinci Dönemdeki çalışmaları Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. İkinci Dönemde Çalışma Tablosu

GENEL KURUL ÇALIŞMASI			
Yasama Yılı	**Birleşim**	**Oturum**	**Saat**
1'inci Yasama Yılı	114	274	347
2'nci yasama Yılı	159	405	512
3'üncü Yasama Yılı	118	155	243.34
4'üncü Yasama Yılı	83	87	123.35
Genel Toplam	474	871	1246.09

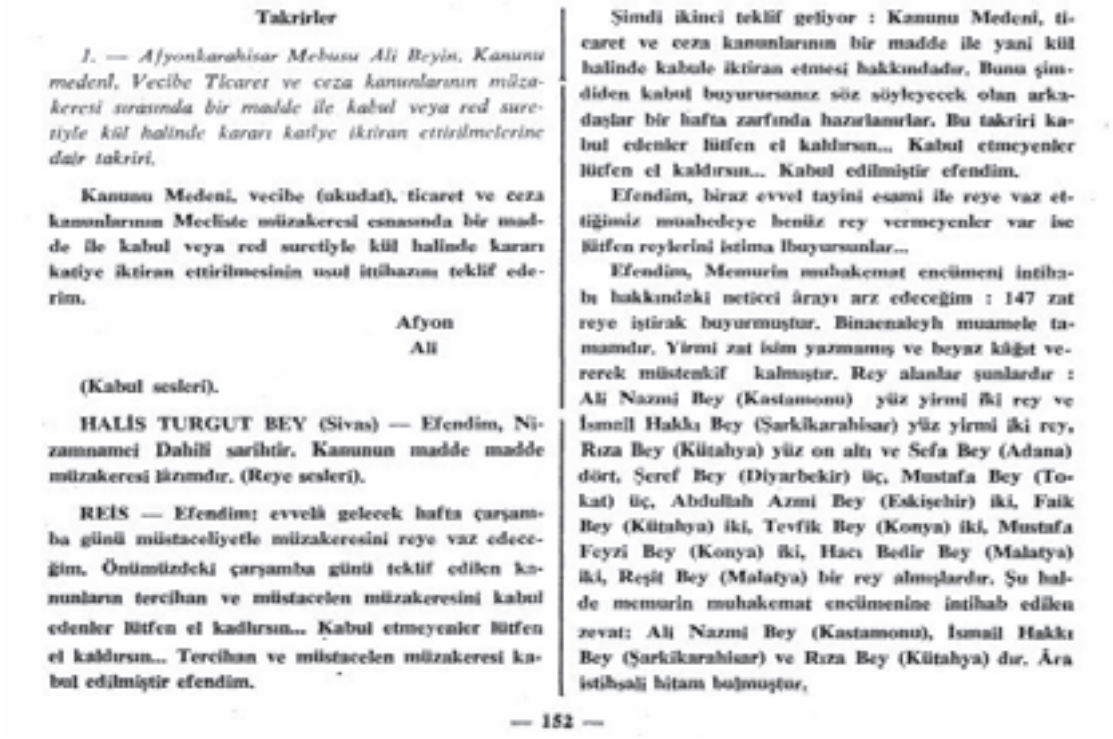
Kaynak: Öztürk, *a.g.e.*, s. 14.

Bu dönemde 373 Meclis kararı alınmış, 836 kanun tasarı ve teklifi kabul edilmiş ve kanunlaşmıştır. Bunun yanında 9 adet Divan-ı Riyaset kararı bulunurken, 25 defa hafi celse (kapalı oturum) yapılmıştır.[71] Şubeler ve ihtisas encümenleri, Meclis-i Mebusan Nizamname-i Dâhilîsi'ne göre düzenlenmiştir. Meclis-i Mebusan İçtüzüğü'ne göre kurulan komisyonların sayısı 31 adettir. Bunların yanında Adliye-Dâhiliye Encümeni, Adliye, Maliye Encümeni, Kavanini Maliye- Muvazenei Maliye Encümeni, Muhtelif Encümen adları altında ortak encümenler de kurulmuştur. Aynı görevi yapan ve değişik isimlerle kurulmuş encümenlerin görev alanlarının bakanlıklara göre düzenlendiği görülmektedir.

İkinci Meclis, hukuk alanındaki yapılanmanın da mimarı olmuştur. Hukuktaki değişim modelini belirlemek üzere 1923 Yılında Adliye Vekâletinin oluşturduğu teknik komisyonların görevlerine beklenen verim alınmadığı gerekçesiyle Adliye Vekili Mahmut Esat Bey (Bozkurt) tarafından 1925 yılında son verilmiştir. Mahmut Esat Bey, Batı kaynaklı kanunların benimseneceğini ve bunun bir zorunluluk olduğunu ifade etmiştir. Bu çerçevede, 937 maddeden oluşan 743 sayılı Türk Medeni Kanunu, külliyen (toptan) usulü adı verilen hızlandırılmış özel yasama yöntemiyle kabul edilmiştir.

İkinci Dönemde, ayrıca, İtalyan Kanunu esas alınarak hazırlanan ve 592 maddeden oluşan Türk Ceza Kanunu bir bütün halinde (külliyen) oylanarak kabul edilmiştir. İsviçre Kanunu esas alınarak hazırlanan ve 544 maddeden ibaret 818 sayılı Borçlar Kanunu da aynı yöntemle hızlıca kabul edilmiştir. Fransa'dan alınan ve 1000 maddeden oluşan 865 sayılı Ticaret Kanunu ve 866 sayılı Tatbikat Kanunu aynı usulle kabul edilmiştir. 582 madde olarak düzenlenen 1086 sayılı Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu 18.06.1927 tarihinde bir bütün olarak (külliyen) oylanarak kabul edilmiştir. Kararlaştırılan özel usulün Meclis tutanaklarına yansıması şöyledir[72]:

71 https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler.birlesimler_gc?v_meclis=11&v_donem=2
72 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 22, Birleşim: 54, 11.2.1926, s. 152-153.

Takrirler

1. — Afyonkarahisar Mebusu Ali Beyin, Kanunu medenî, Vecibe Ticaret ve ceza kanunlarının müzakeresi sırasında bir madde ile kabul veya red suretiyle kül halinde kararı katiye iktiran ettirilmelerine dair takriri.

Kanunu Medeni, vecibe (ukudat), ticaret ve ceza kanunlarının Mecliste müzakeresi esnasında bir madde ile kabul veya red suretiyle kül halinde kararı katiye iktiran ettirilmesinin usul itihazını teklif ederim.

Afyon
Ali

(Kabul sesleri).

HALİS TURGUT BEY (Sivas) — Efendim, Nizamnamei Dahili sarihtir. Kanunun madde madde müzakeresi lâzımdır. (Reye sesleri).

REİS — Efendim: evvelâ gelecek hafta çarşamba günü müstaceliyetle müzakeresini reye vaz edeceğim. Önümüzdeki çarşamba günü teklif edilen kanunların tercihan ve müstacelen müzakeresini kabul edenler lütfen el kaldırsın... Kabul etmeyenler lütfen el kaldırsın... Tercihan ve müstacelen müzakeresi kabul edilmiştir efendim.

Şimdi ikinci teklif geliyor : Kanunu Medeni, ticaret ve ceza kanunlarının bir madde ile yani kül halinde kabule iktiran etmesi hakkındadır. Bunu şimdiden kabul buyurursanız söz söyleyecek olan arkadaşlar bir hafta zarfında hazırlanırlar. Bu takriri kabul edenler lütfen el kaldırsın... Kabul etmeyenler lütfen el kaldırsın... Kabul edilmiştir efendim.

Efendim, biraz evvel tayini esami ile reye vaz ettiğimiz müzakereye henüz rey vermeyenler var ise lütfen reylerini istima buyursunlar...

Efendim, Memurin muhakemat encümeni intihabı hakkındaki neticei âraya arz edeceğim : 147 zat reye iştirak buyurmuştur. Binaenaleyh muamele tamamdır. Yirmi zat isim yazmamış ve beyaz kâğıt vererek müstenkif kalmıştır. Rey alanlar şunlardır : Ali Nazmi Bey (Kastamonu) yüz yirmi iki rey ve İsmail Hakkı Bey (Şarkikarahisar) yüz yirmi iki rey, Rıza Bey (Kütahya) yüz on altı ve Sefa Bey (Adana) dört, Şeref Bey (Diyarbekir) üç, Mustafa Bey (Tokat) üç, Abdullah Azmi Bey (Eskişehir) iki, Faik Bey (Kütahya) iki, Tevfik Bey (Konya) iki, Mustafa Feyzi Bey (Konya) iki, Hacı Bedir Bey (Malatya) iki, Reşit Bey (Malatya) bir rey almışlardır. Şu halde memurin muhakemat encümenine intihab edilen zevat: Ali Nazmi Bey (Kastamonu), İsmail Hakkı Bey (Şarkikarahisar) ve Rıza Bey (Kütahya) dır. Ara istihsali hitam bulmuştur.

— 152 —

Bu kanunların bütün halinde (kül halinde) oylanması, Afyonkarahisar Mebusu Ali Bey'in, 11 Şubat 1926 tarihli Birleşimde Medeni Kanun'un, Ticaret ve Ceza Kanunu'nun bir madde ile kabul veya ret suretiyle toplu halde (kesin karara bağlanması şeklinde) oylanması hakkındaki takririnin kabul edilmesi üzerine alınan karara dayandırılmıştır. Sadece bu dönemde görülen *kül halinde* görüşme ve oylama yönteminin, İçtüzüğün olağan kanun teklifi görüşmeleri ve oylamaları için çizdiği çerçevenin dışında özel geliştirilmiş sıra dışı bir yasama yöntemi olduğu kuşkusuzdur. İçtüzüğün öngördüğü yasama sistemini askıya alarak külliyen (toptan) oylama, dönemin şartlarında geliştirilmiş bir özel yasama mantığıdır.

2. Sosyo-Politik Gündem ve Genel Kurul Tartışmaları

İkinci Dönemin siyasî rejimle ilgili en önemli olayı, 29 Ekim 1923 tarihli Birleşimde Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilerek cumhuriyetin ilan edilmesi olmuştur. Cumhuriyetin ilanına hiçbir vekil itiraz etmezken, memnuniyet içeren konuşmalar yapılmıştır. Maddeler tek tek oylanmış ve sonucunda teklifin tamamı oylanıp kabul edilerek cumhuriyet ilan edilmiştir. Konya Mebusu Eyüb Sabri Efendi, reisicumhur seçiminden sonra yüz bir pare top atışı yapılmasını teklif etmiştir. İstanbul Mebusu Ali Rıza ve Bolu Mebusu Cevat Abbas Bey ise Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı şerefine yüz bir pare top atılmasını teklif etmişlerdir. Çanakkale Mebusu Mehmet Bey'in de aynı yöndeki teklifi de birleştirilmiş ve oylanarak kabul edilmiştir. Daha sonra yapılan reisicumhur seçiminde Mustafa Kemal Paşa

oy kullanan 158 kişinin oyunu alarak oy birliğiyle reisicumhur seçilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Meclis kürsüsüne gelerek Meclise teşekkür etmiş, Bozok Mebusu Avni Bey'in teklifiyle, Karahisar Mebusu Kâmil Efendi tarafından kürsüde bir duâ okunmuştur.

Ankara'nın başkent olması da bu dönemde gerçekleşen olaylardandır. 13.10.1923 tarihinde Malatya Mebusu İsmet Paşa ve arkadaşlarının vermiş olduğu kanun teklifi ve Kanun-i Esasi Encümeni Mazbatası görüşülmüştür. Bu kanun teklifi Ankara'nın hükümet merkezi kabul edilmesi yönünde İsmet Paşa ve arkadaşları tarafından verilmiştir. Bilinen (Lozan) Anlaşma ile boğazlar için kabul edilen hükümlerin ışığında yeni Türkiye'nin emniyeti için idare merkezinin Ankara şehri olmasının gerektiği ifade edilmiş ve Türkiye devletinin idare makamı Ankara şehridir şeklindeki kanun teklifini Meclise sunmuşlardır. Bu teklife karşı çıkanlardan birisi Gümüşhane Mebusu Zeki Bey olmuştur. Söz alarak İstanbul'un öneminden bahsettikten sonra hükümet merkezinin yalçın kayalarda, izbe ovalarda kurulma asırları çoktan geçmiştir ifadesini kullanmıştır. Gelibolu Mebusu Celal Nuri Bey ise Ankara'nın hükümet merkezi olmasıyla İstanbul'un unutulmayacağını söylemiştir. Uzun tartışmalardan sonra Ankara hükümet merkezi olarak kabul edilmiştir.[73]

Hilafetin kaldırılması ve Hanedan-ı Osmanî'nin, Türkiye Cumhuriyeti Devleti Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun, madde madde görüşülmüş ve oylanarak kabul edilmiştir. Bu Kanun ile halifelik kaldırılırken, hilafet, hükümet ve cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen içinde olduğundan hilafet makamı kaldırılmıştır ifadesi kullanılmıştır. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğunda Padişahlık etmişlerin gayrimenkulleri millete intikal etmiştir.[74] Bu dönemde ses getiren bir düzenleme de askerlerin siyasetle ilişkilerinin kesilmesi meselesi olmuştur. 26 Ekim 1924 tarihinde, Ordu Müfettişi Kazım Karabekir Paşa, 30 Ekim 1924 tarihinde ise Ali Fuat Paşa askerlikten istifa etmişlerdir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, aynı zamanda milletvekili olan kumandanlardan iki görevden birisini seçmelerini istemiştir. Genel Kurmay Başkanı Fevzi Çakmak, dört kolordu kumandanı; İzzettin, Ali Hikmet, Şükrü Naili ve Fahrettin Paşalar orduda kalmıştır. Kazım Karabekir Paşa ve Ali Fuat Paşa ile birlikte yine ordu müfettişi olan Cevat Çobanlı Paşa ve kolordu kumandanı olan Cafer Tayyar Paşa askerlikten ayrılarak politikayı seçmişlerdir. Ancak Cevat Çobanlı Paşa bir süre sonra pişmanlığını dile getirince, Mustafa Kemal Paşa onun orduya dönmesini sağlamış ve Askeri Şûraya tayin ettirmiştir.

26.12.1923 tarihli ve 391 sayılı Affı Umumi Kanunu'nun Lozan Antlaşması gereğince çıkarılması taahhüt edilen af kapsamına uymayan sınırlı bir genel af olduğu tartışmaları üzerine 16.04.1924 tarihli ve 487 sayılı Affı Umumi Kanunu çıkarılmıştır. Lozan Antlaşması'nda şerh düşülen affedilmeyecekler listesi üzerindeki tartışmalar, Meclisin kapalı oturumunda devam etmiştir. TBMM Gizli Celse Zabıtlarına "Lozan Muahedenamesi mucibince ilan olunacak affı umumiden hariç tutulacak 150 kişilik liste üzerinde müzakerat" olarak geçmiştir. Dâhiliye Vekili Ferit Bey bu konu hakkında Genel Kurula bilgi vermiş ve 150 kişilik liste hazırlanacağını duyurmuştur. Bir 150 kişilik, bir de 300 kişilik defter olduğunu, bir de

73 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 2, Birleşim: 35, 13 Teşrinisani 1339, s. 665, 670.
74 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 2, Birleşim: 35, 3.3.1340, s. 27-69.

tabiyetten ıskat edilenlerle birlikte 600 kişilik bir defterin de mevcut olduğunu bildirmiştir. Bu defterlerin yekûnunun altı yüz olduğunu, ancak bu altı yüzü 150 kişilik listenin içine sokmak mecburiyetinde olduklarını ifade etmiştir. Söz alıp düşüncelerini belirten milletvekillerinden İzmir Mebusu Şükrü Saraçoğlu ise bu listenin Mecliste tartışılmasının yanlış olacağını, hükümetin tespit edeceği 150 kişinin burada görüşülerek oylanmasının daha uygun olacağını belirtmiştir. Çorum Mebusu Dr. Mustafa Bey ise önce prensiplerin ortaya konulmasını, listenin içine girecek suçun önce tespit edilmesini istemiştir. Yurtdışına çıkarılacak kişiler için kabul edilen ilkeler ise şunlardır:

- Vahdettin Efendinin maiyeti,
- Sevr Muahedesini imza eden kabine üyeleri,
- Sevr Muahedesini Paris'te imza eden heyet,
- Kuvayı İnzibatiye,
- Çerkez Ethem ve avanesi,
- İzmir Çerkez Kongresine murahhas olarak katılanlar,
- Vatana ihanette bulunan mülkiye memurları ve askerler,
- Vatana ihanet eden polisler,
- Vatana ihanet eden gazeteciler,
- Vatana ihanet eden diğer eşhas,
- Kuvayı İnzibatiyeyi şevk ve teşvik için fetva veren müftüler.

Hükümetin hazırladığı listedeki isimler tek tek tartışıldıktan sonra Mecliste tadil edilerek oluşan son listenin hükümete gönderilmesi oylanmıştır. Daha sonra listenin tekrar düzenlenerek Meclisin bilgisine sunulması kararlaştırılmıştır.[75]

3. Diğer Faaliyetler

Şer'i mahkemelerin ve istinaf mahkemelerinin kaldırılması ve yeni bir mahkeme teşkilatının kurulması bağlamında Mehakimi Şeriyenin İlgasına ve Mahakimin Teşkilatına Ait Ahkamı Muadil Kanun, TBMM Genel Kurulunda 08.04.1924 tarihinde kabul edilmiştir. Sosyo- ekonomik gelişmelere ve toplumsal hayata yön veren diğer önemli bir hukukî reform ise, Sanayi ve Maadin Bankasının Kuruluşu ve Teşviki Sanayi Kanunu düzenlemesidir. Şeker, dokuma ve maden sanayi alanlarına öncelik veren iktisat politikaları uygulanmaya başlanmıştır. Ayrıca, 1925 yılında 625 sayılı Kanun'la, ticaret ve sanayi odaları kuruluşu hukukî dayanağa kavuşturulmuştur. 24.03.1926 tarihinde ise Petrol Kanunu çıkarılmıştır.

75 *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Devre: 2, Cilt: 8/1, Birleşim: 39, 16 Nisan 1340 (1924), s. 434-454.

1 Aralık 1923 tarihinde yapılan Birleşimde Ziraat Bankası Müdürü Umumilik maaş ve muhassasatının sureti itası hakkında İktisat Vekâleti ve Muvazenei Maliye Encümeni Mazbatası okunmuştur. 6 Temmuz 1922 tarihinde görüşülen Bütçe Kanunu'na göre Ziraat Bankası Müdür Umumîlik maaşının karşısına Meclis kararı gereğince mütehassıs atanıncaya kadar bağlı tutulacaktır ibaresi konulmuştur. Ancak İcra Vekilleri Heyeti buraya bir Müdür atamış ve 6.000 lira olması gereken maaşı da 7500 olarak verilmiştir. Buna itiraz eden vekiller sırasıyla kürsüye çıkarak konuşmuş ve bu maaş farkının İcra Vekilleri Heyetince karşılanması hususunda Karahisarı Şarki Mebusu Ali Süruri Bey'in verdiği takrir oylanarak kabul edilmiştir. İcra Vekilleri Heyetinin zararı ödenmeleri karara bağlanmıştır.

Hanedan tahsisatı Birinci ve İkinci Dönemlerde TBMM'de görüşülmüştür. 27 Eylül 1923 tarihli Birleşimde 1923 senesi hizmeti umumiyesi için ikinci altı aylık tahsisat layihası görüşülürken, Zat-ı Hazret-i Hilafet-penahı ve hanedan tahsisatı son defa yer almış ve 218.387 lira olarak belirlenmiştir. Bu tahsisattan sonra bir daha hanedan bütçesi TBMM tarafından görüşülmemiştir. Bu dönemde Sivaslı öğrenciler tarafından TBMM'ye bir halı hediye edildiği görülmüştür. 2 Ekim 1923 tarihli Birleşimde Sivas Darüleytamı öğrencilerinin Meclise gönderdikleri halı hakkında Vilayetin tezkeresi okunmuştur. Tezkerede, halının Darüleytam öğrencileri tarafından dokunduğu ve üzerinde Misak-ı Millî haritası yer aldığı bildirilmektedir. Tezkere okunduktan sonra reis, buna Başkanlık Divanı tarafından bir cevap yazılmasını önermiş ve mebuslar tarafından da kabul görmüştür.[76]

D. ÖNE ÇIKAN İSİMLER

1. Meclis Başkanları

Mustafa Kemal Atatürk (24.04.1920-29.10.1923)

Mustafa Kemal Paşa, 13.08.1923 tarihindeki toplantıda yapılan başkanlık seçimlerinde, 197 mebusun katıldığı seçimde 196 oy alarak TBMM Başkanı seçilmiştir. Bir oyun kime verildiğinin sorulması üzerine Geçici Başkan Ali Fuat Paşa, bir oyun İsmet Paşa'ya verildiğini açıklamış ve mebuslardan birisi Mustafa Kemal Paşa'yı kastederek, "onu da belki Paşa Hazretleri vermişlerdir." demiştir.[77]

29 Ekim 1923 tarihinde cumhurbaşkanı seçilmesine kadar Mustafa Kemal Paşa, yaklaşık iki buçuk ay TBMM Başkanlığı görevini sürdürmüştür.

Ali Fethi Okyar (01.11.1923-22.11.1924)

İkinci Dönem seçimlerinde İstanbul'dan milletvekili seçilmiştir. 12 Ağustos 1923 tarihinde mazbatası onaylanmıştır. Meclis adına 17.11.1923 tarihinde Edirne, 19.12.1923 tarihinde Adana'nın kurtuluşu münasebetiyle yapılan törenlere katılmıştır. 1 Kasım 1923

76 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 2, Birleşim: 30, 2.10.1339, s. 455.
77 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 2, Cilt: 1, Birleşim: 3, 13.8.1339, s. 36.

tarihindeki toplantısında 151 oy alarak, 1 Kasım 1924 tarihindeki toplantıda 213 oy alarak TBMM Başkanı olmuştur. 22 Kasım 1924 tarihinde başbakan olmuştur. Doğu ayaklanması sebebiyle 2 Mart 1925 tarihinde başbakanlıktan istifa etmiştir. 11 Kasım 1925 tarihinde Paris Büyükelçiliğine tayin edilmiştir.

Kazım Özalp (26.11.1924-01.03.1935)

15 Temmuz 1923 tarihinde TBMM'nin İkinci Dönemi için yapılan seçimlerde 612 oy alarak Karesi'den milletvekili seçilmiştir. 12.08.1923 tarihinde mazbatasını almıştır. 16.11.1925 tarihinde Yozgat'a gidecek ilk tren yolculuğuna katılacak heyetin başkanlığını yapmıştır. Mecliste Millî Savunma Bakanlığı görevinde bulunmuştur. 26 Kasım 1924, 1 Kasım 1925 ve 1 Kasım 1926 tarihlerinde üç kez Meclis Başkanı seçilmiştir. 30 Ağustos 1926 yılında 1'inci Ferik (Orgeneral) olmuştur. 6 Temmuz 1927 tarihinde ordudan kendi isteğiyle emekliye ayrılmıştır. 01.11.1924 ile 01.03.1934 tarihleri arasında 10 yılı aşkın kesintisiz olarak Meclis Başkanlığı yapmıştır.[78]

2. Tanınmış ve Renkli Simalar

Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa, Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Hüseyin Rauf Orbay gibi isimleri en başta saymak mümkündür. Bununla birlikte yazar, gazeteci, düşünür ve sanatçılar da İkinci Dönem Mecliste öne çıkmaktadır.

Afyonkarahisar Mebusları Mehmet Kamil Miras ve Ruşen Eşref Ünaydın, Amasya Mebusu Ahmet Esat Uras, Ardahan Mebusu Halit Paşa, Aydın Mebusu İzzettin Çalışlar ve Reşit Galip, Biga Mebusu Samih Rıfat, Yozgat Mebusu Avni Doğan, Denizli Mebusu Mehmet Necip Küçüka, Diyarbakır Mebusu Mehmet Ziya Gökalp, Ergani Mebusu Kazım Vehbi Oral, Giresun Mebusu Hakkı Tarık Us, İstanbul Mebusları Abdurrahman Şeref Bey, Yusuf Akçura, Süleyman Sırrı, Balıkesir Mebusu Ahmet Süreyya Orge, Kars Mebusu Ahmet Ağaoğlu, Kastamonu Mebusu Ahmet Mahir Efendi, Konya Mebusları Veled İzbudak ve Hasan Fehmi Çolakoğlu, Mardin Mebusu Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Menteşe Mebusu Şükrü Kaya, Niğde Mebusu Ebubekir Hazım Tepeyran, Siirt Mebusu Mahmut Soydan, Sivas Mebusu Şemseddin Günaltay, Şarkikarahisar Mebusu Mehmet Emin Yurdakul, Urfa Mebusları Yahya Kemal Beyatlı, Refet Topçuoğlu ve Refet Ülgen sayabileceğimiz dikkat çeken isimler arasındadır.

Ziya Gökalp, ülkemizde yediden yetmişe herkesin tanıdığı ünlü fikir adamıdır. Diyarbakırlı olan Ziya Gökalp, Osmanlı Mebusan Meclisinde de görev yapmıştır. Üçüncü Dönemde TBMM'ye mebus olarak giren düşünür, yaklaşık bir sene sonra vefat etmiş ve 27.10.1924 tarihli Birleşimde vefatı duyurulmuştur. Ziya Gökalp'in, Türkçülük ve milliyetçilik üzerine düşünceleri, uygarlık ve millî hars görüşleri kendi dönemini etkilerken, gelecek kuşaklara da ışık tutmuştur.

78 Öztürk, *a.g.e.*, s. 467-468.

Giresun Mebusu Hakkı Tarık Us, Gördes'te doğmuş ve orta eğitimini İzmir'de, yüksek eğitimini ise İstanbul'da tamamlamıştır. Tanin, Tercüman-ı Hakikat, Tasvir-i Efkâr, Hakikat gazetelerinde yazarlık ve başyazarlık görevlerini üstlenmiştir. 1876-1877 Meclis-i Mebusan ve 50 yıl isimli eserleri yayınlanmıştır.

Abdurrahman Şeref Bey, dönemin ilk Birleşiminde en yaşlı üye olarak "Reis-i Sin" sıfatıyla Meclise Başkanlık yapmıştır. İstanbul doğumlu olan Abdurrahman Şeref Bey, çeşitli okullarda öğretmenlik yapmış ve Mülkiye Mektebi ve Galatasaray Lisesinde de müdürlük görevlerinde bulunmuştur.

İkinci Meclisin tanınmış simalarından birisi de İstanbul Mebusu Yusuf Akçura'dır. 1976 yılında Volga kıyısında Senber'de doğmuş olan Akçura, eğitimini İstanbul'da, yüksek Eğitimini Paris'te Siyasal Bilimler Okulunda tamamlamıştır. Çeşitli gazete ve dergilerde yazarlık yapan Yusuf Akçura, Türk milliyetçiliğinin öncülerindendir

Afyonkarahisar Mebusu Ruşen Eşref (Ünaydın), TBMM'de, İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Dönemlerde Afyonkarahisar Mebusu olarak görev yapmıştır. İlk ve orta öğrenimini İstanbul'da yaptıktan sonra Galatasaray Lisesini 1911 yılında bitiren Ruşen Eşref Bey, 1914 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinden diploma almıştır. 1911 yılında Galatasaray Lisesi Türkçe öğretmenliğine, 1913 yılında İstanbul Darülmuallimin Fransızca öğretmenliğine, aynı yıl İstanbul Dar'ül-muallimin-i Âliye Fransızca, Türkçe ve okuma öğretmenliğine, 1920 yılında Galatasaray Sultanisi Türkçe öğretmenliğine ve 1921 yılında Ankara Erkek Lisesi edebiyat öğretmenliğine atanmıştır. Londra ve Lozan Konferanslarına hükümetçe basın müşaviri olarak gönderilmiştir.

Kars Mebusu Ahmet Ağaoğlu, Karabağ'ın Şuşa şehrinde doğmuştur. İlk ve orta eğitimini Şuşa'da tamamlamış, liseyi Tiflis'te bitirmiştir. Paris'te hukuk ve College de France'de fizyoloji ve tarih eğitimi almıştır. Paris'te Revue Bleu ve La Nouvelle Revue gibi dergilerde doğu hakkında yazılar yazmıştır. Ayrıca Tiflis'te çıkan Kafkas gazetesinde yazıları yayınlanmıştır. Türk Derneği ve Türk Ocağının kurucuları arasındadır. Millî Mücadele Döneminde Ankara'da yayınlanan Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde başyazarlık yapmıştır. Yapıtları, Şii Mezhebi ve Menbaları, İslâm ve Ahund, İslâmlıkta Kadın, Üç Medeniyet, Türk Teşkilâtı Esasiyesi, Hindistan ve İngiltere, Türk Hukuk Tarihi, Serbest İnsanlar Ülkesinde, Devlet ve Fert, Ben Neyim, İran ve İnkılâbı, Gönülsüz Olmaz, İhtilâl mi, İnkılâp mı, Serbest Fırka Hatıraları'dır.[79]

Mardin Mebusu Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Kahire doğumludur. İlköğrenimini Manisa'da bitirdikten sonra lise eğitimini Mısır'da, Fransız Frerler Kolejinde tamamlamıştır. Basın hayatına atıldığı için girmiş olduğu hukuk fakültesini yarıda bırakmıştır. Yusuf Akçura ve Halide Edip Adıvar ile Genel Kurmay Başkanlığının isteği doğrultusunda Yunan Mezalimi eserini hazırlamıştır. Kadro dergisinin kurucuları arasındadır. Başlıca yapıtları roman olarak Kiralık Konak, Nur Baba, Hüküm Gecesi, Sodom ve Gomore, Yaban, Ankara, Bir

79 Öztürk, *a.g.e.*, s. 474-475.

Sürgün, Panorama, Hep O Şarkı, öykü olarak Bir Serencam, Rahmet, Millî Savaş Hikâyeleri, anı olarak Zoraki Diplomat, Anamın Kitabı, Vatan Yolunda, Politikada 45 Yıl, Gençlik ve Edebiyat Hatıraları'dır.

Şarkikarahisar Mebusu Mehmet Emin Yurdakul, İstanbul, Beşiktaş'ta doğmuştur. Mülkiye'nin idadi bölümünde okurken yarım bırakmıştır. Daha sonra Hukuk Mektebine devam etmiştir. Eğitimini daha çok özel bir şekilde tamamlamıştır. Osmanlı Mebusan Meclisinde de görev yapan Yurdakul, İstanbul'un işgal edilmesinden sonra 1921 yılında Anadolu'ya geçerek Millî Mücadeleye katılmıştır. Antalya, Adana ve İzmir yörelerinde ordunun ve halkın maneviyatını artıran konuşmaları ile öne çıkmıştır. İkinci ve Üçüncü Dönem Şarkikarahisar Mebusu olarak Meclise giren Yurdakul, Dördüncü, beşinci ve altıncı Dönemlerde Urfa'dan, Yedinci Dönemde İstanbul'dan mebus seçilmiştir. Başlıca eserleri Fazilet ve Asalet, Türkü Sev, Türkçe Şiirler, Türk Sazı, Ey Türk Uyan, Tan Sesleri, Ordunun Destanı, Dicle Önünde, Turana Doğru, Zafer Yolunda, Aydın Kızları, Dante'ye Sesler, Mustafa Kemal, Ankara, Desteye, Kıvılcımlar ve Yıldırımlar'dır.

Urfa Mebusu Yahya Kemal Beyatlı, Üsküp'te doğmuştur. Asıl ismi Ahmet Agâh'tır. İlköğrenimini Üsküp'te bitirmiş, İdadiye Üsküp'te başlamış, Selanik'te devam etmiş ve İstanbul'da Vefa İdadisinde tamamlamıştır. Paris'te Siyasal Bilgiler Okulunda okumuştur. Öğrencileriyle birlikte Dergâh Dergisini çıkarmıştır. Yahya Kemal Beyatlı, şairliği ve yazarlığıyla sanat çevrelerinin dikkatini çekmiştir. Ölümünden sonra Yahya Kemal'i Sevenler Derneği ile aynı yıl içinde Yahya Kemal Enstitüsü kurulmuştur. Yayınlanmış olan başlıca eserleri Kendi Gök Kubbemiz, Eski Şiirin Rüzgârıyla, Rubailer ve Hayyam Rubailerini Türkçe Söyleyiş, Bitmemiş Şiirler ve düz yazı olarak Aziz İstanbul, Eğil Dağlar, Siyasî Hikâyeler, Siyasî ve Edebi Portreler, Edebiyata Dair, Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hatıralarım, Tarih Musahabeleri, Mektuplar ve Makaleler'dir.[80]

80 Öztürk, *a.g.e.*, s. 768, 769.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Cumhuriyet tarihimiz, İkinci Dönemde Anayasa'nın bazı maddelerinin değiştirilmesi şeklinde cumhuriyetin ilanıyla başlamıştır. TBMM tarafından kurulan yeni Türkiye Devleti'nin siyasî rejimini adeta kimlik kartına kavuşturan bu sevindirici demokratik gelişme, ironik biçimde başka değişimlerin habercisi ve sinyali olmuştur. Cumhuriyetin ilanının önce Halk Fırkası Grup Toplantısında görüşülmesi ve daha sonra Genel Kurulda kabul edilmesi ve bu yaklaşımın İkinci Dönem boyunca bütün kritik yasama ve denetim faaliyetlerinde gelenek haline getirilmesiyle, "TBMM Devleti" yerine "parti devleti" anlayışının yerleşmeye başladığı anlaşılmaktadır.

Birinci Meclis seçimlerinin yenilenmesi, hukukî zorunluluktan kaynaklanmadığı halde, Mustafa Kemal Paşa ve lider kadroların, yeni devletin kuruluşunda modernleşme ve Batılılaşma hedeflerine ulaşma yolunda topluma yön verecek kritik hukuk reformlarının hızlıca yapılamayacağı görüşünden kaynaklanmıştır. İlk dönemde oluşan gruplaşmalar ve hiziplerin ortaya çıkardığı tıkanıklıkları aşmak için Birinci Meclisin yenilenmesi ve daha okumuş ve homojen bir Meclis yapısının oluşturulması amaçlanmıştır.

Saltanatın kaldırılmasıyla meydana gelen devlet başkanlığı boşluğu, sosyo-ekonomik ve siyasî dönüşüm ve Batı'ya uyum kanunlarının kabulü için daha denetlenebilir bir Meclis tablosu gerektiği düşüncesi, Birinci Meclisteki gruplar düzeyinde genel olarak benimsenmiştir. İkinci Grup üyelerinden bazılarının seçimlerin yenilenmesine ilişkin Heyet-i Umumiye Kararını, "mukaddes karar" şeklinde nitelendirmeleri, yeni Meclis ve seçim ihtiyacının muhalif kanat tarafından da benimsendiğinin somut göstergesi olmuştur.

1923-1927 yıllarını kapsayan İkinci Dönemde görev yapan ve II. Meclis olarak da nitelenen yasama organı, yeni devletin geleceğine her bakımdan yön veren siyasî aktör rolü üstlenmiştir. 1924 Anayasası'nın hazırlanması ve görüşülmesi sürecinde fiili bir "Kurucu Meclis" işlevi görmüştür. 1924 Anayasası ile, Osmanlı'nın hukukî varlığını devam ettiren 1876 Kanun-i Esasisi ile 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun birlikte uygulandığı "İki Anayasalı" yıllara son vererek, Osmanlı anayasal mirasından kopuşu gerçekleştirmiştir. İkinci Meclisin anayasal düzenle ilgili sergilemiş olduğu siyasî cesaret, siyasî rejim ve hukuk sistemi başta olmak üzere diğer alanlarda da yansımasını bulmuştur. Bununla birlikte, Osmanlı Meclis-i Mebusan İçtüzüğü'nün uygulanmaya devam edilmiş olması gerçeği, tek parti grup disipliniyle birleştirildiğinde, lider kadroların etkisinin arttığı buna karşılık milletvekillerinin etkisizleştiği bir yasama dönemi yaşandığı söylenebilir. Osmanlı Meclis-i Mebusan İçtüzüğü'nde bulunmayan ve Birinci Mecliste oluşturulan "reis-i sani (ikinci başkan)" seçme uygulaması, İkinci Dönemin 2. Yasama Yılından itibaren bu makam için seçim yapılmadığı için kalkmıştır. 1927 İçtüzüğü yapılınca kadar demokratik çalışma düzeni ve görüşme usulleri yönünden tartışmalı noktalar görülmüştür. Batı hukuk sisteminin ve yabancı kanunların benimsenmesi parametresi çerçevesinde çok sayıda maddeden ibaret kanunların "kül halinde" (toptan/ bütün) tek bir oylama yoluyla görülmemiş bir yasama hızıyla kanunlaştırılması şeklinde iç hukukumuza ithal edilmesi ilginçtir. Başkent adayı

olarak öne çıkan şehirlerimiz, İstanbul-Ankara alternatifleri arasında, Mustafa Kemal ve İsmet Paşa başta olmak üzere yeni devletin lider kadrolarının gerekçelerine ve isteklerine uygun şekilde Ankara tercihinde bulunma gibi, çok hayati tercihlere güçlü bir meşruiyet sağlayan bir siyasî aktör olarak İkinci Meclis, parlamento tarihimizde özel bir öneme ve konuma sahip olmuştur.

KAYNAKLAR

Abalıoğu Y. N. "Yeni Bir Cidal Devri", *Anadolu'da Yenigün*, 26 Kasım 1922.

Atatürk, M. K. *Nutuk*, *Cilt: II*, (1920-1927). Haz. Zeynep Korkmaz, Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Çakan, I. (1999). Türk Parlamento Tarihinde II. Meclis, İstanbul: Çağdaş Yayınları.

Demirel, A. (1994). *Birinci Mecliste Muhalefet-İkinci Grup*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt: 5, 11 Ağustos 1339-19 Teşrinievvel 1340, İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası, 1934

Güneş, İ. (1991). "1923 Seçimlerinde Oylar Nasıl Kullanıldı", *AÜ SBF Dergisi*, Prof. Dr. Muammer Aksoy'a Armağan, Cilt: XI, sayı: 1-2, ss. 253-264.

Güneş, İ. ((2017). *Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Milletvekili Genel Seçimleri (1919-1935)*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

İba, Ş. (2009). *Parlamento İçtüzük Metinleri-Osmanlı'dan Günümüze*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları

İba, Ş. (2017). *Parlamento Hukuku*. 6. Baskı, Ankara: Turhan Kitabevi.

Kandemir, Ş. (1955). *Cumhuriyet Devrinde Siyasi Cinayetler*. İstanbul: Ekicigil Tarih Yayınları: 4.

Karabekir, K. (1994). *Paşaların Kavgası-İnkılap Hareketlerimiz*. Haz. Faruk Özerengin, İstanbul: Emre Yayınları.

Kılıç Ali, (1955). *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*. İstanbul: Sel Yayınları.

Milli Egemenlik ve TBMM. (1987). Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları- No:33.

Osmanlı Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi.

Öztürk, K. (1975). *Türk Parlamento Tarihi TBMM-II. Dönem 1923-1927, Cilt: 2*. Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakıf Yayınları No: 3.

Sezgin, Ö. (1984). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasi Rejim Sorunu*. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.

Şavkılı, C. (2011). *Atatürk Döneminde Parlamento Faaliyetleri*. Doktora Tezi, Ankara: Türk İnkılap tarihi Enstitüsü.

Tanör, B. (1995). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*. İstanbul: Der Yayınları.

Velidedeoğlu, H. V. (1977). *Anıların İzinde, 1. Kitap*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

TBMM Albümü 1920-1991, (1994). Ankara: TBMM Genel Sekreterliği Yayınları No: 1.

TBMM Gizli Celse Zabıtları.

TBMM Zabıt Ceridesi.

1927 SEÇİMLERİ VE SONUÇLARI: TEK PARTİLİ REJİMİN TEMELLERİ

M. AKİF KİREÇCİ - CAN EYÜP ÇEKİÇ

1927 SEÇİMLERİ VE SONUÇLARI: TEK PARTİLİ REJİMİN TEMELLERİ

M. Akif Kireçci*

Can Eyüp Çekiç**

GİRİŞ

1923'ün bahar aylarına gelindiğinde artık Lozan Görüşmeleri sona yaklaşmış ve üzerinde anlaşılan maddeler hakkında Ankara'da söylentiler yayılmaya başlamıştı. Millî Mücadele'yi gerçekleştiren Birinci Meclisin birçok üyesi İsmet Paşa'nın kabul ettiği öne sürülen bazı maddelere karşı çıkmaktaydı.[1] Meclisin anlaşmayı imzalamama ihtimalinin ortaya çıkması üzerine 1 Nisan 1923'te seçim kararı alındı. İkinci Meclis, dört yıllık yasama dönemi içerisinde cumhuriyet idaresinin merkezi gücünü pekiştirecek ve devletin ve toplumun birleştirici unsuru olarak dini kullanmaktan vazgeçecek önemli kanunlar çıkaran Meclisti. Osmanlı'dan kopuşu simgeleyen, laik cumhuriyetin de karakterini şekillendirecek olan Hilafetin kaldırılması, Tevhîd-i Tedrisat Kanunu, Tekke ve Zaviyelerin kapatılması, Medeni Hukukun kabulü gibi uygulamalar İkinci Meclis Döneminde hayata geçirildi.[2]

11 Ağustos 1923'te göreve başlayan İkinci Meclisin ilk icraatı, Lozan Barış Antlaşması'nı imzalamak oldu. Hemen ardından başkentin Ankara olduğuna dair Kanun ve cumhuriyet idaresinin benimsenmesi teklifi mecliste kabul edildi. Böylece, hem Osmanlı'nın en önemli dinî miraslarından birisi olan Hilafet Makamı ile hem de Hilafete ev sahipliği yapan İmparatorluğun başkenti İstanbul ile yollar kesin bir şekilde ayrılıyor; öte yandan Lozan'da kabul edildiği üzere İstanbul'da ikamet edecek olan Halife de yeni sistemin dışına itiliyordu. 1 Kasım 1922'de saltanat kaldırılmış, halife olarak Abdülmecid Efendi seçilmişti. Saltanatın kaldırılması ve Lozan Antlaşması gibi nedenler ile ortaya çıkan muhalefet adayları, Meclis dışında bırakılmıştı.

Ancak, Ankara'nın başkent ilan edilmesi ve cumhuriyetin ilanı gibi tartışmalar, mecliste kısa süre içerisinde yeni bir muhalif grubun oluştuğunun kanıtıdır. Hilafetin kaldırılacağına dair dedikoduların artması üzerine Kasım 1923'te İstanbul basınının da içinde bulunduğu bir grup, Hilafetin tarihi ve siyasi misyonunu öne çıkarmaya başlamıştı. Hatta alınan yeni kararlara karşı çıkan İstanbul Milletvekilleri Rauf Bey, Refet Paşa ve Dr. Adnan (Adıvar), Halife Abdülmecid'i ziyaret etti.[3] Bu sırada İstanbul gazetelerinde, mütareke döneminde

* Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.
** Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Tarih Bölümü.

1 Bkz: *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, C.1–4.* 3. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1993.

2 Cemil Koçak, *Tarihin Buğulu Aynası*. İstanbul: Timaş, 2013, s. 111.

3 Haluk Çağlar, *Türk Basınına Göre Atatürk'ün İstanbul'daki Faaliyetleri (01 Temmuz 1927-10 Kasım 1938)*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2011, s. 33.

Türkler ve Hilafetin devamı amacıyla kamuoyu yaratmaya çalışan Hint Müslümanlarının liderleri Ağa Han ve Emir Ali'nin, Hilafetin önemine dair Ankara Hükümetine gönderdikleri mektup yayınlanmıştı. Bu mektup, Halk Fırkası çevrelerinde tepkiye neden olmuş, mektubun Londra'da ikamet eden yazarları, İngilizlerin adamı olmakla ve Türkiye'nin çağdaşlaşmasını istemeyen İngiltere'nin emriyle mektubu kaleme aldıkları iddiası ortaya atılmıştı.[4]

Artık Meclisteki ve kamuoyundaki tartışmaların tam ortasında Hilafet Makamı vardı. Başbakan İsmet Paşa, tüm bu gelişmelerin ve İstanbul basınının artan muhalefetinin arkasında İngiltere'nin olduğunu ve yapılanların vatana ihanet kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürerek, Millî Mücadele Döneminde Ankara Hükümetinin korunmasında önemli rol oynamış olan İstiklal Mahkemelerinin tekrar kurulmasını teklif etti. Yeni kurulan İstiklal Mahkemelerinin ilk kararı, Hüseyin Cahid, Ahmed Cevdet, Velid Ebuzziya gibi muhalif *Tevhîd-i Efkâr* Gazetesi yazarlarını tutuklamak oldu.[5] Kamuoyunda Hilafetin geleceği ile ilgili tartışma devam ederken, Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1924'te Meclisin ikinci sene açılış töreninde yaptığı konuşma ile "diyanet-i İslamiyeyi asırlardan beri müteâmil olduğu şekliyle bir siyaset mevkiinden tenzih ve ila edilmesi lüzumunu" dile getirecekti.[6] Netice itibarıyla yapılan tartışmalar sonucu değiştirmedi. 3 Mart 1924'te Meclis oturumunda, Hilafetin gerekli bir makam olmadığı uzun uzun anlatıldıktan sonra Hilafet ilga edildi ve Halife Abdülmecid Efendi'nin ülkeyi derhal terk etmesine karar verildi.[7]

I. 1927 SEÇİMLERİ

A. MUHALEFETİN TASFİYE EDİLMESİ

Ankara'daki ilk toplantının üzerinden üç sene geçtikten sonra, TBMM Nisan 1923'te Seçim Kanunu'nda bazı değişiklikler yaparak seçim kararı aldı. Birinci Dönem çalışmaları sırasında yeni bir devlet kurulmuş, devletin sınırları ve nüfus yapısı değişmişti. Bu değişikliklere paralel olarak, 50.000 kişiye bir mebus düşen Osmanlı seçim sistemi, 20.000 kişiye bir mebus seçilmek üzere değiştirildi. Azalan nüfusun seçimlere katılımını teşvik etmek üzere seçme yaşı 18'e indirildi ve vergi verme şartı kaldırıldı.[8]

İkinci Meclisin göreve başlamasından sonra önüne gelen ve kamuoyu ve Mecliste kabul edilmesi için en çok emek harcanan tartışma konusu Hilafetin Kaldırılması meselesi idi. Bu mesele üzerine Mecliste yapılan tartışmalar ve bunların kamuoyu ve basındaki

4 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*. Ankara: Yurt Yayınları, 1981, s. 74-8.

5 Recep Aydın, "1923: Savaşın Sonu ve Yeni Rejimin İlanı: Cumhuriyet", *Türkiye Cumhuriyeti İdare Tarihi Araştırması: Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1919-1928*, *Cilt 2*. (ed.) Nuray Ertürk Keskin v.d., SBF, Ankara, 2012, s. 1526.

6 *Zabıt Ceridesi*, *Devre 2, Cilt 7, İctima 2-1*, 1 Mart 1340 Cumartesi.

7 *Zabıt Ceridesi*, *Devre 2, Cilt 7, İctima 2*, 3 Mart 1340 Pazartesi.

8 Kenan Olgun, "Türkiye'de Cumhuriyet'in İlanından 1950'ye Genel Seçim Uygulamaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* 27, No: 79, 2011, s. 11.

yansımaları, Cumhuriyet Halk Fırkası iktidarını pekiştirmesi amacıyla oluşturulan İkinci Mecliste başını İttihat ve Terakki yönetiminin güçlü isimlerinin çektiği önemli bir muhalif grubun bulunduğunun habercisiydi. İkinci Mecliste kabul edilen tüm bu reform kanunları ve Şeyh Sait İsyanı ya da İzmir Suikast Girişimi gibi gelişmeler, zaman içerisinde bu Meclisin içerisinde derin çatlakların oluşmasına neden olacak ve cumhuriyet tarihinin daha sonraki dönemlerinde gittikçe belirginleşecek siyasi farklılıkların temelini atacaktı.

Bu sırada ordudan istifa eden Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşalar ile Rauf Bey ve Dr. Adnan (Adıvar) bir araya geldi ve 13 Kasım'da Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan istifa ettiler. 17 Kasım 1924'te, Millî Mücadele'nin önde gelen isimleri tarafından kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Hilafetin kaldırılmasına muhalefet eden ve bu gelişmeyi kabullenmeyen kamuoyunun bir kısmının kısa sürede desteğini aldı. Mustafa Kemal'in kabineyi kurma görevi verdiği parti başkanı Fethi Bey, 13 Şubat 1925'te çıkan Şeyh Sait İsyanı ile gerektiği kadar sert mücadele edemediği kanısı oluşunca görevden alındı. İsyanın bastırılması için alınan idari ve hukuki tedbirler, yeni rejimin reform sürecini daha sert tedbirlerle yürüteceğinin de bir göstergesiydi. Bu süreçte Osmanlı'ya ve İmparatorluğa ait tüm kurum ve yasalar tasfiye edilecek, reform süreci sonunda yeni bir millet yapısının ortaya çıkması hedeflenecekti.

Şeyh Sait İsyanı, yeni kurulan cumhuriyetin irtica tehlikesine karşı vereceği mücadelenin idarî ve hukukî altyapısını oluşturmak için oldukça önemli bir referans oldu. İsyanın irticaî saiklerinin açığa çıkması üzerine 25 Şubat'ta Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na eklenen maddeye göre:

> "Dini veya mukaddesat-ı dîniyeyi siyasi gayelere esas ve alet ittihaz maksadıyla cemiyetler teşkili memnudur. Dini veya mukaddesat-ı dîniyeyi alet ittihaz ederek şekl-i devleti tedbîl ve tağyir veya emniyet-i devleti ihlal veya dini ve mukaddesat-ı dîniyeyi alet ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun ahali arasına fesat ve nifak ilkası için gerek münferiden ve gerek müçtemian kavli veya tahriri ve yahut dîlî bir şekilde veya nutuk iradı ve yahut neşriyat icrası suretiyle harekette bulunanlar kezalik hain-i vatan addolunur."[9]

Şark İstiklal Mahkemesi, yetki alanında yaptığı uygulamalarla isyanın ayrılıkçılık dışında ikinci bir nedeni olarak gösterilen irtica ile mücadele tedbirleri doğrultusunda bölgede tekke ve zaviyeleri kapatarak, Ankara Hükümetine de yol gösteriyordu.[10] Aynı sene, artık idam kararlarının uygulanması için Meclisten onay beklemesi de gerekmeyen İstiklâl Mahkemeleri basının tümüne yasak getirdi.[11] 1 Kasım 1925'te Meclisin açılış konuşmasında Mustafa Kemal, Osmanlı Döneminin kalıntılarının temizlendiğini, yeni dönemin öncü gücünü, yetişecek cumhuriyetçi nesillerin oluşturacağını bildiriyordu. Mustafa Kemal, Meclis kürsüsünden basın özgürlüğünün sınırlarını şöyle tanımlıyordu:

9 *Zabıt Ceridesi*, *Devre 2, Cilt 14, İctima 64*, 25 Şubat 1341 Çarşamba.
10 Tunçay, *a.g.e.*, s. 129.
11 Mete Tunçay, "İstiklâl Mahkemeleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, *4. Cilt*. İstanbul: İletişim, 1983, s. 941.

"Hürriyet-i matbuatın izale-i muhazırı bizzat hürriyet-i matbuatla kaim olduğuna dair bu büyük meclisin mürşid ve musaffi sahasında tevkir olunan esaslar eğer cumhuriyetin ruhu olan faziletden mahrum erbabı-ı ceraime, sine-i matbuatda şekavet fırsatını verirse, eğer iğfal ve izlal erbabının saha-i fikriyattaki meşum tesirleri tarlasında çalışan masum vatandaşların kanlarını akıtmasına, yuvalarının dağılmasına sebeb olursa ve eğer, en nihayet şekavetin en mazarrını ihtiyar eden kîl-i erbab-ı izlal, kanunların hususi müsaadelerinden istifade imkanını bulurlarsa Büyük Millet Meclisi'nin mürebbi ve kahhar yed-i idaresinin müdahale ve tenbih etmesi elbette vacibeden olur."[12]

Şeyh Sait İsyanı'ndan sonraki süreçte Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası da fiilen kapatıldı. Muhalif parti mensuplarının tasfiye edilmesi süreci ise, 1926 Haziran'ında Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik suikast hazırlığı planını iddiası sonucu açılan davalarda verilen tutuklama ve sürgün cezalarıyla tamamlanmıştır. Bu davalar sonunda birçok muhalif tutuklanmış ya da sürgüne gönderilmiştir. Mustafa Kemal, suikast planlarının ortaya atılması üzerine 19 Haziran 1926'da yaptığı basın açıklamasında, karşı karşıya bulunduğu tehlikelerin aslında cumhuriyete ve devlete karşı olduğunu şöyle açıklar:

"Alçak girişimin benim kişiliğimden çok, kutsal cumhuriyetimize ve onun dayandığı yüce ilkelerimize yönelmiş bulunduğuna kuşku yoktur. Bu nedenle, genelde gösterilen duygularla cumhuriyet ve ilkelerimize olan bağlılığın ne derece sonsuz olduğuna bir kez daha inandım. Temeli büyük Türk milletinin ve onun kahraman çocuklarından oluşan büyük ordumuzun vicdanında akıl ve bilincinde kurulmuş olan cumhuriyetimizin ve milletin ruhundan doğmuş ilkelerimizin bir vücudun yok edilmesi ile bozulabileceği görüşünde bulunanlar çok zayıf dimağlı kimselerdir. Bu gibi talihsizlerin, cumhuriyetin adalet ve kudreti elinde hak ettikleri davranışla karşılaşmaktan başka kısmetleri olamaz."[13]

Muhalefet tasfiye edilmiş, olaydan sonra 1 Kasım 1926'da ilk kez bir araya gelecek olan Meclis, milletvekillerinin neredeyse yarısına yakını katılmaksızın toplanmıştır. Meclisin yeni dönem açılış konuşmasını yapan Mustafa Kemal, suikast planı yaptığı iddia edilenlerin asıl amacının irtica olduğunu şu sözlerle anlatır:

"İhtisarat ve muzmiratını, milletin selameti yolunda, tatmin edilmemiş görenlerin, teşebbüsat-ı mezbuhanesi irade-i milliye karşısında daima makhur olmuştur ve daima makhur olacaktır. Bu teşebbüsatın son tezahürü olarak meydana çıkan, suikast hadisesi, naçiz şahsımıza taalluku itibariyle değil, fakat Türk Milletinin merdane evsafına yaraşmayan ve Millet Vekaleti gibi yüksek bir mertebe-i itibarı vasıta-i tecavüz kılmayı düşünecek kadar tereddi eden irticai bir zihniyet göstermek itibariyle mucibi teessür olmuştur. Ancak pek mahdut ve namert bir zümreye münhasır kalan bu zihniyete karşı bütün milletin candan gösterdiği nefret ve mukavemet, cumhuriyetin ve Büyük Millet Meclisi tesisatının millet nazarında ne derece aziz olduğunu ispat etmek cihetinden mucibi tesliyet ve mefharet olmuştur."[14]

12 *Zabıt Ceridesi*, Devre 2, Cilt 19, İctima 1, 10 Teşrinisani 1341 Pazar.

13 Ali Sevim, İzzet Öztoprak, M. Akif Tural (ed.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*. Ankara: AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2006, s. 706.

14 *Zabıt Ceridesi*, *Devre 2, Cilt 27, İctima 1*, 1 Teşrinisani 1926 Pazartesi.

Üçüncü Meclisin son yasama yılı bu konuşmayla başlamıştı. Bu sırada yaz ayları boyunca İstiklal Mahkemeleri, önce arasında TCF üyelerinin de bulunduğu zanlıları İzmir'de, daha sonra da davayı büyüterek suikast planının arkasında olduğu iddia edilen eski İttihatçıları da Ankara'da yargılamıştı. Osmanlı'nın son dönemine damgasını vurmuş olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin Cumhuriyet Döneminde siyasi faaliyetlerine devam eden üyeleri de böylece sitemin dışına çıkarılmışlardı. Suikast davası, eski İttihatçıları, meclisteki muhalif İkinci Grubu ve eski TCF üyelerini aynı anda siyasetten temizlemek için önemli bir fırsat olarak görülüyordu.[15] Meclis son yasama yılına muhalefet grubu tasfiye edilmiş olarak başlıyordu.

B. SEÇİM HAZIRLIKLARI

Böylece 1927 seçimleri yapılmadan önce parti ve devlet bütünleşmesi sağlanmış, muhalefet tasfiye edilmiş, reform sürecinin önünde itiraz üretecek mekanizmalar ortadan kaldırılmıştı.

Seçimlere gitmeden önce Türkiye Cumhuriyeti artık doğudan batıya bütün topraklarını, gelir kaynaklarını ve nüfus bilgilerini kayda geçirmek, tümü üzerindeki egemenlik haklarını sağlamlaştırmak için belirli adımlar atmak durumundaydı. 1926'da Merkezi İstatistik Dairesi kurularak, bu kurumun Türkiye toprakları üzerindeki her varlığın envanterini çıkarması sağlanarak işe başlanacaktı.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin, Misak-ı Millî'de öngörülen topraklar üzerinde kesin bir egemenlik kurması için çalışılması gerekiyordu. Lozan Antlaşması ile ülkenin varlığının ve egemenlik haklarının dış dünya tarafından tanınması sağlanmıştı. Ancak, merkezî idare, ülkeyi yönetmek için gerekli olan nüfusun büyüklüğü ve özellikleri, ekilebilir arazinin miktarı, vergi kaynakları gibi oldukça temel bilgilerden mahrumdu.

Ülkede son nüfus sayımı Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce 1914'te yapılmıştı. Bu tarihten sonra yaşanan toprak ve can kayıpları, sürgünler, göç hareketleri, salgın hastalıklar ve kıtlıkla geçen savaş yılları boyunca, Anadolu'da nüfusun yapısı ve ekonomik kaynakların dağılımı inanılmaz boyutlarda değişmişti. Yunan Hükümeti ile anlaşarak alınan mübadele kararı da ülkede nüfus yapısı ve mülkiyet hakları açısından ilave büyük değişiklikleri beraberinde getirecekti. Bu yeni durumu tespit edebilmek için 1927'de, İstatistik Dairesi eliyle nüfus sayımı, tahrir ve sanayi sayımı yapılacaktı. Tahrir ile ekonomik yapının büyük ölçüde tarımsal faaliyetler tarafından oluşturulduğu ülkede toprak mülkiyetinin dağılımı, tarım ürünlerinin niteliği gibi bilgiler elde edilirken sanayi sayımı sayesinde devlet, sanayi alanında üretim potansiyelini öğrenmiş ve aynı yıl içerisinde Teşvik-i Sanayi Kanunu kabul edilmişti.[16]

15 Tunçay, *a.g.e.*, s. 163.

16 Esra Dik, "1927: Yönetsel Örgütlenme", *Türkiye Cumhuriyeti İdare Tarihi Araştırması: Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1919-1928, Cilt 2*. (ed.) Nuray Ertürk Keskin v.d., SBF, Ankara, 2012, s. 2081-2.

Bu açılardan değerlendirildiğinde 1927 yılı, Türkiye'de devletin maddî ve manevî olarak tüm ülke sınırlarına hakim olduğu, idarede parti ve devlet arasında bir farkın kalmadığı, reform projelerine karşı muhalefet gösterebilecek grupların tasfiye edildiği ve yeni bir dönemin altyapısının hazırlandığı yıldır. Şimdi sırada, bu açılan temiz sayfanın cumhuriyet ülküsüne sıkı sıkıya bağlı nesiller yetiştirmek ve dostun ve düşmanın kimliğinin açıkça ilan edildiği Nutka uygun davranacak, uyumlu bir meclis oluşturmak vardı. Bu nedenle derhal nüfus sayımı yapılacak ve seçime gidilecekti.

Bu bağlamda 1927 yılı, tek parti rejiminin şartlarının somut biçimde oluştuğu yıl olacaktır. Bu şartların oluşmasına yardımcı olan en büyük etken olan Takrir-i Sükûn Kanunu ancak 1929'da rejime karşı hiçbir tehdidin kalmadığına emin olunduğunda yürürlükten kaldırılacaktı.

Öte yandan 1927 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımı, Türkiye'de Osmanlı toplum yapısının tasfiye edilmesi, ulus-devletin inşası, ulus kavramının içinin doldurulması ve millet tanımının yeniden üretilmesi açısından oldukça önemlidir. Ankara Hükümeti, Millî Mücadele sırasında, Misak-ı Millî sınırlarının kesinliğini ve çoğunluğu Müslüman ahaliden oluşan bölgelerin birbirinden ayrılamaz iddiasını desteklemek için birçok nüfus defteri hazırlamıştır. Türk tarafı bu defterleri, Paris Barış Görüşmelerinde bölgedeki halkın çoğunluğunun Müslüman olduğu tezini kuvvetlendirmek için kullanmıştır.

Galip devletler Lozan Müzakereleri sırasında Türkiye'nin taleplerini ciddi bulmamışlar, Anadolu'da Türklerin yeterli nüfusa sahip olmadığını öne sürmüşlerdir.[17] Bununla birlikte, mücadele sonunda Lozan'da kabul edilen sınırlar ve mübadele sonucunda oluşan yeni nüfus yapısı, hazırlanan daha önceki defterlerde belirtilen bilgilerin büyük ölçüde değişmesini de beraberinde getirmiştir. Nüfus sayımı ve nüfusun niteliğini tanıma yeni rejimin egemenlik haklarının savunulması için elzem hale gelmiştir.

1927 Nüfus Sayımı, egemenliği ve temsil kuvveti sadece birkaç yıl önce oluşmaya başlamış, imparatorluk mirasına sahip çıkan, ancak hukukunu, kurumlarını ve idarî yapısını bütünüyle değiştirmeye çalışan cumhuriyet yönetimi için büyük bir sınav haline gelmiş, oldukça ciddi bir hazırlık sonucunda gerçekleştirilmiştir. Çıkacak sonucun ülkenin İmparatorluk Döneminden daha homojen (Türk, Kürt, Müslüman) olmasının beklenmesi, sayım hakkındaki ulus-devlet lehinde olumlu beklentileri arttırmıştır.[18] *Cumhuriyet Gazetesi*, 29 Ekim 1927'de cumhuriyetin dördüncü yıl kutlamalarının, bir gün önce yapılan sayım sayesinde, daha coşkulu geçeceğini müjdelemiştir.[19] Sayım sonucunda, ülkenin %97,3'ünün Müslüman olduğu ve en büyük oranda konuşulan anadilin Türkçe olduğu sonucunun çıkmasıyla, Tek Parti Döneminin kimlik inşasında nasıl bir yol izleyeceği hakkında bir şüphe kalmamıştır. Falih Rıfkı, seçimler üzerine yazdığı yazıda, nüfusun 14 milyon olduğu

17 Mustafa Köse, *1927 Nüfus Sayımı ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi*. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar, 2010, s. 48.

18 Köse, *a.g.e.*, s. 47.

19 Aytül Tamer ve Alanur Çavlin Bozbeyoğlu, "1927 Nüfus Sayımının Türkiye'de Ulus Devlet İnşasındaki Yeri: Basında Yansımalar", *Nüfusbilim Dergisi,* No: 26, 2004, s. 80.

ülkede 12 milyondan fazla "halis Türk" bulunduğunu gururla aktarmaktadır.[20] Artık devlet idaresinde gücünü gitgide daha belirgin biçimde göstermeye başlayan tek parti rejiminin parlamentosunu oluşturacak maddî ve manevî koşullar sağlanmıştır. Ülke, 1927 yaz ayları boyunca Cumhuriyet Döneminin ilk genel seçimi olan, iki dereceli olarak yapılan ve sadece CHP adaylarının katıldığı seçimler sonucunda rejimin ideoloji ve ilkelerinin açık ve keskin bir biçimde ortaya konulduğu yeni bir döneme girmiştir.

26 Haziran 1927'de Meclisin İkinci Dönem çalışmaları tamamlanmış ve TBMM, 1 Kasım'a kadar tatile girmişti. Bu süre içerisinde seçimler yapılacak ve Meclis yenilenecekti. Seçime girecek olan tek parti CHP olduğundan, parti adaylarının seçimi milletvekili adaylarının seçimi anlamına geliyordu. Tek partinin milletvekili adayları oldukça yakından incelenerek Cumhurbaşkanı ve CHP Genel Başkanı Mustafa Kemal tarafından ilan edilecekti. Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir gibi eski silah arkadaşlarının güçlü bir muhalefet grubu oluşturduğu İkinci Meclis tecrübesinin tekrar yaşanmasını istememişti. Söz konusu muhalefet, Takrir-i Sükûn Kanunu aracılığıyla ve İzmir Suikastı Davası sürecinde bertaraf edilmişti. Kurulacak Üçüncü Mecliste böyle huzursuzluklara yer yoktu. Birinci hedef reformların daha uyumlu bir Meclis çatısı altında kabul edilmesiydi. İkinci olarak, aday belirleme yetkisinin parti divanından alınıp Mustafa Kemal'e bırakılmasının amacı ülkede gitgide ağırlaşan ekonomik koşulların yarattığı itirazların partiye ve dolayısıyla Meclise zarar vermesini engellemekti.[21]

C. SEÇİM SÜRECİ

1921'de TBMM tarafından kabul edilen ilk Anayasa, ilerleyen dönemde saltanatın kaldırılması ve cumhuriyetin kurulması gibi yapısal değişiklikler nedeniyle 20 Nisan 1924'te yerini yeni bir Anayasa'ya bıraktı. TBMM'nin kabul ettiği bu yeni Anayasa, seçimlerin 4 yılda bir düzenli olarak yapılmasını öngörüyordu. Seçilen vekiller sadece kendi bölgelerinin değil tüm ülkenin vekili sayılıyordu. Son olarak, yabancı devletlerin hizmetinde bulunanlar, başka ülkenin vatandaşı olanlar, yüz kızartıcı suç işlemiş olanlar, kamu hizmetinden men edilmiş olanlar ve Türkçe okuyup yazma bilmeyenler milletvekili seçilemezdi.[22]

Seçimlerin yapılmasına dair yöntem ve usuller ise İkinci Meşrutiyet Döneminden beri aynı şekilde uygulanmaktaydı. 3 Ekim 1908'de hazırlanan söz konusu Seçim Kanunu'na göre, mahallelerde hazırlanacak seçmen defterleri toplanarak kaza defterlerini oluşturacaktı. Defterlerin hazırlanmasında muhtar, ihtiyar heyeti, din görevlileri sorumluluk alacaktı. İlk önce birinci derece seçmenler seçilecek, bunlar da esas mebusları belirleyecek olan ikinci derece seçmenleri seçecekti.[23]

20 Tamer ve Bozbeyoğlu, *a.g.e.*, s. 82.
21 Suzan Ünal, *1923 ve 1927 Seçimleri*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2012, s. 224.
22 Ahmet Mumcu, "1924 Anayasası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* 2, No. 5, Mart 1986, s. 393.
23 Kenan Olgun, "II. Meşrutiyet Dönemi Seçim Sistemi ve 1912 Seçimlerinde İzmit Sancağında Uygulanışı", *Tarih Dergisi,* 39, 2004, s. 142.

Böylece, 1927 seçimleri, İkinci Meşrutiyet Döneminde gerçekleştirilen ilk Seçim Kanunu'na göre iki dereceli olarak yapıldı. Öncelikle 5 Ağustos'ta ikinci seçmen seçimleri yapıldı. Bunlar daha sonra Mustafa Kemal tarafından belirlenen adaylar için oy kullanacaktı. Her seçim bölgesi için seçilecek milletvekili sayısı kadar aday gösterilerek adaylar arasında tercih yapma seçeneği de fiili olarak ortadan kaldırıldı. Böylece Eylül ayının ilk haftasında tamamlanan ve Mustafa Kemal'in CHF'den gösterdiği adaylar arasında yapılan seçimler tamamlanmış oldu.[24]

1927 seçim hazırlıkları, üzerinde hangi seçim dairesine tabi olduğu ve hangi mahallede kullanılacağı yazılı olan seçmen defterleri basılarak başlamıştı. Seçmen sayımları, nüfus sayımı ile birlikte yapılıyordu. Ülke, savaş koşullarında erkek nüfus kaybı yaşadığından kadın nüfusu erkek nüfusundan daha fazlaydı. Kadınların seçme ve seçilme hakkı henüz verilmediğinden, ülke nüfusunun yarıdan fazlası seçimlerde temsil edilmiyordu. Seçim Kanunu'na göre 18 yaşını dolduran her erkek Türk vatandaşı seçme hakkına sahipti. Her mahallede seçmen defterini hazırlayan mahalle ihtiyar heyeti, defteri daha sonra ilgili seçim bölgesindeki Heyet-i Teftişiye'ye teslim edecekti. Belediye başkanı ve Meclis üyelerinin oluşturduğu Heyet-i Teftişiye'nin görevi defterlerde yazılı isimleri kontrol etmek, defterleri askıya çıkarıp itirazları değerlendirmek, nüfus sayımına göre seçim bölgesinden çıkacak milletvekili sayısını belirlemek, oy pusulalarını hazırlamak, ikinci seçmenler tarafından daha sonra gerçekleştirilecek olan milletvekili seçimini idare etmek, seçim tutanaklarını düzenlemek, ve sonra da milletvekillerini ilan etmekti.[25] Defterleri kontrol eden Heyet-i Teftişiye üyeleri bu defterleri, tekrar askıda kalması için mahallelere gönderdiler. Listeye itirazlar tekrar bu heyetler tarafından incelenip Temmuz ayı sonunda tüm itirazlar değerlendirilip listelerin son hali artık ilan edilmiş olmalıydı. Daha sonra da ikinci seçmenlerin (müntehâb-ı sâni) belirlenmesine geçilecekti.

Mebus olmak, 30 yaşını doldurmuş erkek Türk vatandaşlarının hakkıydı. Seçilmenin diğer şartları ise yabancı devlet hizmetinde bulunmamak, yüz kızartıcı suçlardan veya hırsızlık, dolandırıcılık, emniyeti suiistimal, hileli iflas gibi suçların herhangi birinden mahkûm olmamış olmak, yasaklı olmamak, yabancı devlet vatandaşlığı iddiasında bulunmamak, medenî haklardan mahkûm olmamak ve Türkçe okuyup yazabilmekti.[26]

1924'te kurulan Türk Kadınlar Birliği, 1927 seçimleri öncesinde Türkiye'de kadınların da siyasette temsil edilmelerini kabul ettirmek için faaliyetler yürüttüler. CHF üyesi olmak için başvurdular. CHF bünyesinde mebus adayı göstermek için çalıştılar. TBMM'ye başvurarak kadınların belediye seçimlerinde yer almasını istediler. Ancak bu ısrarlı tavır siyasi iktidarın tepkisini çekince, merkezlerine baskın yapıldı, kayıtlara el konuldu. Kadınlar, Mecliste yer alabilmek için 1935 seçimlerini beklemek zorunda kalacaklardı.[27]

---

24 Ahmet Demirel, *Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*. İstanbul: İletişim, 2013, s. 85-6.

25 Ünal, *a.g.e.*, s. 220.

26 Ünal, *a.g.e.*, s. 218.

27 Meral Balcı ve Mervenur Tuzak, "Cumhuriyet'im İlk Yıllarında Nezihe Muhiddin Özelinde Türk Kadınlarının Siyasi Hakları için Mücadelesi", *Marmara Üniversitesi Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Dergisi,* 1, 2017, s. 48.

Seçimden önce askeri kimliğin verdiği ağırlığın siyasette kullanılmasını engellemek için TBMM Başkanı Kazım (Özalp) ve İsmet Paşa askerlikten istifa ettiler. Seçim Kanunu'na, ordu mensuplarının vekil olamayacakları maddesi eklendi.[28] Askerlik görevinde bulunanların siyaset ile uğraşmasının önüne de bu seçimle geçilmiş oluyordu. Bunun nedeni Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurucularının arasında muhalif kadroları güçlü kılacak Kazım Karabekir ve Ali Fuat gibi önemli paşaların olmasıdır. Askeriyeden güç alarak siyasete girmenin önüne geçilmek isteniyordu.

Bu sırada 26 Haziran'da Meclisin tatil olmasıyla, kabinenin diğer üyeleri de yerinde tespit ve teftiş için ya İstanbul'a ya da diğer seçim bölgelerinde yola çıkmışlardı. En büyük seçim bölgesi olan ve dolayısıyla seçim sonuçlarına en çok etki edecek olan şehir İstanbul'du. Seçim söz konusu olduğunda Ankara ikinci plandaydı; çünkü yeterli nüfusu henüz yoktu. Seçim çalışmalarının merkezi de dolayısıyla İstanbul olacaktı. Eski Osmanlı başkenti uzun süredir ilginin odağında yer almamıştı. Ancak, 1927 yaz aylarında herkesin gözü tekrar İstanbul'daydı.

Reisicumhur Mustafa Kemal, 1 Temmuz 1927'de, Millî Mücadele sürecini başlatan ayrılışından sonra ilk defa olmak üzere İstanbul'a geldi. İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi George Clerk, Londra'ya gönderdiği raporda, Mustafa Kemal'in bunca zaman sonra İstanbul'a gezi düzenlenmesini, muhalefetin tamamen bastırılmasına, rejimin her şeyi kontrol altına almasına ve İstanbul'da rejime karşı herhangi bir tehdit kalmamasına bağlamaktadır.[29] Mustafa Kemal, 31 Ağustos'ta ilan edeceği milletvekili aday listesini, bütün yazı geçireceği Dolmabahçe Sarayı'nda hazırladı. Dolmabahçe Sarayı'nın yeni sahiplerinin artık, "millet" olduğunu şu sözlerle ilan ediyordu: "Yalnız artık bu saray ... hakikat olan milletin sarayıdır. Ve ben burada milletin bir ferdi, bir misafiri olarak bulunmakla bahtiyarım."[30]

Mustafa Kemal, ülkenin ve egemenliğin unsurlarının ne kadar değiştiğinin farkındaydı. İstanbul seyahatinde İsmet Paşa da yanındaydı. Reisicumhurun, başvekilin, kabine üyelerinin birçoğunun bu kadar uzun süre kentte kalması üzerine, *Times* muhabiri, başkentin tekrar İstanbul'a taşınma ihtimalinden bahsediyordu.[31] Ancak Ankara merkezli yeni devlet kurgusundan geriye dönüş söz konusu değildi. Mustafa Kemal, 7 Temmuz'da Sarayda İstanbul Muallimler Heyetine hitap ederken, seçim sonrası oluşacak rejimin laik karakterini öğretmenlere yeni vazife olarak yüklüyordu: "Eski hocalar nasıl dini temelden hâkim olmuşlarsa, öğretmenler de ilim temelinden onların kazanmaya başladıkları hakimiyeti sona erdirmelidirler."[32]

28 Servet Armağan, "Türkiye'de Parlamento Seçimleri", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* 33, No. 3-4, 2011, s. 73.

29 Funda Selçuk Şirin, "İngilizlerin Raporlarında Atatürk'ün İlk İstanbul Ziyareti (1927)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 1, No. 35, 2014, s. 252.

30 Sevim, Öztoprak, Tural (ed.), *a.g.e.*, s. 721.

31 Haluk Çağlar, *Türk Basınına Göre Atatürk'ün İstanbul'daki Faaliyetleri*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2011, s. 86.

32 Sevim, Öztoprak, Tural (ed.), *a.g.e.*, s. 722.

İlk seçimde belirlenen ikinci seçmenler (müntehâb-ı sâni) 29 Temmuz'da liste haline getirildi ve seçim heyetlerine mahalleler tarafından teslim edilmeye başlandı. Örneğin Ankara'da, ilk tur seçimi bitirmiş olan mahalleler davul zurna ile Heyet-i Teftişiye'nin bulunduğu belediye binasına gelerek oylarını teslim etmeye başlamıştı. İstanbul'da bulunan Mustafa Kemal Paşa, Beşiktaş Sinan Paşa Mahallesi'nde, İsmet Paşa ise Heybeliada'da ikinci seçmen olarak seçildiler.[33] Bütün ikinci seçmenler yine Cumhuriyet Halk Fırkası'nın gösterdiği adaylar arasından seçildiği için, CHF adayları dışında bir mebus seçilmesi pek mümkün değildi. Kemalist rejimin önde gelen ideologlarından Yunus Nadi Bey, tek parti ile girilen seçimlerin batı demokrasileri ile ayrıştığı yolundaki eleştirilere karşı başka partilerin kurulmasının önünde yasal engel olmadığını, eğer parti kurulmasa dahi bağımsız aday olunabileceğini ileri sürmekteydi.[34] Gerçekten de, 1923 seçimlerinde İstanbul'dan adaylıklarını ilan edenlerin sayısı Halk Fırkası adaylarından fazladır. Ancak, 1927'ye gelindiğinde sadece 6 bağımsız aday seçime katılmıştı. Oysa ki seçimden önce dileyen herkesin bağımsız aday olabileceği ilan edilmişti.[35] Mevcut iki dereceli seçim sisteminde herhangi bir bağımsız adayın parti ya da başkanın desteğini almadan seçilmesi pek mümkün görünmüyordu. Ancak seçim sistemi dışında bağımsız adaylık başvurusunda bulunan kişilerin sayısının düşme nedeni son yıllarda muhalefet üzerinde kurulan baskı ve dolayısıyla CHF bünyesi dışında siyaset yapmanın sonuçları hakkında oluşan korkuydu.

Aynı günlerde CHF yönetici kadroları da İstanbul'a akın etmeye başlamışlardı. Aday listelerini, Dolmabahçe'ye getiriyorlardı.[36] Milletvekili aday listeleri, CHF Genel Başkanı Mustafa Kemal Paşa, yardımcısı İsmet Paşa ve parti genel sekreteri Saffet Bey tarafından hazırlanmıştı. Mecliste toplam 316 vekil bulunacaktı. Hangi bölgeden kaç vekil çıkacağı konusu, seçmen sayısı ortaya çıktıkça değişiyordu. Türkiye'de vilayet sayısı İkinci Meclis Döneminde 72'den 63'e düşmüştü. 30 Mayıs 1926'da özellikle Şeyh Sait İsyanı sürecinde eksikliği yakından fark edilen, merkezî yönetimin gücünü arttırmak amacıyla çıkarılan Teşkilat-ı Mülkiye Kanunu'na göre Ardahan Kars'a, Çatalca İstanbul'a, Gelibolu Çanakkale'ye, Dersim, Ergani ve Genç Elazığ'a, Siverek Urfa'ya, Kozan Adana'ya, Muş Bitlis'e bağlandı.[37] Buna göre 63 vilayetin 51'inde Meclise 1923 seçimlerinden daha fazla vekil gönderme hakkı oluşmuştu. Bazı illerde ise nüfus değişikliğinden dolayı vekil sayısı düşmüştü. Örneğin Hakkâri, bu seçimlerde iki yerine bir vekille temsil edilecekti.[38]

Vilayetlerden, İstanbul'a vekil adayları konusunda sürekli telgraf gönderiliyordu. Antepliler, Belediye Başkanı Kılıç Ali'yi vekil olarak görmek isterken, Malatyalılar Başvekil İsmet Paşa'nın tekrar Malatya Mebusu olarak aday gösterilmesini istiyordu.[39] Parti yetkilileri ise adayların belirlenmesi sürecinde taşra örgütlerini ziyaret ederek taban yoklaması

33 Dik, *a.g.e.,* s. 2159.
34 Ünal, *a.g.e.,* s. 225-6.
35 Erdal Aydoğan ve Tansu Barış Mahmutoğlu, "Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Yapılan Seçimler ve Karakteristik Özellikleri", *Tarihin Peşinde*, 10, 2013, s. 120.
36 Ünal, *a.g.e.,* s. 222-3.
37 Demirel, *a.g.e.*, s. 87.
38 Dik, *a.g.e.*, s. 2160.
39 Dik, *a.g.e.*, s. 2161.

yapıyordu. Böylece Ankara'nın, adayları tek başına belirlediği imajından kurtulmaya çalışırken, taşra teşkilatlarına da sorumlulukları hatırlatılıyordu.[40]

Mustafa Kemal Paşa, 24 Ağustos'ta yaptığı bir açıklamada, "yeni Meclisin kuvvetli, münevver, bilhassa inkılab ve cumhuriyete merbut anasırdan mürekkeb olmasını" istediğini söyledi. Aday seçiminde gözetilecek ilkeler belli olmuştu. 1923 seçimlerinde de Mustafa Kemal'in istediği şekilde ve Müdafaa-i Hukuk Cephesi kadroları içerisinden adaylar gösterilmişti. Ancak, daha sonra yaşanan kırılmalar, muhalefetin güçlü bir biçimde ortaya çıkması, Şeyh Sait İsyanı, İzmir Suikastı Olayı ve bunların sonucunda çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu, basın sansürü yasaları ve muhaliflerin İstiklal Mahkemelerinde yargılanıp sistemin dışına çıkarılmaları sürecinde aday gösterme konusunda daha dikkatli olunması gereği anlaşılmıştı. Takrir-i Sükûn Kanunu, hükümete, reisicumhurun onayı dışında herhangi bir tasdik ya da mahkeme izni gerekmeksizin, irtica, isyan, toplumsal düzeni bozma tehdidine karşı her türlü önlemi alma imkânı verdi.[41] Meclis de bu doğrultuda yeniden düzenlenmeliydi.

CHF'nin yeni vekilleri, yani 1927 seçimleri sonunda oluşacak olan Meclisin tüm vekilleri, yeni rejimin Türk toplumunun "köhnemiş" kimliklerini değiştirme, topluma rehberlik etme, onu eğitme, disipline ve mobilize etme misyonuna uygun kişiler arasından özenle seçilmeliydi. Meclis reformlara itiraz edecek değil, bilakis söz konusu yenilikleri kendileri teklif edecek vekillerden oluşmalıydı.

Mustafa Kemal, 31 Ağustos'ta CHF vekil adaylarını, dolayısıyla Meclisin yeni vekillerini şu sözlerle ilan etti: "CHF namına bütün memlekette TBMM azalığı için mebus namzedi olarak tespit ettiğim zevatın heyeti umûmiyesini arz ediyorum. Her vatandaş için yeni devrede beraber çalışmağa müsait gördüğüm arkadaşların heyet-i umûmiyesinin birlikte görülmesini faideli addettim."[42]

Tüm ülkede genel seçimler, 2 Eylül 1927'de bu liste üzerine yapılmaya başlandı. Ertesi gün, *Hakimiyet-i Milliye Gazetesi* "asil milletimiz, büyük halaskarın CHF namına gösterdiği namzetlere bir tek eksiksiz rey vermek suretiyle Gazi Hazretlerine, muazzam inkılap davasına ne kadar candan bağlı olduğunu ispat etti" sözleriyle sonucu belli olan seçimleri kutlamaya başlamıştı.[43] Seçim sonuçlarını kutlayan Mustafa Kemal Paşa, yaptığı açıklamada şöyle diyordu:

> "CHF namına takdim ettiğim namzetler memleketin her tarafında aziz vatandaşlarımın müttefikan umur-u tasvip ve intihabına mazhar oldu. Aziz vatandaşlarımın tezahür ettiği asil manayı yüksek mesuliyet hissiyle ve lâyıkıyle ihata ediyorum. Vatandaşlarım intihab reyleriyle benim ve siyasi fırkamın geçen icramızı müttefiken tasvip ve teyid ettikleri ve gelecek devredeki mesaimizi itimat ve emniyet ile teşci eylediklerini izhar ettiler."[44]

40 Ünal, *a.g.e.*, s. 222.
41 Yıldızhan Yayla, "Sansür", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 4. Cilt*. İstanbul: İletişim, 1983, s. 955.
42 Dik, *a.g.e.*, s. 2161.
43 Dik, *a.g.e.*, s. 2162.
44 Dik, *a.g.e.*, s. 2162-3.

Seçim sürecinde yapılan kampanyalar vatandaşların ilgisini çekmek ve sandığa gitmelerini teşvik etmek için adeta bir şenlik havasında yürütülüyordu. Sandık alayları, davul, zurna, saz, bando ekipleri oluşturuldu, sandıklar bayraklarla süslendi.[45] Buna rağmen seçimlere katılım oranı yüzde (%) 20 civarında gerçekleşebildi.

II. ÜÇÜNCÜ MECLİS

A. YENİ MECLİSİN YAPISI

Yeni Meclise en çok vekil gönderen bölge Karadeniz, en az gönderen ise Güneydoğu Anadolu idi. Vekillerin bir kısmı, Meclisteki âzâlıklarına İmparatorluk Döneminde yapılan seçimlerde başlamıştı. 1876'da oluşan Birinci Meclis-i Mebûsanda görev yapan 8 vekil, 1927 seçimlerinde de milletvekili seçilmişti. Meclisin neredeyse dörtte biri, Millî Mücadele sırasında Ankara'da toplanan mecliste yer almıştı.[46] Ancak 1923 seçimlerinde milletvekili olanların üçte biri, 1927 seçimlerinde belirli nedenlerle aday olarak gösterilmemişti. Bu nedenlerin başında, bu vekillerin Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası bünyesinde bulunmuş olması, İzmir Suikastının şüphelileri arasında yer almaları ya da İkinci Meclis Dönemi süresince çeşitli reform yasalarına muhalefet etmiş olmalarıydı. Şeyh Sait İsyanı nedeniyle doğu vilayetlerinden gösterilecek adaylar özenle seçilmiş, İkinci Mecliste bölgeyi temsil edenlerin bir kısmı da 1927'de aday gösterilmemişti.

Üçüncü Meclise seçilen her dört vekilden biri Marmara Bölgesi'nde doğmuş kişilerden oluşuyordu. İkinci sırada Karadeniz Bölgesi'nde doğanlar bulunurken, üçüncü sırayı Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında kalan Balkan ülkelerinde doğanlar almaktaydı. 1927'de seçilen TBMM'nin yüzde 15'i Balkanlarda doğmuş, 1912-13 Savaşlarında doğdukları toprakların Osmanlı Devleti sınırlarından ayrılışına tanıklık etmişti. Bu vekiller genellikle Ege ve Marmara Bölgelerinden aday gösterilmişlerdir. Üçüncü Mecliste doğduğu toprakları temsil etmeyen tek grup Balkan vilayetlerinde doğanlar değildi. Meclisin yarısından daha azı doğdukları vilayeti temsil ediyordu. Geri kalanı, hayatlarında belki de hiç bulunmadıkları vilayetlerden aday gösterilmiş ve seçilmişlerdi. Meclis üyelerinin çoğu kırklı yaşlarındaydı. Öte yandan Üçüncü Meclisin beşte biri asker kökenlilerden oluşmaktaydı. Mecliste temsil edilen ikinci büyük meslek grubu ise çiftçi ve esnaftı. Bunları kaymakam, vali gibi mülkî amirler takip etmekteydi.[47]

Üçüncü Meclisin toplanmasından önce 15–22 Ekim tarihleri arasında CHF'nin İkinci Kurultayı düzenlendi. Sivas Kongresi, Birinci Kurultay olarak kabul ediliyordu. Kurultay, seçim sonuçlarının açıklanmasından bir gün önce, 7 Eylül'de CHF'nin yayın organı *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde ilan edilmişti:

> "Büyük Kongre, Teşrinievvelin on beşinde Ankara'da açılacak ve Büyük Gazi'nin Nutku okumasından sonra fırkanın programı tanzim olunacaktır. Reisicumhur, fırka kongresinde irad buyuracakları nutuklarını ikmal etmişlerdir. Nutkun iradı kongrede üç gün devam edecektir."[48]

45 Ünal, *a.g.e.*, s. 231.
46 Demirel, *a.g.e.*, s. 92-3.
47 Demirel, *a.g.e.*, s. 96-9.
48 Dik, *a.g.e.*, s. 2162.

Kurultayda parti tüzüğünde değişiklik yapıldı ve halkçılık ile milliyetçilik ilkeleri yanına cumhuriyetçilik ve laiklik ilkeleri de eklendi. Üçüncü Dönem bu ilkeler üzerinde inşa edilecekti. CHF'nin izleyeceği ideolojik politika büyük ölçüde bu kongrede kabul edilen yeni parti programına göre belirlendi. Parti, tanım olarak cumhuriyetçi, halkçı ve milliyetçi bir siyaset güdecekti. İlk olarak CHF'nin bu kongresinde din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılacağı da işaret ediliyordu. Ayrıca, bu yeni programa göre CHF, ülkede bulunan "siyasî, sosyal, kültürel ve iktisadi amaçlı bütün cemiyetlerin yönetiminde" müfettiş bulundurma hakkını da elde etti.[49] Ayrıca, kurultayda Mustafa Kemal'e "partinin değişmez genel başkanı" unvanı da verildi.

Cumhuriyet Halk Fırkası Kurultayında yaşanan en önemli olay, Mustafa Kemal'in Millî Mücadele Dönemi ve cumhuriyetin ilk yıllarını kaydettiği Büyük Nutuk'u 36 saat süresince kürsüden okumasıydı. Mustafa Kemal, yaz ayları boyunca bulunduğu Dolmabahçe Sarayı'nda heyetleri kabul etmek ve milletvekili adaylarını belirlemek dışında, Millî Mücadele ve cumhuriyetin ilk yıllarını kendi perspektifinden anlattığı[50] ve günümüzde Türkiye'de hâlâ bu döneme dair önemli bir kaynak olarak kullanılan Büyük Nutuk'u hazırlamıştı.[51]

Yoğun geçen bir seçim süreci ve parti kongresinin ardından, Üçüncü Meclisin ilk oturumu 1 Kasım 1927'de gerçekleştirildi. Yeni üyelerin yemin etmelerinin ardından sırasıyla Meclis başkan vekilleri, idare amirleri, divan-ı riyaset katipleri seçildi. Aslında bu görevlere kimlerin seçileceği bir gün önce yapılan CHF grup toplantısında belirlenmişti. Şimdi bu isimler Meclis kurulunda teyit ediliyorlardı. Daha sonra yapılan oylamada Kazım (Özalp) yeniden Meclis başkanı, Mustafa Kemal Paşa ikinci defa cumhurbaşkanı seçildi. Yeni Meclis üyeleri tarafından adaylara gelen hiçbir itiraz söz konusu olmadı. Daha sonra, Meclis tarafından ikinci kez cumhurbaşkanı seçilen Mustafa Kemal Paşa yemin ederek görevine başladı.[52]

B. ÜÇÜNCÜ MECLİSİN FAALİYETLERİ

2 Kasım 1927'de Mecliste, kabineyi kurma görevi tekrar İsmet Paşa'ya verildi ve Paşa'nın hazırladığı kabine listesinin onaylandığına dair Cumhurbaşkanlığı tezkeresi okundu. Buna göre İsmet Paşa'nın kabinesinde, Adalet Bakanı Mahmut Esat Bey, Millî Savunma Bakanı ve Donanma Bakanı Abdülhalik Bey, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya Bey, Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Bey, Maliye Bakanı Saraçoğlu Şükrü Bey, Eğitim Bakanı Mustafa Necati Bey, Bayındırlık Bakanı Behiç Bey, Ziraat ve Ticaret Bakanı Rahmi Bey, Sağlık Bakanı ise Dr. Refik Bey oldu.[53]

49 Demirel, *a.g.e.*, s. 104.
50 Nutuk üzerine yapılan tartışmalar için bkz: Hülya Adak, "National Myths and Self-Na(rra)tions: Mustafa Kemal's Nutuk and Halide Edib's Memoirs and The Turkish Ordeal", *The South Atlantic Quarterly,* 102, No. 2-3, Spring–Summer 2003, s. 516; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim, 1995, s. 255–56; Mete Tunçay, *a.g.e.*, s. 181-182; Tanıl Bora, *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasi İdeolojiler.* İstanbul: İletişim, 2017, s. 124.
51 Şirin, *a.g.m.*, s. 250.
52 *Zabıt Ceridesi*, *Devre 3, Cilt 1, İctima 1, İnikad 1*, 1 Teşrinisani 1927 Salı.
53 *Zabıt Ceridesi*, *Devre 3, Cilt 1, İctima 1, İnikad 2*, 2 Teşrinisani 1927 Çarşamba.

Üçüncü Dönemin siyasi programının çerçevesi artık itiraz edecek herhangi bir muhalefet de bulunmadığına göre Mustafa Kemal'in Birinci Dünya Savaşı sırasında Karlsbad'da izinli bulunduğu sırada günlüğüne yazdığı üzere, halkı alıştırma sürecine ihtiyaç duymaksızın, bir anda uygulanabilirdi. Paşa, on sene önce deftere yazdıklarında gelecekte eline kudret geçerse bütün toplumsal yaşamı nasıl değiştireceğini şöyle anlatıyordu:

> "Benim elime büyük bir selâhiyet ve kudret geçerse, ben hayat-ı ictimâiyemizde arzu edilen inkılabı, bir anda ve birden, yani bir 'Coup'da tatbik edeceğimi zannederim. Zira ben bazıları gibi, efkâr-ı ulemanın yavaş yavaş benim tasavvurâtım derecesinde tasavvur ve tefekkür etmeğe alıştırmak suretiyle bu işin yapılabileceğini kabul etmiyorum. Böyle harekete karşı ruhum isyan ediyor. Neden bu kadar senelik tahsil-i âli gördükten sonra, hayat-ı medeniyye ve ictimâiyeyi tetkik ettikten ve hürriyeti tezevvük için, sarf-ı hayat ve evkat ettikten sonra avam mertebesine ineyim? Onları kendi mertebeme çıkarırım. Ben onlar gibi değil, onlar benim gibi olsunlar."[54]

Buna göre, her fırsatta her şeyin üstünde olduğu vurgulanan "millî irade" Mustafa Kemal'in ve kurucu kadronun yol göstericiliğine ihtiyaç duyuyordu. Üçüncü Meclis, homojen yapısı nedeniyle tüm bu radikal ve hızlı reform sürecine hazırdı.

1928 Nisan'ında, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda yapılan değişiklikler oldukça radikal ve kapsamlı idi. Cumhuriyet rejiminin kimliğini, yapısını ve yol haritasını büyük ölçüde yeniden tanımlayan yasa teklifi Mecliste hiçbir itirazla karşılaşmadan yasalaştı. İlk olarak Mecliste vekiller ve reisicumhur tarafından okunan yemin değiştirildi. Vallahi sözü yerine "namusum üzerine söz veririm" ibaresi konuldu. İkinci olarak, kanunların yapılması, yabancı devletlerle yapılacak anlaşmalar, savaş ilanı, hazinenin işleyişi, kapitülasyonlar, af ilanı, cezaların ağırlığı, idam hükümlerinin infazı gibi yetkilerin tamamen TBMM'ye ait olduğu kabul edildi. Türkiye Cumhuriyeti'nin Başkenti de Ankara olarak tescil edildi.

Ancak bu dönemde yapılan asıl değişiklik, 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda yer alan "Türkiye Devleti'nin dini İslam'dır" maddesinin Anayasa'dan çıkarılması oldu. Kanun teklifine göre en mükemmel devlet şekli laik ve demokratik cumhuriyetti. "Devletin kendisi maddî bir kişilik değildir." fikrinden hareketle kişilere farz kılınan dinî hükümlerin devlet için zaten anlamlı olamayacağı öne sürülüyordu. Bu nedenle, laik devlet ilkesiyle bağdaşmayan kısımlar Anayasa'dan çıkarıldı. Yasa teklifine göre din ve devletin birbirinden ayrılması hususu, dinsizliği yayma anlamına gelmemeliydi, aksine dinin devleti yönetenler elinde bir alet olması önlenmiş oluyordu. Yasayı hazırlayanlar din, fertler ve devlet arasında oluşan bu yeni durumu şöyle açıklıyordu:

> "Beşeriyetin manevi saadetlerini deruhte eden din, ağyar eli değmeyen vicdanlarda Bülent mevkiini ihraz ederek Allah ile fert arasında mukaddes bir temas vasıtası haline girmiş bulunacaktır. Bu kutsi teması Camilerde, Kiliselerde, Havralarda veya sadece vicdanlarında arayıp bulanlar vardır. Devlet ve kanunları cümlesinin hamisidirler."[55]

54 Bora, *a.g.e.*, s. 125.
55 *Zabıt Ceridesi*, *Devre 3, Cilt 3, İctima 1, İnikad 59*, 9 Nisan 1927 Pazartesi.

Üçüncü Meclis çalışmalarına başlamadan hemen önce yapılan CHF Kongresinde partinin kabul ettiği laiklik ilkesi ruhen Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'na da girmiş oluyordu. 5 Şubat 1937'de yapılacak değişiklikle laiklik ilkesi resmen Anayasa'ya da yazılacaktı.

Cumhuriyet idaresinin laiklik ilkesini benimsediği aslında 1924'te Hilafet Makamının kaldırılması ile belli edilmişti. Bunu izleyen reformlar döneminde Osmanlı yönetim biçimi, kurumları, hukuku, iktisadî usulleri, eğitim sistemi büyük ölçüde değişmiş ve bunların yerine muasır memleketlerden ödünç alınan yenileri kabul edilmiş ve ivedilikle uygulanmaya başlanmıştı. Ancak 9 Nisan 1927'de mecliste açıkça dini yaşamın kul ile yaratan arasında olduğu ve bundan böyle devletin ve siyasetin bu "mukaddes" ilişkiye medhal olmayacağı ilan edildi. Resmî dil ve alfabe dahi laikleşecek, Arap harfleri terk edilecekti.

C. HARF DEVRİMİ

Mustafa Kemal'in bir an önce bir çalışma yapılması için Üçüncü Meclise tavsiye ettiği ve tabii ki hemen üzerinde görüşmelere başlanacak olan bir başka husus ise Türk dilinin resmî olarak Arapça alfabe yerine Latince alfabe ile yazılmaya başlanması idi. Düzenlemenin gerekçesi, okuma-yazma oranı açısından Batı'dan geri kalmış olan Türkiye'nin bir an önce vatandaşlarına kolaylıkla okuma-yazma öğrenebilecekleri bir alfabe ortaya koymak olarak sunulsa da, asıl amaç Osmanlı ve İslam etkilerinden bir an evvel sıyrılmaktı.[56] İlk önce, Anayasa'da yapılan tadilattan bir ay sonra, rakamlar değiştirildi. 1928 yazında çalışmalar, Mustafa Kemal öncülüğünde devam edecekti. Ancak daha önce kamuoyunun hazırlanması gerekiyordu.

1928 başından itibaren Türkiye'de özellikle gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu Batı şehirlerinde "vatandaş Türkçe konuş" kampanyası başlatılmıştı. İzmir'de bir gazete 30 Ocak'ta Türklere şöyle sesleniyordu:

> "Vatandaş, Türkçe konuşmayan sözde Türk vatandaşlarından alışveriş yapmayın, onlarla arkadaş olmayın. Telefon operatörü olarak çalışan kadın vatandaşlarımızdan lütfen derhal Rumca ve Ladino dillerindeki konuşmaları kesmelerini talep ediyoruz."[57]

10 Nisan'da *Hakimiyet-i Milliye* gazetesindeki köşesinde Yakup Kadri, "vatandaş Türkçe konuş" kampanyasının önemini anlatırken, bu güncel meselenin Türkler ve gayrimüslim vatandaşlar arasında günlük yaşamda gerginliğe neden olmaya başladığının ipucunu da veriyordu. Ocak 1928'de Millî Türk Talebe Birliği bünyesinde bulunan İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Talebe Birliği tarafından oluşturulan "Türkçeyi Koruma ve Yayma Teşkilatı"nı desteklerken, yol açtığı nahoş olayları şöyle değerlendiriyordu:

56 Tunçay, *a.g.e.*, s. 230.
57 Senem Aslan, "Citizen, Speak Turkish!: A Nation in the Making", *Nationalism and Ethnic Politics*, 13, No.2, 2007, s. 245.

> "Vatandaş Türkçe konuş dediği için Kadıköy vapurunda, Galata'nın bilmem hangi meyhanesinde aynı sebepten dolayı bir Ermeni hançeri ile ölmesine ramak kalan adam kadar hadiselerin her sınıftan ve her cinsten kahramanları var. Bu da gösteriyor ki Türkçeyi Koruma ve Yayma Teşkilatı'nın ortaya attığı 'vatandaş Türkçe konuş' parolası, küçük ve müstakil yafta üzerinde yalnız bir nazarı temini halinde kalmamış, derhal hayata intibak etmiş ve Türk Cemiyeti'nin içinde yürümeye başlamıştır."[58]

Cumhuriyet rejiminin yönetici kadrosu ve CHF, millî birliği ve dayanışmayı oluşturmak için elzem gördükleri üzere, herkesin ortak dil Türkçeyi konuşmasını dayatmaya başladı. Öğrenci dernekleri ve Türk Ocakları kampanyayı yürütürken resmî makamlarla iletişim halindeydi.[59] Öğrenciler, giderek sertleşen bu kampanyanın sokaktaki uygulayıcıları haline geldi. İzmir'deki Muallim Mektebi öğrencileri mağaza tabelalarının ve reklamların düzgün bir Türkçe ile yazılmasını teftiş edeceklerini açıkladı. 18 Şubat'ta *Vakit Gazetesi*, "vatandaş Türkçe konuş!" tabelasını indirmeye teşebbüs eden iki Yahudi ve iki Rum'un yakalandığını duyurdu.[60]

"Vatandaş Türkçe konuş" kampanyası, yabancı dille konuşanların üzerinde baskı oluşturacak biçimde devam ederken, Türklerin muhafazakâr olmadığı, tüm devrimlere açık olduğuna dair yazılar da gazetelerde yer almaya başladı.[61] Bir sene içerisinde önce alfabe değişecek, sonra eğitim seferberliğine girişilip dört bir yanda karma eğitim veren Millet Mektepleri kurulacak ve mümkün olduğunca çok sayıda vatandaşın okuma yazma öğrenmesi sağlanacaktı.

Aslında, Türkiye'de yazı ve alfabe tartışmaları Tanzimat Döneminde basın yayın imkanlarının fazlalaşması ile artık basılı ürünlerin daha büyük bir okur kitlesine ulaşmasıyla başladı. Süreli yayınların dili giderek daha anlaşılır hale gelirken, Ahmed Midhat Efendi'nin eserlerinde görüldüğü gibi popüler yazarlar da daha büyük bir kitleye ulaşabilmek için ağdalı dilden uzak durmaya başlamışlardı. İkinci Meşrutiyet Dönemine gelindiğinde ise, dilde sadeleşme çabalarına alfabede tadilat yapılması gerekliliği fikri de eklendi. İttihatçılar, özellikle Enver Paşa, alfabedeki sembolleri değiştirme denemelerine başlamıştı. Ancak alfabeyi değiştirme fikri Cumhuriyet Dönemine gelindiğinde yönetici kadro içerisinde bile çok kolay taraftar bulamamıştı. O dönem bu fikirlere karşı çıkan Başvekil İsmet Paşa, alfabe değişikliğinin beraberinde getireceği tehlikeler konusunda şöyle uyarılarda bulunmuştu:

> "Okuma yazma güçlüğü, bütün devlet hayatını felce uğratacak bir inkılabı gerçekleştirecek bir zaruret sayılabilir mi? Milletlerin medeniyetçe ileri veya geri olmalarının, yazılarının kolaylık veya güçlüğü ile ölçülmediği meydanda değil midir? Yüzyıllardan beri kullanılan yazı, bundan sonra da pek ala devam edebilir. Alimler, bütün okuryazar kimseler, hece sınıfı çocuklarına dönecekler. Yazı değişirse kütüphaneler dolusu el yazısı basma ve yazma eserlerden nasıl faydalanılacak?"[62]

58 Esra Dik, "1928: Harf Devrimi ve Laikliğin İlanı", *Türkiye Cumhuriyeti İdare Tarihi Araştırması: Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1919-1928, Cilt 2*. (ed.) Nuray Ertürk Keskin v.d. SBF, Ankara, 2012, s. 2229.

59 Aslan, *a.g.m.*, s. 251.

60 Aslan, *a.g.m.,* s. 253.

61 Dik, *a.g.e.*, s. 2182.

62 Muhammed Sarı ve Hatice Gedik, "Türkiye'de Harf Devrimi Öncesinde Basına Yansıyan Görüşler", *Turkish Studies,* 9, No. 7, Yaz 2014, s. 491.

Ancak Hüseyin Cahit, Celal Nuri, Falih Rıfkı gibi aydınlar alfabenin değişmesini, Türkçe'nin Latin harfleriyle yazılmasını savunuyor, böylece vatandaşın okuma yazmayı kolaylıkla öğreneceğini ileri sürüyordu. Falih Rıfkı'ya göre:

> "Latin yazısı ile bir köy çocuğu bir hafta içinde, üniversiteden çıkma gençlerin bile yanlışsız içinden çıkamadıkları metinleri doğru okuyacaktı. Batı yazı alemine girecek ve onun bütün kolaylıklarından faydalanacaktık. En ehemmiyetlisi Türk kafasını, köklerine kadar, Arap kaynaklarından sökecek ve milli kılacaktık."[63]

Kuşkusuz yeni alfabe sadece öğrenme kolaylığı sağlayacağı için savunulmuyordu. Arap alfabesini bırakmak, Osmanlı ve İslam geleneğinden keskin bir kopuşu temsil ediyordu. Bu fikri savunanlar Latin alfabesine geçmeyi Batı medeniyetine dahil olmanın gereği olarak görüyorlardı. 1928 Haziran'ında Mustafa Kemal'in emriyle kurulan komisyon kısa sürede yüzyıllardır kullanılan alfabeyi Latin alfabesine uyarladılar. Mustafa Kemal 9 Ağustos gecesi İstanbul Sarayburnu'nda Arap harfleri yerine Latin harfleri kullanılacağını ilan ederken, vatandaşlara sorumluluklarını da şöyle hatırlatıyordu:

> "Yeni Türk harfleri çabuk öğrenilmelidir. Vatandaşa, kadına, erkeğe, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bunu vatanseverlik ve milliyetseverlik görevi biliniz. Bu görevi yaparken düşününüz ki, bir milletin, bir sosyal topluluğun yüzde onu okuma yazma bilir, yüzde sekseni bilmez. Bundan insan olanlar utanmalıdır. Bu millet utanmak için yaratılmış bir millet değildir…Artık geçmişin hatalarını kökünden temizlemek zorundayız. Hataları düzelteceğiz. Hataların düzeltilmesinde bütün vatandaşlarımın hareketini isterim."[64]

Mustafa Kemal iki senedir yaz aylarını geçirdiği İstanbul'un, ülkenin kültürel başkenti olduğunun farkındaydı. Yeni cumhuriyetin sembolü Ankara idi; ancak özellikle Üçüncü Meclis Döneminde yapılacak devrimlerin temeli artık muhalefetin eskisi gibi görünür olmadığı İstanbul'da da atılıyordu. Mustafa Kemal kolaylıkla halk arasına karışıyor ve yenilikleri onlara doğrudan anlatıyordu. Bu yüz yüze ilişki devrimlerin kamuoyu tarafından daha kolay özümsenmesine yardımcı oldu. Fuad Köprülü, Zeki Velîdi gibi entelektüeller bu değişime karşı çıksa da kamuoyu oluşturacak herhangi bir vasıtaya sahip değillerdi. İsmet Paşa, 26 Ağustos'ta, Başkomutanlık Meydan Muharebesi yıldönümünde Mustafa Kemal'in harf devrimi ile ilgili fikirlerini sorması üzerine, önceki düşüncelerinin tam aksine, harf devrimini yeni bir kurtuluş savaşı olarak gördüğünü şu sözlerle ortaya koydu:

> "Karanlık, sarp dağlardan zafer ve şeref güneşinin nasıl ve ne vasıtalarla doğduğunu daima hatırlarım. Bu kuvvetli hatırama çok güvenerek beyan edebilirim ki, bugün yeni Türk harfleri ile cehalete karşı açtığınız mücadelenin yarın için 26 Ağustos zaferinden yüksek ve geniş saadet neticeleri vereceğini muhakkak görüyorum."[65]

63 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*. İstanbul: Doğan Kardeş, 1968, s. 439.
64 Sevim, Öztoprak, Tural (ed.), *a.g.e.*, s. 734.
65 Dik, *a.g.e.*, s. 2184.

Nihayet, Mustafa Kemal 1 Kasım 1928'de Üçüncü Meclisin ikinci çalışma yılının açılışında yaptığı konuşmada yeni alfabe ile ilgili tasarıyı kanunlaşması amacıyla TBMM'ye takdim etti. Mustafa Kemal'e göre Meclis, aslında büyük bir şevkle ilerlemek ve gelişmek için can atan ve çabalayan Türk Milletinin önündeki okuyup yazma engelini kaldırmakla mükellefti, böylece Türk Milleti, karanlıktan kurtulup, "yeni bir nur alemine girecekti."[66] Birkaç ay içerisinde tüm yayınlar Latin harfleriyle basılmaya başlandı ve bütün kurumlarda Latin alfabesinin kullanılması zorunlu tutuldu. Ardından eski harflerle eğitim yasaklandı. 1 Haziran 1929 tarihi itibariyle kamu kurumları, Arapça harflerle başvuru yapan vatandaşları geri çevirmeye başladı.[67] Harf Devrimi tamamlanmıştı.

D. 1929 EKONOMİK KRİZİ VE SERBEST CUMHURİYET FIRKASI

Genç Türkiye Cumhuriyeti, 1929 senesine umutla bakıyordu. Lozan'da gümrük imtiyazlarının beş yıl daha yürürlükte kalması kabul edilmişti. Türkiye en sonunda gümrük rejimini, yerli üretimi koruyacak biçimde ayarlayabilecekti. Teker teker, endüstri, madenler ve ulaşım üzerindeki imtiyazların süresi sona erdiğinde, nihayet tüm bu kaynaklar millileştirilecekti. Artık kapsamlı yatırımlarla ülke büyümesinin önündeki engelleri kaldırıp, ülkenin âtıl durumdaki zenginliği işler hale getirilebilirdi. Ekonomik sınırlandırmaların ve gümrük engellerinin kalkmasıyla, 1929 itibariyle Türkiye'de dış ticaretin hızla canlanması bekleniyordu.[68]

Ancak, tam bu sırada dünya büyük bir küresel krizle karşı karşıya kaldı. Batı borsaları, bankaları, kredi kuruluşları, sigorta şirketleri teker teker batmaya başlayınca, sadece kredi kaynakları değil özellikle tarıma dayanan ihracat potansiyeli de bir anda yok oldu. Türkiye'nin dış ticaretinde cari dengeyi sağlaması için elindeki en önemli ihracat kalemini tarım ürünleri oluşturuyordu. Ancak kriz döneminde Türk çiftçisinin ürettiği fındık, buğday, kuru incir, tütün ve pamuk gibi tarım ürünleri, uluslararası piyasada yüzde seksen oranında değer yitirdi.[69] İhracat artık ithalatı karşılayamıyor, cari açık hızla artıyordu. Bu yüzden, CHF kadrolarının aklına ilk gelen çare ithal ikamesi oldu.[70] Belli başlı ürünlerin ithalatına kısıtlama getirip, ülkede üretilmesi sağlanacaktı. Ancak ülkede bu iktisadi planın uygulanabilmesi için yeterli özel müteşebbis yoktu. Sanayileşme hamlesi devlet eliyle yapılırken, millî ekonominin korunması amacıyla Türk Parasını Koruma Kanunu, Tekel Kanunu, Merkez Bankası Kanunu gibi yasal düzenlemeler uygulamaya konuldu.

66 *Zabıt Ceridesi*, *Devre 3, Cilt 5, İctima 2, İnikad 1*, 1 Teşrinisani 1928 Perşembe.
67 Demirel, *a.g.e.*, s. 112.
68 A. Yavuz Ergun, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu Üzerine İktisadi bir İnceleme", *Belgi,* 7, No. 1, Kış 2014, s. 838.
69 Dilek Barlas, *Etatism and Diplomacy in Turkey: Economic and Foreign Policy Strategies in an Uncertain World, 1929-1939*. Leiden: Brill, 1998, s. 81.
70 Sonay Bayramoğlu, "1929: Yönetimde Merkeziyetçiliğin İnşası", *Türkiye Cumhuriyeti İdare Tarihi Araştırması: Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1929-1939*. (ed.) Nuray Ertürk Keskin v.d., SBF, Ankara, 2007, s. 23.

1929'da artık ihtiyaç duyulmadığı ve ülkeyi bir diktatörlük görüntüsüne soktuğu gerekçesiyle Takrir-i Sükûn Kanunu ve ilgili sansür kararnameleri yürürlükten kaldırıldı. Muhalefet tekrar sesini duyurmaya başladığında öncelikli hedef ekonominin yönetimi ve piyasa koşulları karşısında başvurulan devletçi müdahaleler oldu. Yüzyıl başında düzenlenen Jön Türk toplantılarından beri Türk siyasî hayatının iki temel kanadını temsil eden milliyetçi-devletçi grup ile liberal grup arasındaki tartışma, iktisat politikaları nedeniyle tekrar gün yüzüne çıktı. Alkol, tütün, tuz, şeker ve taşımacılık faaliyetlerinin devlet tekeline alınması özel sermaye çevrelerinin tepkisini çekerken, CHP kadroları yolsuzluk ithamıyla karşı karşıya kaldı.[71] Nihayet 1930'un Ağustos ayında, liberal fikirleri ile bilinen ve Mustafa Kemal'e de oldukça bağlı olan zamanın Paris Büyükelçisi Fethi Bey'e Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa tarafından liberal bir parti kurması önerildi. Kurguya göre muhalefet, cumhuriyet ve devrimler ile ilgili itiraz ve eleştirilerde bulunmayacaktı. Ortaya çıkması hedeflenen iki partili sistemde partiler sadece kalkınma ve alınacak iktisadi tedbirler hakkında birbirleriyle yarışacaktı.[72]

Fethi Bey'in, daha önceki tecrübesi onu siyasetin merkezinden uzaklaşmak zorunda bırakmıştı. Kendisinden tekrar parti kurmak istediğine dair bir mektup yazması istendi. Fethi Bey, mektubunda partinin hedefini şöyle özetledi: "Tam ve gerçek cumhuriyetçi olarak tüm anlamıyla laik, fakat CHF'nin mali ve iktisadi, iç ve dış politikasının birçok noktalarına karşı bulunan ayrı bir parti ile siyasi mücadele sahnesine atılmak isteğindeyim."[73] Mustafa Kemal ise bu mektuba yanıt olarak demokrasi arzusunu dile getirip hakemliğine güvenilmesi gerektiğini şu sözlerle açıkladı:

> "BMM'de ve millet önünde millet işlerinin serbestçe tartışılması, iyi niyetli kimselerle partilerin düşünce ve kanılarını ortaya koyarak milletin yüksek menfaatlerini aramaları benim gençliğimden beri aşık ve tarafdarı olduğum bir sistemdir…Görüyorum ki laik cumhuriyet esasında beraberiz. Zaten benim siyasi hayatta bir taraflı olarak daima aradığım ve arayacağım temel budur. Binaenaleyh, Büyük Meclis'te aynı temele istinat eden yeni bir fırkanın faaliyete geçerek millet işlerini serbest münakaşa etmesini Cumhuriyet'in esaslarından sayarım."[74]

Fethi Bey, kendisini garanti altına almak için ilk önce Mustafa Kemal'den parti kurmasına izin verdiğine dair yazılı bir belge istedi. 12 Ağustos'ta yeni parti kuruldu ve CHF'den ayrılan 15 milletvekilinin katılımıyla meclise girdi. Partiye katılımları Mustafa Kemal teşvik ediyor, İsmet Paşa ise parti içerisinde sesi fazla çıkmaya başlayan muhaliflere yeni partiyi adres gösteriyordu.[75] Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurucuları genellikle askeriye ve bürokrasi kökenli ya da geçmişte İttihat ve Terakki Partisi ya da CHP bünyesinde görev almış kimselerdi. Bu yönüyle devletin kurucu ilkelerine ve laikliğe karşı bir muhalefetin oluştuğu

71 Barış Ertem, "Siyasal bir Muhalefet Denemesi Olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası", *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi,* 1, No. 2, Aralık 2010, s. 72.
72 Atay, *a.g.e.*, s. 463.
73 Bayramoğlu, *a.g.e.*, s. 189.
74 Bayramoğlu, *a.g.e.*, s. 190.
75 Atay, *a.g.e.*, s. 464.

ileri sürülemezdi.[76] Yeni partinin programı liberal ekonomiyi savunan, tekellerin halkın vergilerini zarara uğrattığı ve verimsizliği nedeniyle özelleştirilmesi, yabancı sermayenin teşviki, serbest teşebbüsün desteklenmesi, vergilerin azaltılması gibi maddeler içeriyordu.

Partinin bölge teşkilatını kurmak için Eylül ayı başında İzmir'e gelen Fethi Bey'in kentte yaptığı miting beklenmeyen bir kalabalığa sahne oldu. Küresel krizle azalan dış talep, Ege'deki tarım üreticisini oldukça etkilemişti. İzmir, ülkenin tarım ihracatının gerçekleştiği en büyük liman, Aydın ise en büyük ihraç mallarından kuru incirin üretildiği bölgeydi.[77] Hükümetin ekonomik politikalarına tepki büyüktü. Kalabalık kontrolden çıktı ve CHF binası taşlandı. Muhalefet hızla toplumsallaştı ve 25 Eylül'de İsmet Paşa, kabinede revizyona gidebilmek için istifa kararı aldı. Kabinede altı bakan değişirken, hükümet programının bir öncekinden tek farkı, tüm mesainin milli ekonomik tedbirleri almaya harcanacağına yapılan vurguydu.

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın halktaki karşılığının ilk test edileceği seçimler 5 Ekim Belediye Seçimleriydi. Parti sadece belli başlı yerlerde örgütünü kurabilmişti. Sonuçlara göre 502 seçim bölgesinden 22'sinde Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın adayları kazanmıştı. Seçimlerde hile yapılmış, bunu üzerine Antalya, Adana, Giresun ve Havza gibi tarım ihracatında önemli yer alan ürünlerin üretildiği bölgelerde olaylar çıkmıştı. *Cumhuriyet* gazetesi "birçok yerlerde hadiseler" manşetiyle çıktı.[78] Fethi Bey'in seçimde hile yapıldığına dair içişleri bakanı hakkında verdiği gensoru önergesi Mecliste görüşüldü ve reddedildi.[79] Mustafa Kemal, gerginliğin topluma sirayet etmesinden duyduğu korkuyu, 1 Kasım 1930'da Üçüncü Meclisin son yasama yılı açılış konuşmasında dile getirecekti:

> "Siyasi alanda karşılıklı çalışmaların verimli gelişmesi ancak vatandaşlar arasında düşmanlık yaratılmasına izin verilmemesi ile sağlanabilir. Bunun önlemleri, partilerin içine girebilecek dost olmayan ve gizli amaçları bulunan unsurların, kanun dışı çıkarlar arayan amaçlı kişilerin bütün milletçe lanetlenmeleri ve cumhuriyet ilkelerine göre çalışan partilerin, bu gibilerin girişimlerinden her zaman uzak kalınmasıdır… Özgürlüğün kötüye kullanılmasının neden olduğu çok büyük sıkıntılar çekmiş olan bu ülkede, bu özene gerek olduğu düşüncesindeyim."[80]

Fethi Bey verilen mesajı almıştı. Mustafa Kemal'in taraf olması, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın faaliyetlerini imkânsız hale getiriyordu. 16 Kasım'da Serbest Cumhuriyet Fırkası feshedildi. Mustafa Kemal, partinin feshedilme nedenini kabullenmedi. Yine de, muhalif bir parti kurulması fikri rafa kaldırıldı. Mustafa Kemal, CHF'nin sanki karşısında birçok muhalif parti varmış gibi çalışması sayesinde dünyaya karşı muhalefete izin verilmediği yönündeki

76 Mahmut Hakkı Akın, "Laiklik Sözleşmesi Temelinde Güdümlü Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası", *Akademik İncelemeler Dergisi,* 7, No. 2, 2012, s. 55.

77 Eyüp Öz, "1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin Türkiye'ye Sosyo-Ekonomik ve Siyasal Yansımaları", *Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 2, No. 2, Eylül 2019, s. 269.

78 *Cumhuriyet*, 17 Ekim 1930.

79 Bayramoğlu, *a.g.e.*, s. 212.

80 Sevim, Öztoprak, Tural (ed.), *a.g.e.*, s. 766-7.

eleştirilere yanıt verebileceğini dile getiriyordu.[81] Ancak hem Meclis hem de CHF küresel ekonomik kriz nedeniyle oldukça yıpranmış, Serbest Cumhuriyet Fırkası'na halk tarafından kısa sürede verilen destek, hükümet üzerindeki baskıyı arttırmıştı. Halkın güvenoyunun alınması, Meclisin yenilenmesi gerekiyordu. Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa aynı zamanda CHF Genel Başkanıydı. Kasım ayında çıktığı yurt gezisi Mart ayının başına kadar sürmüştü. Ekonomik krizin halk üzerinde yaptığı etkiye tanık olmuş, idare hakkında çok sayıda şikâyet dinlemişti. 3 Mart 1931'de meclise gönderdiği yazıda seçimlere gidilmesini önerdi.[82] Üçüncü Meclis son toplantısını 26 Mart 1931'de yaparak dağıldı.

81 Sevim, Öztoprak, Tural (ed.), *a.g.e.*, s. 771.
82 Demirel, *a.g.e.*, s. 113-4.

SONUÇ

Cumhuriyeti ilan eden İkinci Meclis, rejim tartışmaları, Mustafa Kemal Paşa'nın sistem üzerindeki vesayetinin giderek artması, saltanat ve hilafetin kaldırılması tartışmaları arasında giderek güçlenen ve arasına Millî Mücadele'nin önde gelen aktörlerinin de katıldığı muhalif bir grubu bünyesinde barındırıyordu. Muhaliflerin kurduğu TCF, bölücü ve irticai nitelikteki Şeyh Sait İsyanını izleyen süreç içerisinde kapatıldı. Takrir-i Sükûn Kanunu, rejimin korunması amacıyla yetkileri arttırılan İstiklal Mahkemeleri ve Haziran 1925'te ortaya çıkarıldığı ilan edilen İzmir Suikastı Planı gibi gelişme ve tedbirler sonunda muhalefet kısa bir sürede tasfiye edilmiş oldu. 1927'de, adayların tamamının Mustafa Kemal Paşa tarafından belirlendiği milletvekili seçimleri yapıldı. Tüm adaylar, seçime tek parti olarak giren CHF listesinden gösterildi. Titizlikle seçilen adaylar, muhalefetin olmadığı yeni dönemde Tek Parti Döneminin ideolojisini temellendiren önemli değişikliklere imza attı.

Üçüncü Meclis, 23 Mayıs 1928'de Türk Vatandaşlığı Kanunu ile cumhuriyet tarihi boyunca karşılaşılacak olan kimlik siyasetinin temelini atmıştı. Osmanlı hukuk sisteminden köklü değişikliklerle laik hukuk sistemine geçilmesi, 1 Kasım 1928'de Latin alfabesinin kabul edilmesi, zorunlu ve karma eğitimin temellerinin atılması hep bu Meclis döneminde gerçekleşti.

Üçüncü Meclis, görev yaptığı süre içerisinde tam bir onay makamı halinde çalıştı. Hükümet tarafından gelen bütün yasa değişikliklerini mümkün olduğu kadar oy birliği içerisinde kabul etti. Osmanlı Dönemi de dahil olmak üzere uzun süredir ilk defa ülkede ve parlamentoda herhangi ciddi bir siyasi tartışma yaşanmamıştı. 1930'da kurulmasına izin verilen Serbest Cumhuriyet Fırkası da kısa bir süre sonra ortaya çıkan rahatsızlıklar nedeniyle kendini feshetti. İkinci Dünya Savaşı sonunda yeni bir dünya kurulana dek, Türkiye'de tek parti rejimi devam edecekti.

KAYNAKLAR

Adak, H. (2003). "National Myths and Self-Na(rra)tions: Mustafa Kemal's Nutuk and Halide Edib's Memoirs and The Turkish Ordeal", *The South Atlantic Quarterly,* 102, No. 2-3, Spring–Summer.

Akın, M. H. (2012). "Laiklik Sözleşmesi Temelinde Güdümlü Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası", *Akademik İncelemeler Dergisi,* C: 7, S: 2.

Armağan, S. (2011). "Türkiye'de Parlamento Seçimleri", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* S: 33, No: 3-4.

Aslan, S. (2007). "Citizen, Speak Turkish!: A Nation in the Making", *Nationalism and Ethnic Politics* S: 13, No: 2.

Atay, F. R. (1968). *Çankaya*. İstanbul: Doğan Kardeş.

Aydın, R. (2012). "1923: Savaşın Sonu ve Yeni Rejimin İlanı: Cumhuriyet", *Türkiye Cumhuriyeti İdare Tarihi Araştırması: Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1919-1928*, Cilt 2. (ed.) Nuray Ertürk Keskin v.d. SBF, Ankara.

Aydoğan, E. ve Tansu, B. M. (2013). "Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Yapılan Seçimler ve Karakteristik Özellikleri", *Tarihin Peşinde*, S: 10.

Balcı, M. ve Tuzak, M. (2017). "Cumhuriyet'im İlk Yıllarında Nezihe Muhiddin Özelinde Türk Kadınlarının Siyasi Hakları için Mücadelesi", *Marmara Üniversitesi Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Dergisi,* S: 1.

Barlas, D. (1998). *Etatism and Diplomacy in Turkey: Economic and Foreign Policy Strategies in an Uncertain World, 1929-1939*. Leiden: Brill.

Bayramoğlu, S. (2007). "1929: Yönetimde Merkeziyetçiliğin İnşası", *Türkiye Cumhuriyeti İdare Tarihi Araştırması: Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1929-1939*. (ed.) Nuray Ertürk Keskin v.d. SBF, Ankara.

Bora, T. (2017). *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*. İstanbul: İletişim.

Çağlar, H. (2011). *Türk Basınına Göre Atatürk'ün İstanbul'daki Faaliyetleri (01 Temmuz 1927-10 Kasım 1938)*". Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Demirel, A. (2013). *Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*. İstanbul: İletişim.

Dik, E. (2012). "1927: Yönetsel Örgütlenme", *Türkiye Cumhuriyeti İdare Tarihi Araştırması: Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1919-1928*, Cilt 2. (ed.) Nuray Ertürk Keskin v.d.. SBF, Ankara.

Dik, E. (2012). "1928: Harf Devrimi ve Laikliğin İlanı", *Türkiye Cumhuriyeti İdare Tarihi Araştırması: Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1919-1928*, Cilt 2. (ed.) Nuray Ertürk Keskin v.d. SBF, Ankara.

Ergun, A. Y. (2014). "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu Üzerine İktisadi bir İnceleme", *Belgi* S: 7, No. 1, Kış.

Ertem, B. (2010). "Siyasal bir Muhalefet Denemesi Olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası", *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* S: 1, no. 2, Aralık.

Koçak, C. (2013). *Tarihin Buğulu Aynası*. İstanbul: Timaş.

Köse, M. (2010). *1927 Nüfus Sayımı ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi*. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar.

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, (1993). C.1–4. 3. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Mumcu, A. (1986). "1924 Anayasası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* S: 2, No. 5, Mart.

Olgun, K. (2004). "II. Meşrutiyet Dönemi Seçim Sistemi ve 1912 Seçimlerinde İzmit Sancağında Uygulanışı", *Tarih Dergisi,* 39.

Olgun, K. (2011). "Türkiye'de Cumhuriyet'in İlanından 1950'ye Genel Seçim Uygulamaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* 27, No 79.

Öz, E. (2019). "1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin Türkiye'ye Sosyo-Ekonomik ve Siyasal Yansımaları", *Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S: 2, No. 2, Eylül.

Sarı, M. ve Gedik, H. (2014). "Türkiye'de Harf Devrimi Öncesinde Basına Yansıyan Görüşler", *Turkish Studies* S: 9, No. 7, Yaz.

Senemoğlu, O. (2016). "Türkiye'nin Demokrasiye Geçişte İkinci Başarısız Girişimi: Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF)", *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* S: 4, No. 2.

Sevim, A., Öztoprak, İ. ve Tural M. A. (2006). (ed.). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*. Ankara: AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi.

Şirin, F. S. (2014). "İngilizlerin Raporlarında Atatürk'ün İlk İstanbul Ziyareti (1927)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, No. 35.

Tamer, A. ve Bozbeyoğlu, A. Ç. (2004). "1927 Nüfus Sayımının Türkiye'de Ulus Devlet İnşasındaki Yeri: Basında Yansımalar", *Nüfusbilim Dergisi,* No: 26.

Tunçay, M. (1981). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931).* Ankara: Yurt Yayınları.

Tunçay, M. (1983). "İstiklâl Mahkemeleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 4. Cilt. İstanbul: İletişim.

Ünal, S. (2012). *1923 ve 1927 Seçimleri*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Yayla, Y. (1983). "Sansür", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 4. Cilt. İstanbul: İletişim.

1931 SEÇİMLERİ VE TBMM'NİN IV. DÖNEMİ (1931-1935)

MURAT YILMAZ

1931 SEÇİMLERİ VE TBMM'NİN IV. DÖNEMİ (1931-1935)

Murat Yılmaz*

GİRİŞ

TBMM'nin Dördüncü Dönemi (1931-1935), 1929 dünya ekonomik bunalımı, dünyada liberal ve parlamenter demokrasinin gerilediği devletçiliği, otoriterliğin ve hatta totaliter ideoloji ve rejimlerin hâkimiyetini arttırdığı bir dönemin etkisi altındadır. Türkiye Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (*TpCF*) kapatılması ve Takrir-i Sükun döneminden sonra, tek parti yönetiminin eksik, hata ve problemlerini aşabilmek için "güdümlü muhalefet" partisi Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) denemesinin başarısızlıkla sonuçlandığı bir tecrübe yaşamıştır. SCF'nın belediye seçimlerinde halktan beklenenin çok ötesinde bir ilgi görmesi, rejimi güdümlü muhalefetle tek parti yönetimi dışında yeni bir yol arama düşüncesinden vazgeçirmiştir. SCF'nın gördüğü ilgiyi, kendi partilerinin ideolojik zayıflığı ve teşkilat zaafı ile ilişkilendiren Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) yönetimi, tek partiyi güçlendirmeyi tercih etmiştir.

CHF, Altıok ile sembolleşen ve giderek resmileşen bir ideoloji ve rengi giderek koyulaşan bir devletçilik uygulamasına yönelmiştir. Dördüncü dönemde tek parti yönetiminin yarattığı ve yaratabileceği problemlere karşı bir kontrol için parti dışında bir "müstakil mebusluk" uygulamasına geçilmiştir. Atatürk dışında CHF yönetimin direndiği müstakil mebusluk uygulaması, kendisinden beklenen denetim işlevini yerine getiremeyecektir. Esasen bu dönem TBMM yerine tek parti olan CHF Grubunun kuvvetlendiği ve esas tartışmaların yapıldığı bir dönemdir. Bununla beraber yeni rejimin, devletin ve parti dışında kalanların sınırlarının TBMM'de müstakil mebusların katıldığı tartışmalarda CHF yönetiminin ihtarlarıyla çizildiğini dönem boyunca görmek mümkündür. Bu bakımdan Dördüncü Dönemi, müstakil mebusların etrafındaki tartışmalarla takip etmek dönemin ruhunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

I. TBMM IV. DÖNEMİNİN (1931-1935) SİYASÎ VE EKONOMİK DEĞERLENDİRİLMESİ

Cumhuriyet'in kuruluş dönemi, tarihçi Eric Hobsbawm'ın dünya için "felâketler çağı" olarak adlandırdığı iki dünya savaşı arasındaki döneme denk gelmektedir. Bu dönemde, liberal demokrasiler dünya çapında çökmektedir.[1] 1920'de bütün dünyada 35 anayasal ve

* Dr., Siyasetbilimci.

1 Eric Hobbsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991: Aşırılıklar Çağı*. (Çev. Yavuz Alogan), İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1996, s. 18-19. Duverger de bu dönemi "liberal demokrasinin bunalımı" olarak nitelendiriyor. Döneme ilişkin Duverger'in değerlendirmesi için bkz. Maurice Duverger, *Batı'nın İki Yüzü*. (Çev. Cem Eroğul–Fazıl Sağlam), Ankara: Doğan Yayınevi, 1977, s. 99-122.

seçilmiş hükümet varken, bu sayı 1938'de 17'ye, 1944'te 12'ye kadar düşecektir.[2] Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin de dâhil olduğu yenilen devletlerin arasında "... ayakta kalan bir hükümet yoktu[r]."[3] Yenilgiye uğrayan ülkelerde rejimler değişmiştir. Türkiye'de de Osmanlı Devleti tarihe karışmış ve cumhuriyet rejimine geçilmiştir. Rejim değişikliği Türk modernleşme hareketinin radikal bir nitelik kazanması demektir. Felaketler çağından, 1914 öncesinden itibaren, ziyadesiyle payını alan[4] ve ulus-devleti laik ve iktisadî bir temel üzerinde inşa etmek isteyen Kemalistlerin yönetimindeki Türkiye Cumhuriyeti, 1923-1946 yılları arasını esas itibarıyla tek parti yönetimi altında geçirmiştir. Bu dönem içerisinde CHF'na karşı ilk "gerçek" muhalefet partisi olan *TpCF* ile bizzat Gazi Mustafa Kemal tarafından kurdurulan SCF'na rağmen, çok partili hayat tecrübeleri başarısız olmuştur. Her iki parti de dönemin tek partisi olan CHF içinden doğmuştur. TpCF'nın kapatılması Doğu'da çıkan Şeyh Sait isyanını takip eden ve ancak 1929'da kalkan olağanüstü Takrir-i Sükûn Döneminde gerçekleşmiştir. 1929'daki dünya ekonomik buhranının etkilerinin Türkiye'de hissedilmesinden sonra, Türkiye iktisadi ve siyasi alanda bir arayışa girmiştir.

Dünya ve Türkiye için bir yol ayrımına denk gelen bu dönemde tek parti yönetimi daha da otoriterleşmek veya demokratikleşmek arasında bir tercihte bulunacağı yol ayrımına gelmiştir[5]. Takrir-i Sükûn kanunun uzatılmayıp kaldırılmasının ardından, siyasi ve iktisadi liberalizmi savunan SCF'nın kurulması önce demokratikleşmenin denenmek istendiğini göstermektedir. Tek parti yönetiminin denetimsizlik dolayısıyla ortaya çıkan sakıncaları, iktisadi sahada ortaya çıkan sorunlar karşısında yeni fikirlerin ortaya çıkmasını temin etmek ve "diktatörlük" suçlamalarından duyulan rahatsızlık gibi gerekçelerle kurdurulan SCF, halktan tahmin edilenin çok ötesinde ilgi görmüştür.

---

2 Zafer Toprak, "Tek Parti Cumhuriyeti ve Demokrasi", *Yeni Türkiye*, Sayı: 23-24, 1998, s. 1053–1055. Huntington da bu dönemi demokratlaşma bakımından "birinci ters dalga" olarak değerlendiriyor. Huntington'ın demokratlaşma bakımından yaptığı dönemleştirme şöyledir: Birinci, uzun demokratlaşma dalgası (1828–1926), Birinci ters dalga (1922–1942), İkinci, kısa demokratlaşma dalgası (1943–1962), İkinci ters dalga (1958–1975), Üçüncü demokratlaşma dalgası (1974–…)." Samuel P. Huntington, *Üçüncü Dalga*. (Çev. Ergun Özbudun), Ankara: Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, 1993, s. 11.

3 Eric Hobbsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991: Aşırılıklar Çağı*. (Çev. Yavuz Alogan), İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1996. Hobsbawm, Birinci Dünya Savaşı'nın sadece mağluplarının değil galiplerinin de büyük zarar gördüğünü şöyle anlatıyor: "... yenilgiye uğrayanı devrime ve galip gelenleri iflas ve fiziksel tükenişe sürükledi." Hobbsbawn, *a.g.e.*, s. 44. Birinci Dünya Savaşı'nın galip gelen ülkelerde demokratik sisteme verdiği zarar ve yarattığı antidemokratik alışkanlıklardan kurtulabilmenin uzun yıllar alacağına ilişkin bir değerlendirme için bk. Duverger, *a.g.e.*, s. 99.

4 Justin Mccarthy, Türkiye'nin nüfus düzeyinde yaşadığı büyük kayba dikkat çekiyor: "Bunlar, [Balkan savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Türk İstiklâl harbi] bu zamana kadar yapılan savaşlar arasında yer alırlar. Osmanlı Anadolusu Birinci Dünya Savaşı'nda, savaşa katılan herhangi bir ülkeden daha fazla ölüm acısı çekmiştir. 1912'den 1922'ye kadar, Anadolu nüfusu yüzde 30 azalmıştır. Anadolu nüfusunun, yaklaşık olarak, yüzde 10'u göç etmiş ve yüzde 20'si ölmüştür." Justin Mccarthy, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Temelleri: Sosyal ve Ekonomik Değişme", (Çev: Nesim Şeker), *Tarih Çevresi*, Kasım-Aralık 1994, Sayı: 13, s. 26. Mccarthy de, Hobsbawm gibi felaketlerin yarattığı değişim potansiyeline dikkat çekerek, Türkiye üzerinde bu felaketlerin halkta reformları destekleyecek bir psikoloji ve maddi temel hazırladığını kaydediyor: "Felâket beraberinde değişime doğru psikolojik bir eğilim getirir. Basitçe ifade edilirse, felaket oluşturan kayıplar, insanların akıllarını alışkanlıklarını ve hayatlarını değiştirir. Hiç olmazsa, hayatta kalanlar başlarına felaket getiren sistemden daha iyi bir sisteme sahip olmak isterler. Bundan başka, feci ölümlülük rasyonelleştirilmiş muhafazakâr hayatın en temel bloklarını yerinden çıkarır, evler yıkılır, aile üyeleri öldürülür; çiftlikler ve işler yitirilir. Kayıplar yardım edemez ama geleneksel değerlerde ve muhafazakâr hayat tarzlarında değişikliklere sebep olurlar." McCarthy, *a.g.m.*, s. 27.

5 Taner Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*. İstanbul, 1991, s. 175.

SCF'nın kendisine biçilen "parlamento içi muhalefet"in ötesine geçerek CHF iktidarını tehdit edecek bir nitelik kazanması üzerine, SCF'nın kendini feshetmesi sağlanmıştır. 1930'ların yol ayrımında başarısız SCF tecrübesinden sonra, CHF demokratikleşme yolundan vazgeçmiştir.

SCF ile CHF arasındaki, birincisinin özel kapitalizmi, ikincisinin devlet kapitalizmini savunması şeklinde özetlenebilecek fark, taban bakımından hemen hemen aynı sınıf ve zümrelere dayanan bu oluşumlarda bürokrasinin alması öngörülen yerden doğmaktadır. Bürokrasi, CHF'nın otoriter modernleşmeci ideolojisinin taşıyıcı ve uygulayıcısı olduğundan öne çıkmaktadır[6]. Bürokrasinin CHF içindeki ağırlığı öyle bir noktaya ulaşmaktadır ki, CHF devlet karşısında parti olarak kimliğini korumakta zorluklarla karşılaşmaktadır. Bürokrasinin ağırlığının artması sadece Türkiye'ye ve CHF'na has bir gelişme değildir; dönemin dünyasında bu yönde bir eğilim vardır ve liberaller bu eğilimi en büyük tehlike olarak görerek, bürokrasiyle mücadele etmektedirler.[7] SCF sonrasında ise CHF, fırkanın ideolojik ve kurumsal kimliğine daha çok önem verecektir. Yunus Nadi daha SCF faaliyetteyken Gazi'ye yazdığı bir mektupta şöyle diyecektir:

> "Memlekette eksik olan şeyin demokrasi ile parlamantalizm [parlamentarizm] olmadığı bir daha sabit olmuştur. Biz fırkayı iskat ederek Meclisi iskat etmiş olduğumuz için noksan olan şeyin ikinci bir fırka olduğu zannına ve hatasına düşmüş olduk sanıyorum. Fırka, ama yalnız fırka, azamî hürriyetle faaliyete getirildiği zaman, memleketin noksan zannolunan en büyük ihtiyacına cevap verilmiş olacaktır. Ve şimdilik bizde gidilebilecek yegâne mâkul ve kuvvetle iddia ediyorum ki en meşru ve makbul yol budur."[8]

Yunus Nadi, bu bağlamda demokrasinin mutlak kaideleri olmadığını ve her milletin kendi ihtiyacına göre bir idare tarzı oluşturması gerektiğini kaydederek, 1789 Fransız İhtilali sonrası bir yüzyıllık mücadeleyle oluşan Fransız demokrasisine intibak etme düşüncesinin yanlışlığını iddia etmektedir.

1929 dünya ekonomik buhranı ve büyük çöküşün siyasî etkileri bütün dünyada hissedilmiş ve "... 1930-31'de oniki ülke, onu askerî darbeyle olmak üzere hükümet ya da rejim" değiştirmiştir.[9] 1930'ların ortasında ise kriz öncesinde izlediği siyaseti değiştirmeyen birkaç ülke kalmıştır. Türkiye de siyasi olarak değişen ülkeler arasındadır. Türkiye demokratikleşme yerine otoriterleşme yolunu tercih etmiş olmakla beraber, Türkiye'nin 1930'lardaki otoriterleşmesi özgün özellikler içerir.

6 Timur, *a.g.e.*, s. 178.

7 Tamamında bu konu tartışılan kitapta şöyle deniyor: "Topyekûn bürokrasi cereyanı; insanlığın yalınız bir kısmına inhisar etmeyerek bütün ırkları, milletleri ve medeniyetleri çevresi içine almağa çalışan ilk ideolojidir ve tarihin bugüne kadar kaydettiği en büyük harekettir. Modern arzı mukaddes, posta idaresi model tutularak kurulacaktır. Şimdiye kadar ideal uğruna sel gibi insan kanı akıtılmıştır." Ludwig von Mises, *Bürokrasi.* (Çev. Feridun Ergin), Ankara: Liberte Yayınları, 2000, s. 117.

8 Yunus Nadi'nin Gazi'ye 17.10.1930 tarihli mektubu aktaran Nadir Nadi, *Perde Aralığından*. İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 1954, s. 227. Mektubun tarihinden, SCF'nın katıldığı olaylı 5.10.1930 seçimlerini takiben yazıldığı ve henüz SCF'nın faaliyette bulunduğu anlaşılıyor.

9 Hobbsbawm, *a.g.e.,* s. 126.

İlk olarak SCF tecrübesi sonrası gelen otoriterleşme, TpCF sonrasına göre farklıdır. SCF sonrası, Takrir-i Sükûn dönemine geri dönülmemiştir. Tek parti yönetimi SCF'yı güdümlü olarak kendisi harekete geçirdiği için kendini feshettirmek suretiyle ortadan kaldırırken, TpCF hükûmet tarafından kapatılmıştır. CHF, SCF karşısında kendisini TpCF karşısında olduğundan daha rahat ve güvende hissetmiş, Şeyh Sait isyanı ve akabinde 1926'daki İzmir Suikastı gibi hareketler olmamış, Ağrı Dağı isyanı ve Menemen hadisesi gibi olaylar mevzii kalmış ve bastırılmıştır. TpCF sonrasına göre SCF sonrasında, "zor"dan ziyade "rıza"ya daha çok vurgu yapan bir otoriterlik söz konusudur. SCF sonrası tek parti yönetiminin otoriterliği bu çerçevede daha ideolojik bir karakter kazanmaktadır. SCF'nın liberalizmi karşısına devletçilikle çıkan CHF, 1931 seçimlerine Kemalizm adı verilen altı ilkeli bir beyannameyle girmiş ve 1931 CHF Büyük Kurultayında da bu ilkeler CHF programı hâline gelmiştir.

SCF tecrübesinden sonra, CHF teşkilatını ve ideolojisini otoriter, tekelci ve devletçi bir zeminde güçlendirmeye çalışmıştır. Dünyada giderek artan liberal ve parlamenter demokrasiden etkilenen bu süreç, dünyadaki örneklerden etkilenen bir ''parti devleti" uygulamasına doğru evrilmektedir. 1931-1935 dönemi adeta bu istikametin sınırlarının çizildiği bir dönem olacaktır. 1931 CHF Kurultayı ile başlayan bu süreç,1935 CHF Kurultayı ile katılaşacaktır. SCF'nın yarattığı tortu ve tek parti yönetiminin getirdiği sıkıntıları aşmak için bulunan" müstakil mebusluk" uygulaması Cumhurbaşkanı ve CHF Genel Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın desteklerine rağmen Başbakan İsmet İnönü ve Fırka Genel Sekreteri Recep Peker'in şahsında parti tarafından dirençle karşılanacaktır. Seçim sürecinde başlayan bu direnç, Meclis çalışmalarında da devam ederek müstakil mebuslar sindirilecek ve beklenen fayda gerçekleşmeyecektir. 1931-1935 döneminde TBMM'nin yerine CHF'nın güçlendiği, asıl tartışma ve kararların kamuya kapalı CHF Grubunda karar bağlandığı bir süreç başlayacaktır. SCF döneminde başlayan Devletçilik tartışmaları bu dönemde, CHF'nın giderek güçlenen devletçilik anlayışı ile ortadan kalkacaktır. Müstakil mebuslar, kendilerinden beklenen bir şekilde TBMM'de devletçiliği sınırlamaya çalışan "ölçülü" konuşmalar yapsa da, Başbakan İsmet İnönü, CHF Genel Sekreteri Recep Peker ve diğer parti yöneticileri tarafından sık sık ikaz edilerek geri adım atmaya ve susturulmaya çalışılacaktır.

A. SCF SONRASI YAŞANAN GELİŞMELER

1. SCF Sonrası CHF Teşkilâtının Yeniden Yapılandırılması Çalışmaları

İlk olarak SCF tecrübesi, CHF'nın 1930-1931 raporları ve CHF Kırklar Kurulunun çalışmaları ve Gazi'nin 1930 sonu 1931 başında süren 3,5 aylık yurt gezisinin değerlendirilmesiyle Fırka'nın özellikle teşkilât ve ideoloji düzeyinde yeniden yapılandırılmasına çalışılmıştır. Ancak buna rağmen CHF teşkilât ve ideoloji düzeyindeki zaaflarını tek parti dönemi buyunca aşamayacaktır.

SCF karşısında ortaya çıkan güçsüzlük, CHF taşra teşkilâtı tarafından merkezin kendisini iyi yönetememesine, merkez teşkilâtı tarafından da taşra teşkilâtının üzerine düşeni yapmamasına bağlanmaktadır.[10] CHF'nın 1930-1931 raporlarında da görülen bu

10 Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkiî*, C: 1. Ankara, 1965, s. 87.

tespitlerden hareketle, CHF'nın hem merkez teşkilâtında hem de taşra teşkilâtında yeniden yapılanmaya gidilmiştir. Bu şekilde CHF'nın halkı aydınlatması, halkla yakınlaşması, halkın taleplerini hükümete aktarması ve murakabe görevini yerine getirmesi amaçlanmaktadır. SCF tecrübesinin de temel gerekçelerinden biri olan tek parti hükümetinin murakabe edilmesi ihtiyacı, bu olumsuz tecrübeye rağmen devam ettiği için, murakabe konusu özellikle önemlidir. Murakabe ihtiyacını karşılamanın CHF kendi dışındaki, ikinci kanalı müstakil mebusluk uygulaması olacaktır. Murakabenin sağlanması amacıyla Mecliste ve Partide oluşturulmaya çalışılan iki ayrı kanal ise uygulamada birbiriyle çelişecektir. Partinin bir murakabe unsuru haline gelmesi çalışmaları parti içi katılımı arttırmaya yönelik bir parti içi demokrasi, partinin bürokrasiyi denetlemesi, bunlarla eş zamanlı olarak ve aynı zamanda bu süreci meşrulaştıran partinin ideoloji oluşturma çalışmalarına denk gelmektedir. Bu durumda, partinin murakabe işlevi, cumhuriyetçilik ve milliyetçilik dışında serbest bırakılan müstakil mebusların murakabe çalışmalarıyla çatışacaktır. Müstakil mebusların murakabesi daralırken, daralan bu alan partinin murakabe sahasını artması anlamına gelmemektedir. Parti, TBMM'de müstakil mebuslar üzerinde ideolojik denetimini arttırırken, bürokrasi ve hükümet üzerinde denetim sağlayamamaktadır. Bunun sebebi ise, CHF'nın ideolojisi ve dayandığı tabanın özeliklerinde yatmaktadır.

CHF Genel Merkezine yönelik eleştirilen üzerine Genel Sekreter değiştirilerek Saffet Arıkan'ın yerine Recep Peker getirilmiştir.[11] Peker'in üçüncü defa genel sekreterliğe getirilmesiyle 29 Ağustos 1931 tarihli tebligatıyla, yukarıda anlatılan raporlar doğrultusunda genel merkez yeniden yapılandırılmıştır. Bu tebligata göre, CHF Umumî İdare Heyeti içinde dört ana gruba ayrılan 13 büro oluşturulmuştur. Bu bürolar ve ilgilendikleri konular şöyledir.

A Grubu:

1. Büro, Teşkilât, intihaplar, fırka kongreleri
2. Büro, Alelumum dilekler ve müracaatlar
3. Büro, CHF'ndan başka cemiyet ve fırkaların vazifelerini tetkik ve takip (Bu Büro Hilâliahmer, Tayyare, Himayeietfal, Millî İktisat ve Tasarruf, İdman Cemiyetleri İttifakı ve Maarif cemiyetleri dışında kalan her türlü dernek ve birlik)
4. Büro, Fırka teşkilâtının teftişi,

B Grubu:

5. Büro- Millî kültür, ilmî hareketler ve bu mevzuda neşriyat (Halk Evleri kurulduktan sonra bu Büroya bağlanmışlardır.)
6. Büro - Spor ve Gençlik
7. Büro - Halk dershaneleri, okuma-yazma, halk kâtipleri
8. Büro - Matbuat, fıkra neşriyatı, fırka programının teşrihi, propaganda

11 Giritlioğlu, *a.g.e.*, C: 1, s. 88.

C Grubu:

9. Büro - İş, işçiler, esnaf teşkilâtları ve serbest meslekler

10. Büro - İktisadî vaziyetin tetkik ve mütalâası

D Grubu:

10. İçtimâî muavenet teşkilâtı

11. Büro - Fırka faaliyetlerinin hukuk esaslarıyla telifi

12. Büro - Merkez ve taşrada bütçe, aidat, teberrüat, varidat be hesap işlerinin usulünde tanzim ve takibi. Fırka emlâk ve eşyasının muamele ve kayıtlarının tanzim ve takibi[12] işleriyle ilgilenecektir.

Yine bu bağlamda CHF'nın propaganda eksikliğini gidermek üzere fırkaya bağlı bir Halk Hatipleri Teşkilâtı kurulmuştur. Öte yandan 1931'de gerçekleştirilen Büyük Kurultayda, raporlarda üzerine düşen rolü oynamadığı için eleştirilen Türk Ocaklarının Fırka'ya katılması sağlanmış ve onun yerine etkin bir şekilde faaliyet gösterecek olan Halkevleri yaygınlaştırılmıştır.

Halkevleri CHF'nın bir teşekkülü olmakla beraber, bütün yurttaşları hedef alarak parti teşkilâtının olmadığı yerlerde de faaliyet göstermiştir. Türk devriminin ve modernleşmesinin kitle eğitimi yoluyla halka benimsetilmesi amacını güden Halkevlerinin faaliyet alanlarını da gösteren 9 şubesi, faaliyet alanlarının genişliği hakkında da bir fikir vermektedir: 1. Dil, Edebiyat, Tarih, 2. Güzel Sanatlar, 3. Temsil, 4. Spor, 5. İçtimaî yardım, 6. Halk dershaneleri ve kurslar, 7. Kütüphane ve neşriyat, 8. Köycülük,9. Müze ve sergi.[13]

CHF il teşkilâtlarında yapılan değişiklikler ise, esas olarak il teşkilâtlarının başında bulunan fırka mutemetleri uygulamasına son verilmesidir. Bu hususta şikâyet ve sıkıntılar yukarıdaki CHF raporlarında yer almıştır. Mutemet, İttihat ve Terakki Cemiyetinde de bulunan fırka idare kurullarının başında bulunan kişilere verilen addı. Fahir Girirtlioğlu, şikâyetlerin mutemet ismi etrafında toplanması üzerine, aynı teşkilat muhafaza edilmekle beraber tabirin "parti reisliği" şekline dönüştürüldüğüne işaret ediyor.[14] Gerek bu dönemde gerekse daha sonraları bakanlık ve grup başkanvekilliği gibi önemli görevler alan Hilmi Uran da, değişikliğin bir isim değişikliğinden ibaret kaldığına dikkat çekerek değişiklik çalışmalarını "eski hamam eski tas" deyişiyle değerlendiriyor: "Fakat bütün bunlar bir an için yaşamış, sonra dinamizmini kaybetmiş hareketler ve tedbirler olmuş ve tek parti hayatı yine eski uyuşuk temposuna dönmüştü."[15]

12 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*. İstanbul, 1989, s. 319-320.
13 Tunçay, *a.g.e.*, s. 321.
14 Girirtlioğlu, *a.g.e.*, C: 1, s. 87-88.
15 Uran, *Hatıralarım*, s. 230.

CHF taşra teşkilâtının yenilenme çalışmaları 29.VI. 1932 tarihine gelindiğinde fırka teşkilâtının vaziyetini gösteren bir çalışmadaki tasnifle, pek iç açıcı görünmemektedir:

> "A.Eski halinde, eyi [iyi] ve eyice [iyice] bilinen: Tekirdağ, İstanbul, Çanakkale, Muğla, Denizli, Afyonkarahisar, Isparta, Ankara, Gaziantep, Antalya.
>
> B. Yenilenen, ıslah edilen: İzmir, Bursa, Antalya, Zonguldak, Niğde, Aksaray, Cebelibereket, Ordu, Giresun, Kars, Samsun, Aydın, Kayseri.
>
> C. Fena bilinen, ıslahı lazım gelen: Balıkesir, Kocaeli, Çorum, Adana, Maraş, Erzincan, Erzurum, Muş, Van, Siirt.
>
> D. Bir fenalığı bilinmeyen, mamafih bir kere gözden geçmesinde fayda görülen: Edirne, Kırklareli, Bilecik, Burdur, Çankırı, Kastamonu, Sinop, Amasya, Sivas, Şebinkarahisar, Trabzon, Gümüşhane, Artvin, Rize, Tokat.
>
> E. D gibi fena değil; fakat eyleştirilmesi muvafık olan: Balıkesir, Manisa, Aydın, Kütahya, Eskişehir, Bolu, Kırşehir, Konya, Yozgat, İçel, Merzin, Malatya.
>
> F. Fıkra teşkilatı olmayan vilayetler: Urfa, Elaziz, Diyarbekir, Mardin, Hakkâri, Bayazıt."[16]

Yukarıdaki tasniften görüldüğü gibi CHF merkez teşkilâtı, il teşkilâtlarının çoğundan memnun değildir. Bu memnuniyetsizliğin ileride de devam ettiği görülecektir.

2. 1931 Seçimleri Öncesi Gelişmeler

1931 Seçim Kararının Alınması

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kendini feshetmesinden sonra çıktığı, yurt gezisi 3 Mart 1931 günü Ankara'ya dönüşüyle son bulur. Mustafa Kemal Paşa Başvekil İsmet Paşa, TBMM Reisi Kâzım Paşa ve Erkânı Harbiye Reisi Fevzi Paşalarla görüştükten sonra, CHF grubuna giderek, fırka grubu ve heyeti idare azalarıyla görüşmüştür. Burada Gazi seçimlerin yenilenmesi ve mebus maaşlarının 500 liradan 350 liraya indirilmesi fikrini ifade etmiştir.[17] Gazi Mustafa Kemal aynı gün CHF Umumî Reisi sıfatıyla Grup Başkanlığına gezi izlenimlerini içeren kısa bir mektup yazarak, seçimlerin yenilenmesini istemiştir.[18]

İzlenimlerin esası, yüzyılların ihmalinin bir eseri olarak karşılaşılabilecek eksik ve ihtiyaçları tabiî görmek yerine bunları istismar eden muhaliflerin sert bir şekilde eleştirilmesine dayanır. Gazi, muhaliflere rağmen milletin CHF'na ve programına güveninin devam ettiğini ifade ederek, bundan sonrası için de "milletin iştirak ve mutabakatının derecesini anlamak için" seçim yapılmasını istemektedir.

16 "Fırka Teşkilat Vaziyeti"ni gösteren iki harita var, haritalarda bazı vilayetler farklı şekilde tasnif edilmiş. Haritalarda evrak dışında farklı bir tarih olmadığından bazı vilayetler birden fazla tasnife girmiş oldu. *BCA*, 490.01/284.1137.2, (Tarih: 29.VI. 1932).

17 *Cumhuriyet*, 4 Mart 1931.

18 *Cumhuriyet*, 5 Mart 1931. Gazi'nin mektubu için şu kaynaklara da bakılabilir: Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, C:2, s. 464-465; Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi: IV. Dönem (1931-1935)*, C: 1. Ankara, 1996, s. 3.

5 Mart 1931'de CHF Genel Başkanı Mustafa Kemal'in bu mektubunda dile getirdiği, mebus maaşlarının 500 liradan 350 liraya indirilmesi hakkındaki teklif de, kanun teklifi olarak CHF Meclis Grubu'nda Reis Vekili İsmet Paşa tarafından okunmuş ve Gruba gereken açıklama yapılmıştır.

III. dönem TBMM son toplantısını 26.3.1931 tarihinde yaptı. Afyonkarahisar mebusu Ali Beyin (Çetinkaya) takriri ile çalışmalarına 5 Mayıs 1931 tarihine kadar ara veren TBMM'nde, Meclis Başkanı Kâzım Paşa (Özalp) bir kapanış konuşması yapmıştır. Kâzım Paşa'nın konuşması otoriterleşmeyi ve otoriter anlayışla TBMM III. döneminin bir değerlendirmesi niteliğindedir. Gazi'nin mektubuna zımnen atıfta bulunarak başlayan konuşma, yanlış tahriklerle yönlendirilmek istenen kamuoyunun mebus seçimlerinin yenilenmesiyle gerçek ifadesini bulacağını iddia etmektedir. Kâzım Paşa yaşanan para buhranını çözmek üzere çıkarılan kanunların millî paraya karşı zaten varolan itibarı arttırdığını, imar ve nafıa işlerinin dünya buhranından olumsuz bir şekilde etkilense de devam ettiğini söyleyerek, 1930 yılındaki Ağrı isyanının bastırılışına dikkat çekerek orduyu ve hükümetin basiretini övmektedir. III. dönem TBMM'nin sadece Türkiye için değil, dünya için de büyük bir iş yaparak Türk milletini ilerlemesine engel olan harflerden kurtardığını, Menemen'de ortaya çıkan irticanın ise Cumhuriyetin ezici darbeleriyle etkisiz kılındığını belirten Kâzım Paşa, sözü Gazi'nin yurt gezisine getirmiştir:

> "Memleket dahilinde uzun bir seyahat yaparak halk ile yakından ve doğrudan doğruya temas ve milletin arzu ve ihtiyaçlarını o yüksek nüfuzu nazar ve kudretle müşahade eden Büyük Reisi Cumhurumuz Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin tetkikleri neticesinde alınan ve alınacak tedbirlerin milletimizin saadet ve ittilâsı için fevkalâde faydalı olacağı muhakkaktır."[19]

Gerçekten bu gezi sürecinde teşekkül eden fikirler tek parti döneminin karakterini tayin edici nitelikte olacaktır. Bunun ilk ürünleri seçim sürecindeki CHF beyannamelerinde ortaya çıkacaktır. Kâzım Paşa'nın konuşması da CHF seçim beyannamesi de dış politikadan bahsetmemektedir. Dönem iç politik sıkıntılarla beraber, içe kapanmayı da beraberinde getirmiştir. Dördüncü dönem sonu, dünyadaki gelişmelerin de etkisiyle bu kadar dışa kapalı olamayacaktır. Ancak esasen dış politikayı Cumhurbaşkanı olan Mustafa Kemal yürüttüğünden Meclis'te ve içeride dış politikadan bahsedilmemesi anlaşılabilirdir.

Müstakil Mebus Seçilmesi Kararı

1931 seçimleri tek parti döneminin en renkli seçimlerinden biridir. Seçimlere rengini veren, 30 müstakil mebusluk için aday olan 196 müstakil aday ve CHF listesinden seçilen amele ve köylü mebuslardır.

Müstakil mebus seçilmesi hususu CHF Riyaset Divanının 15 Nisan 1931 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır. Bu karara ilişkin yapılan açıklama şöyledir:

> "Bu intihapta Umumî Riyaset tarafından aşağıda gösterilen 22 intihap dairesinden 30 kadar mebusluk yeri için Fırka namına namzet gösterilmeyecektir.

19 *TBMM ZC*, D:III, C: 26, s. 126.

Maksat; Cumhuriyet Halk Fırkası programından başka bir programla milletvekili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisinde çalışmak isteyen vatandaşların intihaplarına imkân bırakmaktır.

Bu suretle Cumhuriyet Halk Fırkası takip ettiği esaslara uygun olmamakla beraber noktai nazarlarında samimî olanların tenkit ve mütalaalarına muhatap olmak kararında samimî olanların tenkit ve mütalaalarına muhatap olmak kararında devam etmekte ve bu mütalaalarla kendi icraatının millet karşısında mukayesesinden fayda beklemektedir. Siyasî hayatta Cumhuriyetçi, Milliyetci ve samimî mütalaaların müdavelesine memleketi alıştırmak yolunda Umumî Riyaset Divanının lüzumlu gördüğü bu tedbirin Cumhuriyet Halk Fırkasına mensup müntehibisani vatandaşlar tarafından takdir ve isabetle tatbik olunacağına emniyet edilebilir.

Haşiye: Metinde zikredilen intihap daireleri şunlardır: Adana, Afyon, Aksaray, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bolu, Burdur, Bursa, İstanbul, İzmir, İsparta, Kayseri, Kastamonu, Kocaeli, Konya, Kütahya, Manisa, Niğde, Samsun, Sinop, Tekirdağ"[20]

Riyaset divanının açıklamasına göre, müstakil mebus seçilmesinin amacı CHF programından farklı bir programla Meclis'te çalışmak isteyenlere vatandaşların mukayese yapması için bir imkân vermek olarak tanımlanıyor. Müstakil mebusluk için öngörülen şartlar ise cumhuriyetçi, milliyetçi ve samimi olmak şeklinde sıralanıyor.

TBMM'nin IV. dönem mebuslarının seçileceği 24 Nisan 1931 seçimlerinde CHF adına aday gösterilmeyerek müstakil mebusluk için ayrılan 22 seçim bölgesindeki 30 adaylık aşağıdaki şekilde tespit ve ilân edilmiştir:

Tablo I

1931 Seçimlerinde Müstakil Mebusluk İçin Ayrılan Yerler		
Adana	Isparta	1
Afyon Karahisar	Kastamonu	1
Aksaray	Kayseri	2
Antalya	Kocaeli	2
Aydın	Konya	1
Balıkesir	Kütahya	2
Bolu	Manisa	1
Burdur	Niğde	1
Bursa	Samsun	2
İstanbul	Sinop	1
İzmir	Tekirdağ	1
	TOPLAM	30

Müstakil mebusluk için belirlenen seçim bölgelerinin tamamının orta Anadolu ve batısından olup, orta Anadolu'nun doğusundan, yani Doğu Karadeniz, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'dan hiçbir seçim çevresinin müstakil mebusluk için tahsis edilmemiş olması ilginçtir. Bu bölgelerdeki muhafazâkar hassasiyet ile hassaten Doğu ve Güneydoğu

20 *BCA*, 490.01/2.6.10, s. 2.

Anadolu bölgelerindeki Şeyh Sait isyanı sebebiyle, bu bölgeler adeta siyaset dışı tutulmuştur. Müstakil mebusluk için münhal bırakılan yerler, nispeten gelişmiş yerlerdir. Walter Weiker müstakil mebusluk için ayrılan illerin SCF'nın güçlü ve nispeten gelişmiş olmalarına, buna karşın Kürt nüfusun ve istikrarsızlığın yaşandığı doğu illerinde müstakil mebusluk için münhal yer bırakılmadığına dikkat çekiyor.[21] TBMM'nin V. döneminde (1935-1939) müstakil mebus çıkaran seçim çevreleri aynı özelliklere sahip olacaktır.

CHF Başkanlık Divanının müstakil mebuslukla ilgili tebliğinden sonra Hakimiyeti Milliye'deki başyazısında konuyu ele alan Yakup Kadri[22] bunun basit bir seçim taktiği olduğunu zannedenlerin, bir "meydan okuma" veya "etrafı yoklama" manevrası sananların yanıldığını söylüyor. Yakup Kadri CHF'nın ülkenin siyasî hayatını zor ve cebirle kendi tekeline almadığını, bir muhalefetin olması için elinden gelen yardımı yaptığını, hatta bizzat parti liderinin kendi eliyle muhalefet fırkası hazırlamaya çalıştığını ifade ediyor. Yakup Kadri'ye göre bu çabaların hepsi başarısız olmuştur, halbuki bir ülkede ve Meclis'te muhalefet o ülke ve Meclis için bir kuvvettir. Muhalefet iktidar ihtirasına kapılmadan "muayyen bir fikrin" zaferi için çalışmalıdır. Yakup Kadri, CHF'nın müstakil mebuslara ilişkin son tebliğinin buna bir imkân vermekle beraber sonucun Meclis'e seçilen müstakil mebusların hüviyet ve hareketlerine bağlı olduğunu söylüyor.

Gazi Mustafa Kemal'in CHF Umumî Reisi sıfatıyla CHF ikinci seçmenlerine hitaben yayınladığı beyanname, müstakil mebusluğa ilişkin bakış açısını vermektedir.

> "İkinci Seçmenlere Beyanname
>
> (20.IV.1931)
>
> Cumhuriyet Halk Fırkasına mensup muhterem müntehibi sani arkadaşlarıma
>
> Fırkamızın millete arzettiği esas noktalar dahilindeki mesai ve faaliyetin bizim fikrimize ve görüşümüze iştirak etmeyen millet vekilleri tarafından tahlil ve tenkit edilmesini iltizam ediyoruz. Bunda bilhassa beklediğimiz fayda fırkamızın candan, vatanperverane gayretlerinin teşrihine, tevsiine fırsat bulmak ekseriya tahrif edilen hakikatlerin iyice anlaşılmasını kolaylaştırmaktır.
>
> Yaptığını bilen ve hizmet yolunda tedbirlerine inanan mefkûreciler olarak kendimizi tenkide muhatap kılmağı lüzumlu görüyoruz. Bu sebepledir ki sizden, fırkaya mensup arkadaşlarımdan bizim programımıza taraftar olmayan namzedlere rey vermeniz gibi ağır bir fedekârlık istedim. Bu fedakârlığın memleket idaresi için fırkamızdan mebus seçme vazifeniz kadar mühim bir maksada matuf olduğuna emin olunuz. Başka programdan seçeceğimiz mebuslar için fırkamın müntehibi sanilerine dikkat noktası olarak gösterdiğim evsaf yalnız lâik Cumhuriyetçi, milliyetçi ve samimi olmaktır. Açık bıraktığım yerler için hiçbir şahsiyet lehinde veya aleyhinde herhangi bir telkinim yoktur ve olmayacaktır. Açık yerlere namzedlerini koyacaklar hakkında vicdani kanaatınıza göre rey vermek hassatan rica ettiğim husustur.
>
> C.H.F. Umumî Reisi
>
> Gazi M. Kemal"[23]

21 Walter F. Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and Its Aftermath*. Leiden: E. J. Brill, 1973, s. 159-160.

22 Yakup Kadri, "Müstakil Mebusluk", *Hakimiyeti Milliye*, 18 Nisan 1931.

23 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, C: IV, 1991, s. 605.

1931 seçimleri bir erken seçim olup seçim kanunun elverdiği en kısa sürede yapılmıştır. Reşat Ekrem Koçu'nun işaret ettiği üzere 1931 seçimleri Türkiye'de bu tarihe kadar yapılmış seçimler arasında en hızlı yapılan seçim olmuştur.[24] Seçimlerin hızlı yapılması, müstakil adayların seçim propagandası yapabilecekleri süreyi kısıtlamış ve bu yüzden de müstakil adayların seçim beyannameleri genel olarak sathî kalmıştır. Buna rağmen 1931 seçimleri farklı görüşlerin ifade edildiği "göreli olarak çoğulcu" bir ortamda ve ileride anlatılacağı üzere müstakil adaylar arasında yer yer "yarışmacı" bir şekilde gerçekleşmiştir. Öte yandan CHF'nın bu durumdan duyduğu rahatsızlık ve direnmeler de olmuştur.

1931 seçimlerinde 30 müstakil mebusluk için CHF'nın aday göstermemesi ve Fırka listesinden amele, köylü, sanayici ve esnaf gibi kesimlerden aday gösterilmesiyle TBMM'nin ve CHF'nın temsil karakterinin arttırılması hedeflenmiştir. Bunun dışında SCF tecrübesi ve SCF'nın da katıldığı belediye seçimlerinde yaşanan tartışmalar ve katılımın düşüklüğü 1931 seçimlerine olan ilgiyi arttırmıştır. Bu yüzden CHF seçimlere katılımın yüksek olması için özel bir gayret sarf etmiş ve ikinci seçmenlerin belirlenmesinde de özel bir dikkat göstermiştir. Bu şekilde seçimler kontrol altına alınmak istenmektedir.

3. 1931 Seçimleri

1931 Seçim Ortamına Bir Örnek: Adana'nın İktisadî ve Siyasî Durumu ve "Liste"yi Delen Bir Örnek

1929 dünya ekonomi buhranının ve 1930'daki çok partili hayata geçiş tecrübesinin etkilerini canlı bir iktisadî ve siyasî merkez olan Adana'da gözlemleyebilmek mümkündür. CHF'ndan SCF'na ve Adana'da kurulan bir başka muhalif fırka olan Ahali Cumhuriyet Fırkası'na kadar farklı çevrelerin bakış açılarını ihtiva eden Adana'nın iktisadî ve siyasî durumu ve Adana'dan müstakil mebus seçilecek olan Ali Münif Yegene'nin hikâyesi müstakil mebusluğu hazırlayan ortamı aydınlatacak zenginlikte malzeme sunmaktadır.

Ali Münif Bey'in 1931 seçimlerinde müstakil mebus olarak seçilmesi, daha doğru bir deyişle seçilebilmesi dikkat çekicidir. Çünkü Ali Münif Bey, aşağıda görüleceği üzere, cezalandırılmak kastıyla CHF listesi dışında bırakılmış, ancak buna rağmen müstakil olarak aday olup seçilebilmiştir. Bu durum bir yandan Ali Münif Beyin Partinin Adana teşkilâtı ve müntehibi saniler üzerindeki nüfuzunu, diğer yanda da parti teşkilatının zayıflığını göstermektedir.

1931 Seçim Sonuçları: Kazanan Müstakil Mebuslar

1931 seçimlerinde 22 ilde 30 mebusluğun müstakil mebusluk için boş bırakılmış olmasına rağmen 22 yerde müstakil mebus seçildiği 8 yerde ise müstakil mebus seçilmeyerek boş bırakıldığı görülüyor. Bu durum, daha başlangıçta müstakil mebusluk

24 Reşad Ekrem Koçu, "Türkiye'de Seçim Tarihi: 1877-1950", *Tarih Dünyası Dergisi,* 15 Temmuz 1950, Sayı: 7, s. 299.

düşüncesinin güç kaybetmeye başladığını gösteriyor. Seçimlerde seçilen 22 müstakil mebus ve aldıkları oy miktarını gösteren tablo aşağıdadır:

Tablo 2[25]

1931 Seçimlerinde Kazanan Müstakiller ve Aldıkları Oylar			
İller	**Oy Kullanan İkinci Seçmen Sayısı**	**Kazanan Adayın Adı**	**Aldığı Oy**
Adana	391	Ali Münif Yegena	226
Afyonkarahisar	533	Cemal Akçin	171
Aksaray	307	Ali Rıza Nisari	112
Antalya	483	Numan Aksoy	380
Aydın	482	Fuat Şahin Erlaçin	290
Balıkesir	903	Enver Adakan	288
Bursa	?	Rüştü Egel	?
İzmir	1000 +	Halil Menteşe	40
İzmir	1000 +	Hüsnü Kitapçı	20
Isparta	356	Kemal Turan Ünal	228
Kastamonu	572	Suat Soyer	498
Kayseri	513	Osman Coşkun Topalmusaoğlu	196
Kayseri	513	Ahmet Tevfik Şatır	149
Kocaeli	?	Sırrı Bellioğlu	461
Kocaeli	?	Ali Dikmen	456
Konya	?	Ali Haydr Çinoğulları	499
Kütahya	?	Alaattin Bey (Belediyereisi-geçersiz)	267
Kütahya	?	Halil Bey (Belediyereisi-geçersiz)	198
Kütahya	?	Mustafa Bacak	95
Kütahya	?	Ahmet Tevfik Manisalı	91
Sinop	372	Hulusi Oruçoğlu	134
Manisa		İsmet İnönü	
Burdur		Recep Peker	
Niğde	360	Ali Galip Yenen	121
TOPLAM (Geçersiz oylar hariç)	**7785**		**4920**

1931 seçim sonuçları, 1931 seçimlerinin göreli yarışmacı ortamını yansıtmaktadır. Seçimlerdeki yarışmalardan yukarıda yeri geldikçe bahsedilmiştir. Burada söylenmesi gereken müstakil mebuslar arasındaki yarışmanın, Mete Tunçay'ın "oybirlikli demokrasi"[26] olarak adlandırdığı döneme girerken 1931 seçimlerinin tam bir oybirliği içinde gerçekleşmemiş olmasıdır. Tabiî bu duruma rağmen, Mete Tunçay'ın değerlendirmesi dönemi nitelendirmek bakımından yerindedir.

25 Bu tablo, 26 Nisan 1931 tarihli *Hâkimiyeti Milliye* gazetesinde verilen bilgilere göre hazırlanmıştır.

26 Tunçay, *a.g.e.*, s. 304 vd.

Özellikle İzmir seçimlerinde Halil Menteşe'nin[27] 40, Hüsnü Kitapçı'nın 20 oyla seçilmeleri dikkat çekicidir. Başbakan İsmet İnönü'nün Manisa'dan, Genel Sekreter Recep Peker'in Burdur'dan müstakil mebusluğa ayrılan yerlerden seçilmeleri ise müstakil mebusluk uygulamasına yönelik tavrın bir ifadesidir. Partiye ve politikalarını eleştirmek üzere kurgulanmış bir çözüm olan müstakil mebusluk için, Başbakanın ve Parti Genel Sekreterinin CHF'lı ikinci seçmenler tarafından seçilmesi uygulamanın karşılaşacağı güçlüklere daha başlangıçtan işaret etmektedir. İsmet İnönü Malatya'dan, Recep Peker de Burdur'dan seçildikleri için, Manisa ve Burdur'dan müstakil mebuslar için tahsis edilen iki kişinin daha düşmesiyle seçilen müstakil mebus sayısı 20'ye kadar düşmüştür. Böylece müstakil mebuslar için ayrılan 30 yerden ancak 20'si için müstakil mebus seçilmiştir. Bu 20 kişinin içinde de CHF'lı olduğu halde müstakil mebus olarak seçilenlerin mevcudiyeti, müstakil mebusluk uygulamasını sayı itibariyle daha da güçsüzleştirecektir. Nitekim müstakil mebus olarak seçilen 6 kişi genel merkezin de muvafakatiyle 9 Mayıs 1931'de CHF'na geçecektir. IV. dönem sonunda ise 1933 yılında bir ara seçimle müstakil mebus seçilen Ali Fuat Cebesoy dahil sadece 8 müstakil mebus kalacak, diğerleri CHF'na geçmiş olacaklardır.

1931 seçimlerinde müstakil mebusluk için yerler ayrılması ve müstakil mebus olmak isteyenlere CHF'nın yardım edeceği kararı dönemin resmî tarih kitabında şu şekilde değerlendirilecektir:

> "Müstakil namzetler için serbest bırakılan meb'usluklara gelince bu da Cumhuriyet Halk Fırkasının demokrasi prensiplerine sadakatini ve kendi icraatını murakabe ettirmek hususundaki ısrarını göstermek itibarile Cumhuriyet tarihinde her zaman takdir ile anılacak bir hareket olarak kaydedilecektir."[28]

II. TBMM DÖRDÜNCÜ DÖNEMİ (1931-1935)

A. DÖRDÜNCÜ DÖNEM MECLİS ARİTMETİĞİ

CHF'nın 63 seçim çevresinde fırka listesinden 287 adayı varken, 22 seçim çevresinde 30 adaylığı müstakil mebuslar için tahsis edilmiş, bunların 10 tanesi boş kalmıştır. TBMM'nin dördüncü döneminde toplam 317 mebus seçilmiştir. Müstakil mebusların büyük çoğunluğu dönem içinde CHF'na geçmiş, dönem sonunda 1933 ara seçimiyle müstakil mebus olan Ali Fuat Cebesoy dahil sadece 8 müstakil mebus kalmıştır. TBMM'nin Dördüncü Dönemi 04.05.1931-23.12.1934 yılları arasını kapsamaktadır. Dördüncü dönemin TBMM Başkanı, üçüncü dönemde de TBMM Başkanı olan Kazım Özalp olacaktır.

27 İzmir'den müstakil mebus olarak seçilen Halil Bey'in (Menteşe) CHF'na girmek için müracaatta bulunduğu iddiaları üzerine, İzmir'den kendisini seçen ikinci seçmenler kendisine bir telgraf çekerek kendisini müstakil sıfatıyla seçtiklerini hatırlatarak hakikati sormuşlardır. Halil Bey konuyu kendisine soran Son Posta yazarı Ekrem Bey'e CHF'na girmek için teşebbüsü olmadığını ve durumu İzmir'e bildirdiğini ifade etmiştir. Ekrem Bey Halil Bey'in son cümlesini şimdilik kelimesi ilave ederek tekrar ettiğini kaydediyor: "Evet Halk Fırkasına şimdilik müracaatta bulunmadım." "İzmirin Müstakil Müntehiplerinin Meb'us Halil Beye Bir İhtarı", *Son Posta*, 6 Mayıs 1931.

28 *Türkiye Cumhuriyeti: Tarih IV*, İstanbul, 1931, s. 199.

B. MECLİS FAALİYETLERİ

1. Hükümet Programı, Rejimin ve Müstakil Mebusların Sınırları

TBMM'nin IV. döneminin ilk güven oylaması, seçimlerden sonra toplanan Meclis Genel Kurulu'nun fevkalâde toplantısının 9 Mayıs 1931 birleşiminde İsmet Paşa'nın yeni Hükümetin programını okumasından sonra yapılmıştır. İsmet Paşa'nın Hükümet programını okumasının ardından, sadece müstakil mebus Sırrı Bey'in (Kocaeli) konuşması dikkat çekicidir. Sırrı Bey'in konuşması sadece tek olmasıyla değil, konuşmasının muhtevası itibariyle de dikkat çekicidir.[29]

İsmet Paşa "Bu meseleler çok konuşuldu" diyerek esasa (prensipler, kararlar) ilişkin tartışmaların önünü kesmektedir. Böylece SCF ile yoğunlaşan esasa, yani ideolojiye ilişkin tartışmaların yarattığı bıkkınlık ve bir karara varmış olmanın iradesi ortaya konulmaktadır. Ancak İsmet Paşa'nın bu sözleri müstakil mebusların varlık sebebini de ortadan kaldırmaktadır. Çünkü bu durumda CHF Umumî Reisi Gazi Mustafa Kemal'in müstakil mebusluk üzerine yayınladığı bildiride, CHF'nın "millete arz ettiği esas noktalar dahilindeki mesaî ve faaliyetinin CHF programından başka bir programa sahip müstakil mebuslarca tahlil ve tenkit edilmesi" arzu edilmekteydi. İsmet Paşa ise müstakil mebusların esasa ilişkin eleştirilerine izin vermeyen bir eda ile konuşmaktadır. Bu şekilde bir kurum olarak müstakil mebusluk seçim döneminden kendisine ayrılan adaylıkların bir kısmının boş bırakılması ve bir kısmına da CHF'lıların seçilmesinden sonra önemli bir sınırlamayla daha karşılaşmaktadır.

Başvekil İsmet Paşa'nın cevap konuşmasına teşekkür eden müstakil mebus Sırrı Bey'in (Kocaeli) ifadeleri, bu konuda bir itiraz olmadığını açık bir şekilde göstermektedir: "Efendim, İsmet Paşa Hazretlerinin bu beyanatına karşı teşekkürü az görürüm. Yaşasın İsmet Paşa..."[30]

Açık bir şekilde görünen bir başka şey de, müstakil mebusların, son tahlilde muhalefet etmek bir yana CHF hükümetine ve başvekile teşekkür etmekten öte "Yaşasın!" diyerek pek de "müstakil" kalamayacaklarıdır. Üstelik bu konuşmayı ileride müstakil mebuslar içinde en çok "müstakil mebus" gibi görünen ve biraz da bu yüzden bir daha seçilmesi istenmeyecek olan Sırrı Bey'in yapması, garip bir tecelli olmaktadır. Sırrı Bey'in teşekkür konuşmasından sonra oylamaya geçilmiş, oylamaya katılan 287 kişinin tamamının oyuyla Hükümet güvenoyu almıştır.

2. Bir Gensoru ve Meclis'te Matbuat Hürriyet Tartışmaları

SCF tecrübesiyle basında başlayan tartışmalar, partinin kapanmasından sonra artarak devam etmiştir. CHF'na yakın gazetelerin muhalif basına yönelik ağır ithamları, bir süre sonra TBMM'ne de yansımıştır. Hatta hükümetin bu konuda gerekenleri yapmadığı gerekçesiyle TBMM'ne istizah teklifi (gensoru önergesi) verilmiştir. Bu istizah dördüncü

29 Hükümet programıyla ilgili görüşmeler için bkz. *TBMM ZC*, D: IV, C: 1, s. 22-27.
30 *a.g.e.*, s. 26.

dönemde verilen tek istizah olma özelliğine sahiptir. Hem bu niteliğiyle hem de dönemin siyasi iklimini yansıtması bakımından bu istizah ve etrafındaki tartışmaları ele almak faydalı olacaktır.[31] Feshedilen SCF'ndan sonra, muhalif çizgide yayın yapan gazetelerin de gensoruyla susturulması amaçlanmıştır. Muhalefet aleyhtarı hava, Meclis'te CHF'ndan başka bir programla hükümeti ve fırkayı eleştirmesi arzulanan müstakil mebusların hareket alanını ister istemez daraltacaktır. Şimdiden söylenmesi gereken bir başka şey de, hükümetin ve özellikle İsmet Paşa'nın önerge sahipleri ve diğer aşırı otoriterleşme taraftarları karşısında, konuyu ılımlı ve sağduyulu bir mecraya çekmesidir. Tartışmalar bu yanıyla, hem Meclis'in hem de CHF'nın içindeki farklılıkları da yansıtmaktadır. Müstakil mebuslardan Halil Bey'in (Menteşe) konuşması İsmet Paşa çizgisinin övülmesi ve soğukkanlı bir durum değerlendirmesidir. Halil Bey ileride dünyanın buhranlı halinde ülkenin başında aşırılıklardan uzak Gazi Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa'nın bulunmasını bir şans olarak gördüğünü ifade eden mühim bir konuşma yapacaktır. Buradaki konuşması, Halil Bey'in izleyeceği çizginin işareti olarak, Halil Bey'in dördüncü dönemde yaptığı en önemli konuşmasıdır. Galip Bey'in konuşması da Halil Bey'in soğukkanlılığından uzak, muhalif basına ağır eleştiriler yönelten "kraldan çok kralcı" tavrıyla kayda değerdir.[32]

3. "Ekonomik ve Malî Duruma Karşı Alınan Tedbirler" Görüşmesi

Dünya iktisadî buhranının Türkiye üzerindeki etkisi 1931 yılında ağırlaşır. Hükümet çok önem verdiği dış ödemeler dengesinin sağlanamaması ve açığın büyüme istidadı göstermesi üzerine ithalatı kısıtlayacak vergi ve kayıtlar koymak istemektedir. Aynı zamanda ithalat karşılığı ihracat yapılmak istendiğinden, ithalatın devletin kontrolüne alınması gerekmektedir. Böylece daha sonra takas usulüyle ithalat ve ihracat yapılmasına ilişkin çerçevede hazırlanmış olmaktadır. İthalatı azaltmanın gümrük gelirlerinde yaratacağı azalma nedeniyle, hükümetin temel iktisadî hassasiyeti olan denk bütçenin açık vermesini önlemek için de yeni ve geçici bir kazanç vergisi konulmak istenmektedir. Bu verginin teklif edilen adı, amacını da ifade etmektedir: "Millî iktisadiyatı koruma vergisi". Kanunun adı Refik Şevket Bey'in teklifiyle "İktisadi buhran vergisi" olarak değiştirilmiştir. Devletin kontrol alanı arttıkça, bu alanın nasıl ve kimler tarafından kontrol edileceği ve kontrol dolayısıyla yaşanabilecek problemler ortaya çıkacaktır.

Hükümetin iktisadî ve malî vaziyet ve alınacak tedbirler hakkında açtığı görüşmeler 28.11.1931 ve 29.11.1931 tarihlerinde gerçekleşmiş, bu görüşmeler üzerine Ali Bey (Afyon Karahisar) ve 19 arkadaşının verdiği önerge ile güven oylaması yapılmıştır.[33] Oylamaya katılan 244 kişinin oybirliği ile Hükümet güvenoyu almıştır. Bu önergenin amacı, sonucundan da

31 Gensoru görüşmeleri için bkz. *TBMM ZC*, D: IV, C: 3, ss. 2-44.

32 Bir başka kraldan çok kralcı da SCF Genel Sekreterliği yapmış Nuri (Conker) Bey'dir. Nuri Bey şöyle diyor: "Benim elimde bir iktidar olsa yapacağımı ben bilirim. Bu memlekette ne kadar gazete varsa hepsini ilga ederim, yerlerine başka gazeteleri ikame etmek için." Gazetecilerin bütün gazetelere fırka (CHF) gazeteleri de dahil mi sorusuna "Evet, hepsi" cevabını vermiştir. "Bütün Gazeteleri Kapatmalı", *Son Posta*, 11 Temmuz 1931.

33 *TBMM ZC*, D: IV, C: 4, ss. 35-40; 52-73.

anlaşılacağı gibi hükümeti sıkıştırmak değil hükümete yönelik güvenin tazelenmesini sağlamaktır. O yüzden önerge bir denetimden ziyade desteğin ifadesi olmaktadır. Müstakil mebuslardan Sırrı Bey (Kocaeli) ve Dr. Suat Bey (Kastamonu) konunun bu yönüne dikkat çeken konuşmalar yapmışlardır. Müstakil mebuslardan Kitapçı Hüsnü Bey (İzmir) söz istemişse de, müzakerenin yeterliliği önergesinin kabulüyle konuşamamıştır.

C. DÖRDÜNCÜ DÖNEMDE TBMM GÜNDEMİ VE MÜSTAKİLLER

1. Osmanlı Borçları Dolayısıyla Meclisin Yürütme Yetkisi

Osmanlı borçlarının Türkiye'nin üzerine düşen kısmının ödenmesi için 1928 yılında yapılan anlaşma, dünya iktisadî buhranının Türkiye'ye etkileri yüzünden 1930 yılında yeniden müzakereye açılmış ve zaman zaman kesilen görüşmeler ancak 1933 yılında yeniden karara bağlanabilmiştir. Bu yeni müzakere süreci Türkiye ekonomisini etkileyeceğinden içeride ve dışarıda yakından takip edilmiştir.[34] 15.6.1931 tarihli Meclis birleşiminde Sırrı Bey'in (Kocaeli) bu konuyla ilgili görüşmelerin mahiyeti ve o sıralarda görüşmelere verilen aranın sebebine ilişkin sorusu, okunmuş ve soru Maliye Vekili M. Abdülhalik Bey (Çankırı) tarafından sözlü olarak cevaplandırılmıştır. Sırrı Bey TBMM'nin aynı zamanda yürütme ve yasama erklerine sahip olduğunu hatırlatarak, Meclisin yürütme işlevini bakanlar aracılığıyla yaptığını ve bu yüzden bakanların "... her yaptıkları işten, her söyledikleri sözden, her vakit, her dakika Meclisi haberdar etmeleri..."[35] nin görevleri olduğunu ifade etmiştir. Maliye Vekilinin müşterek tebliğle bilgi verdiklerine ilişkin cevabını yeterli görmeyen Sırrı Bey, Vekilin Meclis'te kendisinin bilgi vermesi gerektiğini ve bu yapılmadığı için de çıkan haberlerin mali piyasayı olumsuz yönde etkilediğini ve memleketin zarar ettiğini söylemektedir. Ekonominin işleyişi bakımından finans kapitalin hassasiyetlerine dikkat eden Sırrı Bey, dış itibar ve ilişkilerin bu kesimde yaratacağı etkilere özen gösterilmesini istemektedir. Konunun iktisadî boyutu yanında, Sırrı Bey bakanların konumuna ve Meclis'in anayasal konumuna vurgu yapmaktadır. Bakanlar eğer yaptıkları işler hakkında Meclise bilgi vermezlerse "...vekil değil, vasi vaziyetine gireceklerdir ki, vekillerimiz hiçbir zaman Meclisi bu dereceye düşürmeği arzu etmezler."[36]

2. "Milli" Hammadde Kullanılması

Cumhuriyet idaresi ithal ikameci bir mantıkla sanayiyi teşvik ederken, bu sanayinin kullanacağı ithal hammaddelerden gümrük vergisi muafiyetleri tanımaktadır. Hükümet ithal hammadde yerine "millî" hammadde[37] kullanılmasını arzu etse de, özel kesimin böyle

34 Osmanlı borçları hakkındaki gelişmeler için bkz. Fahri Çoker, *TPT*, D: IV, C: I, s. 523-553. Burada Sırrı Bey'in sorusu ve cevaplanmasına ilişkin görüşme hakkında bilgi yer almamaktadır.

35 *TBMM ZC*, D: IV, C: I, s. 65.

36 *a.g.e.*, s. 66.

37 Yerli hammadde yerine "millî" hammadde kavramını, "millî iktisat" ve "millî Pazar" kavramlarının "millî devlet" anlayışının üzerine inşa edilmek istendiğini vurgulamak için kullanıyorum. Metnin devamında da bu konuya değiniliyor.

bir amacı yoktur. Onlar en ucuz hammaddenin peşindedir. Hükümet ise yerli hammadde kullanılması ilkesinde ısrarlıdır.[38] Dış ticaret çevreleri işleri gereği, ithal hammaddeleri tercih ederler. Bu durumda, özel sektör sanayisi ve tüccarın tercihi hükümetin tercihiyle farklılaşacaktır.

Sırrı Bey'in "Teşviki Sanayi Kanunundan istifade ile Gümrüksüz Olarak Araşit Yağı ve Hindistan Cevizi İthal Eden ve Kullanan Bazı Fabrikalar Hakkındaki" sorusu bu konuya dikkat çeken bir örnek olmaktadır. Sırrı Bey sorusunda şöyle diyor: "Kendilerine birçok imtiyazlar ve muafiyetler bahşolunan bu kabil fabrikalar temin ettikleri nihayetsiz menfaate karşı mevadı iptidaiyelerini [hammaddelerini] bari memleket mahsullerinden tedarik etmeleri iktiza etmez mi?"[39]

İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey (Burdur) soruya cevaben ilke olarak hükümetin millî sanayinin millî hammadde kullanmasını hedeflediklerini ve uygulamanın da bu yönde geliştiğini ifade etmektedir. Hammadde ithalinde tanınan gümrük muafiyetleri listesinin yeniden düzenlendiğini ve bazı muafiyetlerin kaldırıldığını açıklamıştır. Daha önce zeytinyağı araşit yağından pahalı olduğundan, araşit yağının kullanılmasını teşvik ettiklerini ancak zeytinyağı fiyatlarının düşmesiyle durumun millî iktisadın yararına olmaktan çıktığından, araşit yağına muafiyet çıkarılacağını söylemiştir.

Hükümet daha devletçi bir yol izleyerek, Sırrı Bey ise millî burjuvazinin öncülüğünde aynı hedefe ulaşmaya çalışmaktadırlar. Bu hedef millî devletin sağlam temellere oturması için millî iktisat ve millî pazar temellerinin atılmasıdır. Bu "millî"lik bakış açısını vurgulayabilmek için, bilhassa "millî hammadde" ibaresini kullandık. Bu bakımdan Mustafa Şeref Bey'in şu sözleri, üretim kaynaklarının devamlılığı ibaresi Cumhuriyet rejiminin kaynakları olarak da okunabilir: "... Hükümet; millî fabrikaların memleket iptidaî maddeleri kullanmasını istihsal menbalarımızın atideki emniyeti noktaî nazarından en mühim istinatgâh olmak üzere telakki etmektedir."[40]

3. Sefain (Denizcilik) İdaresi Bütçesi ve Posta Vapurculuğu Kanunu Dolayısıyla Devlet İşletmeciliğinin Tartışılması

Sefain İdaresinin bütçesi devamlı açık vermesi sebebiyle, gündeme her geldiğinde hararetli tartışmalara yol açmaktadır. Devlet işletmeciliğinin yol açtığı zarar ve özel işletmelerin önünün açılması istekleri bu zeminde daha gür sesle savunulurken, buna karşılık Devlet işletmeciliği ve devletçilik de kamu yararı iddiasıyla savunulmaktadır

38 Bu yöndeki değerlendirmeler için bkz. Bilsay Kuruç, *Belgelerle İktisat Politikası*. C: 1, s. 214.
39 *TBMM ZC*, D: IV, C: 6, s. 6.
40 *a.g.e.*, s. 7.

4. Devletçiliğin Kanunlarına Karşı "İktisadın Tabiî Kanunları"

Devletin iktisadî alana müdahalesi ve kontrol alanı arttıkça, ortaya çıkan sorun ve başarısızlıklar bu süreci durdurmamakta, hızlanmasına yol açmaktadır. Bu yönde çıkarılan kanunlar, devletin müdahale araçlarını ve kontrol alanını arttıracak yönde değiştirilmektedir. 22.7.1931 tarih 1873 sayılı Türkiye ile ticaret sözleşmesi olmayan ülkelerden yapılacak ithalata yasak, sınırlama ve kayıt uygulanmasına ilişkin kanuna yapılması teklif edilen 28.12.1931 tarihli ekin görüşmelerinde bu yöndeki düzenlemeler karşısında özel kesimin hassasiyetlerini ifade eden eleştiriler ortaya çıkacaktır. Düzenlemeler haksız fiyat yükseltilmesine giden tüccarların cezalandırılmasına ilişkin olup, bu konuda illerdeki devlet memurlarından iktisat ve ticaret müdürlerini yetkili kılmaktadır. Bu düzenlemeler karşısında özel kesimin hassasiyetlerini ifade eden eleştiriler ortaya çıkmaktadır. Eleştiriler kimi zaman "içeriden" bir üslûpla, kimi zaman da "dışarıdan" bir üslûpla yapılmaktadır. Buna karşılık fırka programına ve ilkelerine yönelik atıflar artmakta ve eleştiriler bu süzgeçten geçirilmektedir. Bu durumda da tartışmalar sertleşebilmektedir. CHF genel merkezi eleştirileri dışarıdan olmakla itham eden, muhalif çevreler de eleştirilerin "içeriden"liğini iddia etmektedirler. Müstakil mebus Sırrı Bey'in (Kocaeli) bu görüşmelerdeki tavrı ve ona karşı sergilenen tavır yukarıda işaret edilen boyutları içeren bir örnek olarak anlamlıdır.

5. Recep Peker'in TBMM'ne "İdeolojik" Müdahaleleri

Çay, Şeker ve Kahve İthalatı Tekeli: Recep Bey'in Halil Bey'e Müdahalesi

Çay, şeker ve kahve ithalatının bir elden idaresi hakkındaki kanun 2.7.1932 tarihinde görüşülerek kabul edilmiştir.[41] Kanun esas olarak dış ticaret açığını kapatmayı amaçlamaktadır. Çay, şeker ve kahvenin ithal edildiği ülkelere Türkiye'den mal alma mecburiyeti getirilebilmesi için ithalat yetkisi devlet tekelinde toplanmaktadır. Yapılan bu anlaşmalar çerçevesinde, tüccarlar dışarıdan ithalat karşılığında ihracat yapacaklardır. Buradaki amaç çay, şeker ve kahvenin ithalatını azaltmak değildir, çünkü bunlardan elde edilen gümrük vergileri çoktur.

Görüşmelerde söz alan Halil Bey seri halde gelen tekel kanunlarının iş alanlarını daraltacağını ve iş çevrelerinde bir tür kollektivizme mi gidiyoruz endişesi uyandıracağına işaret etmektedir. İktisadî buhran karşısında tedbir almanın şart olduğunu ama alınan tedbirlerin artık iktisadî buhranın gerektirdiğinden ötesine geçtiğini ve ticarete müdahale ettiğini iddia etmektedir. İthalat yasaklarının millî sanayii korumaya yönelik olması gerektiğini, halbuki uygulamada buna dikkat edilmediğini söyleyen Halil Bey, iktisadî işleri politik komisyonlara yaptırtmanın yanlış olduğunu düşünmektedir.[42]

Halil Bey'den sonra CHF Kâtib-i Umumisi Recep Bey'in söz alması dikkat çekicidir. Recep Bey herhangi bir mebus olarak değil, CHF adına konuşmaktadır. Hükümetin verdiği

41 Görüşmenin tamamı için bkz. *TBMM ZC*, D: IV, C: 9, s. 443-455.
42 *a.g.e.*, s. 443-445.

cevapla yetinilmeyerek bir de Fırka adına konuşulması, CHF'nın 1931 Üçüncü Büyük Kurultayı'ndan sonra kurumsal ve ideolojik bir kimlik kazanma gayretlerinin bir ürünüdür. CHF bir yandan devlet dışında bir kurumsal kimlik kazanmaya çalışırken bir yandan da CHF grubu haricinde kalan müstakil mebusların da varolduğu TBMM'ni ideolojik açıdan denetlemeye yönelmektedir. Recep Bey'in bu tür müdahalelerinden ilki 1932 bütçe görüşmelerinde olmuştur. Recep Bey CHF'nı ve kendisini vesayet makamında görerek müdahalelerde bulunurken, kullandığı üslûpla da bu durumun açıkça bilinmesini istediğini belli etmektedir. Meselâ şöyle demektedir. "Bu sınıftan hüsnüniyet sahibi vatandaşlar Devlet işlerinin iyi gidişini istemekte bizimle bir düşünmekle beraber bizim takip ettiğimiz yolu anlayamıyorlar. Bu sebeple yanlış mütalealarda bulunuyorlar."[43] Recep Bey'in sorunu "anlamamaya" indirgemesi çok anlaşılabilir bir yorum. Çünkü ideolojik çerçeve belirlenmiştir ve artık onu anlama sorunu dışında bir sorun olamaz. Biraz sonra görüleceği gibi salt vesayet veya otoriter yaklaşım dolayısıyla değil, "imtiyazsız sınıfsız kaynaşmış bir kitle" yaratma düşüncesi de Recep Bey'in yaklaşımının gerekçesini oluşturmaktadır. Farklı sınıflar olmadığı için farklı ideolojiler ve farklı hakikatler de olamaz. Şu halde bir olan hakikat, bir olan halkın temsilcisi CHF programında tecelli etmiştir. Kişi eğer iyiniyet sahibiyse bu programı/hakikati anlamak durumundadır. Eğer başka şekilde düşünüyorsa bu ancak hakikati anlayamamasından kaynaklanabilir. Recep Bey'in Halil Bey'in konuşmasına müdahale etme ihtiyacı duyması, Halil Beyin esas olarak farklı sınıflardan bahsetmesi ve devletçiliği farklı sınıfların, özellikle işçilerin kontrolü noktasında kabul etmesidir. Halbuki Recep Peker bu noktadan çok uzaktır, çünkü sınıfların mevcudiyetini kabul etmez. Devletçilik sınıf farklılıklarını törpülemek için değil, sınıfı otaya çıkarmamak için vardır.

Recep Bey'in Sırrı Bey'e İhtarı

İstihlâk (tüketim) vergisi kanunu hakkındaki 28.5.1934 tarihli görüşme sırasında Sırrı Bey çimento üzerinden fazla vergi alınmasını savunurken, "Hatta memleketin menfaatini istilzam ederse Hükümet müsadere de eder" cümlesini sarfedince itirazlarla karşılaşmıştır. Daha sonra bu söz üzerine konuşan Parti Genel Sekreteri Recep Bey parti adına ideolojik denetimi temsil edercesine Sırrı Bey'i uyarmıştır.

> "Bu sözün Türkiye Büyük Millet Meclisi kürsüsünden söylenmiş olmasından ve bir mebus tarafından telâffuz edilmesinden ve takip ettiğimiz rejim ve ana prensiplerimize uymamasından dolayı evvelâ bu sözleri tashih etmeği lüzumlu gördüm. Yeni Türkiye Devletinde, hiçbir zaman, hiçbir şerait altında müsadere vaki olmamış ve olamaz ve asla olmayacaktır."[44]

Sırrı Bey kendisinin de anayasanın müsadereye izin vermediğinin farkında olduğunu ve aşırı heyecanla hata yaptığını, ancak hatasının bu şekilde düzeltilmesinin de hoş olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine yeniden söz alan Recep Bey'in kendisin de böyle aşırı heyecanla "... hatalar yapılmamasına dikkat..." çekmek üzere bu uyarıyı yaptığını ifade etmiştir. Sırrı Bey'in

43 *a.g.e.*, s. 448.
44 *TBMM ZC*, D: IV, C: 22, s. 370.

"yine bir ihtarla bitirdiniz" sözleri[45], Recep Bey'in tavrından rahatsızlığını göstermektedir. Bu tür tartışmalarda hükümet ve encümen haricinde parti genel sekreterinin müdahil olması, Recep Peker'in CHF'nın ideolojik ve kurumsal denetimi arttırma gayretlerini yansıtmaktadır.

Vakıflar Bütçesi Dolayısıyla Bir Laiklik Tartışması

Tek parti döneminde Evkaf Umum Müdürlüğü'nün bütçe görüşmeleri, genellikle muhafazakâr taleplerin dile getirildiği bir zemin olmaktadır. 8.6.1931 tarihli görüşme ise bu bakımdan şaşırtıcıdır[46]. Çünkü Sırrı Bey (Kocaeli) yaptığı konuşmada hükümet şeklinin laik olduğunu, bu yüzden evkaf bütçesinin Meclis'te görüşülmesine yer olmadığını iddia etmiştir. Sırrı Bey, medenî kanun uygulandığına göre medenî hukukun gerektirdiği hükümleri tamamen uygulamak gerektiğine işaret ederek, vakıfların özel hukuku ilgilendirdiğinden kamu hukukunu ilgilendiren bütçeler içinde yer almaması gerektiğini ifade etmiştir. Sırrı Bey şöyle diyor: "Evkaf idaresi doğrudan doğruya Devlet teşkilatından hariç tutularak bunu milletin kendi idaresine ve kendi düşüncesine bırakmak lâzımdır."

Sırrı Bey'in bu liberal bakış açısına karşı muhafazakâr ve daha sonra DP kurucularından olan Emin (Sazak) Bey (Eskişehir) laiklik demenin, insanî hislerden ve manevî zevklerden soyutlanmak demek olmadığını ve vakıfların da insanların bu yönüne hitap ettiğini anlatmıştır. Zamana uygun kapsamlı bir teşkilât kurulmasını isteyen Emin Bey hükümetin hassasiyetini de dile getirmektedir. "Bunu Hükümet cemaate terk edecek değildir. Daha kuvvetli bir idare altında, daha müsmir kılacak bir şekilde yürütmesi lâzımdır." Emin Bey bu yönde bir kanun çıkarılması gerektiğini düşünmektedir.[47]

Sırrı Bey Evkaf Umum Müdürlüğü'nün 1932 yılı bütçesi dolayısıyla yaptığı konuşmada aynı konuya dönerek, vakıflar bütçesinin devlet bütçesi olarak ele alınmasının Anayasaya ve laikliğe aykırı olduğu iddiasını tekrar etmiştir. Sırrı Bey bu konuşmasında laiklik dışında bu tür bir muamelenin hükümetin memleketin aslî unsuru olan Müslümanları Rum, Ermeni ve Yahudilerden "daha noksan"[48] olarak gördüğünü akla getireceğini, çünkü hükümetin yetkisini sadece Müslümanlar üzerinde uyguladığını ifade etmiştir. Sırrı Bey Müslümanların gayrimüslimler gibi kendi vakıflarını idare edebilmek için özel teşkilâtları olmasının, bütün dinlere eşit davranmak demek olan laikliğe uygun olacağını iddia etmektedir. Sırrı Bey'e Reşit Bey (Gaziantep) tarafından verilen cevap dikkat çekicidir:

> "Efendim, cami ile kiliseyi mukayese edemeyiz. Burada Müslüman bütçesi müzakere olur. Rumların, Ermenilerin bütçesi müzakere olunmaz. Çünkü burada Türk milletinin vekilleri vardır. Bendeniz Sırrı Beyin bu Müslüman bütçesidir, yalnız bu müzakere olunmaz; Rumların, Ermenilerin bütçesi de müzakere olunması lâzımdır sözlerinden bir şey anlamadım.
>
> Bu, Teşkilatı Esasiye kanununa mugayir değildir, muvafıktır. Madem ki Başvekâlete merbuttur. Burada müzakeresi lâzımdır."[49]

45 *a.g.e.*, s. 372.
46 *TBMM ZC*, D: IV, C: 1, s. 44-52.
47 *a.g.e.*, s. 46.
48 *TBMM ZC*, D: IV, C: 8, s. 107.
49 *a.g.e.*, s. 108.

Reşit Bey'in konuşmasında Meclis'te Rum, Ermeni vakıflarının bütçesi görüşülmezken, Müslüman vakıflarının bütçesinin görüşülmesini "burada Türk milletinin vekilleri var" diye meşrulaştırması dikkat çekicidir. Burada Türk milleti denilirken sadece Müslümanların kastedildiği görülüyor. Hükümete yakın olan bütçe encümen reisi Hasan Fehmi Bey Gümüşhane'de konuşmaya müdahale ederek "mürteci teşkilâtı istemeyiz"[50] demiştir. Hükümet merkezî iktidardan bağımsız ve kontrol dışı bir yapılanmanın "irticaî" bir odak oluşturmasından çekinmektedir. Kaldı ki bu çekince olmasa bile hükümetin genel devletçi siyaset çizgisi Sırrı Bey'in bakış açısıyla çakışmamakta, tam aksine çatışmaktadır.

Sırrı Bey'in Vakıflar Bütçesi ile ilgili 12.5.1932 tarihinde yaptığı bu ikinci konuşmasından sonra, Meclis kürsüsü dışında da özel olarak uyarıldığı anlaşılıyor. 21.6.1932 tarihindeki bütçe genel görüşmelerinde yaptığı konuşmasında aldığı bu uyarılardan bahseden Sırrı Bey, bütçede kendisini bu sefer kürsüden uyaran Recep Bey'in vakıflarla ilgili uyarısını şöyle anlatıyor:

> "Sonra Recep Beyefendi beni ikaz ettiler. O vakit hatamın büsbütün farkına vardım. Derhal kendilerine teşekkür ettim. Gözüküyor ki sizin hususî içtimalarınızda mahzurlu gördüğünüz fakat bence meçhul kalan mevzular üzerinde yaptığım hatalar bana ihtar edildiği zaman, haklı bulduğum hususlarda derhal kabahatimi itiraf ve teşekkürü vecibe addediyorum. Eğer bu ihtarlardan sonra da eski sekameti muhafaza edecek olursam o vakit benim sözlerim iştibahlı [şüpheli] görülebilir."[51]

Sırrı Bey'in bu çok önemli sözleri müstakil mebusların kürsü dışında da özel olarak uyarıldıkları bilgisinin yanında CHF'nın grup toplantılarında Meclis'le ve kamuoyuyla paylaşmadığı özel görüşlerinin olduğunu da gösteriyor.

6. Dördüncü Dönemde Dış Politika ve Müstakiller

Hükümetin Dış Politikasına Bakış: "1932 Hariciye Vekaleti Bütçesi"

Dış politika genellikle tartışılmayan bir alandır. Meclis'teki görüşmeler de bu tavrı yansıtmaktadır. 1932 Yılı Hariciye Vekâleti Bütçesi görüşmeleri bu bakımdan temsil edicidir. Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın kısa sunuşundan sonra söz alan Sırrı Bey önce kendi durumunu izah etmek zorunda hissetmiştir. Kendisinin hep eleştirdiği yönündeki itirazların doğru olmadığını, "hem nalına, hem mıhına vurduğunu", amacının hakikate ulaşmak olduğunu söylemiştir. Bu konuşmasında eleştiri yapmayacağını ifade eden Sırrı Bey'e göre, Hükümetin en başarılı olduğu cephe dışişleridir. Sırrı Bey her ne kadar bu konuşmasında eleştirmeyeceğini söylemişse de, ifadeleri sanki hükümeti iç politikada başarısız gördüğü şeklinde anlaşıldığından itirazlarla karşılaşmıştır. Hükümetin asıl içeride kuvvetli olduğu için başarılı olduğunu iddia eden Rasih Bey'e (Antalya) karşı, dışarıdaki başarının hükümete

50 *a.g.e.,* s. 108.
51 *TBMM ZC*, D: IV, C: 9, s. 219-220.

içeride serbest hareket imkânı verdiğini söylemişse de itirazlar devam etmiştir. Sırrı Bey sınırlar güven altında olunca, içişleri bakanının huzurla mesaisine devam edeceğini, böylece iktisat bakanının da tedbir almak zorunda kalmayacağını dolayısıyla dış güvenliğin esas olduğunda ısrar eder. Bu güven ortamında Cumhuriyetin kökleşeceğini ifade ederek Hükümetin bu yöndeki başarıları dolayısıyla hükümeti tebrik etmektedir.[52] Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'in cevap konuşması müstakil mebusların dış politikadaki misyonunun tanımlanması bakımından kayda değerdir:

> "…. iltifat etti. İfadelerine samimi teşekkür ederim. Bundan anlamak istediğim şudur ki: Cümhuriyet Halk Fırkası Hükümetinin Hariciye vekili sıfatile İsmet Paşa Hükûmetinde tatbik etmekte olduğumuz siyasetin, Fırka haricindeki arkadaşlarımızın da tasvibine iktiran [yaklaşması] etmesi, ne kadar millî olduğunu gösterir."[53]

CHF dışında kalan müstakil mebusların katılımı ve bir politikayı kabul etmesi, o politikanın "millî"liğinin ve millet tarafından kabul edildiğinin karinesi olarak kabul edilmektedir. Dışişleri Bakanı bu noktanın altını çizerken, Sırrı Bey de "Tabiî" diyerek onu onaylamaktadır. Müstakil mebusların dışişleri konusundaki tavırları istikrarlı bir şekilde devam etmiştir.

Revizyonist Cepheye Karşı Barış Cephesi: Fransız Parlamentosunda Türk-Fransız Grubu

"Fransız Meclisi Mebusanında Yüzelli Mebusun Bir Türk-Fransız Grupu Teşkil Ettikleri Hakkında Telgrafname" Dışişleri Bakanı tarafından 1.3.1934 tarihinde TBMM'ne sunulmuş ve aynı tarihte Meclis'te okunmuştur[54]. Burada da benzeri bir mantıkla CHF'lı bir mebusla beraber Sırrı ve Halil Beyler de söz almışlardır. Böylece Meclisin CHF dışında daha temsil edici bir kompozisyonla bu dostluğa karşılık verdiği gösterilmiş olmaktadır. Ancak müstakil mebusların Fransa lehindeki ateşli sözleri, sadece kuru bir Fransız dostluğu anlamına gelmemektedir. Sırrı Bey onsekizmilyonluk Türk milletinin Fransa ile dostluğunu ilan ederken, Halil Bey Fransa'nın barışçı politikasını övmektedir. Halil Bey Fransa'nın Birinci Dünya Savaşı'nda kazanan tarafta yer aldığı için artık barışsever olduğuna işaret ederken, Türkiye'nin de kaybetmekle birlikte eski hastalıklarından kurtulmuş ve "Anadolu'da muasır medeniyetin üstüne" çıkmak arzusuyla barışsever olduğunu kaydetmektedir. Burada açıkça olmasa bile, Türkiye'nin revizyonist cepheden uzak duruşu hararetle desteklenmektedir.

Balkan Anlaşma Misakı ve Dünya Barışına[55] *Vurgu*

Balkan Anlaşma Misakı ve Yunanistan, Yugoslavya, Romanya ve Macaristan ile Dostluk ve Saldırmazlık anlaşmaları dolayısıyla 6.3.1934 tarihinde yapılan görüşmelerde de aynı barış çizgisi vurgulanmıştır. Bu sefer belki de konuya önem verildiğini göstermek için CHF Genel

52 *TBMM ZC*, D: IV, C: 9, ss. 267-268.

53 *a.g.e.*, s. 268.

54 Görüşmelerin tutanakları için bkz. *a.g.e.*, C: 21, s. 4-5.

55 Cemil Koçak'ın Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nda dış politikasını incelediği yazısının amacı olarak ortaya koyduğu hükmün, Cumhuriyetin kuruluş döneminde de geçerli olduğunu düşünüyorum: "Amacım, Cumhuriyet ile Barış'ın birbirinden ayrılmaz bir biçimde iç içe geçtiğini vurgulamak." Cemil Koçak, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Cumhuriyetin Barış Politikası", *Yapıt*, Aralık-Ocak 1984, Sayı: 8, s. 12; tamamı ss. 12-28.

Sekreteri Recep Bey de söz alarak "Yurtta sulh, cihanda sulh" prensibinin Devletin dayandığı ana temellerden biri olduğunu belirtmiştir. Recep Bey'e göre, içeride inkılabın, dışarıda istiklâlin korunması için barış vazgeçilmez önemdedir[56]. Müstakil mebuslardan Halil Bey bu görüşmede de söz alarak bu bağlamda Türkiye'nin barış siyasetinin platonik bir barış sevgisi olmadığını, bir tutkuya dayandığını söylemiştir. Halil Bey siyasetin tutkusuz olamayacağını, Türkiye'nin barış siyasetinin arkasında da bir tutku olduğunu ifade etmektedir. Tutku, Türk devriminin amacı olan medeniyet davasıdır. Halil Bey'in hararetle anlattığı bu hümanist içerikli tutkuyu şöyle anlatıyor:

> "Bu yurdun mühmel kalan iktisadî cihazlarını ilmî cihazlarla muvazi olarak koruyacağız ve bu şerait altında artacak huzur ve geniş çalışma vesaiti ile, esasen milletin cevherinde mevcut olan icat ve keşif kudretini canlandıracak oradan fethe gideceğiz. Fakat memleketler fethine değil. Tabiatın gizli kapılarını zorlayacağız, orada bulacağımız esrarı alacağız, beşeriyetin huzur ve rahatını genişletmek için dünyaya vereceğiz (*Bravo sesleri*). Hulâsa Büyük Şefin dediği gibi elimizde müsbet ilim meşalesi olduğu halde muasır medeniyetin üstüne çıkacağız. İşte sulh siyasetimizin ambisyonu budur ve bundan dolayıdır ki sulhperveriz ve sulhperver kalacağız (*Alkışlar*)."[57]

Bunları söyleyen kişinin ünlü bir eski İttihatçı olması, söylenenlerin değerini arttırıyor. İttihatçıların "Turan" anlayışından farklı bu zihniyet, dönemin Türkiye'sinin "vatan" çerçevesindeki tercihini yansıtmaktadır. Bu vurgu, İkinci Dünya Savaşı'nda Alman (faşizminin) etkisiyle yeniden ortaya çıkacak olan Türkçü-Turancı dalga düşünüldüğünde ayrı bir anlam kazanmaktadır.

Müstakil mebuslardan Sırrı Bey de söz alarak Halil Bey'in sözlerine katıldığını ve onlara ilâve edecek bir sözü olmadığını söyleyince, Kâzım Paşa'nın (Diyarbakır) o zaman konuşmasanız da olur, mealindeki çıkışı karşısında müstakil mebus olarak misyon gereği konuştuğunu hatırlatır tarzda bir cevap vermiştir. Balkan anlaşması misakının tohumunun Sofya Ateşemiliterliği sırasında Kolağası Mustafa Kemal tarafından atıldığını söyleyen Sırrı Bey bu işteki katkılarından dolayı hükümeti övmüştür. Sırrı Bey'in konuşmasının en ilginç tarafı, anlaşmaya katılmayan Arnavutluk üzerinden, isim vermeden İtalya'yı eleştirmesidir.[58]

Bu görüşmelerden anlaşılacağı gibi müstakil mebuslar dış politika konularında, bu sıfatlarını vurgulayarak Hükümeti desteklemektedirler. Bu durum Hükümet tarafından da teşvik edilmekte ve uygulanan dış politikanın arkasındaki millî destek için bir karine sayılmaktadır.

56 *a.g.e.*, C: 20, s. 15-16.
57 *a.g.e.*, s. 16.
58 *a.g.e.*, s. 17-18.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Türkiye, siyasî ve iktisadî liberalizmin gerilediği ve liberal demokrasilerin çöktüğü Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasındaki dönemi, CHF'nın tek parti yönetimi altında geçirmiştir. 1929'da büyük çöküş olarak adlandırılan dünya ekonomik buhranını takiben Türkiye siyasî, iktisadî ve dış politika alanlarında bir arayış ve karar verme dönemine girmiştir. Liberal ve güdümlü muhalefet partisi SCF'nın "kontrollü muhalefet"in dışına çıkması ihtimali karşısında Türkiye "demokrasi" seçeneğini dışlayarak otoriter yönetime devam etmiştir. Bu dönem bütün dünyada otoriter ve totaliter rejimlerin yükselişe geçtiği bir dönemdir. Türkiye'nin bu dönemdeki siyasî rejimi toplumsal formasyonundan kaynaklanan kendine has özellikler taşımaktadır.

CHF'nın tek parti yönetimi, kendisini diğer tek parti yönetimlerinden farklı görmekte ve farklılaştıracak ideoloji ve uygulamalar geliştirmeye çalışmaktadır. SCF tecrübesinden sonra 1930-1931 yıllarında denenen, parti içi demokrasiyi arttırmaya yönelik CHF'nın yeniden yapılandırılma çalışmaları yanında, CHF bünyesinde köylü, amele ve sanayici mebuslar seçilmesi bu cümledendir. Her iki çalışmanın da biçimsel ve göstermelik düzenlemelerden ibaret olarak kaldığı, söylenebilir. SCF'nın liberalliği karşısında kendisini devletçi olarak tanımlayan CHF, 1931 seçimlerine ilk kez altı ilkeli Kemalizm programıyla girmiştir.

Tek parti yönetimin denetimsizlik, yeni fikirlerin ifade edilmemesi ve diktatörlük suçlamaları karşısında ise 1931 seçimlerinde CHF, 30 mebusluk için aday göstermeyerek bu yerleri "cumhuriyetçi, milliyetçi, laik ve samimi" olmak şartıyla kendi programlarından farklı programlar önerebilecek "müstakil mebus" adaylarına tahsis etmiştir. Ancak müstakil mebusluk uygulaması daha seçimlerden itibaren nicelik ve nitelik itibarıyla güç kaybetmeye başlamıştır. 1931 seçimlerinde 30 müstakil mebus için yer tahsis edilmesine rağmen bunlardan ancak 22'si için seçim yapılmıştır. Bunun yanı sıra seçilen 22 kişiden ikisinin İsmet İnönü, Recep Peker gibi CHF'nın önde gelen kişileri olması da, müstakil mebusluğa yönelik direnişin bir ifadesidir. Bunun dışında da seçilenler arasında CHF'lı olanlar vardır ve bunların zaman içinde partiye geçmelerine izin verilecektir. Müstakil mebusluğa ayrıldığı halde boş bırakılan ve parti listesinden mebus olduğu halde bir de müstakil mebus seçilen toplam 10 mebusluk için yapılan seçimlerde müstakil mebus adaylarına izin verilmeyerek CHF listesinin seçilmesi müstakil mebusluk uygulamasını zayıflatmıştır.

IV. dönem TBMM'nin ilk hükümet görüşmelerinde konuşan müstakil mebuslardan Sırrı Bellioğlu'na cevap veren İsmet İnönü, prensiplere ilişkin eleştirilerin bu konularda kesin karar verildiği için gereksiz olduğunu, tatbikata ilişkin eleştiriler yapılması gerektiğini ifade ederek, müstakil mebusların faaliyet alanını seçilme şartlarının da ötesinde kısıtlamıştır. Halbuki müstakil mebuslar "cumhuriyetçi, milliyetçi, laik ve samimi" olmak şartları dışında CHF programlarından farklı programlar önerebileceklerdi. İsmet İnönü'nün bu uyarısına rağmen müstakil mebuslardan özellikle Sırrı Bellioğlu, Halil Menteşe ve Hüsnü Kitapçı olmak üzere üçü, TBMM faaliyetlerine, prensipler arasında sayılabilecek devletçiliği

tartışarak katılmışlardır. Başbakan İsmet İnönü'nün SCF ile tartışmasında Sivas nutkunda ilan ettiği devletçiliğin çerçevesi, niteliği, sınırları ve uygulaması IV. dönemin temel tartışma konusunu teşkil edecektir. Bu tartışmalar CHF grubu içinde ve TBMM dışında da cereyan edecek, hatta bu tartışmada devletçilikten hareketle "Türk inkılabı"nın ve CHFnın ideolojisini belirlemek iddiasında olanlar da olacaktır. SCF ile başlayan süreçte belli bir süre göreli olarak ancak iktisadî alanda tartışma yaşanabilecektir. Nitekim IV. dönemin en aktif üç müstakil mebusunun konuşmaları da iktisadî alandadır ve CHF devletçiliğinden farklı istikamettedir.

IV. dönemde TBMM ve bürokrasi üzerinde CHF'nın Recep Peker tarafından yerine getirilen ideolojik müdahale ve denetimine tanık olunacaktır. Recep Peker müstakil mebuslardan Sırrı Bellioğlu ve Halil Menteşe'yi Meclis kürsüsünden bu yönde ihtar edecektir. Hatta müstakillerden Sırrı Bellioğlu'nun CHF'nın çizgisiyle bağdaşmaz görülmesi, V. dönemde yeniden seçilemeyişinin sebeplerinden biri olacaktır. Tek parti yönetiminin ideolojik ve kurumsal arayış döneminde müstakil mebuslar dahil farklı fikir sahiplerine daha hoşgörülü bir şekilde bakılırken, CHF'nın arayışı sona erip belirgin ideolojik ve kurumsal bir kimlik kazanmasıyla denetleme çabaları arttıkça bu hoşgörü ortadan kalkmıştır. Başka bir deyişle partinin denetimi arttıkça ülke genelinde muhalefeti ve basının, mecliste müstakil mebusların hareket alanı daralacaktır.

Müstakillerden Sırrı Bellioğlu dönemin uluslararası şartlarına rağmen dünya kapitalizmiyle bütünleşen, borçlanmaya ve yabancı uzman istihdamına dayalı bir büyümeyi savunmuştur. Halil Menteşe, Hüsnü Kitapçı ve diğer müstakil mebuslar ise CHF'nın katılaşan devletçilik anlayışına uzak olmakla beraber millî iktisat düşüncesi içinde yer almaktadırlar. Halil Menteşe'ye göre, dünyanın içine girdiği ekonomik buhranda ticaret ve kredi hacmi düştüğünden ülkeler içlerine kapanmaktadır. Türkiye de buhranın dünyadaki gelişmelerden kaynaklandığını ve geçici olmadığını bilerek, uluslararası bir çözüm beklemeden millî iktisat temelinde bir çözüm geliştirmelidir. Bu arada Osmanlı borçlarının ödenmesi de daha uygun bir zamana ertelenerek kaynak yaratılmalıdır. Bu çözüm, iç kaynakların ulaşım, enerji, güvenlik ve sağlık gibi temel altyapı sorunlarına tahsis edilerek standart bir millî pazar yaratılmasıdır. Müstakillerden Dr. Suat Soyer'in Meclis'teki konuşmaları da bu istikamettedir. Bu şekilde istikrarlı bir millî pazar talebine dayalı bir büyüme ve sanayileşme mümkün olabilecektir. Bütçe imkânlarının daralması, vergi yükünü hangi kesimin yükleneceğini tartışma konusu yapmıştır. Tarım kesimi düşen fiyatlar karşısında, millî sanayiinin yüksek fiyatlı ürünlerini almakta ve vergiler karşısında bunalmakta ve bu sıkıntılar da TBMM'nde dile getirilmektedir. Özellikle müstakillerden Halil Menteşe ve Hüsnü Kitapçı bu kesimin sözcülüğünü üstlenmektedirler. Ancak CHF içinde de en bilinen örneği Emin Sazak olmak üzere, tarım kesiminin ve bilhassa büyük toprak sahiplerinin taleplerini dile getirenler vardır. Sanayileşme ile ortaya çıkacak işçi sınıfından duyulan yaygın korkuyu, Halil Menteşe dile getirerek sosyal kanunların devlet tarafından çıkarılarak işçilerin kendi hakları için mücadele etmesinin önüne geçilmesini ve "disiplinli demokrasi"nin bozulmamasını istemektedir. Menteşe işçi sınıfına karşı köylü ve çiftçilerin teşkilâtlanmasının sağlanmasını ancak devletin

bu teşkilâtı bizzat yönetmemesini talep etmektedir. Menteşe ve Kitapçı devletçiliğin tüccar sınıfın ihmal edilmeden yapılmasını ve devletçiliğin özel ticareti ortadan kaldırmamasını talep etmektedirler. IV. dönemin temel tartışma noktası rejimin ve devletçiliğin sınırlarının çizilmesi istikametinde gelişmiştir.

Bu dönemde yukarıda bahsi geçen müstakil mebuslar dışında bilhassa Başbakan İsmet İnönü, CHF Genel Sekreteri Recep Peker ön plana çıkmaktadır. Rejimin ideolojik çerçevesini ve sınırlarını bu iki isim belirlemektedir. İnönü ve Peker TBMM dışında, Atatürk'ten sonra CHF'nı da yöneten isimlerdir.

IV. dönem sonunda müstakil mebus seçilenlerden ancak 8'i müstakil olarak kalmış, diğerleri dönem içerisinde CHF'na katılmıştır. 1935 seçimlerinde de müstakil mebus uygulamasına devam edilmiştir.

KAYNAKLAR

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/284.1137.

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/2.6.10.

Atatürk, Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, C: IV. 1991.

Çoker, F. (1996). *Türk Parlamento Tarihi: IV. Dönem (1931-1935), 2 Cilt*. Ankara.

Duverger, M. (1977). *Batı'nın İki Yüzü*. (Çev. Cem Eroğul–Fazıl Sağlam), Ankara: Doğan Yayınevi.

Giritlioğlu, F. (1965). *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkiî, C: 1*. Ankara.

Hobbsbawn, E. (1996). *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991: Aşırılıklar Çağı*. (Çev. Yavuz Alogan), İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Huntington, S. P. (1993). *Üçüncü Dalga*. (Çev. Ergun Özbudun), Ankara: Türk Demokrasi Vakfı Yayınları.

Koçak, C. (1984). "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Cumhuriyetin Barış Politikası", *Yapıt*, Aralık-Ocak, Sayı: 8, ss. 12-28.

Koçu, R. E. (1950). "Türkiye'de Seçim Tarihi: 1877-1950", *Tarih Dünyası Dergisi*, 15 Temmuz Sayı: 7.

Kuruç, B. (1988). *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932)*. Ankara: AÜSBF Yay. No: 569, (C: I, 1988; C: II, 1993).

Mccarthy, J (1994). "Türkiye Cumhuriyeti'nin Temelleri: Sosyal ve Ekonomik Değişme", (Çev. Nesim Şeker), *Tarih Çevresi*, Kasım-Aralık, Sayı: 13.

Mises, L. v. (2000). *Bürokrasi*. (Çev. Feridun Ergin), Ankara: Liberte Yayınları.

Nadi, N. (1954). *Perde Aralığından*. İstanbul: Cumhuriyet Yayınları.

Soyak, H. R. (1973). *Atatürk'ten Hatıralar*. C. 2. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

TBMM; Zabıt Ceridesi Devre: III

TBMM; Zabıt Ceridesi Devre: IV

Timur, T. (1991). *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*. İstanbul.

Toprak, Z. (1998). "Tek Parti Cumhuriyeti ve Demokrasi", *Yeni Türkiye*, Sayı: 23-24, ss.. 1053–1055.

Tunçay, M. (1989). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*. İstanbul.

Türkiye Cumhuriyeti: Tarih IV. İstanbul, 1931.

Uran, H. (1959). *Hatıralarım*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Walter F. W. (1973). *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and Its Aftermath*. Leiden: E. J. Brill.

V. YASAMA DÖNEMİ (1935-1939) DÜNYA SAVAŞI'NIN EŞİĞİNDE TEK PARTİ İKTİDARININ KURUMSALLAŞMASI: PARTİ-DEVLET ÖZDEŞLİĞİ

METİN ÖZKAN - SABRİ ÇİFTÇİ

V. YASAMA DÖNEMİ (1935-1939)
DÜNYA SAVAŞI'NIN EŞİĞİNDE TEK PARTİ İKTİDARININ KURUMSALLAŞMASI: PARTİ-DEVLET ÖZDEŞLİĞİ

Metin Özkan*

Sabri Çiftçi**

GİRİŞ

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) V. Yasama Dönemi (1935-1939) hem içerde hem de uluslararası alanda önemli tarihsel gelişmelere sahne olmuştur. Tek partili rejimin kurumsallaştığı ve parti-devlet özdeşliğinin yaşandığı süreçte, valilerin aynı zamanda CHP il başkanlığını, Dâhiliye Vekilinin ise Partinin Genel Sekreterliğini üstlenmesi dönemin en önemli iç gelişmesi olarak zikredilebilir. Söz konusu dönemde, parti ile devlet arasındaki örtüşmenin en belirgin göstergesi, "altı ok" olarak bilinen ve CHP'nin parti programının özünü oluşturan ilkelerin 1937 yılında Anayasa'ya girmesidir. Bunun yanı sıra 1934'te seçme ve seçilme haklarını elde eden kadınlar, ilk kez Meclis sıralarında kendilerine yer bulmuştur. İç siyaset açısından yaşanan bir diğer gelişme, Dersim İsyanı'dır. Yaşanan olaylar sonucunda idarî yapıda değişikliğe gidilmiş ve bölgede yeni iller kurulmuştur. Dış siyaset açısından ise İkinci Dünya Savaşı'nın ayak izlerinin bu dönemde duyulmaya başlandığı söylenebilir. Bu sürecin uluslararası ilişkiler bağlamında ilk etkisi, 1936 yılında Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanması ve Türkiye'nin bu alandaki haklarının ve yetkilerinin Lozan'a göre genişlemesidir. Hatay'ın anavatana katılması yönündeki önemli gelişmeler de bu dönemde yaşanmış, süreç Atatürk'ün ölümünden kısa bir süre sonra tamamlanmıştır.

Öte yandan V. Yasama Dönemi'nin sonuna doğru, hem dünya hem de ülke siyasetini derinden etkileyen oldukça ciddi gelişmeler yaşandığı görülür. Ülke siyaseti açısından bu süreçte yaşanan en önemli gelişme, hiç kuşkusuz, 10 Kasım 1938'de Atatürk'ün ölümüdür. Atatürk tarafından 1937 yılında başvekillik görevinden uzaklaştırılan İsmet İnönü, çok fazla tartışma yaşanmadan cumhurbaşkanı seçilmiştir. İnönü, seçilir seçilmez kendi liderliğini tahkim etmek için Atatürk Döneminde siyasetin uzağında kalan bazı isimleri siyaseten etkili yerlere getirirken geçmişte önemli mevkilerde bulunan kişileri de tasfiye etmiştir. Bundan sonraki süreçte İnönü, Tek Parti Döneminin genel anlayışına uygun şekilde katı yönetim anlayışını sürdürmüştür.

Bu bölümde, öncelikle V. Yasama Döneminde yaşanan önemli sosyo-ekonomik ve siyasal gelişmelerin bir özeti verilecek, daha sonra, TBMM ile ilgili gelişmelere değinilecektir. Bu bağlamda hükümet oluşumları, meclis aritmetiği, TBMM'nin yoğunlaştığı politika alanları ve dönemin Meclis başkanı ele alınacak, bölüm, genel bir değerlendirme ile son bulacaktır.

* Arş. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.
** Doç. Dr., Kansas State University, Department of Political Science.

I. V. DÖNEMDE YAŞANAN SOSYO-EKONOMİK VE SİYASAL GELİŞMELER

1930'ların ortasından itibaren daha sonra tüm dünyayı derinden etkileyecek önemli tarihsel gelişmelerin ilk işaretleri ortaya çıkmaya başlar. I. Dünya Savaşı'nda kapanmamış hesaplar Almanya ve İtalya'da nasyonal sosyalist ve faşist hareketlerin yükselişe geçmesini beraberinde getirmiştir. Hitler ve Mussolini, iktidara gelmek için kullandıkları popülist ve aşırı milliyetçi söylemlere uygun politikalar izlerken özellikle askerî güçlerini artırmak için harekete geçmişlerdir. Bu durumun İngiltere ve Fransa başta olmak üzere I. Dünya Savaşı'nın kazanan güçleri ve özellikle Avrupa'daki küçük ülkeler açısından tedirginlik yarattığı söylenebilir. Sovyetler Birliği'nin yarattığı komünizm tehdidi de Batı'da demokrasilerin geleceği bakımından soru işaretleri yaratmıştır. Bu gelişmelerden dolayı 1930'ların dünyası, farklı ülkeler arasında ittifak arayışlarının ve pazarlıkların yaşandığı bir dönem olarak karşımıza çıkar. Cumhuriyetin ilanından sonra kapsamlı bir Batılılaşma projesi yürüten ve ekonomisini güçlendirmeye çalışan Türkiye'nin de bu dönemde uluslararası alanda en doğru pozisyonu almaya çalıştığı görülür. Bu çerçevede Atatürk'ün üyelerini belirlediği son Meclisi doğuran 1935 seçimlerinin Türk siyasal hayatı açısından öne çıkan gelişmeleri; kadınların ve gayrimüslimlerin temsilinin sağlanması, eğitim, yargı ve ekonomi alanlarında kurumsallaşma çalışmaları paralelinde devletçiliğin ön plana çıkışı, parti-devlet bütünleşmesi, Boğazlar üzerindeki egemenlik tartışmaları, Hatay sorununda çözüm arayışları, Sadabad Paktı, Dersim İsyanı ve Atatürk'ün vefatı olmuştur.

A. SEÇİM SÜRECİ

Avrupa'da yükselen faşist hareketler ve artan silahlanma yarışı sonucu esmeye başlayan savaş rüzgârları ile birlikte tek parti yönetimi, muhtemel bir savaşa karşı hazırlıklı olmak adına erken seçimin gerekliliğini dile getirmiştir. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın (SCF) kapatılmasından kısa bir süre sonra yapılan seçimlerle başlayan TBMM'nin IV. Döneminin normal koşullarda 1935 yılının sonbahar aylarında tamamlanması gerekmektedir. Ancak uluslararası alanda yaşanan olağanüstü gelişmeler, seçimlerin erkene alınması tartışmasını beraberinde getirmiştir. Örneğin, 14 Kasım 1934 günü CHP Meclis Grubunda bir konuşma yapan İnönü, Meclisin 1935 yılının yazında seçim kararı almasının Anayasa gereği olduğunu ancak uluslararası konjonktürün seçimin yenilenmesini zorunlu hale getirdiğini, dolayısıyla seçimin zaman kaybetmeden yapılarak milletin oyuyla CHP'nin ve hükümetin güven tazelemesi gerektiğini belirtmiştir.[1] Erken seçim konusu hızlıca TBMM gündemine alınmış ve kamuoyu basın aracılığıyla erken seçime hazırlanmıştır. Nihayet 5 Aralık 1934 günü İnönü ve arkadaşlarının verdikleri bir önergeyle seçimlerin yenilenmesi istenmiştir. Bu önerge aynı

1 İhsan Güneş, *Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Milletvekili Genel Seçimleri (1919-1935)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s. 392.

gün oy birliğiyle kabul edilmiştir. Yine aynı gün Anayasa'da değişiklik yapılarak[2] kadınlara da milletvekili seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır.[3]

Seçim kararının alınmasından sonra ülke genelinde çalışmalara başlanmıştır. Öncelikle seçmen listeleri askıya çıkarılmış ve ülke nüfusuna göre illerden seçilecek milletvekillerinin tespiti sağlanmaya çalışılmıştır. Bu tarihte ülkedeki toplam il sayısı 57 iken, nüfus 15.338.415, seçmen sayısı ise 8.054.184 kişi olarak tespit edilmiştir. Yapılan hesaplamalarla her 40 bin vatandaşa bir milletvekili düşecek şekilde, ülke genelinde 399 milletvekilinin seçileceği açıklanmıştır.[4] Meclise en fazla temsilci gönderecek il 17 milletvekiliyle İstanbul olmuştur. Konya'nın 15, Ankara ve İzmir'in 13'er, Balıkesir'in 12, Bursa ve Manisa'nın 11'er, Erzurum ve Sivas'ın ise 10'ar milletvekili çıkaracağı açıklanmıştır. En düşük temsilci sayıları 3'er milletvekiliyle Amasya, Beyazıt (Ağrı), Bilecik, Burdur, Kırklareli ve Van'a aittir.

Diğer taraftan 1935 Milletvekili Genel Seçimlerinde iki dereceli seçim sistemi kullanılmaya devam edilmiştir. İki dereceli olarak gerçekleşen seçimlerde çoğunluk usulü tatbik edilmiştir. Bu sistemde seçmenler, müntehib-i evvel (birinci seçmen) ve müntehib-i sani (ikinci seçmen) şeklinde ikiye ayrılmıştır. Bu çerçevede birinci gruptaki seçmenlerin öncelikle 37.792 ikinci seçmeni belirlemesi gerekecektir. İkinci seçmenler ise kendilerine sunulan listeler arasında tercih yapmışlardır. Bu amaçla öncelikle ikinci seçmenler açıklanmış ve bunların oy kullanma süreleri, söz konusu ilin büyüklüğüne göre mülki amirlere bırakılmıştır. Bu bağlamda, örneğin Ankara'da seçimlerin bir günde tamamlanması, İstanbul'da ise dört güne yayılması kararlaştırılmıştır. 22 Aralık 1934 tarih ve 2631 sayılı Kanun çerçevesinde, nüfusu 400 kişiye kadar olan seçim çevreleri veya nüfus 400'u geçtiği takdirde 401-600 kişi için bir ikinci seçmen, 601-1000 kişi için iki ikinci seçmen, 1001-1400 için üç ikinci seçmen seçilmiştir. Birinci seçmen ve ikinci seçmen olmanın şartları ise şu şekilde düzenlenmiştir:

> "Müntehib-i evvel olmanın şartları; Yirmi iki yaşını bitirmiş olmak, medenî haklarından yoksun olmamak, yabancı devlet vatandaşı olmamak veya yabancı devlet vatandaşı iddiasında olmamak, iflastan dolayı mahkûm olmuşsa iade-i itibar etmiş bulunmak, kısıtlı olmamak, bulunduğu yerde en az bir yıldan fazla ikamet ediyor olmak, silahlı kuvvetler mensubu olmamak. Müntehib-i sani olmanın şartları, yabancı devlet imtiyazına sahip olmamak, seçim sırasında bir kimsenin hizmetkârlığında bulunmamak ve kötü şöhreti olmamak gibi şartların ilave edilmesiyle müntehib-i evvellerin şartlarıyla aynıdır."[5]

2 Türk kadınına milletvekili seçme ve seçilme hakkının teslimi amacıyla İnönü ve 191 milletvekili ortak bir önerge vererek; Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun 10. ve 11. maddeleri ile İntihabı Mebusan Kanunu'nda yapılması öngörülen değişikliklerin görüşülmesi istenmiştir. Görüşmeler akabinde 10. ve 11. maddeler 258 oyla şu şekilde kabul edilmiştir: "Yirmi iki yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçmek hakkını haizdir. Otuz yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçilebilir." Böylelikle Türk demokrasi tarihi, önemli bir mesafe alıyordu. Bu kararla birlikte birçok Avrupa ülkesinden de önce Türkiye'de, kadın ve erkeğin eşit siyasal haklara sahip olduğu ilan edilmiş oluyordu. *Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) (2019) Genel Kurul Tutanakları (1935-1939)*. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler.yasama_yillari?v_meclis=1&v_donem=5, 05/12/1934, s. 85.

3 Meclis'in bu toplantısı, 1924 Anayasası'nın toplumsal eşitliği öngörmeyen ve demokrasinin temel dayanağı olan eşitlik ilkesini göz ardı eden maddelerini de gündeme getirmesi hasebiyle önemlidir. Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*. İstanbul: Boyut Yayınları, 1998, s. 89.

4 Ahmet Demirel, *Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*. 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s. 169.

5 Ömer Akdağ, "Konya'da 1935 Genel Seçimleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 36, 2014, s. 257.

Çoğunluk sistemine göre ve iki dereceli olarak gerçekleştirilen 1935 Genel Seçiminin, kadınların seçime girebildikleri ilk genel seçim olması hasebiyle Türk siyasal hayatında ayrı bir yeri bulunmaktadır. Seçimlerin yenilenme kararının alınmasının ardından çok sayıda kadın, milletvekili adayı olmak için başvuruda bulunmuştur. Kadınların ilk kez milletvekili adayı olarak gösterilmesini başlatan süreçte, bu kararların toplumdaki karşılığı analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Cumhuriyet gazetesi 29 Ocak-5 Şubat arasında "Kadın Saylav Olursa"[6] başlığıyla bir dizi röportaj yayımlayarak hem halkın hem de kadınların tutumlarını ölçmeyi denemiştir.[7]

Ön hazırlıkların tamamlanmasından sonra parti genel başkanı, genel başkan vekili ve genel sekreterinden oluşan "Umumî Riyaset Divanı" tarafından 1 Şubat 1935'te aday belirleme sürecine geçilmiştir. Belirlenen adaylar 4 Şubat 1935 tarihinde kamuoyuna açıklanır. Bu süreçte, seçilecek milletvekili sayısı 399 olmasına rağmen 383 adayın açıklandığı görülür. Atatürk CHP örgütlerine gönderdiği talimatta, yeni Mecliste müstakil (bağımsız) üyelerin de bulunmasına imkân vermek için listede 16 boş yerin bulunmasını istemiştir.[8] Ancak daha sonra bağımsızlar için ayrılan 3 kontenjan parti mensupları için kullanılmıştır. Bağımsız adayların 4'ü gayrimüslimler arasından seçilmiştir. Kızılay Eski İkinci Başkanı Berç Keresteciyan, ki kendisine Kurtuluş Savaşı'na katkısı nedeniyle Atatürk tarafından Türker soyadı verilmiştir, Ermenileri temsilen listeye alınır. Ortodoks Türklerin İstamat Özdamar, Musevilerin Dr. Abravaya Marmaralı ve Rum Ortodoksların ise Dr. Nikola Taptas tarafından temsil edilmesi düşünülür. Dolayısıyla, 1935 seçimleri kadınların ve gayrimüslimlerin Mecliste temsilinin geliştirilmesine dönük çabalar ile bilinir.

Bunun dışında ilk olarak 1933 Ara Seçimlerinde Meclise giren, Kurtuluş Savaşı'nın lider kadrosundan Ali Fuat Cebesoy ile 1931'de bağımsız aday olan ancak seçimi kazanamayan Refet Bele'nin adaylıklarının desteklenmesi kararlaştırılır. Her iki isim de boş bırakılan yerlerden bağımsız milletvekili adayı olmuştur. 8 Şubat günü Türkiye'de 1935 Genel Seçimleri sona ererken CHP'den aday gösterilenlerin tümü seçimi kazanmış, Berç Keresteciyan Türker (Afyon), Nikola Taptas (Ankara), Tayfur Sökmen (Antalya), Mustafa Galib Önsay (Çankırı), Şefik Tursan (Denizli) İstamat Zihni Özdamar (Eskişehir), Refet Bele (İstanbul), Halil Menteşe (İzmir), Nuri Tamaç (Kastamonu), Ali Fuat Cebesoy (Konya), Hüsnü Kitapçı (Muğla), Abravaya Marmaralı (Niğde), Şükrü Bleda (Sivas) müstakil milletvekili olarak seçilmişlerdir.[9]

---

6 Gündemde olan "öztürkçe" politikası sebebiyle temsil ve demokrasi literatüründe genel kabul gören bazı kavramların bu dönemde terk edildiği, "saylav" [milletvekili] ve "Kamutay" [meclis] gibi yeni kavramların kullanıldığı görülmektedir. Orhan Koloğlu, "Osmanlı'dan Bugüne, Kronolojik Bir Döküm: Seçimler ve Meclisler", *Popüler Tarih*, S: 27, 2002, s. 29.

7 *Cumhuriyet Gazetesi*, (29.01.1935-05.02.1935). "Kadın Saylav Olursa", https://www.cumhuriyetarsivi.com/monitor/index.xhtml

8 Demirel, *a.g.e.*, s. 173.

9 Esat Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)*. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1992, s. 174.

Bu süreçte çok sayıda kadın aday da milletvekili olmak için başvuruda bulunur. 1935 seçimleri akabinde Meclisin milletvekili aritmetiğine bakıldığında 18 kadın milletvekili adayının tamamının seçildiği görülür.[10] 1935 Meclisi, tek parti iktidarının tarihindeki meclisler içerisinde oransal olarak en fazla (%4,6) kadın milletvekilini bünyesinde barındıran Meclis olarak dikkat çeker.[11] Ancak burada belirtilmesi gerekir ki bu duruma CHP'nin tek parti olmasının etkisi büyüktür. Zira seçimler öncesi CHP'nin Genel Sekreteri Recep Peker'in teşkilatlara gönderdiği yazıda, kadınların seçme ve seçilme hakkını düzenleyen tasarının yasalaşmasının ardından partiye kayıt olmaları ve seçimlere katılım göstermeleri konusunda parti teşkilatlarını uyardığı görülmektedir:

> "Kadınlarımızın Saylav seçimine girmeleri kanunu çıkınca Fırkamıza yeni vazifeler düşüyor. Seçim iki dereceli olunca ikinci müntehipler arasında da kadınlarımızın bulunmaları lazımdır. Fırka nizamnamesi Fırkalılar dışındaki yurttaşlara rey verenlerin cezalandırılmasını söyler. Bu hale göre kadın yurttaşların şimdiden Fırkaya kayıtları lazımdır ki ikinci müntehip seçimi ve hatta bundan evvelki yoklama zamanı gelmeden ikinci müntehip olacak kadınlarımız Fırka üyesi sıfatını kazanmış olsunlar…"[12]

57 seçim çevresinde yapılan 1935 seçimleri sonrasında 18'i kadın, 13'ü de bağımsız olmak üzere 399 kişinin milletvekili sıfatını kazandıkları görülür. Mecliste boşalan üyelikler için değişik zamanlarda yapılan ara seçimlerde 45 yeni isim Meclise katılır. Böylece TBMM'nin V. Döneminde görev yapan toplam milletvekili sayısı 444 olmuştur. TBMM İç Tüzüğü ve Anayasa uyarınca yasama dönemine başlaması için yemin etmek üzere 1 Mart 1935 Cuma günü toplanan Meclis, yeminlerin ardından 377 oy ile Çankırı Milletvekili Mustafa Abdülhalik Renda'yı Meclis Başkanı olarak seçmiştir. Başkanlık Divanının oluşturulmasından sonra ise Cumhurbaşkanlığı seçimine geçilmiş ve 386 milletvekilinin katıldığı oylamada, oy birliğiyle Mustafa Kemal Atatürk Cumhurbaşkanlığına seçilmiştir. V. Yasama Dönemi, Atatürk'ün üyelerini belirlediği son Meclis, kadın milletvekillerinin katıldığı ve (cumhuriyet tarihinde) gayrimüslimlerin de milletvekili olarak görev yaptığı ilk Meclis olması gibi nedenler ekseninde *Türkiye Parlamento Tarihi*nde bir dönüm noktasını işaret etmektedir. Bu Meclis, Mart 1935-Ocak 1939 tarihleri arasında 4 yıl, 1 ay, 18 gün görev yaparak Tek Parti Döneminin en uzun ömürlü Meclisi olmuştur. Aynı zamanda bu Meclis, yaklaşan savaş ile dönüşen uluslararası ilişkiler, Atatürk'ün ölümü, Millî Şef Dönemine geçiş ve iç isyanlar gibi önemli pek çok iç ve dış olaya da şahitlik etmiştir.

10 Mebrure Gönenç (Afyonkarahisar), Hatı Çırpan (Satı Kadın-Ankara), Türkan Örs Baştuğ (Antalya), Sabiha Gökçül Erbay (Balıkesir), Şekibe İnsel (Bursa), Hatice Özgener (Çankırı), Huriye Öniz Baha (Diyarbakır), Fatma Memik (Edirne), Nakiye Elgün (Erzurum), Fakihe Öymen (İstanbul), Ferruh Güpgüp (Kayseri), Bahire Bediş Morova Aydilek (Konya), Mihri Bektaş (Malatya), Meliha Ulaş (Samsun), Esma Nayman (Seyhan), Sabiha Görkey (Sivas), Seniha Hızal (Trabzon) ve Benal Nevzad İstar Arıman (İzmir)

11 1935 Meclisi'nin sahip olduğu bu unvan 2007 genel seçimlerine (% 9,1) kadar korunmuştur.

12 akt. İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi TBMM V. Dönem (1935-1939), I. Cilt*. Ankara: TBMM Yayınları, 2003, s. 16.

B. DÖNEMDE YAŞANAN ÖNEMLİ OLAYLAR

1. Dünya Siyasetinde Yaşanan Gelişmeler:

TBMM'nin V. Yasama Dönemi öncesi ve sonrasında pek çok uluslararası gelişme yaşanmıştır. Avrupa'da yaklaşan savaş rüzgârları uluslararası ittifakları dönüştürürken siyasal rejim bağlamında ortaya çıkan yeni eğilimler ve özellikle otoriter ve totaliter dalga, önemli sonuçlar doğurmuştur. Örneğin, tüm dünyayı savaşa sürükleyecek olan Hitler Hükümeti 1933 yılında kuruldu. Yine 1933 yılında ABD tarafından tanınan ve Milletler Cemiyeti'ne giren SSCB, Hitler'in liderliğindeki Almanya'nın Doğu'ya doğru yayılma politikasına karşı Fransa ile yakınlaşmaya başladı. Bu tarihlerde İspanya, üç yıl süren ve Avrupa Devletlerinin de müdahil olacağı iç savaş ile mücadele etmekle birlikte 1930-1939 yılları arasında cumhuriyetten diktatörlüğe geçerek yönetildi. İspanya'da iç savaşın çıkması akabinde Almanya ve İtalya'nın desteğini arkasına alan Franco'ya karşı SSCB, Halk Cephesi'ni desteklerken yaklaşan savaşı toprakları dışında tutma konusunda da kararlı bir politika gütmekteydi. Bu dönem için dikkat çekici bir diğer uluslararası gelişme, Mussolini'nin 10 Mayıs 1936'da Faşist-İtalyan İmparatorluğu'nu ilan etmesi ve bunun sonucunda Almanya-İtalya ekseninin belirgin bir şekilde ağırlık kazanmasıdır.[13]

1930'lu yıllar, dünya genelinde otoriter ve totaliter rejimlerin egemen olduğu ve yükseldiği dönem olarak dikkat çeker. Samuel Huntington, bu dönemi belirli dönemlerde demokrasinin ciddi anlamda geri gidiş yaşadığı bir süreç olarak "ters dalga" ifadesiyle niteler.[14] Bu bağlamda, Huntington'un birinci ters dalga dediği süreç, 1922-1942 yılları arasında yaşanmıştır. Söz konusu sürecin en belirgin özelliği, önce İtalya'da, daha sonra Almanya'da totaliter rejimlerin yükselişe geçmesi, bunları İspanya ve Arjantin gibi çok sayıda başka ülkenin izlemesidir. Bu süreçte SSCB totaliter bir rejime dönüşmüş, bir taraftan kendi etki alanını güçlendirmeye çalışırken diğer taraftan da hızlı bir ekonomik kalkınma hamlesi başlatmıştı.

Bu dönemde tüm dünyada pek çok siyasal rejim değişiklikleri yaşansa da totaliter nitelikleriyle ön plana çıkan ülkelerin önemli çoğunluğu Avrupa'da yer almaktadır. Yukarıda zikredilen ülkelere ek olarak, Portekiz de 1933 yılında kabul edilen Anayasa ile Korporatifler Birliği Cumhuriyeti haline gelmiştir. Dönemin Portekiz lideri Salazar, kurduğu tek parti rejimiyle ülkeyi yönetmeye başlamıştır. Balkan Devletlerinin yönetim yapısı açısından da benzer bir görünüm söz konusudur. Örneğin Yugoslavya'da Komünist Partisi içinde Tito etkin bir konuma gelmiş; Romanya'da Kral Carol 1930-1939 yılları arasında ülkeyi bir diktatör olarak yönetmiş; Bulgaristan'da 1934 yılında gerçekleşen seçimlerin ardından yaşanan askeri darbeye karşı darbe yapan Çar Boris 1943 yılına kadar ülkeyi diktatörlükle yönetmiş ve Yunanistan'da 1936 yılının Ağustos ayında parlamento feshedilerek diktatörlük

13 George Sabine, *Yakın Çağ Siyasal Düşünceler Tarihi*. (Çev. Ö. Ozankaya). 4. Baskı, İstanbul: Cem Yayınevi, 2013, s. 353-410.

14 Samuel Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press, 1991, s. 25-26.

ilan edilmiştir.[15] Türkiye askerî, siyasal ve ekonomik olarak Doğu Avrupa ile Balkan ülkelerine benzese de Türkiye'deki "otoriter" tek parti yönetimi hem bu bölgede hem de dünyada diğer otoriter ve totaliter yönetimlerden ayrılmaktadır.[16]

Dünya siyasetinde görülen otoriter-totaliter yönetim tartışmaları, dönemin Türk siyasal hayatını da önemli ölçüde şekillendirmiştir. Tek parti yönetiminin dayandığı devletçilik ve milliyetçilik gibi ilkeler Avrupa'daki sosyalist ve faşist yönetimlerin dayandığı ilkeler olsa da Atatürk, Türkiye'de bahsi geçen modellere dayalı bir devlet rejiminin kurulamayacağını belirtmiştir. Ancak Avrupa'daki nasyonal-sosyalist ve faşist iktidar tecrübelerinin tek parti yönetiminin kadrolarını etkilediği de bir gerçektir.[17] Nitekim Recep Peker'in CHP Genel Sekreterliği görevinden affedilmesinin sebebi CHP'nin totalitarizm temelli bir dönüşüme ihtiyaç duyduğuna yönelik düşünceleridir. CHP'nin 1935 Kurultayından önce Peker, İtalya ve Almanya'ya uzun bir inceleme gezisi yaparak dönüşünde kurultayda sunulmak üzere "yeni bir nizamname" ve "teferruatlı bir program" hazırlamıştır. Bu taslakları okuyan Atatürk, Peker'in görüşlerinin kabul edilemez olduğunu belirtmiştir:

> "Bu zorbalar kimlerdir, onları kimler seçecektir? Bütün kuvvetleri nefsinde toplayıp tek partiyi, tabii dolayısıyla, devleti ve memleketi kendi başlarına idare edecek olan yüksek Meclisin azasını diyorum. Onları kim seçecek; bu zorbalar heyeti, kuvvet ve salahiyetlerini kimden ve nasıl alacak? Bu ne sakat düşüncedir, bu nasıl zihniyettir? Görülüyor ki varmak istediğimiz hedef, henüz, en yakın arkadaşlar tarafından bile, zerre kadar anlaşılmış değildir. Biz öyle idare, öyle bir rejim istiyoruz ki; bu memlekette bir gün Padişahlığa taraf olanlar dahi bir fırka kurabilsinler."[18]

Peker tarafından kurultayda sunulmak üzere hazırlıklarını yaptığı nizamname ve program hakkında Soyak, "o zamanın tek partili totaliter idarelerindeki esaslara göre kaleme alınmıştı. Bütün kararları, kudret ve selahiyeti sınırsız bir heyet veriyor, Meclis bir şekilden ibaret kalıyordu" cümlelerini kullanmakla birlikte "gerek nizamname gerek program olsun kelimenin tam manası ile faşizm" diyerek Peker'e atfedilen "faşist proje"nin haklılığını paylaşmaktadır.[19] Bu düşünceyi paylaşan bir diğer isim Samet Ağaoğlu olarak dikkat çekmektedir:

> "İtalya'da yaptığı bir seyahatten dönünce Devlet teşkilatı hakkında hazırladığı raporu evvela Başvekil'e vererek tasvibini almış, sonrası ikisi birlikte Atatürk'e arzetmişler! Atatürk raporu okumuş! Teklif edilen yeni teşkilat hemen hemen İtalyan Faşist Devleti'ne ait esaslardan ibaret! Meclis kaldırılıyor; yerine 40 kişilik bir heyet kuruluyor. 'Meşhur faşist meclisi gibi.' Bu heyet bütün devletin idaresini kontrol edecek, kanunları yapacak, bütçeyi çıkartacaktır. Heyet azaları iki dereceli seçimlerle meslek mensupları tarafından seçilecek! Heyetin reisi aynı zamanda devlet reisi olacak! Atatürk raporu gülerek geri vermiş: 'Bütün bunları ben öldükten sonra yaparsınız' demiş!"[20]

15 Ayferi Göze, *Siyasi Düşünceler ve Yönetimler*. İstanbul: Beta, 2000, s. 307-315.
16 Uyar, *a.g.e.*, s. 9.
17 Ahmet Yıldız, "Recep Peker", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*. (Ed. A. İnsel), İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 60.
18 Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar, Cilt: 1*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1973, s. 58.
19 Soyak, *a.g.e.*, s. 59.
20 Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, tarihsiz, s. 86.

Nitekim 1923-1938 yılları arasında Atatürk'ün yanında Çankaya'da kalan Falih Rıfkı Atay da faşizmin ve nasyonal-sosyalizmin otoriter mekanizmalarından etkilenmekle birlikte bu ideolojilerin "yeni insan" yaratma konusunda kitleleri mobilize etmek ve eğitmek için tek yol olabileceğini savunur. Atay, faşist rejimlerdeki lider kültünden etkilenmiş ve demokrasinin gerekli şartlarda vazgeçilebilir bir yönetim biçimi olduğunu ifade etmiştir.[21] Son tahlilde Atay'ın, ulusların kimi durumlarda diktatöre ihtiyaç duyabileceklerine olan inancı, uluslararası konjonktürde ön plana çıkan savaş tehdidiyle açıklanabilir.[22] Atatürk, 1935 Kurultayından önce İnönü ve Peker ile gerçekleştirdiği toplantıların ardından bahsi geçen taslakların sunulmasını engeller. Uluslararası arenada, teorik düzlemde ve pratik uygulamalarda rastlanan faşizm tartışmaları, Tek Parti Döneminin 1930'lu yıllarında da kendine yer bulmakla birlikte CHP'nin IV. Kurultayında partinin faşist ve totaliter olduğuna yönelik hükmün yanlışlığı üzerine konuşmalar yapıldığı da görülür.

1930'lu yıllarda tek parti yönetimi, dünya siyasetinde yaşanan krizden belirli kazanımlar elde etmek için çaba göstermiştir. Bu amaçla Nisan 1936'da Lozan Anlaşması'nı imzalayan devletlere bir nota göndererek Boğazların silahlardan arındırılmasını içeren yeni bir anlaşma yapılması talep edilir.[23] Bu talebin taraf devletlerce kabul edilmesi sonrasında aynı yılın Temmuz ayında İsviçre'nin Montreux kentinde imzalanan bir sözleşmeyle Türkiye, Boğazlardaki egemenlik hakları üzerinde önemli kazanımlar elde etmeyi başarmıştır. Sözleşmeyle Lozan'da kurulmuş olan Boğazlar Komisyonu kaldırılmış ve yetkileri Türk Hükümetine aktarılmıştır (madde 24). Sözleşmeyle barış zamanlarında farklı ülkelerin geçiş serbestisi ilke olarak kabul edilmiş, ancak savaş zamanı özellikle askerî amaçlı deniz araçları için belirli kısıtlamalar getirilebilmesi öngörülmüştür.

Başka bir kazanım ise Hatay'ın anavatana katılması açısından ciddi bir mesafe alınmasıdır. Fransa'nın 1936 yılında Suriye'ye bağımsızlık vereceğini açıklamasından sonra 1921 Ankara ve 1923 Lozan Anlaşmalarıyla Türkiye toprakları dışında kalan Hatay'ın durumu tartışmaya açılmıştır. Fransa'nın Hatay'ı Suriye'ye vereceğini açıklaması ciddi tepkilere neden olmuştur. Konunun Milletler Cemiyeti'ne taşınmasının ve bölgede Türklerin çoğunlukta olduğunun tespit edilmesinin ardından Fransa ve Türkiye, Hatay'ın Suriye'den farklı, bağımsız bir devlet olmasını kararlaştırmıştır. 1938'de bir Anayasa hazırlanmış ve yapılan seçim sonucu oluşan Meclis tarafından Hatay'ın bağımsız bir devlet olduğu ilan edilmiştir. Fransa ile Türkiye arasında Sancak'ın statüsü için yapılan anlaşma Meclis Genel Kurulunun 14 Haziran 1937 tarihli oturumunda müzakere ve kabul edilmiştir.[24] Hatay Meclisi, Türkiye'de TBMM'nin VI. Döneminin işbaşında olduğu 29 Haziran 1939'da Türkiye'yle birleşme kararı alacaktır. Ancak Hatay'ın Türkiye'yle bütünleşmesi açısından en kritik eşiğin V. Meclis Döneminde geçildiği açıktır.

21 Falih Rıfkı Atay, "Demokrasi Davaları", *Hakimiyeti Milliye*, 25 Şubat, No: 4525, s. 1.
22 Hande Özkan, "Falih Rıfkı Atay", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*. (Ed. A. İnsel), İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 66.
23 Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. (Çev. Y. Saner), 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 237.
24 *TBMM Genel Kurul Tutanakları,* 14/06/1937, s. 303.

2. İç Siyasal Gelişmeler

1935 seçimlerinden sonraki dönemin yakından incelenmesi, devlet ile CHP'nin özdeşliği açısından yeni bir aşamaya geçildiğini gösterir. Partinin 1935 Kurultayı'nda kürsüye çıkan Genel Sekreter Recep Peker, "Türkiye Cumhuriyeti bir parti devletidir" ifadesini kullanır. Buna karşılık kurultayda bir konuşma yapan Atatürk, parti ile ilgili konulardan değil, devlet işlerinden bahseder.[25] Buna rağmen kurultayda oluşturulan program partinin kendi iç işleyişinden çok devlet kurumlarının yapısını düzenleyici bir içerik taşır. Bu anlayış, kurultaydan yaklaşık bir ay sonra daha ileri bir aşamaya taşınacak; ancak ironik şekilde bu sürecin kaybedeni, söz konusu projenin en hararetli savunucusu, Genel Sekreter Peker olacaktır. Aynı zamanda Başvekilliği yürüten Parti Genel Başkanvekili İnönü bir açıklama yayınlayarak Peker'in görevden alındığını, bundan sonra Dâhiliye Vekili'nin aynı zamanda CHP Genel Sekreterliği'ni de yapacağını açıklamıştır. Ancak karar yalnızca bununla sınırlı değildir. Aynı kararda, bundan böyle valilerin CHP il başkanlığı görevini de üstlenecekleri bildirilmiştir. Böylece tüm il başkanlarının görevleri son bulmuş esas itibariyle kamu görevlisi olan valiler, partinin il başkanlığını da üstlenmiştir. Bu durum, tek parti yönetiminin terk edilerek demokrasiye geçilmesi amacının bulunmadığının en belirgin göstergesidir. Tam tersine Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasından sonra sistem tüm kurum ve düzenlemeleriyle tek parti iktidarının tahkim edilmesine yönelmiştir. Aşağıda detaylı şekilde değinileceği gibi bu durum, 1937 yılında yapılan Anayasa değişiklikleri paralelinde CHP'nin "altı ok"unun rejimin dayandığı esaslar haline getirilmesiyle en ileri safhasına erişmiştir.

V. Yasama Döneminde yaşanan en önemli olaylardan biri Dersim'de çıkan isyan ve bunun bastırılması sürecinde yaşananlardır. Esas olarak öteden beri devam eden sorunun çözümü için 1935'te bir kanun çıkarılarak Tunceli adında bir il kurulmuş ve Dersim bölgesi yeni kurulan Tunceli'ye bağlanmıştır. Ancak bölgede asayiş sorunlarının çözülememesi, alınan önlemlerin giderek sertleşmesini beraberinde getirir. Mecliste dış siyaset alanında yaşananlar konusunda milletvekillerini bilgilendiren Başvekil İnönü, konuşmasının sonunda "Dâhili siyasetimiz üzerinde tek mesele olarak eskiden Dersim dediğimiz Tunceli vilayeti hadiselerinin esasını ve bugünkü vaziyetini" bildireceğini söyler. Başvekil, devam eden olaylar nedeniyle son iki yıldır bölgede ciddi önlemler aldıklarının altını çizer. İnönü'ye göre bu önlemleri bölgede denetimlerini kaybetmek istemeyen aşiret reisleri hoş karşılamamıştır ve direniş nedeniyle askeri yöntemler kullanılacaktır.[26] Bunun ardından Dersim için hazırlanan "Islahat Programı" kabinede görüşüldükten sonra Mecliste onaylanır.

1937'nin sonlarında iç siyaset açısından oldukça önem taşıyan başka bir olay ise Başvekil İnönü'nün görevden alınmasıdır. Dönemin tanıklarına göre Atatürk ile İnönü arasında 17 Eylül 1937 gecesi şiddetli bir tartışma yaşanmış ve bunun sonunda Başvekil'in dinlenme amaçlı olarak bir buçuk ay izin aldığı açıklanmıştır. İnönü, bu tür izin durumlarında Başvekillik vekâletini rutin olarak hükümetteki kendisine en yakın isim olan

25 Mahmut Goloğlu, *Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s. 210.
26 *TBMM Genel Kurul Tutanakları*, 14/06/1937, s. 316.

Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Dr. Refik Saydam'a bırakmaktadır. Ancak bu kez, öteden beri anlaşmazlık içinde olduğu İktisat Vekili Celal Bayar, Başvekil vekili olarak atanmıştır.[27] 1 Kasım 1937'de yeni yasama döneminin açılışında konuşan Atatürk, konuşmasını büyük ölçüde ekonomik hedefler ve sorunlar üzerine kurmuştur. Bu durum, İktisat Vekili'nin yeni Başvekil olacağının işareti olarak algılanmıştır.[28] Nitekim aynı gün Malatya Milletvekili İsmet İnönü'nün görevinden istifa ettiği ve yerine İzmir Milletvekili Celal Bayar'ın atandığına dair Cumhurbaşkanlığı Tezkeresi Meclis Başkanı tarafından okunmuştur. Ardından yeni kabine de açıklanmıştır. Yeni kabinede Refik Saydam dışında İnönü Hükümetinin tüm üyeleri yerlerini korumuştur.

Bu dönemde iç siyaset açısından yaşanan en önemli gelişmeyse hiç kuşkusuz Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de ölümüdür. 1920'de Meclisin açılmasından sonra ülkeyi "tek adam" olarak yöneten ve 1923'ten sonra da Cumhurbaşkanlığını üstlenen Atatürk'ün ölümü, ciddi bir iktidar boşluğunun çıkması ihtimalini doğurmuştur. Atatürk'ten sonra Cumhurbaşkanlığı için adı geçen isimler, Başvekil Celal Bayar, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak, Meclis Başkanı Abdülhalik Renda ve önceki Başvekil İsmet İnönü'dür. Ancak Çakmak'ın tek amacının ölene dek ordunun başında kalmak olduğu bilinir. Bu nedenle Çakmak Cumhurbaşkanlığı için yürütülen gizli yarışa hiç girmez. Renda'nın siyasal gücü sınırlıdır ve dolayısıyla görevine devam etmesi kendisi açısından en gerçekçi durumdur. Nitekim her iki isim de İnönü'yü destekleyecek ve İnönü'nün Cumhurbaşkanlığının ilk döneminde mevcut pozisyonlarını koruyacaklardır. Geriye kalan iki isimden ise İnönü, hem oldukça uzun süreler Başvekillik yapması hem de ordunun içinden gelmesi açısından Bayar'a göre ciddi avantajlara sahiptir. Bütün bu sebeplerden dolayı kapalı kapılar ardında yürüyen süreç, fazla uzamadan İnönü lehine sonuçlanır. TBMM'de 11 Kasım 1938 günü yapılan oylamada İsmet İnönü 348 oyla cumhurbaşkanı seçilir. İnönü seçildikten sonra işbaşında olan Celal Bayar kabinesinin devamını ister. Ancak rekabet halinde olan iki isim de bunun geçici bir durum olacağının farkındadır. Nitekim kısa süre sonra Bayar, Başvekillik görevini bırakacaktır.

Cumhurbaşkanlığı seçiminden sonra CHP Kurultayı yeni genel başkanı seçmek için olağanüstü toplantıya çağırılır. İnönü, 26 Aralık 1938 günü toplanan Olağanüstü Kurultayda "değişmez genel başkan" seçilir[29] ve kendisine "Millî Şef" unvanı verilir. Aynı kurultayda Atatürk'ün ise "Ebedî Şef" unvanıyla anılması kararlaştırılır. Böylece tek parti yönetiminde yeni bir aşamaya girilmiştir. Sırada artık seçimlerin yenilenmesi kararının alınması vardır. 27 Ocak 1939 günü CHP grup yöneticilerinin verdiği önergeyi kabul eden Genel Kurul, seçimlerin yenilenmesi kararını almıştır. Aynı günlerde Başvekil Celal Bayar da istifa etmiş ve yerine Dr. Refik Saydam Hükümeti kurulmuştur. Böylece Atatürk ile başlayan TBMM'nin V. Dönemi, İsmet İnönü yönetimi altında son bulacaktır.

27 Goloğlu, *a.g.e.*, s. 277.
28 Goloğlu, *a.g.e.*, s. 297.
29 *Cumhuriyet Halk Partisi Nizamnamesi*. Ankara: Ulus Matbaası, 1939, s. 3.

II. TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ

Türkiye Büyük Millet Meclisinin 1935 yılında başlayan V. Dönemi, 1 Mart günü en yaşlı üye sıfatıyla Erzurum Milletvekili Necib Asım Yazıksız tarafından açılmıştır. Yemin töreninin tamamlanmasından ardından Meclis Başkanlığı seçimi yapılmış ve Çankırı Milletvekili Mustafa Abdülhalik Renda 377 oyla Meclis Başkanı seçilmiştir. Ardından Başkanlık Divanı için seçimlere geçilmiştir. Burada en dikkat çeken noktalardan biri Meclise ilk kez giren kadın milletvekillerinden Sabiha Gökçül'ün (Balıkesir) kâtip üye olarak seçilmesidir. Başkanlık Divanının da oluşmasının ardından Cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılmış ve Mustafa Kemal Atatürk 386 oy ve oy birliğiyle yeniden bu göreve seçilmiştir.[30] Atatürk, yeni hükümeti kurmakla Malatya Milletvekili İsmet İnönü'yü görevlendirmiş, yine aynı gün kabine açıklanmıştır. Buna göre kabine şu şekilde oluşmuştur:

Tablo 1: V. Yasama Dönemi Birinci Kabinesi

Başvekil	İsmet İnönü (Malatya)
Adliye Vekili	Şükrü Saraçoğlu (İzmir)
Millî Müdafaa Vekili	Kâzım Özalp (Balıkesir)
Dâhiliye Vekili	Şükrü Kaya (Muğla)
Hariciye Vekili	Dr. Tevfik Rüştü Aras (İzmir)
Maliye Vekili	Fuad Ağralı (Elaziz)
Maarif Vekili	Abidin Özmen (Aydın)
Nafia Vekili	Ali Çetin Kaya (Afyon)
İktisat Vekili	Celâl Bayar (İzmir)
Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili	Dr. Refik Saydam (İstanbul)
Gümrük ve İnhisar Vekili	Ali Rana Tarhan (İstanbul)
Ziraat Vekili	Muhlis Erkmen (Kütahya)

V. Yasama Döneminde dört farklı hükümet kurulmuştur. Seçimlerin ardından belirlenen hükümet, özellikle 1937 yılının ikinci yarısında iyiden iyiye belirginleşmeye başlayan İnönü ve Atatürk arasındaki görüş ayrılıkları sebebiyle yerini Celal Bayar hükümetlerine bırakmıştır.[31] Atatürk ile İnönü arasındaki anlaşmazlıklar üç farklı alanda ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi, Cumhurbaşkanı sıfatıyla Atatürk'ün İnönü başkanlığındaki hükümete dışarıdan müdahaleleridir. İkincisi, Hatay konusunda İnönü'nün zaman istemesi, Atatürk'ün konunun bir an önce çözülmesini talep etmesidir. Göze çarpan üçüncü ve son anlaşmazlık konusu ise ekonomi konusunda İnönü ve Atatürk arasında belirginleşen fikir ayrılığıdır. Bu süreçte İnönü, sert tedbirlerle devletçiliğin uygulanmasını isterken Atatürk daha çok Celal Bayar'ın ılımlı devletçilik politikalarının taraftarı olmuştur.[32]

30 *TBMM Genel Kurul Tutanakları*, 01/03/1935, s. 3-4.
31 Cemil Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996, s. 47.
32 Cemil Koçak, "Siyasal Tarih (1923-1950)", *Türkiye Tarihi*. (Ed. S. Akşin), İstanbul: Cem Yayınevi, 2000, s. 157.

Atatürk ile arasında derinleşen görüş ayrılıklarından dolayı İnönü 25 Ekim 1937'de istifasını açıklamıştır. Bunun üzerine Atatürk aynı gün hükümet kurma görevini Bayar'a vermiştir. *Birinci Celal Bayar Hükümeti*'nin üyeleri İnönü Hükümetiyle Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekilliği haricinde örtüşmektedir. Bayar'ın Başvekil olduğu süreçte İktisat Vekili, Şakir Kesebir olurken bir önceki hükümette Ziraat Vekili olan Kesebir, bu görevini de yeni dönemde vekâleten yürütmeye devam etmiştir. İki hükümet arasında tek değişen bakanlık olarak dikkat çeken Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili ise Hulusi Alataş olmuştur. Bu durum, Başvekillik makamının değişmesi ile kabinede köklü revizyonlara gidilmesi arasında önemli bir fark olduğunu ve Atatürk'ün tercihlerinin bu konuda belirleyici bir rol oynadığını gösterir.

Atatürk'ün vefatı sonrası Cumhurbaşkanı seçilen İnönü'ye, hükümetin istifasını sunan Bayar, yine aynı gün yeni hükümeti kurma görevini üstlenmiştir. *İkinci Celal Bayar Hükümeti*'nin aşağıda belirtilen üyeleri, 342 kişinin katıldığı Meclis oturumunda oy birliğiyle güven alarak Cumhurbaşkanına sunulmuştur. Oylamanın ardından kürsüye çıkan Başvekil Bayar, hükümet üyeleri adına teşekkür etmiş ve Cumhurbaşkanı İnönü tarafından onaylanan kabine görevine başlamıştır.

Tablo 2: V. Yasama Dönemi, İkinci Celal Bayar Hükümeti

Adliye Vekili	Hilmi Uran (İzmir)
Millî Müdafaa Vekili	Kâzım Özalp (Balıkesir)
Dâhiliye Vekili	Dr.Refik Saydam (İstanbul)
Hariciye Vekili	Şükrü Saraçoğlu (İzmir)
Maliye Vekili	Fuad Ağralı (Elaziz)
Maarif Vekili	Saffet Ankan (Erzincan)
Nafia Vekili	Ali Çetin Kaya (Afyon)
İktisat Vekili	Şakir Kesebir (Tekirdağ)
Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili	Hulusi Alataş (Aydın)
Gümrük ve İnhisar Vekili	Ali Rana Tarhan (İstanbul)
Ziraat Vekili (vekâleten)	Faik Kurdoğlu (Manisa)

14 ay devam eden *İkinci Celal Bayar Hükümeti*, izlenen politikalar konusunda Cumhurbaşkanı İnönü ile görüş ayrılığına düşünce Bayar 25 Ocak 1939'da başvekillikten istifa etmek zorunda kalmıştır. İstifayı kabul eden İnönü, yeni kabineyi kurmak üzere Refik Saydam'ı görevlendirmiştir. Böylelikle V. Yasama Dönemindeki dördüncü kabinenin kurulma süreci de başlamıştır. Saydam başkanlığında kurulan yeni kabine, *Birinci Celal Bayar Hükümeti*'nde de olduğu gibi, büyük değişiklikler yaşanmadan oluşturulmuştur. Yeni kabinede Saydam yerine Dâhiliye Vekilliğini Faik Öztırak yürütürken değişen tek üye Ziraat Vekilliğini üstlenen Muhlis Erkmen olarak dikkat çekmektedir. Bu durum, Atatürk Dönemi kabinelerinde olduğu gibi, başvekil değişse de vekiller düzeyinde devamlılık içeren kabine oluşturma geleneğinin İnönü Döneminde de devam ettiğini gösterir.

Türkiye Büyük Millet Meclisinin 1935 yılında başlayan V. Dönemi, bir önceki dönemle benzer nitelikler taşımaktadır. V. Dönem, tek parti yönetiminin gittikçe pekiştiğini gösterir. Bu nedenle Meclis çalışmalarının sönük bir şekilde geçtiğini ifade etmek mümkün görünmektedir. Meclisin bu döneminde, tek parti yönetiminin en belirgin özelliklerinden biri olan kararların oy birliği ile alınmasına yönelik anlayış geçerliliğini korumuştur. Kanun tasarıları, gündemdeki konular ve hatta anayasa değişikliği tartışmaları dahi büyük oranda CHP Meclis Grubunda gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Meclis içerisinde, ne CHP ne de bağımsız milletvekilleri arasında ortaya çıkan kuvvetli muhalif bir tutuma ve/veya siyasal tartışmaya rastlanmamıştır. Dönemdeki en önemli tartışma, 5 Şubat 1937 tarihli TBMM toplantısında, CHP'nin altı ilkesinin Anayasa'ya girmesi tartışmalarının yapıldığı toplantıda gerçekleşmiştir.[33]

A. MECLİS ARİTMETİĞİ

V. Yasama Dönemi, 1935 seçimlerinin ardından 57 ilden 399 milletvekilinin seçilmesiyle başlamıştır. Dönem içinde 36 milletvekili vefat etmiş, 10 milletvekili ise umumi müfettişlik, valilik ve diplomatik görevlerle vekillikten ayrılmıştır. İstifa ederek görevlerinden ayrılan milletvekillerinin yerleri, İzmir'den seçilen ancak Londra Büyükelçiliğine tayin edilmesi sebebiyle istifa eden Tevfik Rüştü Aras'ın yeri hariç, ara seçimlerde 45 yeni isimle doldurulmuştur. Bu ara seçimler, bazı ilginç isimleri Meclise taşıması bağlamında önem taşır. Özellikle Atatürk'ün vefatının ardından İstanbul'dan seçilen eski TpCF Başkanı Kazım Karabekir ve Bolu'dan seçilen eski SCF Başkanı Ali Fethi Okyar bu bağlamda dikkate değerdir. Böylece İnönü, Atatürk Dönemindeki iki muhalif parti başkanını Meclise alarak eski muhaliflerle birlikte çalışma isteğini göstermiş oluyordu.[34] Ara seçimlerle birlikte V. Dönemde toplam 444 milletvekili Meclis çatısı altında görev yapmıştır. V. Dönemde Meclise en fazla temsilci gönderen il İstanbul'dur (17). İstanbul'un ardından en fazla temsilciye sahip il Konya (15) olurken 10'dan fazla milletvekiliyle temsil edilen iller Ankara (13), İzmir (13), Balıkesir (12), Manisa (11), Bursa (11), Sivas (10) ve Erzurum (10) olmuştur. En az milletvekiliyle (3) temsil edilen iller ise Van, Bayazıd, Bilecik, Burdur ve Kırklareli'dir.[35]

V. Yasama Döneminde görev alan milletvekillerinden 170'i ilk kez Meclise seçilmişken diğerleri önceki dönemlerde milletvekilliği yapmıştır. IV. Yasama Döneminden 274 vekil yeni dönemde görevine devam etmiş, I. Dönemden itibaren milletvekilliği görevinde bulunan vekil sayısı ise 27 olmuştur. Bu bağlamda V. Dönemde Meclise seçilen milletvekillerinin tek parti yönetiminde seçilme sürekliliğinin dikkat çekici bir boyut kazandığını ifade etmek mümkün görünmektedir.[36] Buna ek olarak 1935 seçimleri, kadınların seçme ve seçilme haklarını kullandıkları ilk seçim olması hasebiyle Türk siyasal hayatında önemli bir dönüm noktasını işaret etmektedir. Bu seçimde, 1931 seçimlerinde de uygulanan müstakil vekillik pratiği devam ettirilmiştir. 1935 seçimlerinin dikkat çeken bir diğer özelliği ise cumhuriyet tarihinde ilk defa azınlıkların da milletvekili seçilmesidir.

33 Uyar, *a.g.e.*, s. 135.
34 Demirel, *a.g.e.*, s. 195-196.
35 Güneş, *a.g.e.*, s. 22-37.
36 Demirel, *a.g.e.*, s. 200.

Milletvekillerinin Demografik Özellikleri

1935 seçimleriyle birlikte oluşan meclisin yaş ortalaması 51,8'dir. Bu ortalamanın kendinden önceki dönemlerde sırasıyla 43,3, 43,9, 46,3 ve 48,8 olarak seyrettiği göz önünde bulundurulursa 1935 seçimleriyle birlikte oluşan Mecliste yaş ortalamasının yükseldiği ortaya çıkmaktadır. Meclisin eğitim düzeyi ise yüksek bir görünüm arz etmektedir. Lise veya daha düşük eğitimlilerin Meclise oranı % 20,7 iken yüksek okul mezunlarının oranı % 47,7, askeri okul çıkışlıların oranı % 25,5 olmuştur. Milletvekillerinin meslekleri incelendiğinde ise en ağırlıklı grubun askerlerden oluştuğu görülmektedir. Meclis, % 19,4 oranında askeri kökenli üyelerden oluşmakla birlikte onları, % 14,9 ile çiftçi-tüccarlar ve % 12,8 ile eğitimciler izlemektedir.[37]

B. MECLİS FAALİYETLERİ

1935 seçimlerinden kısa bir süre sonra, CHF'nin CHP ismini benimsediği IV. Kurultayı, 384 milletvekili ve 160 il temsilcisinden oluşan delegeleriyle 9-16 Mayıs tarihleri arasında toplanmıştır. Partinin yeni programının ve tüzüğünün kabul edildiği kurultay, öncekilerden önemli farklılıkları bünyesinde barındırmakla birlikte Meclisin faaliyetlerini de doğrudan etkilemesi hasebiyle dikkat çekicidir. 1935 yılında düzenlenen kurultayın en belirgin özelliği, CHP'nin devlet ile arasında daha sıkı bir iş birliği içerisinde olacağını ilan etmesi ve Parti'yi "devlet partisi" olarak nitelendirmesidir. Parti programının giriş kısmında "Partinin güttüğü bütün esaslar Kemalizm prensipleridir" ifadesi bulunurken III. Kurultay'da partinin nitelikleri olan altı ilke IV. Kurultay'da devletin nitelikleri olarak sayılmıştır.[38] Ahmet Demirel'in de ifade ettiği üzere, böylelikle Kemalizm, resmi olarak ilk defa tanımlanmış oluyordu.[39]

CHP'nin IV. Kurultayı'nda, 1931'de CHP programına giren ilkeler daha geniş olarak ele alınmış ve liberalizme karşı devletçiliği vurgulayarak parti-devlet özdeşliğinin CHP programına girmesi sağlanmıştır. Recep Peker bu durumu, kurultaydaki konuşmasında şu şekilde ifade eder: "…yeni programın göze çarpan ve kendini duyuran başlıca farikası yeni Türkiye'de zaten baştan beri devletle bir ve beraber çalışan Cumhuriyet Halk Partisi varlığının, devlet varlığı ile birbirlerine daha sıkı bir surette yaklaşmasıdır."[40] Partinin Yeni Tüzüğü'nün 95. maddesi, parti-devlet özdeşliğini tanımlar niteliktedir: "Parti kendi bağrından doğan Hükümet teşkilâtı ile kendi teşkilâtını birbirini tamamlayan bir birlik tanır. Parti teşkilâtının kendi hükümetinin her yönüyle muvaffak olması için bütün kuvvetiyle çalışması esastır." Kurultayda parti ile devletin özdeşliği kabul edilmiş ve CHP Genel Sekreterinin Dâhiliye Vekaleti görevine, partinin il örgütlerindeki başkanların ise illerine vali olarak atanmasına karar verilmiştir.[41] Bu uygulama 7 Haziran 1939 tarihine kadar devam etmiştir.

Kabul edilen yeni tüzüğün, parti yönetiminde de önemli değişikliklere yol açtığı görülür. Buna göre Parti Genel Başkanı, Genel Başkan Vekili ve Genel Sekreterden oluşan

37 Demirel, *a.g.e.*, s. 202-205.
38 Tuncay Dursun, *Tek Parti Dönemi CHP Kurultayları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 68.
39 Demirel, *a.g.e.*, s. 209.
40 *CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası*. Ankara: Ulus Basımevi, 9-16 Mayıs 1935, s. 45.
41 Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. 13 Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014, s. 82.

üç kişilik bir Genel Başkanlık Kurulu (Genbaşkur) oluşturulmuştur. Bu kurulun, partinin en yüksek kurulu olması ve partinin milletvekili adaylarını saptaması; buna ek olarak Parti Genel Sekreterinin, Genel Yönetim Kurulu üyeleri arasından seçilmesi kararlaştırılmıştır.[42] Kurultayda oluşturulan programın ise partinin kendi iç işleyişinden ziyade devlet kurumlarının yapısını düzenleyici bir içerik taşıdığı belirtilmelidir. Bu anlayış, kurultaydan yaklaşık bir ay sonra daha ileri bir aşamaya taşınacak, ancak ironik şekilde bu sürecin kaybedeni söz konusu projenin en hararetli savunucusu Genel Sekreter Peker olacaktır. Nitekim Peker, 15 Haziran 1936 tarihinde Genel Sekreterlik görevinden Atatürk tarafından affedildiğini CHP örgütüne bildirir. 18 Haziran günü ise Başvekil İnönü, parti örgütüne ve valilere gönderdiği "beyanname"de, CHP'nin siyasal ve toplumsal hedeflerini kolaylaştırmak ve politikaların daha hızlı bir şekilde sonuca erişmesi için parti faaliyeti ile hükümet idaresi arasında daha sıkı bir yakınlığın temin edilmesine karar verildiğini ilan eder.

Bu dönemde parti-devlet özdeşliği CHP programında yer alan altı ilkenin 5 Şubat 1937 tarihinde Anayasa'ya girmesiyle doruk noktasına ulaşır.[43] 1935 yılındaki kurultayda netleşmeye başlayan parti-devlet özdeşliği, iki yıllık süre zarfında tamamlanmış, parti yönetimi ile idarî organların birleştirilmesi ve parti ilkelerinin -Cumhuriyetçilik, Halkçılık, Laiklik, Milliyetçilik, Devletçilik, İnkılapçılık- Anayasa'ya girişiyle birlikte Türkiye'de tek parti yönetimi çok farklı bir noktaya doğru evrilmiştir.[44] 3115 sayılı Kanun'la yapılan değişiklikten sonra Anayasa'nın 2. maddesi "Türkiye Devleti; Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve İnkılapçı'dır" şeklinde düzenlenmiştir. CHP'nin programında yer alan altı ilkenin 1937 yılında gerçekleşen Anayasa değişikliği ile anayasal ilkeler haline gelmesi, kurulan yeni devlet düzeninin "partisiz bir cumhuriyet" olarak nitelendirilmesini olanaklı hale getirmesi hasebiyle dikkat çekicidir. Başvekil İnönü, TBMM'de yaptığı konuşmasında bu yeni durumu şu şekilde açıklamaktadır: "Cumhuriyet Halk Partisi bugün artık hükümetten ayrı bir politik örgüt olmaktan çıkmıştır."[45]

Parti-devlet özdeşliğinin sağlanmasının yanı sıra, bu dönem, devletçi mali politikaların, millî bilincin geliştirilmesine dönük çabaların ve eğitim politikalarının yanında Hatay sorunu ve Boğazlar Sözleşmesi gibi uluslararası sorunlarda mesafe katedilen bir dönem olmuştur. Aşağıda bu konularda TBMM'de yapılan tartışmalar ve yasama faaliyetleri özetlenmiştir.

1. "Altı Ok"un Anayasa'ya Girmesi

CHP, kuruluşundan itibaren çeşitli tüzük ve program değişiklikleri yaparak 1935 Kurultayında benimsediği yeni programla "altı ok"u Kemalizm perspektifiyle olgunlaştırmıştır. Bu süreçte 1923 Tüzüğü'nde yer alan milliyetçilik ve halkçılık ilkelerine, 1927'de cumhuriyetçilik ve laiklik eklenmiş ve nihayet 1931'deki programla devletçilik ve

42 Demirel, *a.g.e.*, s. 209.
43 Hamit Emrah Beriş, *Tek Parti Döneminde Devletçilik: Türkiye'de Otoritarizmin Siyasal ve Ekonomik Temelleri.* İstanbul: Tezkire Yayınları, 2015, s. 85.
44 Hikmet Bila, *CHP Tarihi (1919-1999).* İstanbul: Doğan Yayıncılık, 1999, s. 71.
45 Gologlu, *a.g.e.*, s. 220.

inkılapçılık ilkeleriyle birlikte altı ok tamamlanmıştır. 1937 yılındaki Anayasa değişiklikleri arasında en dikkat çekici olan, 2. maddede gerçekleşen değişikliktir. Daha önce 1928'de değiştirilip "Türkiye Devleti'nin resmi dili Türkçedir, başkent Ankara şehridir" biçimini alan söz konusu maddenin başına, bu kez, "Türkiye Devleti, cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçıdır" cümlesi eklenmiştir.[46]

Anayasa değişikliği tasarısı 5 Şubat 1937'de TBMM Genel Kuruluna getirilmiş ve görüşmeler başlamıştır. Burada dikkate değer olan, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın ilk sözü alarak 153 milletvekili ile hazırladıkları taslağın İnönü'nün dahili olmadan tartışmaya açtıklarını belirttiği konuşmadır: "Sayın arkadaşlar; başta Cumhuriyet Halk Partisi'nin Umumî Reis Vekili Büyük Başvekil İsmet İnönü olduğu halde partinin mebuslarından 153 arkadaşın imzası ile hazırlanan Teşkilât-ı Esasiye Kanunu tadilleri huzurunuza sunulmuş bulunuyor."[47] Görüşmelerin ardından tasarı kabul edilirken Anayasa'da 2. maddeye ek olarak Anayasa'nın 44, 47, 48, 49, 50, 61, 74 ve 75. maddelerinde de değişiklik yapılmıştır.[48] CHP programındaki değişikliklere paralel olarak siyasi müsteşarlık makamının kurulması için yapılan bu değişikliklerle müsteşarlıklar, ilerde vekil olabilecek kişilerin yetiştirilmesi ve vekillerin herhangi bir nedenle görevlerinde bulunamadığı sürelerde onlara vekâlet edilmesini düzenliyordu. Bu bağlamda siyasi müsteşarlar;

> "Başvekilin önerisi, Cumhurbaşkanının onayı ile Büyük Millet Meclisi üyeleri arasından seçilerek atanacaktı. Siyasi Müsteşarlar vekillerin görev, izinli ve herhangi bir nedenle geçici bir süre görevlerinden uzak kalması halinde ona vekâlet edebilecekti. Siyasî Müsteşarlar Divan-ı Ali'de yargılanacak, haklarında cezai takibat yapılır ise görevlerinden alınacaktı."[49]

Değişiklik yapılan maddeler uyarınca 23 Mart 1937'de Başvekil İsmet İnönü'nün teklifi ve Cumhurbaşkanı Atatürk'ün onayı ile Adliye Vekâleti Siyasi Müsteşarlığına, Salah Yargı (Kocaeli); Millî Müdafaa Vekâleti Siyasi Müsteşarlığına, Necip Ali Küçüka (Denizli); Dâhiliye Vekâleti Siyasi Müsteşarlığına, Abdülmuttalip Öker (Malatya); Maarif Vekâleti Siyasi Müsteşarlığına, Nafi Atuf Kansu (Erzurum); Ziraat Vekâleti Siyasi Müsteşarlığına, Rıza Erten (Mardin); İktisat Vekâleti Siyasi Müsteşarlığına, Ali Rıza Türel (Konya); Nafıa Vekâleti Siyasi Müsteşarlığına, Sırrı Day (Trabzon); Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti Siyasi Müsteşarlığına, Dr. Hulusi Alataş (Aydın) atanmıştır. Ancak bahsi geçen maddelerdeki değişikliklerle birlikte "hükümet ile Meclis arasındaki bağı güçlendirme" amacıyla kurulan siyasi müsteşarlıklardan beklenen fayda sağlanamadığı gerekçesiyle müsteşarlıklar, 24 Kasım 1937'de Celal Bayar Hükümeti görevde olduğu sırada kaldırılmıştır.[50]

46 Demirel, *a.g.e.*, s. 213-214.
47 *TBMM Genel Kurul Tutanakları*, 05/02/1937, s. 61.
48 Suna Kili ve Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*. 3. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 127-144.
49 Güneş, *a.g.e.*, s. 334.
50 Güneş, *a.g.e.*, s. 337-338.

Anayasa'da bahsi geçen değişikliklerden özellikle 2. madde, CHP'nin ilkelerini anayasal hüküm haline getirmesi hasebiyle dikkat çekicidir. 1930'lu yılların başında bürokrasi üzerindeki başarısız denetim politikaları 1937'deki parti-devlet özdeşliğini de beraberinde getiriyordu.[51] Bu beraberlik partinin devleti denetlemesi veya hâkim olması anlamına değil, tam tersine devletin partiye hâkim olması anlamına gelecektir.[52] Böylelikle parti-devlet özdeşliği gerçekleşirken Güneş'in ifade ettiği üzere; "Devlet partileşmiş, parti devletin içine alınmıştır."[53] Daha önce de belirtildiği üzere V. Dönem, "altı ok"un anayasal hüküm haline geldiği ve bu bağlamda parti-devlet özdeşliğinin resmi olarak ilan edildiği bir süreci kapsar. Bu dönemde Meclis faaliyetlerinin, daha çok CHP içerisinde belirlendiği ve izlenecek politikalar konusundaki tartışmaların Meclis Genel Kuruluna genel olarak yansımadığı tekrar vurgulanmalıdır.

2. Millî Bilinci Geliştirme Politikaları

1930'lu yıllarda milliyetçiliğin öne çıktığı uluslararası konjonktür ve ulus-devlet oluşturma projesinin bir gereği olarak tek parti yönetiminin millî bilinci geliştirmek için birtakım politikalar geliştirmeye çalıştığı görülür. 1935 yılında Dâhiliye Vekaletinin "Ulusal Bayram ve Genel Tatiller" hakkındaki kanun tasarısı, bunlardan biridir. Tasarının gerekçesi, 29 Ekim'in ulusal gün olarak ilan edilmesidir. Nitekim tasarıda, "Türk Milleti'nin benliğine o gün kavuştuğu, Türkiye'nin ilerleme ve yükselme devrinin o gün başladığı" belirtiliyordu.[54] Tasarıda 30 Ağustos, 1 Ocak, 23 Nisan ile 1 Mayıs günlerinin ve Türk toplum yapısında önemli yerleri olan dini bayramlardan Ramazan Bayramının üç, Kurban Bayramının dört gün tatil olması talep ediliyordu. Tüm bunlara ek olarak, pazar gününün de tatil günü olarak kabul edilmesi isteniyordu.[55]

Tasarı, 27 Mayıs günü TBMM'de olumlu bir havanın hâkim olduğu toplantıda kabul edilir. Meclisteki konuşmasında Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, bu Kanun aracılığıyla Türkiye'nin dünyaya entegrasyonu konusunda bir adım daha attığını belirterek teşekkür eder. V. Yasama Dönemi, 13 Haziran 1938'de, bayram ve tatil günlerine yönelik Kanun'da bir değişiklik yaparak 19 Mayıs gününün de Gençlik ve Spor Bayramı olarak kutlanmasına karar verir.[56]

Millî bilinci geliştirmeye yönelik politikalardan bir diğeri "Türk Bayrağı Kanunu'nun çıkarılması olmuştur. Türk ulusu, tarihinin çeşitli evrelerinde birbirinden farklı bayraklar kullanmıştı. 22 Ekim 1925'te "Türk Bayrağı" yönetmeliği hazırlanmış ve fakat istenilen sonuca ulaşılamamıştı. Bu bağlamda V. Yasama Dönemine kadar bayrağın rengi, şekli ve kumaşı konusunda bir fikir birliğinden söz etmenin mümkün olmadığı da görülür. Buradan

51 Çağatay Okutan ve Yusuf Tekin, *Türk Siyasal Hayatı*. 2. Baskı, Ankara: Orion Kitabevi, 2012, s. 102.
52 Murat Yılmaz, *Tek Parti Döneminde Müstakil Mebuslar ve CHP Müstakil Grubu (1931-1946)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2002, s. 374.
53 Güneş, *a.g.e.*, s. 369.
54 *TBMM Genel Kurul Tutanakları*, 27/05/1935, s. 13.
55 Güneş, *a.g.e.*, s. 436.
56 Demirel, *a.g.e.*, s. 215.

hareket eden Hükümet, Millî Müdafaa Vekaletinden bayrak kumaşının cinsini, ölçüsünü ve rengini belirlemek üzere bir kanun tasarısı hazırlamasını talep eder. 29 Mayıs 1936'da kabul edilen tasarı, 5 Haziran'da Resmî Gazete'de yayımlanarak kanunlaşır.[57] Buna göre Türk Bayrağı, Kanun'da gösterilen örnekteki şekil ve ölçülerde[58]; "al zemin üzerine beyaz ay-yıldız konarak, şartil yerli şaliden yapılır" (madde 1).

3. Eğitim Politikaları

Tek parti yönetiminin kendi ilkelerine uygun idarecilerin yetiştirilmesi konusuna V. Yasama Döneminde büyük önem verdiği görülür. Dönemde Türkiye'nin yönetiminde önemli bir işlevi bulunan Mülkiye Mektebinin Ankara'ya taşınması konusunda bir kanun tasarısı hazırlanır. Öğrenci sayısı bakımından kapasitesi yetersiz bulunan Mülkiye Mektebinin kapasitesini artırmak için Maliye Vekaleti, bir kanun tasarısı hazırlar. Bakanlar Kurulunun 22 Nisan 1935 tarihli toplantısında görüşülen tasarı, 10 Haziran'da Mecliste oy birliğiyle kabul edilir. Kanun'a göre, Mülkiye Mektebinin ismi "Siyasal Bilgiler Yüksek Okulu" olarak değiştirilerek okul, Ankara'ya taşınır ve kapasitesi 420 olarak belirlenir. Dönemde tek parti yönetiminin başkent Ankara'yı siyasal yaşamın yanında eğitim ve kültürün de odak noktası konumuna getirmek için Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin kurulmasına yönelik politikalar belirlediği görülür. 11 Mart 1935'te Atatürk, Maarif Vekili Abidin Özmen'e Fakültenin kurulması emrini verir. Özmen tarafından hazırlanan tasarı, 20 Mayıs'ta kabinede görüşülür ve 23 Mayıs'ta Meclis gündemine alınır. 14 Haziran'da tartışılmadan ve oy birliğiyle kabul edilerek kanunlaşan tasarının akabinde Fakülte, 9 Ocak 1936'da Atatürk'ün de katıldığı törenle açılmıştır.[59]

V. Yasama Döneminde eğitim alanında yaşanan gelişmelerden bir diğeri, Ankara'da ikinci bir tıp fakültesinin açılmasıdır. Ülkedeki doktor yetersizliği sebebiyle hizmet kalitesinin düştüğünü gören Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti bu konudaki görüşlerini ifade eden bir kanun tasarısı hazırlamış ve tasarı, 3 Mayıs 1937'de kabinede görüşülerek Meclise gönderilmiştir. Meclisin 2 Haziran'daki toplantı gündemine alınan tasarı, oy birliğiyle aynı gün kabul edilmiştir.[60]

4. Ekonomi Politikaları

TBMM'nin V. Yasama Dönemindeki faaliyetlerinin önemli bir kısmı, 1929 yılında Dünya Ekonomik Buhranı ile öne çıkan devletçilik politikalarıyla yakından ilişkilidir. Bu bağlamda özellikle devlet destekli bankaların desteklenmesi ve bankacılık hizmetlerinin hızlanması dikkat çeker. Bu çerçevede "Bankalar Kanunu" hazırlıklarına başlayan İktisat Vekaleti, uzun bir çalışmanın ardından hazırlanan tasarıyı 25 Ocak 1936'da kabineye sunmuş ve tasarı 3 Şubat'ta Meclise gönderilmiştir. Yeni kurulacak bankaların bağlı olacağı

57 Güneş, *a.g.e.*, s. 440.
58 *Resmî Gazete*, 05.06.1936. https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3322.pdf
59 Güneş, *a.g.e.*, s. 423-424.
60 *TBMM Genel Kurul Tutanakları*, 02/06/1937.

69 maddeden oluşan Bankalar Kanunu, maddeler hakkında herhangi bir görüş bildiren milletvekili olmaksızın 1 Haziran 1936 tarihinde kabul edilmiştir.[61]

1930'lu yıllarda dikkat çeken bir diğer ekonomi politikası Etibank ile Sümerbank'ın kuruluşlarıdır. İktisat Vekaletine bağlı Maden Tetkik Arama Enstitüsü'nü (MTA) finanse etmek adına kurulmasına karar verilen Etibank, İktisat Vekaletince hazırlanan ve 20 maddeden oluşan tasarının, Meclisin 14 Haziran 1935'teki toplantısında kanunlaşmasıyla kurulmuştur. Bankacılığa yönelik bir diğer politika Denizbank'ın kuruluşudur. Deniz filosuna duyulan ihtiyaç hasebiyle İktisat Vekilliğince hazırlanan kanun tasarısı, kabinenin 11 Mayıs 1937 tarihindeki toplantısında görüşülerek Meclise gönderilir. 26 maddeden oluşan tasarı, 27 Aralık'taki Meclis toplantısında oy birliğiyle kanunlaşmış; Denizyolları ve Akay İşletmeleri ile Fabrika ve Havuzlar İdaresi, İstanbul, İzmir ve Trabzon Liman İşletme İdareleri Denizbank'a bağlanmıştır.[62]

5. Hatay Sorunu

TBMM'nin V. Yasama Döneminde üzerinde durulan önemli konulardan biri de sancak sorunu olarak bilinen Hatay sorunudur. Fransa'da 1936 yılında yapılan seçimler sol partilerden oluşan Halk Cephesi'nin zaferiyle sonuçlanırken bu süreç, Hatay sorununu da doğrudan etkiler. Nitekim Leon Blum başkanlığında kurulan Fransız Hükümeti, manda yönetimlerinden vazgeçeceklerini açıklayarak Suriye ve Lübnan'a bağımsızlık verilmesinin önünü açar. 9 Eylül 1936'da Suriye heyeti ile Fransa Dışişleri Bakanı arasında imzalanan anlaşma ile Fransa, Suriye üzerindeki inisiyatiflerini Suriye Hükümetine devreder. Burada dikkate değer nokta, Hatay'a ilişkin bir hükmün anlaşmada geçmemesidir. Anlaşma, Hatay'ın Suriye'ye devredildiğini dolaylı olarak kabul etme anlamı taşıdığı için Türkiye bu kararı tanımamıştır. Türkiye, Suriye ile Lübnan'a tanınan statünün Hatay'a da tanınmasına yönelik bir talepte bulunarak Hatay'ın anavatana katılmasının önünü açmayı hedeflemiştir.[63]

Dönemin hükümeti, 9 Ekim günü Fransa Hükümetine nota vererek Hatay'a da bağımsızlık verilmesini isteyecekti. Atatürk, 1 Kasım'daki V. Dönem ikinci toplanma yılını açarken "Milletimizi gece gündüz meşgul eden başlıca büyük bir mesele, hakiki sahibi öz Türk olan İskenderun-Antakya ve havalisinin mukadderatıdır. Bunun üzerinde ciddiyetle ve katiyetle durmaya mecburuz" diyerek konunun önemini Meclisin dikkatine sunar.[64] Dönemin hükümeti, Hatay sorununu, 27 Kasım günü Meclis gündemine getirerek izlenecek politikaları tartışmaya açar. Meclis oturumlarında Hatay sorunuyla ilgili olarak Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras ile birlikte İbrahim Demir Alay, Rasih Kaplan, Refik İnce, Hakkı Kılıç, Remzi Güneş, Berç Türker, Aka Gündüz, Mehmed Somer, İbrahim Mete ve Yusuf Kemal Tengirşenk söz alarak Fransa'ya karşı belirlenecek politikalarda hükümetin arkasında oldukları minvalinde beyanlarda bulunur.[65]

61 *TBMM Genel Kurul Tutanakları*, 01/06/1936.
62 Güneş, *a.g.e.*, s. 478.
63 Güneş, *a.g.e.*, s. 549.
64 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri Cilt I.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997, s. 410.
65 *TBMM Genel Kurul Tutanakları*, 27/11/1936.

Fransa Hükümeti, 30 Kasım günü Hatay sorununun Milletler Cemiyeti'nde çözüme kavuşturulmasını talep ederken İnönü Hükümeti, 4 Aralık günü Fransa'nın bu talebine olumlu karşılık verir. Milletler Cemiyeti Konseyi'nin toplandığı 14 Aralık günü ise Fransa Dışişleri Müsteşarı Vienot, bir bildiri yayınlayacak ve Hatay sorununun tarafları olarak Fransa ile Türkiye gösterilmesine rağmen söz konusu sorunun taraflarının Türkiye ile Cenevre olduğunu belirtecekti. Ocak ayında Hatay sorunu ile ilgili çalışmalar yürüten Milletler Cemiyeti'nin rapor görüşmeleri devam ederken Atatürk'ün Konya gezisi esnasında Eskişehir'de 6 Ocak'ta düzenlediği toplantı, sorunun çözümü konusunda son derece etkili olması hasebiyle dikkat çekicidir. Eskişehir'de dönemin Başvekili İnönü, Hariciye Vekili Aras, Dâhiliye Vekili Saraçoğlu ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa ile Atatürk arasında düzenlenen toplantı, uluslararası basında Türkiye'nin askeri harekâta başlamak üzere olduğu şeklinde yorumlanarak Hatay sorununun çözümünde son derece etkili olmuştur. Nihayetinde 27 Ocak 1937'de Milletler Cemiyeti Konseyi'nin 6 maddelik raporuyla "Sancak başlı başına bir mevcudiyet" konumuna gelmiş ve resmi dili Türkçe olmuştur. Hatay'ın yeni statüsü gereğince Anayasasının ve Meclisinin belirlenmesine yönelik çalışmalar 1938 yılına kadar sürmekle birlikte bu süreçte yaşanan iç güvenlik problemleri nedeniyle 3 Temmuz 1938'de Türk Ordusu Hatay'a girmek zorunda kalır. Alınan önlemlerin ardından gerçekleşen seçimler akabinde 2 Eylül'de en yaşlı milletvekili sıfatıyla Ahmet Adalı'nın konuşmasıyla birlikte Hatay Millet Meclisi açılır. Meclisin açılması üzerine Atatürk, dönemin Başvekili Celal Bayar'a bir telgraf göndererek memnuniyetini iletir.[66]

V. Yasama Döneminde Hatay sorunu, hem Atatürk'ün hem de milletvekillerinin gündeminde önemli bir yer tutan konu olacaktır. Fransa'nın bölgedeki politikalarına kayıtsız kalmayan tek parti yönetiminin, Fransa ile sıcak bir çatışmaya girmeden, Hatay'ın bir devlet olarak tanınmasına yönelik titiz politikası, Avrupa'daki siyasal gelişmeleri yakından takip ettiğinin de önemli bir göstergesidir. Nitekim 1930'lu yılların sonlarına doğru Avrupa'da beliren savaş tehlikesi Fransa ile Türkiye'yi yakınlaştırırken bu süreç, aynı zamanda Hatay'ın Türkiye'ye bağlanmasını da beraberinde getirir. 29 Haziran 1939'da Hatay Meclisi oy birliğiyle aldığı karar sonucu Türkiye'ye bağlanmaya karar verir, TBMM ise 7 Temmuz'da bu katılma kararını onaylayarak bu konudaki titiz politikalarını nihayete erdirir.

6. Boğazlar Sorunu

Dünya Savaşı'nın eşiğinde tek parti yönetiminin en önemli sorunlarından bir diğeri Boğazlar sorunudur. 26 Mayıs 1936 tarihindeki Meclisin bütçe görüşmelerinde söz alan Hariciye Vekâleti Vekili Şükrü Kaya, Avrupa'daki savaş tehdidini Meclis gündemine taşıyarak "Avrupa'nın vaziyetinin karanlık" olduğuna ve Türkiye'nin bu savaş tehdidi kapsamında en önemli sorununun Boğazlar olduğuna yönelik bir konuşma yapar. Nitekim yaklaşık bir ay sonra 22 Haziran günü İsviçre'nin Montreux kentinde İngiltere, Bulgaristan, Fransa, Yunanistan, Japonya, Romanya, SSCB, Yugoslavya ve Türkiye temsilcileriyle düzenlenen konferans, Lozan'daki "Boğazlar Sözleşmesi"nin değişeceğini ilan eder.[67]

66 Güneş, *a.g.e.*, s. 573-575.
67 Ahmad, *a.g.e.*, s. 87.

Konferans 20 Temmuz'a kadar sürerken bu süreçte 17 oturum düzenlenir. Nihayet 20 Temmuz'da bahsi geçen ülkelerin dâhil olduğu "Montrö Boğazlar Sözleşmesi" imzalanarak Boğazlardan geçişi ve Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki tam egemenliğini sağlayan bu düzenleme kabul edilmiştir. Böylece Boğazlardan geçecek ticaret gemilerine bir kısıtlama getirmeden savaş gemilerinin geçişi Türkiye'nin inisiyatifine bağlanmış oluyordu. Bununla birlikte sivil ve askeri uçakların da Boğazlar üzerinden uçuşları yasaklanıyordu. Yapılan yeni sözleşmenin onaylanmasına ilişkin kanun tasarısı, 31 Temmuz 1936'da Meclisin onayına sunulmuş ve oy birliğiyle kabul edilmiştir.[68] Böylelikle dünyanın hızla savaşa sürüklendiği bu süreçte İnönü Hükümeti, Boğazlar konusunda izlediği politikalarla Lozan'ın getirdiği kimi kısıtlamaları ortadan kaldırmış oluyordu.

7. Sadabad Paktı

1930'lu yıllarda artan uluslararası gerginlik ve savaş beklentisinin bir sonucu olarak Türkiye, bölgesel dayanışma arayışları içine girmiştir. Bu bağlamda, V. Yasama Döneminde izlenen politikalardan biri İran, Irak ve Afganistan ile imzalanan Sadabad Paktı olmuştur. Güneş'in belirttiği üzere, Türkiye bu anlaşmayla önemli bir coğrafyada iş birliğinin öncüsü olur:

> "Ege Denizi'nden Doğuda Himalaya Dağları'na ve Güneyde Basra Körfezi'ne kadar uzanan Ortadoğu coğrafyasında dayanışmayı gerçekleştiriyordu. Pakt, saldırmazlık paktıydı. Tarafların, birbirlerinin iç işlerine karışmama, ortak sınırlara saygı gösterme, ortak çıkarları ilgilendiren uluslararası konularda birbirleriyle görüşme, taraflardan birinin, diğerine karşı tek başına ya da birden fazla devletle birlikte saldırmama, tarafların birbirlerinin siyasî sistemlerine, iç güvenliğini bozmaya yönelik silahlı çetelerin oluşmasına engel olma temeli üzerine kurulmuştu. Süresi 5 yıldı. Taraflar barışı korumaya özen gösterecekti."[69]

Sadabad Paktı, Hariciye Vekaletinin hazırlıklarıyla kabinede görüşülmüş ve 1 Aralık 1937'de TBMM'ye gönderilmiştir. 14 Ocak 1938'te milletvekilleri arasında fikir ayrılığı yaşanmadan ve oy birliğiyle onaylanan kanun maddeleriyle birlikte Türkiye, dünya hızla yeni bir savaş dönemine doğru sürüklenirken önemli bir coğrafyada iş birliğini tesis etmiş oluyordu.

8. Dersim İsyanı

V. Yasama Dönemini tanımlayan bir diğer önemli konu da Dersim isyanıdır. Bölgedeki isyanlar aslında hükümetin ve Atatürk'ün daha önce üzerinde durduğu bir konudur. Örneğin, Atatürk V. Dönemin birinci toplanma yılını açarken "Dersim bölgesinde esaslı bir ıslahat programının tatbiki" üzerinde durmuş ve bu sorunun çözümüyle ilgili olarak Dâhiliye Vekaletince bir kanun tasarısı hazırlanmasını talep etmiştir. Bu bağlamda 4 yeni il, 13 yeni kaza oluşturulmasını öngören kanun tasarısı 15 Kasım 1935'te kabinede görüşüldükten sonra Meclise gönderilmiştir. Bu tasarıyla, Erzincan ilinden Nazimiye, Hozat, Mazkirt,

68 Güneş, *a.g.e.*, s. 612.
69 Güneş, *a.g.e.*, s. 642.

Ovacık, Pertek ve Çemişkezek kazalarından oluşan Tunceli ismiyle yeni bir idarî ünitenin oluşturulması öngörülmüştür. 25 Aralık'ta kanunlaşan bu tasarı ile Tunceli ili kurulmuştur. Bu süreçte Tunceli iline özgü olmak üzere yeni bir kanun tasarısının da hazırlandığı görülür. "Tunceli Vilayetinin idaresi hakkında kanun layihası" 5 bölüm ve 38 maddeden oluşur. Buna göre Tunceli'ye Türk Ordusu ile sürekli iş birliği içerisinde olan korkomutan rütbesinde bir vali/komutan atanması talep edilerek bu kişinin geniş yetkilerle donatılması dile getirilir.[70]

6 Ocak 1936'da tasarının kanunlaşmasıyla birlikte aşiretlerin bölgedeki egemenliği kırılmaya başlar. Özellikle Demanan Aşiret Reisi Cebrail'in bazı aşiretleri devlet aleyhine kışkırtma süreci kanunla birlikte hız kazanır. Harçik Deresi üzerindeki köprünün 20 Mart 1937'de yakılması ise isyanın başlangıcına işaret eder. 4 Mayıs 1937'de Atatürk ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın da katıldığı kabine toplantısında Tunceli'deki olaylar ele alınır ve kişisel menfaat güden aşiretlerin peşinden gidilmemesi gerektiğine yönelik bir bildiri yayımlanır. Bildirinin ardından isyancılar arasında kopmalar yaşansa da isyanın lideri Seyit Rıza, kitlesini mobilize etmeye devam edebilmek için toplantılar düzenleyerek çatışmaların devam etmesini sağlar. Bu süreçte hükümet 25 bin kişilik bir orduyla isyanı bastırma konusunda kararlı bir tutum takınır ve nihayet 19 Ekim 1937'de Genelkurmay Başkanlığı, harekâtın başarılı bir şekilde tamamlandığını ilan eder.[71] Atatürk, 1 Kasım 1938'deki Meclis konuşmasında "uzun yıllardan beri devam eden Tunceli'deki hadiselerin kısa bir zamanda bertaraf edildiğini" belirterek V. Yasama Döneminde Meclisin ve kabinenin bu konudaki başarısına dikkat çeker.[72]

9. Atatürk'ün Vefatı

V. Yasama Döneminin önemli bir diğer hadisesi Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de vefatıdır. Atatürk'ün ölümüyle birlikte Cumhurbaşkanlığı seçimi önemli bir tartışma konusu olarak karşımıza çıkar. Yeni siyasal ortamda meclislerin işleyişlerini etkileyecek olan Cumhurbaşkanlığı seçiminin, yarışmasız ve tek adaylı olarak tamamlandığı görülür. Daha önce belirtildiği üzere Atatürk ile İnönü arasındaki fikir ayrılıkları 1937'den itibaren iyiden iyiye belirginleşir. Ancak 14 yıl Başvekillik yapmış İnönü'nün tek parti yönetimi boyunca hem ordu hem de bürokrasi içerisinde tartışmasız bir gücünün bulunması ve Genelkurmay Başkanı Çakmak'ın da kendisinden yana bir tutum sergilemesiyle birlikte İnönü, Cumhurbaşkanlığının en güçlü adayı olarak kabul edilir. İnönü, 11 Kasım'da 348 milletvekilinin oy birliğiyle Türkiye'nin ikinci cumhurbaşkanı seçilir. Yeni hükümet yine Bayar tarafından kurulurken, daha önce de belirtildiği üzere, İnönü'ye karşı muhalefetleri bilinen Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya ile Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ın yeni kabinede yer almaması Atatürk sonrası dönemin siyasal habercisi olacaktır. Böylelikle Kaya'nın partideki genel sekreterliği de bitmiş oluyordu. Kaya yerine parti sekreterliği yeni Dâhiliye Vekili Refik Saydam tarafından doldurulduru.[73]

70 Güneş, *a.g.e.*, s. 672.
71 Güneş, *a.g.e.*, s. 675.
72 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri Cilt I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997, s. 424.
73 Demirel, *a.g.e.*, s. 216-218.

Atatürk'ün ölümüyle boşalan parti genel başkanlığı ve parti yönetiminin belirlenme konuları ise Türkiye'nin "Millî Şef" Dönemine geçmesi hasebiyle dikkate değerdir. 26 Aralık'ta düzenlenen CHP Olağanüstü Kurultayı, 1935 Tüzüğü'nün bazı maddelerinin değiştirildiğine tanıklık eder. Değişikliklerle birlikte "Partinin ebedî başkanı Kemal Atatürk" (madde 2), "Partinin değişmez genel başkanı İsmet İnönü" (madde 3) olarak belirlenir.

C. DÖNEMİN MECLİS BAŞKANI: MUSTAFA ABDÜLHALİK RENDA (1881-1957)

TBMM'nin V. Yasama Döneminde Meclis Başkanlığı görevini üstlenen Mustafa Abdülhalik Renda, cumhuriyet tarihinin ilk sivil kökenli ve en uzun süre görevde kalan meclis başkanı olarak dikkat çeker. Yanya'da doğan Renda, Mülkiye Mektebi mezunu olup İngilizce, Fransızca, Rumca ve Bulgarca dillerini bilmektedir. Çalışma hayatı boyunca üst düzey görevlerde bulunan Renda, Tepedelen, Miçova, Pogon, Delvine ve Kavala kazalarında kaymakamlık; Bitlis, Kastamonu, Halep, Bursa, Konya ve İzmir illerinde de valilik görevleri üstlenmiştir. Renda TBMM'nin IV. ve V. Yasama Dönemlerinde sırasıyla Maliye Vekilliği, Millî Müdafaa Vekilliği ve TBMM Başkanlığı yapmıştır.[74]

Abdülhalik Renda'nın siyasal hayatı 30 Temmuz 1923'te Çankırı'dan 342 oyla milletvekilli seçilmesiyle başlar. Renda, Mecliste görev yaptığı dönemler boyunca hep Çankırı'dan seçilmiştir. Meclis faaliyetlerinin dikkat çeken işlerinde imzası olan Renda, Atatürk'ün, fikirlerine önem verdiği isimlerden biridir. 2 Ocak 1924'te Türkiye ekonomisinin oldukça zorlu bir döneminde Maliye Vekilliği görevine getirilir ve bu görevi 6 yıl sürdürür. Bağımsız bir Merkez Bankası'nın kurulmasına yönelik sürecin tamamında Renda'nın katkısı bulunur. Nitekim 21 Haziran 1930 tarihinde Mecliste kabul edilen Merkez Bankası Kanunu için verilen tasarıda İsmet İnönü ile Şükrü Saraçoğlu'nun en büyük destekçisi Renda olmuştur.[75]

Abdülhalik Renda, 6 yıl süren Maliye Vekâleti döneminin ardından TBMM'nin V. Yasama Dönemi'nde Meclis Başkanlığına seçilir ve bu görevi aralıksız olarak 1946 seçimlerine kadar yeniden seçilerek devam ettirir. Bu bağlamda Renda, cumhuriyet tarihi boyunca en uzun süre Meclis Başkanlığı yapmış kişi olarak belirir. Renda'nın kariyerinde "1 günlük" Cumhurbaşkanlığı görevi de bulunur. Atatürk'ün vefatının ardından Anayasa gereği, Cumhurbaşkanlığı seçimleri tamamlanana kadar makama vekâlet eden Renda, böylece yine bir ilke imza atmış oluyordu.[76] Renda, 1950 yılında ise emekli olarak siyaseti bırakır.

74 Kamil Erdeha, *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975, s. 416.
75 Mehmet Özdemir, *Cumhuriyet'ten Bugüne Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*. Ankara: T. C. Merkez Bankası Matbaası, 1997, s. 107.
76 Gönül Türkan Demir, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mustafa Abdülhalik Renda (1881-1957)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 110-111.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

1935-1939 yıllarını kapsayan TBMM'nin V. Dönemi, erken seçim kararının akabinde 8 Şubat'taki genel seçimlerle birlikte başlar ve II. Dünya Savaşı'ndan hemen önce sona erer. Dönemin Meclisinin, kendinden önceki Tek Parti Dönemi meclislerine benzer şekilde, genellikle kabinenin kararlarını oy birliğiyle onaylama görevini sürdürdüğü görülür. Mecliste yapılan 570 oylamanın 564'ünde kararların oy birliği ile alınmış olması bu bağlamda dikkate değerdir. Bu çerçevede 1935 seçimleriyle oluşan Meclisin, denetim mekanizması işlevi gördüğünü ifade etmek mümkün görünmemektedir.

Bu dönem, kadınların ve gayrimüslimlerin siyasal temsilinin sağlandığı bir meclisle hatırlanır. 1934 yılındaki düzenlemelerle birlikte seçme ve seçilme haklarını elde eden kadınlar, ilk kez 1935 seçimleriyle Meclis sıralarında kendilerine yer bulur. 18 kadın, V. Dönemde milletvekili olarak görev yapar. Bu bağlamda 1935 seçimleriyle oluşan Meclis, tek parti yönetimindeki meclisler içerisinde oransal olarak en fazla kadın milletvekilini bünyesinde barındırmasıyla dikkat çeker. V. Yasama Döneminin önemli özelliklerinden biri olan kadınların temsili konusunun yanında yine bu dönemde gayrimüslimlerin de temsili sağlanır. V. Dönem, aynı zamanda Atatürk'ün üyelerini belirlediği son Meclis olarak da bilinir.

Bu dönem, II. Dünya Savaşı'nın eşiğinde özellikle Almanya, İtalya ve SSCB gibi devletlerin nasyonal-sosyalist ve faşist yönetim perspektifleriyle birlikte tek parti yönetiminin devletçilik ve milliyetçilik ekseninde kurumsallaşmasına şahitlik eder. Avrupa'da faşizm rüzgarlarının estiği bir dönemde, Türkiye'nin neredeyse 1920'lerin sonlarından itibaren belirginleştirdiği milliyetçi-devletçi rotada kalabilmesini bir başarı olarak değerlendirmek de mümkündür. Bu süreçte parti ile devletin özdeşleştirilmesine yönelik politikalar öncelenir. Özellikle CHP'nin "altı ok"unun 1937 yılındaki Anayasa değişikliğiyle anayasal hüküm haline gelmesi bu sürecin en belirgin göstergesidir. Bu çerçevede millî bilinci geliştirmek için sosyo-ekonomik ve eğitimle ilgili politikaların geliştirildiği de görülür. Nitekim "Ulusal Bayram ve Genel Tatiller", "Türk Bayrağı Kanunu", Mülkiye Mektebi'nin Ankara'ya taşınması, Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nin açılması ve devlet bankalarının kurulup desteklenmesi bunun önemli örnekleridir. Bu gelişmelerin yanı sıra Dersim İsyanı ve bunun bastırılması sürecinde yaşanan tartışmalar da bu döneme damgasını vurmuştur.

Dış politikada Hatay'ın önce bağımsızlığını kazanması, ardından Türkiye'ye katılması ve Montrö Sözleşmesi ile Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki egemenliğini tekrar kazanması önemli başarılar olarak karşımıza çıkar. Beliren savaş rüzgârları sonucunda bölgesel güvenliğin sağlanması adına Türkiye'nin önderliğinde imzalanan Sadabad Paktı da önemli bir dış politika hamlesi olarak değerlendirilebilir. V. Dönemin sonuna doğru yaklaşıldığında ise ülke için travmatik bir hadise yaşanır. 10 Kasım 1938 günü Cumhuriyet'in kurucusu Atatürk'ün vefatı ülkeyi derin bir yasa boğar. Atatürk'ün vefatının ardından 11 Kasım'da İsmet İnönü, milletvekillerinin oy birliğiyle Türkiye'nin

2. Cumhurbaşkanı olarak seçilecektir. 16 Aralık'ta toplanan Olağanüstü Kurultay'da partinin "sürekli başkanı" olan İnönü, "Millî Şef" unvanını aldı. Böylelikle Atatürk sonrası iktidarını pekiştiren İnönü, Feroz Ahmad'ın ifadesiyle, artık "kimseye karşı sorumlu değildi." Bu çerçevede V. Dönem, "Millî Şef" Dönemine geçişin başladığı bir zaman dilimi olarak Türk siyasal hayatında önemli bir yere sahip olmuştur.

Son olarak V. Dönemde, kadınların siyasal haklarını kullanmaları ve gayrimüslimlerin temsili gibi Türk demokrasi tarihi açısından önemli gelişmeler yaşanmış olmasına rağmen tek parti yönetiminin otoriter eğilimlerinin devam ettiğini söylemek abartılı olmaz. Meclisin, denetim işlevini üstlenmek yerine hükümetin kararlarını onayan bir kurum olarak çalıştığı görülür. Son tahlilde seçim sistemi ve usulleri, demokratik olmayan önceki dönemlerde uygulanan siyasal rejimin devam ettirildiğini göstermektedir. V. Dönemde yaşanan Genel Kurul tartışmaları, muhalif fikirlerin dile getirildiği bir içerikten yoksun olsa da yaşanan önemli iç ve dış olaylar ile kadınların Meclis sıralarında yer almasına bağlı olarak renkli tartışmalara da sahne olmuştur.

KAYNAKLAR

Ağaoğlu, S. (ty). *Babamın Arkadaşları*. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi.

Ahmad, F. (2014). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. 13 Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Akdağ, Ö. (2014). "Konya'da 1935 Genel Seçimleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 36, ss. 253-279.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri Cilt I. (1997). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Atay, F. R. (1934). "Demokrasi Davaları", *Hakimiyeti Milliye*. 25 Şubat, No: 4525.

Beriş, H. E. (2015). *Tek Parti Döneminde Devletçilik: Türkiye'de Otoritarizmin Siyasal ve Ekonomik Temelleri*. İstanbul: Tezkire Yayınları.

Bila, H. (1999). *CHP Tarihi (1919-1999)*. İstanbul: Doğan Yayıncılık.

CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası (9-16 Mayıs 1935). Ankara: Ulus Basımevi.

Cumhuriyet Halk Partisi Nizamnamesi (1939). Ankara: Ulus Matbaası.

Cumhuriyet Gazetesi, (29.01.1935-05.02.1935). "Kadın Saylav Olursa", https://www.cumhuriyetarsivi.com/monitor/index.xhtml

Demir, G. T. (2012). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mustafa Abdülhalik Renda (1881-1957)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Demirel, A. (2014). *Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*. 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Dursun, T. (2002). *Tek Parti Dönemi CHP Kurultayları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Erdeha, K. (1975). *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Goloğlu, M. (2017). *Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Göze, A. (2000). *Siyasi Düşünceler ve Yönetimler*. İstanbul: Beta.

Güneş, İ. (2003). *Türk Parlamento Tarihi TBMM V. Dönem (1935-1939) I. Cilt*. Ankara: TBMM Yayınları.

Güneş, İ. (2017). *Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Milletvekili Genel Seçimleri (1919-1935)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Huntington, S. (1991). *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press,

Kili, S. ve Gözübüyük, Ş. (2006). *Türk Anayasa Metinleri*. 3. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Koçak, C. (1996). *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Koçak, C. (2000). "Siyasal Tarih (1923-1950)", *Türkiye Tarihi*. (Ed. S. Akşin), İstanbul: Cem Yayınevi.

Koloğlu, O. (2002). "Osmanlı'dan Bugüne, Kronolojik Bir Döküm: Seçimler ve Meclisler", *Popüler Tarih*. S: 27, ss. 27-59.

Okutan, Ç. ve Tekin, Y. (2012). *Türk Siyasal Hayatı*. 2. Baskı, Ankara: Orion Kitabevi.

Öz, E. (1992). *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)*. Ankara: Gündoğan Yayınları.

Özdemir, M. (1997). *Cumhuriyet'ten Bugüne Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*. Ankara: T. C. Merkez Bankası Matbaası.

Özkan, H. (2004). "Falih Rıfkı Atay", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*. (Ed. A. İnsel), İstanbul: İletişim Yayınları.

Resmî Gazete. (05.06.1936). https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3322.pdf

Sabine, G. (2013). *Yakın Çağ Siyasal Düşünceler Tarihi*. (Çev. Ö. Ozankaya). 4. Baskı, İstanbul: Cem Yayınevi.

Soyak, H. R. (1973). *Atatürk'ten Hatıralar Cilt: 1*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) (2019) *Genel Kurul Tutanakları (1935-1939)*. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler.yasama_yillari?v_meclis=1&v_donem=5

Uyar, H. (1998). *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*. İstanbul: Boyut Yayınları.

Yıldız, A. (2004). "Recep Peker", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*. (Ed. A. İnsel), İstanbul: İletişim Yayınları.

Yılmaz, M. (2002). *Tek Parti Döneminde Müstakil Mebuslar ve CHP Müstakil Grubu (1931-1946)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi.

Zürcher, E. J. (2018). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. (Çev. Y. Saner), 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

VI. YASAMA DÖNEMİ (1939-1943)
İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN GÖLGESİNDE YENİ BİR DÖNEMİN BAŞLAMASI

HAMİT EMRAH BERİŞ

VI. YASAMA DÖNEMİ (1939-1943) İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN GÖLGESİNDE YENİ BİR DÖNEMİN BAŞLAMASI

Hamit Emrah Beriş*

GİRİŞ

1939 seçimleri, Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) Atatürk olmadan yaşadığı ilk seçim tecrübesidir. Bu seçim, aynı zamanda Atatürk'ün ölümünün ardından Cumhurbaşkanı ve CHP Genel Başkanı seçilen İsmet İnönü'nün de lider olarak halk önünde verdiği ilk sınavdır. Dolayısıyla bir bakıma, bu seçimler, İnönü'nün kendi liderliğini ve Atatürk'ten sonra iktidarda bir boşluk olmayacağını kanıtlama çabası verdiği tarihsel bir eşik olarak görülebilir. Cumhurbaşkanı ve CHP Genel Başkanı seçildikten sonra İnönü, bir taraftan geçmişten itibaren çekişme içinde olduğu bazı siyasetçileri tasfiye ederken diğer taraftan da yeni muhalefet girişimlerinin önünü kesmeyi amaçlamıştır. Buna karşılık, aynı dönemde siyasal ve toplumsal modernleşme çabalarından vazgeçilmediği görülür.

Seçim sonrası süreç ise yalnızca Türkiye'yi değil tüm dünyayı oldukça derinden etkileyen tarihsel gelişmelere işaret eder. 1939 yılında başlayan İkinci Dünya Savaşı, taraf olmamak için mücadele eden Türkiye'nin ekonomisi ve toplumsal hayatı üzerinde geniş bir etki yaratmıştır. Buradan hareketle, 1939'dan sonra Meclisin en önemli faaliyet alanlarından birinin, ülkenin savaştan en az zararlı çıkmasını amaçlayan yasaları kabul etmek olduğu söylenebilir. Kuşkusuz Millî Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi Kanunu başta olmak üzere bu yasaların bir kısmı, hem kabul edildikleri dönemde hem de sonrasında ciddi tartışmalara neden olmuştur. Ayrıca ideolojik yönü de güçlü olan kapsamlı bir eğitim projesi durumundaki Köy Enstitüleri de yine bu dönemin eseridir. Bu dönemde Hatay'ın Türkiye'ye katılması gibi önemli başka siyasal gelişmeler de yaşanmıştır.

I. DÖNEMDE YAŞANAN SİYASAL VE SOSYO-EKONOMİK GELİŞMELER

Atatürk'ün ölümünden hemen sonra 11 Kasım 1938 günü TBMM tarafından Cumhurbaşkanlığına seçilen İsmet İnönü, önceleri siyasî açıdan itidalli bir yaklaşım sergilemiştir. İnönü, cumhurbaşkanı seçildikten sonra, ilk olarak Atatürk tarafından 1937 yılında kendisinin yerine başbakanlığa getirilen Celal Bayar Hükümetinin devamını ister. Ancak Dâhiliye Vekili (İçişleri Bakanı) Şükrü Kaya ve Hariciye Vekili (Dışişleri Bakanı)

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

Tevfik Rüştü Aras görevlerinden alınırken yerlerine İnönü'ye en yakın isimlerden Dr. Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu atanır. Saydam, İnönü'nün istifasından sonra kurulan Bayar Hükümetinde görevden alınan tek bakandır. Böylece Saydam daha güçlenmiş şekilde hükümete dönmüş, İnönü döneminde ilk tasfiye de Bayar eliyle yapılmıştır.[1] İzleyen günlerde CHP'nin yeni Genel Başkanını belirlemek için olağanüstü kurultay çağrısı yapılır. 26 Aralık 1938 günü toplanan kurultayda İnönü, partinin "değişmez genel başkanı" ilan edilir ve aynı zamanda kendisini nitelemek için "Millî Şef" sıfatı kullanılır.[2] Şeflik ifadesi 1930'lu yıllardan itibaren Atatürk'e atfen kullanılmaya başlanmıştır; ancak bu tarihten sonra İnönü ile "Millî Şef" sıfatı özdeşleşecek ve giderek yayılacaktır.[3] Aynı dönemde Atatürk için ise "Ebedî Şef" ifadesi kullanılmıştır.

İnönü, genel başkan olarak seçilmesinin hemen ardından siyasetin uzağında kalan eski muhaliflerle barışma yoluna gider. Bu amaçla, 31 Aralık 1939 günü yapılan ara seçimlerde daha önce kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TpCF) Genel Başkanı Kazım Karabekir İstanbul'dan, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın lideri Fethi Okyar Bolu'dan, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak Burdur'dan ve muhalif gazeteci Hüseyin Cahit Yalçın da Çankırı'dan milletvekili seçtirilir. 1935 seçimlerinde bağımsız milletvekili seçilen Ali Fuat Cebesoy (ilk olarak 1933 ara seçimlerinde seçilmiştir) ve Refet Bele'nin ise CHP'ye üye olmaları sağlanır.[4] Bu hamlelerin, bir tasfiye sürecine girişecek olan İnönü'nün öncelikle etrafındaki destek çemberini genişletme arayışıyla yakından bağlantılı olduğu açıktır. Nitekim hazırlıkların hemen ardından CHP grubu, seçimlerin yenilenmesi kararı almıştır.

A. SEÇİM SÜRECİ

Seçim kararı alınacağının anlaşılmasının hemen ardından 25 Ocak 1939 tarihinde Başbakan Celal Bayar istifa eder. Cumhurbaşkanı İnönü tarafından Bayar'ın istifası kabul edilerek yeni hükümeti kurma görevi Dâhiliye Vekili Refik Saydam'a verilir. Saydam'ın aynı gün kabine listesini Cumhurbaşkanının onayına sunması, bu konudaki hazırlıkların önceden yapıldığına işaret etmektedir. Bunun yanında söz konusu kabine değişikliğinde asıl hedefin Bayar olduğu söylenebilir. Zira yeni kurulan kabinede başbakan dışında yalnızca iki bakan değişmiştir.[5] Nitekim Refik Saydam, Bayar'a karşı bir isim olarak bilinmektedir ve başbakanlığa oturduktan sonra selefine yakın bürokrat ve siyasetçileri etkili görevlerden uzaklaştırır. Seçimlere yaklaşıldıkça muhalifleri kazanma politikası da iyice güçlenir ve Rauf Orbay, Adnan Adıvar, Halide Edip Adıvar gibi isimlerle İnönü arasında görüşmeler yapılır.

1 Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*. İstanbul: Boyut Yayınları, 1998, s. 337.
2 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam: 1938-1950 (İkinci Cilt)*. 6. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1991, s. 39.
3 Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi:1930-1945*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1983, s. 159.
4 Ahmet Demirel, *Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*. 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s. 220.
5 Mahmut Goloğlu, *Millî Şef Dönemi: Türkiye Cumhuriyeti Tarihi III 1939-1945*. 2. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s. 5.

İnönü, bu hamlesiyle Atatürk'ün ölümünden sonra, kamuoyunda belirli bir karşılıkları bulunan bu isimlerin yeni bir muhalif hareket başlatmalarının da önüne geçmiş olmaktadır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, İnönü'nün muhaliflerle barışma girişiminin samimi değil, zorlama olduğunu ama Atatürk'ün ölümünden sonra sarsılması muhtemel olan devlet otoritesini koruma yönünde akıllıca bir hareket şeklinde görülebileceğini kaydeder.[6]

Meclis, 27 Ocak 1939 günü CHP grup yöneticilerinin ortak imzasıyla sunduğu seçimlerin yenilenmesi önergesini kabul etmiş ve yeni bir dönemin başlayacağının işaretlerini vermiştir. Seçim kararının verilmesinin ardından CHP adaylık başvurularını almaya başlamıştır. Aynı dönemde CHP Genel Merkezinden illere, seçimlerde kullanılacak sloganlarla ilgili bilgi de verilmiştir. Belirlenen sloganların, illerdeki gazete ve dergilerde yayımlanması ve hoparlörlerden okunması istenir.[7] Başka bir ilginç nokta ise bu seçimlerde ilk kez propaganda plağının kullanılmasıdır. Doldurulan plak aracılığıyla vatandaşlara seçimlere katılma çağrısı yapılmıştır.[8] Böylece o dönemin koşullarında yeni ve farklı bir uygulama yoluyla toplumun ilgisini çekerek seçime katılımın mümkün olduğunca artırılması hedeflenir.

Tıpkı öncesindeki seçimler gibi 1939 genel seçimleri de çoğunluk sistemine göre ve iki dereceli olarak yapılmıştır. Tek parti mantığına uygun şekilde, seçimlere CHP dışında bir siyasal partinin katılmasına izin verilmemiştir. Yalnızca dört ilde bağımsız adaylar için yer açılmıştır ki buralar için adaylar da yine CHP tarafından gösterilmiştir. Tek Parti Döneminde özellikle seçimlerin ilk aşamasına katılımın oldukça düşük olduğu tahmin edilmektedir. Bu bağlamda Tek Parti Döneminin tüm seçim sonuçlarında ikinci seçmenlerin katılım oranlarının verildiği görülür. Seçimler aracılığıyla rejimin meşruluğunu güçlendirmek için CHP yönetimi tarafından parti teşkilatlarına yazı gönderilerek ikinci seçmenlerin mümkün olduğunca fazla katılım göstermesi talep edilir.[9] Buna karşılık, genel katılımın fazlaca önemsenmediği dikkat çeker. Zaten ikinci seçmenler aracılığıyla seçim usulünün benimsenmesinin ardında seçmenlere güvensizliğin yattığı söylenebilir.[10] İki dereceli seçim sistemiyle hem seçime katılımın yüksek olması hem de oy verme davranışının kontrollü şekilde yapılması amaçlanır.

Seçim sürecinde, iki dereceli seçim mantığına uygun olarak öncelikle ikinci seçmenler için sandığa gidilmiştir. 13 Mart'ta başlayıp aynı ayın 21'inde tamamlanan süreçle seçimlerde oy kullanacak toplam 40.979 ikinci seçmen belirlenmiştir. Böylece adayların belirlenmesi süreci de başlamış olacaktır. Seçim öncesinde CHP'ye 4.500'den fazla kişi adaylık için başvurur. Adaylık başvurusunun fazlalığının İnönü ile başlayan yeni dönemde siyasal alanda yeni yerler açılacağı beklentisiyle yakından ilişkili olduğu söylenebilir. Nitekim parti yönetimi de bir bakıma bu arzuya cevap verecek ve aday belirleme açısından yeni bir yol izleyecektir.

6 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*. 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 144.
7 Mehmet Ö. Alkan, "Millî Şef'li Tek Parti Döneminde Seçimler (1939 ve 1943 Seçimleri)", *Bülent Tanör Armağanı*. Haz. Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: Oğlak Yayınları, 2006, s. 331.
8 Alkan, *a.g.m.*, s. 342.
9 Mehmet Ö. Alkan, "Türkiye'de Seçim Sistemi Tercihinin Misyon Boyutu ve Demokratik Gelişime Etkileri (Siyaset Bilimi ve Siyaset Sosyolojisi Yaklaşımıyla)", *Anayasa Yargısı*, Cilt 23, 2006, s. 157.
10 Alkan, *a.g.m.*, s. 326.

Başlayan bu yeni dönemde en fazla dikkat çeken noktalardan biri, İnönü'nün aday belirleme sürecinde farklı kesimlerin görüşlerini alma yönündeki girişimleridir. İnönü, bu amaçla 28 milletvekilinin adaylarla ilgili görüşmeler yapmak üzere illere gönderilmesine karar verir. Aynı açıdan atılan bir başka adım ise 28 ilde (o dönem toplam il sayısı 62'dir) aday belirlenirken ikinci seçmenlerin ön tercihlerinin alınacağının açıklanmasıdır.[11] Söz konusu iller Afyon, Amasya, Ankara, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bilecik, Bolu, Burdur, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Denizli, Edirne, Eskişehir, İstanbul, İzmir, Isparta, Kastamonu, Kayseri, Kırşehir, Kocaeli, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Maraş ve Samsun'dur. Bu illerin belirlenme gerekçesi olarak aday adayı sayısının fazlalığı ve kış mevsimi olmasından ötürü ulaşım imkânlarının elverişliliğidir. Böylesi bir görüş alma yöntemi, tek parti yönetimi açısından oldukça yeni bir uygulamadır. Zaten bu karar açıklanır açıklanmaz çok sayıda milletvekilinin bu durumdan şikâyetçi olduğu görülür. Daha önce doğrudan merkez tarafından belirlenen ve seçim çevrelerinde adeta hiç rekabete girmeden seçilen milletvekilleri için bu sınırlı temayül yoklaması, memnuniyetsizliğe neden olmuştur. İzlenen bu yöntem, ikinci seçmenlere aday listeleri verilerek bunlardan belirli kişileri seçmelerini istemek yönünde işlemiştir. Ancak bu temayül yoklamasının sonuçları açıklanmamıştır. Dolayısıyla bu yöntemden daha çok, yapılacak tasfiyeleri meşrulaştırmak için yararlanıldığı söylenebilir. Ancak her şeye rağmen seçmenlerle sınırlı da olsa bir istişare sürecinin işletilmesinin demokratik kültürün gelişmesi açısından faydalı bir adım olduğu söylenebilir.

B. DÖNEMDE YAŞANAN ÖNEMLİ OLAYLAR

1. Dünya Siyasetinde Yaşanan Gelişmeler:

TBMM'nin 1939 yılında başlayan VI. Döneminde yaşanan en önemli hadise, İkinci Dünya Savaşı'dır. Tüm insanlığı derinden etkileyen bu süreç, Almanya'nın Polonya'yı işgalinden sonra 1 Eylül 1939 günü İngiltere ve Fransa'nın Almanya'ya savaş ilanıyla başlamıştır. Aynı gün, İngiltere Büyükelçisi, Cumhurbaşkanı İnönü'ye Türkiye ile ülkelerinin dost olduğuna ilişkin bir iyi niyet mektubu sunar.[12] Yine bu dönemde savaşın tarafı ülkelerle diplomatik temaslar sıklaştırılır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında yürütülen diplomatik temasların ve bu süreçte Türkiye'nin öneminin en belirgin göstergelerinden biri, 30 Ocak 1943'te İngiltere Başbakanı Winston Churchill'in gizlice Adana'ya gelip İnönü ile görüşmesidir.[13]

Savaşın ülke içine ilk etkisi ise pek çok tüketim malzemesinin ihracatının yasaklanmasıdır. Bu şekilde hükümet, ülke içinde kıtlığı engellemeye çalışır; aynı zamanda karaborsacılıkla mücadele edileceğine dair net mesajlar verilir. Türkiye, savaşa girmemesine rağmen konumu nedeniyle savaş tehdidini en yakından hisseden ülkeler arasında yer almıştır. Bu nedenle İkinci Dünya Savaşı sürecinde daha önce 120 bin olan asker sayısı, 1 milyonu aşmıştır. Kuşkusuz

11 Demirel, *a.g.m.*, s. 225.

12 Gotthard Jaeschke, *Türkiye Kronolojisi (1938-1945)*. Çev. Gülayşe Koçak, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, s. 7.

13 Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*. 22. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 234.

bu denli büyük bir ordunun ihtiyaçlarının karşılanması ülke ekonomisi üzerinde ağır bir yük yaratmıştır. Bu durumun en gerçekçi ifadelerinden birini dönemin Ticaret Vekili Mümtaz Ökmen dile getirir: "Silahaltında bir milyon askerimiz var. Bunlara sivil halkın yemediği derecede yüksek gıda veriyoruz. Normal zamanda silahaltında yüz bin asker bulunuyordu. Bunların gıda tayinleri tespit edilirken çok geniş tutulmuş. Şimdi bir milyon asker için aynı ölçü kullanılınca tabii sıkıntı oluyor". Aynı konuşmada Ökmen, önemli ölçüde hububat açığı olduğunu da dile getirir.[14] Bu dönemde Millî Müdafaa Vekâletinin bütçe içindeki payı yüzde 30'lardan yüzde 50'lere çıkar.[15] Bu harcamaları karşılamak için kaynak bulunması ise artık siyasal iktidarın en önemli kaygısıdır.

İkinci Dünya Savaşı, tarihteki en büyük ve en yıkıcı savaş olarak kabul edilir. Pek çok devletin doğrudan veya dolaylı şekilde dâhil olduğu savaşın sonunda 55 milyonu aşkın insan hayatını kaybetmiştir. Bunun yanında, çok sayıda şehir büyük ölçüde tahrip olmuş, savaşa katılan ülkelerin ekonomileri çökme noktasına gelmiştir. Savaş boyunca Türkiye, hem Müttefiklerle hem de Mihver Devletleriyle denge politikası izlemiş ve savaşın dışında kalmıştır.[16]

Elbette bu durum, her koşulda mutlak bir tarafsızlık içinde kalındığı anlamına gelmez. Tam tersine stratejik amaçlarla, savaşın değişik aşamalarında farklı devletlere yaklaşılmış ya da diğer bazılarıyla mesafe artırılmıştır. Savaşın başlamasından yaklaşık bir yıl sonra Bakanlar Kurulu, Anayasa'nın 86. maddesi uyarınca İstanbul, Edirne, Tekirdağ, Çanakkale ve Kocaeli illerinde başlangıçta bir ay sıkıyönetim ilan eder. Bu karar, Meclis Genel Kurulunda oy birliğiyle kabul edilmiştir.[17] Sıkıyönetim kararı savaş bitene kadar altı aylık sürelerle uzatılmıştır.

2. İç Siyasal Gelişmeler:

1939 Seçimlerinin hemen akabinde iç siyaset açısından yaşanan ilk önemli gelişme, Cumhuriyet Halk Partisi Nizamnamesi'nde yapılan değişiklikle İnönü'nün değişmez genel başkan ilan edilmesidir.[18] Kurultay sonrasında yaşanan diğer bir önemli uygulama ise valilerin aynı zamanda CHP il başkanı olmasından vazgeçilmesidir. Böylece uzun bir aradan sonra CHP il ve ilçe başkanları yine partinin yerel teşkilat mensupları arasından seçilmeye başlanmıştır. Ancak bu durum "parti hükümetinin yüksek bir üyesi" durumunda olan valilerin CHP'den tamamen bağımsızlaşmaları anlamına gelmemiştir.[19] Bu bağlamda, Tek Parti Döneminin en önemli özelliklerinden biri olan "parti-devlet özdeşliğinin" korunduğu

14 Asım Us, *Hatıra Notları*. Haz. İ. Dervişoğlu. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012, s. 438.
15 Erik J. Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. Çev. Yasemin Saner, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 4. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 234.
16 Selim Deringil, *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011, s. 271.
17 *Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) (2019) Genel Kurul Tutanakları (1939-1943)*. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler.yasama_yillari?v_meclis=1&v_donem=6, 25/11/1940, s. 52
18 *Cumhuriyet Halk Partisi Nizamnamesi,* Ulus Matbaası, Ankara, 1939, s. 3.
19 Cemil Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945) Cilt 2*. 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 92.

dikkat çeker. Aynı dönemde, İçişleri Bakanının aynı zamanda CHP Genel Sekreteri olması uygulamasından da vazgeçilir.[20] Ancak CHP Genel Sekreteri, Bakanlar Kurulu toplantılarına girmeye devam eder. Dolayısıyla parti ile devlet arasındaki ilişkinin İnönü Döneminde de sürdürüldüğü görülür.

Partinin yeni Nizamnamesi, aynı zamanda parti müfettişliği uygulamasını da hayata geçirmiştir. Daha doğrusu 1923'te ihdas edilen, 1931'de kaldırılan bu uygulama yeniden başlatılmıştır.[21] Milletvekilleri ya da diğer parti üyeleri arasından seçilecek müfettişler, parti teşkilatlarını denetlemekle görevlendirilmiştir. Valilerin CHP İl Başkanlığını bırakmasının ardından hayata geçirilen bu uygulamanın, merkezin taşra üzerindeki denetimini kaybetmeme çabasıyla yakından bağlantılı olduğu açıktır. Başka bir ifadeyle, teşkilatlarda yürütülen faaliyetler Genel Merkez tarafından sürekli olarak denetlenecektir. Parti müfettişlerinin denetim yetkisi yalnızca CHP teşkilatlarıyla sınırlı değildir. Müfettişler, "parti dışında kalan teşkilat ve müesseselerle" de ilgilenecek ve bunlar arasında "CHP'ye karşı menfi fikir ve duygu duyan fert veya zümreler olup olmadığını" araştıracaktır.[22] Buradan da anlaşılacağı gibi tek parti yönetimi, muhalif hareketlere izin vermeme anlayışından vazgeçmemiştir.

TBMM'nin VI. Döneminin ilk aylarında Hatay Meclisi, Türkiye'ye katılma kararı almıştır. Kurtuluş Savaşı Döneminde, 1921 yılında Fransa ile Türkiye arasında imzalanan Ankara Anlaşması'yla, Misak-ı Millî sınırları içinde bulunan Hatay ve İskenderun için özel bir yönetim usulü benimsenmiştir. 1936 yılında Fransa, Suriye ve Lübnan'daki manda yönetimlerine son verip bu ülkelerin bağımsızlığını tanıyınca Türkiye, aynı hakkın Hatay için de geçerli olmasını istemiştir. 1937 ve 1938 yıllarında yapılan müzakereler aracılığıyla her iki ülke Hatay'ın bağımsız bir devlet olmasında anlaşmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından Türkiye, Hatay'ın kendi topraklarına katılmasını istemiş ve Fransa'yla bu konuda anlaşılmıştır. Bunun üzerine Hatay Devleti'nin Meclisi, 23 Haziran 1939 günü oy birliğiyle Türkiye'ye katılma kararı almıştır. Hatay'ın anavatana katılmasından sonra beş milletvekiliyle TBMM'de temsil edilmesine karar verilir ve yapılan ara seçimler sonunda seçilen isimler Meclise katılır.

Diğer taraftan VI. Dönemin henüz ilk yılı dolmadan siyasî olmasa da ülke için oldukça travmatik bir hadise yaşanmıştır. 27 Aralık 1939 gecesi Erzincan merkezli, Richter ölçeğine göre 7,9 şiddetinde bir deprem gerçekleşmiştir. Erzincan'ın yanı sıra, ilçeleriyle komşu illeri de etkileyen depremde 32 binden fazla insan hayatını kaybetmiş, 100 binden fazla kişi de yaralanmıştır. Depremde 116 bin civarında bina da yıkılarak kullanılamaz hâle gelmiştir. Depremin, kışın en şiddetli günlerinde yaşanması, müdahaleyi ve yardımı oldukça zorlaştırmış, hava ve yol koşulları nedeniyle pek çok yerleşim yerine ulaşmak mümkün olmadığından insanlar adeta kaderlerine terk edilmiştir. Meclisteki görüşmelerde, Kazım Karabekir'in sorusu üzerine Başbakan Refik Saydam'ın verdiği cevaba göre Erzincan'a ilk

20 Osman Akandere, *Millî Şef Dönemi: Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler 1938-1945*. 2. Baskı, İstanbul: İz Yayınları, 2016, s. 55.

21 Koçak, *a.g.e.*, s. 94.

22 Koçak, *a.g.e.*, s. 96.

yardım 29 Aralık akşam saatlerinde yapılabilmiştir. Karabekir ise müdahale tarihinin 30 Aralık yani depremden üç gün sonra olduğunu ifade eder.[23] Bu süreçte en dramatik hadiselerden biri, dönemin başsavcısının isteğiyle Erzincan Cezaevinde yatan mahkûmların arama ve kurtarma çalışmalarına gönüllü olarak katılmasıdır. Mahkûmların kaçmadan kurtarma çalışmalarında yer alması Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından takdire değer görülmüştür. Bu bağlamda, özel bir kanun çıkarılarak Erzincan Depreminde yararlılıkları görülen ve adları kanun metninde zikredilen 241 mahkûmun cezaları Meclis tarafından affedilmiştir.[24] Diğer taraftan, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle zaten zor durumda olan ülke ekonomisinin bu depremle birlikte iyice darboğaza girdiği kolayca tahmin edilebilir.

Dönemde yaşanan bir diğer önemli gelişme, Başbakan Dr. Refik Saydam'ın 8 Temmuz 1942'de İstanbul'da kalp krizi nedeniyle hayatını kaybetmesidir. Bu beklenmedik ölümün ardından İnönü tarafından Hariciye Vekili ve İzmir Milletvekili Şükrü Saraçoğlu yeni hükümeti kurmakla görevlendirilir. Saraçoğlu Hükümeti, 9 Temmuz 1942'de göreve başlamıştır. Yeni hükümet işbaşına gelir gelmez İkinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle giderek ağırlaşan ekonomik sorunları çözmek için yeni bir ekonomik program izleneceği açıklanmıştır. Başbakan Saraçoğlu'nun Meclis kürsüsünde okuduğu hükümet programı, ekonomi politikalarında devletçi anlayış korunmakla birlikte yeni bir yol izlenmesini içerir.[25] Saraçoğlu, savaşın ilk iki yılında alınan önlemler nedeniyle ülkenin buğday ihtiyacının karşılandığını ancak stokların tükendiğini kaydeder. Buğday ve şeker ihtiyacını gidermek için ithalat yapılması zorunluluk olarak belirmektedir. Ancak bunun için de kaynağa ihtiyaç vardır. Nitekim aşağıda detaylı şekilde değinileceği gibi Saraçoğlu Hükümeti tarafından çıkarılan Varlık Vergisi Kanunu büyük ölçüde bu ihtiyacı karşılamaya yöneliktir.

II. TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ

1939 seçimleri tek parti yönetimi açısından yeni bir evreye geçişi yansıtır. Bu süreçte liderliğini topluma kabul ettiren Atatürk gibi karizmatik bir isim yoktur. Dolayısıyla yeni lider İnönü tarafından herhangi bir konuda politika belirlenirken çok sayıda parametrenin düşünülmesi, daha açık bir ifadeyle fazlaca denge unsurunun göz önünde bulundurulması gerekmiştir. Bunun dışında dünya ölçeğinde yaşanan gelişmeler de kaçınılmaz şekilde iç siyaseti etkilemiştir. Devlet, bir bakıma, savaşan taraflardan kendisini korumaya, aynı zamanda da savaşın özellikle ekonomi üzerindeki olumsuz etkilerinin en az düzeyde kalmasına çaba harcar. Bu dönemde, özellikle iç siyasette yaşanan gelişmelerin Meclisin sistem üzerindeki etkisinin nispeten artması beklentisini doğurduğu söylenebilir. Ancak bu dönemde tek parti yıllarındaki yürütme organının ve partinin ağırlıkta olduğu genel eğilimin dışına çıkıldığını söylemek oldukça zordur. Örneğin bu süreçte kurulan hükümetlerin güven oylamalarında hiçbir milletvekili çekimser veya olumsuz oy kullanmamıştır.[26] Aynı durum

23 Kazım Karabekir, *Ankara'da Savaş Rüzgârları: II. Dünya Savaşı*. İstanbul: Emre Yayınları, tarih yok, s. 132.
24 *Resmî Gazete*, 26/04/1940, s. 1.
25 Gologlu, *a.g.e.*, s. 162-169.
26 Akandere, *a.g.e.*, s. 79.

Genel Kurul oylamaları için de geçerlidir. Kararlar büyük oranda katılanların oy birliğiyle alınmıştır. Hatta Müstakil Grup üyeleriyle bağımsız milletvekilleri de CHP grubu ile aynı yönde oy kullanmış, farklı bir ses çıkmamıştır.

Meclisin VI. Döneminin özellikle Genel Kurul aşamasında hararetli tartışmalara sahne olduğu söylenemez. Tek Parti Dönemine ruhunu veren kararların genellikle oy birliğiyle alınması anlayışı 1939-1943 yılları arasındaki süreç için de geçerli olmuştur. Kanun tasarılarına veya gündemdeki siyasal konulara ilişkin tartışmaların genelde CHP Meclis Grubunda gerçekleştiği söylenebilir. Ancak tasarı, Genel Kurula geldiğinde birlik ve beraberlik görüntüsünü bozmamak için adeta hiç tartışılmaz. Bu süreçte, parlamenterler tarafından Parti Grubundan ve Komisyondan geçen kanun tasarısına ilişkin olarak lehte söz istenmiş ve hükümetle Millî Şef İnönü'ye destek mesajları verilerek bağlılıklar bildirilmiştir. Dolayısıyla çok partili hayata geçişin hemen ardından ortaya çıkacak muhalif hareketlerin ve farklı konulardaki siyasal tartışmaların izine bu dönemde rastlanmaz.

CHP Meclis Grubu her hafta salı günleri, Grup Başkanvekillerinin dönüşümlü olarak yönetiminde toplanmış ve gündemdeki meseleleri tartışmıştır. Bu dönem İkinci Dünya Savaşı yıllarına denk geldiğinden en hararetli tartışmaların savaşa ilişkin gelişmeler olduğu anlaşılabilir bir durumdur. Milletvekillerini aydınlatmak için Dışişleri Bakanları Şükrü Saraçoğlu, Numan Menemencioğlu, Hasan Saka ve Necmettin Sadak tarafından milletvekillerine on beş günde bir brifing verilmiştir. Brifingden sonraki hafta aynı günde ise milletvekilleri bakana sorularını yöneltmiş ve tartışmalı konuları müzakere etmişlerdir.[27] Bu şekilde, savaş yıllarında mevcut duruma ve ülkenin stratejisine ilişkin sürekli olarak bilgilendirme faaliyeti yürütülmüştür. Grup toplantılarında ayrıca milletvekilleri bakanlara çeşitli konularda sorular yöneltmiş, bakanlar da bunları cevaplamışlardır.

A. MECLİS ARİTMETİĞİ

1939 seçimleri sonrasında CHP listesinden 62 ilden 420 kişi milletvekili seçilmiştir. Ayrıca dört kontenjan bağımsız adaylar için boş bırakılarak buralara dört gayrimüslim ismin seçilmesi sağlanmıştır. Böylece ilk aşamada seçilen toplam milletvekili sayısı 424'tür.[28] Hatay'ın anavatana katılmasından sonra bu ilden seçilen beş milletvekilinin de eklenmesiyle Meclisin toplam üye sayısı 429 olmuştur. Dönem içerisinde Mecliste vefat, istifa, başka görevi tercih etme gibi nedenlerle boşalan 41 sandalye için de değişik zamanlarda ara seçimler yapılmıştır. Bu şekilde VI. Dönemde toplam 470 milletvekilinin Türkiye Büyük Millet Meclisi çatısı altında görev yaptığı görülür.[29] Meclise en fazla temsilci gönderen il, 17 milletvekiliyle İstanbul'dur. İstanbul'u 15 milletvekiliyle Konya takip etmiştir. Konya'nın ardından 14'er milletvekiliyle Ankara ve İzmir gelmiştir. 10'dan fazla milletvekili çıkaran iller Balıkesir (12),

27 Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*. 2. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s. 304.

28 İsmet Binark, *Türk Parlamento Tarihi TBMM VI. Dönem (3 Nisan 1939-15 Ocak 1943), 5 Cilt*. Ankara: TBMM Yayınları, 2004, s. 61.

29 Demirel, *a.g.e.*, s. 250.

Manisa (12), Bursa (11), Sivas (11), Malatya (10) ve Trabzon'dur (10). En az temsilci ise 1 milletvekiliyle Hakkâri'ye aittir.[30] Milletvekili hesabı, tıpkı 1935 seçimlerinde olduğu gibi her 40 bin kişiye bir vekil düşecek şekilde yapılmıştır. Öte yandan VI. Dönemde 115 milletvekili parlamentoya ilk kez girerken diğerleri farklı dönemlerde en az bir dönem milletvekilliği yapmıştır. Bir önceki dönemden 271 milletvekili Mecliste görevlerine devam etmişlerdir. 38 milletvekili ise I. Dönemden itibaren kesintisiz şekilde parlamentoda bulunmuştur.[31]

Bağımsız olarak seçilen gayrimüslimler, Ermenileri temsilen parlamentoya gelen Berç Keresteciyan [Türker] (Afyon), Rum Ortodoks Dr. Nikola Taptas (Ankara), Türk Ortodoks kilisesi mensubu İstamat Özdamar (Eskişehir) ve Musevi Dr. Abravaya Marmaralı (Niğde) aslında Meclise yeni isimler değildir. Adı geçen milletvekilleri, 1935 seçimleriyle oluşan V. Dönemde de TBMM'de yer almışlardır.[32] Bağımsız milletvekili seçilen dört ismin de rejimin güven testinden geçmiş isimler olduğu açıktır. Örneğin Berç Keresteciyan, Kızılay II. Başkanı sıfatıyla Kurtuluş Savaşı yıllarında İstanbul'dan Anadolu'ya gizlice malzeme aktarılmasında kilit rol oynamış ve Atatürk tarafından kendisine Türker soyadı verilmiştir. Hukukçu İstamat Özdamar, yazılarıyla Millî Mücadeleye destek veren isimler arasındadır. Dr. Taptas ve Dr. Marmaralı ise dönemin önde gelen hekimlerindendir ki Marmaralı Atatürk'ün de doktorluğunu yapmıştır.

Aynı dönemde Kılıç Ali, Nuri Conker, İnönü'nün Cumhurbaşkanlığının ilk aylarında ara seçimde Burdur'dan seçilen Hasan Rıza Soyak, Şükrü Kaya ve Hakkı Tarık Us gibi Atatürk'ün yakın çevresinde bulunan isimler aday gösterilmedikleri için yeni oluşan Meclise girememişlerdir. Aslında adı geçen milletvekilleriyle İnönü arasında öteden beri çekişme olduğu ve çok sayıda tartışma yaşandığı bilinir.[33] İnönü, iktidarı tek başına kendi eline geçirince bu isimleri Meclisin dışında bırakmıştır. Buna karşılık, daha önce Mecliste yer almayan İnönü'ye yakın çok sayıda emekli general, bürokrat ve gazeteci, parlamentonun yeni üyeleri olmuştur. Bu bağlamda, Refik Koraltan, Feridun Fikri Düşünsel, Münir Hüsrev Göle ve Memduh Şevket Esendal gibi isimler, belirli aralardan sonra yeniden Meclise dönmüşlerdir.[34] Böylece İnönü'nün geçmişte kendisine muhalif olan isimleri tasfiye ettiği ve kendi onayından geçmiş bir parlamento tablosu oluşturduğu söylenebilecektir.[35] Bu dönemde, Cumhurbaşkanlığının yanı sıra CHP Genel Başkanı da olan İsmet İnönü adına grup başkanvekilliklerini Trabzon Milletvekili Hasan Saka ve Adana (o dönemki adıyla Seyhan) Milletvekili Hilmi Uran yapmıştır. Her iki isim de geçmişte İnönü Hükümetlerinde bakanlık yapmış tecrübeli siyasetçilerdir. Dolayısıyla grup yönetimi açısından da işlerin oldukça sıkı tutulduğu söylenebilir. Burada ilginç bir not olarak ileride Türk siyasetine damga vuran isimlerden biri olacak Aydın Milletvekili Adnan Menderes'in kâtip üye sıfatıyla Meclis Başkanlık Divanında yer almasından söz edilebilir.

30 Demirel, *a.g.e.*, s. 248-249.
31 Binark, *a.g.e.*, s. 132.
32 İhsan Güneş, *Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Milletvekili Genel Seçimleri (1919-1935)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s. 427-430.
33 Metin Heper, *İsmet İnönü: Yeni Bir Yorum Denemesi*. Çev. Sermet Yalçın. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 152.
34 Demirel, *a.g.e.*, s. 253.
35 Koçak, *a.g.e.*, s. 37.

Meclisin yeni yasama dönemi 3 Nisan 1939 günü en yaşlı üye sıfatıyla Bilecik Milletvekili Besim Ömer Akalın (d. 1862) tarafından açılır. Aynı gün Genel Kurulda yapılan oylamalarla V. Dönemin başkanı Çankırı Milletvekili Abdülhalik Renda oy birliğiyle yeniden Meclis Başkanlığına; Ankara Milletvekili İsmet İnönü oy birliğiyle tekrar Cumhurbaşkanlığına seçilir. Ayrıca Meclis Başkanlık Divanı ve Komisyon üyeliklerine de seçimler yapılmıştır. Bu noktada, söz konusu dönemdeki İçtüzüğün 4. ve 10. maddeleri gereği her yasama yılı başında başkanlık dâhil olmak üzere Meclisteki görevlere yeniden seçim yapıldığı belirtilmelidir.[36] Nitekim Başkanlık Divanında, her sene yapılan seçimler aracılığıyla değişiklikler olmuştur.

İnönü, yeni meclisin toplanması nedeniyle istifasını sunan İstanbul Milletvekili Dr. Refik Saydam'a yeniden hükümeti kurma görevini verir. Saydam, 13 bakandan oluşan kabinesini aynı gün içerisinde açıklamıştır. Bu kabinenin bir öncekinden farkı, iki yeni bakanlık eklenmiş olmasıdır. Sembolik açıdan en önemli adım ise Tek Parti Döneminin başlamasıyla siyasetten uzaklaştırılan, Atatürk'ün 1935 seçimlerinde bağımsız milletvekili seçilmesini sağladığı Kurtuluş Savaşı'nın liderlerinden Ali Fuat Cebesoy'un Nafıa Vekili (Bayındırlık Bakanı) olarak atanmasıdır. Aynı dönemde Millî Mücadele sonrası Atatürk ile yolları ayrılan bir diğer isim olan Rauf Orbay da milletvekili seçilmiş; ancak daha sonra Londra Büyükelçiliğine atanması nedeniyle bu görevden ayrılmıştır.

1. Milletvekillerinin Demografik Özellikleri:

Kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesinden sonra ilk genel seçimler 1935 yılında yapılmıştır. 1935 seçimlerinde 17 kadın milletvekili Meclise girme hakkı kazanmıştır. Ara seçimler sonrasında bir kadın milletvekilinin daha eklenmesiyle bu sayı 18'e çıkmıştır. 1939 seçimlerinde ise milletvekili seçilen kadın sayısının 16 olduğu görülür. Kadın milletvekillerinden 7'si 1935 seçimlerinde parlamentoya giren isimlerken diğer 9'u ilk kez seçilmiştir.[37] Buna karşılık, kabinede ya da CHP grup yönetiminde kadın üyelere yer verilmemiştir.

Milletvekillerinin seçildikleri yerle ilişkilerine bakıldığında yüzde 40'ının doğduğu yerden seçildiği görülür.[38] Bu bakımdan, Tek Parti Döneminde parlamenterin seçildiği yeri temsil kabiliyetinin çok yüksek olmadığı söylenebilir. Hatta milletvekillerinin önemlice bir kısmının seçim bölgeleriyle hiç ilişkisinin olmadığı da kolayca tahmin edilebilir. Seçim bölgesiyle doğum yeri arasındaki ilişki bakımından en yüksek oran, Karadeniz Bölgesi'ndedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde ise bu ilişkinin minimum düzeye indiği dikkat çeker.

Parlamenterlerin seçildiği yıl itibariyle yaş ortalamaları 53,1'dir.[39] Meclisin 1920 ile başlayan tüm dönemleri söz konusu olduğunda bunun en yüksek yaş ortalaması olduğu görülür. Bu durumun oluşmasındaki en önemli nedenlerden biri, tek partinin seçkin

36 Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), *Teşkilatı Esasiye Kanunu ve Dâhili Nizamname*. Ankara: TBMM Basımevi, 1939, s. 34, 36.

37 Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) (2009), *Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler (1935-2002)*. Ankara: TBMM Yayınları, 2009, s. 445-446.

38 Demirel, *a.g.e.*, s. 254.

39 Demirel, *a.g.e.*, s. 255.

kadrosunun siyaset üzerindeki ağırlıklarının devam etmesidir. Üstelik İnönü ile başlayan yeni dönemde, geçmişte siyasetin dışında kalan pek çok isim yeniden parlamentoya katılmış, dolayısıyla bu durum yaş ortalamasının yükselmesi yönünde etki yapmıştır. Dönem içinde 45 milletvekili vefat etmiştir. Bu sayının fazla olması, o yıllarda ortalama hayat süresinin kısalığı ve milletvekili yaş ortalamasının yüksekliği ile açıklanabilir.

Diğer taraftan, dönemin koşullarına göre VI. Dönem Meclis üyelerinin eğitim düzeylerinin oldukça yüksek olduğu söylenebilir. Milletvekillerinin yüzde 50,9'u yüksek okul ve yüzde 23'ü askeri okul mezundur. Lise ve daha alt düzeyde okuyanların oranı yüzde 20,6'dır. Bazı milletvekilleri ise medrese eğitimi görmüş ya da meslek okullarından mezun olmuşlardır. Elbette hem medrese eğitimi gören hem de diğer okullarda okuyan milletvekilleri de vardır.

Meslek grupları açısından bakıldığında ise yaklaşık olarak yüzde 15'lik oranlarla çiftçiler-tüccarlar, askerler ve eğitimcilerin öne çıktığı görülür. Geri kalanların çoğu farklı alanlarda çalışan bürokratlar ya da hâkim ve savcılardır.[40] Dolayısıyla Mecliste en fazla ağırlığı kamu görevinden gelen sivil ve asker bürokratların oluşturduğu söylenebilir. İllerin yerel eşrafına mensup milletvekili sayısı oldukça sınırlı kalmıştır ki bu durum, adayların doğrudan merkez tarafından belirlenmesi ve seçilmek için bir çaba harcamalarının gerekmemesiyle yakından bağlantılıdır.

2. Müstakil Grubun Oluşturulması:

Seçimlerde parlamento yapısı açısından en fazla dikkat çeken durum, CHP listesinden seçilen milletvekilleri arasından bir Müstakil Grup oluşturulmasıdır. Farklı nedenlerle CHP dışında kalacak müstakil mebus uygulaması 1931 seçimleriyle başlamıştır. Tek parti olarak seçimlere giren CHP bazı illerde boş kontenjan bırakarak buralardan parti dışından isimlerin seçilmesini sağlamıştır. Ancak bu milletvekilleri bireysel olarak hareket etmişlerdir. Müstakil Grup ise ülke sorunlarıyla ilgili olarak partinin genel yaklaşımından farklı bakış açıları geliştirecek ayrı bir oluşum meydana getirme düşüncesinden doğmuştur. Bu kurulun oluşturulmasına ilişkin karar, CHP'nin 1939 Kurultayında bir tüzük değişikliği yapılarak alınmıştır. Müstakil Grup, 21 üyeden oluşacak, bunların arasından 3 kişilik bir yönetim kurulu seçilecektir. Bu gruba seçilecek milletvekilleri CHP grup toplantılarına katılabilecek; ancak oy kullanma hakları olmayacaktır.[41] CHP Nizamnamesi'ne göre Müstakil Gruptan beklenen "Devlet işlerinin iyi cereyanı; parti nizamname ve programının ve büyük kurultay kararlarının iyi tatbikatını meclis grubu kararına tabi olmaksızın murakabe etmektir."[42] Buradan da anlaşılabileceği gibi Müstakil Grubun amacı, parti grubu üzerinde bir denetim sağlamaktır. Grup, dört senelik görev süresinin sonunda CHP Kurultayına faaliyetleri hakkında rapor vermekle yükümlendirilmiştir. Müstakil Grubun oluşturulmasının bir diğer nedeni ise dış dünyaya demokratik bir ülke olduğu görüntüsü vermektir. Batılı devletlerle ittifak yürütülürken demokrasi yanında bir yaklaşım sergilenmesinin muhtemelen olumlu bir izlenim oluşmasını sağlayacağı düşünülmüştür.

40 Demirel, *a.g.e.*, s. 254-257.
41 Gologlu, *a.g.e.*, s. 17.
42 *CHP Nizamnamesi*, madde 128.

Öte yandan Müstakil Grubun CHP'den ayrı bir varlığı olmadığı ya da muhalefet partisi görünümü çizmediği kaydedilmelidir. Bu bağlamda, CHP Genel Başkanı ve Millî Şef İsmet İnönü, Müstakil Grubun başkanı olarak da kabul edilir. Grubu, doğal başkan İnönü tarafından görevlendirilecek bir başkanvekiliyle ona yardımcı olacak üç kişilik bir yönetim kurulu yönetecektir. Kurultayda Müstakil Grupta görev yapacak 21 milletvekilinin kimler olacağı belirlenir; grup başkanvekilliğine İstanbul Milletvekili Ali Rana Tarhan getirilir.[43] Grup Başkanvekilliğine İnönü'ye en yakın isimlerden Tarhan'ın getirilmesi, aslında grubun denetim altında tutulması ve itidalli davranması isteğinin sonucudur.[44] Uzun yıllar bakanlık da yapmış tecrübeli bir siyasetçi olan Tarhan, rejimin çıkarları bakımından Grubun nasıl bir tavır izlemesi gerektiğini taktir edecek durumdadır.

Müstakil Grubun ülke ve parti politikaları dışında aykırı veya muhalif bir yaklaşım geliştirdiği söylenemez. Örneğin dönemde çok tartışma yaratan Millî Korunma Kanunu ve Varlık Vergisi Kanunu'nu, Müstakil Grup üyeleri de desteklemişlerdir. Buradan da rahatlıkla anlaşılabileceği gibi Müstakil Grup kendisinden beklenen sınırlı muhalefetin gereklerini yerine getirememiştir. Aynı dönemde CHP Grup Başkanvekili olarak görev yapan Hilmi Uran'ın altını çizdiği gibi, Grubun muhalefet işlevini yerine getirememesinin başlıca nedeninin yapay şekilde oluşturulması olduğu söylenebilir.[45] En baştan sınırlı bir işlev verilen bir oluşumda yer alan milletvekillerinin muhalif bir görüntü çizmekten kaçınmaları sürpriz değildir. Hatta siyasal açıdan tartışma yaratabilecek önemli kanun tekliflerinde Müstakil Grup üyeleri, aykırı bir görüntü vermemek için partinin ve hükümetin arkasında olduklarını oldukça hızlı ve net şekilde ortaya koymuşlardır. Müstakil Grubun çok partili döneme geçiş açısından İnönü'nün niyetinin ön işareti olduğundaki görüşlerin oldukça iyimser yaklaşımlar olduğunu söylemek mümkün değildir. Grup, en fazla demokrasiye geçiş yönünde bir görüntü verme işine yarayabilecektir ama faaliyetleri göz önünde bulundurulduğunda bunun bile oldukça iddialı bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Çok partili hayata geçişin ardından gerçek anlamda parti içi muhalefetin doğmasıyla Müstakil Grup, işlevini tam anlamıyla kaybetmiştir.

B. MECLİS FAALİYETLERİ

Görev başında olduğu yıllarda yaşanan iç ve dış gelişmeler nedeniyle, ilk günlerinden itibaren TBMM'nin VI. Dönemi oldukça hareketli geçmiştir. Meclisin açılmasından kısa bir süre sonra Hatay Parlamentosu tarafından Hatay'ın anavatana katılması yönünde karar alınmıştır. Bu karar üzerine TBMM Genel Kurulu, 7 Temmuz 1939 günü toplanarak "Hatay" adında yeni bir il kurulmasına karar vermiştir. Görüşmeler sırasında Kanun'un geneli ya da maddeleri üzerinde söz isteyen milletvekili olmamış, tüm maddeler başkan tarafından okunduktan sonra alkışlar arasında kabul edilmiştir.[46] Söz konusu Kanun'un yeni kurulan ile ilişkin teknik ve malî

43 Murat Yılmaz, *Tek Parti Döneminde Müstakil Mebuslar ve CHP Müstakil Grubu (1931-1946)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2001, s. 455.

44 Heper, *a.g.e.*, s. 170.

45 Uran, *a.g.e.*, s. 290.

46 *TBMM Genel Kurul Tutanakları,* 07/07/1939, s. 199.

detayları içeren bir görünüm çizdiği görülür. Bu Kanun'un kabulünün ardından Hatay'da ara seçimlere gidilmiş ve bu ili temsilen beş milletvekili Meclise girmiştir. Hatay Cumhuriyeti'nin ilk ve tek Cumhurbaşkanı Tayfur Sökmen Antalya, Başbakanı Abdurrahman Melek ise Gaziantep Milletvekili olarak seçilmiş ve 1939 yılının Nisan ayından itibaren zaten daha önce Mecliste yer almışlardır. Aynı zamanda Hatay Cumhurbaşkanı olan Antalya Milletvekili Tayfun Sökmen, oturumda Hataylılar adına bir teşekkür konuşması yapmıştır.[47]

Yukarıda da belirtildiği gibi VI. Döneme damgasını vuran en önemli gelişme ise hiç kuşkusuz İkinci Dünya Savaşı'dır. Bu nedenle, savaş gündemi, Meclis faaliyetlerinde önemli bir yer işgal eder. Bir taraftan savaşın gidişatı ve bu bağlamda Türkiye'nin izleyeceği rol tartışılırken diğer taraftan da alınması gereken önlemler Meclis gündeminde önemli yer tutmuştur. Ancak bu tartışmaların daha çok CHP grup toplantılarında yapıldığının ve Genel Kurula fazla yansımadığının altı tekrar çizilmelidir. Bu durumun en belirgin örneklerinden biriyle soru önergeleri açısından karşılaşılır. Dört yıllık yasama faaliyeti boyunca milletvekilleri tarafından Başbakanlık ve bakanlıklara yöneltilen soru önergesi sayısı yalnızca 14'tür. 1939'da 6, 1940'ta 4, 1941'de 4 dört soru sorulmuş; 1942'de başlayan yasama döneminde hiç soru önergesi verilmemiştir. Ayrıca dört yıl boyunca verilen gensoru (istizah) önergesi de bulunmamaktadır.[48]

1. Millî Korunma Kanunu:

İkinci Dünya Savaşı'nın özellikle devlet ekonomisi üzerinde yaratabileceği olumsuz etkiler nedeniyle sıkı önlemler alınmaya başlandığı dikkat çeker. Örneğin daha savaş başlar başlamaz bazı maddelerin ihracatına ciddi sınırlamalar getirilmiştir. Bu durumun ülke içinde bu ihtiyaçlardan doğan bir kıtlık durumunu önleme arayışı kadar, savaşan ülkelerle bir sorun yaşamama çabasıyla da yakından ilişkili olduğu söylenebilir. Daha açık bir ifadeyle, özellikle savaşın ilk yıllarında taraf olmaktan kaçınma çabası, savaşan ülkelere mal satışı yoluyla destek verildiği yönünde bir izlenim yaratılmasından kaçınılmasını da beraberinde getirmiştir. Bunun yanında ülke içinde tüketim maddelerinin karaborsaya düşme ihtimalinin bulunduğu da kaydedilmelidir. Üstelik henüz savaşın başı olması nedeniyle, ilerleyen süreçte Türkiye'nin savaşa girmek zorunda kalıp kalmayacağı da belli değildir. Tüm bu nedenlerle Meclis tarafından 18 Ocak 1940 günü kabul edilen 3780 sayılı Millî Korunma Kanunu, 26 Ocak 1940 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

Kanun, Genel Kurul gündemine 18 Ocak 1940 günü getirilmiştir. Daha önce hükümet tarafından hazırlanan taslak, parti grubuna sunulmuş ve grup, nihaî incelemeyi yapmak üzere 24 kişiden oluşan bir Muvakkat Encümen oluşturmuştur. 18 Ocak günü Genel Kurulun olağan gündemindeki konuların müzakeresinden sonra Muvakkat Encümen Muharriri sıfatıyla söz isteyen Bingöl Milletvekili Feridun Fikri Düşünsel, inceledikleri Millî Korunma

47 *TBMM Genel Kurul Tutanakları,* 07/07/1939, s. 198-199.
48 Binark, *a.g.e.*, s. 3563, 3589, 3880, 3893, 4167, 4185, 4322.

Kanunu tasarısının öncelikli olarak görüşülmesini talep eder. Söz konusu talep, Başkan tarafından oylatılır ve Genel Kurulca kabul edilir. Kanun'un müzakereleri aşamasında ilk sözü önergeyi veren Feridun Fikri Bey alır. Feridun Fikri Bey konuşmasında, dünyanın yüz yüze olduğu ağır ekonomik sorunların bir millî güvenlik meselesi hâlini aldığını, bu nedenle hükümetin Anayasa çerçevesinde ülkeyi ve halkı koruyucu önlemler alacağını ifade eder. Düşünsel ayrıca karaborsacılık başta olmak üzere ekonomiye zarar verebilecek durumlarla baş edilebilmesi açısından hükümete ek yetkiler veren bu Kanun'un çıkarılmasının zorunlu olduğunu savunur.[49]

Feridun Fikri'nin ardından söz alan Müstakil Grup Başkanvekili İstanbul Milletvekili Ali Rana Tarhan, karşılaşılan tehlikenin büyüklüğü nedeniyle grup olarak kendilerinin de bu Kanun'un hızlı şekilde çıkarılması düşüncesinde olduklarını söyler. Ancak Tarhan, Başbakana Kanun'un uygulanmaya ne zaman başlanacağı, uygulamaya yönelik bir planın olup olmadığı ve özel sektörün kendileriyle ilgili konularda görüşlerinin alınıp alınmadığını sorar. Ardından söz isteyen bağımsız Afyon Milletvekili, eski maliyeci Berç Keresteciyan (Türker), Kanun'un uygulanma esaslarına ilişkin bazı bilgiler verdikten sonra çiftçilerin düzenlemeden zarar görmemesi için gerekli önlemlerin alınması temennisiyle bitirir. Son sözü alan Sivas Milletvekili İsmail Mehmet Uğur ise tasarıya desteğini ifade eden birkaç cümleyle konuşmasını tamamlamıştır. Buradan da anlaşılabileceği gibi, ekonomik alanda oldukça sıkı önlemler içeren bu Kanun bile Tek Parti Döneminin mantığına uygun şekilde yeterince müzakere edilmeden kabul edilir. Daha doğrusu hükümetin verdiği siyasal karar, Meclis tarafından en baştan doğru olduğu düşüncesiyle tartışılmadan onaylanır.

Konuşmaların ardından söz alan Başbakan Refik Saydam, hem Kanun'dan beklediklerini anlatmış hem de konuşmacıların sorularına cevap vermiştir. Saydam, öncelikle savaş koşulları nedeniyle Kanun'un uygulanmasına derhal başlanacağını söyler. Başbakan, Tarhan'ın diğer sorularına yönelik olarak belirli bir uygulama planı yapacaklarını ve gerekirse özel sektörle görüşmekten kaçınmayacaklarını ilave eder. Ardından Kanun'un müzakerelerine geçilir. Uzun müzakerelerden sonra Kanun, 282 oy ve oy birliğiyle kabul edilmiştir.[50]

Millî Korunma Kanunu, Tek Parti Dönemine damga vuran devletçilik anlayışının oldukça ileri bir uygulamasıdır. Kanun, özel teşebbüslerin faaliyetleri de dâhil olmak üzere ekonominin kontrolünü tam olarak devlete vermeyi amaçlar. Bu amaçla, devletin ekonomi politikalarına tüm özel şirketlerin uyması, aykırı davranan şirketlere ise hükümet tarafından el konulabilmesi düzenlenmiştir. Aynı dönemde yararlanılan bir diğer uygulama, tüketim mallarının fiyatlarının devlet tarafından belirlenmesidir. Şirketlerin hükümet tarafından belirlenen sınırlar dışında stok yapmaları da yasaklanmıştır. Benzeri kısıtlamalar tarım sektörü için de geçerlidir. Hükümet, özellikle belirli büyüklükteki toprak sahiplerinden belirli ürünlerin ekilmesini isteyebilecek, bunun yanında işlenmeyen topraklara tarımsal faaliyet yapılması için geçici olarak el koyabilecektir. Görüldüğü üzere savaş koşullarından dolayı

49 *TBMM Genel Kurul Tutanakları,* 18/01/1940, s. 139.
50 *TBMM Genel Kurul Tutanakları,* 18/01/1940, s. 158.

düşen istihdamı artırmak için sanayi ve ticaret işletmelerinin yanı sıra çiftçiler açısından da etkiler doğuracak ciddi önlemler alınmıştır. Ancak kısıtlamalar yalnızca üreticilerle sınırlı değildir. Tüketiciler de temel ihtiyaçlarının karşılanması dâhil olmak üzere belirli kısıtlamalara tabi tutulmuştur.

Savaşın ilk yıllarında ekmek, bez, kömür gibi temel ihtiyaç maddeleri de vatandaşlara karneyle verilir. Yani vatandaşların tüketim mallarını, paraları olsa bile istedikleri kadar satın alamamaları, bunlara önceden belirlenmiş kotalar ve süreler doğrultusunda ulaşmaları sağlanır. Bu tür sınırlayıcı uygulamalar savaş döneminde tüm devletler tarafından kullanılmaktadır. Ancak savaş yıllarında uygulanan ekonomi politikaları, karşılaşılan sorunların ağırlığını artırmıştır. Kamu giderlerini karşılamak üzere aşırı para basılması emisyon hacmini arttırmış bu da yüksek enflasyona sebep olmuştur. İthalat ve ihracat sınırlamaları temel tüketim maddelerine ulaşılmasını güçleştirmiş, ayrıca asker sayısının artması, dolayısıyla işgücü arzının azalması nedeniyle tarım ve sanayi alanlarında üretim düşmüştür.[51] Nitekim bu sorunlarla baş edebilmek için Millî Korunma Kanunu'nda karaborsacılık ve stokçuluğa yönelik ağır cezalar öngörülür.

Ayrıca Kanun aracılığıyla istihdamı artırmak için hükümete gerektiğinde zorla çalıştırma yetkisi verilmiştir. Kanun'daki iş hayatına yönelik kısıtlayıcı bir diğer hüküm, iş bırakma ya da değiştirmenin gerektiğinde engellenebilmesidir. Başka bir maddeyle ise daha önce Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ve İş Kanunu ile işçiler lehine yapılan düzenlemelerden vazgeçilebileceği öngörülür. Buna göre, gerekli hallerde sanayi ve maden tesislerinde olağandan daha uzun çalışma saatlerine izin verilebilmesi ve hafta sonu, dinî ve millî bayram tatillerinde iş bırakılmayabileceği hükme bağlanmıştır. Ayrıca kadınların ve 12 yaşından büyük kız ve erkek çocukların sanayi işlerinde, 16 yaşından büyük erkek çocukların ise madenlerde çalışmalarını yasaklayan düzenlemelerin uygulanmayabileceği belirtilmiştir.[52] Buradan da anlaşılabileceği gibi, asker sayısının artmasıyla baş gösteren istihdam eksiğinin kapatılması en önemli sorunlardan biri olmuştur.

Öte yandan Millî Korunma Kanunu'nun tam anlamıyla uygulanmadığını söylemek mümkündür. Fiyat denetiminin işe yaramadığını ve baş edilmesi güç bir karaborsa sorununa neden olduğunu gören hükümet, belirli istisnalar dışında birkaç yıl içinde bundan vazgeçer. Ekmek konusundaki kısıtlama ise büyük şehirlerde savaş sonuna kadar devam eder.[53] Son olarak bu kanunun CHP Meclis Grubu tarafından da aslında tam olarak benimsenmediği belirtilmelidir. Tek parti yönetiminin bütün disiplinine rağmen 148 milletvekili bu kanunun oylamasına katılmaz.[54] Nitekim Saydam'dan sonra Başbakanlık koltuğuna oturan Saraçoğlu, açıkça kendisinden önce yapılan bu uygulamanın yanlış olduğunu söyleyecektir.

51 Güneri Akalın, *Cumhuriyet Dönemi Ekonomi-Politik Tarihinin Liberal Yorumu*. Ankara: Orion Yayınları, 2010, s. 249.

52 Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye: Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum*. 2. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s. 228-229.

53 Demirel, *a.g.e.*, s. 268.

54 Feroz Ahmad. *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. 16. Baskı. İstanbul: Kaynak Yayınları, s. 103.

2. Köy Enstitüleri Kanunu:

İnönü döneminde eğitim alanında atılan adımların altında büyük oranda Maarif Vekili (Millî Eğitim Bakanı) Hasan Âli Yücel'in imzası vardır. Meslekten eğitimci olan Yücel, Orta Tedrisat Umum Müdürlüğü görevini sürdürürken 1935 yılında İzmir Milletvekili seçilir. Atatürk'ün ölümünden sonra Celal Bayar Kabinesinde Maarif Vekilliği görevine getirilir; aynı görevi Refik Saydam Hükümeti zamanında da sürdürür. Yücel, eğitim alanında izlenecek yolu belirlemek için öncelikle 17-29 Temmuz 1939 tarihleri arasında Birinci Maarif Şûrası'nın toplanmasına ön ayak olmuştur. Eğitim konusunda asıl tartışma yaratan hamle ise 1940 yılı içinde gelmiştir. Hükümet tarafından hazırlanan Köy Enstitüleri Kanunu tasarısı Meclise sunulmuştur. Aslında rejimin köye ve köycülüğe yönelik söylemlerinin 1930'larda başladığı görülür. Bu söylemle eğitim yoluyla modernleşme çabalarının birleşmesi Köy Enstitüleri tecrübesini doğurmuştur.[55] Ayrıca bu proje aracılığıyla köylülerin ulusal bütünleşmeye katılımı amaçlanmıştır.[56] Kısacası Enstitüler eğitim kadar siyasal amaçlı olarak oluşturulmuştur.

Köy Enstitüleri Kanunu tasarısının hükümet tarafından Meclise gönderilen gerekçesinde bu tür bir düzenlemeye ihtiyaç duyulmasının başlıca nedeni olarak ülkedeki eğitim düzeyinin düşüklüğü gösterilir. Gerekçeye göre ülkede erkeklerin yalnızca yüzde 23,3'ü, kadınların ise yüzde 8,2'si okuma yazma bilmektedir. Bu durum, erkeklerin yüzde 75'inden fazlasının, kadınların ise yüzde 90'ını aşkın bir kesiminin okuma yazma bilmediği anlamına gelmektedir. Okuma yazma bilmeyenlerin ortalaması, nüfusu 10 binden fazla yerlerde düşerken 10 binden az yerlerde önemli ölçüde yükselir. Dolayısıyla ülke çapında bir okuma yazma seferberliği başlatılması zorunludur ve nüfusun çoğunluğunun kırsal alanda yaşaması nedeniyle bu konudaki en doğru adres köyler olacaktır.[57] Kanundan beklenen, köy çocuklarının kendi memleketlerine yakın yerlerde eğitim aldıktan sonra köylerine dönerek öğretmen olarak görev yapmalarıdır. Ancak bu, sıradan bir öğretmenlik olmayacaktır. Bunun yanında bu yeni öğretmenlerden çiftçilik bilgisine de sahip olmaları beklenir. Beklentiler bununla da sınırlı değildir. Köy Enstitüsünde okuyan erkekler, demircilik, yapıcılık, kooperatifçilik, dülgerlik; kız öğrenciler çocuk bakıcılığı, dikiş, ev idaresi, hasta bakımı gibi konularda da bilgi sahibi olacak ve bunu hem kendi öğrencileriyle hem de diğer köylülerle paylaşacaklardır.[58]

Diğer taraftan Köy Enstitülerinin ideolojik amacından tasarının gerekçesinde ve Meclisteki müzakerelerinde bahsedilmez. Oysa Enstitülerin bir taraftan tarımsal kalkınmayı gerçekleştirecek araçlardan biri olması diğer taraftan da rejimin değerlerini içselleştirmiş bireyler çıkmasına hizmet etmesi amaçlanır. Enstitüler, öğretmenler aracılığıyla yürütülecek bir ideolojik endoktrinasyon faaliyetinin aracı olacaktır. Öğretmenlerin bir diğer işlevi ise rejimin köylerdeki temsilcisi olmalarıdır.[59] Kısacası Köy Enstitüleri, büyük beklentilerle hayata geçirilen bir projedir.

55 Asım Karaömerlioğlu, *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, s. 88.
56 Yusuf Tekin ve Çağatay Okutan, *Türk Siyasal Hayatı*. 4. Baskı. Ankara: Orion Yayınları, 2019, s. 106.
57 Goloğlu, *a.g.e.*, s. 69-70.
58 Goloğlu, *a.g.e.*, s. 72.
59 Karaömerlioğlu, *a.g.e.*, s. 116.

Köy Enstitüleri Kanunu'nun Meclis gündemine geldiği yıllarda, yukarıda değişik yerlerde değinildiği gibi, devlet ciddi bir ekonomik daralma ile karşı karşıyadır. Dolayısıyla geniş çaplı bir eğitim projesini hayata geçirecek bütçe imkânları yoktur. Bu nedenle Enstitülerin öncelikle kuruluş masraflarının genel bütçeye yük olmadan karşılanması amaçlanır. Bu bağlamda Enstitülerin daha önce kurulan eğitmen kursları ile birleştirilmesi ve fizikî mekân ihtiyaçlarını böyle çözmeleri hedeflenir. Yeni bina ihtiyacı durumunda ise köylüler ve okulda okuyacak çocukların işgücünden yararlanılması planlanır.[60] Aynı şekilde, Kanun'a göre köylülerden hem toprak hem de ayni ve nakdî yardım istenebilecektir. Okullar açıldıktan sonra ise adeta üretim kooperatifi gibi çalışıp ürettikleri malları satarak kendilerini finanse edecekleri düşünülmüştür. Bu amaçla, 7 Temmuz 1939 tarih ve 3704 sayılı Köy Eğitmen Kursları ile Köy Öğretmen Okullarının İdaresine Dair Kanunla tahsis edilen arazi ve döner sermaye uygulamalarından yararlanılır.[61]

Hükümet tarafından gönderilen Köy Enstitüleri Kanunu tasarısı Genel Kurula geldiğinde ilk sözü Konya Milletvekili Dr. Osman Şevki Uludağ almıştır. Uludağ, öncelikle rejimin eğitim alanında çok çaba sarf ettiğini; ancak öğretmen okullarından çıkan gençlerin köylerde çalışmaya yanaşmadıklarını söylemiştir. Gündeme gelen Kanun'un bu yöndeki girişimini anlamlı bulur Uludağ; ancak mezunların köylerde çalışmak istemeyeceğine yönelik bir endişesi vardır ki bu tespit daha sonra Köy Enstitüleri ile ilgili eleştirilerin de merkezinde yer alacaktır. Ardından söz alan Eskişehir Milletvekili Emin Sazak da benzer bir şekilde, beş yıl eğitim alan bir gencin köylünün içine nüfuz edip edemeyeceğini sorgular. Kazım Karabekir de Kanun'un müzakereleri sırasında uzun bir konuşma yapmıştır. Karabekir'e göre bu okullar savaş koşulları göz önünde bulundurularak, gerekirse askerî amaçlarla üretim yapabilecek bir tarzda kurulmalıdır. Ayrıca burada okuyacak öğrencilere sıkı birer ahlak ve terbiye eğitimi verilmelidir. Bu arada bir parantez açılarak her üç milletvekilinin de "enstitü" ifadesine itiraz ettikleri ve bu okula yeni bir ad verilmesi gerektiğini savundukları belirtilmelidir. Daha sonra milletvekillerinin tamamı da tasarı hakkında olumlu ifadeler kullanmışlardır.[62]

Tasarı üzerine hükümet adına söz alan İzmir Milletvekili ve Maarif Vekili Hasan Âli Yücel, ilk olarak Türkiye'nin nüfusunun 17 milyon olduğunu, vatandaşların yalnızca 3 milyonunun şehirlerde, geri kalan 14 milyon kişinin ise köylerde yaşadığını ifade eder. Yücel'e göre şehirlerde eğitim sorunu büyük ölçüde çözülmüş ve çocukların yüzde 80'inin okullara gitmesi sağlanmıştır. Ancak köylerde bunun tam tersi bir durum vardır ve çocukların en az yüzde 75'i eğitim süreçlerinin uzağında kalmaktadır. Nüfusun büyük bölümünün ilerleyen süreçte de köylerde yaşamaya devam edeceğini söyleyen bakan, bu nedenle eğitimin kırsal kesime yaygınlaştırılması üzerinde durur.

60 Karaömerlioğlu, *a.g.e.*, s. 91
61 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi- Üçüncü Cilt*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 37.
62 *TBMM Genel Kurul Tutanakları,* 17/04/1940, s. 70-77.

Öte yandan "enstitü" ismine yönelik itirazlara da cevap verir Yücel. Bakana göre bu kavram her ne kadar yabancı kökenli olsa da dilimizde yerleşmiştir ve genelde hem teorik hem de uygulamalı konularda eğitim veren okullar için kullanılır. Dolayısıyla bu isim okulların mantığı açısından yerli yerine oturur. Zira Yücel'in ifadesiyle "Enstitüde yetişecek öğretmenlere umumî ve meslekî kültür bakımından lüzumlu olan bilgiyi vereceğimiz gibi, bunlara köye gittikleri vakit köy hayatında âmil, prestij sahibi, kendisine fikir sorulabilecek, reyi alınabilecek insan olabilmesi için amelî bilgiler de verilecektir".[63] Bu amaçla, Kanun'da, Enstitü mezunlarının köy okullarında en az yirmi yıl çalışmadan istifa edemeyecekleri hükme bağlanmıştır. Aksi takdirde bu kişiler bir daha memur olamayacakları gibi Enstitüde kendilerine yapılan masrafların iki katını ödemek zorunda kalacaklardır. Maarif Vekilinin okuldan mezun olacak öğretmenlere yönelik çağrısı ise bunların ömürlerinin sonuna dek köyde yaşayacaklarını bilmeleri gerektiğidir. Bu öğretmenlerin ilki memleket müdafaası, ikincisi ise köy çocuklarının okutulması olmak üzere iki görevi olacaktır. Dolayısıyla şehirlere tayin gibi bir arayışları olmamalıdır. Yücel, oldukça iyimser bir yaklaşımla, Köy Enstitülerinde verecekleri eğitim aracılığıyla bu anlayışı içselleştirecek bir gençlik yaratacaklarından emindir.

Maddeler üzerinde görüşmelere geçildiğinde en yoğun tartışmalar "Enstitülere tam devreli köy ilk okullarını bitirmiş sıhhatli ve müstaid köylü çocuklar seçilerek alınırlar." şeklindeki 3. madde özelinde yaşanır. Feridun Fikri ve Kazım Karabekir, Köy Enstitülerine yalnızca "köy ilkokullarını bitirmiş (..) köylü çocuklar"ın alınmasına karşı çıkarlar. Her iki isim, şehirler ve kasabalardan da Enstitülere öğrenci kabulüne yönelik değişiklik önergesi verirler. Ancak onlardan sonra söz alan milletvekilleri ve Maarif Vekili Hasan Âli Yücel, mevcut maddenin aynen korunmasını savununca söz konusu hüküm tasarıdaki şekliyle Genel Kuruldan geçer. Kanun'un geneli oylamaya katılan 278 milletvekilinin oybirliğiyle kabul edilmiştir.[64] Kanun, Cumhurbaşkanı İnönü'nün onayının ardından 22 Nisan 1940 tarih, 4491 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu Kanun, 19 Haziran 1942'de tarihinde çıkarılan 4247 sayılı Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilat Kanunu ile desteklenir. Söz konusu yasayla 16 yaşına kadar köylü çocuklarına okula gitme zorunluluğu getirilmiş, bu durumu takip işi de mülkî amirlere verilmiştir.[65] Bu Kanun'un görüşmeleri sırasında söz alan Yücel, bu kurumlarda görev yapan öğretmenler aracılığıyla Cumhuriyet Devrimini hem koruyacaklarını hem de köylere taşıyacaklarını dile getirir.[66]

Kanun'un çıkmasıyla Kastamonu (Gölköy), Eskişehir (Çifteler), Kırklareli (Kepirtepe) ve İzmir (Çullu) Bölge Köy Öğretmen Okulları, Köy Enstitüsüne dönüştürülür. Bunlara 1940-1948 yılları arasında 17 okul daha eklenir ve sayı toplamda 21'e ulaşır. Hasan Âli Yücel'in Maarif Vekâletinden ayrılmasından sonra 1946 yılında yerine geçen Reşat Şemsettin Sirer'le birlikte bu proje terk edilmeye başlanmıştır. Sonuç olarak Köy Enstitüleri hem kendilerine yüklenen ideolojik misyon hem de köy çocuklarının köyde kalmasını sağlamaya yönelik vizyonları nedeniyle Tek Parti Döneminin her zaman en çok tartışılan uygulamalarından

63 *TBMM Genel Kurul Tutanakları,* 17/04/1940, s. 78.
64 *TBMM Genel Kurul Tutanakları,* 17/04/1940, s. 99.
65 Tekeli ve İlkin, *a.g.e.*, s. 40.
66 Yılmaz Çolak, *Türkiye'de Kültürel İktidarın Kuruluşu: 1923-1945*. Ankara: Liberte Yayınları, 2017, s. 207.

birisi olmuştur.[67] Nitekim çok partili hayata geçilmesinden sonra CHP yönetimi bu okullara öğrenci almayarak varlıklarına fiilen son verir. Köy Enstitülerinin resmen kapatılması ise Demokrat Parti iktidarında gerçekleşecektir.

3. Varlık Vergisi Kanunu:

Refik Saydam'ın ölümünden sonra başbakanlığa gelen Şükrü Saraçoğlu Hükümetinin ilk icraatlarından biri Varlık Vergisi Kanunu tasarısının hazırlanarak Meclise gönderilmesidir. Daha önce değinildiği gibi İkinci Dünya Savaşı yılları ekonomide yüksek enflasyonun eşlik ettiği ciddi bir darboğaza neden olmuştur. Savaşın uzamasıyla birlikte kamu harcamalarının finansmanı için kaynak bulmak iyice zorlaşır. Bu amaçla Saraçoğlu Hükümetinin bulduğu yol, olağanüstü bir vergi ihdas etmektir. Daha doğrusu, önceleri malî sorunlarla baş etmek ve bütçe açığını kapatmak için belirli rakamların üzerinde varlığı bulunan kişilerin devlete zorunlu borç vermeleri düşünülmüştür. Ancak Hariciye Vekili Numan Menemencioğlu'nun yabancı kişi ve kurumların devlete borç vermeye yasal olarak zorlanamayacaklarını söylemesinden sonra tasarı, vergiye dönüştürülmüştür.[68]

Söz konusu Kanun'un çıkarılması bir açıdan Saracoğlu Hükümetinin ekonomi ve maliye politikalarına bakışının selefinden farklı olmasından da kaynaklanır. İkinci Dünya Savaşı nedeniyle ekonominin daralmasına yüksek enflasyonun eşlik ettiğinden yukarıda bahsedilmişti. Saydam Hükümeti, Millî Korunma Kanunu aracılığıyla devletin kapsamlı bir müdahaleciliğiyle bu sorunu aşmayı planlamıştır. Ancak bu stratejinin işe yaramaması nedeniyle Saydam'ın vefatından sonra yerine gelen Saracoğlu Döneminde katı müdahalecilik gevşetilmiştir. Bu bakımdan, tarımsal üreticilere ödenen fiyatlar yükseltilmiş, kentlerde fiyatlara yönelik denetim ya tamamen kaldırılmış ya da tamamen azaltılmıştır. Hükümetin kamu finansmanı açısından bulduğu yöntemse Varlık Vergisi uygulamasıdır.[69] Bir tür servet kanunu çıkarılacağının ilk işaretlerini Meclisin yasama döneminin açılışı vesilesiyle yaptığı konuşmada Cumhurbaşkanı İnönü vermiştir. İnönü,

> "Şuursuz bir ticaret havası, haklı sebepleri çok aşan bir pahalılık belâsı, bugün vatanımı ıstırap içinde bulunduruyor (…) Bulanık zamanı, bir daha ele geçmez fırsat sayan eski batakçı çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metaı yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar ve bütün bu sıkıntıları politika ihtirasları için büyük fırsat sanan ve hangi yabancı milletin hesabına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı, büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir surette kundak koymaya çalışmaktadırlar. Üç, beş yüz kişiyi geçmeyen bu insanların vatana karşı aşikâr olan zararlarını gidermek yolu elbette vardır. Ticaretin ve iktisadi faaliyetlerin serbestliğini bahane ederek milleti soymak hakkını hiç kimseye, hiçbir zümreye tanımamalıyız".

sözleriyle savaş zenginlerine karşı harekete geçeceklerini dile getirmiştir.[70]

67 Şükrü Karatepe, *Tek Parti Dönemi*. İstanbul: İz Yayınları, 1997, s. 101.
68 Uran, *a.g.e.*, s. 316.
69 Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi: Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 201.
70 *TBMM Genel Kurul Tutanakları,* 01/11/1942, s. 4.

Kanun, Meclis gündemine İnönü'nün konuşmasından kısa bir süre sonra, 11 Kasım 1942 günü gelir. Oturumu yöneten Meclis Başkanvekili Şemseddin Günaltay, Meclise gönderilen kanun tasarısı ile ilgili olarak Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun izahatta bulunacağını söyler. Saraçoğlu, ekonomik krizden çıkmak için bilinen iktisat ekollerinin yöntemlerini izlemeyeceklerini "Biz, ne Adam Smith'in talebesi, ne de Karl Marx'ın çırağıyız. Biz sadece, içtimai dini, halkçılık ve iktisadi mezhebi Devletçilik olan, siyasi bir fırkanın çocuklarıyız." cümleleriyle ifade eder.[71]

Başbakan Saracoğlu, konuşmasının devamında savaş tehlikesinin artarak sürdüğünü, bu nedenle sert önlemler almaktan kaçınmayacaklarını söyler. Önceki hükümet tarafından krizle baş etmek için alınan önlemlerin yanlış olduğunu savunan Saraçoğlu, kendilerinin bunları kaldırdıklarını, yeni kararlar aldıklarını ve böylece işlerin daha kötüye gitmesini engellediklerini savunur.

Saraçoğlu, mevcut ekonomik durumu uzun uzun açıkladıktan sonra sözü Varlık Vergisine getirir. Başbakana göre fiyatların yükselmesinde "yanlış tedbirlerin bilhassa doymak bilmeyen hırsın ve ihtikârın geniş hisseleri vardır." Ancak bunlar kadar önemli bir sorun, tedavüldeki paranın 700 milyona yaklaşmış olmasıdır. Enflasyonla baş etmek için para hacmini daraltmak gerekir ki bunun için de yeni bir vergi ihdas edilecektir. "Bu geri alış başlıca harp yıllarında çok para kazanmış olanlardan" ve bir seferliğine yapılacaktır. Söz konusu verginin tüccarlar, emlak ve kira geliri sahipleri ve büyük çiftçilerden alınması planlanmıştır. Başbakan, vergi için bu üç kesimin seçilmesinin nedeni olarak savaş sayesinde en çok bunların para kazanmasını göstermiş ve konuşmasını, uygulamayı düşündükleri oranları açıklayarak bitirmiştir.

İkinci sözü alan Müstakil Grup Başkanvekili Ali Rana Tarhan, hükümet tarafından getirilen bu düzenlemeyi desteklediklerini söylemiştir. Söz alan diğer milletvekilleri de desteklerini ifade ettikten sonra Maliye Vekili Fuat Ağralı, kanun tasarısı üzerinde teknik bilgiler vermiştir. Daha sonra başkan, konunun komisyonda görüşülmesi için oturumu kapatmıştır. Aynı gün saat 15.05'te ikinci birleşim açılmış ve Varlık Vergisi Kanunu tasarısının öncelikli olarak görüşülmesi kabul edilmiştir. Öğleden sonra söz alan milletvekilleri de Kanun'a desteklerini ifade etmişlerdir. Ancak Kazım Karabekir, yazım ve anlatım kuralları gereği, verginin adının "Aşırı Kazanç Vergisi" olmasını önermiş, bu öneri reddedilmiştir. Ardından maddelere geçilmiştir. İlginç olan noktalardan biri, böyle önemli bir Kanun'un maddelerinin müzakereleri sırasında hiçbir milletvekilinin söz almamasıdır. Kanun, aynı gün oy birliğiyle kabul edilmiş ve hemen ertesi günü 12 Kasım 1942 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

Varlık Vergisi Kanunu, uygulamada yetkiyi büyük oranda yerelde görev yapan mülkî idarecilere ve maliye mensuplarına vermiştir. İllerde ve ilçelerde en büyük mülkî amirin başkanlığında ve yine en büyük maliye memurunun katılımıyla komisyonlar oluşturulmuştur

71 *TBMM Genel Kurul Tutanakları,* 11/11/1942, s. 14 (Orijinal metindeki yazım hataları düzeltilmiştir).

(madde 7). Komisyonlar görev bölgelerinde mükelleflerin servet derecelerini on beş gün içinde tespit edecek ve liste halinde vergi dairelerinin kapılarına asacaklardır. Komisyon kararları kesindir ve mükelleflere, başka bir merciye veya yargı organlarına itiraz hakkı tanınmamıştır. Mükellefler, tebliğ tarihinden itibaren on beş gün içinde vergilerini yatırmak durumundadır (madde 11). Bir ay içinde vergisini yatırmayan mükellefler, memleketin herhangi bir yerinde borçlarını ödeyene kadar zorunlu hizmete tabi tutulmuştur. Görüldüğü üzere Kanun'un hem uygulama esasları oldukça sıkıdır hem de ödeme süreleri kısa tutulmuştur.

İllerde kurulan komisyonlar kısa sürede çalışmalara başlar. Komisyonlar tarafından mükellefler, önce Müslümanlar (M) ve gayrimüslimler (G) olmak üzere iki kategoriye ayrılır. Kanun'un uygulayıcılarından, dönemin İstanbul Defterdarı Faik Ökte'ye göre, daha sonra merkezden gelen şifahî emirle, bunlara, sonradan Müslüman oldukları halde asıl dinî kimliklerini korudukları düşünülen Musevilere göndermeyle, dönmeler (D) şeklinde bir grup daha eklenmiş ve her üç grup için farklı oranlar belirlenmiştir.[72] En düşük vergiyi zengin Müslümanların en yüksek oranı ise dönmelerin vermesi kararlaştırılır. Bu şekilde belirlenen 114.368 mükellefe toplam 465.384.820 TL vergi çıkarılmış ve bunun yaklaşık yüzde 75'i tahsil edilmiştir.[73] Bu süreçte, çok sayıda kişi kendileri için belirlenen vergileri ödeyemedikleri için mallarını satmak zorunda kalmış, bu durum da ülke içinde önemli bir sermaye değişimine neden olmuştur. Dolayısıyla Varlık Vergisi uygulamasını İttihat ve Terakki iktidarıyla başlayan, Cumhuriyet Döneminde de devam eden "millî burjuvazi" yaratma girişiminin en önemli parçalarından biri şeklinde görmek mümkündür.[74]

Kanun'un neden olduğu şikâyetlerle ilgili en belirgin örneklerden biri, Meclise gönderilen dilekçelerdeki büyük artıştır. 1924 Anayasası'nın 82. maddesinde zikredilen dilekçe hakkı uyarınca 1939-1943 arasındaki dönemde TBMM'ye 15 bin 155 dilekçe ulaşmıştır. Bir önceki yasama döneminde (1935-1939) vatandaşlar tarafından verilen toplam dilekçe sayısının 4 bin 143 adet olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu rakamın büyüklüğü daha iyi anlaşılabilir. Bu durumun oluşmasında en büyük neden Varlık Vergisine yönelik şikâyetlerdir. Nitekim Verginin mükelleflere tebliğ edildiği süreçte, 1 Aralık 1942 ve 31 Ekim 1943 tarihleri arasında Meclise ulaşan toplam dilekçe sayısı 10 bin 382'dir. TBMM Arzuhal Encümeni (Dilekçe Komisyonu) 19 Temmuz 1943 yılında aldığı bir kararla, Varlık Vergisiyle ilgili dilekçeleri dikkate almayacağını açıklamış, bundan sonra konuya dair başvurular kesilmiştir.[75] Buradan hareketle, siyasal iktidarın Verginin uygulanmasında oldukça kararlı olduğu bir kez daha görülmüştür. Bu süreçte kendileri için belirlenen vergileri ödemeyen, hemen tamamı gayrimüslim 1400 civarında kişi Erzurum'un Aşkale ilçesinde zorunlu çalışmaya tabi tutulmuştur.[76]

72 Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, tarih yok, s. 48.
73 Ökte, *a.g.e.*, s. 237.
74 Hamit Emrah Beriş, *Tek Parti Döneminde Devletçilik: Türkiye'de Otoritarizmin Siyasal ve Ekonomik Temelleri*. İstanbul: Tezkire Yayınları, 2017, s. 173.
75 Esat Öz. *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1992, s. 167-168.
76 Akşin, *a.g.e.*, s. 236.

Savaş yıllarında, özellikle zenginlerden olağanüstü vergiler alınması, tüm devletler tarafından uygulanan bir yöntemdir. Varlık Vergisinin bu denli tartışma yaratmasının sebebi, öncelikle etnik temelli olarak uygulanmasıdır.[77] Dolayısıyla bu verginin ekonomik amaçlarının yanında ülke içinde sermaye dönüşümünü hedefleyen siyasal bir yüzünün bulunduğu açıktır. Bunun yanında, Varlık Vergisinden umulan düzeyde katkı sağlanamadığını belirtmek gerekir. Bu nedenle, verginin bakiyesi 15 Mart 1944'te kabul edilen 4530 sayılı Kanun'la terk edilmiştir.[78] Diğer taraftan, Varlık Vergisinin ekonomi üzerinde geçici bir rahatlatma yarattığı da gerçektir. Bu süreçte, 114 bin mükelleften 315 milyon lira tahsil edilmiştir ki bu rakam, yıllık devlet harcamalarının yüzde 38'ine ve millî gelirin yüzde 3,5'ine tekabül eder.[79] Toplanan vergiler nedeniyle 1942'de cari harcamalar bazında bütçe açık vermemiş, ama kamu harcamalarının azalmamasından dolayı ertesi sene cari açık yeniden artmıştır.

C. ÖNE ÇIKAN İSİMLER

1. **İsmet İnönü (1884-1973):** İsmet İnönü, Atatürk'ün vefatının ardından önce Meclis tarafından Cumhurbaşkanlığına, sonra olağanüstü toplanan Parti Kurultayınca CHP Genel Başkanlığına seçilmiştir. Kurtuluş Savaşı'nın kurmay kadrosunda yer alan İnönü, savaştan sonra yürütülen Lozan Barış Görüşmelerinde Türk heyetinin başkanlığını yapmıştır. 30 Ekim 1923-22 Kasım 1924 ve 3 Mart 1925-1 Kasım 1937 tarihleri arasında başbakanlık yapan İnönü, Atatürk'ün öncülüğünde hayata geçirilen reformların en ciddi uygulayıcısı durumundadır. Atatürk'ün ölümünden sonra ordunun da kendisine destek vermesiyle çok tartışma yaşanmadan Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci Cumhurbaşkanlığına seçilmiştir. Bu görevi Demokrat Parti iktidarına dek sürmüştür. Millî Şef sıfatıyla anılmış ve CHP'nin değişmez genel başkanı olduğu kabul edilmiştir. Cumhurbaşkanlığı sürecinde Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'na girmemesi yönünde büyük çaba harcamıştır. 1960 askerî darbesinden sonra yapılan ilk genel seçimden sonra yeniden başbakanlığa gelmiş; ancak bu görevi uzun süreli olmamıştır. 7 Mayıs 1972'de yapılan CHP Kurultayında güvenoyu alamaması nedeniyle genel başkanlıktan istifa etmiş ve siyaseti bırakmıştır.

2. **Abdülhalik Renda (1881-1957):** Mülkiye mezunu Abdülhalik Renda, çeşitli yerlerde kaymakamlık ve valilik yaptıktan sonra 1923 yılında Çankırı'dan milletvekili seçilmiştir. Çankırı Milletvekilliği, II ila VIII. Dönemler boyunca kesintisiz şekilde devam etmiştir. 1924'ten itibaren İnönü Hükümetlerinde değişik dönemlerde Maliye ve Millî Müdafaa Vekâletlerinde bulunmuştur. 1935 yılında başlayan V. Dönemde başlayan TBMM Başkanlığı görevi 1946 yılına dek kesintisiz şekilde sürmüştür. Renda, en uzun süre Meclis Başkanlığı yapan isimdir.

77 Pamuk, *a.g.e.*, s. 202.
78 *Resmî Gazete*, 17/03/1944.
79 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002*. 8. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2004, s. 85.

3. **Kazım Karabekir (1882-1948):** Kurtuluş Savaşı'nın önde gelen isimlerinden ve Anadolu'ya geçen ilk üst rütbeli asker olan Kazım Karabekir Paşa, cumhuriyetin ilanından sonra kurulan ilk muhalefet partisi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucu genel başkanlığını yapmıştır. Takrir-i Sükûn Kanunu'yla bu partinin kapatılmasından sonra Atatürk'e yönelik İzmir Suikastı Davasında yargılanmış; ancak beraat etmiştir. Bu dönemle birlikte siyasetin uzağında kalan Karabekir, Atatürk'ün ölümünden sonra İnönü'nün davetiyle yeniden milletvekili seçilmiştir. TBMM'nin VI. Döneminde hem partinin grup toplantılarında hem de Genel Kurulda en fazla söz alan milletvekili olan Karabekir, 1946'da Meclis Başkanı olarak seçilmiş, bu görevi sürdürürken vefat etmiştir. Anılarını ve çeşitli konular üzerindeki görüşlerini yazdığı çok sayıda kitabı vardır.

4. **Dr. Refik Saydam (1881-1942):** Askeri Tıbbiye mezunu olan Saydam, Birinci Dünya Savaşı boyunca çeşitli cephelerde doktorluk yapmıştır. 1920 yılında Beyazıt (Ağrı) Milletvekili olarak Birinci Meclise katılmıştır. İkinci Dönemde İstanbul Milletvekili seçilmiş ve Sıhhat ve İç Muavenet Vekilliği (Sağlık Bakanlığı) görevini üstlenmiştir. Aynı süreçte 15 yıl boyunca Kızılay Genel Başkanlığı yapmıştır. Atatürk'ün ölümünden sonra Celal Bayar Hükümetinde kısa süreli Dâhiliye Vekili olarak görevlendirilmiştir. Bayar'ın istifasının ardından başbakanlığa getirilmiştir. İkinci Dünya Savaşı süresince katı devletçi politikalar uygulanmasına önayak olmuştur. Bu görevi, 8 Temmuz 1942 günü İstanbul'da ölümüne dek sürmüştür.

5. **Şükrü Saraçoğlu (1887-1953):** Mülkiye Mektebini bitirdikten sonra öğretmenlik ve kaymakamlık yapan Saraçoğlu, 1923'de memleketi İzmir'den milletvekili seçilmiştir. Fethi Okyar Hükümetinde Maarif Vekilliği, ardından kurulan İnönü Hükümetinde Maliye Vekilliği yapmıştır. Daha sonra Adliye Vekilliği görevini üstlenmiştir. İnönü'nün cumhurbaşkanı olmasından sonra kurulan Refik Saydam Hükümetinde Hariciye Vekilliği yapmıştır. Saydam'ın ölümünden sonra Cumhurbaşkanı İnönü tarafından Başbakanlığa atanmıştır. Göreve gelir gelmez selefinin ekonomi politikalarından vazgeçildiğini ve İkinci Dünya Savaşı'nın etkileriyle baş etmek için yeni bir program benimseneceğini açıklamıştır. Varlık Vergisi, Saraçoğlu'nun başbakanlığı döneminde uygulanmıştır. Saraçoğlu, ayrıca 1934 ile 1950 yılları arasında Fenerbahçe Spor Kulübünün de başkanlığını yapmıştır.

6. **Hasan Âli Yücel (1897-1961):** Köy Enstitüleri projesinin hazırlayıcısı Hasan Âli Yücel, Hukuk Fakültesindeki eğitimini bırakıp Darülmuallimîn-i Aliye'den (Yüksek Öğretmen Okulu) mezun olmuştur. Mezuniyetinin ardından önce İzmir'de, sonra memleketi İstanbul'da öğretmenlik yapmış, daha sonra maarif müfettişliğine atanmıştır. Serbest Cumhuriyet Partisi'nin kapatılmasından sonra çıktığı yurt gezisinde Bakanlığını temsilen Atatürk'e eşlik etmiştir. Sırasıyla Gazi Eğitim Enstitüsü Müdürlüğü ve Maarif Vekâleti Orta Tedrisat Umum Müdürlüğü görevlerini üstlenmiştir. 1935 seçimlerinde İzmir Milletvekili seçilmiştir. Atatürk'ün ölümünden sonra kurulan Celal Bayar Hükümetinde Maarif Vekili olur. Bu görevi, sonrasındaki Refik Saydam Hükümetinde de devam etmiştir. Bakanlığı sırasında Köy Enstitüleri projesini hayata geçirmiştir. 5 Ağustos 1946 günü kesintisiz şekilde 7 yıl ve 7 ay sürdürdüğü Millî Eğitim Bakanlığı görevinden istifa etmiş ve gazetecilik yapmaya başlamıştır. İstifasından sonra ölene dek siyasetle ilgili bir görev almamıştır.

7. **Hilmi Uran (1886-1957):** Mülkiye Mektebini bitirdikten sonra çeşitli yerlerde kaymakamlık yapmıştır. 1919'da yapılan seçimler sonunda son Osmanlı Mebusan Meclisine Muğla Mebusu olarak girmiştir. Meclisin dağılmasından sonra Adana Valiliği görevini üstlenmiştir. 1927'de Adana Milletvekili seçilmiş, 1930 yılında Bayındırlık Bakanlığı görevine getirilmiştir. Celal Bayar Hükümetinde Adliye Vekili olarak yer almıştır. İnönü tarafından CHP Grup Başkanvekilliği görevine getirilmiş ve bir bakıma partinin Meclisteki faaliyetlerini yönetmekle görevlendirilmiştir. Saraçoğlu Hükümetinde Dâhiliye Vekilliği yapmış, 1946'da CHP Genel Sekreteri olmuştur. 1950'de milletvekili seçilememesi nedeniyle siyaseti bırakmış ve anılarını yazmıştır.

8. **Hasan Saka (1885-1960):** VI. Dönemde Hilmi Uran'la birlikte Grup Başkanvekili olarak CHP'nin Meclis faaliyetlerini yöneten Saka, Mülkiyeyi bitirdikten sonra maliye bürokrasisinde görev almıştır. Birinci Meclise Trabzon Milletvekili olarak katılmış ve Maliye Vekilliği görevini üstlenmiştir. Uzun dönemler boyunca çeşitli hükümetlerde ve Meclis yönetiminde Trabzon Milletvekili olarak görev yaptıktan sonra, 1936 yılında Siyasal Bilgiler Okulunda iktisat profesörü olmuştur. Ardından yeniden siyasete dönmüştür. 1944'te II. Saraçoğlu Hükümetinde Hariciye Vekili olmuş, bu hükümetin istifasından sonra 1947'de başbakanlığa getirilmiştir. Bu görevi yaklaşık iki yıl sürmüştür. 1954 seçimlerinden sonra siyasetten çekilmiştir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

TBMM'nin 1939-1943 yılları arasını kapsayan VI. Yasama Dönemi, Atatürk'ün ölümünden sonra, İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı olarak seçilmesinin hemen ardından başlamıştır. Hem seçim öncesi hem de sonrasındaki süreçte İnönü'nün öncelikli çabası kendi etrafındaki destek çemberini genişletmek ve liderliğini kabul ettirmektir. İnönü, bu amaçla, öncelikle öteden beri anlaşmazlık içinde bulunduğu bazı isimleri siyasetin dışında bırakmıştır. Buna karşılık, üzerinde durduğu zemini güçlendirmek ve yeni bir muhalefet hareketinin doğmasını engellemek için geçmişte siyasetin dışında bırakılan isimleri yanına çekmiştir. Bu çabaların başarılı olduğu söylenebilir. Zira İnönü, bu dönemde liderliğini konsolide etmiş ve 8 Mayıs 1972'deki istifasına dek kesintisiz şekilde sürecek genel başkanlığının önünü açmıştır.

Dönemde yaşanan İkinci Dünya Savaşı'nın, iktidarın işini oldukça zorlaştırdığı açıktır. Savaşın neden olduğu ekonomik zorluklar sert önlemlerin alınmasını beraberinde getirmiş, bu durum halkın iktidara yönelik memnuniyetsizliğini artırmıştır. Dolayısıyla dönemde parlamentodaki tartışmaların ve yasama faaliyetlerinin büyük ölçüde savaştan kaynaklanan sorunlar üzerinde odaklandığı görülür. Öyle ki döneme damgasını vuran temel kanunlar ve bunlara dayalı uygulamalar büyük oranda ekonomik temellidir. Bunun yanında Köy Enstitüleri başta olmak üzere eğitim alanında ciddi değişiklikler yaşanır. Zaten sınırlı ölçüde gerçekleştiği bilinen siyasal tartışmalar CHP grup toplantılarında yapılmış, herhangi bir kanuna ilişkin Genel Kurul'daki görüşmelerde yapılan konuşmalar genellikle hükümete destek mesajlarından öteye geçmemiştir.

Diğer taraftan, aynı dönem içerisinde Tek Parti Döneminin genel otoritarizminin dışına çıkma eğilimi bulunduğu ya da en azından demokrasiye geçiş için deneme yapıldığı söylenemez. Yine geçmişten itibaren uygulanan seçim yöntem ve usullerinden de vazgeçilmemiştir. 1942 yılında çıkan yeni milletvekili seçim kanunu önceki düzenlemenin büyük ölçüde aynısıdır. Bu dönemde anayasa değişikliği de yapılmamıştır. 1924 Anayasası'nda 1937'de yapılan ve CHP'nin Altı Ok'unun, bu arada laiklik ilkesinin, Anayasa'ya girmesini sağlayan, bu şekilde rejime siyasal rengini veren hükümler korunmuştur. Bu bakımdan, İnönü başta olmak üzere seçkin kadronun söz konusu ilkelerin korunması açısından hassasiyetlerin en üst seviyede kaldığı açıktır. Burada son olarak İkinci Dünya Savaşı'nın doğurduğu sert ve çatışmacı iklimin de rejimin siyasal eğilimlerinde demokratikleşme yönünde değişiklik yaşanmamasında etkisinin bulunduğu söylenebilir. Savaşın ülke güvenliği üzerinde ciddi bir tehdit oluşturması, muhalif sayılabilecek fikirlerin özgürce dile getirilmesini engellemiştir. Tek Parti Döneminin farklı yaklaşım ve düşüncelerin dile getirilmesini engelleyen bakış açısı varlığını sürdürmüştür.

KAYNAKLAR

Ahmad, F. (2017). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. 16. Baskı. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Akalın, G. (2010). *Cumhuriyet Dönemi Ekonomi-Politik Tarihinin Liberal Yorumu*. Ankara: Orion Yayınları.

Akandere, O. (2016). *Millî Şef Dönemi: Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler 1938-1945*. 2. Baskı, İstanbul: İz Yayınları.

Akşin, S. (2017). *Kısa Türkiye Tarihi*. 22. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Alkan, M.Ö. (2006a). "Millî Şef'li Tek Parti Döneminde Seçimler (1939 ve 1943 Seçimleri)", *Bülent Tanör Armağanı*. Haz. M. Ö. Alkan. İstanbul: Oğlak Yayınları, ss. 324-361.

Alkan, M.Ö. (2006b). "Türkiye'de Seçim Sistemi Tercihinin Misyon Boyutu ve Demokratik Gelişime Etkileri (Siyaset Bilimi ve Siyaset Sosyolojisi Yaklaşımıyla)", *Anayasa Yargısı*, Cilt 23, ss. 133-165.

Aydemir, Ş. S. (1991). *İkinci Adam: 1938-1950 (İkinci Cilt)*. 6. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.

Beriş, H. E. (2014). *Tek Parti Döneminde Devletçilik: Türkiye'de Otoritarizmin Siyasal ve Ekonomik Temelleri*. İstanbul: Tezkire Yayınları.

Binark, İ. (2004). *Türk Parlamento Tarihi TBMM VI. Dönem (3 Nisan 1939-15 Ocak 1943), 5 Cilt*. Ankara: TBMM Yayınları.

Boratav, K. (2004). *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002*. 8. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Cumhuriyet Halk Partisi Nizamnamesi (1939). Ankara: Ulus Matbaası.

Çolak, Y. (2017). *Türkiye'de Kültürel İktidarın Kuruluşu: 1923-1945*. Ankara: Liberte Yayınları.

Demirel, A. (2014). *Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*. 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Deringil, S. (2011). *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Goloğlu, M. (2017). *Millî Şef Dönemi: Türkiye Cumhuriyeti Tarihi III 1939-1945*. 2. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Güneş, İ. (2017). *Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Milletvekili Genel Seçimleri (1919-1935)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Heper, M. (1999). *İsmet İnönü: Yeni Bir Yorum Denemesi*. Çev. S. Yalçın. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Jaeschke, G. (1990). *Türkiye Kronolojisi (1938-1945)*. Çev. G. Koçak, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Karabekir, K. (tarih yok). *Ankara'da Savaş Rüzgârları: II. Dünya Savaşı*. İstanbul: Emre Yayınları.

Karaosmanoğlu, Y. K. (1999). *Politikada 45 Yıl*. 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Karaömerlioğlu, A. (2006). *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Karatepe, Ş. (1997). *Tek Parti Dönemi*. İstanbul: İz Yayınları.

Koçak, C. (2003). *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945), Cilt 2*. 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Metinsoy, M. (2017). *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye: Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum*. 2. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Resmî Gazete. resmigazete.gov.tr

Ökte, F. (tarih yok). *Varlık Vergisi Faciası*. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi.

Öz, E. (1992). *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*. Ankara: Gündoğan Yayınları.

Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi: Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2014). *Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi- Üçüncü Cilt*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Tekin, Y. ve Okutan, Ç. (2019). *Türk Siyasal Hayatı*. 4. Baskı. Ankara: Orion Yayınları.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) (1939). *Teşkilatı Esasiye Kanunu ve Dâhili Nizamname*. Ankara: TBMM Basımevi.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) (2009). *Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler (1935-2002)*. Ankara: TBMM Yayınları.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) (2019) *Genel Kurul Tutanakları (1939-1943)*. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler.yasama_yillari?v_meclis=1&v_donem=6

Uran, H. (2017). *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*. 2. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Us, A. (2012). *Hatıra Notları*. Haz. İ. Dervişoğlu. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Uyar, H. (1998). *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*. İstanbul: Boyut Yayınları.

Yetkin, Ç. (1983). *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi:1930-1945*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

Yılmaz, M. (2001). *Tek Parti Döneminde Müstakil Mebuslar ve CHP Müstakil Grubu (1931-1946)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi.

Zürcher, E. J. (2018). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. Çev. Y. Saner, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 4. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları.

CUMHURİYETİN TEK PARTİLİ SON GENEL SEÇİMLERİ: 1943 SEÇİMLERİ 1943

NEZAHAT ALTUNTAŞ DUMAN

CUMHURİYETİN TEK PARTİLİ SON GENEL SEÇİMLERİ: 1943 SEÇİMLERİ

Nezahat Altuntaş Duman*

GİRİŞ

Siyasal katılma en genel anlamıyla hükümeti ve politikalarını desteklemek veya etkilemek amacında olan vatandaş davranışları olarak tanımlanabilir. Siyasal katılmanın iki temel sonucu vardır: Bunlardan ilki siyasal sistemin entegrasyonu, diğeri ise kişilerin siyasal sisteme entegrasyonudur. Siyasal katılma ulusal egemenliğin ortaya çıkmasından sonra mümkün olabilmiş, yönetimin halkı temsil eden parlamentoya karşı sorumlu olması bir ilke olarak yükselmiştir. Yani siyasal katılma sorununun ortaya çıkması, halk egemenliği üzerine kurulan yeni ulus devletlerin yasallaşması ve meşruiyet kazanması süreciyle ilgilidir.[1]

Siyasal katılma batıda olduğu gibi bir sınıf hareketinden kaynaklanabilir. Yani birey toplumdaki pozisyonuna göre çıkarları çerçevesinde siyasette yer alabilir. Devlet alanını sınırlamak ya da devlet tarafından kontrol edilen kaynaklar üzerinde güç elde etmek siyasal katılmanın diğer bir amacıdır.[2]

Konumuzu oluşturan, Türkiye siyasi tarihinin tek parti dönemine bakıldığında, toplam 8 seçim yapılmış, bunların dört tanesi İsmet İnönü Döneminde gerçekleştirilmiştir. Aslında Türkiye siyasi hayatında siyasal katılım cumhuriyetle başlamamıştır. Osmanlı yönetiminin son dönemlerinde Tanzimat Fermanı (1839) ile başlayan reform hareketleri, I. Meşrutiyet (1876) ve II. Meşrutiyet'in (1908) ilanı ve anayasal monarşilerin kurulması ile sonuçlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde 5 seçim yapılmıştır. Böylece siyasal katılım bir ölçüde sağlanmış ancak parlamentoya karşı sorumlu bir yönetim ne Osmanlı yönetiminde ne de cumhuriyetin tek parti rejiminde mümkün olmuştur. Tek parti rejiminde, siyasal katılma ve oy verme davranışı da, vatandaşın siyasal sistemi etkileme çabasından çok siyasal sistemin yani Türkiye ulus devletinin kendi meşruiyetini sağlama işlevini gerçekleştirmiştir. Oy vermek, ulusal sisteme katılım ve var olan siyasal yapının onaylanması anlamını taşımıştır.

Siyasal katılmanın en basit ve kolay şekli oy vermedir. Parti ve kampanya çalışanları, protestocular, partiye para yardımı gibi siyasal katılım türlerinin aksine, oy vermek için fazla bilgi ve motivasyona gerek yoktur.[3] Ancak oy vermek, tek parti yönetiminin özellikle İsmet İnönü Döneminde büyük ölçüde, iktidarı etkilemekten çok bir kimlik bilincinin

* Prof. Dr., Aksaray Üniversitesi, Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi.

1 Alessendro Pizzorno, "An Intruduction to the Theory of Political Participation", *Social Science Information*, 1970, s. 31, 38.

2 *a.g.m.*, s. 58.

3 Lester W. Milbrath, *Political Participation: How and Why Do People Get Involved in Politics?*. State University of New York: 1982, s. 12.

oluşturulması amacını taşımıştır. Çünkü tek parti rejiminde, yalnızca tek parti olmasına rağmen TBMM açık kalmış, zamanı geldiğinde seçimler yapılmıştır. Böylece oy verme davranışı söz konusu dönemde bir siyasal kimlik, vatandaşlık bilinci oluşturulması amacını da taşımıştır. Bu nedenle seçimlerde oy oranlarının mümkün olduğunca yüksek olması için büyük çabalar harcanmıştır.

Oy verme hakkı ve davranışının en önemli özelliklerinden biri, herkes için eşit olması, bireylerin sivil toplumdaki eşitsiz pozisyonlarından özgür olmasıdır. Sivil hayattaki eşitsizlikler siyasal yaşamda eşitliğe dönüşür. Böylece toplumda amaçlanan bütünleşme doğar.[4] CHP'nin tek parti rejiminde de amaç, farklılıklarından arınmış, vatandaşlık kavramı altında bütünleşmiş bir toplum yaratmaktı. Oy verme davranışı bunu sağlamanın önemli bir yolu olmuştur.

Osmanlı-Türk siyasal yaşamı Batı'dan farklı olarak özgün bir yol izlemiştir. Devlet sivil toplumla birlikte ve onu güçlendirerek değil aksine onu güçsüzleştirerek gelişmiştir. 1839 Tanzimat Fermanı ve sonrasındaki reform hareketleri ile devşirmeler kul durumundan çıkmış, devlet seçkini-eliti olmuş ve artık sultanın değil devletin hizmetkârları olmuştur. Böylece devleti kurtarma-koruma misyonu ile yüklenen asker-sivil bürokrasi, devleti temsil etmiş ve devlet, sivil toplum da dâhil olmak üzere her şeyin üzerinde konumlanmıştır. Devleti temsil eden, politize olmuş bürokrasi siyasal sistemin temel aktörü konumuna yükselmiştir. Bu durum Tek Parti Döneminde de devam etmiş ve oy vermek, sivil toplum açısından sembolik bir anlam taşımıştır.

Oy vermek, vergi vermek, savaşta ülkeyi desteklemek, polise güvenmek gibi ülkeyi sevmek ve vatanseverlik anlamı da taşır.[5] CHP yönetiminde oy vermenin yukarıda belirtilen sembolik anlamı ve siyasal sistemin meşruiyetini sağlama yanında vatanseverliğin de sembolü olmuştur.

Diğer taraftan oy vermek bir hak olduğu kadar aynı zamanda bir görev olarak görülür. Siyasal katılmanın bir görev ve sorumluluk olduğu düşüncesi Aristo'dan beri ifade edilmiştir. Tek Parti Döneminin, en kısa zamanda Batılı-modern bir toplum seviyesine çıkma misyonu ile görevlendirilmiş Türk vatandaşlarının en önemli görevlerinden biri de oy vermek olmuştur.

Böylece daha demokrasinin emekleme aşamasında bulunduğu Tek Parti Rejiminde Heper'in belirttiği gibi yatay boyut yani bireyin etkin olduğu siyasal katılma boyutundan çok dikey boyut yani toplumun uzun vadeli çıkarları ağır basmıştır.[6]

Tek parti rejiminin yukarıdaki bütün özelliklerini taşıyan 1943 seçimleri, tek parti döneminin son seçimleri olması özelliğine sahiptir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk seçim kanunu olan 14 Aralık 1942 tarihli *Mebus Seçimi Kanunu*'nun uygulanması ve söz konusu

4 Pizzorno, *a.g.m.*, s. 33, 35.
5 Milbrath, *a.g.e.*, s. 10.
6 Metin Heper, *Bürokratik Yönetim Geleneği*. Ankara: ODTÜ İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, 1991, s. 156.

kanunun sadece 1943 genel seçiminde uygulanması diğer bir özellik olarak ifade edilebilir. Ayrıca bazı illerde milletvekili sayısından daha fazla aday gösterilmesi ve buna bağlı olarak milletvekili adaylarının ilk kez siyasal propaganda yöntemlerini kullanması anlamında da, 1943 seçimleri özgün bir nitelik gösterir. Diğer taraftan, Türkiye siyasal tarihinde ilk erken seçim kararı da, 1943 seçimleri ile oluşan VII. Dönem TBMM'de alınmıştır.

Bu makalenin amacı, 1943 Genel seçimlerini ve bu seçimlerle oluşan VII. Dönem TBMM çalışmalarını incelemektir. Bu çerçevede çalışma temelde iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde seçim süreci, seçimlerin hukuki arka planı, dönemin siyasi arka planı; ikinci bölümde TBMM, TBMM'nin siyasal sistemdeki rolü, meclis aritmetiği, meclis faaliyetleri incelenmiştir.

I. ÖNE ÇIKAN SOSYO-POLİTİK VE EKONOMİK GELİŞMELER

A. SEÇİME GİDERKEN SİYASAL PARTİLER

Osmanlı Devleti'nde, siyasi partiler ve siyasal örgütlenme çabaları reform sürecinde ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nde 1876'da I. Meşrutiyetin ilanı ve meşruti monarşiye geçilmesiyle seçim hukuku ve siyasal parti örgütlenmeleri gelişmeye başlamıştır. Bu tarihten itibaren Birinci Meşrutiyet (1877-1878), İkinci Meşrutiyet (1908) 1912, 1914 ve 1919 yıllarında olmak üzere beş genel seçim yapılmıştır.[7] Cumhuriyetin ilanına kadar Osmanlı Devleti'nin son döneminde 85 siyasal parti kurulmuştur. Bu süreç, Türkiye Cumhuriyeti siyasal yapısının şekillenmesinde önemli bir zemin hazırlamıştır.

Erken Cumhuriyet döneminde, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1925), Serbest Fırka (1930) gibi çok parti denemeleri olmasına karşın kurulan partiler uzun ömürlü olmamıştır. Atatürk Döneminde (1923, 1927, 1931, 1935) tek parti rejimi etkin olmuş, İsmet İnönü Döneminde (1939, 1943, 1946, 1950) ise ilk iki genel seçimlerde tek parti rejimi devam etmiş, çok partili hayata 1943 seçimleriyle başlayan VII. Dönemin sonlarında geçilmiştir. 5 Eylül 1945 yılında Milli Kalkınma Partisinin resmen kurulması ile çok partili hayata geçişin ilk adımları atılmıştır. *Çok partili ilk seçim denemesi* 26 Mayıs 1946 yerel seçimlerinde olmuş; ancak söz konusu seçimler olaylı geçmiş ve Demokrat Parti (DP) seçimlere katılmama kararı alırken Milli Kalkınma Partisi önce seçimlere katılma kararı almış ancak seçim günü seçimlerden çekilmiştir. Çok partili ilk genel seçimler ise 1946 genel seçimleri olmuştur. Bu nedenle İsmet İnönü Döneminin ikinci genel seçimleri olan 1943 seçimlerine yalnızca Cumhuriyet Halk Partisi katılmıştır.

Ancak İsmet İnönü Dönemine ilişkin olarak önemli bir noktayı vurgulamak yerinde olur. Bilindiği gibi, 1938 yılında ekonomik politikalar ve uluslararası ilişkiler başta olmak üzere Mustafa Kemal ve İnönü arasında yaşanan gerilim, Mustafa Kemal'in ölümünden

7 Kadri Unat, "Tek Parti Döneminin Son Genel Seçimi: 1943 Seçimleri ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin Seçim Propagandaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 56, Bahar, 2015, s. 211.

hemen önce İnönü'nün başbakanlıktan ayrılması ve yerine Celal Bayar'ın geçmesi ile sonuçlanmıştır. Mustafa Kemal'in vefatından sonra İsmet İnönü TBMM'de yapılan seçimle cumhurbaşkanı olmuştur. İsmet İnönü Döneminde de, 1946 yılına kadar, tek parti rejiminde önemli bir değişiklik olmamıştır. Ancak önceki dönemden önemli bir fark, İsmet İnönü'nün, Mustafa Kemal Dönemindeki siyasi muhalifleri siyasal sisteme dâhil etmesi olmuştur.

B. SEÇİMLERİN HUKUKİ ARKA PLANI

1. Anayasal Hükümler

Oy verme davranışında, ülkenin parti sistemi ve hukuksal sistemin oy kullanma konusundaki imkânları önemlidir.[8] 28 Şubat 1943 tarihinde yapılan VII. Dönem TBMM seçimleri, 20 Nisan 1924 yılında 491 Kanun numarası ile çıkarılan Teşkilatı Esasiye Kanunu (1924 Anayasası) temel ilkeleri çerçevesinde yapılmıştır. Buna göre öncelikle 3. Maddede belirtilen "Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" ilkesini 4. Maddede belirtilen "Türk milletini ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi temsil eder ve millet adına egemenlik hakkını yalnız o kullanır" ilkesi tamamlamıştır.

10. Maddede 18 olarak belirtilen milletvekili seçilme yaşı, 10 Kasım 1934'te kadınların seçme ve seçilme hakkını elde etmesi nedeniyle 5 Aralık 1934'te yapılan bir düzenlemeyle, "Yirmi iki yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçmek hakkını haizdir" şeklinde değiştirilmiştir. Böylece 18 olan seçme yaşı kadınların dâhil olmasıyla 22'ye yükseltilmiştir. Benzer şekilde 11. Maddede, 30 yaşındaki erkeklere ait olan seçilme hakkı da aynı düzenlemeyle "Otuz yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçilebilir" şeklinde değiştirilmiştir.

12. Madde kimlerin milletvekili seçilemeyeceğini belirtir:

> "Yabancı Devlet resmî hizmetinde bulunanlar, terhipli cezaları gerektiren suçlardan veya hırsızlık, sahtecilik, dolandırıcılık, inancı kötüye kullanma, dolanlı iflâs suçlarından biriyle hüküm giymiş olanlar, kısıtlılar, yabancı Devlet uyrukluğunu ileri sürenler, kamu hizmetlerinden yasaklılar, Türkçe okuyup yazma bilmeyenler milletvekili seçilemezler."

13. Madde, TBMM seçimlerinin 4 yılda bir yapılmasını düzenler. Tek Parti Döneminde söz konusu kurala uyulmuş, bunun tek istisnası 1943 seçimleri sonunda oluşan VII. Dönem TBMM'nin son zamanlarında alınan erken seçim kararı ile 1946 seçimleri olmuştur.

1924 Anayasası gizli oy ilkesine yer vermemiştir. Gizli oy ilkesi, 16 Ocak 1950'de kabul edilen 5545 Sayılı Milletvekili Seçim Kanunu ile getirilmiştir. Bu nedenle 1943 seçimleri de açık oy ilkesiyle gerçekleştirilmiştir.

Anayasanın 16. Maddesi milletvekillerinin yeminini ifade eder. Buna göre 1924 Anayasası'nda şöyledir:

8 G. Bingham Powell, *Çağdaş Demokrasiler*. (Çev. Mehmet Turhan), Ankara: S Yayınları, 1990, s. 153.

> "Vatan ve Milletin saadet ve selâmetine ve milletin bilâ kaydü şart hâkimiyetine mugayir bir gaye takip etmiyeceğime ve Cumhuriyet esaslarına sadakattan ayrılmıyacağıma vallahi" şeklindeki yemin, 1943 seçimleriyle "Vatan ve milletin saadet ve selâmetine ve milletin bilâ kaydüşart hâkimiyetine mugayir bir gaye takip etmiyeceğime ve cumhuriyet esaslarına sadakattan ayrılmıyacağıma namusum üzerine söz veririm"

2. Siyasal Partiler Kanunu

Ne 1924 Anayasası'nda ne de 1943 genel seçimlerinin yapıldığı 4320 sayılı Mebus Seçim Kanunu'nda siyasal partilerle ilgili bir düzenleme vardır. Tek parti rejiminin hâkim olduğu bu dönemde seçimlere tek meşru parti olan CHP katılmıştır. Çok partili yaşama 1943 seçimleriyle başlayan VII. Dönemin sonlarında geçilmiş ve çok partili ilk genel seçimler 1946 yılında gerçekleştirilmiştir. Ancak CHP 1943 seçimlerinde bağımsız adaylara da yer vermiştir.

3. Seçim Sistemi

Cumhuriyetin ilanından sonra tek parti yönetiminde, Türkiye'de 1923, 1927, 1931, 1935, 1939 ve 1943 olmak üzere beş genel seçim yapılmıştır. 1943 genel seçimlerine kadar, söz konusu bütün seçimlerde, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde kabul edilen 1908 tarihli İntihabı Mebusan Kanunu esaslarına göre seçimler yapılmıştır. 1943 seçimleri ise, 14 Aralık 1942 tarihinde çıkarılan ve 55 Maddeden oluşan 4320 sayılı Mebus Seçim Kanunu esas alınmıştır. Bu Kanun, Cumhuriyet Döneminde çıkarılan ilk Milletvekili Seçimi Kanunu'dur ve sadece 1943 seçimlerinde uygulanmıştır. 4320 sayılı kanun, 1908 yılı seçim kanununu yürürlükten kaldırmış ancak birçok hükmü aynen korunmuş ve seçim sistemi açısından aslında önemli bir yenilik getirmemiştir. Daha önce olduğu gibi iki dereceli çoğunluk sisteminin benimsendiği kanunda, önce seçmenler ikinci seçmenleri seçmek üzere oy kullanmış, daha sonra seçilen ikinci seçmenler milletvekillerini seçmişlerdir. Böylece 1943 seçimleri iki dereceli, listeli, tek turlu, çoğunluk sistemine göre yapılmıştır.

1943 genel seçimlerine esas oluşturan 14 Aralık 1942 tarihli 4320 sayılı Mebus Seçim Kanunu'nun bir özelliği de, daha önce bir milletvekili adayının 3 yer ile sınırlı olan aday olma şartının kaldırılmış olmasıdır. Yani milletvekili adayları artık isterlerse sadece 3 yerden değil daha fazla yerden aday olabilmiştir. 40. Maddeye göre,

> "… genel seçim sırasında bir kişi çeşitli illerden milletvekili seçilirse, bunlardan hangisini tercih edeceği kendisinden sorulur. Milletvekili olan kişi, bu sorguya sekiz gün içinde cevap vermeye mecburdur …"[9]

Yani eskiden olduğu gibi, milletvekilleri seçimi birkaç yerde kazanırlarsa istedikleri bir ili tercih etmişlerdir. Örneğin Refik Koraltan, İçel Milletvekilliğini; Adnan Menderes İstanbul Milletvekilliğini; İsmet İnönü Malatya Milletvekilliğini; Celal Bayar ise İstanbul

9 14 Aralık 1942 tarihli 4320 sayılı Mebus Seçim Kanunu.

Milletvekilliğini tercih etmiştir.[10] Bu yüzden milletvekili sayısında eksiklik olması durumunda ise, yeniden seçim yapılacağı hükme bağlanmıştır.

4320 Sayılı Mebus Seçim Kanunu'nun 2. Maddesi, Türkiye Cumhuriyeti halkından her 40.000 nüfus için bir mebus seçileceğini hükme bağlamıştır. Böylece 1943 seçimlerinde 455 milletvekilliği için seçim yapılmıştır.

1943 Mebus Seçim Kanununa göre seçmenlik şartları 7. Maddede şöyle sıralanmıştır: Birinci ve ikinci seçmen olabilmek için: 1. Türk olmak; 2. 22 Yaşını bitirmiş olmak; 3. Âmme hizmetlerinden menedilmiş olmamak; 4. Mahcur olmamak; 5. Yabancı tebaadan olduğu iddiasında bulunmuş olmamak; 6. Yabancı bir devletin resmî hizmetinde bulunmamak.

Böylece İnönü'nün cumhurbaşkanı olduğu tek parti rejiminde ikinci seçim (1939 ve 1943) yapılmıştır. Seçimlerde, sadece 1943 genel seçimlerinde uygulanan 4320 sayılı Mebus Seçim Kanunu yeni bir seçim kanunu olarak uygulanmasına rağmen aslında seçim şeklinde önemli bir değişiklik olmamıştır.

C. 1943 SEÇİMLERİ VE SONUÇLARI

CHP Parti Divanı'nın seçim teklifi, 12 Ocak 1943 tarihli CHP Meclis Grubu'nda kabul edilerek TBMM seçimlerinin yenilenmesine karar verilmiştir.[11] 14 Şubat 1943 Yılında VI. Dönem TBMM son toplantısını yaparak CHP Meclis Grubunda kabul edilen seçim kararını oy birliği ile kabul ederek kapanmıştır. 1924 Anayasası'na göre TBMM'nin süresi 4 yıl olarak belirlenmiştir. 1943 Seçimlerinde de bu kurala uyulmuştur.

2-3 Şubat 1943'te yapılan nüfus sayımı sonucunda hazırlanan birinci seçmen listeleri askıya çıkarılmış; 13 Şubat 1943'te ikinci seçmen listeleri belirlenerek ilan edilmiştir. 15-20 Şubat 1943'te seçmenler oylarıyla ikinci seçmenleri belirlemiştir. Bu ilk aşamada katılım oranı %80'lere ulaşarak o zamana kadarki en yüksek katılım oranına ulaşılmıştır. İsmet İnönü, 23 Şubat'ta VII. Dönem TBMM seçimi ile ilgili olarak bir beyanname yayınlayarak, CHP mebus adaylarını ilân etmiştir. İkinci seçmenler, 28 Şubat 1943 günü oylarını kullanarak, VII. Dönemde görev yapacak olan 455 milletvekilini seçmiştir.

28 Şubat 1943 seçimlerinde yaşanan ilklerden biri, bu seçimlerde bazı seçim yerlerinde milletvekili sayısından daha fazla aday gösterilmesidir. CHP bu seçimlerde 455 milletvekilliği için 534 aday belirlemiştir. Buna göre, 1943 seçimlerinde 62 ilde, seçilecek milletvekili sayısı kadar aday belirlenirken, 38 ilde seçilecek milletvekili sayısından daha fazla aday belirlenmiştir. Bu durum en çok İstanbul'da dikkat çeker. İstanbul'da 23 milletvekili seçilmesi gerekirken 31 aday gösterilmiştir.[12] Adaylar tercih ettikleri illeri verdikleri önergelerle bildirmişlerdir.

10 https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?

11 İsmet Binark, *Türkiye Parlamento Tarihi VII. Dönem, 1. Cilt*. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 133, TBMM Kütüphanesi, 2009, s. 9.

12 *Cumhuriyetin 75. Yılı 1923-1953*, *Cilt 1*. 2. Baskı, İstanbul: YKY Yayınları, 1999, s. 260.

Seçimlerden önce seçimlerin nasıl yapılacağına dair ilkeler içeren, "1943 genel seçimlerine hazırlık talimatı" başlıklı bir talimatname hazırlanmıştır. Söz konusu talimatnamenin sekizinci maddesi önemlidir. Bu maddede, seçimin hareketli ve şölen havasında geçmesi istenmiştir. Seçim günlerinde nahiye ve ocak parti binaları ile Halkevi salonlarında ve radyoda konferanslar verilmesi, hoparlör ve basın aracılığıyla seçimlere dair yayınlar yapılması emredilmiştir. Buna göre, CHP Genel Merkezi, Tek Parti Döneminin daha önceki seçimlerinde olduğu gibi, 1943 genel seçimlerinde de yoğun bir seçim propagandası yapılmasını, seçimlerin bayram havasında geçmesini ve böylece siyasal katılımın mümkün olduğu oranda yüksek olmasını amaçlamıştır.[13] Ankara için özel bir program hazırlanmış, seçim günleri boyunca her gün 12.00-13.00 saatleri ve akşam 17.00-18.00 saatleri arasında konferanslar verilmesi planlanmıştır.[14] Yani 1943 Seçimlerinde henüz seçim yasakları devrede değildir.

1943 Genel seçimlerini önceki seçimlerden ayıran önemli özelliklerden biri de, bazı seçim yerlerinde milletvekili sayısından daha fazla aday gösterildiği için, ikinci seçmenlerin kendini seçtirmek durumunda olması ve propaganda yapmasıdır. İlk defa plaklar aracılığıyla seçim propagandası yapılmış ve bu amaçla parti merkezi tarafından hazırlanan dört propaganda plağı birçok ile gönderilmiştir. Çeşitli nutuklar ve özellikle de Cumhurbaşkanı İnönü'nün konuşmalarından ve nutuklarından bölümler içeren bu plaklar, hoparlörlü parti araçlarında çalınmış ve şehirlerin kalabalık yerlerinde sürekli hareket halinde olan parti araçları hazırlanmıştır. CHP Merkezi tarafından hazırlanan çok sayıdaki afiş de bütün parti örgütlerine gönderilmiştir. 1943 genel seçimlerinde Halk Hatipleri Teşkilatı'nın ve Halk Kürsülerinin de propaganda amaçlı olarak kullanıldığı gözlenmiştir. 1943 genel seçimleri sırasındaki propagandanın ana teması, önceki seçimlerde olduğu gibi "birlik ve beraberliği sağlamak" olmuştur.[15]

Tek Parti Dönemi seçimlerinin en temel özelliklerinden biri olan katılım oranının yüksekliği, 1943 seçimlerinde de oldukça önemsenmiştir. Seçim günlerinde çalışanların oylarını kullanabilmeleri için kendilerine izin verilmesi yönünde bütün devlet dairelerine, bankalara, fabrikalara ve benzeri kuruluşlara tebligat yapılmıştır.[16]

1943 Genel seçimi sonunda 451 CHP, 4 bağımsız olmak üzere 455 milletvekili TBMM'ye gönderilmiştir. Böylece 8 Mart 1943 yılında VII. Dönem TBMM çalışmalarına başlamış ve 5 Ağustos 1946 yılına kadar görevini sürdürmüştür.

TBMM, oy birliğiyle (427 oy) M. Abdülhalîk Renda'yı Meclis Başkanlığına, yine oy birliği (435 oy) ile İsmet İnönü'yü cumhurbaşkanlığına seçerek çalışmalarına başlamıştır.[17] 9 Mart'ta ise Şükrü Saraçoğlu Hükümeti kurulmuştur.

13 Unat, *a.g.m.*, s. 219.
14 *a.g.m.*, s. 223.
15 *a.g.m.*, s. 220, 222.
16 *a.g.m.*, s. 219.
17 *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VII, İçtimâ: F, Cilt: 1, 1. inikat*, 8 Mart 1943, s. 1.

D. DÖNEMDE SİYASAL HAYAT

1. Önemli Siyasal Hadiseler: II. Dünya Savaşı ve Uluslararası Politika

1943-1946 yıllarını kapsayan dönemde Türkiye siyasal hayatını etkileyen en önemli olay II. Dünya Savaşı'dır. Türkiye, 1 Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'yı işgaliyle başlayan II. Dünya Savaşı'na girmeme başarısını göstermiş; ancak bu durum Türkiye'nin ekonomik ve siyasal yaşamı ile uluslararası siyasetinde önemli sonuçlar doğurmuştur.

Özellikle 1941 yılından itibaren hızlı süreçler yaşanmıştır. Mart 1941'de Almanya ve İtalya'nın baskısıyla Bulgaristan'ının Mihver Devletleri yanında savaşa girmesiyle Almanya, Türkiye sınırına ulaşmış ve Türkiye'de savunma tedbirleri arttırılmıştır.18 Haziran 1941'de Türk-Alman Saldırmazlık Antlaşması imzalanarak Türkiye bir süre savaş dışı kalmayı başarmıştır. Bu antlaşmadan rahatsız olan İngiltere "Ödünç Verme-Kiralama Yardımlarını" durdurmuştur.[18]

Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'na katılması yönünde Müttefik Devletleri'nin yaptığı baskının bir benzeri Alman Devleti'nden gelmiştir. Hitlerin özel emri ile Talat Paşa'nın Berlin'deki naaşının Türkiye'ye gönderilmesi jesti, bu amaca yönelik olması yanında İnönü ve Churchill'in 30-31 Ocak 1943 yılında Adana'da gerçekleştirilen konferansı etkisizleştirme niyeti taşımaktaydı.[19]

Türkiye, Dünya Savaşı'nda tarafsız kalmayı başarmıştır ancak bu durum büyük ölçüde Almanların lehine olmuştur. 13 Nisan 1943'te Türkiye ve Almanya arasında 60 milyon liralık yeni bir ticaret antlaşması imzalanmıştır. Almanya, bu süreçte özellikle Türkiye'den krom ve tarım ürünleri satın almıştır. 14 Nisan 1944'te İngiltere ve ABD, Türkiye'ye nota vererek Almanya'ya krom ihracının durdurulmasını istemiştir. Türkiye, 20 Nisan'da Almanya'ya krom ihracını durdurmuştur.[20]

II. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'deki Nazi etkisi dikkati çeker. 18 Haziran 1941 Türk Alman Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması sırasında Almaya, Türkiye'deki Turancılık faaliyetlerini desteklemiştir. Amaç, Sovyetler Birliğindeki Türkleri hareketlendirmekti. Türkiye Hükümeti Alman-Sovyet Savaşı netleşene kadar Panturanist yayın ve örgütlenmelere göz yummuştur. 20 Nisan 1942'de Anadolu Ajansında çalışan Yahudi memurların işine son verilmiştir.[21] II. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Turancılara ılımlı davranan CHP, savaş sonunda tutumunu değiştirmiştir.

4 Haziran 1944 yılında ise, Alman savaş gemilerinin ticaret gemisi olarak boğazlardan geçmesine izin verilmesi İngiltere'nin Türkiye'yi protesto etmesiyle sonuçlanmıştır.[22] Müttefiklerin Alman yanlısı olarak gördüğü Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu istifa

18 *Cumhuriyetin 75. Yılı 1923-1953*, s. 232.
19 *a.g.e.*, s. 256.
20 *a.g.e.*, s. 260, 268.
21 *a.g.e.*, s. 244, 251.
22 *Cumhuriyetin 75. Yılı 1923-1953*, s. 270.

etmek zorunda kalmış, Dışişleri Bakanlığını Başbakan Saraçoğlu üstlenmiştir. Aslında bu değişiklik bir politika değişikliğinin de göstergesi olmuştur. 2 Ağustos 1944'te TBMM oy birliği ile Almanya ile siyasi ve ticari ilişkileri kesme kararı almıştır.

Türkiye'nin II. Dünya Savaşına katılması yönündeki Müttefik Güçlerinin baskısı ise, 1943 yılında ABD ve Rusya'nın savaşa girmesiyle birlikte daha da artmıştır. Almanya'nın her yenilgisi, müttefiklerin Balkanlardan yeni bir cephe açılması fikrini güçlendirmiş, bu da Türkiye'nin Balkanlardan savaşa girme baskısını arttırmıştır.[23] Churchill, Roosevelt ve İnönü 4-7 Aralık 1943'te Kahire'de, Churchill ve İnönü 30-31 Aralık 1943'de Adana'da, Türkiye'nin savaşa girmesi konusunu görüşmüş; Türkiye savaşa girme konusunda bazı önemli şartlar ileri sürmüştür: Öncelikle Türk Ordusunun modern silahlarla güçlü bir şekilde teçhizatlandırılması gereği ifade edilmiştir. Diğer taraftan Türkiye'nin Rusya'ya güvenmemesi ve Almanya'nın yenilmesi durumunda Rusya'nın Avrupa'da hâkim güç olması endişesi belirtilmiştir. Savaş sırasında ve sonrasında Türkiye'ye yönelik Sovyet tehdidi karşısında Türkiye'nin yalnız kalması, Trakya, Boğazlar ve İstanbul'un işgal tehlikesi altında olacağı düşüncesi ifade edilmiştir. Böylece söz konusu konferanslardan bir sonuç alınamadan görüşmeler son bulmuştur.[24] Müttefiklerin kendi aralarında yaptığı bazı konferanslarda zor kullanarak Türkiye'nin savaşa sokulması taleplerine rağmen, Türkiye'nin Kahire Konferansı'nda savaşa girmeyeceğinin müttefiklerce kabul edilmesi önemli bir başarıdır.[25]

4-11 Şubat 1945 yılında İngiliz, ABD ve Sovyet başbakanları Yalta Konferansında toplanarak 1 Mart 1945 tarihine kadar Almanya ve Japonya'ya savaş açan devletlerin, 25 Nisan 1945'te San Francisco toplantısında öngörülen konferansa katılabilecekleri ve Birleşmiş Milletler kurucu üyesi olabileceklerine dair karar almışlardır. Bu karar üzerine, Türkiye 13 Ocak 1945'te Boğazları Müttefik güçlerine açma kararı almış, 23 Şubat'ta Almanya'ya ve Japonya'ya savaş ilan etmiştir. Oysa Türkiye 1944 yılı başına kadar Almanya ile ilişkilerini sürdürmüştür. Almanya'nın akıbetinin ortaya çıkmasıyla birlikte TBMM, 15 Ağustos 1944'de Birleşmiş Milletlere katılma kararı almıştır. 25 Nisan 1945'te Türkiye'yi temsilen Dışişleri Bakanı Hasan Saka başkanlığında bir heyet Birleşmiş milletlere katılmıştır. Böylece Türkiye, II. Dünya Savaşına katılmamasına rağmen 46 ülke içinde yer alarak Yalta Konferansı ile kararlaştırılan San Francisco Konferansına katılmış ve Birleşmiş Milletlerin kurucu üyesi olmuştur.[26]

II. Dünya Savaşından sonra Türkiye, Sovyetlere yönelik bütün endişelerinin yerinde olduğunu görmüştür. Türkiye baştan itibaren, kendisine tehdit olarak algıladığı Sovyetler Birliği ile ilişkilerini açık esaslara bağlamak istemiştir. Bu nedenle, 13 Şubat 1943'te Moskova'ya Türk-Sovyet ilişkilerini geliştirmek arzusu bildirilmiştir. Ancak savaş sırasında sorunsuz olan iki ülke ilişkileri savaşın sonlarına doğru gerginleşmeye başlamıştır.

23 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam 1938-1950*. 2. Cilt, 7. Baskı, İstanbul: Remzi Kitapevi, 2000, s. 258.
24 *a.g.e.*, s. 259; *Cumhuriyetin 75. Yılı 1923-1953*, s. 254.
25 Aydemir, *a.g.e.*, s. 268.
26 *Cumhuriyetin 75. Yılı 1923-1953*, s. 272, 274.

Sovyet dışişleri Bakanı Molotof, Türkiye'nin Sovyet Büyükelçisi Selim Sarper ile 7 Haziran 1945'te görüşmüş ve Türkiye'den talepler belirtilmiştir. Bu talepler, Boğazların ortaklaşa savunulması ve bu amaçla Sovyetlere bölgede deniz ve kara üssü verilmesi; Montreux Antlaşması'nın değiştirilmesi amacıyla iki ülke arasında ilke antlaşması yapılmasıydı. Türkiye bu talepleri kabul etmemiştir. Bunun üzerine, Sovyet Orduları Bulgaristan ve Kafkas sınırına askeri yığınak yaparak Türkiye'ye baskı uygulamıştır. Bu sırada Türkiye ABD desteğini sağlamaya çalışmıştır. Ancak bu süreçte beklenen destek alınamamış ve ABD sadece Montreux Antlaşması'nın yeni koşullara uyarlanması için uluslararası bir konferans önerisinde bulunmuştur. Çünkü bu sırada Sovyetler Birliği, Avrupa Devletleri ve ABD'de kurtarıcı bir kahraman olarak görülmekteydi. Türkiye Müttefikler yanında savaşa girmeme başarısını göstermişti ancak savaş sonrasında yalnız kalmıştır.[27] Hatta Aydemir bu süreçte, Moskova'da Müttefik Büyükelçiliklerinin Kızıl Ordunun Türkiye'ye girdiği haberini verdiklerini söyler.[28]

Söz konusu durum karşısında Sovyetler Birliği tehditlerini arttırmıştır. Sovyetler Birliği'ne göre Savaşta Türkiye, Mihver Devletleri'nin gemilerinin Boğaz'dan geçmesine izin vermiş ve Boğazlar'ın güvenliğini sağlayamamıştır. Bu nedenle, Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerin katılımıyla Montreux Sözleşmesi'nin yenilenmesi istenmiştir. 26 Haziran 1945'te Sovyetler Birliği, 17 Aralık 1925'te Türkiye ile imzaladığı dostluk antlaşmasını feshetmiştir. Türkiye, 4 Ağustos 1945'te Sovyetlerin bütün isteklerini reddettiğini bildirmiştir.

Bir süre sonra ABD, Sovyetler Birliği'nin Boğazları düzenlemekten çok, Türkiye'yi kendi nüfuz alanına almak istediği değerlendirmesiyle Türkiye'yi destekleme kararı almıştır. Böylece 19 Ağustos 1945'te ABD, 21 Ağustos 1945'te de İngiltere, Sovyetler Birliği'ne nota vererek, Boğazlar rejiminin Karadeniz'e kıyı devletlerce belirlenmesinin kabul edilemeyeceği ve Boğazlar'ın denetim ve savunmasında Türkiye'nin başlıca sorumlu olarak kalacağını belirtmiştir. Türkiye, çeşitli zamanlarda verilen notalarla (22 Ağustos 1945, 24 Eylül 1945) Sovyet taleplerini reddetmiştir.

Bu sırada Aralık 1945'te iki Gürcü Profesör Bridzneşvili ve Canayşa, Tifliste çıkan *Komünist* dergisinde Gürcistan sınırının 2500 yıl önce Van gölü ve Karadeniz'e kadar uzandığını iddia ederek, Kars, Ardahan, Artvin, Oltu, Tortum, İspir, Bayburt, Gümüşhane ve Giresun üzerinde hak iddia etmişlerdir. 19 Aralık 1945'te Kızıl Ordu'nun Moskova'daki *Kızıl Yıldız* gazetesi de bu yazıyı desteklemiş ve söz konusu toprakların Gürcistan'a verilmesi istenmiştir. Kars ve Ardahan, Ermenistan diğer iller ise Gürcistan için istenmiştir.[29]

Söz konusu talepler Türkiye'de tepkilere yol açmıştır. 4 Aralık 1945'te İstanbul'da gösteriler yapılmıştır. Sol eğilimli *Yeni Dünya, Tan ve La Turquie* gazetelerine ve bir Sovyet vatandaşına ait olan Berrak Kitabevine saldırılar yapılmıştır. TBMM'de Sovyet talepleri konusunda hararetli tartışmalar olmuş, özellikle 20 Aralık 1945 bütçe görüşmeleri sırasında Kazım Karabekir'in konuşması dikkat çekmiştir.

27 Aydemir, *a.g.e.*, s. 283.
28 Aydemir, *a.g.e.*, s. 284.
29 Aydemir, *a.g.e.*, s. 285.

21 Şubat 1946'da Avam kamarasında "Türkiye'nin bağımsız ve hür bir devlet olarak kalması" dileği ifade edilmiştir. Türkiye-ABD iş birliği ise, 8 Mayıs 1946'da ABD'den Türkiye'ye verilen 10 milyon dolarlık kredi anlaşması ile güçlenmiştir. Sonuçta Sovyetler Birliği talepleri konusunda bir sonuç alamamıştır. Ancak söz konusu olaylar Türkiye iç politikasında önemli hareketlenmelere yol açmıştır.

2. Liderler, Tartışmalar: Çok Partili Siyasal Hayatın Ayak Sesleri

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa, benzer bir yıkım süreci yaşamamak amacıyla siyasi açıdan yeni bir yapılanmaya gitmiştir. Tek partili otoriter ve totaliter siyasal sistemler yerine liberal-demokrat siyasal sistemler tercih edilmiş ve desteklenmiştir. 25 Nisan 1945'te toplanan San Francisco Konferansı bu amacın bir göstergesi olmuştur. Türkiye'de söz konusu konferansa katılmış ve tercihini batı dünyasından yana kullanmıştır. Türkiye'nin bu tercihinde Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik tehditlerinin ve toprak taleplerinin önemli olduğunu belirtmek gerekir. Bu durum, İsmet İnönü'nün tek parti rejiminin siyasal anlamda bazı adımlar atmasını gerektirmiştir. Bu adımların ilk sinyali Cumhurbaşkanı İnönü'nün, Gençlik ve Spor Bayramı dolayısıyla 19 Mayıs 1945'te gençliğe hitaben yaptığı konuşmadır. İnönü bu konuşmasında şunları söylemiştir:

> "… Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça, memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir… Büyük Millet Meclisi'nin kudretli elinde olan millet idaresi, demokrasi yolundaki gelişmesinde devam edecektir. "[30]

Bu konuşma çok partili demokrasiye geçişimizde bir başlangıç noktası olarak kabul edilmektedir. Bu sırada Türkiye'deki siyasal konjonktür de çok partili hayata geçişte uygun bir zemine sahipti. CHP yönetimine karşı yaygın bir muhalefet dikkati çekmekteydi.[31] CHP'nin uzun zamandır halka rağmen uyguladığı tavizsiz modernleşme politikası ve II. Dünya Savaşı'nın yarattığı kötü ekonomik koşullar, söz konusu muhalefetin en önemli nedenleri arasındadır.

Çok partili siyasal hayata geçiş genellikle Demokrat Parti ile başlatılır; ancak aslında ilk adım, 5 Eylül 1945'de Milli Kalkınma Partisi'nin (MKP) kurulması ile atılmıştır. Devletçilik uygulamasının karşısında olan ve liberal bir duruş sergileyen MKP kurucuları arasında iş insanı Nuri Demirağ, TBMM birinci dönem muhaliflerinden Hüseyin Avni Ulaş, Cevdet Rifat Atilhan bulunmaktadır. Ancak Milli Kalkınma Partisi, kamuoyunun desteğini alamamış, siyasal muhalefeti gerçekleştirememiştir. Özellikle parti içi anlaşmazlıklar bu sonuçta etkili olmuştur. MKP, seçime girmeme kararı alan DP'nin aksine 26 Mayıs 1946 yerel seçimlerine katılma kararı almış ancak seçim günü öğleden sonra seçimlere hile karıştırıldığı iddiası ile seçimlerden çekilmiştir.[32] 21 Temmuz 1946 genel seçimlerine de giren MKP, başarı

30 *Cumhuriyetin 75. Yılı*, s. 274.
31 Eric-Jan Zürcher, (2002), "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce II, Kemalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
32 Tuna, *a.g.e.*, s. 75-76.

gösterememiştir. Parti, 1958 yılında genel kurulunu toplamadığı gerekçesiyle feshedilmiştir. Tunaya, MKP'nin başarısızlığında siyasal tecrübesizliğin önemli olduğu yorumunu yapar.[33]

Bu süreçte, Millî Kalkınma Partisi'nden sonra 7 Ocak 1946 tarihinde kurulan Demokrat Parti önemli başarılara imza atmış ve Türk Siyasal hayatındaki yerini almıştır. DP'nin kurulması CHP içindeki muhalefetle başlamıştır. 1945 yılında CHP Meclis Grubu içinde başlayan muhalefet hareketi, 21 Mayıs 1945'te başlayan bütçe görüşmeleri sırasında, bazı CHP milletvekillerinin sert eleştirileri ile gün yüzüne çıkmıştır. Saraçoğlu Hükümeti'nin, Mart 1945'de *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nu* TBMM'ye sunması ile bu eleştiriler ciddi bir muhalefet hareketine dönüşmüştür. Toprak reformu amaçlayan Kanun sert tepkiler almış, özellikle Ege'den Adnan Menderes, Çukurova'dan Cavit Oral, Orta Anadolu'dan Emin Sazak, Güneydoğu'dan Şeref Uluğ gibi büyük toprak sahipleri muhalif olmuşlardır. Bunun üzerine 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesi ve Kanun'a bazı maddelerin eklenmesine dair 5618 sayılı Kanun çıkarılarak yumuşatılmak istenmiştir. Ancak Ağustos 1945'te bu kanunu getiren Ziraat Bakanı Şevket Raşit Hatipoğlu istifa etmek zorunda kalmış ve söz konusu Kanun'un önemli muhaliflerinden Adana'nın büyük toprak sahibi Cavit Orak Ziraat Bakanı olmuştur.[34] Böylece CHP'deki kırılmanın önlenmesi istenmiş ve fiili olarak Kanun'un uygulanması imkânsızlaşmıştır.

Ancak CHP'deki kırılmanın önlenemediği, 1945 bütçe görüşmelerinde ortaya çıkmıştır. 9 Mayıs 1945'te biten görüşmeler sonucunda bütçeye 368 kabul oyu verilirken ilk kez 5 ret oyu çıkmıştır. Ret oyları; İzmir Milletvekili Celâl Bayar, Aydın Milletvekili Adnan Menderes, İçel Milletvekili Refik Koraltan, Eskişehir Milletvekili Emin Sazak ve Kars Milletvekili Fuad Köprülü tarafından verilmiştir. Emin Sazak dışındaki isimler, Cumhurbaşkanı İnönü'nün, çok partili hayata işaret ettiği 19 Mayıs'ta gençliğe hitabesinden yaklaşık 20 gün sonra, 7 Haziran 1945'te, "Dörtlü Tahrir" olarak anılan önergeyi CHP Grubuna sunmuştur. Önerge CHP Meclis Grubunun 12 Haziran'daki gizli toplantısında yedi saat görüşülmüş ve reddedilmiştir.[35]

Bundan birkaç gün sonra, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Mecliste kabul edilmiştir. Söz konusu tasarıyı eleştiren muhalif isimler Adnan Menderes ve Fuad Köprülü, parti içindeki muhalif tutumlarını, Zekeriya ve Sabiha Sertel'in yönettiği Tan Gazetesi ile Ahmet Emin Yalman'ın yönettiği Vatan Gazetesinde yazdıkları yazılarla sürdürmüşlerdir. Bunun üzerine, Menderes ve Köprülü 21 Eylül 1945'te CHP'den ihraç edilmiş, bir süre sonra da Refik Koraltan partiden çıkarılmıştır. Bayar'ın 28 Eylül'de söz konusu ihraçları protesto ederek milletvekilliğinden istifası, Meclisin 5 Kasım 1945 günlü oturumunda tartışma olmadan sessizce kabul edilmiştir. Antalya Milletvekili Cemâl Tunca da 20 Aralık 1945'te CHP'den ayrılmış ve kısa bir süre sonra da kurulan Demokrat Partiye geçmiştir.

33 Tunaya, *a.g.e.*, s. 273.
34 Aydemir, *a.g.e.*, s. 350-351.
35 Erol Tuncer ve Bülent Tuncer, *Meclis Aritmetiğinde Yaşanan Değişim (1943-1960).* İstanbul: TESAV Yayınları, 2015, s. 16.

7 Ocak 1946'da Demokrat Parti kurulmuştur. Demokrat Parti kurulduktan kısa bir süre sonra, iki milletvekili daha CHP'den ayrılarak DP'ye katılmıştır. Bu isimler; 14 Şubat 1946'da ayrılan Kırşehir Milletvekili Fuad Çobanoğlu ile 9 Mart 1946'da ayrılan Eskişehir Milletvekili Emin Sazak'tır. Bu iki milletvekilinin katılımıyla Demokrat Parti'nin Meclisteki sandalye sayısı 6'ya çıkmıştır.[36]

26 Mayıs 1946 Belediye Seçimleri olaylı geçmiş, Demokrat Parti seçimlere katılmama kararı alırken, Milli Kalkınma Partisi önce seçimlere katılma kararı almış, ancak seçim günü seçimlerden çekilmiştir. Her şeye rağmen ülkede demokrasinin güçlenmesi adına yeni düzenlemeler de devam etmiştir. Bu düzenlemelerin başında, 11 Mayıs 1946'da "Milli Şef" unvanının CHP Tüzüğü'nden çıkarılması gelir. 5 Haziran 1946'da TBMM sınıf esasına dayalı dernek ve parti kurulmasına izin vermiş; 19 Haziran 1946'da Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi kurulmuştur. 5 Haziran 1946'da ise seçimlerin tek dereceli olarak yapılmasını öngören yeni seçim kanunu kabul edilmiştir. Bu süreçte 9 siyasî parti daha kurulmuş; seçimlerin yapıldığı 21 Temmuz 1946'ya kadar bu sayı 14'e ulaşmıştır. Ancak 1946 seçimlerine sadece CHP, DP ve bağımsızlar girmiştir.[37] Böylece Türkiye'de çok partili siyasal hayata geçiş MKP ile başlamış ancak CHP içindeki muhalefet ile kurulan DP ile gerçek yansımasını bulmuştur.

3. Sosyo-Ekonomik Dinamikler Bağlamlı Siyasi Gündem

İnönü'nün cumhurbaşkanı olmasından 8 ay sonra II. Dünya Savaşı patlak vermiş, ülkenin siyasal ve sosyal dinamikleri büyük ölçüde bu savaşın etkisinde kalmıştır. II. Dünya Savaşı ile Türkiye savaş ekonomisi uygulamış ve bir milyon kişi silahaltına alınmıştır. Topyekûn savaş anlayışı hâkim olmuştur.[38]

Üretim için işgücü ve kaynak sıkıntısı yaşanmış ve arzın yetersiz olması ile enflasyon artmış, hükümetin kontrolünden çıkmıştır. 1929 Dünya Ekonomik Bunalımının tersine tarım fiyatları çok hızlı artmıştır. Örneğin buğdayın fiyatı 13,5 kuruştan 100 kuruşa yükselmiştir. Devletin tüketim malları piyasasından büyük miktarlarda mal almasıyla içeride fiyatlar hızlı bir şekilde yükselmiştir. Üreticiler ve büyük tüccarlar, stokçuluk ve karaborsa ile büyük kazançlar elde etmişlerdir.[39]

Bu süreçte, 1938-1943 dönemini kapsayan II. Beş Yıllık Plan uygulanamamıştır. CHP Hükümetleri, mal kıtlığının doğurduğu sorunları gidermek ve bu durumdan yararlanarak büyük kazançlar sağlanmasını önlemeye çalışmıştır. Ancak bunda başarılı olamamış, savaş zenginlerinin sayısı hızla artarken, halk büyük ölçüde yoksullaşmıştır.

36 *a.g.e.*, s. 19
37 Tuncer ve Tuncer, *a.g.e.*, s. 14.
38 Aydemir bu kavramı şöyle açıklar: "Topyekûn savaş, devletin siyasi, askeri, ekonomik, moral bütün kaynaklarının, devlet resmi teşkilatı dışındaki her türlü müessese ve teşekküllerin ve nihayet fertlerin bütün varlık ve kudretlerinin savaşa katılmasıdır." Aydemir, *a.g.e.*, s. 207.
39 Tokgöz, *a.g.e.*, s. 70.

Bu sırada ekmek Ocak 1942'de Ankara, İstanbul ve İzmir'de karneye bağlanmış ve bu uygulama 1 Eylül 1944 yılına kadar devam etmiştir. 5 Mart 1942'de okul bahçelerinde patates ve soğan ekimi yapılmaya başlanmıştır. 15 Kasım 1942'de ekmek satışlarında ikili bir uygulama başlamış, memurlara 14 kuruşa satılan ekmek halka 27 kuruşa satılmaya başlanmıştır.[40]

1940 yılında "*Milli Müdafaa (Korunma) Kanunu*" ile Refik Saydam Hükümetine ekonomiye müdahalede çok geniş yetkiler vermiştir. Milli Korunma Kanunu, 26 Ocak 1940'ta kanunlaşmış, Ağustos 1960'a kadar yürürlükte kalmıştır.[41] Kanun, devletin el koyma uygulamaları ile sonuçlanmıştır. Ancak Aydemir söz konusu el koymaların aşırı noktalara varmadığını ifade eder.[42] Örneğin, 21 Eylül 1943'te hükümet 1942 yılı pamuk mahsullerine el koymuştur. Yine 4 Mayıs 1943'te Başbakanlık şeker satışlarını durdurmuş, ellerinde şeker bulunanların beyanname vermesini kararlaştırmıştır.[43] Bu süreçte üzerinde durulması gereken bir konu da, 12 Kasım 1942'de bir defaya mahsus olmak üzere 4305 Sayılı *Varlık Vergisi'nin* kabul edilmesidir. Saraçoğlu'na göre Kanun'un amaçları; piyasadan para çekmek, devlet gelirlerini arttırmak, savaş sırasında "çok para kazanmış olanlardan" vergi almaktır.[44] Sermayeyi Müslümanlaştırmak-Türkleştirmek politikası olarak da değerlendirenler olmuştur. Aydemir, Varlık Vergisini kaçınılmaz bir ihtiyaç ve zaruretin bir sonucu olduğunu belirtir.[45] Varlık Vergisi, 11 Kasım 1942'de Meclis'te oy birliği ile kabul edilmiş, İstanbul basını da tam destek vermiştir.[46]

1 Ocak 1943'te, 1 milyon liraya ulaşan Varlık vergisi tahsilatı, 19 Temmuz 1943'te 19 milyona ulaşmıştır. 18 Ocak'ta Varlık Vergisini ödeyemeyenler çalışma alanlarına gönderilmeye başlanmıştır. 1943 yazında New York Times yazarı Shulzberger'in Türkiye'yi ziyareti ve Varlık Vergisini eleştirmesinden dört gün sonra, 17 Eylül 1943'te TBMM, maliye bakanına, mükelleflerin borçlarının bir kısmını silme yetkisi vermiştir. 2 Aralık 1943'te varlık vergisini veremediği için çalışma yükümlülüğündeki kişiler serbest bırakılmıştır.[47] Zamanla varlık vergisi tasfiyeye doğru evrilmiş, 15 Mart 1944'de ise hukuki olarak son bulmuştur

II. Dünya Savaşı sırasında bütçe dengesi kalmamış, devlet özellikle askeri giderleri karşılamada zorluklar yaşamaya başlamıştır.[48] II. Dünya Savaşı başından itibaren denk bütçe-sağlam para politikası ifade edilmesine rağmen devlet para basarak sorunları gidermeye çalışmıştır. Savaşın sonuna doğru, 1944 yılında Saraçoğlu Hükümeti *"savaş sonrası kalkınma plan ve programı"* hazırlayarak savaş ekonomisinden barış ekonomisine geçiş için önlemler alarak gerçekleştirilemeyen II. Sanayi Planında belirtilen hedefleri gerçekleştirmeye çalışmıştır.[49]

40 *Cumhuriyetin 75. Yılı*, s. 243, 251-2.
41 Aydemir, *a.g.e.*, s. 213-14.
42 Aydemir, *a.g.e.*, s. 217.
43 *Cumhuriyetin 75. Yılı*, s. 260, 262.
44 Tokgöz, *a.g.e.*, s. 73.
45 Aydemir, *a.g.e.*, s. 299.
46 *Cumhuriyetin 75. Yılı*, s. 242.
47 *Cumhuriyetin 75. Yılı*, s. 2460-262.
48 Aydemir, *a.g.e.*, s. 231.
49 Tokgöz, *a.g.e.*, s. 73.

Savaşın en önemli ekonomik sonuçlarından biri de, 1939-1945 yılları arasında Türkiye'de altın ve döviz rezervlerinin birikmiş olmasıdır. Türkiye mallarına dış talebin artması, özellikle silah sanayiinde ara mal olan kromun Almanya, ABD ve İngiltere'ye satılmasıyla döviz elde edilmiştir.[50] Ancak iç ekonomik gelişmeler, tarım ve sanayi üretimi yetersiz kalmış ve kişi başına düşen Gayrı Safi Milli Hasıla (GSMH) azalmış ve fiyatlar hızla artmıştır. 1939-49 yıllarında para arzı 5 kat artarak iç borç toplamı 14 kat artmıştır.[51]

II. Dünya Savaşı'ndan sonra, Avrupa'da uluslararası düzeyde önemli ekonomik düzenlemeler de gerçekleştirilmiştir. 1 Temmuz 1944'te Bretton Woods Anlaşmasıyla 44 ülkenin katılımıyla, uluslararası para sisteminin işleyişini düzenlemek üzere Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Avrupa'nın imar ve kalkınmasını sağlamak üzere Uluslararası Yapılanma ve Kalkınma Bankası (Dünya Bankası) kurulmuştur. Ülkeler paralarını dolara göre tanımlamış ve ABD dolarının hâkimiyeti kurulmuştur. Türkiye 1947 yılında Dünya Bankası'nın Birleşmiş Milletlerin özerk uzman kuruluşu olmasıyla Dünya Bankası'na, aynı yıl IMFnin faaliyete geçmesiyle de IMF'ye üye olmuştur.

II. TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ

A. SİYASAL SİSTEM VE MECLİS'İN ROLÜ

Erken Cumhuriyet yönetimi modernleşme-Batılılaşma, laiklik, milliyetçilik anlayışı ile hem toplumda ve siyaset başta olmak üzere onun kurumsal yapısında hem de bireysel düzeyde ülkeyi bir bütün olarak inşa etmek istemiştir. Yani *"devlet inşası"* ve *"ulus inşası"* çabaları bir arada devam etmiştir. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte yeni kurulan devleti güçlendirme ve inşa etme anlayışı aslında her şeye karşı özellikle halka karşı güçlendirme ve inşa etme anlamı taşımıştır. Osmanlı yönetiminden gelen güçlü devlet anlayışı, Cumhuriyetle birlikte daha radikal bir şekilde uygulanma şansı bulmuştur. Çünkü "ulus inşası" anlayışı içinde devlet istediği şekilde bir vatandaş kurgulama imkânı bulmuştur.

Rejiminin temel amacı, korporatist[52] bir anlayışla, dayanışma ve ahenk içinde bütünleşen ve kendisine verilen ulusal hedefler için çalışan bir toplum yaratmak olmuştur. Toplum içinde yer alan etnik, dini, mezhep, cinsiyet grupları ve sınıflar, devlet için tehlike olarak görülmüştür. Bütün farklılıklar inkâr edilmiş ve Zürcher'in deyimiyle mutlak milli birlik amaçlanmıştır.[53] Bu mutlak birliğin de modern değerler temelinde olması istenmiştir. Buna göre, Falih Rıfkı Atay'ın deyimiyle yalnızca iki sınıf kabul edilebilirdi garplı ve şarklı sınıf.[54] Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun kozmopolit toplum anlayışından Cumhuriyet rejiminin korporatist toplum anlayışına geçilmiştir.

50 Tokgöz, *a.g.e.*, s. 74.
51 *a.g.e.*, s. 71.
52 Solidarizmle paralel gelişen korporatizm, 19. yüzyılın ortalarından itibaren muhafazakâr ideoloji içinde gelişen ve I. Dünya savaşından sonra oldukça etkin bir siyasal nitelik kazanmıştır.
53 Zürcher, 2002, *a.g.m.*, s. 52.
54 akt. İnsel, 2002.

Cumhuriyet rejiminin siyasal anlayışı cumhuriyetçilik ilkesine dayanmış ve cumhuriyetçilik, Kemalist rejimde üzerinde önemle durulan bir ilke olmuştur. Cumhuriyet yönetimi, siyasal meşruiyeti, tanrıya dayanan dinsel niteliğinden arındırmış ve halka dayandırmıştır. Egemenlik artık teoride "kayıtsız şartsız milletindir." Ancak Cumhuriyet yönetiminde cumhuriyetçilik ilkesi olmasına rağmen, demokratlık ilkesi yoktur. Çünkü bu dönemde, halkın olgun olmaması nedeniyle demokrasinin sınırlı tutulması düşüncesi hâkim olmuş ve Köker'in ifadesiyle demokrasinin, "rasyonel yurttaşlar topluluğu" oluşuncaya kadar ertelenmesi uygun görülmüştür.[55]

Bu eksik halkçılık ilkesiyle giderilmeye çalışılmıştır. Dönemin moda kavramı olan "halkın kendi kaderini tayin hakkı" gereği olarak da halk önem kazanmıştır.[56] Kemalist kadro, sınıfsız, çatışma içinde olmayan, korporatist bir halkçılık tanımı yaparak milli birlik ve beraberliğe, bütünleştiriciliğe vurgu yapmıştır. Buna göre, "halk için halkla birlikte ve gerekirse halkın yüce çıkarları uğruna milli çabalarda bulunmak" olarak tanımlanan halkçılık ile egemenliğin doğrudan doğruya halka verildiği kabul edilmiştir. Aydemir'in belirttiği gibi, cumhuriyet yönetimi, öncü bir kadro ile halkın istemediği fakat halkın yararına olduğu düşünülen icraatları, cebir ve zor kullanarak, yani halka rağmen fakat halk için uygulamıştır.[57]

Cumhuriyet yönetiminde halk, romantik bir yaklaşımla yüceltilmiş ancak bu romantizmin ilerisine geçilip siyasal bir nitelik kazanamamıştır.[58] Çünkü Cumhuriyet yönetiminde kitle seferberliği değil, devlet önderliği temel olmuştur. İnsel'in belirttiği gibi Kemalizm kitlesel hareketliliğe dayanan popülist bir hareket olmamıştır. Bu nedenle dönemin halkçılığı popülist olmaktan çok paternalist bir nitelik taşımıştır.[59]

Cumhuriyetin tek parti rejiminde, parlamentoya karşı sorumlu bir hükümet hiçbir zaman kurulamamıştır. Topluma hâkim, güçlü devlet anlayışı, kuvvetler ayrılığı yerine kuvvetler birliği ilkesini pratikte etkin kılmış, siyasal lider ve ekibi elinde toplanmış bir otorite ile sonuçlanmıştır. Özellikle 1930 tarihinden itibaren CHP'nin tek parti iktidarının kurumsallaşması ile karşılaşılmıştır. Kemalist yönetim, bölünemez ve paylaşılamaz olan devlet otoritesi ile kendini bütünleştirmiş ve devletin bu gücünü kullanmıştır. Böylece Meclis üstünlüğünün tek parti hâkimiyetine indirgendiği ve tek partinin de bir önder tarafından yönetildiği bir rejim ve *otoriter* bir siyasal yapı ile sonuçlanmıştır.

Mustafa Kemal'in vefatı sonrası değişen bir şey olmamıştır. Var olan siyasal yapı İsmet İnönü ile devam etmiştir. Ancak bu süreçte seçimlerin düzenli olarak dört yılda bir yenilenmesi ve TBMM'nin açık olması dikkat çekicidir. Çünkü Cumhuriyet kadrosu için seçimler yönetimin meşruiyet kazanması yani siyasal yapının onaylanması anlamını taşımıştır. Ayrıca seçimlerle halkın bir siyasal kimlik kazanarak millet olması ve vatandaş bilincinin oluşarak

55 İnsel, *a.g.m.*, s. 20; Köker, *a.g.m.*, s. 101.
56 Çelik, *a.g.m.*, s. 77.
57 Aydemir, *a.g.e.*, s. 55.
58 Çelik, *a.g.m.*, s. 78.
59 İnsel, *a.g.m.*, s. 24.

bir siyasal kültür oluşması amaçlanmıştır. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki, bu dönemde oy verme davranışı ve onunla beklenen hedefler sembolik bir anlam taşımıştır.

İnönü'nün, cumhurbaşkanı olduktan sonra aldığı ilk karar, CHP 4. Olağanüstü Kongresini (26 Aralık 1938) tek madde ile toplayarak Mustafa Kemal'in partinin Ebedi Başkanı, İsmet İnönü'nün de partinin değişmez Genel Başkanı olarak ilan etmesi olmuştur. Aydemir'in de belirttiği gibi "bu, otoriter bir rejim" anlamına geliyordu. 1939-46 Milli Şef İsmet İnönü Dönemi olmuştur.[60]

1945'ten itibaren İnönü, 1933-39 tarihleri arasında etkisini gösteren parti-devlet özdeşleşmesini kâğıt üzerinde dahi olsa sonlandırmaya ve CHP'nin özerk, güçlü bir parti olmasına çalışmıştır.[61] Ancak bunda başarılı olunamamıştır. Temel düşünce, Mustafa Kemal'in siyasi mirasının korunması ve tek partili rejimde bir değişiklik olmamasıydı. Bu nedenle kararların Çankaya köşkünde alınarak TBMM'de onaylanması devam etmiştir. Böylece pratikte kuvvetler birliğinin uygulandığı, lider odaklı siyaset bu dönemde de sürdürülmüştür.

Böylece cumhuriyet rejimi pratikte, siyasal meşruiyeti toplumdan almayan ve siyasal meşruiyet sorununu toplumda tartışmaya açmayan "kamusuz bir cumhuriyet" olmuştur. Geleneği-(İslam'ı), eski meşruiyet kaynağı olarak geçmişe hapsederken yeni meşruiyet kaynağı olarak halk egemenliğini de geleceğe ertelemiştir[62]. 1945 Yılında başlayan cılız demokratik hareketlenme ancak 1946 yılından itibaren güçlenmeye başlamıştır.

B. MECLİS ARİTMETİĞİ

1943 seçimleri, VII. Dönem Meclis aritmetiğine 451 CHP, 4 Bağımsız milletvekili olarak yansımıştır.

VII. Dönem TBMM'de zaman içinde bazı değişimler yaşanmış ve 39 sandalye boşalmıştır. Buna göre, 1 milletvekilinin seçim tutanağı reddedilmiş, 7 kişi milletvekilliğinden çekilmiş, 31 milletvekili vefat etmiştir. Mecliste boşalan sandalyeler için ara seçimler yapılmıştır. Yürürlükte olan 1924 Anayasası'nın 29'uncu maddesine göre, milletvekili sıfatı düşen ya da vefat eden milletvekilinin yerine bir diğeri seçilmektedir. VII. Dönem içerisinde boşalan sandalyeler için yapılan ara seçimler sonucunda 37 milletvekili Meclise girmiştir. Bu sayı TBMM'deki sandalye sayısının %1,54'ünü oluşturmaktadır. Boşalan 39 sandalyenin 37'si için 8 kez ara seçim yapılmış, 1946 seçimlerine giderken Mecliste 2 sandalye boş kalmıştır.[63]

60 Aydemir, *a.g.e.*, s. 49.
61 Koçak, *a.g.e.*, s. 202; Kuyaş, *a.g.e.*, s. 9.
62 Nilgün Toker ve Serdar Tekin, "Batıcı Siyasi Düşüncenin Karakteristikleri ve Evreleri: Kamusuz Cumhuriyetten Kamusuz Demokrasiye", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce II, Kemalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 87.
63 Tuncer ve Tuncer, *a.g.e.*, s. 21, 25.

Tablo 1: 1943-1946 TBMM Aritmetiğinde Yaşanan Değişim

	CHP	*DP*	*BAĞ.*	*TOPLAM*
28 Şubat Seçim Sonucu	***451***	***-***	***4***	***455***
Tutanağı Reddedilenler	-1	-	-	-1
Tutanağı Reddedilenlerin Yerine Gelenler	-	-	-	-
Vefat Edenler	+31	-	-	+31
Milletvekilliğinden Çekilenler	-7	-	-	-7
Ara Seçimle Gelenler	+37	-	-	+37
Partiden Çekilenler	*- 3*		-	-3
Partiden Çıkarılanlar	-4	-	-	+4
Partiye Katılanlar	-	+6	+1	+7
Aritmetik Değişim	-9	+6	+1	-2
21 Temmuz 1946 Meclis Aritmetiği	**446**	**2**	**5**	**453**
Boş Sandalye Sayısı 2				

Kaynak: Erol Tuncer ve Bülent Tuncer, *Meclis Aritmetiğinde Yaşanan Değişim (1943-1960)*. İstanbul: TESAV Yayınları, 2015, s. 25.

17 Haziran 1945'te yapılan ara seçimlerde ilk defa CHP aday göstermemiş ve ikinci seçmenlerin istedikleri adaylara oy verebilecekleri ifade edilmiştir. Bu durum, basında ve kamuoyunda geniş bir ilgi uyandırmış ve daha serbest ve demokratik seçimlerin başlangıcı olabileceği düşünülmüştür. Aynı şekilde, 2 Aralık 1945'te yapılan ara seçimlerde de, CHP seçim bölgelerinde aday göstermemiş ve ikinci seçmenlerin kendi partilerinden olan adaylara oy vermek zorunda olmadıkları belirtilmiştir. Ancak, partili ikinci seçmenlere el altından, yine CHP'li adaylara oy verilmesi istenmiş, hatta verilen gizli emri dinlemeyen ikinci seçmenlerin partiden atılacaklarına dair söylentiler çıkmıştır.[64] Böylece demokrasi yönünde atılan bütün adımlara rağmen, bu adımların sembolik olduğu ve çok partili rejim için biraz daha zamana ihtiyaç olduğu gözlenmektedir. Ancak bunun için çok da beklenmeyecektir.

Yapılan seçimler sonucunda TBMM'de büyük bir değişikliğin olmadığı, toplam milletvekili sayısının yaklaşık yüzde 27'sinin değiştiği yani yaklaşık dört milletvekilinden birinin yenilendiği gözlenmiştir. Müstakil Grup üyeleri altıncı dönemde yüksek oranda seçilmiş olmasına rağmen yedinci dönemde bu oran gözle görülür şekilde düşmüştür.

Milletvekillerinin mesleklerine bakıldığında ise, serbest meslek sahibi olanların oranında küçük bir yükselme, asker ve sivil bürokrasi oranında süreklilik ve özel girişim alanında çalışanların oranında da belirgin bir düşüş göze çarpmaktadır. TBMM'nin yapısında önemli bir değişim olmadığı, fakat özel girişim alanında çalışanların oranında hissedilir bir azalma olduğu görülmektedir. Milletvekillerinin yaş ortalaması 54'dür.[65]

64 Binark, *a.g.e.*, s. 2.
65 *a.g.e.*, s. 33-36.

Tablo 2: CHP'den Çekilen/Çıkarılan Milletvekilleri

CHP'den Çıkarılan Milletvekilleri			
Aydın	Adnan Menderes	21 Eylül 1945	Bağımsız-DP*
Kars	Fuad Köprülü	21 Eylül 1945	Bağımsız-DP*
İçel	Refik Koraltan	27 Kasım 1945	Bağımsız-DP*
Manisa	Hikmet Bayur	22 Ocak 1946	Bağımsız kalmıştır
CHP'den Çekilen Milletvekilleri			
Antalya	Cemal Tunca	20 Aralık 1945	Bağımsız-DP
Eskişehir	Emin Sazak	9 Mart 1946	Bağımsız-DP
Kırşehir	Fuad Çobanoğlu	14 Şubat 1946	Bağımsız-DP

Kaynak: Erol Tuncer ve Bülent Tuncer, *Meclis Aritmetiğinde Yaşanan Değişim (1943-1960)*. İstanbul: TESAV Yayınları, 2015, s. 28.

*DP Kurucu üye

VII. Dönem TBMM'de milletvekilleri için hazırlanan tezkerelerin olduğu görülmektedir. Dönem boyunca hazırlanan tüm tezkereler incelendiğinde dokunulmazlığı kaldırılan milletvekili olmadığı görülmektedir. Komisyonlar kendilerine havale edilen dokunulmazlık tezkerelerine anayasa ve içtüzüğü referans göstererek olumlu yanıt vermemişlerdir. Söz konusu milletvekillerinin tamamı için hukuki süreç dönem sonuna bırakılmıştır.[66] Söz konusu dönemde TBMM'de beş bürokrat söz almıştır.

VII Dönem TBMM'de tek parti olarak 451 milletvekili ile meclise giren CHP, dönem sonunda 442 milletvekili sayısına inmiş, yeni bir parti olarak DP'nin dönem sonundaki milletvekili sayısı 6'ya çıkmıştır. Dönem başında 4 olan bağımsız milletvekili sayısı ise dönem sonunda 5'e çıkmıştır.[67]

8 Mart 1943-5 Ağustos 1946 yıllarını kapsayan VII Dönem TBMM, döneme 1 parti (CHP) ile başlamış ancak dönem sonunda DP ile parti sayısı ikiye çıkmıştır. Böylece meclis çok partili bir görünüm kazanmış ve 1946 Genel Seçimlerine çok partili bir TBMM ile gidilmiştir.

C. MECLİS FAALİYETLERİ

VII. Dönem TBMM, 4387 ile başlayan ve 4948 ile son bulan 561 kanun çıkarmıştır. Söz konusu kanunlar incelendiğinde döneme damgasını vuran II. Dünya Savaşı'nın izleri dikkat çeker. Bu süreçte, Türkiye'nin II. Dünya Savaşı sırasında izlediği dış politikayı yakalamak da mümkündür. Buna göre Temmuz 1944 yılına kadar Almanya ile ticari ilişkilerin sürdüğü

66 Mehmet Serkan Şahin, "Yedinci Dönem TBMM'de Dokunulmazlık Tezkereleri (1943-1946)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5 (16), 2018, s. 329.

67 Tuncer ve Tuncer, *a.g.e.*, s. 22.

dikkat çekmektedir. Bu süreçte çıkarılan kanunlar: 29 Mart 1944,tarih 4535 sayılı Almanya'ya ihraç edilecek darı, nohut, bakla ve küspe kontenjanları hakkında kanun; 29 Mart 1944 tarih 4536 sayılı Türkiye-Almanya Ticari mübadelelerin ve tediyelerin tazmini hakkında Ankara'da imzalanan antlaşma ve protokollerin tasdiki kanunu; 10 Nisan 1944 tarih 4543 sayılı Türkiye'nin Almanya'ya Türk afyonu ihracı; 10 Temmuz 1944 tarih 4612 sayılı Türkiye-Almanya incir, üzüm ihracına ilişkin mektupların tasdiki hakkında kanun; 10 Temmuz 1944,tarih 4613 sayılı Türkiye-Almanya'nın 18 Nisan 1943 anlaşması gereğince Almanya'nın 5 uçak vermesi karşılığında muayyen Türk mallarının ihracına dair kanun.

Ancak II. Dünya Savaşı'nda müttefiklerin başarı kazanmaya başlaması ile ticaretin şekli değişmiş ve ticaret müttefik devletlere yönelmiştir. 13 Haziran 1945'te, Türk-İngiliz Ödeme Antlaşmasının onanması ve ABD ile 23 Şubat 1945'te imzalanan antlaşmanın onanması hakkında kanun; 9 Temmuz 1945'te Türk-İngiliz Ticaret ve Ödeme Mali Anlaşmanın uzatılmasına dair 4794 sayılı kanun; 15 Ağustos 1945 tarih ve 4801 sayılı Birleşmiş Milletler Antlaşması ile Milletlerarası Adalet Divanı Statüsünün onanmasına dair kanun; 8 Mayıs 1946 tarih ve 4882 sayılı ABD'den Türkiye'ye verilen 10 milyon dolarlık kredi anlaşmasının onanması hakkında kanun.

Kanunlaştırma çalışmaları içinde dikkati çeken diğer bir nokta da çalışma hayatına ilişkin çabalardır. 7 Haziran 1945'te çalışma hayatına ait konuları yürütmek ve düzenlemek amacıyla TBMM, Çalışma Bakanlığı kurulmasını kabul etmiş ve ilk bakan da Sadi Irmak olmuştur. Bu kanunla bağlantılı olarak 27 Haziran 1945'te İş Kazaları, Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları Kanunu, 16 Temmuz 1945'te İşçi Sigortaları Kanunu, 16 Ocak 1946 İş ve İşçi Bulma Kurumu Kanunu kabul edilmiştir. Bu düzenlemeler sonunda 300 bin kişi sigortalı olmuş ve çalışanı koruyan 10 kanun çıkarılmıştır.[68]

VII. Dönem kanunlaşma faaliyetlerinde Türkçeleşme çabaları da dikkat çeker. 10 Ocak 1945'te TBMM, Şükrü Saraçoğlu ve 222 arkadaşının Anayasadaki yabancı sözcüklerin Türkçeleştirilmesi ve Erzincan Milletvekili Behçet Kemal Çağların bazı ay adlarının değiştirilmesine ilişkin kanun önerisi kabul edilmiştir. Yeni kelimeler, cumhurbaşkanı (reisi cumhur), Bakanlar Kurulu (Heyeti Vekile), bakan (vekil), Yüce Divan (Divan-ı Ali) vb.dir.[69]

Söz konusu süreçte çıkarılan diğer önemli kanunlar şöyle sıralanabilir:

15 Temmuz 1943, Yeni Basın Yayın Teşkilatı Kanunu; 4530 15 Mart 1944 Varlık Vergisinin kaldırılmasına dair kanun; 10 Nisan 1944, 4541 sayılı şehir ve kasabalarda mahalle muhtar ve ihtiyar heyeti teşkiline dair kanun; 26 Nisan 1944, 4553 sayılı Toprak Mahsülleri Vergisi Kanunu; 26 Haziran 1944, 4604 sayılı Türkiye Zirai Denetim Kanunu; 15 Haziran 1945 Toprak Bayramı Kanunu; 13 Haziran 1946, 4936 sayılı Üniversiteler Kanunu; 29 Nisan 1946 Yeni Belediye Seçimi Kanunu; 16 Şubat 1946 üniversitelerin özerkliği için kanun tasarısı hazırlanmış ve Kanun 12 Haziran 1946'da kabul edilmiştir.

68 *Cumhuriyetin 75. Yılı*, s. 277.
69 *Cumhuriyetin 75. Yılı*, s. 272.

1. Sosyo-Politik Gündem ve Genel Kurul Tartışmaları

1943-1946 yıllarını kapsayan VII. TBMM Döneminde, Genel Kurul Tartışmalarında öne çıkan ve tartışmalara yol açan konulara bakmak, söz konusu dönem hakkında fikir edinmek açısından önemlidir. Bu bağlamda ilk söylenmesi gereken, genel kurulda önemli tartışmalar yaratan "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu" görüşmeleridir. Bu tartışmalar aslında CHP içindeki ilk parti içi muhalefetin görünürlük kazandığı süreci yansıtır.

Aydemir'e göre, İnönü maddeyi açıkça meclise telkin etmekten çekinmiştir. İnönü'nün yakınlarından Fikret Yüzatlı, İnönü'nün "Reformda ısrar edin. Toprak kanunu istemeyen parti, benim partim değildir" dediğini ifade etmiştir. Aslında söz konusu madde meclise getirilmeden önce milletvekillerinin büyük çoğunluğuna imzalatılmıştı. Başbakan Saraçoğlu'nun da "İşte toprak reformu dediğin böyle olur" yorumunda bulunduğu söylenir.[70] Çiftçiyi topraklandırma kanunu, 11 ve 14 Mayıs 1945'te Meclis Genel Kurulunda tartışılmış ve 15 Haziran 1945'te, 4753 sayılı kanun olarak yayınlanmıştır. Maddeye göre:

> "Topraksız ya da az topraklı olan ortakçılar, kiracılar ya da tarım işçileri tarafından işlenmekte bulunan arazi, o bölgede, 39. Madde gereğince dağıtılmaya esas tutulan miktarın 3 katı ve kendi seçtiği yerde sahibine bırakılmak şartıyla, yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak suretiyle kamulaştırılır. Sahibine bırakılacak arazi 15 dönümden aşağı olamaz… Geçici mevsim işçileri hakkında bu hüküm uygulanmaz."

Böylece Kanun, özel mülkiyet olan belirli sınırın üstündeki arazinin kamulaştırılmasına olanak vermiştir.

14 Ağustos 1945 tarihli Meclis Genel Kurulundaki[71] uzun ve zorlu tartışmalarda ilk sözü oturum başkanı Ş.R. Hatipoğlu almış ve kanunu savunmuştur. Buna göre son parti kongresinde topraksız çiftçilere toprak vermek ve toprağı yetmeyen çiftçilerin toprağını yeter hadde çıkarmak dâvasının bir defa daha âcil bir dilek olarak öne sürüldüğünü ve yer yer memleketimizin muhtelif köşelerinden gerek parti kanalıyla gerek doğrudan doğruya Hükümete müracaatlar yapılmıştır. Hatipoğlu, özellikle bu konuda parti içinde ve ülkede taleplerin olduğunu ve kanunun bir zorunluluk olduğunu vurgulamıştır.

> "Hatırlarsınız arkadaşlarım; çatı altında yapılan Parti Grubu müzakerelerinde de muhtelif vesilelerle birçok arkadaşlarımız bu kadar gecikmiş olan Çiftçileri Topraklandırma Kanununun biran evvel çıkarılmasını Hükümetten istemiş bulunmaktadırlar… Memleketimizde bizzat toprağa sahip olmak isteyip de elinde bunu bulunduramayan ve başkalarının toprakları üzerinde çalışan insanlar var. Bugün huzurunuza sevk edilmiş plan kanun tasarısının bizim yeni hayatımızın zaruretidir…"[72]

Adana'da büyük toprak sahibi olan C. Oral (Seyhan) kanun tasarısını eleştirenler arasındadır. Oral'ın Çiftçiyi Topraklandırma Kanununa itiraz nedenleri; toprağın parçalanarak büyük ve orta ölçekli toprak işletmeciliğinin ortadan kaldırılması; Türkiye'de yeterince toprağın bulunduğu, bu nedenle özelleştirmeye gerek olmadığıdır:

70 Aydemir, *a.g.e.*, s. 350.
71 *Dönem VII, Cilt 17, 54. Birleşim, Toplantı 2*, 14.8.1945.
72 *Dönem VII, Cilt 17, 54. Birleşim, Toplantı 2*, 14.8.1945.

"… bağı ve bahçeyi parçalayan, kültür ziraatını 30 dönümlük hadde kadar indiren toptancı bir zihniyetle ziraatımızı şekillendirmek ve memleket realitesine uymayan bir sistemi ihya etmek isteyen ve ziraatta hiç doğru olmayan mutaassıp bir müdahalecilik sistemine … Bugün Türkiye'de işlenmekte olan araziye yine o miktarda kültür arazisi katmak imkânları vardır… Türkiye'de toprak yanından ve yönünden bir darlık ve sıkıntı bahis mevzuu değildir ve olamaz da …. ıslah edildiği, ekilecek hale getirildiği takdirde istifade edilecek arazi de kat, kat fazladır… Büyük işletmeyi tamamıyla ortadan kaldıran, büyük işletmeyi -sırf Devlete ve iktisadi teşekküllere mal eden tasarı, 17. madde ile de orta işletmeyi ortadan kaldırmaktadır…" …"[73]

Toprak Kanununun çıkmasına taraftar olan ve kanun komisyon üyesi olan Emin Sazak (Eskişehir) kısaca "… Memlekete bir Toprak Kanunu lâzımdır…" şeklinde ifade edilecek konuşmasında, Kanun'u gerçekte kimin istediğine dair bazı ipuçları vermiştir:

"… Arkadaşlar, bu iktisadi işler, şakaya gelmez. (İnsan) Kendi kafasını yormalı, şefim böyle emretti diye böyle gelinmez. Şefe hürmet etmesini Türk milleti bilir, hepimiz de biliriz. Amma biraz kendi kafasını yormalı, bu lâzım mıdır, değil midir? .."[74]

Kanun tasarısına itiraz edenler arasında yer alan Refik Koraltan (İçel) da, özel teşebbüsün vurgulandığı bir konuşma yapmıştır:

"… Arkadaşlar, benim arz etmek istediğim, memleketin bütün toprağını kalkayım dağıtayım dersek; bu dağıtma bizde … kişi başına 5 ilâ 8 dünümü geçmez … Arkadaşlar, benim asıl zihnime dokunan yer fert varlığıdır, devlet varlığıdır. Teşebbüsü şahsi denilen şey dünyada hiçbir kuvvetin yetişeceği bir şey değildir. Misal isterseniz gösteririm. Devlet vazifesinde çalışan ile kendi işinde çalışan arasında her sahada fark vardır. Çünkü o, kâr ve zarar kamçısı altındadır. Dâima fikri inkişaf halindedir … Bugün görülen manzara bizde varlık düşmanlığıdır (Gürültüler); Bunun memleket için zararlı olacağına kaniyim. Sanayi sahamızı teşebbüsü şahsiye bırakmadık. Ticaret sahamızı da öyle. Dikkatli baktığımız zaman bunların hatalı işle olduğunu görürüz. Yarın daha kötü göreceğiz …" …"[75]

Söz konusu Kanun, Meclisten geçerek kanunlaşmış ancak amacına ulaşamamış, çiftçiyi topraklandırma çabası devlete ait çok sınırlı toprakla gerçekleştirilerek yetersiz kalmış ve sembolik bir nitelik taşımıştır. Böylece 1937'nin sonları ve 1938'in ilk aylarında da gündeme getirilen topraksız köylüyü topraklandırma çabaları 1945'te de sonuç vermemiştir. Hemen sonrasında yapılan bütçe görüşmelerinde, Adnan Menderes, Refik Koraltan, Emin Sazak, Celal Bayar ve Fuad Köprülü bütçeye ret oyu vermiştir. Hükümete güven oylamasında bu isimlere Recep Peker ve Hikmet Bayur da eklenmiş ve bu süreç DP'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır.

VII. Dönem TBMM Genel Kurulunda heyecanlı konuşmalara yol açan bir diğer konu da Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak talebi üzerine özellikle Kazım Karabekir'in konuşmasıdır. Bravo sesleri, şiddetli ve sürekli alkışlar arasında yapılan konuşma büyük heyecan yaratmıştır.[76] Karabekir konuşmasında Ermeni Sorunu ve soykırım iddialarına da değinmiştir:

73 *Dönem VII, Cilt 17, 54. Birleşim, Toplantı 2*, 14.8.1945.
74 *Dönem VII, Cilt 17, 54. Birleşim, Toplantı 2*, 14.8.1945.
75 *Dönem VII, Cilt 17, 54. Birleşim, Toplantı 2*, 14.8.1945.
76 *Dönem VII, Cilt: 20, 15. Birleşim*, 20.12.1945.

> "… Kars diyarı kimlerindir? Bu asırlarca Türk halkıyla meskûn olan ve ancak kısa bir zaman için Çarlık idaresine, tazminat karşılığı olarak verilen, bir Türk ülkesidir. (Bravo sesleri)… Biz oraları Ruslardan almadık, iki defa oralara harekât yaptık. Biri cihan harbinde; Ruslar kendi yurtlarına çekilmiş ve orada ne Rus nüfusu ne de Rus ordusu yoktu. İkincisi istiklâl harbimizde. Her ikisinde de onları Ermeni müstevlilerden aldık ve oradaki Türklerin hemen yarısı katliam edilmiş, evleri, köyleri yakılmış bir halde bulduk, koştuk onları kurtardık… Kars'taki Amerika Heyetinin verdiği vesika Türk ordusunun çok muntazam bir ordu olduğunu ve medeniyet seviyesinin Avrupalılardan asla geri kalmadığını ve aciz ve çocuklara karşı katiyen zulüm ve katliam yapılmadığı kendi Hükümetlerine verdiği ilk rapordur…Sonra bir kısmı General olmak üzere birçok Ermeni esir subaylarının verdiği, imzaları altındaki vesika da Türk ordusunun katiyen katliam yapmadığını, esirlere çok iyi baktığını ve Türklere karşı Ermenilerin bundan sonra silâha sarılmamaları, Ermeni çocuklarının ve ahfadının bilmesi lâzımdır dediler.… Ben burada şunu da cihana belirtmek istiyorum: Kars yaylasına hâkim olmak demek, Anadolu'yu istila etmek için pusuya yatmak demektir. Kars yaylasına hâkim olmak, demek, Dicle ve Fırat boyunca, Akdeniz ve Basra körfezine inen yolların tepesine hâkim olmak demektir. Kars yaylası oralara inecek büyük seli tutan biricik seddir. Boğazlar; milletimizin hakikaten boğazıdır. Oraya el saldırtmayız. Fakat şu da bilmelidir ki; Kars yaylası da millî bel kemiğimizdir. Kırdırırsak yine mahvoluruz… Bizi Cihan harbinde Almanların safına sokan da bu korku idi…"[77]

Mecliste konuşulan, dönem itibariyle önemli diğer bir konu da, 15 Ağustos 1945'te Birleşmiş Milletler Antlaşmasının kabul edilmesidir. Özellikle Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın (Trabzon) söz aldığı oturum bir bilgilendirme oturumu olmuştur.

> "…. Harbi kazanmak kadar yeni harbi önlemek ve milletler arası münasebetleri umumî bir ahenk düzeni içinde devam ettirmek amacı bütün iyi niyetli ve insanlığın atisi üzerinde düşünen kafaların daimî meşgalesi olmaktan hali kalmadı. ….. Yüksek Heyetinizin malûmu olduğu üzere, konferans çalışmalarına esas ittihaz edilen metin Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık, Sovyet Rusya ve Çin Cumhuriyetleri tarafından hazırlanmış olan ve Dumbarton Oaks projesi adı ile anılan metindir. Bu proje, Murahhas Heyetimizce daha Ankara'da iken esaslı surette incelenmiş ve gerek nazari ve hukuki bakımdan gerekse siyasi istikametimiz zaviyesinden Hükümetimizin görüşleri tespit edilerek yola çıkılmıştır.… Devletlerin her vesile ile tekrarladıkları iyi niyetleri ve hak ve adalete bağlı kalma hususundaki katî azimleri hakkındaki teminatlarını da göz önünde tutarak Hükümetinden aldığı talimat üzerine Birleşmiş Milletler Antlaşmasını imzalamıştır…"

Türkiye siyaseti açısından önemli olan ancak Mecliste hiçbir tartışma olmaksızın sessizce kabul edilen bir diğer karar da Celal Bayar'ın istifasıdır. 26 Eylül 1945'te istifa başvurusunu Meclise sunan Bayar'ın dilekçesi, Meclisin 5 Kasım 1945 günlü oturumunda okunmuş ve hiçbir tartışma ya da fikir beyanı olmadan kabul edilmiştir.[78]

77 *Dönem VII, Cilt: 20, 15. Birleşim*, 20.12.1945.
78 *Dönem VII, Cilt 20, TBMM Zabıt Ceridesi, 2. Celse*, 5 Kasım 1945.

D. ÖNE ÇIKAN İSİMLER

1. VII. Dönem TBMM Başkanı Mustafa Abdülhalik Renda[79]

VII. Dönem TBMM'de meclis başkanı olan ve Cumhuriyet Döneminde birçok ilke imza atan Mustafa Abdülhalik Renda, 11 Aralık 1881'de Yanya'da doğmuştur. Rodos İdadisinde öğretmenlik (1903-1905), çeşitli yerlerde kaymakamlık (1907-1912) yapmış, Bitlis, Halep Valiliklerinde bulunmuştur (1913-1917). 1917-1918 yılları arasında İçişleri Bakanlığı Müsteşarlığında bulunan Renda, 1920-21 tarihleri arasında İngilizler tarafından Malta'ya sürülmüştür. İzmir'in Yunan işgalinden kurtulmadan hemen önce İzmir Valiliği'ne atanmış; 1923'de Çankırı Milletvekili olmuştur. 1924-27 yıllarında Maliye Bakanlığı yapmış ve Cumhuriyet'in ilk bütçesini hazırlamıştır. Bakanlığı sırasında, aşar vergisini kaldırması, Renda'nın en büyük övünç kaynağı olmuştur. 1926'da Ziraat Bankası Genel Müdürü olan Renda, 1927-1930 yıllarında Cumhuriyetin ilk sivil Savunma Bakanı olmuştur. 1930-34 yılları arasında tekrar Maliye Bakanı olan Renda, Mustafa Kemal'in ölümüyle, 10 Kasım 1938'de Meclis başkanı olarak cumhurbaşkanlığına vekâlet etmiştir. Bu sırada, başında Şükrü Kaya ve Tevfik Rüştü Aras'ın olduğu bir grup, Mustafa Kemal'den sonra içinde İnönü'nün olmadığı bir formül aramış, Mareşal Fevzi Çakmak ve Fethi Okyar'dan sonuç alamayınca Abdülhalik Renda'ya yönelmişlerdir. Ancak Renda, bu teklifleri kesin bir şekilde reddetmiştir. Renda, Cumhurbaşkanlığı döneminde İnönü'nün en yakın arkadaşı olmuştur. 1935'de Meclis başkanlığına seçilmiş ve 1946 yılına kadar bu görevi sürdürmüştür. Bu sırada Mustafa Kemal ve İsmet İnönü'den sonra devletin üçüncü ismi olmuştur. 1946-48 yıllarında Cumhuriyetin ilk Devlet bakanlığını yapmıştır. 1 Ekim 1957'de vefat eden Renda, cumhuriyet ve onun inkılaplarına bağlı, idealist bir devlet adamı olarak tarih sayfalarındaki yerini almıştır.

79 M. A. Renda'nın hayatı Aytaç Demirci ve Sabri Sayarı, *M. Abdülhalik Renda Hatırat*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları adlı kaynaktan derlenmiştir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Oy verme davranışı, siyasal katılmanın en basit ancak en etkin yollarından biridir ve demokratik açıdan sembolik bir öneme sahiptir. Osmanlı Devleti'nin reform süreci ile başlayan son döneminden itibaren seçimler yapılmış ve Meclis faaliyetlerini sürdürmüştür. Cumhuriyetin ilanı ile başlayan tek parti rejiminde de bu süreç devam etmiştir. Ancak bu dönemlerde, siyasal katılım bir ölçüde sağlanmasına rağmen parlamentoya karşı sorumlu bir yönetim mümkün olmamıştır.

Tek parti rejiminin son seçimleri olan 1943 seçimleri, iki dereceli, listeli, tek turlu, çoğunluk sistemine göre yapılmıştır. 1924 Anayasası temel ilkeleri çerçevesinde yapılan seçimler, 22 yaşındaki kadın ve erkeklerin seçme, 30 yaşındaki kadın ve erkeklerin ise seçilme hakkına sahip olduğu seçimler olmuştur. Seçim sonunda, 8 Mart 1943'te VII. Dönem TBMM olarak çalışmalarına başlayan Meclis, 5 Ağustos 1946 yılına kadar çalışmalarını sürdürmüştür.

II. Dünya Savaşı'na girmeme başarısını gösteren ancak siyasal ve ekonomik gelişmelerin II. Dünya Savaşı gölgesinde kaldığı Türkiye, 1943-1946 döneminde önemli siyasal gelişmelere sahne olmuştur. Batı'da, tek partili otoriter ve totaliter siyasal sistemler yerine liberal-demokrat siyasal sistemlerin desteklenmesi, Türkiye'nin de Batı'yı tercih etmesi çok partili hayata geçiş adımlarının atılmasına neden olmuştur. 1943 seçimlerinde de tek parti rejimi devam etmiş, 1943 seçimleriyle başlayan VII. Dönemin sonlarında (1945), Milli Kalkınma Partisinin ve Demokrat Parti'nin kurulması ile çok partili hayata geçişin ilk adımları atılmıştır. Böylece 8 Mart 1943'te tek parti ile başlayan TBMM, 5 Ağustos 1946'da çok partili bir görünüm kazanmıştır.

CHP içindeki muhalefet, 1943 Varlık Vergisi eleştirileri, 1 Haziran 1944 bütçe görüşmelerinde olumsuz oy kullanılması, 1945'te Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun mecliste yoğun şekilde tartışılması ile devam etmiş ve 7 Haziran 1945'te, "Dörtlü Tahrir"in CHP Grubuna sunulması ile sonuçlanmıştır. 10 Haziran 1946'da TBMM ilk kez erken seçim kararı almış ve 21 Temmuz 1946'da genel seçimler yapılmıştır. DP bu seçimlerde etkin olamasa da, 1950 seçimleri ile Türkiye siyasal hayatına damgasını vuracak sürece girmiştir.

1943-1946 dönemini kapsayan Türkiye siyasal kültürünün temel özelliği, (aslında Türkiye siyasal kültürünün günümüze kadar devam eden genel özelliği) her şeyin üzerinde konumlanan güçlü devlet anlayışıdır. Bu özellik siyasette bireyin etkin olduğu siyasal katılma ve oy davranışı yani demokratik boyutu yerine, toplumun uzun vadeli genel çıkarlarının etkin olmasına neden olmuştur. Bu nedenle, 1945 yılından itibaren demokratik adımlar atılmasına ve 1946 yılında çok partili hayata geçilmesine rağmen gerçek anlamda demokratik bir ortam ve seçimler için 1950 genel seçimlerini beklemek gerekmiştir.

KAYNAKLAR

Aydemir, Ş. S. (2000). *İkinci Adam 1938-1950*. 2. Cilt. 7. Baskı, İstanbul: Remzi Kitapevi.

Binark, İ. (2009). *Türkiye Parlamento Tarihi VII. Dönem*, 1. Cilt. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 133, TBMM Kütüphanesi.

Cumhuriyetin 75. Yılı 1923-1953, (1999), Cilt 1. 2. Baskı, İstanbul: YKY Yayınları.

Çelik, N. B. (2002). "Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce II, Kemalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 75-91.

Demirci, A. ve Sayarı, S. (2018). *M. Abdülhalik Renda Hatırat*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Heper, M. (1991). *Bürokratik Yönetim Geleneği*. Ankara: ODTÜ İdari Bilimler Fakültesi Yayınları.

İnsel, A. (2002). "Önsöz", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce II, Kemalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 17-27.

Koçak, C. (1999). "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye", *Cumhuriyetin 75. Yılı (1923-1953)*. İstanbul: YKY Yayınları, ss. 202-204.

Kuyaş, C. (1999). "II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye", *Cumhuriyetin 75. Yılı (1923-1953)*. İstanbul: YKY Yayınları, ss. 202-204.

Milbrath, L. W. (1982). *Political Participation: How and Why Do People Get Involved in Politics?*. State University of New York.

Powell, G. B. (1990). *Çağdaş Demokrasiler*. (Çev. Mehmet Turhan), Ankara: S Yayınları.

Pizzorno, A. (1970). "An Intruduction to the Theory of Political Participation", *Social Science Information*, Italy.

Şahin, M. S. (2018). "Yedinci Dönem TBMM'de Dokunulmazlık Tezkereleri (1943-1946)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5 (16), ss. 329-347.

Tokgöz, E. (1991). *Türkiye'nin İktisadi Gelişimi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayını.

Toker, N. ve Tekin, S. (2002). "Batıcı Siyasi Düşüncenin Karakteristikleri ve Evreleri: Kamusuz Cumhuriyetten Kamusuz Demokrasiye", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce II, Kemalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 82-106.

Tuncer, E. ve Tuncer, B. (2015). *Meclis Aritmetiğinde Yaşanan Değişim (1943-1960)*. İstanbul: TESAV Yayınları.

Unat, K. (2015). "Tek Parti Döneminin Son Genel Seçimi: 1943 Seçimleri ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin Seçim Propagandaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 56, Bahar, ss. 209-248.

Zürcher, E. J. (2002). "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce II, Kemalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 44-55.

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=TAKR%20RLER%20(%20NERGELER)&v_altbaslik=&v_mv=&v_sb=&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=3423&v_kullanici_id=15635215&v_gelecek_sayfa=1.

Anayasa ve Kanunlar

1924 Anayasası

4320 sayılı Mebus Seçim Kanunu

5545 Sayılı Milletvekili Seçim Kanunu

TBMM Arşivi TBMM Zabıt Cerideleri

Dönem VII, Cilt 17, 54. Birleşim, Toplantı 2, 14.8.1945

Dönem VII, Cilt: 20, 15. Birleşim, 20.12.1945

Dönem VII, Cilt 20, TBMM Zabıt Ceridesi, 2. Celse, 5 Kasım 1945.

TBMM'DE VIII. DÖNEM: TEK PARTİ REJİMİNİN SONU (1946-1950)

YUSUF TEKİN - M. ÇAĞATAY OKUTAN

TBMM'DE VIII. DÖNEM: TEK PARTİ REJİMİNİN SONU (1946-1950)

Yusuf Tekin*

M. Çağatay Okutan**

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi, yeni bir dünya düzeninin de başlangıcı anlamına gelmekteydi. Faşizm, insanlık tarihinin hatırlanmak istenmeyen sayfalarına hapsedilirken bir bakıma demokrasinin zaferi ilan edilmekteydi. Demokratik özlemlerin ifade edildiği ve bu anlamda yeni bir demokrasi dalgasının yaşandığı sıralarda, tamamen birbirine zıt ilkeler üzerinden dünyanın iktisadi işleyişine yön vermek isteyen iki siyasal blok gün yüzüne çıkmaya başladı.

Yeni durumda birçok ülke gibi Türkiye'nin de bir tercihte bulunması gerekiyordu. Bu bağlamda ilk işaret, insanlık tarihinin en yıkıcı ve acı günlerinin bitimine çok kısa süre kala hatta galibin artık geri dönülemez biçimde netleştiği sıralarda, Almanya ve Japonya'ya savaş ilan edilerek verildi. Böylece Türkiye, tercihini liberal Batı blokundan yana yaptı.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1946 yılının Nisan ayında verdiği bir demeçte "Amerikan savaş gemileri bize ne kadar yakın olursa o kadar iyi olur" diyerek, Soğuk Savaş döneminin henüz başlangıcında Türkiye'nin kendine çizmiş olduğu siyasal rotayı özetlemekteydi. Ancak bu rotanın demokratik ilkelerle yol almasını sağlayacak şartlar olgunlaşmış değildi. Veya bu anlamda kat edilmesi gereken mesafe bir hayli uzundu. Nitekim 1946'da başlayıp Mayıs 1950 tarihine kadar geçecek olan süre zarfında ülkenin iç ve dış siyasetinde yaşanan hadiselerin neredeyse tamamına yakını, demokrasi sancısının uzantılarıydı.

Türk parlamento tarihinin VIII. Dönemi, İkinci Dünya Savaşı sonrası yeniden şekillenen uluslararası ilişkilerin veya dinamiklerin etkisi altında kaldı. İlgili döneme rengini veren bu yeni şartlara, Osmanlı'dan tevarüs eden siyasal çizgilerin mücadelesi eklendi. Hatırlanacağı üzere, Sultan Abdülhamit'i meşruti sisteme geçiş konusunda ikna etmenin yollarını arayan Jön Türk hareketi, farklı mecralarda faaliyet gösteren fraksiyonların birlikte yol alma kabiliyetine ulaşması için toplanan kongrenin sonunda, iki ana siyasal çizgiye bölünmüştü. Üstelik bu ayrılık Türk siyasal yaşamında, kendinden sonraki on yıllarda hatta günümüze kadar sürecek olan mücadelelere yol açmıştı.

En genelleştirilmiş haliyle "devletçi" ve "liberal" siyasal çizgilerin, Jön Türk hareketi içinde başlayan mücadelesinin, 1946 yılından itibaren deyim yerindeyse "ete kemiğe

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
** Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Kamu Yönetimi.

büründüğünü" veya en etkili siyasal ayrışma ve temsilin bu tarihten sonra yaşanan gelişmelerle açıkça ortaya çıktığını söylemek hiç de abartı olmayacaktır. Konuya bu açıdan bakmak; Ahrar Fırkası'nı, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı görmezden gelmek anlamına gelmemeli, aksine bu birikimin 1946 yılına gelindiğinde bir partinin kurumsal kimliğinde varlık bulacağının kaçınılmazlığına bir vurgu olarak algılanmalıdır. Nitekim Demokrat Parti, söz konusu birikimi sahiplenecek ve Türk siyasal yaşamının "liberal" çizgisinde etkileri günümüze kadar sürecek olan izler bırakacaktır.

Çok partili siyasal yaşama geçiş 1945'in sonlarına doğru kurulan Milli Kalkınma Partisi ile başlamışken, bu partinin hem anılan tarihler hem de sonrası siyasal yaşamda ve ilgili literatürde yeterince ilgi görmemesi anlamlıdır. Daha doğrusu Cumhuriyet Halk Partisi içinde gelişen muhalefet sonucu kurulan Demokrat Parti'nin gördüğü ilgiyi anlamlandıracak hususlar ele alınmalıdır. Hatta Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Fırka deneyimlerinin de CHP kökenli siyasi figürlerin öncülüğünde yaşandığı akıldan çıkarılmamalıdır.

Türk parlamento tarihinin VIII. Dönemi, yukarıda ifade edilen iki ana etken üzerinde şekillendi. İki bloklu dünyada kendine yer bulmaya çalışan Türkiye'nin tercihini kolaylaştıran veya bu tercihte kalmasını mümkün kılacak politikalar üreten ülkelerin başında yer alan Amerika Birleşik Devletleri'nin, Truman Doktrini ve Marshall Planı'nı devreye sokması söz konusu etkinin anlaşılabilmesi için sunulabilecek en iyi örneklerdir. İlgili dönemi etkisi altına alan ikinci husus, Türkiye'nin çok partili siyasal yaşama geçişini, politik aktörler ve dönemin iktidarı bağlamında sorgulama ihtiyacını doğurur.

I. DÖNEMDE ÖNE ÇIKAN SOSYO-POLİTİK GELİŞMELER

Türk parlamento tarihinin VIII. Dönemi, çok partili siyasal yaşama geçiş dinamikleri irdelenmeden anlaşılamaz. İlgili döneme rengini veren veya ülkenin tek partili sistemden vazgeçmesini sağlayan iç ve dış siyasal koşullar hem iktidar ilişkilerini hem de iktisadi ve sosyal manada toplumsal dinamikleri büyük ölçüde etkilemiştir.

A. İÇ VE DIŞ SİYASAL GELİŞMELERİN ETKİSİ ALTINDA TÜRKİYE

Konu ile ilgili literatür, Cumhuriyet sonrası Türk siyasal yaşamının 1946 yılında çok partili bir sisteme geçtiğini yazmaktadır. Ağırlıklı kanaat de bu olmakla birlikte, bu kanaatin iki açıdan eleştiriye muhtaç olduğu da ifade edilmelidir. Öncelikle 1946 yılı, Cumhuriyet sonrası Türk tarihinin ilk çok partili seçimini işaret ediyor olması bağlamında önemlidir. Ancak çok partili siyasal yaşamın başlangıcı değildir. Zira bu durum, 1945 yılının sonlarına doğru resmen kuruluş aşamasını tamamlayarak siyaset sahnesine çıkmış olan Milli Kalkınma Partisi'ni göz ardı etmek anlamına gelmektedir. İkinci husus ise, 1946 yılı Türk

siyasal yaşamının ilk çok partili deneyimi değildir. Oysa konuyla ilgili çalışmaların çoğunda toptancı bir yaklaşım benimsenmekte, 1946 öncesi çok parti denemeleri yok sayılmaktadır. Unutulmamalıdır ki Osmanlı son dönemine tekabül eden İkinci Meşrutiyet, bir den çok siyasal partinin faaliyet gösterdiği çok renkli bir dönemdir. Bunun yanı sıra Tek Parti Dönemi'nde varlık bulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası denemeleri de, Türk siyasal yaşamının önemli gelişmeleri olarak değerlendirilmelidir.

1945 yılı, yeni bir partinin kurulması bağlamında önemli olduğu gibi iç ve dış siyasî gelişmeler açısından da incelenmeye değerdir. Nitekim İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle Türk siyasetinde ciddi değişimler başlamıştır. Değişimin ilk işaretini veren ise Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'dür.

1944 yılından itibaren Türk basını demokrasi konulu tartışmalara başlamıştır. Özellikle Tan gazetesi bu anlamda çok sert eleştiriler de bulunmuştur. Örneğin Zekeriya Sertel "Demokrasi Modası" başlıklı makalesinde "totaliter rejimler memleketlerinde demokrasiyi kurma vazifesini de üzerlerine aldılar" ifadesiyle Tek Parti Yönetimi'ne ağır eleştiriler yöneltmiştir. Hüseyin Cahit, Ahmet Emin ve Zekeriya Sertel'in başını çektiği demokrasi tartışmaları sürerken Cumhurbaşkanı İnönü, 19 Mayıs 1945 nutkunda "memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir" ifadesiyle[1] önemli bir çıkış yapmıştır.

İsmet İnönü'nün demokrasi tartışmalarından ne kadar etkilendiğini anlamak mümkün değildir. Ancak anılan tarihlerde ülkenin hem dış hem de iç siyasetini etkileyecek düzeyde gelişmeler yaşanmaktaydı ve İnönü'nün de bu hadiseleri dikkate almaması mümkün değildi.

İkinci Dünya Savaşı, faşist rejimleri başarısızlığa mahkûm ederken bir bakıma demokrasinin de zaferini ilan etmişti. Türkiye tercihini Batı blokunun yanında yer almaktan yana kullanınca, ülkenin siyasal rejiminin demokratikleştirilmesi gereği öne çıkmaya başlamıştı. Üstelik Sovyet tehdidi alabildiğine hissedilmekteydi[2] ve Türkiye'nin Batı blokuna iyice yanaşmaktan başka şansı da kalmamıştı. Bu şartlar altında çok partili bir siyasal yaşam, Batı blokuyla birlikte hareket edebilmenin ön koşulu haline geldi.

Türkiye'nin çok partili siyasal yaşama geçişte dış etmenlerin rolü yadsınamaz. Ancak konuyu sadece bu gelişmelerle sınırlamak doğru değildir. Unutulmamalıdır ki anılan tarihlerde ülkelerin önemli bir kısmında tek partili rejimler hakîmdi. Bu nedenle, Türkiye'nin çok partili siyasal yaşama geçişinde iç etmenlerin rolü hatırı sayılır bir düzeyde olmuştur.

Türkiye'nin, dikkate alınması gereken bir demokratik pratikler geçmişi bulunmaktaydı. İkinci Meşrutiyet döneminin çok partili siyasal havası, Kurtuluş Savaşı'nın güzergâhını belirleyen Erzurum ve Sivas kongrelerinin neredeyse her konuyu tartışabilecek demokratik

1 Tevfik Çavdar, "Demokrat Parti", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8. İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, s. 2062.

2 Adem Çaylak ve Şükrü Nişancı, "Türkiye'de Çok Partili Siyasal Sürece Giriş: Demokrasiye Geçiş mi Siyasal Rejimin Restorasyonu mu?", *Türkiye'nin Politik Tarihi*. Ankara: Savaş Yayınları, 2009, s. 306.

olgunluğu gösterebilmesi, Birinci Meclis'in renkli toplumsal ve siyasal kompozisyonu, Tek Parti Dönemi'nin muhalif partileri, Cumhuriyet Halk Partisi içinde oluşmasına izin verilen Müstakil Grup deneyimleri ve benzeri birçok hadise, demokrasi tecrübesi içinde zikredilmeyi hak edecek önemdedir.

İkinci Meşrutiyet'le başlayan birikim 1945 yılına gelindiğinde hatırı sayılır potansiyele ulaşmıştı. Nihayet çok partili sistemi talep eden muhalif seslerin görmezden gelinmesi, iktidar seçkinleri açısından da uygun bir tavır olamazdı. Üstelik Tek Parti iktidarını oluşturan Cumhuriyet Halk Partisi bir tür koalisyondu. Başından itibaren asker-sivil bürokrasi ile ticaret erbabı, eşraf ve büyük toprak sahipleri arasında zımni bir koalisyon bulunmaktaydı. Ancak bu koalisyon İkinci Dünya Savaşı yıllarında bozulmaya yüz tutmuştu. Milli Korunma Yasası, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Varlık Vergisi Kanunu ile adı geçen birliktelik anlamını yitirmeye başlamıştı. 1945 yılında çok partili siyasal yaşama geçildiğinde toplumun neredeyse her kesiminden CHP iktidarına dönük muhalif sesler işitilmekteydi. Buna rağmen CHP, iktidarda kaldığı 1950 yılına kadar, temel özgürlüklerin devreye sokulması konusunda çok istekli davranmadı.[3]

1. Çok Partili Sistem; Ama Nasıl?

Türk siyasal hayatının 1923-46 arası tarih dilimine tekabül eden Tek Parti Dönemi'nin 1946 yılında tamamen sona erdiğini söylemek doğru değildir. Bir başka ifadeyle söz konusu olan "görünüşte" çok partili bir siyasal yaşamdı. Parti sayısının artması, tüm toplum kesimlerinin ve siyasal ideolojilerin eşit ve özgür biçimde siyasal-toplumsal örgütlenme ve temsillerinin gerçekleşebildiği bir ortam sağlamıyordu. Rekabete dayalı yarışmacı bir sistem henüz yoktu ve 1946-50 dönemi anlatılarında ifadesini bulan "46 ruhu" veya "karşı-devrimci" nitelemeleri de çok anlamlı değildi.[4]

1945'te başlayan çok partili sisteme geçiş süreci, 1950 yılında iktidarın seçimle değişebildiği bir noktaya ulaştı. Sürecin böylesi demokratik bir sonuca ulaşması, tek partiden çok partili döneme geçişin başarılı biçimde gerçekleştiği savını ileri sürenleri destekleyen bir argüman haline geldi. Oysa çok partili sisteme geçildikten sonra Türkiye demokrasisinin defalarca kez kesintiye uğramasının nedenlerini sorgulayanlar, tek parti rejimi kurum ve aktörleri değişmeksizin başlayan sürecin sağlıklı ilerleyemediğine işaret etmekteydiler.[5]

Hiç kuşkusuz, bir ülkede meydana gelecek siyasal sistem değişikliğinde toplumun rolü son derece önemlidir. Konunun bu yönüne odaklanıldığında, çok partili siyasal yaşamın Türk toplumunun talepleriyle gerçekleştiğini söylemek güçtür. Elbette Tek Parti Dönemine yönelik toplumsal itirazların görmezden gelinmesi mümkün değildir. Ancak

3 Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*. Ankara: İmge Yayınları, 1995, s. 394-395.
4 Çaylak ve Nişancı, *a.g.m.*, s. 303-304.
5 Nihal Kara İncioğlu, "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2000, s. 205.

bu itirazların tek başına anılan süreci başlattığı iddia edilemez. Çok partili siyasal yaşam, yukarıda da ifade edildiği gibi, birçok unsurun bir araya gelmesiyle gündeme gelmiştir. Bir başka ifadeyle, 1945'in ortalarına gelindiğinde İsmet İnönü ve iktidar seçkinlerini çok partili sistemi düşünmeye iten nedenlerin başında toplum baskısının olduğunu söylemek abartılı bir yaklaşım olacaktır. Nitekim Cumhurbaşkanı'nın 1945 nutkunda öne çıkardığı demokrasi vurgusunu, Sovyet tehdidi karşısında duyulan rahatsızlığın uzantısı olarak algılamanın daha doğru olacağını söyleyen yaklaşımların hatırı sayılır oranda kabul gördüğü ifade edilmelidir.

İnönü ve iktidar çevreleri, ikinci partinin Meclis içinden çıkmasını daha uygun görmekteydiler. Böylece Tek Parti Dönemi'nin sorgulanmaması sağlanacak ve muhalif partinin Cumhuriyet'in temel ilkelerine uygun davranması mümkün olacaktı. Mevcut kadrolarla siyasal faaliyetin sürdürülmesini öngören bu yaklaşım, toplumun yine dışarıda kalacağı ama çoğulcu görünüm sağlayan bir sistemin devreye girmesi anlamı taşımaktaydı. Toplumun siyasal sisteme katılımının "denetimli" ve "adım adım" olması öngörülmekteydi.[6]

Dörtlü Takrir hadisesinin tartışıldığı sıralarda İsmet İnönü, önerge sahiplerini ayrı bir parti kurarak siyasal mücadeleye davet etti. Söz konusu dört siyasetçinin CHP içinden olması ve böylece denetimli muhalefet amacına uygun isimler olarak algılanmaları muhtemeldir. Bununla beraber, muhalefetin denetlenebilir olması yönündeki isteği, demokrasi karşıtlığı olarak değerlendirmek, dönemi anlama çabasına hiçbir katkı sağlamamaktadır. Denetimli demokrasi eğilimini, Jön Türk hareketinden itibaren var olan kemikleşmiş devletçi siyasal çizgiden bir anda uzaklaşmanın zorluğunu düşünerek değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olabilir.

Demokrat Parti kurucuları ise, çok partili bir siyasal yaşamın iktidar seçkinleri tarafından gerçekten arzu edilmediği kanaatine sahip olmuşlardır. Örneğin Adnan Menderes Temmuz 1946'da yaptığı bir konuşma sırasında bu durumu net bir biçimde açıklamıştır. Buna göre CHP, Demokrat Parti'nin ülkenin her tarafında teşkilatlanmasını istememiş, sınırlı sayıda üye kaydetmesini önermiş ve hatta uzun süre iktidar iddiasında olmamasını empoze etmişti. Menderes'in konuşmasının içinde geçen ifadelerin bir kısmı konuyu özetler niteliktedir: "Görülüyor ki arkadaşlar, bizden beklenen demokratik manzarayı tamamlayan bir süs olarak kalmak geniş veya dar, fakat Halk Partisi'ne çizilecek bir faaliyet hududu içinde bulunmak şartı ile Meclis'te verilecek sandalyeleri işgal etmekle iktifa etmektir."[7]

Bu tartışma ortamında, Dörtlü Takrir mimarlarından bir siyasal hamle beklenirken, 1945 yılının Temmuz ayında parti başvurusu yapan isimler tamamen farklıydı. Nuri Demirağ erken davranmış ve Milli Kalkınma Partisi Eylül ayının başında Türk siyasal yaşamına adım atmıştır. Üstelik CHP iktidarının arzu ettiği iddia edilen denetimli muhalefet partisi profiline de hiç uymamaktaydı.

6 *a.g.m.*, s. 207-208.
7 *a.g.m.*, s. 208.

Milli Kalkınma Partisi'nin Genel Başkanı Nuri Demirağ bir iş adamıydı. Kurucu isimlerden biri olan Cevat Rıfat Atilhan, yayıncı kişiliğiyle tanınmaktaydı. Kurucu isimler içinde tek siyasal figür Hüseyin Avni Ulaş'tı. Birinci dönem BMM içinde şekillenen muhalif İkinci Grubun lideri olmuştu ve Milli Kalkınma Partisi'nin kuruluşu sırasında sarf ettiği "ne putlara tapacağız, ne de put olup kendimize taptıracağız"[8] sözleriyle yeni partinin siyasal duruşunu da adeta özetlemekteydi.

Yeni partinin kuruluşu Eylül ayında ilan edildi, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun onayından da geçti. Çok kısa bir süre sonra, 1 Kasım tarihinde Meclis'te bir konuşma yapan Cumhurbaşkanı İnönü, şu sözleri söylemekteydi:

> "…Bizim tek eksiğimiz, hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır. Tek dereceli olmasını istediğimiz 1947 seçiminde, milletin çoklukla vereceği oylar gelecek iktidarı tayin edecektir…O zamana kadar ayrı bir parti kurulabilip kurulamayacağını… bilemeyiz."[9]

İnönü'nün bu sözleri, Milli Kalkınma Partisi'ni hiç dikkate almamış olduğu anlamına gelmektedir. İnönü ve CHP'nin denetimli bir muhalefet istedikleri yönündeki iddiaları güçlendiren bu ilgisizlik hali, Dörtlü Takrir sahiplerinin parti kuracakları söylentileri dolaşmaya başladığında tam tersi bir vaziyet aldığı gibi ve basının yoğun ilgi göstermesine de engel olunmamıştır.

2. Ülkede Siyasal Hava Değişiyor

Milli Kalkınma Partisi ne basın ne de siyasî çevrelerde ilgi görmüştür. Yine de Parti'nin kuruluş tarihinden sonra Türk siyasal yaşamı alabildiğine renklenmiş, canlanmıştır. 1946-50 yılları arasında çok sayıda siyasal parti kurulmuş, dernekler ve vakıflar ardı sıra faaliyete geçmiş, sendikalar boy göstermeye başlamıştır. Söz konusu oluşumların en etkilisi ise Demokrat Parti'dir.

Demokrat Parti'nin Kuruluşu

CHP içinden bir muhalefet doğacağı 1945 bütçe görüşmelerinde belirginleşmeye başlamıştır. Celal Bayar, Feridun Fikri Düşünsel, Hikmet Bayur, Emin Sazak ve Adnan Menderes hükümetin ekonomi politikasını şiddetle eleştirmekteydiler. Basında da yankı bulan bu muhalif sesler, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu görüşmelerinde çok daha şiddetli bir biçimde çıkmaya başlamıştır. Öyle ki muhalif isimler, ilgili yasayı faşist bir uygulama olarak nitelendirerek, eleştirinin dozunu yükseltmişlerdir.[10] Kısa bir süre sonra taleplerini yazılı hale getirip Parti organları içinde tartışılmasını da sağlamışlardır.

8 *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1941-1960*, 3. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 86.
9 Kara İncioğlu, *a.g.m.*, s. 210.
10 Çavdar, *a.g.m.*, s. 2064.

7 Haziran 1945 tarihinde CHP Meclis Grubuna Dörtlü Takrir olarak adlandırılan önerge sunulmuştur. Önergenin altında imzası bulunan isimler Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'dır. Takrirde, Türk toplumunun demokratik usulleri pratik edebilecek seviyede olduğu, 1924 Anayasası'nın demokratik bir mahiyetinin bulunmasına rağmen siyasal özgürlüklerin kısıtlandığı, Atatürk'ün Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurdurarak demokrasiye bağlılığını kanıtladığı ve İnönü'nün de demokratik bir siyasal sistem arzu ettiği ifade edilmekteydi.

Yapılan tartışmaların ardından Önerge, dört isim dışında kalan milletvekilleri tarafından reddedildi. Bu gelişme üzerine Menderes ve Köprülü, Vatan gazetesinde yayınladıkları yazılarla şiddetli muhalefete yöneldiler. Söz konusu iki isim Parti'den ihraç edildi. Refik Koraltan ise, arkadaşlarını savunan bir yazı yazdığı için ihraç edilen üçüncü isim oldu. Nihayet bu gelişmeler karşısında Celal Bayar önce milletvekilliğinden sonra da Parti'den istifa etti. Demokrat Parti'nin kurucu isimleri böylece netleşmiş oldu. Bu gelişmelerden çok kısa süre sonra Celal Bayar, yeni bir parti kuracaklarını açıkladı. Birkaç gün içinde Cumhurbaşkanı İnönü, Bayar'ı Çankaya Köşkü'ne çağırdı ve iki lider yemekte yeni kurulacak parti hakkında bir görüşme gerçekleştirdi. Görüşme, İnönü'nün denetimli muhalefet isteğinin bir uzantısı olarak algılandı.[11]

Yeni partinin kuruluşundan hemen önce Celal Bayar, parti programını İnönü'ye götürerek onayını almıştır.[12] Görüşme sırasında yaşanan şu diyalog, İnönü'nün yeni partiye yaklaşımını özetler niteliktedir:

> "İnönü: Terakkiperverlerde olduğu gibi, itikadi dinîyeyse biz riayetkârız, diye madde var mı?
>
> Bayar: Hayır Paşam. Laikliğin, dinsizlik olmadığı var.
>
> İnönü: Ziyanı yok. Köy Enstitüleriyle, ilkokul seferberliğiyle uğraşacak mısınız?
>
> Bayar: Hayır.
>
> İnönü: Dış politikada ayrılık var mı?
>
> Bayar: Yok.
>
> İnönü: O halde tamam".[13]

İnönü, tamam demişti ancak yeni partiyi bekleyen ciddi bir sorun vardı. Parti'nin kuruluş ilanının yapıldığı gün bir gazetecinin, DP'nin Serbest Fırka benzeri bir muvazaa partisi olabileceğini ima eden sorusu üzerine Celal Bayar'ın verdiği cevap şöyledir: "Serbest Fırka dahi muvazaa partisi değildir. Muvazaa hafifliktir. Ne bunu teklif edecek ne de bu teklifi kabul edecek kimseler bulunmadığı gibi memleketin de muvazaalı işlere tahammülü yoktur."[14]

11 Çavdar, *a.g.e.*, s. 401-402.
12 Kara İncioğlu, *a.g.m.*, s. 211.
13 Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1944-1973, Tek Partiden Çok Partiye.* 3. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990, s. 81.
14 *a.g.e.*, s. 83.

Demokrat Parti'nin, muvazaa etiketinden kurtulması kolay olmamıştır. Partililer, her fırsatta farklı bir parti olduklarını anlatmak için büyük çaba sarf etmişledir. Bununla beraber, liberalizm ve demokrasi vurgusuyla öne çıkarılan Parti programıyla Türk basının ilgi odağı olmayı başarmışlar ve kısa süre içinde toplumun her kesiminden destek görmeye başlamışlardır.

Tarih Tekerrür Etti

1946-50 döneminde en çok dikkat çeken hususlardan biri siyasal canlılığın geldiği noktadır. Bu dönemde adeta tarih tekerrür etmiş, İkinci Meşrutiyet yıllarının havası geri gelmiştir. Aslında ciddi bir benzerlik de söz konusudur. Sultan Abdülhamit'in meşruti sistemi askıya alan kararından sonra geçen otuz yılı aşkın sürede biriken hürriyet özlemi, büyük bir hızla kurulan siyasal partilerle kendini ifade etme şansı bulmuştu. 1945 yılına gelindiğinde ise Tek Parti Yönetimi'ne dönük belirginleşen toplumsal hoşnutsuzluğun bertaraf edilmesi gerekmekteydi ve çok partili siyasal yaşam bunu kısmen de olsa başardı. Dernekler, sendikalar çoğaldı, siyasal partiler kuruldu.

Bu dönemde siyasal partilerin sayısı 20'yi geçmiş, neredeyse her ideolojiden partiye rastlamak mümkün hale gelmiştir. Örneğin, Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi, İslam Koruma Partisi, Türk Muhafazakâr Partisi ve Liberal Demokrat Partisi[15] bunlardan sadece birkaçıdır.

Bununla beraber bu dönemde çok sayıda parti kurulmuş olmasına rağmen, bahsi geçen partilerin siyasal yaşamdaki etkileri son derece sınırlı kalmıştır. Bunun en bilinen istisnası kuşkusuz Demokrat Parti'dir. Demokrat Parti'nin yanı sıra 1948 yılında kurulan Millet Partisi de söz konusu istisnanın içine dâhil edilebilir. Diğer partilerin etkisiz kalmalarının birçok nedeni vardır. Hepsine değinmek bu çalışmanın sınırları açısından uygun olmasa da sol hareketlerin partileşmesi serüveni anlamlı ipuçları vermektedir.

Dönemde kurulan 23 partinin 9'u sol düşüncenin veya hareketlerin öncülüğünde siyasal yaşama adım atmıştır. Bunlardan ikisi Türk solunun önde gelen isimleri tarafından kurulmuştur. 1946 yılının Mayıs ayında Esat Adil Müstecaplıoğlu Türkiye Sosyalist Partisi'ni, aynı yılın Haziran ayında da Şefik Hüsnü Değmer Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'ni kurmuştur. Her ikisi de kuruluşlarının üzerinden çok süre geçmeden sıkıyönetim kovuşturmasına uğramış ve kapatılmışlardır.[16]

B. CUMHURİYET DÖNEMİNİN İLK ÇOK PARTİLİ GENEL SEÇİMİ

Çok partili siyasal yaşamın ilk seçiminin 21 Temmuz 1946'da yapılmasına karar verilmiştir. Daha doğrusu CHP iktidarı, 1947 yılında yapılması gereken milletvekili genel seçimlerini erkene almıştır. Bu durum henüz teşkilatlanmasını tamamlamamış muhalefet

15 İlhami Soysal, "Türk Siyasal Yaşamında Yer Almış Başlıca Siyasal Dernekler, Partiler ve Kurucuları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8. İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, s. 2015.

16 Mete Tunçay, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyalizm," *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 7. İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, s. 1954.

partilerini adeta baskın bir seçimle yüz yüze bırakmıştır. Örneğin Demokrat Parti, ülke çapındaki örgütlenmesini tamamlayamadığı gibi genel seçimden önce kendini test edebilecek bir siyasal rekabetin içinde de yer almış değildi. Nitekim 26 Mayıs'ta yapılan belediye seçimlerine de katılmadı.

1946 yılının Temmuz ayında, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk kez bir den çok partinin katılımıyla bir seçim gerçekleşecekti. Dolayısıyla hem CHP hem de DP için 21 Temmuz tarihi hayati önem taşımaktaydı. Demokrat Parti, yaklaşan seçimlerin demokratik prensipler çerçevesinde yapılmasını talep etti ve bu bağlamda birtakım öneriler ileri sürdü. Çoğunluk sistemi yerine nispi temsilin benimsenmesi, gizli oy-açık sayım ilkesinin getirilmesi ve seçimin adli denetim altında gerçekleşmesi noktalarında toplanan bu talepler, CHP tarafından kabul edilmedi.[17] Demokrat Parti'nin talepleri arasında yer alan tek dereceli seçim düzenlemesi ise 5 Haziran tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edilen 4918 sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanunu[18] ile yürürlüğe girdi. Adı geçen Kanun, seçme yaşını 22, seçilme yaşını da 30 olarak belirledi.

Demokrat Parti'nin beklentileri, iktidar tarafından karşılanmamıştı. Üstelik örgütlenmesini de ülke geneline yayabilmiş değildi. Bu şartlar altında 21 Temmuz seçimlerine katılmanın çok anlamlı olmayacağı düşünüldü. Nitekim Parti yetkilileri seçimleri boykot etmeyi tartışmaya başladılar. Bu tereddüt çok sürmedi çünkü CHP, seçime katılmayacak olan partiyi kapatmakla tehdit etti ve nihayet Demokrat Parti kararını katılma yönünde kesinleştirdi. Bir gün sonra Milli Kalkınma Partisi de seçimlere katılacağını duyurdu.[19]

Seçimlere altı siyasal parti katılmıştır. CHP ve DP dışındaki partilerin başarılı bir sonuç elde etmeleri beklenmiyordu. Aslında Demokrat Parti de seçimlere tam manasıyla hazır değildi. Nitekim 465 milletvekilliği için 273 aday gösterebilmişti ve 16 ilde de seçimlere katılmamıştır. Buna rağmen kentlerde başarı göstermesi beklenmekteydi. Nihayet seçim sonuçları açıklandığında bu durum doğrulanmış ve kentsel alanda ciddi başarı göstermiştir. CHP ise başta Doğu Anadolu Bölgesi olmak üzere kırsal kesimden yüksek oranda oy toplamıştır.

1946 seçimlerinin sayısal sonuçları açıklanmamıştır. Dolayısıyla ülke geneli ve iller düzeyinde kullanılan oylar ve bunun partilere dağılımı tespit edilememiştir. Bu nedenle söz konusu seçimin, siyasal partilere dağılımı yani genel oy oranlarını belirlemek mümkün olmamıştır. Seçim sonuçlarında dikkat çeken hususlardan biri, 3 adayın iki seçim çevresinden seçilmiş olmasıdır. Böylece 465 üyeden oluşması gereken Meclis, 462 milletvekili ile açılmıştır.

17 *Cumhuriyetin 75 Yılı*. 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999, s. 291.
18 *Resmî Gazete*, Sayı: 6326, 6 Haziran 1946.
19 Mustafa Çufalı, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Çok Partili Genel Seçimi: 1946 Seçimleri", *Demokrasi Platformu*, Sayı: 17, 2009, s. 45.

Açık oy-gizli sayım yöntemi ile gerçekleştirilen seçimlerin sonucunda CHP 395 milletvekilliği elde ederek zaferini ilan etti. Demokrat Parti ise 66 temsilcisini Meclis'e gönderme başarısı gösterdi. Yeni kurulmuş olan ve örgütlenmesini ülke geneline yayamamış bir parti için bu sonuç başarı olarak değerlendirilebilirdi; ancak Demokratlar, seçimlere hile karıştırıldığını, oyların CHP lehine değiştirildiğini iddia ettiler. İddialardan biri de Demokrat Parti'ye oy vermeme konusunda vatandaşların baskı altına alındığıydı.[20]

Demokrat Parti'nin itirazları hiçbir sonuç vermedi. Ancak seçim sırasında yaşandığı iddia edilen anti-demokratik uygulamalar üzerinden yürütülen eleştiriler uzun süre tartışıldı. Hatta bu gergin ortam, 1950 yılına kadar sürecek olan iktidar-muhalefet çekişmesinin fitilini de ateşledi. 1946 seçimleri, Türk siyasal yaşamının en şaibeli seçimi olarak tarihteki yerini aldı. Bu sebeple ilgili literatürde 1946 seçimleri çoğu zaman "hileli seçim" olarak anılmaktadır.

Bahsi geçen şaibe tartışmaları arasında başlayan yeni dönemde, İsmet İnönü Cumhurbaşkanı, Kazım Karabekir ise Meclis Başkanı olarak göreve başlamışlardır. Başbakanlık görevi ise Recep Peker'e tevdi edilmiştir. Esasen yeni dönemin en önemli gelişmelerinden biri de buydu. Çünkü Peker, otoriter kimliği ile bilinen ve Tek Parti Dönemi'nde bu anlamda uygulamalarıyla dikkat çekmiş olan bir siyasi figürdü. Oysa 1946 sonrası, siyasal hayatın görece demokratikleşmesi beklenmekteydi ve Peker'in Başbakanlığa getirilmesi yeni dönemin ruhuna uygun bir siyasal hamle değildi. Bu durum, en azından birtakım çevreler için şaşkınlığa neden olmuştur. Zaman ilerledikçe Recep Peker'in sert ve otoriter üslubunda bir yumuşama olmayacağı anlaşılmıştır. Nitekim iktidarla muhalefet arasındaki tartışmalar da alabildiğine gerilmiştir.

C. SEÇİM SONRASI ÜLKENİN SİYASAL GÜNDEMİ

1946 seçimleri, CHP'yi büyük bir çoğunlukla tekrar iktidar yapmıştır. Ancak çözüm bekleyen ve her geçen gün derinleşen sorunlarla baş etmek gerekmekteydi. Üstelik Demokrat Parti gün geçtikçe güç kazanmakta ve Türk siyaseti ve toplumu üzerindeki etkisini de arttırmaktaydı. Tek Parti Dönemi boyunca biriken toplumsal kaygı ve itirazlar, genel seçimle bir nebze de olsa yatıştırılabildi ancak Demokrat Parti'nin etkili muhalefeti ve Recep Peker'in uzlaşmaz tavrına İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı iktisadi sorunlar eklenince, CHP iktidarı için zor günler başladı.

Demokrat Parti ilk hamlesini 1947 yılının Ocak ayında yapmış ve ilk büyük kongresini toplayarak, üzerinden neredeyse altı ay geçmiş olmasına rağmen, seçim şaibelerini gündeme almıştır. Kongre boyunca tartışılan bu konu, istenilenlerin yerine getirilmemesi halinde Demokrat Parti'nin Meclis'ten çekileceği yönünde bir ilke kararına bağlanmıştır. Kongre'nin en önemli ürünü olan ve Hürriyet Misakı olarak adlandırılan raporda, siyasal hayatın demokratikleşmesi amacına matuf istekler belirlenmiştir.

20 Yusuf Tekin ve Çağatay Okutan, *Türk Siyasal Hayatı*, 4. Baskı, Anakara: Orion Yayınları, 2019, s. 132.

Hürriyet Misakında; Anayasa'ya aykırı olan yasaların kaldırılması, yeni bir seçim yasasının hazırlanması ve Cumhurbaşkanlığı ile Parti Genel Başkanlığı görevlerinin aynı kişide olması uygulamasının kaldırılması talepleri yer almaktaydı.[21]

Demokrat Parti, Hürriyet Misakında ifadesini bulan taleplerinin biran önce yürürlüğe girmesini istemekteydi. Fakat bu mümkün olmadı. Bu durum, iktidar ile muhalefet arasındaki gerilimin artmasına neden oldu. Bunun üzerine Demokrat Parti, ara seçimlere katılmama kararı aldı. Tartışma, her iki tarafın birbirini suçladığı bir sürece evrildi. Başbakan Peker DP'yi, yasaları ihlal etmekle suçladı, Demokratlar ise CHP'yi anti-demokratik yönetim anlayışının temsilcileri olarak itham ettiler. Gerilimin önü alınamaz biçimde yükseldiği sıralarda Cumhurbaşkanı İnönü devreye girdi.

1. İnönü Müdahale Ediyor

İki parti arasındaki tartışma sertleşince İsmet İnönü, Recep Peker ve Celal Bayar'la görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bu görüşmelerin ardından, 12 Temmuz'da bir beyanname yayınlanmıştır. Cumhurbaşkanı'nın siyasal yaşamla ilgili tavrını ortaya koyduğu, literatürde 12 Temmuz Beyannamesi olarak anılan açıklamanın çok ciddi sonuçları olmuştur.

Beyanname ile İnönü, demokrasinin vazgeçilemez unsurları olarak gördüğü bütün partilere aynı mesafede olduğunu açıklamıştır. Beyanname'nin en önemli kısmı buydu. Nitekim Demokrat Parti, Cumhurbaşkanlığı ile parti başkanlığının aynı kişide olması uygulamasına uzun süredir itiraz etmekte ve değiştirilmesi yönünde taleplerini iletmekteydi. Bu bağlamda 12 Temmuz Beyannamesi, DP için anlamlı bir sonuca ulaşmıştır.

İnönü'nün siyasal yaşama müdahalesi, iki parti için de önemli sonuçlar doğurmuştur. Recep Peker, Beyanname sonrası kendi grubunun önüne çıkmış ve güvenoyu istemiştir. 35 karşı oy kullanılmasına rağmen sonuç aslında ezici bir çoğunlukla Peker'e güven tazeleme biçiminde gerçekleşmiştir. Buna rağmen Başbakan, oy birliğinin sağlanamamasını gerekçe göstererek istifa etmiştir.[22]

Beyanname, Demokrat Parti cenahında da önemli etkiler doğurmuştur. Celal Bayar'ın, İnönü ile yaptığı görüşmeleri bir tür taviz olarak değerlendiren ve bu bağlamda iktidarla ilişkilerde yumuşama olduğuna inanan birkaç önemli isim Parti'den ayrılma kararı almıştır. Fevzi Çakmak, Yusuf Hikmet Bayur, Osman Bölükbaşı ve Yusuf Kemal Tengirşenk Demokrat Parti'yle yolarını ayırmışlardır. Bu isimlerin öncülüğünde kurulan Millet Partisi de 1948 yılında Türk siyasal yaşamındaki yerini almıştır.

12 Temmuz Beyannamesi, iki partinin siyasal gerilimi tırmandıran tartışmasına son vermek için, İsmet İnönü'nün müdahalesiydi. Bu müdahaleyle beraber tartışma hafiflemiş, buna ek olarak da beyanname siyasal yaşamda da çok ciddi sonuçlar

21 Cem Eroğul, "Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-71", *Geçiş Sürecinde Türkiye*. İstanbul: Belge Yayınları, 1992, s. 117.

22 Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*. İstanbul: Hil Yayınları, 1996, s. 38.

doğurmuştur. En başta, Demokrat Parti'den ayrılanların kurduğu Millet Partisi, kuruluş tarihinden sonraki devrelerde adından çokça bahsedilecek olan Osman Bölükbaşı'nı Türk siyasal yaşamına kazandırmıştı. Ayrıca, CHP'nin sertlik yanlısı Başbakanı istifa edince yerine daha ılımlı olduğu bilinen Hasan Saka gelmiş ve bu tarihten sonra CHP, ılımlı siyaset anlayışını benimseme gayreti içinde olmuştur.

2. CHP "Ilımlı" Siyasete, DP İktidara

CHP'nin ılımlı siyaset anlayışına yöneldiğinin en önemli işareti, 1947 yılının Kasım ayında gerçekleşen Yedinci Kurultay'dır. CHP içindeki sertlik yanlıları ile ılımların mücadelesine sahne olan Kurultay'da birçok önemli karar alınmıştır.

Recep Peker, Kurultay öncesi Başbakanlıktan istifa etmişti. Parti içindeki ılımlıların bu istifada etkili oldukları bilinmekteydi. Nihayet Kurultay, söz konusu tarafların kozlarını paylaştıkları bir tartışma ortamına sürüklendi. Kazanan, ılımlılar oldu. Parti'nin süregelen otoriter ve bürokratik yapısını kıracak düzenlemelerin önü açıldı. Bir bakıma CHP, parti içi demokrasiyi işletecek mekanizmaları devreye soktu.

Yedinci Kurultay, laiklik konusunu da gündemine almış ve militan laiklik anlayışının terk edilmesi yönünde bir sonuca ulaşmıştır. Bu durum, hızla devreye sokulacak olan dini inanç ve ibadet hürriyeti ile ilgili gelişmelerin önünü açmıştır. Öyle ki, 1950 yılına varıncaya dek CHP iktidarı imam-hatip kursları ve İlahiyat Fakültesini açmış, velilerin isteğine bağlı olarak ilkokullarda din derslerini başlatmış ve türbelerin bir kısmını tekrar hizmete sokmuştur.

CHP iktidarı tarafından yaşama sokulan bu düzenlemeler, Türk toplumunun büyük bölümü tarafından olumlu karşılanmıştır. Hatta genel seçimlere kısa süre kala son bir hamle yapan CHP, İttihat ve Terakki'nin İslamcı kanadında yer almış bir isim olan Şemsettin Günaltay'ı 1949 yılında Başbakanlık koltuğuna oturtmuştur.

İktidar partisinde ve siyaset yapıcılarında yaşanan bu değişimlerin, Türk toplumunun siyasal tercihlerini etkileyemeyeceği ise kısa süre sonra anlaşılacaktır. Çünkü tercih çoktan belirlenmişti ve Demokrat Parti seçim zaferine doğru hızla yol almaktaydı.

II. ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ SONRASI İLK MECLİS

A. SEÇİMLERE İLİŞKİN YASAL ÇERÇEVE

Milletvekili seçimlerine ilişkin anayasal hükümler 1924 Anayasasının 11, 12 ve 13. maddelerinde düzenlenmiştir. Buna göre, TBMM özel kanunla ve millet tarafından, 4 yıllığına seçilen milletvekillerinden oluşur. 22 yaşını bitiren her Türkün seçme hakkı, 30 yaşını bitiren her Türkün de seçilme hakkı mevcuttur. Ancak "yabancı devlet resmi hizmetinde bulunanlar, terhipli cezaları gerektiren suçlardan veya hırsızlık, dolandırıcılık, inancı kötüye kullanma,

dolanlı iflas suçlarından biriyle hüküm giymiş olanlar, kısıtlılar, yabancı devlet uyrukluğu ileri sürülenler, kamu hizmetinden yasaklılar, Türkçe okuyup yazma bilmeyenler milletvekili olamamaktadır. Anayasanın 13. maddesinde ise seçilen kişilerin ilgili seçim çevresinin değil, bütün milletin vekili olduğu belirtilmektedir.

1946 seçimleri 5 Haziran 1946 tarihinde çıkarılan 4918 Sayılı Milletvekilleri Seçim Kanununa göre yapılmıştır. 49 maddeden oluşan bu kanun ile "müntehib-i sani" yani ikinci seçmen uygulaması kaldırılmış ve tek dereceli seçim usulü benimsenmiştir. Ayrıca ilk defa bu seçim kanunu ile liste usulü çoğunluk yöntemi uygulanmıştır. Kanunun 1. maddesi her ilin bir seçim çevresi olarak kabul edileceği ile başlamaktadır, 2. maddesinde her 40.000 vatandaş için bir milletvekili seçileceği, nüfusu 40.000'in altında dahi olsa ilgili seçim çevresinin mutlaka bir milletvekili çıkaracağı belirtilmektedir. 40.000'in üzerinde seçmenin bulunduğu seçim bölgelerinde ise 40.000-55.000 arası 1, 55.001- 95.000 arası 2, 95.001-135.000 arası 3, 135001-175.000 arası ise 4 milletvekili seçileceği ve nüfus arttıkça bu oranın korunarak milletvekili sayısının belirleneceği hükmü yer almaktadır. 3. maddede illerde seçim defterlerini oluşturmak görevinin valilere, ilçelerde ise kaymakamlara verildiği belirtilmiştir. Kanunun 7-15. maddeleri kimlerin milletvekili olabileceğini tanımlar ve anayasadaki hükümler aynen sıralanır. 20. maddeden itibaren seçimin nasıl uygulanacağına ilişkin hükümlere yer verilir. Bu kısımda oyların nasıl sayılacağı, birleştirme tutanaklarının nasıl tutulacağı, sayım işlemi sonucunda kimlerin seçildiğinin nasıl tespit edileceğine dair hükümler yer almaktadır. 33. maddede adaylık prosedürü düzenlenmektedir. Buna göre, dilekçeyle başvurarak, 300 kişi tarafından yazılı bir belge ile başvuru yaparak veya bir siyasi parti tarafından aday gösterilerek aday olunabilmektedir.[23]

Yukarıda sıralanan yasal düzenlemeler doğrultusunda TBMM'nin VIII. Dönemi için seçimler yaklaşık bir yıl erkene alınarak 21 Temmuz 1946 tarihinde yapılmıştır. Çok partili hayatın bu ilk seçimine 6 siyasi parti katılmıştır.

B. MECLİS ÇALIŞMALARI

1. Cumhurbaşkanı ve Meclis Başkanı Seçimleri, Güvenoylamaları ve Hükümet Programları

Cumhuriyet tarihinin üzerinde en çok tartışılan seçimi olan 1946 seçimlerinin hemen sonrasında TBMM, en yaşlı olması sıfatıyla Seyhan Milletvekili Ali Münif Yegena başkanlığında toplanmıştır. Yegena, toplantıyı açarken yeni meclisin iki ayırt edici vasfından bahsetmiştir: "Birisi, tek dereceli seçim mahsulü olması diğeri de iki esaslı Partiden ve müstakil olarak seçilen sayın üyelerden terekküp etmiş bulunmasıdır." Hemen ardından da bu farklılıklara rağmen "Bilaistisna hepimizin amacı memleketimizin selâmeti ve milletimizin refah ve saadetidir" diyerek, başarı dilekleriyle yemin törenine geçmiştir.[24]

23 https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6326.pdf (01.04.2020)
24 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 0, C.1, Birleşim: 1, (05.08.1946), s. 2.

Yemin töreni bittikten sonra Meclis Başkanlığı seçimi gerçekleştirilmiştir. Başkanlık için yapılan seçimde CHP İstanbul milletvekili Kazım Karabekir 379, Demokrat Parti Sinop milletvekili Yusuf Kemal Tengirşenk ise 58 oy almıştır. Anayasa'nın 24. Maddesi hükmüne göre, Kazım Karabekir bir yıllığına Meclis Başkanı seçilmiştir. Karabekir Paşa 1947 yılında da Meclis Başkanı seçilmiş, 30 Ocak 1948 tarihinde vefatından sonra ise Meclis Başkanlığına Konya Milletvekili Ali Fuad Cebesoy seçilmiştir. Yapılan oylamada Cebesoy 285 oy alırken diğer aday İzmir Milletvekili Şükrü Saraçoğlu 2 oy almıştır. Aynı yıl, yeni yasama döneminin başında, 1 Kasım 1948 tarihinde yapılan seçimde ise İzmir Milletvekili Şükrü Saraçoğlu 303 oy alarak Meclis Başkanlığı görevine başlamıştır.

Meclis Başkanı seçiminden sonra Genel Kurul, Cumhurbaşkanlığı seçimi gündemine geçmiştir. Bilindiği üzere 1924 Anayasası cumhurbaşkanlarının görev sürelerini milletvekili seçimi ile ilişkilendirmişti ve meclis seçimleriyle birlikte cumhurbaşkanının da görevi bitmiş olmaktaydı. Bu nedenle yeni dönemin ilk toplantısında cumhurbaşkanlığı seçimi de yapılmıştır. Toplam 451 milletvekilinin katıldığı seçimde Ankara Milletvekili İsmet İnönü 388, İstanbul Milletvekili Mareşal Fevzi Çakmak 59 ve Sinop milletvekili Yusuf Kemal Tengirşenk 2 oy almıştır. Seçimin ardından Cumhurbaşkanı İsmet İnönü yemin ederek görevine başlamıştır.[25]

Güvenoylamaları ve Hükümet Programları

Seçimlerin yapılmasını müteakip Cumhuriyet Halk Partisi'nin ilk hükümeti Recep Peker başkanlığında kurulmuştur. Recep Peker hükümet programını okurken "Sayın arkadaşlar; yeni Hükümetimiz demokrasiyi memlekette en üstün siyasi akide olarak kökleştirmek azmindedir", diyerek demokrasiyi kurumsallaştıracaklarına dair taahhütte bulunmuştur. Hemen ardından hükümetlerine yönelik totalitarizm eleştirilerine "… Devlet varlığının teminatını teşkil eden meşru otorite, ekseriya totaliter zihniyetle karıştırılarak çürütülmek isteniyor" cevabını vermiştir. Peker'e göre demokratik hürriyetlerin kullanımı konusunda kendisini eleştirenlerin ithamları, "anarşizm ideolojisinin meşru otorite düşmanlığı"na dönüşmesinden ibarettir. Konuşmasının devamında "…ilerisi için zararlı tepkilere yol açan lüzumsuz sert tedbirlere başvurmaktan dikkatle kaçınacağız", diyen Peker çok sesli ve eleştiriye açık bir parlamento arzu ettiğinin altını çizmiş, kendi fikirlerine uymayan fikirler üzerinde kanaatlerini "irkilmeden" açıklayacaklarını, Meclis'te "eksik veya yanlış düşündükleri noktalarda milletvekillerinin tekliflerine uyacaklarını belirtmiştir. Hükümetin "kendisini bilfiil tenkide arzetmiş olduğu" nu ve "her türlü tenkidi açık yürekle" kabul edeceklerini dile getiren Peker'e göre bu özgürlüğün sınırı ise şöyledir: "fakat esaslı meselelerde çokluğun inanımıza uymayacak kararları karşısında taşıdığımız vazife emanetini sahibine teslim etmekte gecikmeyeceğiz." Peker, hükümet programı üzerine konuşmasını "görüş ve gidişlerimizde eksiklik gördüğünüz takdirde kıyasıya tenkidlerinizi esirgememenizi rica ederiz" cümlesiyle noktalamıştır.[26]

Çok partili dönemin bu ilk hükümet programı görüşmelerinde, muhalefet adına Adnan Menderes söz almıştır. Konuşmasında, hükümet programını detaylıca inceleyebilmek

25 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 0, C.1, Birleşim: 1, (05.08.1946), s. 3-4.
26 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 0, C.1, Birleşim: 3, (14.08.1946), s. 27-37.

için "iki gün" süre istediklerini, ancak bunun bile kabul edilmediğini belirten Menderes seçimler esnasında iktidarın izlediği yöntemlerden bazı örnekler vererek, seçim döneminin antidemokratik uygulamalarına dikkat çekmiş ve bunları protesto etmek için Demokrat Parti milletvekillerinin müzakereye devam etmeyeceklerini ve salonu terk edeceklerini belirtmiştir.[27] Böylelikle, 1946 seçimleri sonrasında Recep Peker başkanlığında kurulan ilk CHP hükümeti 378 kabul oyuna karşılık 53 ret oyu ile güvenoyu almıştır.

Recep Peker'in Başbakanlığı döneminde, Meclis çalışmaları açısından büyük krize yol açan bir polemiği de burada zikretmek gerekmektedir. 1947 bütçesi görüşülürken Demokrat Parti grubu adına konuşan Adnan Menderes'e cevap veren Başbakan Recep Peker şu cümleleri sarf etmiştir:

> "Demokrat Parti adına dinlediğiniz Adnan Menderes'in sesinde kötümser ve psikopat bir ruhun mariz karanlıklar içinde şanlı bir milletin ve arkada bıraktığı karanlıklardan azametli, şan ve şerefli istikbale gitmek azminde bulunan kudretli bir Devletin hayatını bir boşluk halinde ifade eden ruh haletinin akislerini dinledik." [28]

Peker'in bu cümlesi çok partili siyasi hayatın ilk parlamenter eylemine neden olmuştur. Başbakan'ın bu cümleleri, zaten gergin olan iktidar-muhalefet ilişkilerini daha sorunlu bir hale getirerek Demokrat Parti milletvekillerinin genel kurul salonunu terk etmelerine sebebiyet vermiştir.[29]

Peker'in, 12 Temmuz Beyannamesi'nden sonra yaşanan siyasi tartışmalara müteakip 9 Eylül 1947 tarihinde "sağlık durumunun bozulması" gerekçesiyle istifa etmesinin ardından, CHP'nin bu dönemdeki ikinci hükümeti olan Birinci Hasan Saka hükümetinin programı Mecliste 13 Ekim 1947 tarihinde görüşülmüştür. 411 üyenin katıldığı güvenoylamasında 362 güvenoyuna karşılık, 49 güvensizlik oyu kullanılmış ve hükümet göreve başlamıştır. Yaklaşık bir yıl sonra Başbakan Hasan Saka "bazı bakanların çok yorulduğu"nu dile getirerek "hükümette değişiklik yapmak istemesi" gerekçesiyle istifa etmiş, ardından yeniden hükümeti kurmakla görevlendirilmiş ve 10 Haziran 1948'de İkinci Hasan Saka hükümetinin programına ilişkin görüşmeler yapılmıştır. Saka, hükümet programına ilişkin konuşmasında tıpkı Peker gibi demokrasi vurgusu yapmıştır:

> "Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanının 19 Mayıs 1945 nutkundan ve 1946 Olağanüstü Parti Kurultayından sonra tek dereceli seçim, birden fazla parti hayatı ile başlıyan ve Devlet Başkanının 12 Temmuz beyannamesinde en kesin ifadesini bulan yeni iç politika devrinde Hükümetimizin başlıca vazifesi, bu geniş demokrasi rejiminin kurucusu olan inkılapçı Partimizin umdelerine dayanarak memlekette gittikçe gelişen bu sistemin ve onun temeli saydığımız siyasi emniyetin inkişafını sağlamaya çalışmak olacaktır… Siyasi partilerin çoğunlukta veya azınlıkta, iktidarda veya muhalefette Devlet İdare Teşkilatı karşısında farklı muamele görmemeleri [gerekir]…"[30]

27 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 0, C.1, Birleşim: 3, (14.08.1946), s. 60.
28 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 1, C.3, Birleşim: 18, (18.12.1946), s. 23.
29 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 1, C.3, Birleşim: 18, (18.12.1946), s. 23.
30 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem:8, Toplantı: 1, C.6, Birleşim: 85, (13.10.1947), s. 673.

CHP içinde yaşanan siyasi tartışmalar, Kurultay süreci, hükümet içinde yaşanan istifa krizleri sonrasında ise 14 Ocak 1949 tarihinde Hasan Saka hükümeti istifa etmiştir.

Yeni hükümeti kurma görevi alan Şemsettin Günaltay 21 Ocak 1949 tarihinde hükümet programını okumuş ve tartışmaya açmıştır. Günaltay'ın programını anlattığı konuşmasında özellikle dünya barışı ve demokratikleşme sürecine yaptığı vurgular dikkat çekicidir:

> "İç politikamızda; gelişmekte ve kökleşmekte olan demokratik rejimin memleketimiz için vaad ettiği aydın istikbali yaklaştıracak tedbirleri daima artan bir azimle almak bizim de temel vazifemiz olacaktır. Tek dereceli seçim ve çok partili meclis sistemine dayanan demokrasimizin gayesi halk idaresinin en mükemmel şekilde belirmesine imkân sağlamaktır. Büyük Meclisin geçen yıl kabul buyurduğu Seçim Kanunu bu maksadın elde edilmesi için ortaya konmuş ileri bir eserdir. Hükümetimiz, 1950 seçimlerinin hiçbir vatandaşın yüreğinde şüpheye yer bırakmayacak en teminatlı bir şekilde yapılması için, ilmin ve tecrübenin telkin edeceği tedbirleri göz önünde tutmaktan geri kalmayacaktır."[31]

Günaltay'ın programını kullanırken okuduğu şu cümle, CHP'nin politikalarında önemli bir değişiklik oluşacağı beklentisini ortaya koymuştur. "Din öğretiminin ihtiyari olması esasına sadık kalarak, vatandaşların çocuklarına din bilgisi vermek haklarını kullanmaları için gereken imkânları hazırlayacağız."[32] Demokrat Parti adına söz alan Adnan Menderes ise, Başbakan'ın demokrasi ile ilgili söylem ve vaatlerini pozitif bir adım olarak değerlendirmiş, ancak yetersiz bulmuştur. Menderes konuşmasında özellikle din ve vicdan hürriyetinin önemine vurgu yapmış ve bu politikanın kararlılıkla devam edeceğine dair CHP hükümetlerinden endişeleri olduğunu dile getirmiştir.[33] Program okunduktan sonra yapılan oylamada 349'a karşı 42 güvensizlik oyu ile hükümet güvenoyu almıştır.

2. Denetleme Görevine İlişkin Faaliyetleri

Yeni dönemde parlamento çalışmaları denetim konusunda oldukça renklidir. Yürürlükte olan 1924 Anayasası 7. maddesinde aslında "icra salahiyeti"nin de Meclis'te olduğu, ancak bu yetkiyi "kendi tarafından müntahap Reisicumhur ve onun tayin edeceği bir İcra Vekilleri Heyeti marifetiyle" kullanacağı hükmü mevcuttur. Hemen devamında ise Meclis'in her zaman denetleme ve düşürme yetkisine sahip olduğu belirtilir. Anayasanın 22. Maddesinde ise, Meclisin hükümeti denetleme yolları "sual ve istizah ve Meclis tahkikatı" olarak sıralanmıştır.

Bu dönemde, Demokrat Parti grubu özellikle demokratikleşme konusunda hükümete yönelik eleştirilerini, soru önergeleriyle sık sık Meclis gündemine getirmiştir. Bilhassa basın hürriyeti ve siyasi özgürlüklere dair olan sorular bu anlamda dikkat çekicidir. Seçimlerin

31 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem:8, Toplantı: 3, C.15, Birleşim: 36, (24.01.1949), s. 162.
32 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem:8, Toplantı: 3, C.15, Birleşim: 36, (24.01.1949), s. 168.
33 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem:8, Toplantı: 3, C.15, Birleşim: 36, (24.01.1949), s. 166.

hemen sonrasında seçim sonuçlarına ilişkin Demokrat Partililerin eleştirilerinin hükümet tarafından "seçim sonuçları hakkında vatandaşları şüpheye düşüren" açıklamalar olarak kabul edilmesi ve bu tür yayınları yapan gazeteler hakkında Sıkıyönetim Komutanlıklarınca verilen kapatma ve benzeri yaptırımlar Meclis'te birçok kez soru önergesi olarak gündeme gelmiştir.

Siyasi faaliyetlerle ilgili olarak ise tartışma, ilginç bir biçimde, komünist faaliyetler üzerinden yürümüştür. Meselenin ilginç olan yanı şudur ki, 1946 yılı seçim sonuçları Rusya tarafından Demokrat Parti'nin mağdur edildiği biçiminde yorumlanmıştır. 21 Temmuz seçimleri öncesinde Moskova Radyosu neredeyse her gün yaptığı yayınlarda Türkiye'deki seçimleri konu etmiş ve seçim sürecinde CHP'nin devlet erkini kullanarak usulsüzlük ve baskı içeren uygulamalarda bulunduğunu iddia etmiştir. Bu yorumların hemen sonrasında, Sıkıyönetim Komutanlığı Türkiye'deki komünist faaliyetlerle ilgili bir soruşturma başlatmış ve Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi, Türkiye Sosyalist Partisi, Türkiye İşçi Sendikaları Birliği ile Ses, Noror, Gün, Yığın ve Dost gibi yayın organlarını kapatmıştır[34]. Bu olayın hemen akabinde bir CHP'li milletvekili tarafından sorulan bir sözlü soru üzerine İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer çok uzun bir konuşma yapmıştır.

Sökmensüer konuşmasında ayrıntılı bir biçimde Türkiye'deki komünizm faaliyetlerini anlatmış ve bu tür siyasi gruplarla DP yönetimi arasında bir bağ kurmuştur. Değerlendirmesinde bu süreci beş döneme ayıran Sökmensüer, beşinci dönem olarak tanımladığı 1945-1946 tarihleri arasını belgelerle detaylandırmıştır. Sökmensüer'e göre, bu faaliyetler esnasında "…bu asil ruhlu insanları aldatabilmek için, ileri demokrasi, ileri gençlik, demokrat cephe" gibi kavramlar maharetle kullanılmaktadır. Ayrıca konuşmasında, yazılarıyla Demokrat Parti'yi destekleyen Tevfik Rüştü Aras'ın Zekeriya Sertel'e yazdığı mektuplar ve Aras'ın mektuplarındaki Adnan Menderes ve Celal Bayar'a ilişkin atıflar üzerinden üstü kapalı bir biçimde Türkiye komünistleri ile Demokrat Parti arasında bir bağ kurulduğu imajını oluşturmuştur. Buna ek olarak Demokrat Partilileri "Sovyetlerle anlaşmak sayesinde memleketi kurtarma"nın mümkün olduğuna inanmakla itham eden Sökmensüer, konuşmasını da "Son söz adaletindir!" cümlesiyle bitirmiştir.[35] İçişleri Bakanı açıkça DP'yi Sovyetler Birliği'ni arkasına alarak, Türkiye'deki komünist partilerle birlikte olmakla itham etmiş ve yargı süreci ile tehdit etmiştir. Bu konunun bir diğer ilginç yanı, Komünist faaliyetlere ilişkin iddiaların, CHP'li milletvekillerinin ilgisini çekmiş olmasıdır. Benzer soru önergeleri belirli aralıklarla Meclis'in gündemini meşgul etmiştir. Demokrat Parti milletvekillerince verilen soru önergeleri ise daha çok demokratikleşme, hak ve hürriyetler, ekonomik durum, iskân uygulamaları, hayat pahalılığı ve geçim zorlukları gibi konular üzerine yoğunlaşmıştır.[36]

34 Mustafa Çufalı, *Türk Parlamento Tarihi TBMM-VIII. Dönem (1946-1950) II. Cilt*. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2012, s. 8.

35 İçişleri Bakanı Sökmensüer'in konuşmasının tam metni için bkz. *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 1, C.4, Birleşim: 37, (29.01.1947), ss. 66-76.

36 Bu dönemde yürütülen denetleme etkinliklerinin detayları için bakınız: Çufalı, *a.g.e.*, ss. 61-161.

TBMM çatısı altında muhalefet grubunun bulunmasının getirdiği bir diğer yenilik de gensoru önergesi yolunun kullanılır olmasıdır. Bu dönemde iki gensoru önergesi verilmiştir. Cumhuriyet tarihinin ilk gensoru önergesi 7 Kasım 1948 tarihinde Demokrat Parti İstanbul Milletvekili Fuat Köprülü ve 15 arkadaşı tarafından Başbakan Hasan Saka hakkında verilmiştir[37]. Önergenin ana konusu yaşanan hayat pahalılığı ve geçim sıkıntıları ile bunlar karşısında Hükümet'in gerekli tedbirleri alamamış olmasıdır. İkinci gensoru önergesi ise Millet Partisi Kütahya milletvekili Ahmet Tahtakılıç ve iki arkadaşı tarafından 1 Kasım 1949 tarihinde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Meclis'te yaptığı açılış konuşması hakkında verilmiştir. Önergenin konusu ise, Anayasa'nın Cumhurbaşkanı'nı Meclis tartışma ve görüşmelerine katılmaktan ve oy vermekten açıkça men etmesine rağmen İnönü'nün Meclis'in yeni yasama yılının açılış gününde yaptığı konuşmayla bir anlamda propaganda yaptığı iddiasıdır.[38]

Meclis, Anayasa'da ifadesini bulan "tahkikat" yetkisini ise bu dönemde 6 defa kullanmıştır. Bakanlar Kurulu, Ulaştırma Bakanı Şükrü Koçak, Milli Savunma Bakanı Hüsnü Çakır ve İçişleri Bakanı Emin Erişirgil hakkında verilen bu önergeler reddedilmiş, Eski Gümrük ve Tekel Bakanı Suat Hayri Ürgüplü ile eski Ticaret Bakanı Atıf İnan hakkında verilenler ise kabul edilmiştir.[39]

C. VIII. DÖNEM TBMM'NİN YASAMA FAALİYETLERİ

1946 seçimleri sonrası oluşan TBMM oldukça yoğun ve tartışmalı bir yasama dönemi geçirmiştir. Bu dönemde bir taraftan II. Dünya Savaşı sonrası yaşanan gelişmeler nedeniyle uluslararası sisteme entegre olmaya ilişkin bir taraftan da demokratikleşme, özgürlükler, savunma sorunları ve ekonomik problemler gibi konularda oldukça önemli yasal düzenlemeler yapılarak hayata geçirilmiştir. Seçimlere ilişkin yapılan değişiklikler, İstiklal Mahkemeleri'nin kaldırılması, af kanunu, üniversite kurulması, devlet tiyatrolarının kurulması, basın kanunu gibi kanunlar Meclis'te önemli tartışmalara sahne olmuştur.

1. Milletvekili Seçimlerine İlişkin Yasal Düzenlemeler

1946 Seçimleri esnasında yaşananlar yeni dönemde üzerinde en çok tartışılacak yasama faaliyetinin seçimlere ilişkin olacağını açıkça göstermişti. Nitekim Demokrat Parti de Meclis çalışmalarına başlar başlamaz bu konuyu gündeme getirmiştir. DP gizli oy, açık sayım, şeffaf ve yargı denetiminde bir seçim mevzuatı konusunda ısrarlı talepler dile getirmiştir. İktidar partisinin bu konuda takındığı olumsuz tavra rağmen 1946-1950 arası TBMM'de seçimlere ilişkin iki farklı yasal düzenleme gündeme gelmiştir. 1948 yılında Milletvekili Seçim Kanununda kısmi düzenleme ve değişiklikler yapılmış, 1950 yılında ise yeni bir Milletvekili Seçim kanunu meclis gündemine alınmıştır.

37 Çufalı, *a.g.e.*, s. 132.
38 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 4, C.21, Birleşim: 4, (14.11.1949), s. 65-66.
39 Çufalı, *a.g.e.*, s. 145.

29 Mart 1948 tarihinde Bakanlar Kurulu tasarısı olarak Meclis'e sunulan metinde 1946 yılındaki seçimlerde yaşanan tartışmaların sebebi olarak uygulamada görülen bazı aksaklıklar belirtilmiş, bunları gidereceği düşünülen bir değişiklik yapılması gerektiği belirtilmiştir. Bu kapsamda oyun gizliliğini sağlayacak bir tedbir olarak Kanun'un 24. maddesinde değişiklik yapılarak "hücre" olarak tanımlanan oy kullanma kabini gündeme gelmiştir. Tasarıda ayrıca Kanun'un oyların sayılmasıyla ilgili 27. maddesinde de açıkça ve parti temsilcilerinin huzurunda oy sayımı yapılmasına yönelik değişiklik teklifi getirilmiştir. Tasarı Meclis'te görüşülürken DP grubu adına Adnan Menderes, değişiklik tekliflerinin seçimleri demokratik hale getirmek için yetersiz olduğunu merkeze alan bir konuşma yapmıştır. Menderes konuşmasının başında, "21 Temmuz seçimlerinin memlekette yarattığı derin teessür ve infialin tabii neticesi, o seçimlere meydan veren kanun ve hükümlerin değiştirilmesinin Milli bir dava haline gelmesi olmuştur" cümlesini kullanarak bu gerekçeyle seçimlerden hemen sonra, yaklaşık bir buçuk yıl önce Seçim Kanunu'nun kapsamlı bir biçimde değiştirilmesini teklif ettiklerini belirtmiştir. Mecliste tartışılmakta olan değişiklikleri de "Memlekette bir defa ele geçirilmiş iktidarı ilanihaye elden bırakmamak kaygısı" ile açıklayan Menderes, sunulan teklifin iktidar tarafından seçimlere ilişkin usulsüzlük yapıldığı yolundaki eleştirilerin "kabul ve itirafı" anlamına geldiğini de belirtmiştir. Ayrıca Menderes konuşmasında hükümetin, seçimlerin yargı denetiminde yapılması gerektiğine ilişkin tekliflerine verdiği, yargıçları siyasete karıştırmaması gerektiği yolundaki cevabını da sert bir dille eleştirmiş ve konuşmasını şu sözlerle bitirmiştir:

> "Kısaca ifade etmek istediğimiz şudur ki, iç politikamızda emniyet buhranının izale edilmesinin ancak herkese emniyet verecek bir Seçim Kanunu'nun kabulü ile mümkün olacağına inanıyoruz ve yine inanıyoruz ki her birinizin kalplerinizde yaşayan vatanseverlik hissi, şahsi kayguların ve parti menfaatlerinin üstüne çıkacak."[40]

CHP iktidarının son döneminde seçimlerle ilgili olarak yapılan ikinci değişiklik ise 16 Şubat 1950 tarihli 5545 Sayılı Milletvekilleri Seçim Kanunu çıkarılmasıdır. Bu konunda, genel anlamda Demokrat Parti'nin dönem içerisindeki eleştiri ve önerilerinin büyük çoğunluğunun dikkate alındığını görmekteyiz. Kanunun 1. Maddesinde gizli oy açık sayım ilkesi açıkça düzenlenmiş ve seçimlerin yargı denetiminde yapılması kuralı benimsenmiştir. Kanun 15 Aralık 1949 tarihinde Bakanlar Kurulu tasarısı olarak Meclis'e sunulmuştur. Tasarının hazırlanması ile ilgili ilginç bir nokta, Hükümet'in Yargıtay, Danıştay, üniversite hocaları ve üç baro temsilcisinden oluşan bir İlim Heyeti kurmak suretiyle çalışmış olmasıdır. Tasarının gerekçesinde çeşitli ülkelerin seçim düzenlemelerinin, Osmanlıdan bugüne değin yapılan seçim mevzuatının ve yabancı uzmanlardan alınan görüşlerin bir araya getirilip bir kitap halinde (Pembe Kitap) İlim Heyeti'nin hizmetine sunulduğu, Heyet'in hazırladığı raporun Hükümet ve ilgili komisyonlarda detaylıca tartışıldığı belirtilmektedir.[41] Oldukça kapsamlı bir düzenleme olan bu tasarı Meclis'te yaşanan uzun tartışmalarının ardından 10 Şubat 1950 tarihinde, 336 kabul oyuna karşılık sadece 10 ret oyu ile yasalaşmıştır.

40 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 2, C. 12, Birleşim: 80, (02.07.1947), s. 597-602.

41 İlgili metin Milletvekilleri Seçimi Kanunu Tasarısı ve Geçici Komisyon Raporu adıyla, *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 4, C. 24, Birleşim: 40, (07.02.1950), sayılı tutanağın sonunda ek olarak yer almaktadır.

2. Ceza Kanununda Yapılan Değişiklik ve İstiklal Mahkemeleri'nin Kapatılması

1946-1950 arası dönemde Türk Ceza Kanunu'nda da önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu bağlamda uzun yıllar tartışma konusu olan TCK'nın 141, 142 ve 163. maddelerinde yapılan değişiklikler dikkat çekici olmuştur. 9 Mayıs 1949 tarihli Bakanlar Kurulu tasarısı olarak TBMM'ye sunulan kanun metninin gerekçesinde, artan "komünistlik ve dincilik propaganda ve cereyanları"na karşı tedbir almak amacıyla hazırlandığı belirtilmiştir. Kanun değişikliğinin odak noktası bu tür suçlar için öngörülen cezaların artırılmasıdır. 141 ve 142. maddelerin gerekçelerinde komünist ve anarşistlerin yıkıcı olmak noktasında hemfikir olduklarından bahisle propagandalarının yapılmasına yönelik ağırlaştırıcı hükümler teklif edilmiştir. 163. maddenin gerekçesinde ise "Türkiye layık bir devlettir… Layıklığa aykırı olarak ictimai veya iktisadi veya siyasi veya hukuki nizamları kısmen de olsa dini esas ve inançlara uydurmayı hedef tutan her hareket kanun ile ceza müeyyidesi altına alınmıştır" ifadelerine yer verilmiştir.[42]

Tasarı üzerine aleyhte ilk söz alan Millet Partisi İstanbul Milletvekili Osman Nuri Köni, metnin "aşırı sağcı ve aşırı solcu cereyanlara müteallik hükümler ihtiva ettiğini", ancak hazırlayanların laikliği yanlış yorumladıklarını belirtmiştir. Köni'ye göre laiklik dinsizlik olarak algılanamaz, laiklik "herkesi din hürriyetinde serbest bırakmak, istediği dini ihtiyar etmek, din işlerine karışmamak, vicdan hürriyetine sadık kalmak"tır. Köni, tasarıyı hazırlayanların bu yanlış yorumlarının sonucu olarak, din propagandasını yasaklarken, dinsizlik propagandası konusunda sessiz kalmasını tutarsızlık ve art niyet olarak tanımlamış ve konuşmasını "... Başbakan, size hitap ediyorum. Benim gibi bir ayağınız çukurda... Gittiğimiz yol yanlıştır; hak yolu değildir, adalet yolu değildir", sözleriyle bitirmiştir.[43]

Kanun'un geneli üzerinde cevap vermek üzere son konuşmayı Başbakan Şemsettin Günaltay yapmıştır. Günaltay konuşmasında, hazırlanan tasarının "demokrasiyi öldürmek için değil, demokrasiyi yaşatmak için getirildiğini" belirtmiş ve her üç maddenin birlikte değerlendirilmesini istemiştir. Başbakan'a göre, irtica komünizm siması altında tezahür edebilir ve ettiği yerler vardır. Başbakan, bundan herkesin, hatta DP Genel Başkanı'nın da şikâyetçi olduğunu ve tedbir alınması gerektiğini kendisine ilettiğini belirtmiştir. Günaltay konuşmasını şu cümle ile bitirmiştir: "Bu kanun tasarısını huzurunuza arzetmemizin başlıca saiki ... Damat Ferit gibi Hilafet Orduları kurmak isteyenlerin yahut memleketi kanlara boğmak isteyen Vahdetilerin belirmesine meydan vermemektir."[44]

Bu dönemde yapılan önemli bir kanun değişikliği de İstiklal Mahkemeleri Kanunu'na ilişkindir. İstiklal Mahkemeleri Kanunu, 4 Mayıs 1949'da Genel Kurul'da görüşülmüş ve tartışma olmaksızın yürürlükten kaldırılmıştır. Böylelikle, Cihat Baban ve Adnan

42 Kanun tasarısının gerekçesi, *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 3, Cilt: 20, Birleşim: 106, (10.06.1949), sonunda 257 sıra sayısı ile ek olarak yer almaktadır.

43 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 3, Cilt: 20, Birleşim: 104, (08.06.1949), s. 572-576.

44 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 3, C. 20, Birleşim: 104, (08.06.1949), s. 598.

Adıvar'ın İstiklal Mahkemeleri'nin vazifelerini tamamladıkları ve bugünkü demokratik inkişaf devrinin zihniyetine uyulmasına atıfla gerekçelendirdikleri kanun tekliflinin kabul edilmesiyle bir devir sona ermiştir.

3. Üniversiteler ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin Kuruluşu

Üniversitelerle ilgili olarak Meclis'teki tartışmalarda iki hususun ön plana çıktığı söylenebilir. Bunlardan bir tanesi üniversitelerdeki komünizm yanlısı kadrolaşma, diğeri de özellikle CHP'nin 1947 Kurultayı'nda yetişmiş din adamı eksikliği tartışmasıyla gündeme gelen ilahiyat fakültesinin kurulması konusudur. Komünizm yanlısı öğretim üyeleri konusu, üniversitelerle ilgili hemen her tartışmada gündeme gelmiştir. Örneğin, Meclis'in 29 Ocak 1947 tarihli oturumunda Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'ndeki üç profesörün "milliyet aleyhtarı ve solcu telkinde bulunma" gerekçesiyle ihraç edilmelerine ilişkin Üniversite Senatosu'nun kararının Üniversitelerarası Kurul tarafından bozulması iktidar partisi milletvekilleri tarafından çok sert bir biçimde eleştirilmiştir.[45]

Üniversiteler konusunda bahsedilmesi gereken ikinci konu ise Ankara Üniversitesi'ne bağlı olarak bir İlahiyat Fakültesinin kurulması hususudur. 9 Mayıs 1949 tarihinde tasarı olarak Meclis'e sunulan kanunun gerekçesinde "memleketimizde de Garp'taki örneklerine benzer" bir ilahiyat fakültesi kurulmasının zaruri olduğundan bahsedilmektedir.[46] Tasarıya ilişkin söz alan iktidar partisi temsilcisi Kırşehir Milletvekili İsmail Hakkı Baltacıoğlu, atılan adımı çok önemli bulduğunu belirterek başladığı konuşmasında, amaçlarının "medreseyi diriltmek" olmadığının altını çizmiştir. Baltacıoğlu bahsi geçen fakültenin kuruluşu ile ilgili olarak biri "Katolik Fakültesi, Protestan Fakültesi gibi İslam İlahiyat Fakültesi" ve diğeri de medrese olmak üzere iki modelin söz konusu olabileceğini, hükümetin tercihinin medrese değil, "ilmi karakter taşıyan İslam İlahiyat Fakültesi" olduğunu belirtmiştir. "...Bu İlahiyat Fakültesi olmazsa, dini kültüre ait neşriyat naehillerin eline düşer. Sapıklar çoğalır. Anormaller, psikopatlar hiçbir devirde bu kadar artmamıştır, hiçbir memlekette bu kadar artmamıştır." cümlesiyle bu ihtiyacı gerekçelendiren Baltacıoğlu konuşmasının devamında, söz konusu tasarı ile kurulmak istenen fakültenin farklı bir yapıda olmasının arzulandığını, dolayısıyla İslami bilgilerin esas olacağını vurgulamıştır. Tartışmalardan sonra söz alan Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu ise, "kurmak istediğimiz bu müessese Atatürk inkılabının bizi ulaştırdığı yeni medeni ve ictimai hayatın şartlarıyla mütenasip ve cemiyetimizin hüviyetine layık bir müessese olacaktır." cümlesiyle başladığı konuşmasında, kendisinden önce konuşan hatiplerin endişelerine katıldığını ve bu fakülteyi kurarken medreseye dönüşmemesi için gerekli tedbirleri aldıklarının altını çizmiştir.[47]

45 Tartışma için bkz. *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 2, C. 11, Birleşim: 54, (03.05.1948), s. 247 vd.
46 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 3, C. 20, Birleşim: 106, (10.06.1949), Kanuna ilişkin komisyon raporu ve gerekçe Tutanağın son kısmında 247 Sıra sayısı ile verilmiştir.
47 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 3, C. 20, Birleşim: 101, (04.06.1949), s. 278-281.

4. Matbuat Kanunu'nda Değişiklik

VIII. dönem TBMM'de çokça tartışılan yasal düzenlemelerden bir diğeri de basın hürriyetine ilişkindir. 25 Temmuz 1931 tarihinde yürürlüğe giren Matbuat Kanunu, özellikle çok partili hayatın başlamasıyla beraber yoğun bir tartışma alanını oluşturmuştur. Zira, Kanun'un yürürlükte olduğu dönemde basın üzerinde uygulanan çok sayıda trajik tecziyeler söz konusu olmuştur. Örneğin bu dönemde "Devletin umumi siyasetine zarar verecek neşriyat yapmak" gibi muğlak bir ifade kapsamında çok sayıda basın yayın organı, yazar ve neşriyat sahibi hakkında cezalar verilmiştir. Çok partili siyasi hayata geçiş sonrası bu cezalandırmaların muhalefeti sindirmek amaçlı olduğu sık sık dile getirilen bir eleştiridir. Bir taraftan Recep Peker hükümeti kurulurken açıklanan özgürlüklerin genişletilmesi yönündeki politika değişikliğinin bir taraftan da muhalefetin ısrarlı taleplerinin etkisiyle Matbuat rejiminde değişiklik yapılması yönünde hazırlanan bir kanun tasarısı 13 Eylül 1946 tarihinde TBMM'nde görüşülmeye başlanmıştır. Kabaca gazete ve neşriyat çıkarma konusundaki bürokrasiyi azaltmak ve kolaylaştırmak (tahsil şartı ve teminat miktarı konularında) ile basın yoluyla işlenen suçlara yönelik cezalarda hafifletici bazı hükümlerin yer aldığı tasarı muhalefet tarafından yeterli bulunmamış ve eleştiri konusu olmuştur.

Tasarı aleyhine söz alan Adnan Menderes, önce Hükümet'in genel tavrını eleştiri konusu yapmış ve matbuatın "hükümetçe vatandaş hürriyetine saygılı, devlet ve millet menfaatlerine hadim sayılmamakta ve bunun aksine olarak yıkıcı bir kuvvet saltanatı olarak" görüldüğünü ifade etmiştir. Ayrıca Menderes, tasarıda geçen "devlet ve millet menfaatleri" ifadesinin "seyyal ve her tarafa çekilmeğe müsait sübjektif" bir kriter olduğu eleştirisini de sözlerine eklemiştir. Menderes'e göre tasarı, demokratikleşme vaad eden hükümet için açıkça bir geri adımdır ve bünyesinde barındırdığı sübjektif kriterler nedeniyle daha baskıcı bir matbuat rejimi oluşturabilme potansiyeline sahiptir. Tüm bu sebeplerden dolayı Menderes konuşmasının sonunda tasarının geri çekilmesini talep etmiştir.[48] Menderes'e cevap vermek üzere kürsüye çıkan Nihat Erim ise, hürriyetlerin sınırsız olmadığını, hürriyetin her şeyi söylemek olmadığını, devletin ve cemiyetin de haklarının dikkate alınması gerektiğini ifade etmiştir. Erim'in Menderes'e verdiği cevapta ise şu cümle özellikle ilgi çekicidir: "Devlet bir sanayii şubesini tanzim ettiği gibi hürriyeti de tanzim edebilir. Herhalde bir siyasi sanayi olan basını da tanzim eder."[49] Bu ilginç benzetmenin ardından Erim sözlerini şöyle bitirmiştir: "Hürriyet kayıtlanmadığı zaman idare hükümetin elinden çıkar ve birkaç sorumsuzun keyfine kalırız."[50] Ardından söz alan Başbakan Recep Peker ise bir devlet "...eğer iç hayatını milletin hür insan haklarıyla Devlet kuvvet ve otoritesi arasında nizamlamanın yolunu bulamamışsa onun için muhakkak düşmek ve mahvolmak mukadderdir" savunmasını yapmış ve görüşülen tasarının özgürlüklerle kamu otoritesi arasında bir denge güttüğünü belirtmiştir.[51] Nihayetinde, sert tartışmaların yaşandığı bu kanun tasarısı 20 Eylül 1946 tarihinde kabul edilerek yasalaşmıştır.

48 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 0, Cilt: 1 Birleşim: 14, (13.09.1946), s. 291-296.
49 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 0, Cilt: 1 Birleşim: 14, (13.09.1946), s. 299.
50 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 0, Cilt: 1 Birleşim: 14, (13.09.1946), s. 302.
51 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 0, Cilt: 1 Birleşim: 14, (13.09.1946), s. 313-314.

D. VIII. DÖNEM TBMM'NDE DIŞ POLİTİKA TARTIŞMALARI

VIII. Dönem TBMM'nin çalışma devresi uluslararası alanda önemli değişikliklerin ve gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. II. Dünya Savaşı'nın ardından Türk dış politikasının temel gündemini savaş sonrası Avrupa güç dengesinde meydana gelen değişiklikten yararlanan Sovyetler Birliği'ne karşı güvenliğini sağlama endişesi oluşturmaktadır. 1945-1946 yıllarında Sovyetler Birliği'nin Doğu Anadolu'dan toprak ve Boğazlardan üs istemesi Türkiye Cumhuriyeti'ne, Millî mücadelenin ardından en zor günlerini yaşatmıştır. Egemenlik ve toprak bütünlüğüne karşı yönelen bu tehlike karşısında Türkiye, Sovyet Rusya karşısında etkin bir denge unsuru olabilecek bir kuvvete dayanmak ve böyle bir kuvvetin ittifak ilişkisi içerisine girmek zorunluluğu hissetmiştir.[52] Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik baskısı karşısında Truman Doktrini ve Marshall planı çerçevesinde ABD ile yeni bir ilişki kurmaya çalışmak bu dönemin ana politikasını teşkil etmiştir.

Boğazlar Meselesi Ve Sovyetler Birliği'yle İlişkiler

II. Dünya Savaşı'nın ardından Sovyetler Birliği cephede kazandığı başarıları dış politika üstünlüğüne çevirerek etkinlik alanını Türkiye'nin de içerisinde bulunduğu bazı bölgelere doğru uzatmak istemiştir. Sovyetler Birliği, savaş süresince oluşan yeni güç dengeleri çerçevesinde yeniden tanımladığı dış politikasının ilk işaretlerini, henüz II. Dünya Savaşı sona ermeden 19 Mart 1945 tarihinde vermiş ve 17 Aralık 1925 tarihinde yapılan Türk Sovyet Antlaşması'nı, II. Dünya Savaşı'nın meydana getirdiği köklü değişikliklere uymadığı gerekçesiyle feshetmiştir.[53] Ardından ise Haziran 1945 tarihinde Dışişleri Bakanı Molotov, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Sarper ile yaptığı görüşmede Kars ve Ardahan'ın yanı sıra Boğazlardan da üs istemiştir.[54]

Seçimlerin hemen akabinde Türkiye Sovyet tehdidini en üst düzeyde hissetmeye başlamıştır. Sovyetler Birliği, 8 Ağustos 1946 tarihinde verdiği notayla Türkiye Cumhuriyeti dönemindeki en önemli güvenlik krizlerinden birine sebebiyet vermiştir. ABD ve İngiltere'yle Potsdam Konferansı'nda anlaşmış olan Sovyetler Birliği'nin Orta ve Doğu Avrupa'yı işgal ettiği bir dönemde dile getirilen talepler Türkiye'nin güvenlik kaygılarını en üst düzeye çıkarmıştır.[55] Türkiye'nin egemenlik ve toprak bütünlüğüne yönelen Sovyet notasına ilişkin Başbakan Recep Peker TBMM'de şu açıklamayı yapmıştır:

52 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*. İstanbul: Alkım, 2000, s. 517.
53 A. Suat Bilge, *Güç Komşuluk: Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964*. Ankara: İş Bankası, 1992, s. 265.
54 Bilge, *a.g.e.*, s. 265-279.
55 17 Temmuz-2 Ağustos 1945'te İngiltere, ABD ve Sovyetler Birliği arasında savaş sonrası durumu tartışmak amacıyla yapılan Potsdam görüşmelerinde Boğazlar konusu gündeme gelmiş ve taraflar Montrö Sözleşmesi'nde değişiklik yapılması gerektiği konusunda görüş birliğine varmışlardır. Potsdam görüşmelerinde alınan kararlar doğrultusunda önce 2 Kasım 1945'te ABD, daha sonra 21 Kasım 1945'te İngiltere Türkiye'ye birer nota göndererek Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin gözden geçirilmesini talep etmişlerdir. Bu notalar sadece Boğazlardan geçişi düzenleme bağlamında bahsi geçen sözleşmenin gözden geçirilmesini önermektedir. Bkz: Ali Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar.* İstanbul: Alfa, 2018, s. 88-89.

"Arkadaşlar, Sovyetler Birliği Ankara Sefareti sekiz Ağustos günü Dışişleri Bakanlığına bir nota tevdi etmiş ve Sovyetler Birliği bakımından boğazlar rejiminde arzu edilen tadillerin ne gibi esaslardan ibaret olduğunu izah eylemiştir. Bu esaslar şu beş noktaya dayanmaktadır:

1. Boğazlar bütün memleketlerin ticaret gemilerinin geçişine daima açık olmalıdır.

2. Boğazlar Karadeniz Devletlerinin harb gemilerinin geçişine daima açık olmalıdır.

3. Karadenizde sahili bulunmayan Devletlere ait harb gemilerinin Boğazlardan geçmesi, hususi surette derpiş edilen haller müstesna, memnudur.

4. Karadeniz'e girmek ve Karadeniz'den çıkmak için tabiî su yolu olan Boğazlara müteallik rejimin tesisi Türkiye'nin ve Karadeniz'de sahili bulunan diğer Devletlerin salâhiyeti dâhilinde olmalıdır.

5. Boğazlarda ticari seyrüseferin serbestisini ve Boğazların güvenliğini temin hususunda en fazla alâkadar ve bunu icraya en kadir olmaları sıfatıyla Türkiye ve Sovyetler Birliği, işbu Boğazların Karadeniz'de sahili bulunan Devletler aleyhine diğer Devletler tarafından kullanılmasının önüne geçmek için bunların müdafaasını müşterek vasıtalarıyla temin ederler. (Asla, asla sesleri ve umumi alkışlar).

Dikkatli bir incelemeye tabi tutulmuş olan bu Sovyet notası hakkında Hükümetimiz tetkiklerini bitirdikten sonra noktai nazarını ifade edecektir. Şurasını şimdiden söyleyebilirim ki biz bu meselede Milletlerarası mukavelelerin hükümlerine de bağlıyız. Ve her şeyin üstünde olarak kendi toprak bütünlüğümüzü ve hükümranlık haklarımızı mahfuz tutmağa mecburuz. (Sürekli ve umumi alkışlar). Bu, bizim için değişmez esastır."[56]

Sovyetler Birliği'nin bu taleplerine dış dünyadan da ciddi tepkiler gelmiştir. Bunların en önemlileri, hiç şüphesiz bu tarihten itibaren Türk dış politikasının da dünya siyasi tarihinin de seyrini derinden etkileyecek olan ABD ve İngiltere tepkisidir.

Her ne kadar II. Dünya Savaşı'nda aynı safta bulunmuş ve Potsdam'da Boğazlar konusunda anlaşmış olsalar da, İngiltere ve ABD'yi boğazlar rejiminin dışında bırakan ve Boğazlarda bir çeşit Sovyet üssü kurulmasını içeren 8 Ağustos 1946 tarihli Sovyet notası ABD ve İngiltere'nin Türkiye'nin yanında yer almasına sebep olmuştur. Bu nota, ABD ve Türkiye arasında ileride Truman Doktrini'nin ilanına varacak bir yakınlaşmayı da beraberinde getirmiştir. Bu değişiklikte Sovyetlerin başta İran ve Yunanistan'da olmak üzere izlediği yayılmacı siyasetin de etkisi büyüktür.

Nitekim Sovyetlerin 8 Ağustos 1946 tarihli Notası reddedilecek, Sovyet talepleri ise 24 Eylülde bir kere daha resmen iletildikten sonra gündemden düşecektir. [57]

Truman Doktrini Ve Marshall Planı

Bilindiği üzere, ABD Başkanı Truman, Sovyetler Birliği karşısında Türkiye ve Yunanistan'ın desteklenmesi gerektiği fikrinden hareketle 12 Mart 1947'de Kongre'den

56 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 0, Cilt: 1 Birleşim: 3, (14.08.1946), s. 30.

57 Mustafa Aydın, "İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar,* Cilt I. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 475.

400 milyon dolarlık bir yardım için yetki istemiş ve bu yetki 22 Mayıs 1947'de kendisine verilmişti. 1948 yılının haziran ayı sonuna kadar Yunanistan'a 300.000.000, Türkiye'ye 100.000.000 dolarlık bir yardım programı öngören Truman Doktrini, Türkiye'nin güvenlik arayışında ve dış politikasında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Her şeyden önce Türk hükûmetinin Sovyet istekleri karşısında caydırıcı askeri harcamalar yapabilmesi için dış desteğe ihtiyacı vardı. Bunun yanı sıra, Truman Doktrini, Sovyetler Birliği'ne ABD'nin Türkiye'nin savunması için yardım yapmaya hazır olduğunu da gösteriyordu. Bu bağlamda 1945 ve 1946 yılları boyunca Sovyet tehdidiyle tek başına uğraşmak zorunda kalan ve güvenlik endişesi bağlamında tarihinin en zor günlerinden birini yaşayan Türkiye'nin yalnızlığa terkedilmediğini göstermesi bakımından Truman Doktrininin Türk insanına büyük bir ferahlık getirdiği, sıklıkla altı çizilen bir görüştür.[58] Bu görüşü ve Truman Doktrininin Türk dış politikası ve ABD ile ilişkilerine getirdiği yeni veçhenin ana hatlarını Kocaeli Milletvekili Nihat Erim'in Meclis Kürsüsünden yaptığı 1 Eylül 1947 tarihli konuşmasından da izlemek mümkündür.

> "İkinci Cihan Harbinin sona ermek üzere bulunduğu aylardan beri memleketimiz, hakikaten tarihimiz boyunca ender rastlanan, bir tehlike ile karşı karşıya bulunmaktadır. Devletler, bu türlü tehlikeleri önlemek için öteden beri birbirleriyle yardımlaşma yoluna girmişlerdir…
>
> …İkinci Cihan Harbi esnasında, 6 harb yılı boyunca, türlü tehditlere göğüs gererek mukavemet ettiğimiz tehlikelerden daha küçük olmayan ve belki de, daha büyük olan bu tehlike karşısında, müttefikimiz İngiltere ve yakın dostumuz Amerika Birleşik Devletleri ile beraber bütün barışsever memleketleri kendi safımızda görmekteyiz. Bugün Türkiye'nin ve Türkiye ile beraber dünyanın maruz bulunduğu tehlike, açıkça bu kürsüden ifade edebilirim ki, Amerika Birleşik Devletleri'nin yardımı olmadan önlenemez. Ve şunu da hemen ilâve edeyim ki, Amerika Birleşik Devletleri, işe şimdiye kadar olduğu gibi sıkı surette sarılmaya devam ederse, bu tehlike, tehlike olmaktan çıkar veya herhangi bir çılgınca hareket neticesinde fiiliyata geçmek teşebbüsüne girerse, pek çabuk önlenebilir ve büyük felâketler yaratmadan boğulur. Bu itibarla Hükümetimizin 12 Temmuz'da Ankara'da imzalamış olduğu bu yardım anlaşmasını Dışişleri Komisyonumuz ve bendeniz, memleketin bugünkü şartlar içinde güvenliliğini sağlayacak önemde ve başlı başına üzerinde durulacak değerde bir vesika addetmektedir. Bu vesika, Amerika Hükümeti tarafından verilecek ve şu kadar milyonluk dolarla ifade edilen bir askerî malzeme yardımı şeklinde, dar mütalâa edilmemek lâzımdır. Bu vesika bundan sonra, Türk-Amerikan yakınlaşmasının ve münasebetlerinin inkişafının temel taşı telâkki edilmelidir. Büyük Millet Meclisi bu kanunu kabul ettikten sonra, Türk-Amerikan münasebetleri yeni bir devreye girmiş olacaktır."[59]

Truman Doktrini genel olarak Türk kamuoyunda da memnuniyetle karşılanmış, genel kanı doktrinle beraber Sovyet tehdidinin ortadan kalkacağı yönünde olmuştur. Diğer taraftan 1946'da başlayan çok partili sistemin de garanti altına alınmış olduğu dönemin önemli gündem maddelerinden birini teşkil etmiştir. Fakat bunların yanı sıra, Doktrini iktisaden ve iktisadi bağımsızlık açısından sakıncalı bulan ve özellikle de yardımın kullanım alanlarının

58 William Hale, *Türk Dış Politikası 1774-2000.* İstanbul: Mozaik, 2003, s. 115-116.
59 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı:1, Cilt: 6 Birleşim: 79, (01.09.1947), s. 554.

Amerikalılarca denetlenecek olmasından dolayı ve Duyun-u Umumiye'yle benzerlik kuran bakış açıları da mevcuttur.[60] Doktrinin özellikle iktisadi bağımsızlık noktasında yarattığı kaygıların da sekizinci Meclis'in gündemine geldiğini görmekteyiz. Bu kaygılara ve bu kaygıları yazıp çizen basına, dönemin Dışişleri Bakanı Hasan Saka tarafından Meclis kürsüsünden şu şekilde cevap verilmiştir:

> "Eğer bu neşriyat Türkiye'nin bir yardım vesilesiyle iktisadi serbestisinden fedakârlık ediyor telâkki ve mütalâasında bulunanlar bilhassa mukavelenin ve kanunun neşrinden sonra, niyetleri samimî ise kendilerine teşekkür ederim, mutmain olsunlar ne Türk Hükümetinin ne de Amerika Hükümetinin tarihinde herhangi bir mukavele, yardım yolu ile müstakil, bağımsız bîr devletin bağımsızlığına aykırı bir teşebbüs gösterilebilir. Ne de Büyük Millet Meclisinin hükümetleri tarafından Türkiye'nin herhangi bir memleketle olan haricî münasebatında ve yaptığı mukavelat ve akdettiği muahedelerde kendi bağımsızlığına dokunacak herhangi bir hükmü kabul ettiğine dair bir misal zikredilebilir. (Bravo sesleri, alkışlar) O muhitler emin olsunlar ve temennilerinde samimî iseler kendilerine teşekkür ederim ki bu cihetten kendilerini rencide edecek bir şey yoktur. Bunu kendilerine bu kürsüden ifade etmekle ayrıca bahtiyarlık duymaktayım…
>
> Herhalde Amerika'nın bize kendi cephemizden olan vaziyet itibariyle, ikinci dünya harbinin fiilen bitmesi iki seneden beri bir hakikat olmasına rağmen ta bu harbin bidayetinden beri Türkiye emniyet, bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü savunma maksadıyla şimdiye kadar ihtiyar etliği büyük masraflar neticesinde iktisadi bazı müşkülâta mâruz kalması yüzündendir ki, öyle bir yardımın kendisine yapılmasına talip olmuştur. Amerika Hükümetince bize bu hususta yapılacak yardımım pek samimi ve her türlü ivazdan yani bizim aleyhimize herhangi bir maksattan tamamiyle âri olmasından dolayı Birleşik Amerika Hükümetine Türkiye Cumhuriyeti adına bu kürsüden teşekkürü ifa etmeyi kendim için bir vazife bilirim. (Bravo sesleri, alkışlar).[61]

Görüşmeler sırasında Enis Akaygen'in yaptığı konuşma ise Meclis'in diğer kanadını oluşturan Demokrat Parti'nin Truman Doktrini hususundaki düşüncelerini öğrenmemiz açısından önemlidir:

> "Birleşik Amerika Devletleri Hükümetinin memleketimizin kalkınmasını kolaylaştırmak için yapmaya karar verdiği yardımı büyük bir memnuniyet ve şükranla karşılamış olan Demokrat Parti bu yardımın mütekabiliyet esası ve Kongrenin tâyin ettiği şerait dairesinde süratle tahakkukuna medar olan bu anlaşmayı temamile tasvip eder. (Alkışlar)."[62]

Truman Doktrininin uygulamaya sokulması anlamına gelen "Türkiye Hükümeti ile Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti arasında 12 Temmuz 1947 tarihinde Ankara'da imzalanan Türkiye'ye Yapılacak Yardım hakkında Anlaşma"nın onanmasına dair kanunun 1 Eylül 1947 tarihinde TBMM'de oylamaya katılan 339 üyenin tamamının oyuyla ve alkışlar eşliğinde kabul edilmiştir.[63]

60 Cağrı Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar,* Cilt I. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 532.

61 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı:1, Cilt: 6 Birleşim: 79, (01.09.1947), s. 553.

62 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı:1, Cilt: 6 Birleşim: 79, (01.09.1947), s. 556.

63 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı:1, Cilt: 6 Birleşim: 79, (01.09.1947), s. 556.

Bu dönemde, Türk dış politikasına dair Meclis gündemine gelen bir diğer önemli konu da Marshall Planı'dır. Marshall Planı, ABD'nin Savaş sonrası Avrupa'da istikrar ve güvenliği sağlamaya yönelik bir hamlesidir ve temel endişesi savaş nedeniyle Avrupa'da ekonominin çökmesinin bölgeyi komünizm tehdidine açık hale getirmesidir. Bu sebeple, Türkiye savaşa girmediği ve doğrudan savaş zararına uğramadığı için ilk etapta plana dâhil edilmemiştir. Fakat ilerleyen süreçte ekonomik gereksinimler ve askeri teçhizat alımı için gerekli kaynak arayışının da etkisiyle Türk yetkililerin talepleri üzerine 4 Temmuz 1948 tarihinde Amerikan yardımı sağlayan anlaşmanın imzalanmasıyla Türkiye bu plana da dahil olmuştur. Ardından bahsi geçen anlaşma, 8 Temmuz 1948 tarihinde TBMM tarafından, oylamaya katılan 275 üyenin tamamının oylarıyla kabul edilmiştir.[64] Marshall Planının tıpkı Truman Doktrininde olduğu gibi ekonomik yardımın ötesinde Türk dış politikası açısından taşıdığı ayrı bir önemi vardır. Bahsi geçen bu önemi ve ABD ile geliştirilen ilişiklere bakış açısını Geçici Komisyon başkanı Abdurrahman Melek'in anlaşmanın onanması hakkındaki kanun tasarılarının görüşmeleri sırasındaki nutkundan da takip edebiliriz:

> "Arkadaşlar; Harb yıllarında çekmiş olduğumuz pek çok sıkıntıları harb sonrası siyasi ahval daha çok artırmıştır. Bu yüzden bugüne kadar katlandığımız, belki daha çok katlanacağımız malî ve iktisadi külfetler yurdumuzun istiklâlini, sınırlarımızın emniyet ve selâmetini korumak bakımından olduğu kadar cihan sulhunun idamesi, medeniyetin bakası için de o derecede lüzumlu ve ehemmiyetlidir. Bu itibarla iktisadi durumumuzun şu anda göstermekte olduğu güçlükler karşısında Amerika yardımlarından bizim de geniş mikyasta faydalanmamızı tabiî görmek icap eder…
>
> Kabul buyurulan Avrupa iktisadi iş birliği sözleşmesinin hükümlerine tevfikan Birleşik Amerika Devletleriyle Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti arasında akit ve imza edilen ekonomik iş birliği anlaşması şimdi yüksek tasvibinize arz edilmiş bulunuyor.
>
> Milletlerarası dayanışma bir iş birliği zihniyetimize tevafuk eden bu anlaşma tasvibinize mazhar olursa hemen tatbike konmakla büyük ve samimî dostumuz Büyük Amerika Milletinin asil bir eserini daha görmüş olacağız. Bu mesut hâdiseyi şimdiden şükranla karşılarım. Biz Türk Milleti Büyük Amerika Milletiyle gittikçe artmasını temenni ettiğimiz mevcut samimî dostluğumuzun, bütün münasebetlerimizin genişlemesi cihan sulhunun teessüs ve istikrar peyda etmesinde müessir olacağı kanaatini taşımaktayız.
>
> Tasarının Yüksek Kamutayca onanmasını Dışişleri Komisyonumuz adına rica ederim. Bu münasebetle Büyük Amerika Milletine derin şükranlarımızı sunarken kendilerine karşı duyduğumuz derin sevgi ve hayranlıkları da bu kürsüden ifade etmekle bahtiyarım."[65]

Son olarak, Marshall Planının ardından 8. Meclisin dış politika konusunda bir diğer önemli kararı da Avrupa Konseyine katılıma ilişkindir. Batı dünyasıyla kurumsal bağlarını sıkılaştırmaya devam eden Türkiye, 8 Ağustos 1949'da Avrupa Konseyi'ne katılmıştır. Konsey'in kuruluşu ve Türkiye'nin konseye katılışı ile ilgili anlaşma da TBMM Genel Kurulu'nda toplantıya katılanların oybirliğiyle 12.12.1949'da kabul edilmiştir.[66]

64 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı:2, Cilt: 12 Birleşim: 85, (08.07.1948) ,ss.1049-1050.
65 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı:2, Cilt: 12 Birleşim: 85, (08.07.1948) , s. 1004.
66 Mustafa Çufalı, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM-VIII. Dönem (1946-1950)*, C.II. Ankara: TBMM Yayınları, 2002, s. 350-351.

E. VIII. DÖNEM TBMM'NDE MECLİS BAŞKANLARI VE ÖNE ÇIKAN SİYASİ AKTÖRLER

Kâzım Karabekir

1882 yılında İstanbul'da doğan Kazım Karabekir, önce Fâtih Askerî Rüşdiyesi, ardından Kuleli Askerî İdâdîsi'ni bitirmiş, 1902'de Harp Okulu'ndan, 1905'te de Harp Akademisi'nden mezun olmuştur. Balkanlarda değişik askeri görevlerde bulunan Karabekir, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra cereyan eden olaylar ve Otuzbir Mart Vak'ası üzerine Selânik'ten gelen Hareket Ordusu'nda kurmay başkanı olarak görev yapmış, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'nda ise Bağdat, Çanakkale ve Kûtül'amâre'de değişik cephelerde savaşmıştır. Erzurum ve Hasankale'nin Rus işgalinden kurtarılmasını sağlayan Karabekir, 13 Mart 1919'da kendi isteğiyle Erzurum'daki 15. Kolordu Kumandanlığına tayin olmuş ve burada Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetiyle birlikte hareket etmiştir. Kazım Karabekir, Erzurum Kongresinin düzenlenmesinde ve ardından da bütün Kurtuluş Savaşı mücadelesi boyunca Mustafa Kemal Paşa'yla beraber hareket etmiştir.

Kazım Karabekir, II. Meclis'te İstanbul milletvekili iken, çıkartılan yasal düzenleme nedeniyle siyaseti tercih etmiş ve askerlikten istifa etmiştir. Kurtuluş Savaşı'nın yürütülmesinde önemli katkıları olan Rauf (Orbay), Refet (Bele), Ali Fuat (Cebesoy) ve Cafer Tayyar (Eğilmez) gibi milletvekilleriyle birlikte Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurduktan sonra, genel başkan seçilmiştir. Şeyh Sait isyanı ve akabinde İzmir Suikastı girişimi tartışmalarından sonra tutuklanarak İstiklâl Mahkemesi'nde sorgulanmıştır. Beraat ettikten sonra uzun bir süre siyasetten ayrı kalmış, İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasını müteakip yeniden siyasete dönmüş ve İstanbul milletvekili olmuştur. 1946 seçimleri sonrasında TBMM Başkanlığı'na seçilen Kazım Karabekir, 1948 yılı Ocak ayında vefatına kadar bu görevini sürdürmüştür. Hayatı ve hatıralarının derlenmesinden çocukların eğitimine ve siyasete dair farklı konularda çok sayıda eser bırakmıştır.[67]

Ali Fuat CEBESOY

1902 yılında mezun olduğu Harp Okulu'nda öğrenci iken Mustafa Kemal ile tanışmıştır. 1905 yılında Harp Akademisi'nden mezun olduktan sonra Beyrut ve Rumeli'de değişik askeri pozisyonlarda çalışmış, bu görevleri esnasında İttihat ve Terakki mensuplarıyla yakın ilişkiler kurmuştur. I. Dünya Savaşı'nda Suveyş Kanalı, Sina-Filistin, Gazze ve Kudüs'te görev almıştır. Millî Mücadele sürecinde aktif olarak yer almıştır. I. Meclis'te Müdâfaa-yı Hukuk Grubu başkanlığı ve Büyük Millet Meclisi II. Başkanlığı görevlerinde bulunmuştur. Askerlikten ayrılarak siyaseti tercih ettikten sonra Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nda yer almıştır. İzmir Suikastı girişimi sonrası yargılanmış ve beraat ettikten sonra 1933 seçimlerine kadar siyaset dışında kalmıştır. 1939 seçimlerinde CHP Konya milletvekili olarak seçilmiş, 1939-1943 arasında Nafia Vekili, 1943-1946 arasında Münakalat Vekili olarak görev yapmıştır.

67 Cevdet Küçük, "Kazım Karabekir", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C.2, Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2002, 150-152.

VIII. Dönem'de, Kazım Karabekir Paşa'nın vefatı sonrası yaklaşık bir yıl (Ocak-Ekim 1948) TBMM Başkanlığı görevini yürütmüştür. 1950 seçimleri öncesinde CHP'den ayrılarak DP'ye geçmiş ve Eskişehir milletvekilliği yapmıştır. 27 Mayıs Darbesinden sonra aktif siyasetten çekilmiş, 10 Ocak 1968 tarihinde vefat etmiştir.[68]

Mehmet Şükrü Saraçoğlu

1886 yılında Ödemiş'te doğan Mehmet Şükrü Saraçoğlu 1909 yılında Mekteb-i Mülkiye'den mezun olmuş, ardından eğitimine Belçika ve Cenevre'de siyasal bilimler alanında devam etmiştir. II. Dönem'de milletvekili seçilerek TBMM'ye girmiş ve VIII. Dönemin sonuna kadar aralıksız olarak İzmir milletvekilliği yapmıştır. Bu süre içerisinde başbakanlığın yanı sıra Maarif, Maliye, Adliye ve Hariciye bakanlıkları görevlerinde bulunmuştur. II. Dünya Savaşı başladığı esnada Dışişleri Bakanı olarak ve 1942 yılında Refik Saydam'ın vefatı sonrasında da Başbakan olarak görev yapan Saraçoğlu, Türkiye Cumhuriyeti'nin II. Dünya Savaşı esnasında izlediği dış politikada aktif bir rol oynamıştır. 1 Kasım 1948'den itibaren iki dönem (iki yıl) TBMM Başkanlığı yapmış, 1950 seçimlerinde aday olmasına rağmen milletvekili seçilememiş, 1953 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.[69]

Recep PEKER

Recep Peker, 1889 yılında İstanbul'da doğmuş, 1907 yılında Mekteb-i Harbiye'den mezun olarak meslek hayatına atılmıştır. Yemen, Trablusgarp ve Kafkas cephelerinde savaşmıştır. 1923 yılında Kütahya milletvekili olarak seçilmiş ve CHP iktidarları döneminde önemli görevlerde bulunmuştur. İçişleri, Milli Savunma, Maliye ve Bayındırlık Bakanlığı'nın yanı sıra CHP Genel ve Grup Başkan Vekilliği görevlerini de yürütmüştür. 1946 seçimleri sonrasında hükümeti kurmakla görevlendirilen Peker, Başbakanlığı döneminde muhalif siyasi partilere yönelik baskıcı politikaları nedeniyle de çokça eleştirilmiştir. Yaklaşık bir yıl başbakanlık görevini yürüttükten sonra 10 Eylül 1947 tarihinde bu görevinden ayrılmış ve 1950 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.[70] Peker, tek parti rejiminin ideolojik temellerinin atılmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Mussolini ve Hitler'e duyduğu sempati nedeniyle dönemin faşist rejimleriyle yakın ilişkiler kurulması yönünde politika takip edilmesini salık vermiştir.

Prof. Hasan Hüsnü SAKA

1885 yılında Trabzon'da doğmuş, 1908 yılında Mekteb-i Mülkiye'yi bitirmiş ve ardından 1912 yılında da Paris Siyasal İlimler Mektebi'nde İktisat ve Maliye eğitimi almıştır. Mekteb-i Mülkiye'de dersler vermiş, son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Trabzon mebusu olarak bulunmuştur. Ardından I. Dönem Büyük Millet Meclisi'nde yine Trabzon milletvekili olarak

68 Ayfer Özçelik, "Ali Fuat Cebesoy", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C.2, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1993, s. 194-195.
69 Çufalı, *a.g.e.*, C. 3, s. 610.
70 Çufalı, *a.g.e.*, C. 3, s. 568-569.

yer almıştır. Lozan görüşmelerini yapan ekibin içinde de yer alan Saka, değişik hükümetlerde Dışişleri, İktisat ve Ticaret bakanlıkları görevi yürütmüştür. 1946 seçimlerinde yine CHP listesinden Trabzon milletvekili seçilmiş, Recep Peker'in istifası sonrasında hükümeti kurmakla görevlendirilmiş ve başbakan olmuştur. Başbakanlık görevinden 14 Ocak 1949'da istifa eden Saka, 1950 seçimlerinde yine Trabzon milletvekili olarak seçilmiş, ardından 1954 seçimlerinden sonra aktif siyaseti bırakmıştır. 29 Temmuz 1960 tarihinde vefat etmiştir.[71]

Ord. Prof. Dr. Mehmet Şemsettin GÜNALTAY

Şemsettin Günaltay, 1883 yılında Kemaliye (Eğin)'de doğmuş, 1906'da Darülmuallimini Âliye'nin Fen Şubesi'nden mezun olmuş ve öğretmenlikle başladığı meslek hayatına eğitim alanının diğer birçok kademesinde hizmet vererek devam etmiştir. Dârülfünun Edebiyat Fakültesi başta olmak üzere birçok kurumda medeniyet tarihi, dinler tarihi, İslâm kavimleri gibi dersler veren Günaltay, dekanlık, Türk Tarih Kurumu üyeliği ve başkanlığı gibi idari görevlerde de bulunmuştur.

1915 yılında ise İttihat ve Terakkî Fırkası'ndan Ertuğrul (Bilecik) mebusu seçilerek siyasete girmiştir. Millî Mücadele sırasında, Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin İstanbul teşkilâtında yer almış, ara seçimle 1926 yılında II. Meclis'e Sivas milletvekili olarak girmiştir. 1950 seçimlerine kadar her dönem CHP'den Sivas milletvekili olarak seçilmiştir. 15 Ocak 1949-22 Mayıs 1950 tarihleri arasında Başbakanlık yapmıştır. 1950 seçimlerinde yine CHP'den Erzincan milletvekili seçilmiş, 27 Mayıs Darbesi'nden sonra, Millî Birlik Komitesi tarafından Temsilciler Meclisi üyeliğine getirilmiştir. 1961 seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisi İstanbul senatörü olarak yeniden Meclis'e giren Günaltay, 20 Ekim 1961'de İstanbul'da vefat etmiştir. Sebilürreşad ve Sırat-ı Müstakim gibi İslamcı dergilerde yazılar yazan Günaltay'ın tarih, İslam tarihi, dinler tarihi, İslam düşüncesi konularında çok sayıda yayınlanmış eseri bulunmaktadır.[72]

Adnan Menderes

Adnan Menderes 1899 yılında Aydın'da doğmuş, küçük yaşta anne ve babasını kaybettiği için anneannesinin yanında büyümüştür. Amerikan Koleji'nde aldığı eğitimin ardından Ankara Hukuk Fakültesi'nden mezun olan Menderes, Kurtuluş Savaşı'nda görev almıştır. 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası ile birlikte siyasete girmiş ve partinin Aydın teşkilatını kurmuştur. Parti kapatıldıktan sonra siyasete CHP'de devam eden Menderes, 1931 seçimlerinde Aydın milletvekili olarak seçilmiştir. 1945 yılında CHP tarafından gündeme getirilen, özellikle tarımı ve çiftçileri ilgilendiren yasal düzenlemeleri şiddetli bir şekilde

71 Çufalı, *a.g.e.*, s. 1048.

72 Kâmil Şahin, "Mehmet Şemsettin Günaltay", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C.2, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1996 s.286-288.

eleştirmiştir. 12 Haziran 1945 tarihinde CHP'den ihraç edilmiş, 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Parti'nin kurucuları arasında yer almıştır. 1946 seçimlerinde DP'den Eskişehir milletvekili olarak seçilmiş ve özellikle VIII. dönem meclis çalışmalarında aktif olarak yer almış, sağlam bir mantık kurgusu ve etkileyici hitabeti sayesinde iktidar partisine ciddi eleştiriler yöneltmiştir. 14 Mayıs 1950 seçimlerinde partisinin iktidar olması ile birlikte hükümeti kurmakla görevlendirilen Menderes, 10 yıl aralıksız başbakanlık görevini yürütmüştür. 27 Mayıs Darbesi sonrasında Yassıada'da Yüksek Adalet Divanı'nca yargılanmış ve ölüm cezasına çarptırılmış, 17 Eylül 1961 tarihinde idam edilmiştir.

17 Eylül 1990 tarihinde, bir anlamda iade-i itibar için mezarı Devlet töreni ile İmralı'dan İstanbul Vatan Caddesi'ndeki Anıtmezar'a nakledilmiştir. Menderes, Türkiye'nin çok partili hayata geçiş ve demokratikleşme sürecine katkıları sebebiyle siyasi bir fenomene dönüşmüştür. Başbakanlığı döneminde, başta demokratikleşme süreci olmak üzere ekonomi, tarım, sağlık, sanayileşme ve dış politika konularında çok ciddi mesafe kat edilmiştir.[73]

73 Şaban Sistembölükbaşı, "Adnan Menderes" *TDV İslam Ansiklopedisi,* C.29, Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2004, s. 112-128.

SONUÇ

1946 seçimleri ile başlayan TBMM'nin VIII. Dönemi, Türkiye'de parlamento geleneği, siyasi hayat ve demokratikleşme süreci açısından çok önemlidir. II. Dünya Savaşı sonrası uluslararası siyasette oluşan yeni dengeler ve iç politikada yaşanan gelişmeler sonrasında Cumhurbaşkanı İnönü'nün müsaadesiyle başlayan çok partili hayata geçiş süreci büyük bir olgunlukla yürümüştür.

VIII. Dönem TBMM faaliyetleri incelendiğinde hem yasama süreci hem de yürütmenin denetlenmesi açısından çok renkli ve yararlı bir tartışma ortamı dikkat çeker. Bilhassa tutanaklar incelendiğinde parlamentodaki tartışmaların büyük oranda nezaket ve saygı sınırları çerçevesinde gerçekleştiğini görmek mümkündür. Ama en az bunun kadar değerli bir durum, söz alan milletvekillerinin konuşmasının tamamını ilgili tartışma metni üzerinde yapmış olmasıdır. VIII. Dönem TBMM'nde yapılan tartışmalarda dikkat çeken bir diğer husus, özellikle uluslararası ilişkilerde ve devlet politikaları açısından hassasiyet taşıyan tartışmalarda görülen uzlaşmacı yaklaşımdır.

Nihayetinde VIII. Dönem TBMM bir yandan demokratik sürecin kurumsallaşması açısından ve diğer yandan da bu süreçte ihtiyaç duyulan yasal alt yapının oluşması açısından çok önemli işlevler gören bir çalışma gerçekleştirmiştir. Bu yönleriyle parlamento tarihimizin izleyen dönemlerine önemli bir miras bırakmıştır.

KAYNAKLAR

Ahmad, F. (1996). *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980).* İstanbul: Hil Yayınları.

Armaoğlu, F. (2000). *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi*. İstanbul: Alkım.

Aydın, M. (2002). "İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I. İstanbul: İletişim Yayınları.

Balcı, A. (2018). *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler ve Uygulamalar*. İstanbul: Alfa.

Bilge, A. S. (1992). *Güç Komşuluk: Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Cumhuriyet Ansiklopedisi 1941-1960. (2002). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Cumhuriyetin 75 Yılı. (1999). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Çavdar, T. (1983). "Demokrat Parti", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi.* Cilt 8. İstanbul: İletişim Yayınları.

Çavdar, T. (1995). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*. Ankara: İmge Yayınları.

Çaylak, A ve Nişancı, Ş. (2009). "Türkiye'de Çok Partili Siyasal Sürece Giriş: Demokrasiye Geçiş mi Siyasal Rejimin Restorasyonu mu?", *Türkiye'nin Politik Tarihi*. Ankara: İmge Yayınları.

Çufalı, M. (2009). "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Çok Partili Genel Seçimi: 1946 Seçimleri", *Demokrasi Platformu*, Sayı: 17.

Çufalı, M. (2009). "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Çok Partili Genel Seçimi: 1946 Seçimleri", *Demokrasi Platformu*, S. 17.

Çufalı, M. (2012). *Türk Parlamento Tarihi TBMM-VIII. Dönem (1946-1950) II. Cilt*. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.

Erhan, Ç. (2002). "ABD ve NATO'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I. İstanbul: İletişim Yayınları.

Eroğul, C. (1992). "Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-71", *Geçiş Sürecinde Türkiye*. İstanbul: Belge Yayınları.

Hale, W. (2003). *Türk Dış Politikası 1774-2000*. İstanbul: Mozaik.

Kara İncioğlu, N. (2000). "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme.* İstanbul: Alfa Yayınları.

Küçük, C. (2002). "Kazım Karabekir", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C.2, Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, s.150-152.

Özçelik, A. (1993). "Ali Fuat Cebesoy", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C.2, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, s. 194-195.

Soysal, İ. (1983). "Türk Siyasal Yaşamında Yer Almış Başlıca Siyasal Dernekler, Partiler ve Kurucuları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,* Cilt 8. İstanbul: İletişim Yayınları.

Sistembölükbaşı, Ş. (2004). "Adnan Menderes" *TDV İslam Ansiklopedisi,* C.29, Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, s. 112-128.

Şahin, K. (1996). "Mehmet Şemsettin Günaltay", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C.2, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1996 s.286-288.

Tekin, Y. ve Okutan, Ç. (2019). *Türk Siyasal Hayatı*. Ankara: Orion Yayınları.

Toker, M. (1990). *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1944-1973, Tek Partiden Çok Partiye*. 3. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Tunçay, M. (1983). "Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyalizm", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 7. İstanbul: İletişim Yayınları.

TBMM Tutanakları

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 8, Toplantı:1, Cilt: 6 Birleşim: 79.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 8, Toplantı:2, Cilt: 12 Birleşim: 85.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem:8, Toplantı: 0, C.1, Birleşim: 1.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem:8, Toplantı: 0, C.1, Birleşim: 14.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem:8, Toplantı: 0, C.1, Birleşim: 3.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem:8, Toplantı: 1, C.3, Birleşim: 18.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem:8, Toplantı: 1, C.4, Birleşim: 37.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem:8, Toplantı: 1, C.6, Birleşim: 85.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem:8, Toplantı: 2, C.11, Birleşim: 54.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem:8, Toplantı: 2, C.12, Birleşim: 80.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem:8, Toplantı: 3, C.15, Birleşim: 36.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem:8, Toplantı: 3, C.20, Birleşim: 106.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem:8, Toplantı: 4, C.21, Birleşim: 4.
T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem:8, Toplantı: 4, C.24, Birleşim: 40.

Gazeteler

Resmî Gazete, Sayı: 6326, 6 Haziran 1946.

IX. DÖNEM TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ: TEK PARTİ DÖNEMİNİN SONU VE 14 MAYIS 1950 SEÇİMLERİ

ADNAN KÜÇÜK

IX. DÖNEM TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ: TEK PARTİ DÖNEMİNİN SONU VE 14 MAYIS 1950 SEÇİMLERİ

Adnan Küçük*

GİRİŞ

14 Mayıs 1950 günü yapılan TBMM seçimleri tarihî bir öneme sahiptir. Türkiye'de 1946 yılına kadar tek partili, 1946-1950 arasında da çok partili bir yönetim söz konusu idi. 1950 yılına kadar cumhuriyet var; fakat demokrasi yoktu. 1945 sonlarından itibaren başlayan çok partili süreci müteakiben, 14 Mayıs seçimleri demokratik yönetime geçiş fırsatı verdi.[1]

14 Mayıs seçimlerini, seçim kampanyalarında hararetli ve hummalı bir şekilde hürriyet ve demokrasi yönünde yoğun bir şekilde vaatlerde bulunan, demokrasinin bütün kurum ve kurallarıyla işletileceğini söyleyerek yoğun mücadele örnekleri sergileyen ve bu konuda toplumun büyük ekseriyetini de ikna eden Demokrat Parti (DP) kazandı. Bu seçimler neticesinde Türkiye'de demokratikleşme yönünde büyük bir dönüşüm başarıldı ve iktidar, halkın arzusuna uygun bir şekilde, ülkeyi 27 yıldır tek başına yöneten CHP'den DP'ye barışçı ve kansız bir şekilde, sükûnetle el değiştirdi. "Kansız ihtilal"[2], "beyaz oy devrimi"[3], "kansız ve şuurlu ihtilal"[4] şeklinde de ifade olunan bu büyük dönüşümle çok partili rejimden, iktidarın olağan demokratik yollarla el değiştirebildiği demokrasiye geçiş süreci tamamlanmış oldu. Bu günün hatırası, sadece DP için değil, Türk demokrasisinin bir zafer günü olarak yâd edilmeye layıktır. Bu vesileyle, Cumhuriyetin ilan edildiği 29 Ekim 1923 Türk siyasî tarihinde hangi ehemmiyeti haiz ise, 14 Mayıs günü de en az o kadar ehemmiyetlidir.[5] 14 Mayıs seçimleri ile 1924 Anayasası'nda öngörülen cumhuriyet devlet şekli, demokratik yönetimle taçlandırılmış olmaktadır. 14 Mayıs'ın Türk demokrasi tarihinde haiz olduğu bu ehemmiyet sebebiyledir ki, DP İzmir Milletvekili ünlü yazar Halide Edip Adıvar, TBMM'de yaptığı konuşmasında *"14 Mayıs'ın millî bayram günü"* ilan edilmesini Meclise önermiştir.[6]

* Dr. Öğretim Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Anabilim Dalı.

1 Mustafa Erdoğan, *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset***.** 6. Baskı, Ankara: Liberte Yayınları, 2009, s. 99.

2 Bernard Lewis, "Türkiye'de Son Gelişmeler", (Çev.: İlhan Lütem), *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* Cilt: 9, Yıl: 1952, s. 35.

3 Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*. 4. Baskı, İstanbul: Afa Yayınları, 1996, s. 260–261.

4 Mustafa Albayrak, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960).* Ankara: Phoneix Yayınevi, 2004, s. 174.

5 Adnan Küçük, "Türkiye'de 1950-1960 Arası Dönemde Hukuki Gelişmeler ve Fiili Uygulamalar: 'Türkiye Ne Oranda Demokratikleşebildi'"?, *Demokrasi Platformu Dergisi,* Yıl: 5, 1(17), Kış 2009, s. 57.

6 *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 1, Birleşim: 3*, 29.05.1950, s. 97.

I. 14 MAYIS 1950 SEÇİMLERİ VE SONRASINDAKİ GELİŞMELER

A. DEMOKRASİYE GEÇİŞİN HUKUKÎ VE FİİLİ YÖNÜ

Genellikle devletlerde köklü değişimler, ya darbe ve ihtilallerle veya yeni bir anayasa yapımı yoluyla gerçekleştirilir. Türkiye'de ise gerek 1946'da çok partili hayata geçiş, gerekse 1950'de demokrasiye geçişte farklı bir yöntem izlenmiştir. Bu geçişler, yeni bir Anayasa yapımı veya bir esaslı Anayasa değişikliği olmaksızın olmuştur. Bu da şunu göstermektedir: "1924 Anayasası, demokrasi için de müsaittir. Zaten böyle olmasa, gerek 1946'da çok partili hayata geçiş, gerekse 1950'de demokrasiye geçiş için, ya yeni bir Anayasanın ya da köklü Anayasa değişikliğinin yapılması gerekirdi"[7]. Bu da, bir ülkede rejimin işleyişi yönünden, anayasal norm ve kurumlar kadar, fiilî pratiklerin de ehemmiyet arz ettiğini göstermektedir.

B. 14 MAYIS 1950 SEÇİMLERİNE GİDERKEN SİYASİ PARTİLER, SİYASİ PARTİLERE İLİŞKİN HUKUKİ YAPI VE SEÇİM HUKUKUNA İLİŞKİN DEĞİŞİKLİKLER

14 Mayıs seçimlerine giderken, ülkeyi 27 yıl tek başına yöneten CHP yanında, 07.01.1946'da kurulan ve 4 yılda geniş bir seçmen tabanına kavuşan DP seçimlere yönelik yoğun kampanya yürüttü. Bu seçimlere, CHP ve DP'den başka, Genel Başkanlığını Yusuf Hikmet Bayur'un yaptığı Millet Partisi, Milli Kalkınma Partisi, Toprak Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi, Türk Sosyal Demokrat Partisi ve İşçi Çiftçi Partisi de katıldı.[8]

14 Mayıs 1950 seçimlerinin yapılmasından kısa bir süre önce Seçim Kanunu'nda esaslı değişiklikler yapıldı. Değişiklik öncesinde, 05.06.1946 tarih ve 4918 sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanunu ile seçimlerin, tek dereceli yapılması, açık oy gizli tasnif esası ve sayım yapıldıktan sonra seçmen pusulalarının yakılması usulü benimsenmişti.[9] Bu usul, seçim güvenliği açısından yoğun tartışmalara konu olmuştur.[10]

14 Mayıs seçimlerinden önce, 4918 sayılı kanun, 16.02.1950 tarih ve 5545 sayılı Kanun[11] ile değiştirildi. *"Emniyetli, dürüst seçim"* yönündeki yoğun taleplerle uyumlu olarak TBMM'de kabul edilen[12] bu Kanun'da, hür ve serbest seçimler için bulunması gerekli olan temel ilkelere yer verilmiştir. Bu Kanun'a göre, milletvekili seçimleri tek derecelidir, "genel, eşit, gizli oyla yapılır. Oyların sayılması ve ayrılması açıktır". Oylar "serbest ve şahsidir". Bu ilkeler ilk defa 5545 sayılı Kanun'la düzenlenmiştir (md. 1, 91,

7 Küçük, Türkiye'de 1950-1960 Arası Dönemde Hukuki Gelişmeler ve Fiili Uygulamalar: "Türkiye Ne Oranda Demokratikleşebildi?", s. 58; Tanör, *a.g.e.*, s. 262.
8 M. Serhan Yücel, *Demokrat Parti Kongreleri.* Ankara: Emek Matbaası, 1997, s. 79.
9 Albayrak, *a.g.e.,* s. 84.
10 Yasin Aydoğdu, *Seçim Sistemleri ve Türkiye*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2015, s. 169.
11 Tarhan Erdem, *Anayasalar ve Seçim Kanunları 1876-1982*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1982, s. 237.
12 Tunçer Karamustafaoğlu, *Seçme Hakkının Demokratik İlkeleri.* Ankara: AÜHF Yayınları, 1970, s. 110; Aydoğdu, *a.g.e.*, s. 170.

92, 101-110).[13] Bu Kanun'la, muhalefet partililerine de, seçimlerden önce bir hafta süreyle iktidar partisi ile birlikte radyoda propaganda yapma imkânın sağlanmıştır (md. 45-48, 60, 72, 97).[14]

5545 sayılı Kanun'la "seçimlerin hâkim nezaret ve murakabesi altında yapılması" sistemi kabul edilmiştir.[15] Bu Kanunla illerde ve ilçelerde seçim kurulları oluşturulmuş, ayrıca Ankara'da görev yapmak üzere Yüksek Seçim Kurulu (YSK) kurulmuştur (md. 120-126). 1950'de yapılan TBMM seçimleri ilk defa YSK'nın gözetim ve denetiminde yapılmıştır.

Siyasî partiler 28.06.1938 tarih ve 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu'na tâbi idi. Bu kanunda sadece partileri alakadar eden hususlarda "siyasî dernekler" ifadesine yer verilmiştir.

1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na göre, siyasi partiler de dâhil olmak üzere cemiyet kurma hak ve hürriyeti Türk vatandaşlarının tabiî hak ve hürriyetlerindendir (md. 70). Cemiyetlerin sınırları kanunlarla belirlenir (md. 79). 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu'nun 05.06.196 tarih ve 4919 sayılı Kanun'la değiştirilen hükmüne göre (md. 4), siyasî partiler de dâhil olmak üzere cemiyetlerin kuruluşunda bildirim sistemi benimsenmiştir.

3512 sayılı Cemiyetler Kanunu'na göre, amaçları kanuna, ahlâka ve genel âdâba aykırı siyasî partiler kurulamaz (md. 1). Devletin mülkî bütünlüğünü, siyasî ve millî birliğini bozma amacı güden, din, mezhep ve tarikat esasına dayana, aile, cemaat, ırk esasına veya adına dayanan, gizli tutulan veya gayesini saklayan derneklerle bölgecilik amacı güden veya bölgeci bir unvan taşıyan siyasî dernekler kurulamaz (md. 9).

Ayrıca, 08.08.1951 tarih ve 5830 sayılı Kanun'la, siyasi partilere ilişkin bazı yasaklar getirilmiştir. Bu Kanun'a göre, "Genel, katma ve özel bütçeli dairelerle belediyeler, köyler ve İktisadi Devlet Teşekkülleri ve müesseseleri ile sermayesinin yarısından fazlası devlet veya âmme hükmî şahısları tarafından temin edinen müesseseler ve umumi menfaatlere hâdim dernekler hiç bir suretle siyasî partilere para ve kıymetlerle ivazsız menkul ve gayrimenkul mal terk ve teberru veya bu kabil malların intifaını bedelsiz olarak tahsis eyliyemezler ve bağlı oldukları hükümler dışında bu partilere satış ve icar gibi tasarruflar yapamazlar" (md. 1).

Kapatılan partiler: Müstakiller Birliği Partisi, İşçi Partisi (1950), Güden Partisi (1951), Türkiye Sosyalist Partisi, İslam Demokrat Partisi (1952), Millet Partisi (1954).[16]

13 Erdem, *a.g.e.*, s. 200, 219-222.
14 Tevfik Çavdar, *Türk Demokrasi Tarihi 1950-1995.* Ankara: İmge Kitabevi, 1996, s. 16.
15 Erdem, *a.g.e.*, s. 211, 226-228.
16 Adnan Küçük, *Siyasi Partilere İlişkin Yasaklamalar.* Ankara: Asil Yayınevi, 2005, s. 108; Tanör, *a.g.e.*, s. 267-269; Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi.* 4. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2003, s. 128-129; Çavdar, *a.g.e.*, s. 46.

C. 14 MAYIS 1950 SEÇİMLERİNDE TATBİK EDİLEN SEÇİM SİSTEMİ VE SEÇİM SONUÇLARI

14 Mayıs seçimlerinden önce, 16.02.1950 tarih ve 5545 sayılı Kanun'la listeli tek turlu basit çoğunluk sistemi hakkında kısmî değişiklik yapılmıştır (md. 117). Bu değişikliğe göre ülke, her biri birden fazla milletvekili çıkaran seçim çevrelerine ayrılmaktadır. Seçimlere katılan her bir siyasî parti, her bir seçim çevresinde, liste halinde o seçim çevresinin çıkaracağı temsilci sayısı kadar aday gösterir. Seçmenler her bir seçim çevresinde gösterilen aday listesine oy verirler. Seçim tek turda yapılır. Bu sistemde, her bir seçim çevresinde *en çok oyu (nispi ya da basit çoğunluk) alan parti*, ilgili seçim çevresindeki milletvekillerinin tamamını kazanmış olur. Bu Kanun'da, klasik listeli tek turlu basit çoğunluk seçim sisteminden kısmen farklılık arz eden bazı hükümler vardır. Seçmenler, her bir seçim çevresinde partiler tarafından gösterilen aday listesine oy verebileceği gibi, adaylar içinde tercih de yapabilir. Üyesi olduğu partinin aday listesinde yer alan bir kişi, yazılı onay vermek şartıyla herhangi bir başka parti tarafından da farklı bir seçim çevresinde aday gösterilebilir. 5545 sayılı Kanun'a göre, bir kişi en fazla iki seçim çevresinden aday olabilir. Ayrıca, 5545 sayılı Kanun'un 35/1. fıkrası hükmüyle, bağımsız adayların parti listelerinde yer alabilmelerine de imkân sağlanmıştır. Bu Kanuna göre, her bir seçmen, oyunu, ya boş bir kâğıda seçmek istediği adaylarının isimlerini yazarak verebilir ya da parti adayları listesinin veya bağımsız adayların yer aldığı oy pusulalarını kullanabilir. Aday listelerinin yer aldığı basılı oy pusulalarını kullanmak isteyen seçmenler, bu oy pusulalarında herhangi bir değişiklik yapmaksızın listenin kendisine oy verebileceği gibi, aday listesinin yer aldığı oy pusulası üzerinde istedikleri adayların isimlerini silerek yerlerine başka adayların isimlerini yazarak da oy kullanabilir.[17] 14 Mayıs seçimlerinde, bu seçim sistemi uygulandı.[18]

1950 TBMM seçimlerine CHP tüm illerde, DP Hakkâri hariç tüm illerde[19], Millet Partisi 22 ilde, Milli Kalkınma Partisi 3 ilde, Toprak Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi, Türk Sosyal Demokrat Partisi ve İşçi Çiftçi Partisi sadece İstanbul ilinde seçimlere katılmışlardır.[20]

14 Mayıs 1950 Pazar günü halk, oylarını büyük bir sükûnet içinde kullandı.[21]

Yüksek Seçim Kurulu verilerine göre 14 Mayıs seçimleri sonrasında oyların ve milletvekillerinin siyasî partilere dağılımı şu şekildedir:

Seçim kütüklerine kayıtlı seçmen: 8.905.743 kişi. Kullanılan oy sayısı: 7.953.085. Seçimlere katılma oranı: % 89,3. Türkiye genelinde toplam milletvekili sayısı: 487.

17 Yeşim Karadeniz, "Çok Partili Siyasal Hayatın Dönüm Noktası: 1950 Seçimleri", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 8, Cilt: 8, Sayı: 16, Güz 2018, s. 643.

18 Adnan Küçük ve Yasin Aydoğdu, "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde Milletvekili Seçim Sistemi Önerileri", *Liberal Düşünce Dergisi,* Yıl: 23, Sayı: 90, Bahar 2018, s. 10; Aydoğdu, *a.g.e.*, s. 57-58.

19 Yücel, *a.g.e.,* s. 79.

20 Karadeniz, *a.g.m.*, s. 644.

21 Ali Fuat Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri: Görüp Yaşadıklarım*. (Çev.: Cemal Aydın), İstanbul: Yağmur Yayınları, 2011, s. 66.

DP: Aldığı oy: 4.391.694; çıkardığı milletvekili sayısı: 416; aldığı oyların toplam oylara oranı: % 55,22; Mecliste temsil oranı: % 85,42.

CHP: Aldığı oy: 3.148.626; çıkardığı milletvekili sayısı: 69; aldığı oyların toplam oylara oranı: % 39,58; Mecliste temsil oranı: % 14,16.

Millet Partisi: Aldığı oy: 368.537; çıkardığı milletvekili sayısı: 1; aldığı oyların toplam oylara oranı: %4.63; Mecliste temsil oranı: %0.20.

Bağımsızlar: Aldığı oy: 44.537; çıkardığı milletvekili sayısı: 1; aldığı oyların toplam oylara oranı: % 0,55; Mecliste temsil oranı: % 0,20.[22]

Bu seçimde, İstanbul'dan hiç oy almayan Milli Kalkınma Partisi, Çanakkale'den 378, Tekirdağ'dan 490 oy alabilmiş; sadece İstanbul'dan aday gösteren Toprak Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi, İşçi ve Çiftçi Partisi ve Türk Sosyal Demokrat Partisi hiç oy alamamıştır.[23]

Ahmet Demirel'e göre, DP 416, CHP 59, MP 1, Bağımsızlar 1 milletvekili çıkarmıştır. DP'de aynı anda iki ilden seçime giren adaylar mevcut olduğu için partilerin TBMM'ye gönderdikleri milletvekili sayısında değişiklikler olmuştur. DP, 13 milletvekilini iki seçim çevresinden aday göstermiştir. Bu 13 aday her iki ilde de kazandığı için, bu kişiler, mecburen bunlardan birini tercih etmek durumunda kalmışlardır. Bu sebeple, DP'nin milletvekili sayısı 416'dan 403'e düşmüştür. CHP ve Millet Partisi'nde iki seçim çevresinden aday gösterilip kazanan yoktur. DP, seçimlerde kendi listesinden 5 bağımsız aday göstermiştir. Bunları da DP listesinden çıkarınca DP'nin milletvekili sayısını 398'e gerilemiştir.[24]

16.09.1951 günü boşalan milletvekillikleri için, 17 ilde ara seçim yapıldı.[25] Seçimlere katılım oranı % 54,14 oldu. Bu seçimde DP, oyların yüzde 52,69'unu aldı. Çıkardığı milletvekili sayısı 18'dir. CHP'nin aldığı oy oranı % 38,65 oldu. Uygulanan seçim sisteminin bir neticesi olarak CHP, bu seçimlerde sadece 2 milletvekili çıkarabildi.[26]

D. 14 MAYIS 1950 SEÇİMLERİ SONRASINDA YAŞANAN SİYASÎ GELİŞMELER VE ÖNEMLİ SİYASİ OLAYLAR

14 Mayıs seçim sonuçları Türk siyasî hayatında yeni bir dönemin başlamasının önünü aralamıştır. Seçim sonuçları, ülkeyi 27 yıl süreyle tek parti olarak yöneten CHP çevrelerinde pek de beklenen bir netice değildi. 14 Mayıs öncesinde görevde olan hükümette yer alan

22 Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Milletvekili Genel Seçimleri, http://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007, (08.01.2020).
23 Ayın Tarihi, No:198, s. 10.
24 Ahmet Demirel, "50. Yıl Dönümünde 1950 Seçimleri", *Tarih ve Toplum Dergisi,* Cilt: 33, Sayı: 197, 2000, s. 13-16.
25 Eroğul, *a.g.e.,* s. 110.
26 Şerafettin Turan, Türk Devrim Tarihi, 4. Kitap (İkinci Bölüm), Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (14 Mayıs 1950-27 Mayıs 1960). Ankara: Bilgi Yayınevi, 1999, s. 33.

bakanların sadece üç tanesi[27] milletvekili seçilebilmiş, diğerleri Meclis dışında kalmıştır.[28]

Türk siyasî hayatında ilk kez yerleşik demokrasinin cari olduğu ülke standartlarında, hâkim teminatı altında gizli oy, açık tasnif usulü ile yapılan ilk çok partili genel seçim olan 1950 seçimlerini müteakiben siyasî iktidar demokratik usullerle el değiştirdi.[29] DP, bu seçimler neticesinde her türlü aşırılıklardan kaçınarak, kanun dışı faaliyetlere yönelmeden, halkın iradesine, ortak tarihe ve kültüre vurgu yapan pragmatist bir siyaset izleyerek iktidara gelerek CHP'nin 27 yıllık tek parti iktidarına kansız ve muvazaasız şekilde son vermiştir.[30]

Fakat bu iktidarın el değiştirmesi öncesinde özellikle DP cenahında, seçimlerin dürüst yapılıp yapılmayacağı ya da DP çoğunluğu sağlasa da iktidarın devredilip edilmeyeceği konusunda bazı tereddütler vardı. Nitekim bu tereddütleri teyit edecek bazı hadiseler de yaşandı. 1950 seçimlerinden birkaç ay önce CHP'nin ileri gelenlerinden Nihat Erim, Birinci Ordu Komutanı General Asım Tınaztepe'nin "çok partili siyasî hayata geçişten endişe ettiği" yönündeki görüşünü İnönü'ye bildirdi. Bunun üzerine İnönü, siyasetin dışında kalmaları gerektiği konusunda ikna etmek üzere Tınaztepe ve diğer generallerle görüştü.[31] 06.04.1950'de emekli olan Korgeneral Fahri Belen, 1950 yılının başlarında Celal Bayar'a ulaşarak, hükümetin seçimlere hile karıştırmaya çalışması halinde ordunun buna karşı çıkacağı güvencesi verdi. Genelkurmay Başkanı Org. Abdurrahman Nafiz Gürman da DP liderine ordunun seçim sonuçlarına saygılı olacağı yönünde teminat verdi.[32] Bu seçimlerde ortaya çıkan sonuçlar üzerine, bazı generaller, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye giderek şu öneride bulundular: "Paşam isterseniz seçimi kaybetmiş olmanıza rağmen, sizi iktidarda muhafaza edebiliriz." Seçim sonuçlarının etkisizleştirilmesi için getirilen bu darbe önerisi, İnönü tarafından kesinlikle geri çevrilir.[33] 1946 yılından itibaren savunmakta olduğu her şeyi tersine çevirmek tezadına düşmek istemeyen İnönü, bu net ve tereddütsüz tutumu neticesinde, Türkiye'de demokrasiye geçiş sürecinde önemli bir eşiğin aşılmasına katkı sağlamış oldu.

Genelkurmay Başkanı Orgeneral Abdurrahman Nafiz Gürman da, İnönü'nün bu tutumunu tamamlayıcı şekilde ordunun seçim sonuçlarına saygılı olacağını DP Genel Başkanı

27 Mustafa Albayrak'a göre, Başbakan Şemsettin Günaltay hariç hiçbir kabine üyesi milletvekili seçilemedi. "Demokrat Parti Döneminde İktidar Muhalefet İlişkileri", *Demokrasi Platformu Dergisi,* Yıl: 5, Cilt. 1, Sayı: 17, Yıl: Kış 2009, s. 155.

28 Davut Dursun, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı.* İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 2018, s. 90. Bu seçimde CHP lideri İsmet İnönü Ankara'da seçimleri kaybettiği halde, aynı zamanda Malatya'dan da aday olduğu için, Malatya'dan milletvekili seçildi. Başbakan Şemsettin Günaltay Erzincan'dan seçildi. Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları (1944-1973). DP'nin Altın Yılları (1950- 1954).* Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990, s. 25.

29 Hüseyin Şeyhanlıoğlu, *Türk Siyasal Muhafazakârlığının Kurumsallaşması ve Demokrat Parti.* Ankara: Kadim Yayınları, 2011, s. 191.

30 Şeyhanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 193.

31 Cemil Koçak, "Politika Yapan Bir Ordu, Bütünlüğünü Koruyamaz", (Konuşan: Ali Arslan), http: //www.anlayis.net/makaleGoster.aspx?makaleid=2743, (ET: 09.12.2017).

32 William Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset 1789'dan Günümüze***.** (Çev.: Ahmet Fethi) Hil Yayın, İstanbul: 1996, s. 88; Adnan Küçük, "Türkiye'de Askeri Darbelerin Anası: 27Mayıs1960 Askeri Darbesi", *3. Uluslararası Yeşilyurt Sempozyumu: Toplumsal, Siyasal ve Ekonomik Yönleriyle Darbeler*, (12-13 Eylül 2017), Malatya, s. 114.

33 Hale, *a.g.e.,* s. 88; Küçük, *Türkiye'de Askeri Darbelerin Anası: 27Mayıs1960 Askeri Darbesi*, s. 114; Dursun, *a.g.e.*, s. 92.

Celal Bayar'a söylemiştir. Bu şekilde DP içerisinde yaşanan panik havası kısa süre içerisinde ortadan kalkmış ve ordu içindeki müdahaleci yapı kısa süre içerisinde dağılmıştır.[34]

Cumhurbaşkanı İnönü, seçimden kısa süre sonra, 16.05.1951 günü DP Genel Başkanı Bayar'ı Çankaya Köşkü'ne davet ederek, bir an önce hükümeti kurmasını istemiştir.[35] DP Genel Başkanı Celal Bayar, İnönü'nün bu talebi üzerine, kendisine kısa bir süre izin verilmesini talep ettikten sonra derhal çalışmalara başlamıştır.[36] 20.05.1950'de toplanan DP Meclis Grubunda, Bayar'ın Cumhurbaşkanlığı'na aday gösterilmesi yönünde görüş belirdi.[37] Bunun üzerine Bayar, DP Genel Başkanlığından istifa etti. 22.05.1950 günü, milletvekilleri TBMM'de yemin ettiler ve aynı gün, TBMM'de Cumhurbaşkanlığı seçimi yapıldı. Bu seçimde oylamaya katılan 453 üyeden 387'sinin oyunu alan Bayar cumhurbaşkanı seçildi.[38]

Bayar, Adnan Menderes'i hükümeti kurmakla görevlendirdi. 22.05.1950 günü DP iktidarı resmen devraldı.[39] Menderes Hükümeti 29.05.1950 günü TBMM'de programını açıkladı. Menderes'in ilk hükümeti 02.06.1950 günü TBMM'de 282 milletvekilinin olumlu oyu ile güvenoyu aldı.[40] Menderes, 09.06.1950 günü DP Genel İdare Kurulu tarafından DP Genel Başkanlığına seçildi.[41] Bu şekilde Menderes, hem başbakan, hem de DP genel başkanı oldu ve başbakanlık ve parti genel başkanlığı ilk kez tek kişide (Menderes) toplanmış oldu. Çünkü tek parti döneminde CHP'nin Genel Başkanı sürekli cumhurbaşkanı idi.[42]

İnönü de 1950 seçimlerinden 10 gün sonra yayınladığı bir bildiri ile Cumhurbaşkanlığı görevinin sona ermesi üzerine CHP Genel Başkanlığını fiilen üstlendiğini belirtti.[43]

Birinci Menderes Hükümetinde, bazı bakanlarla başbakan arasında yaşanan ihtilaflar üzerine, Başbakan Menderes 08.03.1951 günü görevinden istifa etti.[44] Cumhurbaşkanı Bayar 08.03.1951 günü tekrardan hükümet kurma görevini Adnan Menderes'e verdi. 29.03.1951 günü İkinci Menderes Kabinesi Cumhurbaşkanı tarafından atandı.[45] İkinci Menderes Hükümeti 02.04.1951 günü TBMM'de yapılan oylamada güvenoyu aldı.[46] İkinci Menderes Hükümeti, 17.05.1954 günü kurulan Üçüncü Menderes Hükümetine kadar görevde kaldı.

34 Hale, *a.g.e.,* s. 88.
35 Albayrak, "Demokrat Parti Döneminde İktidar Muhalefet İlişkileri", *Demokrasi Platformu Dergisi*, Yıl: 5, Cilt. 1, Sayı: 17, Kış 2009, s. 154-155.
36 Albayrak, *a.g.m.,* s. 155.
37 Albayrak, *a.g.m.,* s. 155.
38 Albayrak, *a.g.e.,* s. 181-182; İbrahim Şahin, "İktidar-Muhalefet İlişkileri Çerçevesinde İnönü ve Menderes'in Siyaset Dili", *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, I/1, Yaz 2017, s. 201; Şeyhanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 197.
39 Karadeniz, *a.g.m.*, s. 645.
40 Rıdvan Faik, *Türk Siyasî Tarihinde Demokrat Parti Olgusu.* Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 2019, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Anabilim Dalı, s. 15; Eroğul, *a.g.e.*, s. 98-99; Albayrak, *a.g.e.*, s. 185-190.
41 Mehmet Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi 1908-1960***.** İstanbul: Tekin Yayınevi, 1991, s. 180.
42 Şahin, *a.g.e.*, s. 291.
43 Albayrak, *a.g.e.*, s. 173.
44 Albayrak, *a.g.e.*, s. 204-206; Şeyhanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 201-203.
45 Faik, *a.g.e.*, s. 16.
46 Emel Aslan, *Türkiye'nin İç Siyasetinde Demokrat Parti (1950-1960)*. Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir, 2014, Tarih Anabilim Dalı, s. 51-52.

1. Anayasa Değişiklikleri, Ezanın Arapça Aslına Uygun Okunması Yasağının Kaldırılması ve Af Kanunun Çıkarılması

1924 Teşkilât-ı Esasîye Kanunu'nun, 1945 yılında, 10.01.1945 tarih ve 4695 sayılı Kanunla, dönemin öz Türkçeleştirme yönündeki çabaları kapsamında adı "Anayasa" olarak belirlendi. Anayasaya "20.04.1340 tarih ve 491 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu yerine mana ve kavramda bir değişiklik yapılmaksızın Türkçeleştirilmiş olan bu kanun konulmuştur" hükmü eklendi (md. 104).[47] 24.12.1952 tarih ve 5997 sayılı Kanun'la, "Anayasa", tekrardan "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu" haline getirildi.[48] Bu Kanun'la, 1945'te Türkçeleştirilen metin yerine 24.04.1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilât-ı Esasîye Kanunu'nun ilk metnine rücu edildi.

Ezan ve kametin Türkçe okunması yönündeki uygulama ilk önce Diyanet İşleri Başkanlığının 18.07.1932 tarih ve 636 sayılı Genelgeyi bütün camilere göndermesi ile başladı[49]. 02.06.1941 tarih ve 4055 sayılı Kanun'la 765 sayılı TCK'nın 526/son maddesine konulan bir hükümle, ezan ve kametin Arapça okunması cezaî yaptırıma bağlandı.[50] 18 yıldır uygulanmakta olan ezanın Türkçe okunması zorunluluğu, 16.06.1950 tarih ve 5665 sayılı Kanun'la, 765 sayılı Kanun'un 526/son fıkrasında yer alan "Arapça ezan ve kamet okuyanların cezalandırılacağı" hükmü kaldırıldı. "Bugün için faydasız" ve "laikliğe de münafi" olduğu belirtilen ezanın Arapça aslına uygun olarak okunmasını men eden hükmü kaldıran bu Kanun TBMM'nde oylamaya katılan DP'li ve CHP'li milletvekillerinin oy birliği ile kabul edildi.[51]

TBMM'de çıkarılan 14.07.1950 tarih ve 5677 sayılı "Bazı suç ve cezaların affı hakkında Kanun" ile CHP döneminde işlenmiş olan ve TCK'nın muhtelif maddelerinde belirtilen bazı suçlar hariç diğer bütün suçlar af kapsamına dâhil edilmiştir (md. 2).

2. Halkevlerinin Kamulaştırılması ve CHP'nin Haksız İktisaplarının Hazineye Aktarılması

Halkevleri CHP'den bağımsız bir kurum değildir. İl özel idarelerinden ve hazineden halkevlerine ciddi miktarlarda kaynaklar sağlanmakta ve bu kaynakların büyük bir bölümü de CHP'ye aktarılmakta idi.[52] 14 Mayıs seçimleri ile demokrasiye geçildikten sonra, Tek Parti Döneminde kurulan, malî kaynaklarının bir kısmı kamusal ödemelerden oluşan[53], CHP'nin

47 RG. 15.01.1945 Tarih ve 5905 Sayılı.
48 RG. 31.12.1952 Tarih 8297 Sayılı.
49 Emre Kongar, *"Türkçe Ezanın Öyküsü"*, www.kongar.org/aydinlanma/2004/440_Turkce_Ezanin_Oykusu.php, ET: 15.01.2010.
50 RG: 26.06.1941 Tarih ve 4827 Sayılı.
51 RG: 17.06.1950 Tarih ve 7535 Sayılı; *TBMM Tutanağı Dergisi: Dönem: IX, Cilt: 1, Birleşim: 9*, 16.06.1950, s. 186-187; Faik Ahmet Barutçu, *Siyasî Anılar 1939-1954*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1977, s. 443; Albayrak, *a.g.e.,* s. 196-197.
52 Şeyhanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 205; Fevzi Çakmak, "Halkevlerinin Kapatılması ve Cumhuriyet Halk Partisi Mallarına El Konulması", *History Studies*, Vol. 7, Issue 3, September 2015, s. 2-3.
53 *Demokrat Parti Meclis Grubu Müzakere Zabıtları, Dönem IX, C. 10*, 12.12.1950, s. 34-37.

bir yan kuruluşu olarak faaliyet gösteren ve tüzel kişiliği olmayan halkevleri[54] ile halkevlerinin mülkiyetinde olan para, menkul ve gayrı menkullerin ne olacağı meselesi ortaya çıkmıştır.

08.08.1951 tarih ve 5830 sayılı Kanun[55] çıkarıldı ve bu Kanun kapsamında, halkevleri devletleştirildi[56], halkevlerine ve halk odalarına ait mallarla (md. 2), halkevleri vasıtasıyla CHP'ye aktarılan mallar hazineye aktarıldı (md. 3). Halk odası olarak inşa edilmiş veya edilmekte olan veya bu adla kısmen veya tamamen kullanılmakta olan gayrimenkuller bulundukları köy veya belediyeler adına resen tescil olundu. CHP'nin bazı malları, bu malları CHP'ye bedelsiz terk eden kurumlara iade edildi (md. 2). Herhangi bir tüzelkişinin malı iken bedelsiz olarak CHP'nin mülkiyetine geçirilmiş olan gayrimenkul mallar, bu tüzelkişi mevcut ise onun adına, mevcut değil ise devlet adına tescil edildi (md. 7).[57]

14.12.1953 tarih ve 6195 sayılı Kanun'la CHP'nin malları, el konularak hazineye aktarıldı.[58] Bu kanunla, 5830 sayılı Kanun'la CHP'nin hazineye aktarılmayan mallarının geri kalan kısmının büyük ekseriyeti hazineye aktarılmış oldu.[59] 6195 sayılı Kanun'a göre, her ne şekil ve suretle olursa olsun umumî muvazeneye dâhil dairelerle katma bütçeli idarelerden, hususî idare ve belediyelerden, köylerden, iktisadî devlet teşekkülleri ve bunların müesseselerinden ve diğer âmme hükmî şahıslarından doğrudan doğruya veya dolayısıyla vâki iktisapları, CHP'nin nüfuz ve hâkimiyetine dayanan haksız iktisaplardır (md. 1/1). Münhasıran parti binası olarak kullanılan yerlerdeki menkul eşyalardan parti faaliyeti için zorunlu oldukları Maliye Bakanlığınca kabul edilecek olanlar CHP'ye bırakılır (md. 1/2).[60]

3. Muhtarlık, Belediye ve İl Genel Meclisi Seçimleri

Muhtarlık seçimleri, 13.08.1950 günü yapıldı. Bu seçimlerde DP 19.052, CHP 13.152, MP 130, İşçi ve Çiftçi Partisi 2, Bağımsızlar 2.049 muhtarlık kazandı. 1424 muhtarlık ise karışık listeden kazanıldı.[61] Muhtarlık seçimlerinden kısa süre sonra 03.09.1950 tarihinde belediye seçimleri yapıldı. Bu seçimlerde, DP 600 belediyeden 560'ını kazandı.[62]

İl Genel Meclisi seçimleri ise 15.10.1950 tarihinde yapıldı. Bu seçimlerde DP 51 ilde mutlak çoğunluğu elde etti ve bu illere bağlı 341 ilçede toplam 956, CHP 22 ilçede toplam 286, MP de 6 ilçede 15 üyelik kazandı. DP, iller itibariyle üyeliklerin %81'ni, ilçeler itibariyle %70,6'nı ve oyların da %73,5'ini, CHP, iller itibariyle %17,5'ni, ilçeler itibariyle %25,3'nü, oy itibariyle %22'ni, MP, ilçe itibariyle %1,3'nü, oy itibariyle %1,2'ni aldı.[63]

54 Çakmak, *a.g.m.*, s. 9.
55 08.08.1951 Tarih ve 5830 Sayılı Kanun, Resmî Gazete, 11.08.1951 Tarih ve 7882 Sayılı.
56 *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 9, Birleşim: 111*, 08.08.1951, s. 741-744.
57 Albayrak, *a.g.e.*, s. 213.
58 Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*. 7. Baskı, Ankara: İmaj Yayınları, 2009, s. 233.
59 Albayrak, *a.g.e.*, s. 221; Eroğul, *a.g.e.*, s. 126-127; Küçük, Türkiye'de 1950-1960 Arası Dönemde Hukuki Gelişmeler ve Fiili Uygulamalar: "Türkiye Ne Oranda Demokratikleşebildi?", s. 85-86.
60 RG. 16.12.1953 Tarih ve 8584 Sayılı.
61 Albayrak, *a.g.e.*, s. 199.
62 Albayrak, *a.g.e.*, s. 200-201.
63 Albayrak, *a.g.e.*, s. 201.

DP'nin bu seçimlerde oldukça başarılı sonuçlar almış olması sebebiyle, Başbakan Menderes; *"Türk Milleti Halk Partisini 14 Mayıs'ta iktidardan tasfiye etmişti, 3 Eylül'de de muhalefetten tasfiye etti"* diyerek, seçim sonuçlarından duyduğu sevinci dile getirdi.[64]

4. Askerî Bürokratik Kadrolarda Yapılan Köklü Değişiklikler

Yeni kabinenin güvenoyu almasından kısa süre sonra, 5 Haziran günü bir albay alelacele Menderes'i ziyarete gelerek 8-9 Haziran gecesi İnönü'ye bağlı generaller tarafından kendisine karşı bir darbenin yapılacağını bildirir.[65]Seçim sonuçlarından memnun olmayan Yüksek Komuta Heyetinin bazı üyelerinin ve üç ordu müfettişinin gizli görüşmeler ve toplantılar yaptıkları yönünde bilgiler gelir.[66] Menderes, Millî Savunma Bakanı ve kendisine yakın milletvekilleriyle durum değerlendirmesi yaptıktan ve Bayar'la da istişare ettikten sonra, ordudaki bu yapılanmaya karşı hükümetin korunması maksadıyla önleyici tedbirler almaya yönelmiştir. 06.06.1950 günü, yüksek kademedekilerle sınırlı kalmak üzere TSK'da kapsamlı değişiklikler yapıldı.[67] Genelkurmay Başkanı Org. Abdurrahman Nafiz Gürman'ın yerine Org. Nuri Yamut, Genelkurmay İkinci Başkan'ı İzzet Aksalur'un yerine Korgeneral Şahap Gürler tayin edildi. Org. Salih Omur Tok, Kâzım Orbay ve Hakkı Oğuz emekliye ayrıldı. Birinci Ordu Komutanı Asım Tınaztepe, İkinci Ordu Komutanı Muzaffer Tuğsavul ve Üçüncü Ordu Komutanı Mahmut Berköy Askerî Şûraya atandı. Deniz Kuvvetleri Komutanı Mehmet Ali Ülgen ile Hava Kuvvetleri Komutanı Zeki Doğan merkeze alındı. Ayrıca 2-3 ay içinde 15 general ile 150 tane albayın emekliye sevk edilmesi yönünde karar alındı.[68]

5. Atatürk'ü Koruma Kanunu'nun Çıkarılması ve Köy Enstitülerinin Kapatılması

Kemal Pilavoğlu adında genç bir şeyhin yönettiği, cumhuriyetin temel laik prensiplerini reddettiği ve Türkiye'de İslamî bir yönetim kurma düşüncesi taşıdığı iddia edilen Ticani Tarikatı mensupları, DP iktidarının ilk yıllarında balyozlarla Atatürk'ün fotoğraflarına, büst ve heykellerine karşı saldırılar düzenlemeye, söz ve yazı yolu ile hakaretlere girişmeye başladı.[69] Bu saldırılar üzerine Cumhuriyet Savcılığı TCK'nın 159. ve 183. maddelerinden istinaden 2.000 kişinin ifadesine başvurdu. Pilavoğlu ile birlikte 23 tarikatçı yakalanarak mahkemeye sevk edildi. 1938 yılından itibaren Atatürk'ün heykel ve büstlerine karşı süren ve son günlerde artan saldırıların önlenmesi Atatürk'ün heykellerine ve hatırasına saldırıların

64 Mümtaz Faik Fenik, "Son Seçimlerden Çıkan Mana", *Zafer Gazetesi*, 05.09.1950.
65 Hale, *a.g.e.,* s. 99-100.
66 Ümit Özdağ, *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali*. İstanbul: Boyut Kitapları, 1977, s. 23-24.
67 Eroğul, *a.g.e.,* s. 67.
68 Eroğul, *a.g.e.*, s. 99-100; Özdağ, *a.g.e.,* s. 24; Hale, *a.g.e.*, s. 89; Erdoğan, *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset,* s. 103; Albayrak, *a.g.e.*, s. 191-192; Küçük, *Türkiye'de Askeri Darbelerin Anası: 27Mayıs1960 Askeri Darbesi,* s. 116.
69 Durmuş Yalçın vd., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*. Ankara: Atatürk, Dil, Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2010, s. 554; Küçük, *Türkiye'de 1950-1960 Arası Dönemde Hukuki Gelişmeler ve Fiili Uygulamalar: "Türkiye Ne Oranda Demokratikleşebildi?",* s. 69.

cezaî yaptırımlara bağlanmasını öngören 25.07.1951 tarih ve 5816 sayılı Kanun kabul edildi.[70] Bu Kanuna göre, Atatürk'ün hatırasına alenen hakaret eden veya söven kimse 1 yıldan 3 yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır. Atatürk'ü temsil eden heykel, büst ve abidelerini veyahut Atatürk'ün kabrini tahrip eden, kıran, bozan veya kirleten kimseye bir yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezası verilir (md. 1).

Köy enstitüleri, 17.04.1940 tarih ve 3803 sayılı Köy Enstitüleri Kanunu'nun çıkarılmasıyla birlikte faaliyete geçti. 1950 yılında iktidara gelen DP döneminde çıkarılan 27.01.1954 tarih ve 6234 sayılı Kanun'la köy enstitüleri öğretmen okullarına dönüştürülerek faaliyetlerine son verildi.[71] Meclis görüşmelerinde hem iktidar hem de muhalefet partisi mensupları köy enstitülerini kötüleme yarışına giriştiler ve köy enstitülerini ortaya çıkaran CHP'den hiçbir milletvekili köy enstitülerini savunmak ihtiyacı duymadı.[72]

6. Dış Politikadaki Gelişmeler

Bu dönemin dış politikasındaki önemli değişikliklerden birisi Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin (AİHS), 04.11.1950 tarihinde Avrupa Konseyi üyesi devletlerin dışişleri bakanları tarafından Roma'da imzalanıp 03.09.1953 tarihinde yürürlüğe girmesidir. Avrupa Konseyi tarafından, "Avrupa Konseyi Tacı'nın mücevheri" olarak nitelendirilen[73]AİHS, Türkiye'de, 04.11.1950 tarihinde imzalandı. AİHS ve ek protokolleri, TBMM tarafından 10.03.1954 Tarih ve 6366 Sayılı kanunla tasdik edildi (onaylandı). Tasdik Kanunu ile AİHS, 19.03.1954 Tarih ve 8662 Sayılı Resmî Gazete'de yayımlandı. Tasdik onay belgeleri 18.05.1954 tarihinde Avrupa Konseyi Genel Sekreterliği'ne tevdi edildi.

DP iktidarı döneminde gerçekleşen önemli icraatlardan biri de Türk askerinin Kore Savaşı'na gönderilmesidir. Kore'ye asker gönderme işlemi TBMM'nin iradesi olmaksızın doğrudan Bakanlar Kurulu kararı ile oldu.[74] BM'nin 25.07.1950 tarihli Kore Savaşı'na yardım çağrısına olumlu cevap verilerek, 4500 silahlı askerin gönderilmesi kararlaştırıldı. TBMM'nin açılmasıyla birlikte bu karar onaylandı.[75]Başbakan Menderes, Kore'ye asker göndermek suretiyle, hem NATO'ya girmek istediğini deklare etmiş, hem de Türkiye, Kore Savaşı'nın sağladığı avantajla bu konuda ABD'nin desteğini almış oldu.[76]

70 RG. 31.07.1951 Tarih ve 7872 Sayılı.
71 RG. 04.02.1954 Tarih ve 8625 Sayılı.
72 *TBMM Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem IX, Cilt: X, Birleşim: 6*, 19.11.1951, s. 31-32, 41-43; *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IX, Cilt. XVII, Birleşim: 4*, 14.11.1952, ss. 157-159; *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: XXVII, 34. Birleşim*, 27.01.1954, s. 377-378.
73 "Conclusions by Mr Lluís Maria de PUIG President of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe", *European Conference of Presidents of Parliament*, (Strasbourg, 22-23 May 2008), Council of Europe, s. 3, https://www.bundestag.de/resource/blob/192578/a04c713120451c423b30e134657865ec/schluss_strassb-data.pdf, (Erişim Tarihi: 04.02.2020).
74 Erdal Şen, *Bir Yiğit Vardı*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2010, s. 113.
75 Yalçın vd., *a.g.e.*, s. 552.
76 Şen, *a.g.e.*, s. 114.

11.04.1949 tarihinde ABD'nin önderliğinde, Kanada, İngiltere, Fransa, Hollanda, Portekiz, Norveç, İtalya, Danimarka, Lüksemburg, İzlanda ve Belçika, aralarında yapmış oldukları bir anlaşma ile NATO'yu kurdular.[77] DP iktidarı, Sovyetlerin yayılmacı politikaları karşısında daha güvenceli bir konuma gelebilmek için, NATO üyeliğini gündeme getirdi. İngiltere, Norveç, Danimarka, Hollanda ve Belçika'nın itirazlarına rağmen, Türkiye 11.05.1950'de NATO üyeliği için ilk resmî başvuruyu yaptı. Türk Ordusunun Kore Savaşı'na asker göndermesi Ülkemizin NATO'ya katılmasını kolaylaştıran önemli bir etken oldu ve 15-20 Eylül 1951'de NATO'nun 7. toplantısında Türkiye oy birliği ile NATO üyeliğine kabul edildi.[78] Türkiye'nin NATO'ya katılımını düzenleyen 5886 sayılı "Kuzey Atlantik Antlaşması'na Türkiye Cumhuriyeti'nin Katılmasına Dair Kanun", 18.02.1952 tarihinde TBMM de kabul edilerek 19.02.1952 günü Resmî Gazete'de yayımlandı.

7. Basın Hürriyetine İlişkin Tartışma ve Düzenlemeler

DP'nin 1950 yılında iktidara geldikten kısa bir süre sonra, gazetecilerin görüşleri de dikkate alınarak, baskıcı hükümleri içeren 25.07.1931 tarih ve 1881 sayılı Matbuat Kanunu[79] yürürlükten kaldırıldı; yerine 15.06.1950 tarih ve 5680 sayılı Basın Kanunu[80] kabul edildi. Yeni Kanun'un bu özelliği sebebiyle, mülga 1881 sayılı Kanun'dan kaynaklanan şikâyetlerin büyük oranda ortadan kalktığı görülmektedir.[81] 5680 sayılı Basın Kanunu'yla, 1881 sayılı Kanun'un idareye tanımış olduğu geniş yetkiler büyük oranda daraltıldı. Yeni Basın Kanunu'nda istisnaî bazı durumlar hariç genellikle basın hürriyetinin alanı genişletilmiştir.[82]

13.02.1953 tarih ve 6051 sayılı Kanun'la, 5680 sayılı Basın Kanunu'nun 36. maddesinde yapılan değişiklikle, Basın Kanunu'nda yazılı olan veya basın yoluyla işlenen suçlardan dolayı sivil şahısların, ağır cezayı gerektiren davalarda ağır ceza mahkemelerinde, diğerlerinin ise asliye ceza mahkemelerinde yargılanmaları usulü benimsendi.[83]

1953 Temmuz'unda çıkarılan bir kanunla, daha önce, sıfat ve hizmetlerinden dolayı bakanlara yapılan hakaretin takibi şikâyete bağlı olduğu halde, yeni kanunla, bu tür suçlar hakkında, bakanın oluru alındıktan sonra re'sen takibatın yapılması usulü benimsendi.[84]

09.03.1954 tarih ve 6334 sayılı Kanun'la, basın yoluyla, namus, şeref ve haysiyete tecavüz edilmesi veya hakarette bulunulması, itibar kıracak veya şöhret ya da servete zarar verecek bir hususun isnat edilmesi, rıza hilafına hususî veya ailevî ahvalin teşhir olunması, bu hal ve suretlerle tecavüz, hakaret, isnat veya teşhire maruz bırakılacağından bahisle, tehditte bulunulması halleri cezai müeyyide altına alınmıştır (md. 1).[85] Bu Kanun'da belirtilen fiiller

77 Yalçın vd., *a.g.e.*, s. 467.
78 Yalçın vd., *a.g.e.*, s. 470.
79 Sulhi Dönmezer, *Basın ve Hukuku*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 1976, s. 164-165.
80 RG. 24.06.1950 Tarih ve 7564 Sayılı.
81 Dönmezer, *a.g.e.*, s. 166.
82 Tanör, *a.g.e.,* s. 264.
83 RG: 23.02.1953 Tarih ve 8342 Sayılı.
84 Eroğul, *a.g.e.,* s. 137.
85 RG: 17.03.1954 tarih ve 8653 Sayılı.

hakkında savcılıklara resen takibat başlatma yetkisi verilmiştir (md. 2). Devletin siyasî veya malî itibarım sarsacak veya âmmenin telâş ve heyecanını mucip olacak mahiyette yalan haber veya havadisleri veya bu mahiyetteki vesikaları neşredenler hakkında da yaptırım öngörüldü, basın ya da radyo yoluyla yeni bazı suç çeşitleri getirildi (md. 3).[86]

E. BU DÖNEMDE LİDERLER ARASINDA YAŞANAN BAZI SİYASİ TARTIŞMALAR VE SÖYLEMLER

DP iktidara geldiği zaman, iktidar muhalefet ilişkileri kapsamında muhalefet cenahında var olan korkulardan biri de, iktidar partisinin (DP) geçmiş yıllarda CHP'nin tek parti iktidarı zamanında yaptıklarından dolayı hesap sorup sormayacağı meselesi idi. Kısaca, CHP'de, DP İktidarı Döneminde muhalefetin hukukî teminata sahip olup olmayacağı konusunda tereddütler vardı. Bu durumu, CHP Lideri İnönü muhtelif kereler gündeme getirdi. İnönü'nün Başbakan Menderes'i tebrik ziyaretinde, Menderes İnönü'yü Başbakanlık koltuğuna oturması için ısrar eder. Bunun üzerine İnönü'nün ilk sözü "Emniyette miyiz"? şeklinde olur. Menderes bu soruya "Aman Paşam, bu nasıl söz? Elbette emniyettesiniz. Başka türlüsüne imkân tasavvur eder misiniz?" şeklinde karşılık verir.[87] Siyasî emniyetin varlığı hakkındaki tartışmalar konusunda muhalefetin korkularının izale dilmesine yönelik olarak Başbakan Menderes, iktidarının ilk günlerinde şu açıklamayı yapmıştır: *"Devr-i sabık yaratmayacağız"*. Bu açıklamaya, İnönü şu şekilde cevap verir: *"İktidardan tek istediğimiz şey, bizim iktidarda iken verdiğimiz emniyetin bize verilmesidir"*[88]. Muhtelif zamanlarda birçok kere İnönü Menderes'e yönelik olarak *"teminat"* meselesini gündeme getirmiş, Menderes de ona, "bu söylemlerin yersiz" olduğuna dair mukabil cevaplar vermiştir.[89]

DP iktidarının ilk günlerinde, CHP'nin 14 Mayıs seçimlerinden önceki son Başbakanı Şemsettin Günaltay, DP'yi "diktatörlüğe gitmekle" suçlayarak bu iktidarla ölünceye kadar çarpışacağını söylemiştir. CHP Genel Başkanı İnönü de, DP iktidarını "şiddet yolunda" olmakla suçlamıştır.[90] Bu tartışmalar kapsamında, Menderes'i Arjantin Diktatörü Peron'a benzetenler de olmuştu.[91] Bu sözlere karşı Menderes, İnönü'ye yönelik *"ak saçlı general"*, *"dünkü diktatör"*[92], *"Bu memlekette zulüm yoktur. Bu memleketteki zulüm devri İsmet Paşa ile onun iktidardan düşmesi ile kapanmıştır"* ifadelerini kullanmış.[93] İktidar ile muhalefet arasındaki karşılıklı diktatörlük suçlamaları, bu dönemde sürekli devam etmiştir.[94]

86 Eroğul, *a.g.e.*, s. 138.
87 Şahin, *a.g.m.*, s. 202.
88 Albayrak, *a.g.m.*, s. 156.
89 *Demokrat Parti Meclis Grubu Müzakere Zabıtları, Dönem IX, Cilt: 2*, 13.06.1950, s. 54-55; *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 17*, 28.11.1952, s. 379-382; Albayrak, *a.g.m.*, s. 156, 162; Rıfkı Salim Burçak, *On Yılın Anıları (1950-1960)*. Ankara: Nurol Matbaacılık, 1998, s. 190.
90 Barutçu, *Siyasî Anılar 1939-1954*, s. 440; Albayrak, *a.g.e.*, s. 241.
91 Albayrak, *a.g.e.*, s. 241, 245.
92 Şahin, *a.g.e.*, s. 203.
93 *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 17, Birleşim: 10*, 28.11.1952, s. 379-382.
94 Nihat Erim, "Albay Peron ve Adnan Menderes", *Ulus Gazetesi*, 19 Ağustos 1953; Nihat Erim, "Tehditler altında gazeteler", *Yeni Ulus*, 5 Şubat 1954; Burçak, *On Yılın Anıları (1950-1960)*, s. 509-510.

1952 yılında, DP iktidarı döneminde, CHP ile DP arasında gerilimlere sebep olan konulardan bir kısmını da, Radyonun partizanca taraflı yayınlar yapması teşkil etmektedir.[95]

DP'nin, 14 Mayıs seçimlerinde verdiği iktidar mücadelesinde dile getirdiği en etkili ve dikkat çekici söylemlerden bazıları "millî irade"[96] ve "millet hâkimiyeti" vurgusudur.[97]

DP, 1950 seçimlerinde, Türk siyasî tarihine damgasını vuran, bir siyasî iletişim aracı olarak başarılı bir performans ortaya koymasını sağlayan, halkın, tek parti yönetiminin baskıcı uygulamalarına duyduğu tepkiyi yansıtan, millî irade söylemini de tamamlayan ve hala hafızalarda derin izler bırakan "Yeter! Söz Milletindir!" afişlerini kullandı.[98]

İnönü'nün 14 Mayıs seçimleri sonrasında en çok dile getirdiği söylemlerden biri "siyasî emniyetin mevcudiyeti" ile alakalıdır.[99]

Türkiye'de halkın büyük ekseriyeti, 1950 öncesi tatbik edilen iktisadî politikalar neticesinde çok büyük sıkıntılar yaşadı. Dolayısıyla, 1950-1954 yılları arası dönemde toplumsal temelli taleplerinin en başında iktisadî iyileşme ve bunların halkın geniş kesimlerine yansıtılması gelmekteydi. 1950-1954 arası dönemde, toplumsal taleplerle de uyumlu olarak, iktisadî politikaların özünde; devletçi iktisadî politikalardan kısmî liberal iktisadî politikalara geçişin sağlanması, tarım sektörüne önceliğin verilmesi, sanayileşmenin özel sektörün öncülüğünde hayata geçirilmesi ve dış iktisadî ilişkilerde kısmî liberalleşmenin gerçekleştirilmesi mevcuttu. Geniş halk kesimlerinin, demokratik siyasî haklar yanında, sosyal ve iktisadî haklara yönelik talepleri ile bütünlük içerisinde, hayat standartlarının artırılması, bunu sağlayacak yolların aranması önemli gündem maddelerinden bazıları idi.[100]

DP iktidarının ilk dört yılında, iktisadî politika değişikliklerine ek olarak, demokratikleşmeyi geliştirici yönlerde bazı değişiklikler oldu. Bu dönemde, iktidar partisinin söylemleri de muhalefet partilerinin söylemleri de demokratikleşme üzerinde odaklanmıştır.

Laikliğin korunması konusunda sergilenen müşterek söylemler yanında, din ve vicdan hürriyetinin geliştirilmesi yönündeki çabalar öne çıkmış, bunlardan bir kısmının (Arapça ezan yasağının kaldırılmasında olduğu gibi) hayata geçirilmesi muhalefetin de desteği ile olmuştur. Bu alandaki hukukî ve fiilî iyileşmeler, geniş toplumsal kesimlerde rahatlamaya yol açmıştır.

---

95 *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 5, Birleşim: 47*, 21.11.1951, s. 373; Albayrak, *a.g.e.*, s. 241-251; *TBMM Zabıt Cerideleri, Dönem 10, Cilt: 1, Birleşim: 15*, 30.06.1954, s. 320-321.

96 *Yeni Sabah Gazetesi*, 18.01.1950; *Cumhuriyet Gazetesi*, 29.01.1950; *Cumhuriyet Gazetesi*, 21.03.1950; *Zafer Gazetesi*, 21.03.1950; *Cumhuriyet Gazetesi*, 01.05.1950; *Cumhuriyet Gazetesi*, 03.05.1950.

97 *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 9, Birleşim: 109*, 06.08.1951, s. 589.

98 Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı'dan Günümüze Seçimlerin Kısa Tarihi", *Görüş Dergisi*, No: 48, Mayıs 1999, s. 54.

99 Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları-DP'nin Altın Yılları 1950-1954*. 2. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1991, s. 43.

100 Emre Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye*. 11.Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1998, s. 60.

II. 14 MAYIS 1950 SEÇİMLERİ SONRASI BAZI SİYASİ GELİŞMELER

A. 14 MAYIS 1950 SEÇİMLERİ SONRASINDA MİLLET MECLİSİN'NİN ROLÜ VE FAALİYETLERİ

Türk parlamento tarihine bakıldığında, 1946 yılına kadar tek partili bir yönetim söz konusu olmuştur. Dönemin cumhurbaşkanlarının mutlak belirleyiciliği Meclis üzerinde de söz konusu olmuştur. 1946-1950 yılları arasında çok partili hayat söz konusu olmuş, bu dönemde, Mecliste her ne kadar iktidar partisinin büyük bir etkinliği söz konusu olmuş ise de, muhalefetin bazı talepleri de nazar-ı dikkate alınarak, bazı yasama faaliyetleri yapılmıştır.

1950 seçimleri sonrasında Türkiye'de hür ve serbest seçimlere dayalı demokratik yönetime geçilmiştir. Artık Meclis bir tek partinin değil, iktidar ve muhalefetin birlikte yer aldığı bir yasama meclisine dönüşmüştür. Mecliste iktidarla birlikte muhalefet de serbest tartışmalara katılarak yasama işlemlerinin yapılmasında etkili olmaya çalışmıştır.

1950-1954 yılları arası dönemde, fiilî pratikler itibariyle iktidar partisinin yasama faaliyetlerinde de etkili olduğu görülür. Mecliste, parti disiplininin de belirleyiciliği altında, çoğunlukçu demokrasi[101] anlayışı ile uyumlu bir yasama faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Fakat bütün bunlara rağmen, yapılan yasama faaliyetlerinde Yasama Meclisi üyelerinin serbestçe söz alarak diledikleri ölçüde görüşlerini beyan edebildikleri, Yasama Meclisinin, geçmiş yıllarda cari olan tek parti yönetimine kıyasla daha etkin hale geldiği söylenebilir. Bazı kanunî düzenlemelerin iktidar ve muhalefet partili üyelerin ittifakı ile çıkması misallerinde, Meclisin inisiyatifinin en azından bu konularda daha belirgin hale geldiği görülmüştür.[102]

Bu dönem içerisinde çıkarılan önemli kanunlar aşağıda sıralanmıştır:

Türk Ceza Kanunu'nun 526. Maddesinin Değiştirilmesi Hakkında (Ezanın Arapça aslına uygun okunmasını serbest bırakan) Kanun (16.06.1950 tarih ve 5665 sayılı).

Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun (25.07.1951 tarih ve 5816 sayılı).

Halkevleri ve Halk Odalarının Kapatılması ve CHP'nin Bazı Malvarlığına El Konulması Hakkında Kanun (08.08.1951 tarih ve 5830 sayılı).

Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Hakkında Kanun (24.07.1953 tarih ve 6187 sayılı).

Bazı Suç ve Cezaların Affı Hakkında Kamun (14.07.1950 tarih ve 5677 sayılı).

CHP'nin Haksız İktisaplarının İadesi Hakkında Kanun (14.12.1953 tarih ve 6195 sayılı).

Köy Enstitüleri İle İlk Öğretmen Okullarının Birleştirilmesi Hakkında Kanun (27.01.1954 tarih ve 6234 sayılı).

101 Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*. 13. Baskı, Ankara: Yetkin Yayınları, 2012, s. 33-35.

102 Küçük, *Türkiye'de 1950-1960 Arası Dönemde Hukuki Gelişmeler ve Fiili Uygulamalar: "Türkiye Ne Oranda Demokratikleşebildi?"*, s. 105-106.

Neşir Yoluyla Veya Radyo İle İşlenecek Bazı Cürümler Hakkında Kanun (09.03.1954 tarih ve 6334 sayılı).

Matbaalar Kanunu (15.07.1950 tarih ve 5681 sayılı).

Pasaport Kanunu (15.07.1950 tarih ve 5682 sayılı).

Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu (05.12.1951 tarih ve 5846 sayılı).

Basın Mesleğinde Çalışanlarla Çalıştıranlar Arasındaki Münasebetlerin Tanzimi Hakkında Kanun (13.06.1952 tarih ve 5953 sayılı).

Türk Tabipleri Birliği Kanunu (23.01.1953 tarih ve 6023 sayılı).

Karayolları Trafik Kanunu (11.05.1953 tarih ve 6085 sayılı).

Adlî Tıp Müessesesi Kanunu (08.07.1953 tarih ve 6119 sayılı).

Âmme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun (21.07.1953 tarih ve 6183 sayılı).

Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun (18.12.1953 tarih ve 6197 sayılı).

Serbest Bölge Kanunu (21.12.1953 tarih ve 6209 sayılı).

Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu (18.01.1954 tarih ve 6224 sayılı).

Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği Kanunu (27.01.1954 tarih ve 6235 sayılı).

Harcırah Kanunu (10.02.1954 tarih ve 6245 sayılı).

Maden Kanunu (03.03.1954 tarih ve 6309 sayılı).

Petrol Kanunu (07.03.1954 tarih ve 6326 sayılı).

Deniz İş Kanunu (10.03.1954 tarih ve 6379 sayılı).

B. BU DÖNEMDE TBMM GENEL KURUL'UNDA YAŞANAN ÖNEMLİ TARTIŞMALAR

1. Anayasanın Dili Konusunda Yaşanan Tartışmalar

DP ile CHP arasında TBMM görüşmelerinde şiddetli gerilime sebep olan konulardan biri de, Anayasa'nın dilinin 1924 Teşkilât-ı Esasîye Kanunu'nun 10.01.1945 tarih ve 4695 sayılı Kanun'la öz Türkçeleştirilmesi ile ilgili olanıdır.[103] DP Afyon Milletvekili Gazi Yiğitbaş, bu konuya ilişkin şu açıklamaları yapmıştır: "…dilimizi de ıslah değil ifsat ettiler. …bu şekilde bir fenalığı düşman dahi yapamaz ve yapamazdı, bu adamlar birer dost, birer mürşit gibi göründüler, fakat birer müfsit gibi hareket ettiler. Adeta insanın, bu adamların kanından ve Milliyetinden şüphe edeceği geliyor"[104]. Bu sözler, CHP ile DP arasındaki gerilimi üst düzeye taşıdı. CHP'li milletvekilleri bu sözler üzerine TBMM toplantı salonunu terk ettiler.[105]

103 *Resmî Gazete*, 15.01.1945 Tarih ve 5905 Sayılı.
104 *TBMM Tutanağı Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 2, Birleşim: 6*, 15.11.1950, s. 107.
105 *TBMM Tutanağı Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 2, Birleşim: 6*, 15.11.1950, s. 28-29.

2. Halkevleri ve Halk Odalarının Kapatılması ve CHP'nin Bazı Mal Varlığına El Konulması Konusunda Yaşanan Tartışmalar

TBMM'de iktidar ile muhalefetin aralarının en fazla gerildiği konulardan biri, 5830 sayılı Kanun'la halkevlerinin kapatılması ve CHP'nin bazı mal varlığına el konulmasıdır.[106]

CHP'lilere göre, halkevlerinin lağvedilmesi haksızlıktır. Bu binalar, teberrularla, halkın yardımlarıyla, kanunlarla sağlanmıştır. DP, bu muamelelerin geçersizleştirilmesi için kanun çıkarmak yerine yargı yoluna başvurmalıydı. DP, yargı yolu ile halledilebilecek bir meseleyi, kanun çıkarmak yoluyla hallederek, CHP'nin hukuken meşru olan mülkünü müsadere etmiştir. CHP, bu yolla, "tasarrufların Anayasaya ve kanunlara uygun bulunduğunu müstakil Türk yargıçları önünde ispat etmek" hakkından fevkalâde kanunla mahrum edilmektedir.[107]

DP'liler, bu meseleyi hem yargısal hem de hukukî yönlerden tahlil etmişlerdir. DP'lilere göre, buradaki usulsüzlüklere ilişkin ihtilaflar, olağan mahkemeler tarafından giderilemez. Hiçbir mahkemenin kanunları Anayasa'ya aykırılık yönünden inceleme yetkisi olmadığı için, mahkemeler bu işi tetkik edemezler. Bu yüzden bu ihtilafları idari veya adlî kaza mercilerince halletmeye mevzuatımız müsait değildir.[108]

CHP'nin Tüzüğü'ne göre, halkevleri, CHP'den bağımsız bir kurum değildir. Bu sebeple, şahsiyet-i hükmiyesi olan bir kurumsal yapı değildir. Teberru ve hibeleri kabul edebilmek için kurumsal olarak ehliyet-i hukukîyeye sahip olmak lazımdır. Bu sebeple, halkevleri, bütçeden para alamaz, teberru ve hibeleri kabul edemez. Anayasaya göre, milletten alınan paralar devletin bir organı olmayan partilere verilemez. Her ne kadar, CHP'nin bütçede adı yok ise de, şahsiyet-i hükmiyeleri olmayan halkevlerine "kurum" adı altında verilen paraları CHP alıyordu. CHP, halkevlerine sarf edeceğim diye, belediyelerden, hususi idarelerden, köy sandıklarından da paralar aldı. CHP, kurumsal kimliği ve ehliyet-i hukukîyesi olmayan halkevleri vasıtasıyla Anayasa ve kanunlara aykırı bir şekilde edindiği bu emvali gasp etmiş olmaktadır. Bu gasbın ref'i TBMM'nin salâhiyeti dâhiline girmektedir.[109]

Zora ve cebre dayanan teberru ve satın almalar normal birer alım-satım ve teberru işlemi olarak kabul edilemez. Bu sebeple, bu tasarrufları iade etmenin yolu, yargı değil, TBMM tarafından kanun çıkarılmasıdır. Bu Kanun'la, CHP'nin kendisine ait olmayan bu malların millete iade edilmesi amaçlanıyor. Bu sebeple, bu Kanun, Anayasa'ya uygundur.[110]

Burada bahsi edilen Kanun'un görüşülmesi esnasında gerilim ve fikir ayrılığının şiddeti sebebiyle CHP'li milletvekilleri genel kurulu terk ettiler.[111]

106 *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 9, Birleşim: 109*, 06.08.1951, s. 575-631; *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 9, Birleşim: 110*, 07.08.1951, s. 635-689; *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 9, Birleşim: 111*, 08.08.1951, s. 693-732.

107 *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 9, Birleşim: 109*, 06.08.1951, s. 582-585, 600-601.

108 *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 9, Birleşim: 109*, 06.08.1951, s. 586, 593, 611.

109 *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 9, Birleşim: 109*, 06.08.1951, s. 589-589, 608; *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 9, Birleşim: 110*, 07.08.1951, s. 650.

110 *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 9, Birleşim: 109*, 06.08.1951, s. 589, 592; *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 9, Birleşim: 110*, 07.08.1951, s. 645, 647; *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 9, Birleşim: 111*, 08.08.1951, s. 721.

111 *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 9, Birleşim: 110*, 06.08.1951, s. 635.

3. CHP'nin Haksız İktisaplarının İadesi Hakkında Kanun

İktidar ile muhalefet partileri arasındaki Yasama Meclisi çalışmaları kapsamında yaşanan bir diğer ciddi gerilim 14.12.1953 tarih ve 6195 sayılı "CHP'nin Haksız İktisaplarının İadesi Hakkında Kanun" hakkında yapılan görüşmelerde yaşanmıştır.[112]

CHP'lilere göre, bu kanun tasarısı ile, meşru siyasî teşekkül olan CHP itham ediliyor, ceza kesiliyor ve tatbik ediliyor. Bu hâdise, TBMM'ne adalet merciî vazifesi gördürülmesidir. Bu tasarı hukuk prensiplerine, insan haklarına, cumhuriyetin itibarına kastetmek hareketi, DP'nin TBMM'ne karşı bir zorlama teşebbüsüdür. DP suçluluk telâşı içindedir. DP'nin, rakibi olan partiye karşı yaptığı isnat ve ithamı, bağımsız bir mahkemeye arz etmeye cesaret edememesi, ithamının haksız ve iftara olduğunu gösterir. Hukuk dışında harekete karar vermiş olan bir iktidar, düşmemek için meşru olmayan her vasıtaya başvuracak yoldadır.[113]

DP'lilere göre, DP, çıkarılacak bu kanunla CHP'nin mallarını almıyor. CHP'nin üzerinde görülen malların % 96'sı gasba dayanıyor. CHP, bu malları kanun dışı yollarla gasp etmiştir. CHP, 27 senelik iktidar devresinde iktidarı kötüye kullanarak, mahallî idareler ve İktisadi Devlet Teşekkülleri üzerinde nüfuz ve tesir icra ederek çok sayıda gayrimenkulü haksız olarak edinmiştir. Bunların bir kısmı Anayasa'ya aykırı kanunlar çıkarılarak, bir kısmı müzayedelere fesat karıştırılarak, bir kısmı da muhasebe-i hususiye ve belediyelere nüfuz ve tesir edilerek, hiçbir meşru hak ve esasa dayanmadan, gayrimeşru olarak iktisab edilmiştir.[114]

CHP'nin haksız iktisaplarının mahkemeye müracaat yolu ile millete iadesi hukuken kabil değildir. O halde yapılacak iş, millet mallarının koruyucusu olan TBMM'nin çıkaracağı bir kanunla iadeyi temin etmesidir.[115] Bu Kanun'la alakalı Genel Kurul görüşmelerinde de, CHP'li milletvekilleri, liderlerinin konuşması bittikten sonra salonu terk etmişlerdir.[116]

4. TCK'nın 161. Maddesinde Yapılan Değişiklik

TCK'nın 161. maddesindeki değişiklik kapsamında "…âmmenin telâş ve heyecanını mucip olacak şekilde asılsız, mübalâğalı veya maksadı mahsusa müstenit havadis veya haber yayan veya nakleden veya millî menfaatlere zarar verecek herhangi bir faaliyette bulunan kimselerin" sulh zamanında cezalandırılmasını öngören hüküm de, yasamada iktidar ile muhalefet arasında yoğun tartışmalara sebep olmuştur.[117]

Muhalefet partilerine göre, TCK'nın 161. maddesinde yapılan değişiklikle harb zamanında olan kısım gibi sulh zamanında olan kısım da ibka etmektedir. TCK'nın 161/2. fıkrasıyla yapılan tek şey; bu suçların, askerî mahkemeden alınarak, tabiî mahkemelere

112 *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 26, Birleşim: 17*, 14.12.1953, s. 169-227.
113 *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 26, Birleşim: 17*, 14.12.1953, s. 169.
114 *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 26, Birleşim: 17*, 14.12.1953, s. 172-173, 197.
115 *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 26, Birleşim: 17*, 14.12.1953, s. 198.
116 *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 26, Birleşim: 17*, 14.12.1953, s. 170.
117 *TBMM Tutanak Dergisi, Devre: IX, Cilt: 29, Birleşim: 6*, 07.03.1954, s. 367-385.

verilmesinden ve cezalarda bazı tahfifler yapılmasından ibarettir. "161. madde tadil edilerek basın hürriyetine bir genişlik veriliyor şeklindeki esbabı mucibeyle", değişiklik hükmünün bu şekilde getirilmesi tezattır. Bu maddedeki bütün suçlar sivil mahkemelerde görülmelidir.[118]

DP'lilere göre, TCK'nın 161. maddeye eklenen bir fıkra hükmü ile izin müessesesi kaldırılmış, ağır olan müeyyideler hafifletilmiş ve vatandaşların tabiî mahkemeye gitmeleri temin edilmiştir.[119] Askerî Yargının yetki alanında bırakılan fiiller tamamen harb zamanında memleketin düşman karşısında mukavemetini kıracak ya da azaltacak mahiyette, memleketin hayati menfaatlerine taallûk eden fiillerdir. Harb zamanında işlenen bu gibi fiilleri işleyenlerin süratle cezalandırılmaları umumi hükümlerden ayrılarak askerî mahkemelerde muhakeme edilmek suretiyle süratle cezalandırılmaları memleketin selâmeti, emniyet ve bekası açısından zaruridir. Bu suçların sivil mahkemelere alınması mahiyeti bakımından doğru değildir.[120] Burada antidemokratik bir unsur olmadığı gibi, matbuat hürriyetini tahdit eden hiçbir vasıf ve mahiyet de düşünülemez.[121]

5. Neşir Yoluyla veya Radyo ile İşlenecek Bazı Cürümler Hakkında Kanun

İktidarla muhalefet partileri arasında TBMM'de yoğun tartışmalara konu olan yasama görüşmelerinden biri de, 6334 Sayılı "Neşir Yoluyla veya Radyo ile İşlenecek Bazı Cürümler Hakkında Kanun"dur.[122]

Muhalefet partili milletvekillerinin bu konuda üzerinde yoğunlaştıkları vurgular şu şekilde özetlenebilir: Hususî kanunla düzenlenen Anayasal hakların hudutları, totaliter memleketlerdeki devlet anlayışı ile değil, demokratik memleketlerdeki prensiplerle uyumlu olmalıdır. Bir hürriyeti tamamen bertaraf edecek şekilde hak nizamlanamaz. Her ne kadar sulh zamanında da yalan ve mübalâğalı haberler neşrolunabilir ise de, bu dönemlerde bunlar Devletin bünyesini sarsacak derecede vahamet arz etmez, tekzib yeterlidir.[123]

Memnû fiilleri tespit eden ve ceza tehdidi altına koyan hükümlerin, vazıh, katî ve ölçülmesi mümkün olması, ceza hukuku ve insan haklarının en esaslı şartlarından biridir. Bu kanunda yer alan "Devletin siyasî ve malî itibarını sarsmak", "âmmenin telâş ve heyecanını mucip olmak", "yalan haber, havadis veya bu mahiyetteki vesikalar", "halkın huzurunu bozarak heyecana düşürmek, devlete ve devlet kuvvetlerinden herhangi birine karşı halkın güvenini bozacak mahiyette olmak" vb. hükümler, seyyal ve muğlaktır. Böyle hükümlerde öngörülen cezalar da çok ağırdır. Hürriyete hudut çizilerek, hürriyeti ortadan kaldırılamaz. Garp âleminin mevzuatında bu kadar ağır cezalar yoktur. Suç unsurlarının bu kadar seyyal ve cezaların da ağır olmasının amacı, tamamıyla basını korkutmaktır. Bu hükümler karşısında,

118 *TBMM Tutanak Dergisi, Devre: IX, Cilt: 29, Birleşim: 6*, 07.03.1954, s. 370, 375.
119 *TBMM Tutanak Dergisi, Devre: IX, Cilt: 29, Birleşim: 6*, 07.03.1954, s. 368, 377.
120 *TBMM Tutanak Dergisi, Devre: IX, Cilt: 29, Birleşim: 6*, 07.03.1954, s. 375, 382.
121 *TBMM Tutanak Dergisi, Devre: IX, Cilt: 29, Birleşim: 6*, 07.03.1954, s. 379.
122 *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IX, Cilt: 29, Birleşim: 60*, 08.03.1954, s. 452-526.
123 *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IX, Cilt: 29, Birleşim: 60*, 07.03.1954, s. 392-393.

gazeteler, hükümetin hoşuna gitmeyecek hiçbir haberi neşredemezler. Bu Kanun'la, basına zincir vurulmak isteniyor. Bu tasarı haysiyet ve şerefleri koruma parolası altında muhalif gazeteleri, özellikle de seçimlerde muhalif matbuatı dize getirmek maksadı ile getirilmiştir.[124]

İktidar partili milletvekillerinin üzerinde yoğunlaştığı hususlar şu şekilde özetlenebilir: Medeni cemiyetlerde insanların şeref ve haysiyetlerini uluorta, gelişigüzel herkesin taarruzuna açık bırakmak, o cemiyetin huzuru ile kabil-i telif değildir. Fikir ve neşir hürriyeti iki yoldan suiistimal edilebilir: (1) Neşir ve matbuat hürriyetinin suiistimaliyle vatandaşların şeref ve haysiyetlerine tecavüz edilmesi, (2) Yalan haber ve havadis neşri suretiyle cemiyetin huzur ve sükûnunun, devletin âli menfaatlerinin ihlâl edilmesi. İngiltere, Fransa, ABD, İtalya, İsveç vb. ileri demokrasiler, rejimlerini, bu nevi teaddi ve tecavüzlere karşı masun bulundurabilmek maksat ve gayesiyle gereken kanunî tedbirleri çoktan ittihaz eylemiş bulunmaktadırlar.[125]

Muasır memleketlerde olduğu gibi, matbuatın matbuat tarafından tahdit edilmesi, her ne kadar güzel ise de, nazarî mahiyetten ileri gitmeyen, amelî kıymeti olmayan bir faraziyedir. Realitelerin içine girmek, hakikatlerin icaplarını bîtarafane teemmül etmek kâfidir.[126]

1950-1954 yılları arasında, tenkid ve neşir hürriyeti değil, küfür hürriyeti vardı. Tasarıya konulan hükümler âmme nizamını koruyucu, teyid ve temin edici hükümlerdir. Bu kanun bir sansür kanunu değildir.[127]

Bu kanun tasarısı vesilesiyle üzerinde yoğunlaşılan konulardan biri de ispat hakkıdır. Bu Kanun'un görüşülmesi esnasında ispat hakkına ilişkin yoğun tartışmalar yaşanmıştır.[128]

Muhalefete mensup milletvekillerine göre, ispat hakkının tanınması, mukaddes müdafaa hakkının zaruri bir gereğidir. Bir isnadda bulunulduğu zaman, eğer işin hakikat olduğunun ispat edilmesi hakkı mevcut değilse, âmme hizmeti gören bir basın müessesesi vazife görmek vasıtasından mahrum kalmış olur. Hiçbir demokrat memlekette, hakikat olması mümkün olan bir şeyi yazdığı için isnat mahiyetinde telâkki edilerek müdafaası dinlenmeden mahkûm edilemez. Fransa, ABD, İspanya vb. demokrasilerde ispat hakkı tanınmaktadır.[129]

Çıkarılacak Kanun'a göre, bir isnadı yazan gazete, şayet isnadlar, hükümet âzası veya politika adamı hakkında olduğu takdirde, hâdiseyi ispat etmek istese bile, ispat hakkı mevcut olmadığı için dinlenmeden mahkûm edilecektir. İspat hakkının tanınması, hakkında isnadda bulunulan bakanı, yargılama salahiyeti olmayan mahkemeye sevk edip onu sorguya çekmek ve ispatın yapılacağı mahkemede muhakeme etmek demek değildir. Hâkim isnadda bulunan kişinin yargılanması kapsamında, bakanı muhakeme etmeksizin, sadece isnadın doğru olup olmadığı hakkında karar verecektir. Burada, sadece dava olunan isnad sahibi hakkında bir mes'uliyetsizlik sebebinin mevcudiyetini tespite müteveccih yürütülen bir adlî

124 *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IX, Cilt: 29, Birleşim: 60*, 07.03.1954, s. 393-394; *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IX, Cilt: 29, Birleşim: 60*, 08.03.1954, s. 422, 477-478, 480-481, 485-486.
125 *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IX, Cilt: 29, Birleşim: 60*, 07.03.1954, s. 386-387, 452.
126 *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IX, Cilt: 29, Birleşim: 60*, 07.03.1954, s. 407-409.
127 *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IX, Cilt: 29, Birleşim: 60*, 07.03.1954, s. 406, 410, 423.
128 Eroğul, *a.g.e.*, s. 138; Akşin, *a.g.e.*, s. 233; Albayrak, *a.g.e.*, s. 277.
129 *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IX, Cilt: 29, Birleşim: 60*, 08.03.1954, s. 482-483.

faaliyet söz konusudur. Eğer mahkemeye tevdi edilen vesikalar, isnadın doğruluğunu ispat edecek mahiyette değilse, iddia iftiraya inkılâp eder ve müddei azami cezayı görür, eğer iddia ispat edilirse mesuliyet doğmaz. Toplumun ve adaletin menfaati ispat hakkının tanınmasını lüzumlu kılar. Müdafaasız mahkûmiyet olmaz ve buna adalet denemez. Bu Kanun gereği, Vekillerle alakalı iddialar ancak Divan-ı Âlide ispat edilebilir denildiği zaman, Vekilin görevi değil; şahsı himaye edilmiş olur. Bu durumda, bir Vekil hakkında isnadda bulunulduğu zaman, Divan-ı Âli oluşmadığı takdirde, ispat hakkının kullanılması mümkün olmayacaktır. İspat hakkı tanınmadığı takdirde bakanlara ve yüksek memurlara dokunulamaz, haklarında konuşulamaz. Bu hali, demokratik rejimin temel prensipleriyle bağdaştırmak güçtür.[130]

Basının isnad ettikten sonra isnadını ispat etmek hakkından mahrum olduğu bir sırada, herhangi bir nüfuz suiistimalinin öne atılmasına imkân yoktur. İspat hakkı verilmediği için, kendisini susmaya, isnadı yapmamaya mecbur hisseden, ıttılaına gelmiş bir hâdiseyi yazamamak zorunda kalan bir matbuat iyi işleyemez.[131]

Muhalefetin ispat hakkının tanınması lazım olduğu yönündeki görüşüne en büyük seddi, Yargıtayın konuya ilişkin Tevhid-i İçtihat kararı teşkil etmektedir. Tevhid-i İçtihat kararının dayanağı Anayasanın 61. maddesi olamaz.[132]

İktidar partili milletvekillerine göre, bakanlara tatbik edilmekte olan usul ve esasa dair hükümlerin hiçbirisinde değişiklik yapılmıyor. İspat mevzuuna ilişkin kanuni durum, 1949 senesinde ne idiyse, bugün de aynı vaziyetini muhafaza etmektedir. Devlet memuru hakkında şimdiye kadar mevcut olan ispat hükümleri tatbik edilecektir. İspat hakkı, TCK'ıun 481. maddesinde yer almış bir mevzudur. TCK'nın 10. Maddesine göre "Hususî Kanun'da sarahat olmayan hallerde umumî Kanun'daki esaslı hükümler hususî kanunlarda da tatbik edilir". TCK'nun 481. maddesine göre, memur ve memur telâkki edilenler hakkında, vekiller dâhil, yapılacak isnatlarda ispat hakkının kullanılması için o memurun tâbi olduğu mahkemelere gidilmesi icab eder. Muayyen devlet memurlarına yapılacak isnatlar için ispat hakkının verilmemesi Yargıtayın bir Tevhid-i İçtihat kararına bağlanmıştır. Tevhid-i İçtihat kararı şu şekildedir: "Hususî ve istisnaî tahkik ve muhakeme merciîne tâbi olanlar tarafından, kendilerine vaki isnat sebebiyle açılmış hakaret davalarında sanık olanların isnat eyledikleri hakareti mutazammın fiil ve hareketleri ispat iddiasının aynı mahkemede kabul ve tetkikine imkân olamaz". Bu Tevhid-i İçtihad kararı Anayasanın 61. maddesine istinad etmektedir. Bu maddeye göre, Bakanları, Danıştay ve Yargıtay Başkanları ve üyelerinin ve Cumhuriyet Başsavcısının görevlerinden doğacak işlerden dolayı yargılanmaları sadece Divan-ı Âlide mümkündür. TCK'nın 481. maddesindeki ispat hakkının, Anayasa'nın 61. maddesinde sayılanlar hakkında tatbik edilmesi halinde, Anayasa'nın bu hükmü tamamıyla iptal edilmiş olur. Tevhid-i İçtihat kararı hem Anayasaya hem de kanunlara tamamıyla mutabıktır.[133]

130 *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IX, Cilt: 29, Birleşim: 60*, 07.03.1954, s. 393, 420-424; *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IX, Cilt: 29, Birleşim: 60*, 08.03.1954, s. 466-467, 473-474, 483-484.

131 *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IX, Cilt: 29, Birleşim: 60*, 08.03.1954, s. 454.

132 *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IX, Cilt: 29, Birleşim: 60*, 08.03.1954, s. 453-454, 474.

133 *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IX, Cilt: 29, Birleşim: 60*, 07.03.1954, s. 406-407, 422-423; *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: IX, Cilt: 29, Birleşim: 60*, 08.03.1954, s. 453, 461-462, 499.

C. 1950-1954 YILLARI ARASINDA ÖNE ÇIKAN SİYASÎ ŞAHSİYETLER

Dönemin öne çıkan şahsiyetleri olarak Cumhurbaşkanı Mahmut Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes, CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, Millet Partisi ve Cumhuriyetçi Millet Partisi Genel Başkanı Osman Bölükbaşı, DP kurucularından ve Dörtlü Takrir imzacılarından Dışişleri Bakanı Prof. Dr. Mehmet Fuat Köprülü ve yine aynı şekilde hem DP kurucularından ve hem de Dörtlü Takrir'de imzası bulunanlardan TBMM Başkanı Refik Koraltan'ı sayabiliriz.

TBMM başkanı Refik Koraltan, 1890 yılında Sivas'ın Divriği kazasında Ali Bey ile Hatice Hanım'ın ilk çocukları olarak dünyaya geldi. İlk tahsilinden sonra, rüştiye eğitimini Divriği'de yaptı. Mercan İdadisini bitirdikten sonra, İstanbul'da Hukuk Mektebini bitirdi. Müddei Umûmî Vekilliği göreviyle önce Bursa'ya, sonra da Gelibolu'ya tayin edildi. Refik Bey İstanbul'da bir müddet kaldıktan sonra, emniyet müfettişi sıfatıyla, önce Konya'da sonra da Rus İşgali'nden kurtulan Trabzon'da görev icra etti. Önce 1919'da işgal altında olan İstanbul'a döndü, daha sonra da Konya'ya gitti. 23.04.1920'de Ankara'da toplanan TBMM'de Konya Mebusu sıfatıyla yer aldı. 1936 yılında mebusluk görevinden ayrılan Koraltan, yeniden yöneticiliğe döndü. Sırasıyla önce Artvin, sonra da Trabzon ve Bursa Valiliklerinde bulundu. 1942 yılında Bursa'dan milletvekili seçildi ve yeniden TBMM'ne döndü. Koraltan, 07.06.1945'te Celal Bayar, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü ile birlikte Dörtlü Takrir'i imzalayarak CHP yönetimine veren ekipte yer aldı. Dörtlü Takrir'in CHP yönetiminde kabul görmemesi üzerine CHP'den ayrılarak 07.01.1946'da kurulan DP'nin kurucu üyeleri arasında yer aldı. DP, 14 Mayıs 1950 genel seçimleri neticesinde TBMM'de mutlak çoğunluğu sağlayarak 27 yıllık tek parti iktidarını sona erdirdi. Bu seçimlerden sonra, Celal Bayar cumhurbaşkanı seçildi, Adnan Menderes başbakan olarak atandı. İçel'den milletvekili seçilen Refik Koraltan da 22.05.1950 günü yapılan oylamada 385 oyla TBMM Başkanı seçildi ve bu görevi 1954 yılında yapılan seçimlere kadar sürdürdü.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

14 Mayıs 1950 TBMM seçimleri Türkiye'de bir milat mahiyetini haiz bulunmaktadır. Bu seçimler, hem cumhuriyet tarihinin ilk çoğulcu demokratik seçimleridir, hem de bu seçimler neticesinde iktidar, olağan demokratik usullerle el değiştirmiştir. Her ne kadar, 07.01.1946'da DP'nin kurulması ile çok partili hayata geçilmiş ise de, 21.07.1946 yılında yapılan seçimler demokratik usullere uygun olmamıştır. Açık oy, gizli tasnif sebebiyle yapılan seçimlere hileler karıştığı için, demokrasiye geçiş tarihi olarak, 21.07.1946 değil, tam demokratik usullere uygun olarak yapılan 14 Mayıs 1950 seçimleri gösterilmektedir. 27 yıllık tek parti iktidarından demokrasiye geçiş, Anayasa değişikliği ile değil, demokratik seçimlerle olmuştur.

Esasen 29 Ekim 1923'te cumhuriyet ilan edildiği için, nasıl 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı olarak kutlanıyorsa, 14 Mayıs 1950 günü yapılan seçimler neticesinde demokrasiye geçildiği için de, 14 Mayıs'ın "Demokrasi Bayramı" olarak kutlanılması gerektiği söylenebilir.

14 Mayıs seçimlerini müteakiben DP'nin iktidarı devralması ile birlikte, anayasal düzeyde olmasa da kanunî düzeyde çok sayıda değişiklikler olmuştur. Bu kapsamda yapılan bazı kanunî düzenlemelerle, başta basın ve din ve vicdan hürriyeti olmak üzere çoğu alanlarda hak ve hürriyetlerin alanı oldukça genişletilmiştir. Bazı kanunî düzenlemeler ise CHP'nin mal varlığına ve halkevlerine ilişkin olduğu için, bu kanunların yapılması sürecinde iktidar ile muhalefet arasındaki ilişkiler en üst düzeyde gerilmiştir.

1950-1954 yılları arasında, iktidar ile muhalefet ilişkilerine bakıldığında, tek düze ilişkilerin olduğu söylenemez. Bazı kanunî düzenlemeler iktidar ile muhalefetin ittifakı neticesinde çıkarılırken, bazı politikaların belirlenmesinde ve uygulanmasında bu ittifak bozulmuş, muhalefetin üst düzey dirençlerine rağmen, bu politikalar uygulanmıştır. 1950 öncesi ile 1954 sonrasıyla kıyaslandığında, 1950-1954 arası dönemdeki iktidar-muhalefet ilişkileri inişli çıkışlı olsa da, bazı dönemlerde diyalog yönünün kısmen daha öne çıktığı söylenebilir. 1954 seçimleri yaklaştığında ise özellikle basın kanununa ilişkin yasama görüşmelerinde gerilimlerin oldukça arttığı görülmüştür.

KAYNAKLAR

Akşin, S. (2009). *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi.* 7. Baskı, Ankara: İmaj Yayınları.

Albayrak, M. (2004). *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960).* Ankara: Phoneix Yayınevi.

Albayrak, M. (2009). "Demokrat Parti Döneminde İktidar Muhalefet İlişkileri", *Demokrasi Platformu Dergisi,* Yıl: 5, Cilt. 1, Sayı: 17, Kış, ss. 151-186.

Aslan, E. (2014). *Türkiye'nin İç Siyasetinde Demokrat Parti (1950-1960).* Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir, Tarih Anabilim Dalı.

Aydoğdu, Y. (2015). *Seçim Sistemleri ve Türkiye.* Ankara: Adalet Yayınevi.

Ayın Tarihi. No: 198.

Barutçu, F. A. (1977). *Siyasî Anılar 1939-1954.* İstanbul: Milliyet Yayınları.

Başgil, A. F. (2011). *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri: Görüp Yaşadıklarım.* (Çev.: Cemal Aydın), İstanbul: Yağmur Yayınları.

"Conclusions by Mr Lluís Maria de PUIG President of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe", European Conference of Presidents of Parliament, (Strasbourg, 22-23 May 2008), Council of Europe,https://www.bundestag.de/resource/blob/192578/a04c713120451c423b30e134657865ec/schluss_strassb-data.pdf, (Erişim Tarihi: 04.02.2020), ss. 1-4.

Çakmak, F. (2015). "Halkevlerinin Kapatılması ve Cumhuriyet Halk Partisi Mallarına El Konulması", *History Studies,* Vol. 7, Issue 3, September, ss. 1-21.

Çavdar, T. (1996). *Türk Demokrasi Tarihi 1950-1995.* Ankara: İmge Kitabevi.

Demirel, A. (2000). "50. Yıl Dönümünde 1950 Seçimleri", *Tarih ve Toplum Dergisi,* Cilt: 33, Sayı: 197, ss. 13-23.

Demokrat Parti Meclis Grubu Müzakere Zabıtları, Dönem IX, Cilt: 2, 13.06.1950

Demokrat Parti Meclis Grubu Müzakere Zabıtları, Dönem IX, Cilt: 10, 12.12.1950

Dönmezer, S. (1976). *Basın ve Hukuku.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Dursun, D. (2018). *Türkiye'nin Siyasal Hayatı.* İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.

Erdem, T. (1982). *Anayasalar ve Seçim Kanunları 1876-1982.* İstanbul: Milliyet Yayınları.

Erdoğan, M. (2009). *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset.* 6. Baskı, Ankara: Liberte Yayınları.

Erim, N. (1953). "Albay Peron ve Adnan Menderes", *Ulus Gazetesi,* 19 Ağustos.

Erim, N. (1954). "Tehditler Altında Gazeteler", *Yeni Ulus*, 5 Şubat.

Eroğul, C. (2003). *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi.* 4. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.

Faik, R. (2019). *Türk Siyasî Tarihinde Demokrat Parti Olgusu*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Anabilim Dalı.

Hale, W. (1996). *Türkiye'de Ordu ve Siyaset 1789'dan Günümüze.* (Çev.: Fethi, A.) İstanbul: Hil Yayınları.

Kabasakal, M. (1991). *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi 1908-1960*. İstanbul: Tekin Yayınevi.

Karadeniz, Y. (2018). "Çok Partili Siyasal Hayatın Dönüm Noktası: 1950 Seçimleri", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 8, Cilt: 8, Sayı: 16, Güz, ss. 637-648.

Karamustafaoğlu, T. (1970). *Seçme Hakkının Demokratik İlkeleri,* Ankara**:** AÜHF Yayınları.

Koçak, C. (ty). "Politika Yapan Bir Ordu, Bütünlüğünü Koruyamaz", (Konuşan: Arslan, A.), http://www.anlayis.net/makaleGoster.aspx?makaleid=2743, (ET: 09.12.2017).

Kongar, E. (ty). "Türkçe Ezanın Öyküsü", www.kongar.org/aydinlanma/2004/440_Turkce_Ezanin_Oykusu.php, (Erişim Tarihi: 15.01.2010).

Kongar, E. (1998). *21. Yüzyılda Türkiye.* 11. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Küçük, A. (2005). *Siyasi Partilere İlişkin Yasaklamalar.* 1. Baskı, Ankara: Asil Yayınevi.

Küçük, A. (2009). "Türkiye'de 1950-1960 Arası Dönemde Hukuki Gelişmeler ve Fiili Uygulamalar: 'Türkiye Ne Oranda Demokratikleşebildi'"?, *Demokrasi Platformu Dergisi,* Yıl: 5, 1(17), Kış, ss. 55-130.

Küçük, A. (2017). "Türkiye'de Askeri Darbelerin Anası: 27Mayıs1960 Askeri Darbesi", *3. Uluslararası Yeşilyurt Sempozyumu: Toplumsal, Siyasal ve Ekonomik Yönleriyle Darbeler,* (12-13 Eylül), Malatya.

Küçük, A. ve Aydoğdu, Y. (2018). "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde Milletvekili Seçim Sistemi Önerileri", *Liberal Düşünce Dergisi,* Yıl: 23, Sayı: 90, Bahar, ss. 7-33.

Lewis, B. (1952). "Türkiye'de Son Gelişmeler", (Çev.: Lütem, İ.), *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* Cilt: 9, ss. 27-42.

Özbudun, E. (2012). *Türk Anayasa Hukuku.* 13. Baskı, Ankara: Yetkin Yayınları.

Özdağ, Ü. (1977). *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali.* İstanbul: Boyut Kitapları.

Şahin, İ. (2017). "İktidar-Muhalefet İlişkileri Çerçevesinde İnönü Ve Menderes'in Siyaset Dili", *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi,* I/1, Yaz, ss. 191-216.

Şen, E. (2010). *Bir Yiğit Vardı*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.

Şeyhanlıoğlu, H. (2011). *Türk Siyasal Muhafazakârlığının Kurumsallaşması ve Demokrat Parti*. Ankara: Kadim Yayınları.

Tanör, B. (1996). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980).* 4. Baskı, İstanbul: Afa Yayınları.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 1, Birleşim: 3, 29.05.1950.

TBMM Tutanağı Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 1, Birleşim: 9, 16.06.1950

TBMM Tutanağı Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 2, Birleşim: 6, 15.11.1950

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 9, Birleşim: 109, 06.08.1951

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 9, Birleşim: 110, 07.08.1951

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 9, Birleşim: 111, 08.08.1951

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IX, Cilt: X, Birleşim: 6, 19.11.1951

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 5, Birleşim: 47, 21.11.1951

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IX, Cilt. XVII, Birleşim: 4, 14.11.1952

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 17, Birleşim: 10, 28.11.1952

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 26, Birleşim: 17, 14.12.1953.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: XXVII, Birleşim: 34, 27.01.1954

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 29, Birleşim: 6, 07.03.1954.

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: IX, Cilt: 29, Birleşim: 60, 08.03.1954.

TBMM Zabıt Cerideleri, Dönem 10, Cilt: 1, Birleşim: 15, 30.06.1954

Toker, M. (1990). *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları (1944-1973), DP'nin Altın Yılları (1950- 1954)*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Toker, M. (1991). *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları-DP'nin Altın Yılları 1950-1954*. 2. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Turan, Ş. (1999). *Türk Devrim Tarihi, 4. Kitap (İkinci Bölüm), Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (14 Mayıs 1950-27 Mayıs 1960).* Ankara: Bilgi Yayınevi.

Yalçın, D. ve diğerleri. (2010). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*. Ankara: Atatürk, Dil, Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları.

Yücel, M. S. (1997). *Demokrat Parti Kongreleri.* Ankara: Emek Matbaası.

Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Milletvekili Genel Seçimleri, http://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007, (Erişim Tarihi: 08.01.2020).

PARLAMENTER DEMOKRASİNİN 1954-1957 ARASI DÖNEMİ

NEBİ MİŞ

PARLAMENTER DEMOKRASİNİN 1954-1957 ARASI DÖNEMİ

Nebi Miş*

GİRİŞ

Türkiye'nin parlamenter demokrasi tarihinde 1950'li yıllar, kurucu bir mahiyet arz eder. Aynı zamanda önceki dönemden belirgin bir şekilde kırılmayı ifade eder. Türkiye, 14 Mayıs 1950 seçimleri ile demokrasiye geçmiştir. Demokrat Parti'nin (DP) iktidar olduğu bu dönemde, iktidar muhalefet ilişkilerinin demokratik bir düzende işleme pratiği, parlamentoda milletvekillerinin yasama çalışmalarında göstereceği tavırlar, bürokrasisinin yeni ve eski iktidar arasında hizalanma çabaları, basının iktidar ve muhalefete göre konumlanma biçimi ve en önemlisi de millet ile devlet arasındaki formun yeniden şekillenmesi gibi birçok başlıkta yeni bir öğrenme ve deneyim süreci yaşanmıştır. Kuşkusuz tüm kurumlar açısından 27 yıllık bir tek parti iktidarının ardından demokratik usul ve esasların işletilmesi ve yerli yerine oturtulması bağlamında zorlu bir süreçten geçilmiştir. CHP'nin içinden çıkan DP, demokratik bir siyasal sistemde iktidar olmanın gereklerini toplumsal beklentilere göre yerine getirmekte zorlanırken, CHP ise çok uzun bir iktidar döneminin ardından muhalefet görevini nasıl yerine getireceği konusunda gelgitler yaşamıştır.

Demokrat Parti, 1954 seçimleri öncesinde Tek Parti Dönemi politikalarını, uygulamalarını ve bu politikaların uygulayıcılarını dönüştürmeye dönük bilinçli bir politika izlemiştir. Bu bağlamda Halkevlerinin kapatılması, CHP'nin mülklerinin devlete devredilmesi, memurların erken emekli edilmesi gibi politikalar, iktidar partisini CHP ile karşı karşıya getirmiştir. Bunun yanında DP'nin toplumu devletle barıştırması, halka tepeden bakan seçkinci uygulamalara son vermesi, ekonomik alanda yapılan yatırımlarla çevrenin rahatlatılması ve dini alandaki yasaklamaların sonlandırılması gibi konularda bilinçli bir politika takip etmesi, halktaki desteğini 1954 seçimlerinde artırmasıyla sonuçlanacaktır.

I. ÖNE ÇIKAN SOSYO-POLİTİK VE EKONOMİK GELİŞMELER

A. 1954 SEÇİMİNE GİDERKEN SİYASAL PARTİLER VE DURUMLARI

2 Mayıs 1954'te yapılan genel seçimlere Demokrat Parti (DP), Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP), Demokrat İşçi Partisi ve Türkiye Köylü Partisi olmak üzere 5 parti katıldı. DP ve CHP seçime tüm illerde girerken, CMP 40 ilde Köylü Partisi ise 19 ilde seçimlere girdi.

* Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

1. Demokrat Parti

14 Mayıs 1950'de iktidara gelen DP'nin, iktidarının ilk döneminde özellikle ekonomik alanda önemli bir büyüme yakalaması, 1954 seçimlerinde tekrar iktidara gelmesinde önemli etkenlerden biridir. Özel teşebbüs eliyle liberal nitelikli kalkınmaya ağırlık veren ekonomi politikası yürütmesi[1] ve "yeter söz milletindir" diyerek iktidarın belirlenmesinde toplumun belirleyici olması gerektiğini savunması, ayrıca topluma yönelik devletin yasaklayıcı politikasını değiştirme hamleleri, DP'yi içinden çıktığı CHP'den farklılaştıran en önemli unsurlardandı.[2] Seçime gidildiği dönemde DP'nin öne çıkardığı söylem, "Kalkınan Türkiye"dir. Bu söylemini, iktidara geldikten sonra, gerçekleştirdiği icraatlarının hangi alanda yapıldığını CHP Dönemi iktidar pratikleri ve politikaları ile kıyaslayarak yapmıştır. 1923-1950 arası CHP İktidarları Dönemi ile 1950-1954 arası çeşitli alanlarda yürütülen hizmetler, milli gelir ve yatırımlardaki artışlar, tüketime ait rakamlarla mukayese edilmiş ve "Memleket neredeydi? Şimdi neredediir" başlıklı seçim afişlerinde halka anlatmıştır. Ayrıca "Yapayalnızdık, bugün cihan bizimledir!" söylemi üzerinden Türkiye'nin NATO üyeliği ve ABD'nin ekonomik yardımları gibi konular öne çıkarılarak Türkiye'nin dış politika yönelimine yönelik anlatımlar öne çıkmıştır.[3]

DP'nin seçim kampanyasının özü, "Yaptıklarımız yapacaklarımızın teminatıdır" vurgusuna dayanmıştır. İcraat siyaseti öne çıkarılırken DP lideri Adnan Menderes'in partisinin Rize mitinginde dile getirdiği, "Reylerinizi şimdiye kadar yaptıklarımız için değil, bundan sonra yapacağımız büyük hizmetler için istiyoruz"[4] sözü, bu yaklaşımı özetleyen bir ifadedir. 1954 seçimlerine gidildiği dönemde DP'nin en önemli avantajlarından biri, iktidara gelmesinin hemen ardından dindar-muhafazakâr toplum kesimlerinin hassasiyetini gözeten politikalarıdır.[5] Bu anlamda katı laiklik uygulamalarını esneten açılımların yapılarak, örneğin Ezanın aslına uygun olarak okunması yasağının kaldırması, dini eğitim alanında kısmi serbestleşme gibi uygulamalar[6], toplumun geniş kesimleri tarafından DP'ye desteği artıracaktır.

DP'nin ilk iktidar döneminde uygulamaya koyduğu bazı politikalar, CHP tarafından seçim sürecinde meydanlara taşınacaktır. Örneğin, 9 Mart 1954'te yürürlüğe giren "Neşir Yoluyla ve Radyo Yoluyla İşlenecek Bazı Cürümler Hakkındaki 6334 sayılı Kanun"un yayın yoluyla işlenecek suçlara ağır cezalar getirmesi, bu Kanun'la gazetecilerin iddialarını ispatlama hakkının kaldırılması ve "CHP'nin Haksız İktisaplarının Hazineye Devri Hakkında Kanun"un çıkarılması gibi uygulamalar, muhalefet tarafından DP'ye yönelik

1 *Demokrat Parti Programı, (1946)*. TBMM Açık Erişim, www.acikerisim.tbmm.gov.tr (12 Aralık 2019), s. 12-13
2 Tanel Demirel, "Demokrat Parti", Murat Yılmaz (edit.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm*, *Cilt 7*. İstanbul: İletişim 2. Baskı, 2013 ss. 480-529.
3 İsmet Binark, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM – X. Dönem*. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Cilt: 1, 2010, s. 115-124.
4 *Son Telgraf Gazetesi*, 22 Nisan 1954.
5 Tanel Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı, Demokrat Parti'nin İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 139-142.
6 Erik Jan Zurcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim, 27 Baskı, 2012, s. 338-339.

yoğun eleştirileri beraberinde getirmiştir. Millet Parti'sinin kapatılması, partinin lideri Osman Bölükbaşı ve gazeteci kökenli bazı CHP milletvekillerinin dokunulmazlığının kaldırılması da iktidar-muhalefet ilişkilerini gerginleştiren unsurlardır.[7] Ayrıca cumhurbaşkanı olan Celal Bayar'ın çok sayıda mitinge ve açılışa katılarak DP'ye oy istemesi de yine eleştirilere yol açan başlıklardandır. DP'li siyasetçiler ise Bayar'ın seçim çalışmalarının eleştiri getirilmesine İsmet İnönü'nün 1950 seçimlerindeki performansı hatırlatılarak cevap verecektir.

İktidarın ilk dört yılında milli geliri neredeyse yüzde kırk oranında artırması, toplumun geniş kesimlerinden DP'ye yönelik olumlu bakışı artırmıştır. Ekonomik ilerlemenin itici gücü, nüfusun yüzde 80'ni ilgilendiren tarım sektörüdür. 1950 yılında istihdam edilen nüfusun yüzde 84,8'i tarımda, yüzde 8,4'ü sanayide ve yüzde 6,8'i hizmetler sektöründe iken 1955'ten sonra tarım alanında istihdam edilen nüfusun oranı yüzde 76,8'e gerilemiştir. Tarım, milli gelirin yüzde 60'lık dilimini oluşturmakta ve bu alandaki ilerleme, kırsal kesimin hayat standartlarında belirgin bir iyileşmeyi sağlamıştır. 1950-1954 yılları arasında Türkiye ekonomisi yüzde 13'lük bir büyüme yakalamıştır. Tarımsal üretimin artmasında kuşkusuz, Amerikan'ın Marshall yardımlarıyla gelişen makineleşmenin de etkisi büyüktür.[8]

2. Cumhuriyet Halk Partisi

1954 Genel Seçimleri, CHP ve Genel Başkan İsmet İnönü için ilk kez muhalefet rolünde seçime girmeleri sebebiyle ayrı bir öneme sahiptir. DP'nin 1950'de tek başına iktidara gelmesinin ardından roller tamamen değişmiş, bunu takip eden süreçte de iktidar-muhalefet ilişkileri oldukça gergin bir hâl almıştır. 1954 sürecine girerken CHP açısından yaşanan en önemli sorun, parti mallarının hazineye devredilmesiyle ilgili çıkarılan Kanun'du. DP, CHP'nin Tek Partili Dönem boyunca "millete ait olan" söz konusu malları "gasp ettiği" söylemi üzerinden varlıkların hazine aracılığıyla millete iade edilmesini gündeme getirmiştir. Çıkarılan, önce 8 Ağustos 1951 tarih ve 5830 sayılı Kanun, ardından da 14 Aralık 1953 tarih ve 6195 sayılı Kanun ile CHP'nin sahip olduğu menkul ve gayrimenkuller hazineye devredilmiştir.[9] Yalnızca CHP'de değil, tüm siyasi atmosferde oldukça ses getiren bu Kanun ve sonuçları 1954 seçimlerine giden süreci şekillendirmede önemli bir rol oynamıştır.

CHP, mallarının hazineye devredilmesine karşı seçim atmosferinde, "rejimin tehlike altında olduğu" iddiasını odak alan bir siyasi söyleme yönelmiştir. Seçim kampanyasını ise iktidarın otoriterlik eğilimlerine yöneldiği teması üzerine kurmuştur.[10] İsmet İnönü, DP iktidarının Meclisteki çoğunluğunu "haksızca" kullanması, gelecek 1954 seçimlerini kaybetmesine neden olacak bir hamle olarak nitelendirmiştir. Ayrıca demokrasilerde muhalefetin iş görmeyecek hâlde bastırılması ve iktidar partisiyle aynı

7 Tanel Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı, Demokrat Parti'nin İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, s. 159-162.
8 Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi II, 1920-1960*. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2010. s. 373-416.
9 Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*. İstanbul: Afa, 1996, s. 320.
10 Erik Jan Zurcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim, 27 Baskı, 2012, s. 326.

derecede emniyet içerisinde olması gerektiği vurgulanarak DP iktidarının muhalefete karşı her hamlesinin aynı zamanda rejime karşı olduğu ileri sürülmüş, yine bu iddia üzerinden bir seçim kampanyası yürütülmüştür. Buna karşılık iktidar kanadından benzer bir iddia ile hedef alınan CHP, iktidara gelmesi durumunda Tek Partili Döneme dönüşün mümkün olmadığına seçmenlerini ikna etmek durumunda kalmıştır.[11]

1954 seçimleri öncesinde, 22 Haziran 1953'te CHP, 10. Kurultayını gerçekleştirerek parti içi hizipleşmeleri azaltmayı denemiştir. Çünkü parti içinde 1950 seçimlerinde yaşanan seçim başarısızlığının tekrar etmemesi için farklı hiziplerin mücadelesi söz konusuydu. Kurultayın en önemli gündemi, 1950'de yapılan 8. Kurultayda delegeler tarafından seçilmesi kararlaştırılan genel sekreter seçim usulünün değiştirilmesi meselesiydi. İsmet İnönü, genel sekreterin genel yönetim kurulunca seçilmesini savunuyordu. Kasım Gülek, İnönü'nün değişiklik önergesine "örgüte verilen bir hakkın geri alınamayacağı" gerekçesiyle karşı çıkmış ve bu değişiklik önerisi kongrede reddedilmiştir. İnönü ile Gülek arasında sert tartışmaların yaşandığı kurultayda Gülek yeniden genel sekreter seçilmiştir.[12]

CHP, 1954 seçimlerinde alınan yenilgiyi "seçim sisteminin adaletsizliğine" bağlamayı tercih etmiştir. Seçimin ardından İsmet İnönü'nün hastalığı nedeniyle genel başkanlıktan ayrılacağına yönelik partiye yakın gazetelerde birçok haber yayınlansa da bu dedikodu her defasında genel sekreter tarafından yalanlanmıştır. Ancak seçim yenilgisi, parti içinde tüzük ve programın yenilenmesi tartışmalarını yeniden başlatmış ve bununla ilgili bir Islahat Komisyonu oluşturulmuştur. Parti içindeki hizipleşmeler ve tartışmalar eşliğinde CHP tekrar kurultaya gitmek zorunda kalacak ve 11. Kurultayını 26-30 Temmuz tarihlerinde gerçekleştirecektir.[13]

CHP Genel İdare Kurulunun kurultaya sunduğu raporda, 27 Mayıs 1960 Darbesinden sonra uygulamaya konulan başlıkların yer alması önemlidir. Örneğin ikinci bir meclisin kurulması, çoğunluk seçim sistemi yerine nispi temsilin benimsenmesi, memurlara sendika kurma hakkının tanınması ve basın hürriyetinin sağlanması konularını bu bağlamda saymak mümkündür. Ayrıca kurultayın ikinci gününde, Seçim Kanunu değişmeden CHP'nin bir sonraki seçime katılmaması ve Meclisten çekilmesi gibi başlıklar da gündeme gelmiştir. Ayrıca kurultayda, Kasım Gülek'ten duyulan rahatsızlıktan dolayı genel sekreterliğin lağvedilmesi de gündeme gelmiştir. Kurultay'da İnönü tekrar genel başkanlığa, Gülek ise yeniden genel sekreterliğe seçilmiştir.[14]

---

11 Tanel Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı, Demokrat Parti'nin İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, s.176-197.

12 Tevfik Çavdar, "Cumhuriyet Halk Partisi (1950-1980)", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt 8, 1983, ss. 2025-2036.

13 Resul Babaoğlu, "Seçim Yenilgisi, Parti İçi Muhalefet ve Hizipleşme Tartışmalarının Gölgesinde Cumhuriyet Halk Partisi XI. Kurultayı (26-30 Temmuz 1954)", *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, Yıl:9, Cilt: 13, Sayı: 19, ss. 2681-2708.

14 Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları, DP'nin Altın Yılları 1950- 1954*. Ankara: Bilgi Yayınevi, , 1991; Tevfik Çavdar, "Cumhuriyet Halk Partisi (1950-1980)", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. C.8. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 2024-2042.

3. Seçimlere Katılan Diğer Partiler

Millet Partisi (MP), 27 Ocak 1954'te "din, mezhep ve tarikat esaslarına dayanan ve gayesini saklayan dernekler durumunda bulunma gerekçesiyle" kapatılmıştı.1954 seçimlerine 81 gün kala, 10 Şubat 1954'te Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP), Millet Partisi'nin bir devamı olarak kuruldu. MP'nin kapatılma gerekçesini göz önünde bulunduran CMP'nin yöneticileri, parti programlarında laikliğin, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrı olacak şekilde anayasal bir düzenleme ile tarif edilmesi gerektiğini belirterek yeniden bir kapatılma ihtimaline karşı önlem almışlardır. Partinin genel başkanı, demokrasiye geçiş döneminin öne çıkan siyasi figürlerinden biri olan Osman Bölükbaşı'dır.

CMP, seçimlere gidildiği bir dönemde, 12 Mart 1954'te bir tebliğ yayınlayarak rejimin geleceği açısından muhalefete iş birliği teklifi yapmıştır. İşbirliği çağrısının içeriğinde DP iktidarını sonlandırmak, demokrasinin işletilmesini sağlamak ve ikinci bir meclis kurma önerileri yer almıştır. Bildirinin doğrudan muhatabı olan CHP, "laik cumhuriyet ve devrim ilkelerini kabul eden ve bunu seçim bildirisinde ilan edecek olan partiler ve bağımsız adaylarla iş birliği" yapabileceğini açıklayarak bu çağrıya karşılık verecek ve CMP ile ittifak müzakeresi yürütecektir. CHP içerisinde bu müzakerelere karşı çıkanlar olmasına rağmen CMP'ye parti listelerinde yüzde 30'luk kontenjan önerilecektir. CMP ve CHP seçimlerde doğrudan iş birliği konusunda anlaşamasalar da DP'ye yönelik sert muhalefette ortaklaşmışlardır. Mallarına el konulmasından dolayı CHP, MP'nin kapatılmasından dolayı da CMP, DP'ye ve Adnan Menderes'e ortak tepkide birleşmişlerdir. Hatta Osman Bölükbaşı, seçim kampanyasında Adnan Menderes'i çok sert eleştirirken, İsmet İnönü'yü öven konuşmalar yapacaktır. 1954 seçimlerinin ardından kampanya sürecindeki sözlerinden dolayı Osman Bölükbaşı'ya kınama cezası verilecek ve seçimlerde CMP'nin en yüksek oy aldığı Kırşehir, 30 Haziran 1954'te çıkarılan bir kanunla ilçe düzeyine indirilerek Nevşehir'e bağlanacaktır.[15]

1954 seçimlerine katılan, ancak seçimlerde yeterli desteği gösteremeyen diğer iki parti, Türkiye Köylü Partisi ve Demokrat İşçi Partisi'dir. Köylü Partisi, DP'nin Adana teşkilatında yaşanan tartışma ve görüş ayrılıklarından dolayı il teşkilatından ayrılan Remzi Oğuz Arık öncülünde 19 Mayıs 1952 tarihinde kurulmuştur. Partinin kurucuları arasında DP milletvekilliğinden ayrılan Ethem Menemencioğlu, Cezmi Türk ve Tahsin Demiray gibi milliyetçi isimler de bulunmaktadır. Parti, "Anadoluculuk" fikriyatı üzerinden "Türkçülük" ve "köycülük" ekseninde bir politik duruşa sahipti. Türkiye nüfusunun büyük çoğunluğunun köylerde yaşadığı gerçeği üzerinden ve köylülerin sorunlarına odaklanarak başarı elde etmeyi hedeflemiştir.

Partinin Genel Başkanı olan Remzi Oğuz Arık'ın, 4 Nisan 1954'te Adana-Ankara seferini yapan uçağın havada infilak etmesiyle hayatını kaybetmesinin ardından yerine Tahsin Demiray geçmiştir. 1954 seçimlerinde parti, "dava misyonu" doğrultusunda tüm illerde değil belli seçim bölgelerinde aday çıkaracağını belirtmiştir. Bu doğrultuda

15 Adem Çaylak, *İktidar-Muhalefet İlişkisi Bağlamında Türkiye'nin Siyasal Hayatında Osman Bölükbaşı ve Siyasal Hareketi.* Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2010.

Ankara, İstanbul, Eskişehir, Elazığ, Kırşehir, Kastamonu, Malatya, Maraş, Urfa, Mersin, Kocaeli, başta olmak üzere 19 ilde aday göstermiştir.[16]

3 Ekim 1950'de kurulan ve 14 Ağustos 1955'te kapanan Demokrat İşçi Partisi, 1954 seçimlerine katılma şansını yakalasa da, seçim de yeterli başarıyı gösteremeyeceğini öngördüğü için CMP ile seçim iş birliği yapacaktır. Parti'nin Genel Başkanı Orhan Arsal, kendi partisinin listelerine ek olarak CMP'nin listesinden de müstakil aday olsa da seçilemeyecektir.

B. SEÇİMLERİN HUKUKİ ARKA PLANI

1954 seçimleri; 1924 Anayasası, TBMM Dâhili Nizamnamesi ve 5545 sayılı Milletvekilleri Seçim Kanunu hükümleri doğrultusunda gerçekleşti.[17] 1924 Anayasası, 27 Mayıs 1960 Cunta Darbesine kadar yürürlükte olduğu için, söz konusu döneme kadar bazı maddeleri değiştirilse de TBMM'nin tanımı, görevleri, vatandaşların seçme ve seçilme hakları, seçilmiş milletvekillerinin görev, hak ve sorumlulukları 1924 Anayasası'nda düzenlenmiştir. TBMM Dâhili Nizamnamesi ise 2 Mayıs 1927 tarihinde kabul edilmiştir. Meclisin teşekkülü, cumhurbaşkanı seçimi, Meclis kadrolarının seçilmesi gibi Meclis içi dinamikleri bu düzenlemede yer almaktadır. Son olarak, 1950 yılında kabul edilmiş olan Milletvekilleri Seçimi Kanunu ise seçim usulü, prensipleri, yöntemi ve görevlendirmeleri konusunda esas ilkeleri belirlemektedir.

1924 Anayasası'na[18] göre seçme hakkı bu Anayasa'nın ilk hâlinde yalnızca on sekiz yaşını doldurmuş erkek vatandaşlara verilirken, 1934 yılında yapılan değişiklikle yirmi iki yaşını doldurmuş kadın ve erkek vatandaşlar, seçmen olma hakkını elde etmişlerdir (m. 10). Seçilme hakkı ise yine Anayasa'nın ilk hâlinde otuz yaşını doldurmuş erkek vatandaşlara verilirken, aynı değişiklikle otuz yaşını doldurmuş tüm kadın ve erkek vatandaşlar seçilme hakkına haizdir (m. 11). Takip eden maddede ise kimlerin milletvekilliği görevine aday olamayacağı düzenlenmiştir (m.12). Anayasa'nın yasama görevini düzenleyen ikinci bölümünde ayrıca Meclisin işleyişi hakkında da bazı kurallar yer almaktadır. Bu hükümlere göre Türkiye Büyük Millet Meclisinin seçimleri dört yılda bir yapılmakta ve süresi biten milletvekilleri yeniden aday olup seçilebilmektedir (m.13). Ölüm veya yasada belirtilen sebepler sonucunda milletvekilliği düşen kişiler yerine bir başka kişi seçilmektedir (m.29). Devletin başı olan cumhurbaşkanı da Meclis tarafından seçilmektedir (m.7).

16 Mehmet Pınar, "Anadoluculuk Ekseninde Türkiye Köylü Partisi (1952-1958)", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 37, 2017, ss. 317-340.

17 1954 seçimlerini ve Meclisi ilgilendiren Kanun, Nizamname ve Talimatnamelerin bir araya getirilmiş metinler için bkz. İsmet Binark, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM – X. Dönem,* Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Cilt: 1, 2010, s. 471-647

18 TBMM, "1924 Anayasası", https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm, (14 Ocak 2020).

Bu dönemde siyasi partileri tanımlayan ve düzenleyen yekpare bir kanun bulunmamakla birlikte siyasi partiler, 1924 Anayasası, 5545 sayılı Milletvekilleri Seçim Kanunu ve 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu[19] ışığında kurulmuş ve yönetilmiştir. Siyasi cemiyetlere üye olabilme şartı ise seçmen olabilme hakkına sahip olmaktır (m. 3). 1954 Genel Seçimleri, 1950 yılında yayımlanan 5545 sayılı milletvekilleri Seçimi Kanunu esas alınarak gerçekleştirilmiştir. Bu Kanun seçim öncesi, sırası ve sonrasını düzenleyecek kapsamda kurallar içermektedir. Söz konusu Kanun'un ilk maddesinde milletvekili seçimlerinin tek dereceli ve çoğunluk usulüne göre yapıldığı açıklanmış ve genel, eşit, serbest ve gizli oy, açık sayım ilkesi benimsenmiştir (m.1).[20] Her il, bir seçim çevresi ve nüfusu 150'den fazla olan her köy, kasaba ve mahalle en az bir sandık bulundurması zorunlu olan birer seçim bölgesidir (m. 2,3). Son genel nüfus sayımının neticesi esas alınarak her 40 bin kişi için bir milletvekili seçilerek milletvekili sayısı belirlenmiştir. Nüfusu 40 binden yukarı olan seçim çevreleri için 55 bine kadar 1, 55 binden 95 bine kadar 2, 95 binden 135 bine kadar 3 milletvekili seçilmektedir. Nüfus miktarı yükseldikçe milletvekili sayısı da bu şekilde artmaktadır. Bu hesaplama sonucunda toplam seçilecek milletvekili sayısı Bakanlar Kurulu tarafından yayınlanan bir kararname ile belirlenerek kamuoyuna duyurulmaktadır (m. 4-5).

Kısıtlı olanlar, yabancı devlet uyrukluğunu ileri sürenler ve kamu hizmetinden yasaklılar seçmen olamazken emniyet müdürleri, emniyet amirleri, komiser ve komiser muavinleri, polisler, subaylar, erbaşlar, askeri memurlar, askeri adli yargıçlar, askeri öğrenciler ve silahaltında bulunan erler seçmen olarak kabul edildikleri hâlde oy kullanamamaktadır (m.8-9). Türkçe okuma yazma bilmeyenler, yabancı devlet uyruklu olanlar, yabancı devlet resmi hizmetinde bulunanlar, müebbet veya muvakkat ağır hapis, beş seneden fazla hapis veya müebbet sürgün cezalarından biri ile hüküm giymiş olanlar, hırsızlık, sahtecilik, dolandırıcılık, inancı kötüye kullanma ve dolanlı iflâs suçlarından biri ile hüküm giymiş olanlar ve kamu hizmetinden yasaklı olanlar milletvekili seçilememektedir (m.34). Bir vatandaşın bağımsız olarak aday gösterilebilmesi için elli seçmenin oturdukları yer muhtarlığının tasdikli imzalarını taşıyan yazılı bir müracaat yapmaları gerekmektedir (m.35). Bu Kanun'a göre bir kişi en fazla iki seçim bölgesinde adaylığını koyabilir ve iki bölgeden de seçilmesi durumunda kendisine bir bölgeyi tercih etmesi gerektiği TBMM Başkanı tarafından söylenmektedir (m.36).

Tüm bunların yanı sıra, 5545 sayılı Milletvekilleri Seçim Kanunu; seçim hazırlıkları, propaganda yöntemleri ve sınırları, Seçim Kurulunun belirlenmesi, yetki ve görevleri, sandık kuralları, oy verme ve sayım kuralları, Seçim Kurulunun teşekkülü, yetki ve görevleri, seçim kapsamında işlenmesi muhtemel suçlar ve cezaları ve seçim giderleri ile ilgili detaylı düzenlemelerde bulunmuştur. 21 Şubat 1950 yılında Resmi Gazete'de yayımlanan ve bu tarih itibariyle yürürlüğe giren söz konusu Kanun, 30 Haziran 1954 tarihinde çıkarılan 6428 sayılı Kanun ile bazı değişikliklere uğramıştır.

19 T.C. Resmi Gazete, (1938), 3512 Sayılı Cemiyetler Kanunu, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3959.pdf, (14 Ocak 2020).

20 T.C. Resmi Gazete, (1950), 5545 Sayılı Milletvekilleri Seçim Kanunu, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7438.pdf, (14 Ocak 2020).

C. 1954 SEÇİM SONUÇLARI

Herhangi bir erken seçim kararına gitmeden 2 Mayıs 1954 tarihinde gerçekleştirilen Milletvekili Seçimleri, DP'nin kesin zaferi ile sonuçlanmıştır. Bu seçimde 10.262.063 kayıtlı seçmenin 9.095.617'si oy kullanmış ve katılım oranı yüzde 88,6 olmuştur. Böylece 1950 seçimlerine kıyasla yüzde 89,3 olan katılım oranı 0,7 puan düşmüştür. Geçerli ve geçersiz oylara dair ise herhangi bir veri bulunmamaktadır. Nüfusun seçim sisteminin gerektirdiği şekilde oranlanmasıyla 1954 seçimlerinde Meclise girecek milletvekili sayısı 541 olarak belirlenmiştir. Seçim sonuçlarına göre, 5.313.659 oy toplamı ile kullanılan oyların yüzde 58,4'ünü alan DP 503 milletvekili, 3.193.471 toplam oy ile kullanılan oyların yüzde 35,1'ini alan CHP 31 milletvekili, 480.249 toplam oy ile kullanılan oyların yüzde 5,3'ünü alan CMP ise 5 milletvekili ile Meclise girmiştir. Ayrıca bağımsızlar, 56.393 toplam oy almışlar ve Meclise 2 bağımsız milletvekili girmiştir.[21]

1950 Genel Seçimleri ile kıyaslandığında milletvekili sayısı nüfus artışına bağlı olarak 487'den 541'e yükselmiş, ancak Meclisteki parti sayısı değişmemiştir. Kayıtlı seçmen sayısı ise dört yıl içerisinde 1 milyon 356 bin 320 kişi artmıştır. 1950 seçimleri ile 1954 seçimleri arasında partilerin aldığı oy oranı farkına bakıldığında çok ciddi bir düşüş veya yükselme gözlenmemektedir. DP açısından yüzde 55,2'den yüzde 58,4'e yükselen bir oy oranı söz konusudur. CHP ise oy oranını yüzde 39,6'dan yüzde 35,1'e düşürmüştür. Millet Partisi ise 1950 seçimlerinde aldığı yüzde 4,6 oy oranını Cumhuriyetçi Millet Partisi adıyla girdiği 1954 seçimlerinde yüzde 5,3'e yükseltmiştir. Partilerin elde ettiği oy oranlarında bir önceki seçime göre önemli bir dalgalanma olmasa da Meclisteki sandalye dağılımına bakıldığında önemli bir farkın olduğu görülmektedir. DP, yüzde 58,6 oy oranı ile 541 milletvekili sandalyesinden 503'ünü kazanmıştır. CHP yalnızca 3,5 puanlık düşüşüne rağmen 38 milletvekili kaybederek Mecliste 31 sandalyeye düşmüştür. CMP ise aldığı yüzde 5,3 oya rağmen yalnızca 5 milletvekili ile Meclise girebilmiştir.

İki parti arasındaki rekabetin en çok dikkat çektiği seçim çevreleri çoğunlukla Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer almaktadır. Bu bölgeler 1950 seçimlerinde CHP tarafından kazanılırken 1954 seçimlerinde Demokrat Parti'ye geçmiştir. Kars ve Malatya ise bölgedeki önemli istisnalardan birini oluşturmaktadır. Bunun sebebi olarak ise Malatya'nın CHP

21 1954 seçim sonuçları ile ilgili partilerin aldığı toplam oy sayıları, oy oranları, milletvekili dağılımı açısından farklı kaynaklarda farklı sonuçlar yer almaktadır. Örneğin, TBMM'nin yayınladığı, [İsmet Binark, "Türk Parlamento Tarihi X. Dönem" (14 Mayıs 1954 -1 Kasım 1957), Cilt:1, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No: 137 künyeli] eserin 149. Sayfasında, 1954 seçimlerine katılım oranı yüzde 88,6 olarak verilmekte ve diğer sonuçlar da tablo şeklinde sıralanmaktadır: DP'nin aldığı oy sayısı, 5.151.550 oy oranı, yüzde 56.6, elde ettiği sandalye sayısı 490; CHP'nin aldığı oy sayısı, 3.161.699, oy oranı yüzde 34.8, milletvekili sayısı 30; CMP'nin aldığı oy sayısı 434.085, oy oranı 4.8, milletvekili sayısı 4; TKP'nin aldığı oy sayısı 57.011, oy oranı yüzde 0.06, milletvekili 0 ve bağımsızların ise aldığı oy sayısı 137.318 oy oranı yüzde 1.5 ve milletvekili sayısı ise 10 olarak gösterilmiştir. Ancak, Yüksek Seçim Kurulu'nun Türkiye İstatistik Kurumu verilerini esas alarak hazırladığı ve kurum web sayfasında yayınladığı sonuçlar farklılık göstermektedir.
Dolayısıyla, bu metinde 1954 seçimleri ve karşılaştırmada kullanılan 1950 seçimlerinin sonuçları, Yüksek Seçim Kurulunun web sayfasında verilen rakamlara dayanmaktadır. Yüksek Seçim Kurulu ilgili sayfasına, "*1950-1977 Milletvekili Genel Seçimleri çalışması Türkiye İstatistik Kurumu verileri esas alınarak hazırlanmıştır*" *notunu düşmüştür.* Bkz. YSK, "1950-1977 Yılları Arasında Yapılan Milletvekili Genel Seçimleri", http://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007, (10 Ocak 2020).

Genel Başkanı İsmet İnönü'nün memleketi olmasıdır. 1950'de Bingöl, Bitlis, Erzincan, Hakkâri, Hatay, Şanlıurfa ve Van'da ise CHP'nin kazandığı milletvekillerinin tamamı veya önemli bir kısmı 1954 seçimlerinde DP'ye geçmiştir.

Bu aynı zamanda önemli bir oy kaybı anlamına da gelmektedir. Örneğin Bitlis'te 1950 seçimlerinde CHP yüzde 60,7, DP yüzde 30,3 oy oranına sahipken, 1954 seçimlerinde ise aynı ilde CHP yüzde 22,4 oy alarak büyük bir kayıp yaşamıştır. DP, oy oranını iki katından daha fazlasına yükselterek yüzde 67,2'lik bir başarı elde etmiştir.[22] Benzer bir örnek yine Hakkâri'de yaşanmıştır. 1950 seçimlerinde CHP, Hakkâri'de kullanılan oyların tamamını alırken, 1954 seçimlerinde oy oranını yüzde 23,8'e düşürmüş ve DP bir önceki seçimde hiç oy alamadığı Hakkâri'den yüzde 54,4 oy alarak bir milletvekili çıkarmıştır.[23] Bu değişimde öne çıkan iller genellikle Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alsa da ülke genelinde başka seçim bölgelerinde de aynı durum gözlenebilmektedir. Örneğin Mardin'de 1950 seçimleri sonucunda toplamda bölgeden çıkacak olan 6 milletvekili CHP ve DP arasında eşit olarak bölünmüşken 1954 seçimleri sonucunda nüfus artışı ile birlikte eklenen bir vekil de dâhil olmak üzere 7 milletvekilinin tümü Demokrat Parti mensubu olmuştur.[24] Son olarak Ordu seçim bölgesinden 1950 seçimleri sonrasında çıkan 8 milletvekilinin 2'si DP'li, 6'sı CHP'liyken 1954 seçimlerine bakıldığında toplam 9 milletvekilinin tamamının DP'li olduğu görülmektedir.[25] Seçim sonuçları bölgesel olarak analiz edildiğinde, CHP'nin parlamentodaki kaybının daha çok Doğu ve Güneydoğu Bölgesi kaynaklı yaşadığını belirtmek gerekir.

Seçim sonuçları, seçim bölgeleri bazında sınıflandırıldığında CHP; Kars, Malatya, Tunceli ve Sinop'ta tam başarı gösterirken CMP ise aldığı yüzde 45,5 oyla yalnızca Kırşehir'de tam liste ile seçimden çıkabilmiştir. DP ise geri kalan tüm seçim bölgelerinde tarihte tekrarlanmayacak bir başarı göstererek rekor oy oranı olan yüzde 58,6'ya ulaşmıştır.

Seçimlerin ardından ortaya çıkan sonuçlar üzerinden en çok tartışmaya sebep olan seçim çevresi ise Kırşehir olmuştur. Kırşehir, 1950 Genel Seçimlerinde yüzde 33,2 oy oranı ile 1 CHP milletvekili, yüzde 36,5 oy oranı ile de 2 DP milletvekili çıkarmış karma listeli bir seçim çevresidir. Bir sonraki seçimde boy gösteren CMP Genel Başkanı Osman Bölükbaşı'nın memleketi olması sebebiyle Kırşehir, 1954 yılında CMP'yi tam liste hâlinde 5 milletvekili ile Meclise göndermiştir. Türkiye siyasi tarihinde kendi şahsına münhasır bir siyasetçi olan Osman Bölükbaşı'nın partisinin Kırşehir'de elde ettiği bu sonuç, Kırşehir'in il statüsünden ilçe statüsüne düşürülmesine neden olacaktır. DP Hükümeti çıkardığı bir kanunla Kırşehir'i ilçe yapmış, bu durum 1957'ye kadar devam etmiştir. Ayrıca seçimlerden sonra Bölükbaşı'nın dokunulmazlığı kaldırılmıştır.

22 YSK, 1950-1977 Yılları Arası Bitlis Çevresi Seçim Sonuçları, http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Bitlis.pdf, (10 Ocak 2020).

23 YSK, 1950-1977 Yılları Arası Hakkâri Çevresi Seçim Sonuçları, http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkari.pdf, (10 Ocak 2020).

24 YSK, 1950-1977 Yılları Arası Mardin Çevresi Seçim Sonuçları, http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Mardin.pdf, (10 Ocak 2020)

25 YSK, 1950-1977 Yılları Arası Ordu Çevresi Seçim Sonuçları, http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Ordu.pdf, (10 Ocak 2020).

Tartışmalı seçim bölgelerinden biri de Malatya ve Malatya'dan ayrılarak il statüsü verilen Adıyaman'dır. Malatya, DP'nin Doğu Anadolu'da kazandığı seçim başarısında bir istisna oluşturmuştur. Genel Başkan İsmet İnönü'nün memleketi olması sebebiyle CHP'nin birinci olduğu ilde DP, bölgedeki başarısını burada gösterememiştir. Seçimlerden çok kısa bir süre sonra, 14 Haziran 1954 tarihinde kabul edilen ve 22 Haziran 1954 tarihinde Resmi Gazete'de yayınlanan 6418 sayılı Kanun gereğince Adıyaman, Malatya'dan ayrılarak il statüsüne getirilmiştir.[26] DP Hükümeti tarafından kabul edilen bu Kanun'un 1954 – 1957 arası dönemde önemli tartışmalara yol açmış ve iktidarın muhalefeti bastırmaya yönelik bir hamlesi olarak nitelendirilmiştir.

D. SİYASAL HAYAT

10. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi, 2 Mayıs 1954'te yapılan seçimlerden on iki gün sonra, 14 Mayıs 1954'te ilk toplantısını yapmıştır. Toplantıda Celal Bayar 486 oy ile Cumhurbaşkanlığına; Refik Koraltan ise 489 oy ile Meclis Başkanlığına yeniden seçilmiştir.[27] Ayrıca Bayar, Menderes'e hükümeti kurma görevini bu tarihte vermiştir.[28] 24 Mayıs 1954'te hükümet programı Mecliste okunmuştur. Bundan iki gün sonra ise Menderes Hükümeti, 27 ret ve 2 çekimser oya karşın 491 kabul ile cumhuriyet tarihindeki en yüksek güvenoyunu almıştır.[29] Menderes, kabinesini üç gün içinde kurmuştur. Yeni kabinedeki bakanlar arasında yedi yeni yüz yer almış; dört eski bakanın ise yeri değişmiştir.[30]

1954 – 1957 arası Türkiye'nin siyasal hayatı incelendiğinde özellikle partiler açısından ana gündem maddesinin, partilerin kendi iç meseleleri ve seçimler öncesi başlayan söz konusu sıkıntıların katlanarak devam etmesi olmuştur. DP açısından güçlü Meclis çoğunluğunun vekillere verdiği özgüven, parti yönetimi ve bakanlara yönelik eleştirileri artırırken çeşitli hizipleşmeleri de ortaya çıkmıştır. CHP açısından ise 27 yıllık tek parti iktidarı sonrası partinin üst üste ağır seçim mağlubiyetleri alması hem partinin yürüttüğü siyaset hem de başta "Milli Şef" İsmet İnönü olmak üzere üst düzey yöneticileri sorgulanır hale getirmiştir.

DP açısından seçimlerin ardından yaşanan ekonomik sıkıntılar, parti içi muhalefeti artırmıştır. 18 Ocak 1955'te DP içinden bir grup milletvekili, hükümetin ekonomi politikalarını eleştiren bir rapor hazırlamıştır. Raporda, hükümetin ekonomi politikasındaki sorunlar; plansızlık, pahalılık, karaborsacılık ve ithal malları başlıkları üzerinden ele alınmış ve eleştirilmiştir. Parti içinde bazı milletvekillerinin hükümete yönelik eleştirilerini yükseltmesi, 1955 yılında kabinenin bazı üyelerinin sık sık değişmesini beraberinde getirmiştir. 15 Nisan'da Dışişleri Bakanı Fuad Köprülü Devlet

26 T.C. Resmi Gazete, (1954), 6418 Sayılı "Malatya Vilayetine Bağlı Adıyaman Kazasında Adıyaman Adıyla Yeniden Bir Vilayet Kurulması Hakkında Kanun", https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/8735.pdf, (2 Ocak 2020).

27 *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: X, İçtima: F, Birinci İnikat, 14.V.1954*, s. 6-7.

28 Binark, *a.g.e.*, s.825.

29 *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: X, İçtima: F, Dördüncü İnikat, 26.V.1954*, s. 81.

30 Binark, *a.g.e.*, s. 826.

Bakanlığına atanmış, Dışişleri Bakanlığı görevini ise geçici olarak Başbakan Adnan Menderes üstlenmiştir. 27 Temmuz'da ise Fuad Köprülü Başbakan Yardımcılığına, Başbakan Yardımcısı Fatin Rüştü Zorlu ise Devlet Bakanlığı ve Dışişleri Bakanvekilliğine getirilmiştir. 10 Eylül'de İçişleri Bakanı Namık Gedik 6/7 Eylül olayları sebebiyle istifa etmiş, onun yerine Milli Savunma Bakanı Ethem Menderes getirilmiştir. Milli Savunma Bakanlığını da vekâleten Fuad Köprülü üstlenmiştir.

Ancak parti içi eleştirilerin somut bir çatışmaya dönüşmesi, basına ispat hakkı tartışmaları ile olmuştur. DP içinden bir grup milletvekili, 2 Mayıs 1955 tarihinde TBMM Başkanlığı'na verdikleri bir önerge ile basına ispat hakkının tanınmasını istemiştir. "İspatçılar" olarak adlandırılan ve 11 kişiden oluşan bu gruba Temmuz, Eylül ve Ekim aylarında yeni milletvekilleri katılmış ve sayı 19 milletvekiline çıkmıştır. DP 4. Büyük Kongresi toplanmadan önce parti içinde birlik sağlanması adına İspatçılarla birtakım görüşmeler yapılmış, ancak bu görüşmelerden olumlu sonuç elde edilememiştir. [31]

İstifaların ardından DP, 1954 seçimleri sonrasına ertelediği kongresini gerçekleştirmiştir. Parti tüzüğünde büyük kongrenin iki yılda bir yapılması öngörülmesine rağmen, 1953 yılında yapılması gereken dördüncü büyük kongre ancak iki yıl gecikmeli olarak 15 Ekim 1955 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Bu kongreyle birlikte parti içi muhalefetin de yönetilmesi amaçlanmıştır. Kongrenin açılış konuşmasını yapan Genel Başkan Adnan Menderes, konuşmasının büyük bölümünü İspatçılara ayırmıştır. Yine kongrede genel başkanlık için tek aday olarak seçime giren Menderes, 1284 delegenin 1247'sinin oyunu almıştır.[32] Kongrede en çok dikkat çeken olay, İstanbul delegelerinin 50 imza ile vermiş olduğu önergedir. Bu önergede partiden ayrılan milletvekillerinin milletvekilliği sıfatının da kaldırılmasına yönelik bir kanun çıkarılması teklif edilmiştir. Önerge delegeler arasında çeşitli tartışmalara ve itirazlara sebep olsa da Divan Başkanlığı önergenin kabul edildiğini açıklamıştır.

Ayrıca kongrede DP Haysiyet Divanı; Fevzi L. Karaosmanoğlu, Ekrem Hayri Üstündağ, Sabahattin Çıracıoğlu, Zeyyat Ebüzziya, Behçet Kayaalp, Muzaffer Timur, İsmail H. Akyüz, Safaeddin Karanakçı, Ragıp Karaosmanoğlu'nun partiden ihracına karar vermiştir. Aynı gün Fethi Çelikbaş, Enver Güreli, İbrahim Öktem, Raif Aybar, Şeref Kâmil Mengü, Muhlis Bayramoğlu, Ekrem Alican, Turan Güneş, Mustafa Ekinci, Kasım Küfrevî'nin de aralarında bulunduğu 10 milletvekili de istifa ettiğini açıklamıştır.[33]

20 Aralık 1955 tarihinde ise DP'den ayrılan milletvekilleri, Hürriyet Partisi'ni kurmuştur. Partinin Genel Başkanı ise başlangıçta Ekrem Hayri Üstündağ olmuştur. Ancak Üstündağ, sağlık sebeplerinden ötürü Genel Başkanlığı F. Lütfi Karaosmanoğlu'na

31 Bkz. Cem Eroğlu, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi, 1990, s. 179-185; Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*. İstanbul: Afa, 1996, s. 332-335; Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes'in Dramı*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 7. Basım 2000, s. 232-236; Tanel Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı, Demokrat Parti'nin İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 250-262.

32 M. Serhan Yücel, *Demokrat Parti*. İstanbul: Ülke Yayınları, 2011, s. 115.

33 Yücel *a.g.e.*, s. 116.

devretmiştir. Öte yandan Karaosmanoğlu hiçbir zaman geleneksel bir liderlik anlayışına sahip olmamış ve bu tür bir liderlik yapmamıştır. Nitekim Hürriyet Partisi de "lider partisi" portresi çizmekten uzaktır.[34]

Hürriyet Partisi'nin programında Anayasa'nın fert haklarını koruyacak şekilde değiştirilmesi gerektiği,[35] üniversitelerin özerk olmaları gerektiği ve akademisyenlerin aktif olarak siyasette yer alabilmelerine izin verilmesi, radyoların bağımsız hale getirilmesi ve basının özgür olması gibi hususlara yer verilmiştir. Anayasa Mahkemesi, Uyuşmazlık Mahkemesi ve Yüksek Seçim Kurulu gibi yeni kurumların kurulması önerilmiştir.[36] Bununla birlikte var olan liste usulü çoğunluk sisteminin değiştirilmesi ve nispi temsile dayalı seçim sistemine geçilmesi savunulmuştur. Aynı zamanda Cumhurbaşkanlığını "partiler üstü" konuma getirmek hedeflenmiştir.[37] Hürriyet Partisi, Türk siyasal yaşamında iktidara gelme isteğine sahip olmayan bir fikir kulübü izlenimi vermiş olmasıyla tanınmaktadır.[38]

DP'de yaşanan Hürriyet Partisi ayrılığına rağmen parti içi eleştiriler bitmemiştir. Partideki huzursuzlukların artması üzerine 29 Kasım 1955'te yaklaşık 6,5 saat süren bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Toplantıda partililer, Maliye Bakanı Hasan Polatkan, İktisat ve Ticaret Bakanı Sıtkı Yırcalı ve Devlet Bakanı Fatin Rüştü Zorlu başta olmak üzere pek çok bakanın istifasını istemiştir. Beklenen istifaların gerçekleşmesinin ardından, "Sarol Formülü" olarak anılacak bir çözüm yoluna gidilmiş ve Menderes, kendisi için güvenoyu istemiştir. Meclis ise Menderes'in bu hamlesine ona güvenoyu vererek karşılık vermiş, fakat hükümeti düşürmüştür.

Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın, hükümeti kurma görevini yeniden Menderes'e vermesinin ardından, 9 Aralık 1955'te yeni hükümet kurulmuştur. Menderes, 14 Aralık 1955'te ise hükümet programını açıklamıştır.[39] Hükümet programı, basında yeni bir şey söylemediği gerekçesiyle zaman zaman eleştirilmiştir. Dönemin bazı köşe yazarları, yeni programın "tek yeni ve bu sebeple de dikkate değer" hususunun Anayasa değişikliğiyle ilgili olan kısmı olduğunu belirtmiştir.[40] Programda Anayasa'da değişiklikler yapılacağı ve bunların genel seçimlerden önce tamamlanacağı, Seçim Kanunu'nda yapılan son değişikliklerin kaldırılacağı ve Kanun'un eskisinden daha iyi hale getirileceği, karaborsa ve vurgunculukla mücadele edileceği ve gerekli tüm tedbirlerin alınacağı, yirmi beş senesini dolduran memurların, yargıçların, profesörlerin emekliye sevk edilebilmeleri hükmünün kaldırılacağı ve eskiden olduğu gibi 30 sene şartının uygulanacağı belirtilmiştir.[41]

34 Burhan Özçetin ve Sibel Demirci, "Hürriyet Partisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm.* (ed. Murat Yılmaz), İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 544.

35 *TBMM, Hürriyet Partisi Programı*, (1956), https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/885?show=full&locale-attribute=en, (14 Aralık 2019), s. 68.

36 *HP Programı*, s. 70

37 *HP Programı*, s. 69

38 Özçetin ve Demirci, *a.g.m.*, s. 541.

39 *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: X, İçtima: 2, On Dördüncü İnikat, 14.XII.1955*, s. 251-255.

40 Yavuz Abadan, "Yeni Hükümetin Programı", 18 Aralık 1955, *Yeni İstanbul.*

41 *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: X, İçtima: 2, On Dördüncü İnikat, 14.XII.1955*, s. 250-254.

Hükümet; programın açıklanmasından iki gün sonra, 16 Aralık'ta 58 ret oyuna karşılık 398 kabul ile güvenoyu almıştır.[42] Dördüncü Menderes Hükümetinin 8 bakanı eski kabineden alınmış, dokuzu ise ilk kez kabineye girmiştir.[43] 25 Kasım 1957 tarihine kadar görevde kalan hükümet, 1957'de yapılan seçimler sebebiyle sona ermiştir.

1954 seçimleri sonrası iktidar karşısında oldukça güçsüz bir ana muhalefet rolünü üstlenmek durumunda kalan CHP'de ise parti içinde birbirinden farklı pek çok ses yükselmiş ve radikal denilebilecek öneriler sunulmuştur.[44] Bu öneriler somut karşılık bulmasa da parti içerisinde önemli etkiler doğurmuş ve dikkate değer bir gündem yaratmıştır. Bir başka deyişle CHP, bu dönemde 1954 seçimlerinin sonuçlarının sebep olduğu hasarla birlikte parti içi kırılmalar ile de mücadele etmek zorunda kalmıştır.

1954 seçimleri sonrası dönemde ortaya atılan ilk öneri, seçim sonuçlarına ve sistemine bir tepki olarak iktidarı protesto etmek, Meclise girmemek ve yerel seçimleri boykot etmek olmuştur. Bu öneride asıl odak noktası DP iktidarı ve politikaları olmakla birlikte CHP'nin varlığı üzerinden bir boykot gerçekleştirmek hedeflenmiştir.[45] Bir başka radikal öneri ise kurucu parti ve hatta Tek Parti Dönemi iktidarı olan CHP'yi feshederek tüm olumsuz etiketlerden ve maddi zorluklardan kurtulmak ve yerine daha sol ilkelere sahip yeni bir parti inşa etmek olmuştur.[46] Ayrıca yüksek sesle konuşulmasa da İsmet İnönü'nün parti yönetiminden çekilmesi gerektiği son radikal öneri olarak tartışılmıştır. Bu önerinin en önemli gerekçesi ise İsmet İnönü'nün özellikle Tek Partili Dönem sürecindeki siyasi sicilinin halkın gözünde önemini kaybetmemesi ve hatta iktidarın konsolidasyonu ile halkın bu yönde düşünüyor olması olarak gösterilmiştir.[47] Bu son öneriyle ilgili tartışmaların İnönü'nün kulağına gitmesiyle birlikte İnönü bazı istişarelerde bulunmuştur. Tartışmalarla ilgili en özet ve açıklayıcı sözü eski Başbakan Şemsettin Günaltay, İnönü ile konuşması esnasında "Başından ayrılırsanız parti dağılır. Bu şekilde devam ederse gene dağılır" diyerek söylemiştir.[48]

CHP içerisindeki bu kırılmalar dönem içerisinde basına yansıtılmamaya çalışılmış ve çıkan söylentiler Genel Sekreter Kasım Gülek tarafından yalanlanmıştır. Dışarıya karşı birlik görüntüsü bozulmak istenmezken 11. Kurultaya yaklaşırken CHP içerisinde Nihat Erim – Kasım Gülek gerilimi yükselmiştir. Değişim ve statüko arasında gerçekleşen bu gerilime Cemil Sait Barlas, partinin feshedilmesi gerektiğini öne sürerek yeni bir boyut kazandırmıştır. Dönemin önemli isimlerinden olan Hüseyin Cahit Yalçın ise tartışmalara köklü ıslahat fikrine karşı duran bir pozisyonda katılmıştır.[49] Bunlarla birlikte bir grup,

42 *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: X, İçtima: 2, On Beşinci İnikat, 16.XII.1955*, s. 327.
43 Binark, *a.g.e.,* s. 879.
44 Anıl Varel, "Ellili Yıllarda Muhalefet: Hükümete Yönelik Temel Eleştiriler ve DP Karşısında CHP'nin İdeolojik Konumlanışı", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*. (ed. Mete Kaan Kaynar), İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s. 223.
45 Toker, *a.g.e.,* s. 40.
46 Varel, *a.g.m.,* s. 223.
47 Toker, *a.g.m.,* s. 42.
48 Toker, *a.g.m.,* s. 43.
49 Resul Babaoğlu, *"Seçim Yenilgisi, Parti İçi Muhalefet ve Hizipleşme Tartışmalarının Gölgesinde Cumhuriyet Halk Partisi XI. Kurultayı (26-30 Temmuz 1954)"*, s. 2690- 2693.

parti içinde yeni ideolojik arayışlara girmiştir. Barlas'ın başını çektiği bu grup, CHP'ye "ılımlı sosyalist parti" niteliği kazandırmaya çalışmıştır.[50]

Bu karmaşık atmosfer altında toplanan CHP 11. Kurultayı 26 Temmuz 1954 tarihinde İsmet İnönü'nün açılış nutku ile başlamıştır. Partinin iç yapılanmaya dair pek çok konunun ele alındığı bu kongrenin sonunda yayımlanan tebliğde partinin "meşru yollardan yürüyerek son gücüne kadar" mücadeleyi devam ettireceği belirtilmiştir.[51]

1954 -1957 Döneminde üç adet yerel seçim gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki muhtarlık seçimleri, ikincisi il genel meclisi ve üçüncüsü ise belediye meclisi seçimleridir. 10. Dönemdeki yerel seçimlerin önemi muhalefetin 1954 seçimlerine tepki göstermek amacıyla bazı seçimleri boykot etmiş olmasıdır. Hatta boykot tartışmaları CHP içerisinde önemli fikir ayrılıklarına sebep olmuştur. Bu fikir ayrılıkları muhtarlık seçimlerine girme, il meclisi ve belediye meclisi seçimlerine girmeme kararı ile çözümlenmiştir.[52]

Kasım 1954'te gerçekleştirilen muhtarlık seçimlerinde genel seçimlerin bir sirayeti olarak DP, gözle görülür bir üstünlük sağlamış ve Demokrat Parti 33.000, Cumhuriyet Halk Partisi ise 7000 muhtarlık kazanmıştır. İl genel meclisi seçimleri CHP ve CMP tarafından boykot edilmiş ve seçimler DP, KP ve bağımsız adaylar arasında gerçekleşmiştir. Bu seçimlerde katılım oranı genel seçimlere göre oldukça düşerek yüzde 39'a kadar gerilemiştir. Ayrıca 1955 yılında gerçekleştirilen belediye meclisi seçimleri bazı illerde sıkıyönetim altında gerçekleşmiştir. Bu seçimlerde de katılım oranı yüzde 38'de kalarak düşük bir seviyede seyretmiştir.[53]

II. TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ

A. SİYASAL SİSTEM VE MECLİSİN ROLÜ

Türkiye'nin modern siyasal sistemi, sürekli değişen bir sosyo-ekonomik yapı ile değiştirilmek zorunda kalınan anayasalar arasındaki etkileşimin sonucudur.[54] Siyasal sistem üzerindeki değişim, sistemdeki hâkim partiye, lidere ya da küresel konjonktürün içeriyi etkilemesine bağlı olarak şekillenebilmektedir. Bu bağlamda DP, siyasal sistemi geniş ölçüde etkilemiştir. DP'nin parlamenter demokrasideki yerini, merkez ağırlıklı siyasal bir düzenden, toplum ağırlıklı siyasal düzene geçişle açıklamak mümkündür. 14 Mayıs 1950 seçimleri ile birlikte, parlamentonun siyasal sistem içindeki belirleyiciliği öne çıkmıştır. Demokratik yolla seçilen parlamenterler, siyasal sistem üzerinde etkinliklerinin farkında oldukları için parlamentoyu etkin bir şekilde işletmenin çabası içinde olmuşlardır.

50 Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1950'den Günümüze*. Ankara: İmge Yayınları, 2013, s. 64.
51 Resul Babaoğlu, *"Seçim Yenilgisi, Parti İçi Muhalefet ve Hizipleşme Tartışmalarının Gölgesinde Cumhuriyet Halk Partisi XI. Kurultayı (26-30 Temmuz 1954)"*, s. 2699.
52 Ali Eşref Turan, *Türkiye'de Yerel Seçimler*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 94.
53 Turan, *a.g.e.*, s. 95
54 Kemal Karpat, *Türk Siyasi Tarihi – Siyasal Sitemin Evrimi***.** İstanbul: Timaş Yayınları, 2011, s. 1.

Yarışmacı seçim mevzuatının işlemesiyle birlikte seçilen milletvekillerinin sosyolojik özellikleri, yenilenme sıklıkları, yaş ortalaması ve mesleki konumları gibi yapısal hususiyetleri önceki dönemlerden farklılaşacaktır. Tek Parti Dönemi milletvekillerinin seçilme sıklığı ile karşılaştırıldığında, çok partili hayata geçilmesiyle birlikte DP parlamentoya yeni bir sosyolojiyi taşıyacaktır. Tek Parti Döneminin yerleşik siyasal aristokrasisi parlamentoda daha az temsil edilmeye başlayacaktır. Dolayısıyla DP, yeni bir siyaset sınıfını oluşturmaya başlamıştır.[55]

Tek Parti Dönemi ve Çok Parti Dönemi parlamenterlerinin yapısal özelliklerini karşılaştıran çalışmalardan çıkan sonuçlar şu şekildedir:[56] Seçilme sıklığı 1931-1935 parlamentosunda yüzde 85, 1935-1939'da yüzde 73 ve 1939-1945'te yüzde 75 iken, çok partili hayata geçilmesiyle birlikte bu oran, 1946-1950 arasında dramatik bir şekilde düşerek yüzde 12 olacaktır. Yaş ortalaması açısından bakıldığında, 1920'den 1943'e kadar parlamentonun yaş ortalaması sürekli artacak, 1943'te yaş ortalaması 54'e kadar yükselecektir. 1950'de 47,8'e düşen yaş ortalaması 1954'te 46,7'ye inecektir. Eğitim düzeyi açısından bakıldığında Tek Parti Dönemi ve 1950 ve 1954 seçimleri arasında çok önemli bir fark yoktur. Cumhuriyet Döneminde parlamentoda temsil edilen bürokrat sayıları giderek azalırken, mesleğe dayalı serbest çalışanlar giderek yükselmiştir. Bu anlamda DP, parlamentoda daha çok serbest meslek mensupları tarafından temsil edilmiştir.

Bu açılardan bakıldığında, DP'nin siyasal hayata katılması ile birlikte, parlamentodaki dar katılımlı temsil mekanizmasını genişlemiştir. Siyaset, yerleşik siyasetçilerin ve belirli meslek gruplarının dışına taşınmıştır. Ayrıca, Mecliste temsil tabana yayılmıştır. 1950 seçimleri ile birlikte genel oy ilkesinin işletilmesi, siyasetten uzak toplum kesimlerini de siyasete ısındırmıştır.

Tek Partili Dönemde Meclisin yapısı ve siyasal sistem, pek fazla tartışılmasa da çok partili hayata geçilmesiyle birlikte bu husus, en önemli tartışma başlıklarından biri haline gelmiştir. Söz konusu tartışmalar genel olarak "çift meclis" konusu etrafında şekillenmiştir. Muhalefetin gündeme taşıdığı bu konu, CHP'nin 1950 seçimleri sonrası düzenlediği kurultayda ve 1954 yılında düzenlediği 11. Kurultayda talep olarak dile getirilmiştir. Hürriyet Partisi ise parti programında ikinci bir meclisin gerekli olduğuna yer vermiştir.[57] Konuyla ilgili 1950-1960 yılları arasında yaşanan şiddetli tartışmalarda genel olarak 1924 Anayasası sorumlu tutulmuş ve ikinci bir meclisin bulunmayışı büyük bir eksiklik olarak değerlendirilmiştir.[58] 1924 Anayasası'nın yürütme erkine verdiği geniş alan, bundan hareketle iktidarın bireysel haklar konusunda sergilediği olumsuz tutumlar ve bu tutum karşısında yasama organını denetleyecek kurumların olmaması gibi hususlar çift meclis sistemi tartışmalarının gündemde kalmasını sağlamıştır.

55 Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi II, 1920-1960*. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2010, s. 365-367.
56 Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi II, 1920-1960*, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2010. s. 365-373; Ayrıca bkz. Frederick W. Frey, *The Turkish Politicial Elite*. Cambridge: The MIT Pres, 1965.
57 *Hürriyet Partisi Programı*, s. 69
58 Bülent Yavuz ve Mahmut Bülbül, "Çift Meclis Sistemi ve Türkiye", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* Cilt: 16, Sayı: 1, 2012, s. 228.

B. MECLİS ARİTMETİĞİ

2 Mayıs 1954 tarihinde gerçekleştirilen seçimlerin sonucunda 64 seçim bölgesinden 541 milletvekili seçilmiştir. Seçilen bu milletvekillerinden 4'nün aynı anda iki seçim çevresinden seçilmesi sonucu TBMM'ye katılan milletvekili sayısı 537 olmuştur. Bu milletvekillerinden 503'ü DP, 31'i CHP, 5'i CMP üyesiyken 2 milletvekili de bağımsızdır.[59] 10. Dönem Demokrat Parti milletvekillerinden 4 kadın hariç kalanını erkekler oluşturmaktadır. Kadınların parlamentoda temsil edilme oranı yüzde 0,7'dir.[60]

Meclisin ilk toplantısını yaptığı 14 Mayıs 1954 tarihi ile yeni yasama döneminin başlangıcı olan 1 Kasım 1954 tarihleri arasındaki olağanüstü toplantı döneminde partilerin milletvekilleri sayısında bazı değişmeler meydana gelmiştir. DP'li 2 milletvekili vefat etmiş, 1 milletvekili istifa etmiştir. 1 milletvekilinin istifa ederek bağımsız olması nedeniyle CHP milletvekili sayısı 30'a düşmüştür. Bu dönemde CMP'nin milletvekili sayısında herhangi bir değişiklik olmamıştır.

Meclisin faaliyetlerine son verdiği III. Yasama Yılının sonunda DP'nin milletvekili sayısı 440'dır. I. Yasama Yılı başında milletvekili sayısı 489 olan DP milletvekili sayısı; 7 milletvekilinin vefatı, 29 milletvekilinin partiden ihracı, 17 milletvekilinin partiden istifası, 2 milletvekilinin mebusluktan istifası ve 6 milletvekilinin partiye katılması sonucu 440'a düşmüştür.[61] I. Yasama Yılında 30 milletvekili bulunan CHP'nin milletvekili sayısı, 2 milletvekilinin partiye katılması ile III. Yasama Yılı sonunda 32'ye çıkmıştır. I. Yasama Yılı başında milletvekili sayısı 5 olan CMP'nin milletvekili sayısı; 1 milletvekilinin istifa ederek CHP'ye katılması sonucu III. Yasama Yılı sonunda 4'e düşmüştür. 1955 yılında, DP'den ayrılan 28 milletvekili tarafından kurulan HP'nin milletvekili sayısı, III. Yasama Yılının sonunda 33'tür. Bu dönemde partiye 9 milletvekili katılırken, partiye üye olan 2 milletvekili vefat etmiş, 2 milletvekili partiden istifa etmiştir.[62] III. Yasama Yılı sonunda bağımsız milletvekili sayısı ise 18'e yükselmiştir.

Sosyolojik açıdan milletvekillerinin genel durumuna bakıldığında, Demokrat Parti'de hâkim, savcı, avukat ve memur oranı diğer meslek gruplarına göre çoğunluktadır. Parti içinde 163 kişi hukuk ve adliye meslek okulu okumuştur. İkinci sırada ise doktorlar ve veterinerler yer almaktadır. Veterinerlik, diş doktorluğu ve tıp mezunlarının sayısı 63'tür. Ziraat, tabii ilimler, mühendislik, elektrik fakültesi ve yüksek fen okuyanların toplam sayısı 42'dir. Mülkiye, siyaset eğitimi alanlar ve D.T.C.F mezunları 32 kişidir. 27 milletvekili iktisat, ticaret, maliye, bankacılık eğitimini tamamlamış; 24 milletvekili ise harp okulunu bitirmiştir. Eğitim enstitüsü, muallim okulu ve öğretmen okulunu bitiren kişi sayısı 20'dir. 42 kişi lise; 27 kişi orta öğretim; 15 kişi ilköğretim mezunudur. Kalan vekillerden bazıları ise orman okulunu, eczalık fakültesini bitirmiş; çok az bir kısmı

59 Binark, *a.g.e.*, s. 468.

60 Semra Gökçimen, Havvana Yapıcı, Engin Kaya, Dinçer Gültemen ve Taner Geçmez, *Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi, 2009, s. 19.

61 Binark, *a.g.e.*, s. 450-465.

62 Binark, *a.g.e.*, s. 450-452.

ise kolej veya medrese eğitimini tamamlamıştır. CHP içinde 12 kişi hukuk, 4 kişi tıp, 7 kişi rüştiye ve ortaokul, 2 kişi öğretmen okulu, 1 kişi Gazi Terbiye Enstitüsü, 2 kişi harp akademisi, 2 kişi lise, 1 kişi fen ve 1 kişi ilköğretimi tamamlamıştır. Tarım ve ticaretle uğraşanlar ile avukat, hâkim, savcı, kaymakamlık gibi hukuk ve siyaset eğitimi gerektiren meslekler çoğunluktadır. İkinci sırada öğretmen ve doktorlar yer alırken en az yer alan meslek grubu askerlerdir. CMP içinde ise 3 milletvekili hukuk ve 1 milletvekili eczacılık eğitimini tamamlamıştır. Bu milletvekillerinin 2'si hâkim 1'i ağır ceza mahkemesi başkanı, 1 kişi eczacı ve 1 kişi öğretmendir ve ticaret yapmaktadır. Bu dönem milletvekillerinin yaş ortalaması 46'dır. Bu ortalamanın yüksek olmasının önemli bir nedeni, bu dönemde seçilme yaşının 30 olmasıdır.[63]

C. MECLİS FAALİYETLERİ

TBMM'nin 10. Yasama Dönemi, 14 Mayıs 1954'te başlamış ve 11 Eylül 1957 tarihinde sonlanmıştır. Toplam dört yasama yılını kapsayan bu dönem, gerek yasama faaliyetleri, gerek sosyal ve politik gündem ve gerekse erkler arası ilişkiler, yabancı devlet adamlarının TBMM'ye konuk olması gibi diğer gelişmeler açısından oldukça yoğun geçmiştir.

Yasama faaliyetleri açısından özellikle DP tarafından yapılan bazı kanun değişiklikleri muhalefet tarafından oldukça sert eleştirilmiş ve muhalefet, iktidarı keyfilik ve baskı ile eleştirirken iktidar ise söz konusu kanunları CHP'nin Tek Parti Dönemi uygulamalarının kaldırılması adına yapıldığı yönünde savunmuştur. Sosyo-politik açıdan ise özellikle Kıbrıs meselesi ile 6-7 Eylül olayları ve ekonomik sorunlar TBMM Genel Kurul tartışmalarında öne çıkmıştır. Son olarak özellikle uluslararası paktlar doğrultusunda TBMM'ye seslenen yabancı liderler ve DP içerisinde yaşanan kriz ve gensorular dikkat çekmektedir.

1. Yasama Faaliyetleri

10. Dönem yasama faaliyetleri istatistiki olarak incelendiğinde 292 birleşim gerçekleştirildiği[64] ve parlamentodan toplam 646 kanun ve 243 karar çıktığı görülmektedir. Ayrıca 539 teklif ve 489 adet şifahi (sözlü), 457 adet ise tahriri (yazılı) sual sorulmuştur. Bunlara ek olarak 4 tane istizah takriri (gensoru) verilmiştir.[65] Öte yandan yine bu yasama dönemi içerisinde vekiller tarafından toplam 3964 kez söz alınmıştır. Mecliste bulunan siyasi partilerin genel başkanları olarak Adnan Menderes 62, İsmet İnönü 22 ve

63 Cemal Altan, "Türkiye'de 1950-1960 Dönemi Milletvekillerinin Sosyolojik Özellikleri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 22, 2008, ss. 32.

64 *TBMM, Tutanaklar*, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler.yasama_yillari?v_meclis=1&v_donem=10, (18 Mart 2020).

65 *TBMM, 10. Dönem Tutanak Dergisi*, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_yonlendir?v_meclis=1&v_donem=10&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=&v_sb=&v_ozet=&v_kelime=&v_bastarih=&v_bittarih=, (18 Mart 2020).

CMP Başkanı Osman Bölükbaşı 25 kez Meclis kürsüsünden parlamenterlere konuşma gerçekleştirmiştir.[66]

Tablo.1. 10. Dönem Parlamento Faaliyetleri

Başlıklar	SAYISI
Söz Alanlar	3964
Mazbatalar	1644
Layihalar	832
Kanunlar	646
Tezkereler	573
Teklifler	539
Şifahi Sualler ve Bunlara Verilen Cevaplar	489
Tahriri Sualler ve Bunlara Verilen Cevaplar	457
Takrirler (Önergeler)	313
Kararlar	243
Azayi Kiram Muamelatı	241
İcra Vekilleri Heyeti Muamelatı	92
Arizalar ve Telgraflar	16
Söylevler	10
Oturum Başkanlarının Konuşmaları	7
İntihaplar	6
İstizah Takrirleri	4

Kaynak: *TBMM 10. Dönem Tutanak Dergisi*

10. Yasama Dönemi içerisinde öne çıkan bazı yasa çalışmaları hem Mecliste hem de kamuoyunda büyük tartışmalara sebep olmuştur. Bunlar arasında öne çıkan ilk yasa çalışması "Kırşehir Vilayetinin Kaldırılmasına ve Nevşehir Kazasında Nevşehir Adiyle Yeniden Bir Vilayet Kurulmasına Dair Kanun" ve "Malatya Vilâyetine Bağlı Adıyaman Kazasında Adıyaman Adiyle Yeniden Bir Vilâyet Kurulması Hakkında Kanun"larıdır. Meclisin açılmasının hemen ardından çıkarılan bu kanunlarla birlikte Kırşehir il statüsünden çıkarılarak Nevşehir'e bağlı bir ilçe haline getirilmiş, Malatya ili ise ikiye bölünerek Adıyaman'a il statüsü verilmiştir. Söz konusu bu iki kanun özellikle muhalefet partileri tarafından DP'nin muhalif illeri, Kırşehir'de CMP'nin birinci gelmesi ve İsmet İnönü'nün memleketi olan Malatya'da CHP'ye yüksek oy çıkması sebebiyle cezalandırdığı, DP'ye yüksek oranda oy veren Adıyaman'ın ise Malatya'dan ayrılarak DP tarafından ödüllendirildiği iddiasıyla eleştirilmiş ve kamuoyunda da bunun paralelinde tartışmalar gerçekleşmiştir.[67] Yine benzer şekilde Sakarya da il haline getirilmiş ve bu da DP'nin kendisine yüksek oy veren bölgeleri ödüllendirdiği şeklinde eleştirilmiştir.

66 *TBMM, Siyasi Parti Genel Başkanları Konuşmaları*, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_erisim.genel_baskanlar, (18 Mart 2020).

67 Cem Eroğlu, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi, 1990, s. 102.

Söz konusu dönem içerisinde tartışılan bir diğer yasama faaliyeti de 6248 Sayılı Milletvekilleri Seçim Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesi olmuştur. Dönem içerisinde birçok kez değiştirilen Kanun'un yeni düzenlemesinde, bir siyasi partinin aday listesine girmiş kişinin bir başka partinin listesinden veya bağımsız olarak aday olamayacağı belirtilmiştir. Ayrıca siyasi partilerin ittifak kurarak ortak "karma liste" oluşturmaları imkânsız kılınmış, memurların seçim süreci içerisinde propaganda yapmaları ve belirlenmiş süre içerisinde görevlerinden istifa etmedikçe aday olmaları yasaklanmıştır. Bunlarla birlikte adaylık için bir partiye başvuran kişinin, partinin listesine girmemesi halinde bile bağımsız da olsa aday olamayacağı belirtilmiştir.[68] Söz konusu değişikliklerle birlikte yine iktidar ve muhalefet arasında sert tartışmalar gerçekleşmiş ve bu değişiklikler kamuoyunu uzunca bir süre meşgul etmiştir.

Yine aynı Kanun'da yapılan değişikliklerle birlikte radyo yayınları tüm siyasi partilere kapatılmıştır.[69] Bu da yine "iktidarın muhalefeti susturduğu" şeklinde eleştirilirken ilgili değişikliğin eşitsizlik oluşturduğu ve hükümetin topluma bilgi vermek amacıyla iktidar lehine propaganda yapabileceğini, böylelikle yasağın yalnızca muhalefet partilerini kapsadığı şeklinde eleştirilmiştir.

Dikkat çeken bir diğer kanun değişikliği de "Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun" ve "Bağlı Bulundukları Teşkilat Emrine Alınmak Suretiyle Vazifeden Uzaklaştırılacaklar Hakkında Kanun" düzenlemeleridir. Yine dönem içerisinde DP'li vekillerin teklifleriyle birkaç kez değiştirilen bu Kanunlar ile 25 yıl görev yapmış ve 60 yaşını doldurmuş üst düzey tüm kamu görevlilerinin emekli edilebilmeleri mümkün hale gelmiştir.[70] Bu Kanun değişikliği, muhalefet tarafından özellikle yargı ve akademiye müdahale olarak nitelendirilirken[71], DP ise siyasi olarak bağımsız olmayan ve Tek Parti Döneminden CHP aidiyetine sahip olan kamu görevlileri ve özellikle üst düzey yargıçların tasfiye edilerek bağımsız kamu görevlilerinin bu makama gelmesinin önünün açıldığını savunmuştur.

Buna ek olarak kısa bir süre sonra, 5 Temmuz 1954'te yine aynı Kanun'da değişiklik yapılarak emekliye sevk için şart koşulan zorunlu görev süresi kaldırılmıştır. Böylelikle herhangi bir kamu görevlisinin çalışma süresine bakılmadan işten atılması veya emekli edilmesinin önü açılmıştır. Buna ilaveten ilgili Kanun'un üçüncü maddesine "Bu Kanun gereğince ittihaz olunacak vazifeden uzaklaştırma karar ve muamelelerinden dolayı, bu muameleyi tatbik eden idare ve şahıslar aleyhinde hiçbir idari ve adli kaza merciine müracaat olunamaz" ifadesi eklenmiştir. Bu da yine muhalefet tarafından iktidarın

68 *TBMM, Tutanaklar (1954)*, Milletvekilleri Seçim Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bazı Maddelerinin Kaldırılmasına Dair Kanun, Kanun No: 6428, 30 Haziran 1954.
69 *TBMM, Zabıt Ceridesi, Devre: X, İçtima: F, On Beşinci İnikat*, 30 Haziran 1954.
70 *TBMM, Tutanaklar (1954)*, Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun, Kanun No: 6422, 21 Haziran 1954.
71 Cem Eroğlu, *a.g.e.*, s. 103.

keyfilik ve yetki sınırsızlığına sahip olmasının önünü açtığı yönünde oldukça sert bir şekilde eleştirilmiştir.[72]

Son olarak öne çıkan ve kamuoyunu ve siyaseti etkileyen bir diğer yasama faaliyeti "6761 Sayılı Toplantı Ve Gösteri Yürüyüşleri Hakkında Kanun"un çıkarılmasıdır. 27 Haziran tarihinde çıkarılan bu Kanun'la birlikte siyasal partilerin seçim harici açık hava toplantı ve mitingi düzenlemesi yasaklanmıştır. Kapalı toplantılarda ise mülki amirin izni şart hale getirilmiştir. Buna ek olarak protesto, gösteri vb. sebeple toplanılması veya toplanılmasına sebep olunması suç sayılmış ve kolluk kuvvetlerine toplantıları dağıtabilmesi amacıyla ateş açabilme yetkisi verilmiştir.[73] Bu gelişme muhalefet ve kamuoyundan çok sert tepki görürken muhalefet partileri Meclisi boykot etme kararı almış, ancak bu boykot bir ay dahi sürmemiştir.

2. Sosyo-Politik Gündem

Sosyo-politik açından 10. Yasama Döneminde öne çıkan önemli konu başlığı Kıbrıs meselesi ve akabinde gerçekleşen 6-7 Eylül olaylarıdır. Kıbrıs, 1954 yazında Yunanistan'ın ilhak için çalışmalara başlaması ve Birleşmiş Milletler başta olmak üzere gerek uluslararası gerekse ulusal faaliyetlerini artırması ile Türkiye'nin sosyo-politik bir meselesi haline gelmiştir. Özellikle İngiltere'nin Kıbrıs'tan çekilmesi yönünde attığı adımların Yunanistan tarafından bir fırsat olarak görülmesine Türkiye'nin gösterdiği tepki, meselenin uluslararası bir boyut kazanmasına sebep olmuş ve Ağustos 1955'te Londra'da İngiltere, Yunanistan ve Türkiye arasında görüşmeler başlamıştır. Ancak Kıbrıs meselesinde hem Türkiye hem de Yunanistan'ın adanın kendilerine verilmesi yönünde diretmesi ve son bir yıllık süreç içerisinde gerek Kıbrıs'ta gerekse Yunanistan'da sert gösterilerin düzenlenmesi, Türkiye'de de toplumun bu hususta hassas hale gelmesine yol açmıştır.

Tüm bu gelişmeler yaşanırken 6 Eylül 1955 tarihinde İstanbul Ekspres gazetesinde Atatürk'ün Selanik'teki evine bomba atıldığı ve Yunanlılar tarafında eve saldırıldığını iddia eden bir haber çıkmıştır. Bu haber sonrası 6-7 Eylül günleri İstanbul ve İzmir'de özellikle Yunan ve Rum azınlığa yönelik saldırılar gerçekleşmiştir. Tüm bu olayların ardından Mecliste muhalefet tarafı iktidara oldukça sert eleştiriler yöneltmiş ve hükümetin istifasını istemiştir. 12 Eylül'le toplanan Meclis, İstanbul ve İzmir'de 6 aylık sıkıyönetim ilan etmiş, yine muhalefet ve bazı DP'li vekillerin Meclis tahkikatı açılması teklifi reddedilmiştir. Ancak İçişleri Bakanı Namık Gedik istifa etmiştir. İlerleyen günlerde ise yapılan tahkikatların meseleyi çözecek sonuçlar doğurmaması sebebiyle Mecliste konuyla ilgili tartışmalar devam etmiş, ancak DP çoğunluğu sebebiyle parlamento somut bir adım atmamıştır.[74]

72 Cem Eroğlu, *a.g.e.*, s.103.
73 *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: X, Cilt: 12, İçtima: 2, Sekseninci İnikat*, 22 Haziran 1956.
74 Cem Eroğlu, *a.g.e.*, s. 110; Dilek Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında, 6-7 Eylül Olayları*, İstanbul: Tarih Vakfı, 2005.

3. Diğer Faaliyetler

Yasama Döneminin diğer kayda değer gelişmelerinden biri de yabancı devlet başkan ve yöneticilerinin TBMM'ye hitaplarıdır. Irak Meclis Başkanı Abdülvahap Mercan'ın Irak ile imzalanan pakt sonrası Türkiye'ye gelmiş ve parlamentoya hitap etmiştir.[75] Yine aynı pakta Pakistan'ın katılmasının ardından Pakistan Cumhurbaşkanı İskender Mirza[76] ve ilerleyen vakitte Türkiye ziyaretinden bulunan Pakistan Parlamento Heyeti adına heyet başkanı Nevvap Muzaffer Ali de parlamentoya hitap etmişlerdir.[77]

D. ÖNE ÇIKAN İSİMLER

2 Mayıs 1954 tarihinde gerçekleştirilen genel seçimlerin ardından 14 Mayıs'ta toplanan TBMM, en yaşlı üye Ali Fuad Cebesoy'un başkanlığında açılmıştır. Ardından gerçekleştirilen Meclis Başkanlığı seçimine Refik Koraltan tek aday olarak katılmıştır. 489 milletvekilinin katıldığı seçimlerde 489 milletvekilinin de oyunu alan Koraltan, ikinci kez Meclis Başkanlığı görevine seçilmiştir.[78]

Bu dönemde Meclis Başkanlığı seçimi, her yasama yılının başında yeniden gerçekleştirilmekteydi. Bu nedenle 1 Kasım 1954'te ikinci yasama yılının ilk gününde yeniden Meclis Başkanlığı seçimleri yapılmıştır. Tek aday olarak katıldığı seçimde Koraltan, seçime katılan 421 milletvekilinin tamamının oyunu alarak Meclis Başkanı seçilmiştir.[79] TBMM'nin Onuncu Döneminin Üçüncü Yasama Yılı 1 Kasım 1955'te başlamış ve Meclis Başkanlığı seçimleri aynı gün gerçekleştirilmiştir. Üçüncü Yasama Yılı başında gerçekleştirilen bu seçimde ise Koraltan tek aday değildir. Bir diğer DP'li Fahri Belen, seçimlere karşı aday olarak katılmıştır. 382 milletvekilinin katıldığı oylamada Belen yalnızca 1 oy alırken, Koraltan 381 oy alarak yeniden Meclis Başkanı seçilmiştir.[80] 1 Kasım 1956'da başlayan Dördüncü Yasama Yılı için aynı gün Meclis Başkanlığı seçimleri gerçekleştirilmiş ve Koraltan tek aday olarak katıldığı bu seçimde, oy kullanan 329 milletvekilinin de oyunu alarak bir kez daha Meclis Başkanı seçilmiştir.[81]

Refik Koraltan, Darülfünun Hukuk Şubesi'nden mezun olduktan sonra savcı yardımcısı olarak kamu hizmetine başlamıştır. Balkan ve Birinci Dünya Savaşları boyunca adliye ve emniyet teşkilatlarında görev yapmıştır. Mütareke Döneminde İstanbul ve Konya'da ulusal güçlere destek veren Koraltan, Konya'dan milletvekili seçilerek Büyük Millet Meclisinin 23 Nisan tarihli ilk oturumunda yer almıştır. Sakarya Savaşı günlerinde kurulan 5 Numaralı İstiklal Mahkemesi'ne başkanlık yapmıştır. Cumhuriyetin ilanı sonrası

75 *TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: X, Cilt: 6, Birleşim: 64*, 4 Nisan 1955, s. 346-347.
76 *TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: X, Cilt: 13, Birleşim: 90*, 16 Haziran 1956, s. 317-320.
77 *TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: X, Cilt: 20, Birleşim: 78*, 7 Haziran 1957, s. 74.
78 *TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: X, Cilt: 1*, 14 Mayıs 1954, s. 6.
79 *TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: X, C: 2*, 1 Kasım 1954: s. 18
80 *TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: X, C: 8*, 1 Kasım 1955: s. 21
81 *TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: X, C: 14*, 1 Kasım 1956: s. 14

Gazeteciler Davası olarak anılan soruşturmayı yürütmekle görevlendirilen İstanbul İstiklal Mahkemesi'ne üye tayin edilmiştir. 1936-1942 Döneminde sırasıyla Çoruh (Artvin), Trabzon ve Bursa'da valilik görevlerinde bulunmuştur. Bursa valiliği zamanında memleket meseleleriyle yakından ilgilenmiştir. Bu süreçte merkeze sunduğu raporlar nedeniyle Başbakan Refik Saydam'la restleşmesi politik hayatında yeni bir dönüm noktası oluşturmuş, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün oluruyla 1942'de İçel milletvekili seçilerek yasama hayatına geri dönmüştür. 1942 yılından itibaren Meclis görüşmelerine aktif olarak katılan Koraltan, Mecliste güçlü bir muhalefetin gerekliliğini savunmuştur. Meclisteki muhalefetin giderek sertleştiği 1945 yılında, başta Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu olmak üzere pek çok konuda ağır eleştiriler getirmiştir. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun görüşüldüğü 5 Haziran 1945 tarihli Meclis görüşmesinden iki gün sonra sunulan "Dörtlü Takrir"de imzası bulunmaktadır. Dörtlü Takrir'de imzası bulunan Menderes ve Köprülü'nün, CHP Parti Divanı tarafından ihraç edilmesinden rahatsız olan Koraltan, 2 Ekim 1945 tarihinde *Vatan* gazetesine bir röportaj vermiş ve arkadaşlarının ihraç edilişini eleştirmiştir. Bunun üzerine CHP Genel İdare Heyeti, Koraltan'ın partiden çıkarılması işlemini başlatmış, Meclis Grubunda kendini savunmasının ardından alınan kararla partiden ihraç edilmiştir. Koraltan 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'nin kurucuları arasında yer almıştır. 1947'de gerçekleştirilen DP 1. Büyük Kongresi'nin ardından Koraltan, İdare Kurulu üyeliğine seçilmiştir. 1950-1960 yılları arasında TBMM Meclis Başkanlığı görevini yürütmüştür. Ayrıca bu dönemde Koraltan, DP Genel İdare Kurulu üyeliğinde de bulunmuştur.[82]

Bu dönemin öne çıkan isimlerinden biri de CMP Genel Başkanı Osman Bölükbaşı'dır. 1954 yılında Kırşehir'den milletvekili seçilen Bölükbaşı, Demokrat Parti Hükümetinin tepki olarak Kırşehir'i ilçe durumuna getirmesine yol açan siyasetçi olarak bilinmektedir. 1946'da DP'ye girerek siyasete atılmış ve parti müfettişliğine getirilmiştir. 1947'de DP'den ayrılarak bir yıl sonra Millet Partisi'nin (MP) kurucuları arasında yer almıştır. İsmet İnönü ve Celal Bayar'a komplo düzenlemek iddiasıyla 1949'da tutuklanmış, bir süre sonra serbest bırakılmıştır. 1950 Genel Seçimlerinde Kırşehir'den MP'nin tek milletvekili olarak Meclise girmiştir. Ancak MP'nin laikliğe aykırı davrandığı gerekçesiyle 1953'te kapatılması üzerine Cumhuriyetçi Millet Partisi'ni (CMP) kurmuş ve genel başkanlığa seçilmiştir. 1954'te hükümete sert eleştiriler yöneltmesi nedeniyle Temmuz 1957'de TBMM'ye hakaretten tutuklanmıştır. Kırşehir'in Haziran 1957'de il statüsüne kavuşmasının ardından yapılan 1957 seçimlerinde de milletvekili seçilmeyi başarmıştır.

1959'da 10 ay hapis cezasına mahkûm edilen Bölükbaşı, 27 Mayıs'tan sonra Kurucu Meclis üyeliğine seçilmiştir. 1961 Genel Seçimlerinin ertesinde koalisyon hükümetlerine katılmayı reddetmiştir. 1962 yılının haziran ayında CKMP, İsmet İnönü'nün kurduğu 2. Koalisyon Hükümetine katılınca, 28 milletvekiliyle birlikte partiden ayrılarak 2. kez Millet Partisi'ni kurmuş ve partinin genel başkanlığına getirilmiştir. Millet Partisi, 1965

82 Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem, 1919-1923*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, s. 668-669; Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM X. Dönem, 1954-1957*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, s. 394; Gürhan Kınalı ve Aynur Soydan Erdemir, *"Demokrat Parti'nin Kurulmasında Refik Koraltan'ın Rolü"*, *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 1, 2017, s. 57.

Şubat ayında kurulan Suat Hayri Ürgüplü başkanlığındaki koalisyon hükümetine katılsa da Bölükbaşı kabinede görev almamıştır. 1972 yılında genel başkanlıktan ayrılarak yerini eski Genelkurmay Başkanı Cemal Tural'a bırakan Bölükbaşı, 9 Eylül 1973'te milletvekilliğinden de istifa ederek aktif politikadan çekilmiştir.[83]

Dönemin öne çıkan isimleri içinde, 1967 yılında "ortanın solu"nu benimseyen Bülent Ecevit ve CHP'sinden istifa ederek Güven Partisini kuracak olan Turan Feyzioğlu, 1954 – 1957 yılları arasında DP'den Kocaeli Milletvekili seçilen, 1956'da Hürriyet Partisi kurucu üyesi olan, 1974 yılında Ecevit tarafından kurulan koalisyon hükümetinin dışişleri bakanı ve 1977'de de II. Bülent Ecevit Hükümetinde Başbakan Yardımcısı olan Turan Güneş gibi milletvekilleri de yer almaktadır.[84]

83 Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM X. Dönem, 1954-1957*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, s. 553; Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM IX. Dönem, 1950-1954, Cilt: VII*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, s. 679-681.

84 Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM X. Dönem, 1954-1957, Cilt: II*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları.

SONUÇ

Milli irade, 14 Mayıs 1950 tarihinde TBMM'de tecelli etti. İktidar demokratik bir seçimle ve anayasal bir çerçevede el değiştirdi. 27 yıldır iktidarda olan CHP, seçimlerde yenilgiyi kabul ederek iktidarı devretti. 10 yıl devem edecek DP Dönemi; siyasal sistemin mahiyetinde, iktidar-muhalefet ilişkilerinde, merkez ve çevreyi oluşturan kesimlerin konumlanmalarında, sosyo-kültürel yapının değişmeye başlamasında, iç içe geçen devlet aygıtı-parti örgütünün yeni sürece uyumunda ve TBMM'nin asli fonksiyonuna kavuşması gibi birçok başlıkta önemli gelişmelere sahne oldu. Demokratik seçimlerin yapılarak iktidarın el değiştirmesiyle, parlamenter demokrasi de işlemeye başladı. Siyasi partiler, gerçek işlevlerine göre yarışmacı ve halka yaslanan bir siyaset üretme zorunluluğu ile hareket etmeleri gerektiğini gördüler. DP destekçilerine göre, "beyaz ihtilal", "ak devrim" gibi tanımlamalarla ifade edilen bu yeni dönem, CHP'nin taraftarları ya da müesses nizamdan yana olanlar için "karşı devrim" anlamına gelen kavramlarla açıklanmaya çalışıldı.

DP için 10 yıllık iktidarının ikinci dönemi olan 1954-1957 arası yıllar, literatürün önemli bir kısmında iktidar-muhalefet arasındaki çatışmalar üzerinden analiz edilir. DP'nin bu dönemdeki bazı uygulamaları çoğu kez mecrasının dışına çıkarılarak ve 27 yıllık CHP iktidarının yönetim pratikleri göz ardı edilerek, iktidarı mahkûm edici bir anlatımla analiz edilmeye çalışılır. Aslında bu dönemde yaşanan çatışma, çoğu kez iddia edildiği gibi, iktidarın muhalefeti bastırması değildir. Statükonun değişimine direnlerle, değişimden yana olanların bir mücadelesidir. Ancak, çok uzun yıllar tarihsel blok oluşturularak üretilen statükonun devamından yana olanların direnci, zaman zaman DP'yi tartışmalı çözümlere zorlayacaktır. DP'nin bu dönemdeki bazı tartışmalı uygulamalarını anti demokratik ya da otoriter olarak değerlendirmek, 27 Mayıs 1960 Darbesini meşrulaştırıcı bir yön barındırır. DP'nin 1954 seçimleri öncesi ve sonrası eleştirilen uygulamalarının mahiyeti, ancak 27 Mayıs cuntacılarının yaptığı düzenlemelere bakarak anlaşılabilir. 27 Mayıs Darbesini gerçekleştirenler, bürokrasiyi seçilmişlere karşı korumak ve halkın seçtiği iktidarın denetimini demokratik siyasi kurumlardan alıp tekrar seçkinci bir zümreye vermek için yasal ve kurumsal düzenlemelere gittiler. Dolayısıyla bunlar göz ardı edildiğinde, DP'nin 1950 sonrası yapmaya çalıştığı değişim ve dönüşüm tam anlaşılamaz. Aslında 1950'li yıllarda, DP'nin parlamentodaki çoğunluğunu kullanarak yasal mevzuatı değiştirme girişimi, sistemin tekrar Tek Parti Dönemi geri dönüşünü engelleme girişiminden başka bir şey değildir.

KAYNAKLAR

Altan, C. (2008). "Türkiye'de 1950-1960 Dönemi Milletvekillerinin Sosyolojik Özellikleri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 22, ss. 188-209.

Aydemir, Ş. S. (2000). *Menderes'in Dramı*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 7. Basım.

Babaoğlu, R. "Seçim Yenilgisi, Parti İçi Muhalefet ve Hizipleşme Tartışmalarının Gölgesinde Cumhuriyet Halk Partisi XI. Kurultayı (26-30 Temmuz 1954)", *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, Yıl:9, Cilt: 13, Sayı: 19, ss. 2681-2708.

Binark, İ. (2010). *Türk Parlamento Tarihi: TBMM – X. Dönem, Cilt: 1*. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları

Çavdar, T. (1983). "Cumhuriyet Halk Partisi (1950-1980)", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 8*. İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 2025-2036.

Çavdar, T. (2013). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1950'den Günümüze*. Ankara: İmge Yayınları.

Çaylak, A. (2010). *İktidar-Muhalefet İlişkisi Bağlamında Türkiye'nin Siyasal Hayatında Osman Bölükbaşı ve Siyasal Hareketi*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Çoker, F. *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem, 1919-1923*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları.

Demirel, T. (2013). "Demokrat Parti", Murat Yılmaz (edit.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm*, *Cilt 7*. İstanbul: İletişim 2. Baskı, ss. 480-529.

Demirel, T. (2011). *Türkiye'nin Uzun On Yılı, Demokrat Parti'nin İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Eroğlu, C. (1990). *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi.* Ankara: İmge Kitabevi.

Gökçimen, S., Yapıcı, H., Kaya, E. Gültemen, D. ve Geçmez, T. (2009). *Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009.* Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi.

Güven, D. (2005). *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında, 6-7 Eylül Olayları.* İstanbul: Tarih Vakfı.

Karpat, K. (1996). *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*. İstanbul: Afa.

Karpat, K. (2011). *Türk Siyasi Tarihi – Siyasal Sitemin Evrimi*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Kınalı, G ve Erdemir, A. S. (2017). "Demokrat Parti'nin Kurulmasında Refik Koraltan'ın Rolü", *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 1, ss. 51-67.

Özçetin, B. ve Demirci, S. (2013). "Hürriyet Partisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm***.** (ed. Murat Yılmaz), İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 541-547.

Öztürk, K. *Türk Parlamento Tarihi, TBMM IX. Dönem, 1950-1954*, *Cilt: VII*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları.

Pınar, M. (2017). "Anadoluculuk Ekseninde Türkiye Köylü Partisi (1952-1958)", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 37, ss. 317-340.

Son Telgraf Gazetesi, 22 Nisan 1954.

T.C. Resmi Gazete, (1938), 3512 Sayılı Cemiyetler Kanunu, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3959.pdf, (14 Ocak 2020).

T.C. Resmi Gazete, (1950), 5545 Sayılı Milletvekilleri Seçim Kanunu, M.1, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7438.pdf, (14 Ocak 2020).

T.C. Resmi Gazete, (1954), 6418 Sayılı "Malatya Vilayetine Bağlı Adıyaman Kazasında Adıyaman Adıyla Yeniden Bir Vilayet Kurulması Hakkında Kanun", https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/8735.pdf, (2 Ocak 2020).

TBMM Açık Erişim, Demokrat Parti Programı, (1946), www.acikerisim.tbmm.gov.tr, (12 Aralık 2019).

TBMM Tutanaklar, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler.yasama_yillari?v_meclis=1&v_donem=10, (18 Mart 2020).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: X, Cilt: 12, İçtima: 2, Sekseninci İnikat, 22 Haziran 1956.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: X, İçtima: 2, On Beşinci İnikat, 16 Aralık 1955.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: X, İçtima: 2, On Dördüncü İnikat, 14 Aralık 1955.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: X, İçtima: F, Birinci İnikat, 14 Mayıs 1954.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: X, İçtima: F, Dördüncü İnikat, 26 Mayıs 1954.

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: X, Cilt: 1, 14 Mayıs 1954.

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: X, Cilt: 13, Birleşim: 90, 16 Haziran 1956.

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: X, Cilt: 14, 1 Kasım 1956.

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: X, Cilt: 2, 1 Kasım 1954.

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: X, Cilt: 20, Birleşim: 78, 7 Haziran 1957.

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: X, Cilt: 6, Birleşim: 64, 4 Nisan 1955.

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: X, Cilt: 8, 1 Kasım 1955.

TBMM, "1924 Anayasası", https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm, (14 Ocak 2020).

TBMM, 10. Dönem Tutanak Dergisi, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sayfa_yonlendir?v_meclis=1&v_donem=10&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=&v_sb=&v_ozet=&v_kelime=&v_bastarih=&v_bittarih=, (18 Mart 2020).

TBMM, Hürriyet Partisi Programı, (1956), https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/885?show=full&locale-attribute=en, (14 Aralık 2019).

TBMM, Siyasi Parti Genel Başkanları Konuşmaları, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_erisim.genel_baskanlar, (18 Mart 2020).

TBMM, Tutanaklar, (1954), Milletvekilleri Seçim Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bazı Maddelerinin Kaldırılmasına Dair Kanun, Kanun No: 6428, 30 Haziran 1954.

TBMM, Tutanaklar, (1954), Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun, Kanun No: 6422, 21 Haziran 1954.

TBMM, Zabıt Ceridesi, Devre: X, İçtima: F, On Beşinci İnikat, 30 Haziran 1954.

Toker, M. (1991). *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları, DP'nin Altın Yılları 1950-1954*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Turan, A. E. (2008). *Türkiye'de Yerel Seçimler*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Varel, A. (2016). "Ellili Yıllarda Muhalefet: Hükümete Yönelik Temel Eleştiriler ve DP Karşısında CHP'nin İdeolojik Konumlanışı", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, (ed. Mete Kaan Kaynar), İstanbul: İletişim Yayınları.

Yavuz A. "Yeni Hükümetin Programı"

Yavuz, B. ve Bülbül, M. (2012). "Çift Meclis Sistemi ve Türkiye", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 1, ss. 217-260.

YSK, 1950-1977 Yılları Arası Bitlis Çevresi Seçim Sonuçları, http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Bitlis.pdf, (10 Ocak 2020).

YSK, 1950-1977 Yılları Arası Hakkâri Çevresi Seçim Sonuçları, http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Hakkari.pdf, (10 Ocak 2020).

YSK, 1950-1977 Yılları Arası Mardin Çevresi Seçim Sonuçları, http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Mardin.pdf, (10 Ocak 2020)

YSK, 1950-1977 Yılları Arası Ordu Çevresi Seçim Sonuçları, http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1950-1977/Ordu.pdf, (10 Ocak 2020).

Yücel, M. S. (2011). *Demokrat Parti*. İstanbul: Ülke Yayınları.

Yüksek Seçim Kurulu (YSK), "1950-1977 Yılları Arasında Yapılan Milletvekili Genel Seçimleri",http://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007, (16 Aralık 2019).

Zurcher, E. J. (2012). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. 27. Baskı, İstanbul: İletişim.

1957 SEÇİMLERİ VE XI. DÖNEM TBMM VE FAALİYETLERİ

CENGİZ ŞAVKILI

1957 SEÇİMLERİ VE XI. DÖNEM TBMM VE FAALİYETLERİ

Cengiz Şavkılı*

GİRİŞ

Demokrat Parti, 1950 seçimlerinin ardından Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) 27 yıllık iktidarına son vererek "beyaz ihtilal" olarak da adlandırılan başarısıyla birlikte yeni bir döneme imza atmıştır.[1]1954 seçimleri ise DP için bir dönüm noktası olmuş ve seçim sisteminin de yardımıyla DP, Mecliste ezici bir çoğunluk sağlamıştı. Bu duruma bir de seçimden üç gün sonra Tunceli Milletvekilleri Aslan Bora ve Fethi Ülkü'nün DP'ye geçmesi eklenince, CHP'nin Meclisteki milletvekili sayısı 29'a düşmüş ve muhalefet iyice erimiştir.[2] Cem Eroğul'a göre Mecliste %93 gibi büyük bir çoğunlukla temsil edilen DP'nin bu büyük başarısı aynı zamanda zaafının da başlangıcını teşkil etmiştir. DP'de tahakküm arttığı gibi, Mecliste böyle bir grubun birliğini korumak başlı başına bir mesele haline gelmiştir. Nitekim bir müddet sonra parçalanmaları önlemek mümkün olmadı ve parti bünyesi baştan aşağı sarsıldı.[3]CHP, liste başına "ünlü" kişileri koymasına rağmen, 1954 Milletvekili Genel Seçimlerinden beklediği sonucu alamadığı gibi seçim parti içinde dönüşümü tetiklemiş; parti meclisi, tutum ve ideolojide değişiklikler yapılması gerektiğini savunmuştur.[4] Buna mukabil DP, 1950-1954 yılları arasında uyguladığı icraatlar sayesinde kırsal kesimin büyük desteğini almıştı. Bu destekte tarım politikalarının büyük katkısı olmuştur. Ayrıca yapılan limanlar, barajlar, köprüler, köy içme suyu projeleri gibi hizmetler ülkeyi adeta şantiyeye çevirmiş ve bu gelişmeler DP'nin oylarına yansımıştır.[5]

Celal Bayar'ın 1954 seçim zaferinden sonra DP Genel İdare Kurulu üyelerine verdiği ziyafetteki söylemleri, partinin "ince demokrasiyi" artık bir kenara bırakacağını işaret ediyordu. Birçok DP'li seçimlerde CHP'ye çalışmış memurların cezalandırılması hususunda görüş birliğine varmışlardı. Fakat burada asıl hedefin CHP olduğu anlaşılıyordu.[6] İktidar 1954 seçimlerinde kendisine oy vermeyen ve CMP'ye oy veren Kırşehir'i 30 Haziran 1954'te ilçe yaparak cezalandırmak istemiş ve Nevşehir'e bağlamıştır.[7] DP, en kuvvetli olduğu yıllarda hatalar yaparak, kendi bünyesine ve geçmişine uymayacak bir yola girmiş gibi görünüyordu.[8]

* Dr. Öğretim Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü.

1 Sedef Bulut, "Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar Ve Tahkikat Komisyonu", *Akademik Bakış*, C. 2, S. 4, Yaz 2009, s. 126.

2 Hikmet Bila, *CHP Tarihi 1919-1979*. Ankara: DMS Doruk Matbaacılık, 1979, s. 281; Erdoğan Teziç, *100 Soruda Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi Ve Türkiye'de Partiler)*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1976, s. 267.

3 Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*. 4. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2003, s. 159.

4 Ayşe Güneş Ayata, *CHP (Örgüt Ve İdeoloji)*. Çev: Belkıs Tarhan-Nüvit Tarhan, 2. Basım, İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2010, s. 80.

5 M. Serhan Yücel, "Menderes Dönemi (1950–1960)", *Türkler*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, C. 16, 2002, s. 1548.

6 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*. C. III. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1968, s. 266.

7 *Resmî Gazete*, Kanun No: 6429, 07.07.1954, s. 9835.

8 Rıfkı Salim Burçak, *On Yılın Anıları (1950–1960)*. Ankara: Nurol Matbaacılık, 1998, s. 223.

Hükümet, Yargıtay, Danıştay, Sayıştay üyeleri ile profesörleri 25 yıl hizmetten sonra emekli ediyor, memur güvencesi ortadan kaldırılıyordu. DP'yi baskı yoluna iten en önemli etken giderek artan iktisadi bunalım ve dış politikada ortaya çıkan sorunlardı. Menderes ise muhalefeti kendilerine yardımcı olmamakla ve zararlı faaliyetler içinde bulunmakla suçluyordu. Menderes'e göre muhalefet köylüye, "Ziraat Bankasına borçlarınızı ödemeyin"; yabancı ülkelere, "Türkiye'ye borç vermeyin" diyerek, memleket yönetimine karşı ölçüsüz cephe almıştır. Hatta muhalefet daha da ileri giderek halkı; "şeker alın, petrol alın ve benzin alın" diyerek tahrik etmiş ve iktidarı tedbirsiz bırakmak istemiştir.[9] Ekonomik sorunların yanı sıra dış politikada da bazı sorunlar iktidarı köşeye sıkıştırmaya başlamıştır. Ağustos 1954 yılında Kıbrıs Sorunu gündeme geldi. Yunanistan Kıbrıs'ı ilhak için Birleşmiş Milletlere başvurmuştu. Türkiye bu esnada çok kararlı bir politika izleyerek, Yunanistan'ın "enosis" fikrini suya düşürdü.[10] DP iktidarının en kritik yılı olan 1955'te Türkiye, Yunanistan ve İngiltere arasında Kıbrıs görüşmeleri çıkmaza girmişti.[11] Yaşanan 6-7 Eylül olayları ise ne yazık ki, Türkiye'nin saygınlığına büyük bir darbe vurmuştur.

DP'nin 15 Ekim 1955'te toplanan IV. Büyük Kongresi'nde Başbakan Menderes, partiye ihanet edenler olduğundan bahsetmiş ve istifa etmeyi düşünmüştü. Başbakan daha sonra güvenoyu alarak koltuğunda kalmıştır. Fakat bütün bakanlar istifa etmiş ve istifalar Cumhurbaşkanlığına sunulmuştu. Menderes, cumhurbaşkanı tarafından kabineyi kurmakla tekrar görevlendirilmiş; ancak bu kez kabineyi kurması kolay olmamıştır.[12] 20 Aralık 1955'te Hürriyet Partisi'nin kurulması, DP ve Hükümeti yıpratıcı sonuçlar ortaya çıkarmıştır. 1956 yılında siyasi ve ekonomik durumun daha da ağırlaşması muhalefetin giderek sesini basın ve mitingler vasıtasıyla yükseltmesine neden olmuştu. Bu yüzden hükümet 1956 yılında 5680 sayılı Basın Yasası'nın bazı maddelerinin değiştirilmesine ve üç yeni madde eklenmesine karar vererek, yeni bir tasarı hazırlamıştı.[13] 27 Haziran 1956'da kabul edilen "Toplantılar ve Gösteri Yürüyüşleri Hakkında Kanun" ile siyasal partilerin, seçim propaganda devresi dışında açık hava toplantıları yapmaları yasaklandı. Kapalı toplantılar ise en büyük mülkî amirin iznine bağlandı.[14] Bu Kanun üzerine muhalefet Meclisi terk etmiş, fakat boykot etkisiz kalınca tekrar Meclise dönülmüştür.[15]

Adalet Bakanlığının kararı ile yüksek dereceli yirmi üç hâkimin emekliye sevk edilmesi ve Nisan 1957'de İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun kapatılması, iktidarın giderek sert tedbirler alacağını göstermekteydi.[16]Alınan bütün tedbirlere rağmen durumun

9 Şerif Demir, *Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes (1930-1960)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009, s. 212; *Zafer*, 11 Ağustos, 1955, s. 1.

10 Sina Akşin, "Siyasal Tarih (1950–1960), Demokrat Parti Dönemi", *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye (1908–1980)*. İstanbul: Cem Yayınevi, 2000, s. 217.

11 Eroğul, *a.g.e.*, s. 109-110; Hikmet Özdemir, "Demokrasiye Geçiş ve Menderes Dönemi", *Türkler*. C. 16, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1654.

12 Serhat Karataş, *Türkiye'de Siyasi Partiler*. Der: Mehmet Kabasakal, İstanbul: Es Yayınları, 2013, s. 23.

13 Mustafa Albayrak, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2004, s. 284; *TBMM Zabıt Ceridesi, X. Dönem, C. 12*. Ankara: TBMM Matbaası, 1956, s. 175-221.

14 Eroğul, *a.g.e.*, s. 194-195; "Toplantılar ve Gösteri Yürüyüşleri Hakkında Kanun" için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi, X. Dönem, C. 12*, s. 531-555; *Resmî Gazete*, Kanun No: 6761, S. 9346, 30.06.1956, s. 14715.

15 *Zafer*, 12 Temmuz 1956, s. 1.

16 Teziç, *a.g.e.*, s. 269-270.

iç açıcı olmadığını anlayan Menderes, seçimlerin öne alınmasını sağlamış; ilçe haline getirilen Kırşehir ise yeniden 7001 sayılı Kanun ile il yapılmıştır.[17] Kanun görüşülürken 25 Haziran 1957 tarihli oturumda Osman Bölükbaşı, iktidara hakaret ettiği gerekçesiyle salondan çıkartılmış ve 2 Temmuzda hapsedilmiştir.[18] Son gelişmeler üzerine üç muhalif parti temsilcileri İnönü'nün Heybeliada'daki evinde ilk toplantılarını yaparak, seçim strateji ve taktiklerini saptamaya çalıştılar.[19]DP kurucularından Fuat Köprülü ise 6 Eylül 1957'de DP'den istifa etmişti. Durumu kritik gören DP yöneticileri, 11 Eylül 1957'de seçimleri yenileme kararı aldılar.[20] DP'nin iktidardaki üçüncü dönemi, birçok bakımdan Türk siyasal hayatının en önemli dönemlerinden biridir. 1957 seçimleriyle başlayan bu dönem, her şeyden önce, çok partili siyasi hayata geçildikten sonra sürekli yükselen Demokrat Parti'nin çöküş devrine tekabül etmektedir. Ancak, 11. Yasama Döneminde DP'nin üst üste üç dönem iktidar olmanın yarattığı metal yorgunluğunun bu çöküşte önemli payı olduğu söylenebilir.[21]

I. XI. DÖNEM TBMM'NİN OLUŞUMU

A. SEÇİMLERDE SİYASİ PARTİLER VE FAALİYETLERİ

20 Aralık 1923 tarihinde çıkarılan 335 sayılı Kanun, hükümete her türlü cemiyetin idari işlemlerini ve hesaplarını denetleme yetkisi vermekteydi.[22] Dernekleri düzenleyen diğer bir kanun da, 1926 yılında kabul edilen Medeni Kanun'dur.1924 Anayasası'nda ise siyasi partilerle ilgili bir düzenleme bulunamamasına rağmen, Anayasa'nın 70. maddesi dernek kurma hakkını Türklerin doğal hakları arasında saymaktaydı.[23]1938 yılında kabul edilen 3512 Sayılı Kanun da derneklerin kurulmasını izne bağlamıştı. Kanun'un 3. maddesi ile Cemiyetlere aza olacakların medenî haklara sahip ve on sekiz yaşını bitirmiş bulunmaları, siyasî cemiyetlere aza olabilmek için ise mebus seçmek hakkını haiz olmaları şartı getirilmiştir.[24] 1946'da çıkarılan 4919 sayılı Kanun'la da, dernek kurmanın izne tabii olması ilkesinden vazgeçilmiştir. 1946 yılında çok partili siyasi hayata geçişin de etkisiyle 1947 yılında TBMM İçtüzüğü'nün 22. ve 23. maddelerinde yapılan değişiklik sonucunda ilk kez mevzuatta siyasi partiler yer almıştır.[25]Siyasi partilerin anayasal bir statüde güvenceye kavuşmaları ise ilk defa 1961 Anayasası ile gerçekleşmiştir. [26]

17 *Resmî Gazete*, Kanun No: 7001, S. 9637, 19.06.1957, s. 17333.
18 *Zafer*, 3 Temmuz 1957, s. 1.
19 Eroğul, *a.g.e.*, s. 198-199.
20 *TBMM Zabıt Ceridesi, X. Dönem, C. 20*. Ankara: TBMM Matbaası, 1957, s. 703.
21 Zühtü Arslan, *Türk Parlamento Tarihi TBMM-XI. Dönem (1957-1960), C. 1*. Ankara: TBMM Kültür, Sanat Ve Yayın Kurulu Yayınları No: 156, 2013, s. 13.
22 *TBMM Zabıt Ceridesi, 2. Dönem, C. 4*, Ankara: TBMM Matbaası, 1968, s. 349.
23 Suna Kili, Şeref Gözübüyük, *Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*. İstanbul: TİBY, 1985, s. 143.
24 *Resmi Gazete*, Kanun No: 3512, S. 3959, 14 Temmuz 1938, s. 10272
25 Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku*. 10. Baskı, İstanbul: Beta Yayınları, 2005, s. 317.
26 *Cumhuriyet Dönemi Siyasi Partiler 1923-2006*. Derleyen: Mete Kaan Kaynar, I. Baskı, Ankara: İmge Kitapevi, 2007, s. 29; Ramazan Doğanay, *Siyasi Partilerin TBMM Grupları Ve Bu Grupların Parlamento Çalışmalarındaki Rolü*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2009, s. 16.

1957 seçimleri öncesi geniş bir muhalefet cephesi oluşmuş; seçim propagandalarında ilk kez iki meclisli parlamento, Anayasa Mahkemesi, Devlet Planlama Kurulu gibi bir dizi yeni kavramlar tartışılmıştır.[27]1957 seçimleri öncesi DP'nin kendi içerisinde başlayan bir muhalefetin sonucunda Hürriyet Partisi kurulmuştu. Bu parti kısa sürede parlamento içerisinde verimli bir muhalefet yapmaya başlamıştır.[28]1948 yılına gelindiğinde DP'den ayrılan Fevzi Çakmak, Hikmet Bayur, Osman Bölükbaşı ve arkadaşları tarafından Millet Partisi kurulmuştu.[29] Bir müddet sonra 40 kadar MP'li partilerinden istifa etti.[30] Hükümet ise MP hakkında soruşturma açtırmış ve 27 Ocak 1954'te mahkeme kararıyla partiyi kapattırmıştır.[31]Oysa Cemiyetler Kanunu'nda 1946 yılında yapılan değişiklikle, idarenin derneklerin (partilerin) faaliyetlerini durdurması yasaklanmıştı.[32] MP'nin kapatılmasından çok kısa bir süre sonra, partinin eski yöneticilerinden Enis Akaygen, Osman Bölükbaşı, Ahmet Tahtakılıç ve Suphi Batur başta olmak üzere bir kısım eski MP'liler tarafından 10 Şubat 1954'te bu kez Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) adıyla yeni bir parti kurulmuştur.[33]

Demokrat partili on bir milletvekili, 6-7 Eylül olaylarını izleyen haftalarda, bir süreden beri üzerinde durdukları "ispat hakkı" konusunu yeniden gündeme getirdiler. Aralarında Ekrem Alican, Enver Güreli ve Fethi Çelikbaş'ın bulunduğu bu milletvekillerine "onbirler" deniliyordu. Kısa süre sonra altı milletvekilinin katılımıyla ispatçıların sayısı 19'a çıkmıştı.[34] 19'lar kısa süre sonra DP'ye karşı etkili muhalefet yapamayacaklarını anlamış ve Menderes'in DP'ye dönme konusunda kendilerine açık kapı bırakmasını, 19'ları bölme planı olarak değerlendirmişlerdir.[35] Partileşme sürecine giren ispatçılar, nihayet 20 Aralık 1955 tarihinde Hürriyet Partisi'nin resmen kurulduğunu açıkladılar. HP'nin Genel Başkanlığı görevine oy birliğiyle gazeteci ve çiftçi Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu getirildi.[36] HP'nin Ankara'da Bulvar Palas'taki toplantısına DP adına İzmir Milletvekili Muammer Çavuşoğlu, CHP adına ise İsmet İnönü katılmıştı. Bu toplantıda HP'nin Genel İdare Kurulu üyelerinden Ekrem Hayri Üstündağ'ın İsmet Paşa ile samimi görüntüler vermesi basında; "HP'nin İnönü'nün kollarında dünyaya geldiği" yorumlarının yapılmasına neden olmuştur.[37]HP'nin kurucularının 28'i milletvekili, dördü ise Meclis dışındandı.[38]

27 Tevfik Çavdar, *Müntehib-i Sani'den Seçmene*. I. Basım, Ankara: V Yayınları, 1987, s. 94.
28 Cemal Aygen, "Memleketimizdeki Seçimler Ve Neticeleri", *AÜSBFD*, C. 17, S. 1, 1962, s. 210-211.
29 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*. İstanbul: Arba Yayınları, 1995, s. 712.
30 *Cumhuriyet*, 8 Temmuz 1953; *Zafer*, 9 Temmuz 1953; *Ulus*, 5 Temmuz 1953.
31 Teziç, *a.g.e.*, s. 266.
32 *Türk Demokrasisi'nde 130 Yıl (1876-2006)*. Prof. Dr. Bülent Tanör'ün Anısına "Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri" 10. Yıl Güncellemesi, TÜSİAD-T/200612/426, İstanbul: Mikado Matbaacılık, 2006, s. 27.
33 Mehmet Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1991, s. 184.
34 Feridun Ergin, "Hürriyet Partisi", *CDTA*, C. 8. İletişim Yayınları, s. 2087.
35 Diren Çakmak, "Türk Siyasal Yaşamında Bir Muhalefet Partisi Örneği: Hürriyet Partisi (1955-1958)", *Akademik Bakış*, C. 2, S. 3, Kış 2008, s. 154-155.
36 Mustafa Albayrak, "Hürriyet Partisi'nin Türk Siyasi Tarihindeki Yeri Ve Önemi", *7. Türk Sosyal Bilimler Kongresi*, 21-23 Kasım 2011, s. 355.
37 Çakmak, *a.g.m.*, s. 155; *Zafer*, 21 Aralık 1955.
38 Gül Tuba Taşpınar Dağcı, "Türk Siyasi Tarihinde Hürriyet Partisi'nin Yeri", *İÜ Yakın Dönem Türkiyat Araştırmaları*, 4 (8), İstanbul: Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 2005, s. 21.

İç ve dış politikadaki gidişat karşısında Başbakan Adnan Menderes'in birçok tedbir almış olmasına rağmen bir türlü istenilen istikrar yakalanamıyordu. Bu gidişatı düzeltmek isteyen iktidar artık erken seçimden söz etmeye başlamıştı. Başbakan, 25 Mayıs 1957 tarihinde seçime gideceklerini Sivas'ta yaptığı şu konuşması ile ortaya koydu: "Serbest seçim rejimi bütün şartları ve icapları ile tahakkuk etmiştir. Seçimler de yakındır. Şayet onlar haklı, biz hatalı isek millet reyi ile neticeyi tespit eder ve şeriatın kestiği parmak acımaz. İşte mesele bundan ibarettir."[39] Nihayet DP teklifi ile Meclis 11 Eylül 1957'de seçimlerin yenilenmesini kabul etti. Başbakan Menderes, seçimlerin yenilenmesinin gerekçesini Erzurum'da yaptığı konuşmasında şöyle ifade etmiştir:

> "Dâhilde ve hariçte memleketin itibarını zedeler şekilde hareket eden bir muhalefetle çalışmak imkânı artık kalmamıştı. Rejim buhranı, istibdat diye haykıran insanlara cevap verebilmek için milletin reyine müracaat etmeye karar verdik. Onlar memlekette iktisadi buhrandan bahsediyorlar. Hangi delile dayanarak iktisadi buran olduğunu iddia ediyorlar? Biz önümüzdeki 6 ay içinde Türkiye'nin bir asırda görmediği muazzam eserlerini açılışını yapacaktık. Daima haykırırlar, müstebit, diktatör, diktatör. Serbest seçimle istibdat, su ile ateş gibi bir arada yürümez. Hiç istibdatta seçim olur mu?"[40]

Seçim hazırlıklarını tamamlayan siyasî partiler seçim beyannamelerini yayınlamaya başladılar. Beyannamesini ilk yayınlayan CHP olmuş,[41]ardından CMP ve HP de beyannamelerini hazırlamışlardı. DP, seçmenlere seçim beyannamesini bildirmemiştir. DP buna belki de lüzum görmemiştir. Anlaşıldığına göre parti umumi efkâra hiç olmazsa bunun bir kısmına, yapılacaklar hakkında, yedi senelik icraatın kâfi bir fikir verebileceğini düşünüyordu. Nitekim Cumhurbaşkanı Celâl Bayar, Taksim mitingde, "Acaba bugün benden yeni bir vaat beklemekte misiniz? Benim size şu dakikada maddî olarak hiç bir vaadim yoktur. Yalnız biliyorsunuz ki, bizim şiarımız milletimizin hizmetinde bulunmak, milletimize ne icap ediyorsa onu yapmaktadır…Vaatlerimin hülâsası işte budur" demiştir.[42]

1957 erken seçimlerinde CHP, tümüyle yeni bir mesajla ortaya çıktı. Programı; sendikalı işçilere grev hakkı, üniversitelere özerklik, bürokrasiye yeni ayrıcalıklar, anti-demokratik yasaların ve Millî Müdafaa Kanunu'nun kaldırılmasına ilişkin maddeler içermekteydi.[43] CMP, bildiri yayınlamadan propagandasını Türkiye'ye gelmemiş hürriyetler üzerine topluyor, iktisadi durumu şiddetle tenkit ediyordu. HP lideri ise iktidara gelirlerse, derhal nispî temsil sistemini kabul edip seçimi yenileyeceğini vaat ediyor ve iktisadi krizi önlemek için alacağı tedbirleri bildiriyordu.[44] 1957 seçimleri arifesinde ekonomi kötüye giderken Cumhurbaşkanı Bayar, 17 Ekim'de Urfa'da; "Bize Demirkıratı çok koşturuyorsunuz diyorlar. Biz çok koşmakta devam edeceğiz; korkmasınlar, bu at çatlamaz, idmanı yerindedir. Mütemadiyen koşacak, birinci gelecektir"[45]demiştir. Menderes, İnönü'yü, ülkeyi Rusya'ya

39 *Zafer*, 27 Mayıs 1957.
40 *Milliyet*, 13 Ekim 1957, s. 3.
41 CHP'nin Seçim Beyannamesi için bkz. *Ulus*, 11 Ekim 1957, s. 1.
42 Orhan Aldıkaçtı, "27 Ekim 1957 Milletvekilleri Seçimi", *İÜHFM*, C. 24, S. 1-4, 1959, s. 18-19.
43 Ayata, *a.g.e.*, s. 80.
44 Aldıkaçtı, *a.g.m.*, s. 19.
45 *1957 Seçimlerinde İktidar Konuşuyor*. Seçme Eserler Yayınevi, İstanbul: Türkiye Ticaret Postası Matbaası, 1958, s. 108-109; *Zafer*, 18 Ekim 1957.

satmakla suçlarken; İnönü ise 16 Ekim'de Konya'da yaptığı konuşmasında; "Eğer DP'nin şansı varsa, benim sağlığımda çekilmek lütfuna uğrar. Onları ileride savunacak tek adam ben olacağım"[46] demiştir. 17 Ekim'de Ordu'da halka seslenen Adnan Menderes, İnönü'nün vaatlerine karşı da şunları söylemiştir:

> "İktidarda kaldıkları uzun yıllar boyunca Karadeniz'in bir buğday meselesi, bir fındık meselesi mevcut olduklarını hatırına bile getirmeyenler, şimdi karşımıza bizi seçerseniz Ziraat Bankasına olan 1000 liraya kadar borçları affedeceğiz diyorlar. Üstüne biner lira da cep harçlığı verecekler mi dersiniz. Acaba kimin kesesinden? İktidara gelirlerse altı ay iş başında kalacaklar, sözde Devleti yeni baştan kurup dağılacaklarmış. 27 sene oturmuşlar, Devleti kuramamışlar da, şimdi altı ayda kuracaklar…"[47]

20 Ekim'deki Taksim mitinginde Celal Bayar ise DP iktidarının ayaklarının yerden kesildiğini gösteren şu ifadeleri kullanmıştır: "30 yıl sonra bu mübarek memleket, 50 milyon nüfusu ile küçük bir Amerika olacaktır."[48]

1957 seçimlerine kadar meydan mitingleri ve kahve toplantılarından ileriye gitmeyen kampanyalara HP, ev toplantılarıyla renk kattı. 1957 seçimleri, bayrak, afiş ve el ilânlarının o güne kadar görülmedik bir biçimde kullanıldığı seçimlerden biri olmuştur.[49] CHP afişlerinde yer alan bazı sloganlar şöyleydi: "Ne yazık ki traktörü öküzle çekiyoruz!","Mal yok Millî Korunma Kanunu var!", "Kuyrukkk, kuyrukkkk, kuyrukkk, bu mu bolluk?"[50] HP'nin 8 Ekim'de yaptığı İstanbul Sultanahmet Meydanı'ndaki mitinginde, partililerin ellerinde taşıdıkları dövizlerin bazılarında şunlar yazıyordu: "Nalını mıhsız, samanını bağsız, hastayı ilaçsız, talebeyi kitapsız, şehirliyi meskensiz bırakanlara artık yeter", "Demirkırat Tökezledi."[51] HP'nin Eskişehir mitinginde ise öküzlere çektirilmekte olan bir traktörün miting alanına getirilmiş olması, öküzlerin boynuzu üzerine "bana nal yok", traktörün üzerine ise "yedek parça yok" ibareleri iliştirilmesi halkın büyük ilgisini çekmiştir.[52]

Adnan Menderes, seçimler öncesi 51'nci ve son konuşmasında muhalefete yüklenerek şunları söylemiştir:

> "…Bir zaman Ankara'nın bir köyünden diğerine gitmek bile yasak edilmişti. Şimdi de kalkmışlar bu memlekette hürriyet yoktur diye bağırıp duruyorlar. İsmet Paşa yalnız DP'ye ve bizlere kızgın değildir. O iktidardan uzaklaştırıldığı için Türk Milletine kızgındır. İktidardan düştüğü gün Çankaya'daki köşkün terasından yumruğunu sallayıp, 'Nankör Ankaralılar' diye bağırdığını bilirsiniz. İsmet Paşa'nın tek parti ve milli şef siyaseti ile senelerce idare ettiği bu memleketin iktisadi vaziyetini hepiniz biliyorsunuz. O zamanlar sizler çarık bulamıyordunuz. Hasta çocuğunuza veremediğiniz sütünüzü, yiyemediğiniz tavuğunuzun yumurtasını satabilmek için çırpınıyordunuz. Bugün öyle mi ya?"[53]

46 Bila, *a.g.e.*, s. 309.
47 *Zafer*, 17 Ekim 1957, s. 1-6.
48 *Zafer*, 21 Ekim 1957.
49 Ayşe Aydın, *Celal Bayar Dönemi Genel Seçimleri Ve TBMM (1950-1960)*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010, s. 175-176.
50 *Milliyet*, 8 Ekim 1957, s. 1.
51 Kadri Unat, "Seçim Afişleri Işığında Hürriyet Partisi'nin 1957 Genel Seçimi Kampanyası", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2017 Güz (27), s. 277.
52 *Milliyet*, 22 Ekim 1957, s. 1.
53 *Milliyet*, 23 Ekim 1957, s. 5.

B. SEÇİMDE UYGULANAN HUKUKİ ÇERÇEVE VE SEÇİMLER

Esas Teşkilât Kanunu'nun istinat ettiği "Meclis Hükümeti" rejiminin mantığı Meclisin sürekliliğini gerektirdiğinden, TBMM'nin feshi söz konusu edilemez. Bunun içindir ki, Meclis takdir ettiği zaman, kendini fesih yoluna başvurmadan, doğrudan doğruya seçimlerin yenilenmesine karar verir. İşte bu gayeye uygun olarak TBMM, 11 Eylül 1957 tarihli İnikat'ında seçimlerin yenilenmesi ve Meclisin 1 Kasım 1957 Cuma günü saat 15.00 de içtimaına karar vermişti. Böylece milletvekilleri seçimlerinin, 27 Ekim 1957 tarihinde yapılması sağlanmıştır.[54]

Türkiye'de 1946 seçimleri ile başlayan ve DP Döneminde 1954 ve 1957 seçimlerinde de uygulanan "tek turlu listeli çoğunluk sistemi" ile bir seçim çevresinde kullanılan geçerli oyların basit çoğunluğunu elde eden parti listesi, bütün milletvekilliklerini kazanmış oluyordu.[55] Bu yöntem geniş seçim çevresi büyüklüğü ile de desteklenmiştir. Bu nedenle, ulusal ya da bölgesel baraj uygulaması bulunmamaktadır. Bu tür bir seçim sisteminin hükümet çıkarmayı kolaylaştıracağı kesindir, ancak sistemin son derece adaletsiz olacağı da bir o kadar tartışılmazdır.[56] Örneğin Demokrat Parti, 1954 seçimlerinde oyların %56,6'sını aldığı halde, yasama meclisindeki sandalyelerin %93,2'sini elde etmişti. Oysa oyların %34,8'ini toplayan Cumhuriyet Halk Partisi'nin aynı Meclisteki sandalye oranı %5,8 idi.[57]

Meclis, 5 Haziran 1946 tarihinde 4918 sayılı "Milletvekilleri Seçim Kanunu"nu çıkarmıştı. Bu Kanun'a göre, seçmen yaşı 22 olarak tespit ediliyor, her 40.000 nüfusa bir milletvekili düşecek şekilde bir kaide getiriliyor; daha da önemlisi tek dereceli seçim esası benimseniyordu.[58] 4918 sayılı Kanun'a, 9 Temmuz 1948'de çıkarılan 5258 sayılı Kanun'la bazı maddeler ilave edilmiş, Kanun'un bazı maddeleri ise kaldırılmıştır. Yeni düzenlemeyle seçim işlerinin selâmetle cereyanı düşünülmüş, seçim teminat altına alınmıştır. Gizli oy, açık tasnif esasları takviye edilmiş olduğu halde, seçim emniyeti üzerindeki propagandalar bir türlü durmamıştır.[59] Oysa 5258 sayılı Kanun'un 14. maddesiyle, vali ve kaymakamlar tarafından yapılacak tebliğler üzerine, her ilin merkezi ve ilçelerinde seçimi idare etmek ve denetlemek üzere yedi üyeden mürekkep birer seçim kurulu teşkil olunması esası getirilmişti.[60] 16 Şubat 1950 tarihinde çıkarılan 5545 sayılı "Milletvekilleri Seçimi Kanunu" ise oldukça detaylı olup 6 kısım ve 171 maddeden oluşmaktaydı. Bu Kanun'a göre yapılan 1957 seçimlerinde seçmen yaşı yirmi iki olarak tespit edilmiştir. Milletvekili sayısı 40.000 nüfusa 1 milletvekili düşecek şekilde hesaplanmaktaydı. Milletvekili seçimi tek derecelidir ve ekseriyet usulüne göre genel eşit, gizli oyla yapılır, oy serbest ve şahsidir. Oyların sayılması ve ayrılması açıktır. Milletvekili

54 Aldıkaçtı, *a.g.m.*, s. 15; *TBMM Zabıt Ceridesi, X. Dönem, C. 20*, s. 370.
55 Saim Sezen, *Seçim Ve Demokrasi*. 2. Basım, İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2010, s. 167.
56 Emine Yavaşgel, *Temsilde Adalet Ve Siyasal İstikrar Açısından Seçim Sistemleri Ve Türkiye'deki Durum*. 1. Basım, Ankara: Nobel Yayınları, 2004, s. 161.
57 Ahmet Taner Kışlalı, *Siyaset Bilimi*. Ankara: AÜ Basın-Yayın Yüksek Okulu Yayınları No: 9, 1987, s. 368.
58 *Resmî Gazete*, Kanun No: 4918, Kabul tarihi 5.6.1946, S. 6326, 6 Haziran 1946, s. 10701-10702.
59 Mustafa Çufalı, *Türk Parlamento Tarihi TBMM-VIII. Dönem (1946-1950), C. 1*. Ankara: TBMM Kültür, Sanat Ve Yayın Kurulu Yayınları No: 146, 2012, s. 83.
60 *Resmî Gazete*, Kanun No: 5258, Kabul Tarihi 9.7.1948, S. 6957, 14 Temmuz 1948, s. 14408.

seçiminde her il bir seçim çevresidir. Milletvekilli sayısının tespitinde ise son genel nüfus sayımı neticesi esas tutulmuştu.[61] Seçim güvenliği gerçek boyutlarıyla 5545 sayılı Kanun'la sağlanmıştır. Kanun'la seçim sürecinde yargı denetimi esası getirilmekte; illerde, ilçelerde seçim kurulları ve Ankara'da görev yapmak üzere bir "Yüksek Seçim Kurulu" kurulmaktaydı. Ayrıca kurullarda yargıçların yer alması demokrasi açısından da önemli bir gelişmedir.[62]

7 Temmuz 1957'de değiştirilen 6428 Sayılı Kanun'la, bir adayın iki ayrı siyasi partiden aday gösterilmesi yasaklandığı gibi bir parti listesine bağımsız olarak girme imkânı da kaldırılmıştır.[63] Ayrıca 1957 seçimlerinden hemen önce karma liste ile ilgili hükme yeni bir açıklık getirilmiştir. Artık matbu veya daktilo ile veya başka bir alet ile yazılmış veya teksir edilmiş karma oy pusulalarından başka elle veya her ne suretle olursa olsun çoğaltılmış karma oy pusulaları da geçersiz kılınmıştır.[64] DP, muhalefetin güç birliğini kırmak için Seçim Kanunu'na getirilen kısıtlamalara ek olarak 11 Eylül 1957 tarih ve 7053 sayılı Kanun'la, partilerin seçim çevrelerinden, ayrı ayrı tam aday göstermeleri zorunluluğu getirmiş ve altı ay önce bir partiden ayrılmış olan bir kimsenin başka bir partiden aday olmasını yasaklamıştı.[65] 1957 seçimleri hukukî bakımdan esasen bir yenilik getirmemiş; fakat 7053 sayılı Kanun'la, partilerin birleşerek seçime katılmalarına mani olunmuştur.[66]

1. Türk Siyasi Tarihinde 27 Ekim 1957 Milletvekili Genel Seçimleri

27 Ekim 1957 seçimlerinin yapıldığı sırada Türkiye nüfusu 25.250.000 kişi idi. Kayıtlı seçmen sayısı 12.078.623 kişi olmasına rağmen, seçimlerde toplam 9.250.949 kişi oy kullanmış ve katılım oranı %76,6 olarak gerçekleşmiştir.[67] 1957 seçimi, DP'nin iktidarı boyunca en az katılımın olduğu seçim olmuştur.[68] Seçimlere DP, CHP, CMP, HP ve VP (Vatan Partisi)[69] katılmışlardı. Muhalefetin bütün gayretlerine rağmen 1957 yılı milletvekili genel seçimlerinde kullanılan seçim sistemi adaletsiz sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla 1957 seçimleri DP'nin lehine sonuçlanmıştı; fakat başarı daha önceki seçimlerdeki gibi parlak değildi.[70]DP, 4.303.190 oy alarak % 47,70'lik oy oranı ile % 69,50'lik bir temsil gücü tuttururken (424 sandalye), CHP 3.768.043 oy alarak % 40,82 oy oranıyla % 29,18'lik bir temsil gücü (178 sandalye) sağlayabilmişti. CMP, 663.295 oy alarak, % 7,19 oranında bir

61 *Resmî Gazete*, Kanun No: 5545, S. 7438, 21 Şubat 1950, s. 17801; Arslan, *a.g.e.*, s. 14.
62 Erol Tuncer, *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler (1877-2002)*. Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara: TESAV Yayınları No: 24, 2003, s. 365.
63 Ülkü Varlık-Banu Ören, *Seçim Sistemleri Ve Türkiye'de Seçimler*. İstanbul: Der Yayınları, 2001, s. 92.
64 Hikmet Sami Türk, "Türk Seçim Sisteminde Oy Hakkı", *AÜHFD*, C. 26, S. 3-4, 1969, s. 80.
65 Teziç, *Siyasi Partiler*, s. 270-271; *TBMM Zabıt Ceridesi, X. Dönem, C. 20*, Ankara: TBMM Matbaası, 1957, s. 703; *Resmi Gazete*, Kanun No: 7053, S. 9705, 13.09.1957, s. 17850.
66 Servet Armağan, "Türkiye'de Parlamento Seçimleri", *İÜHFD*, C. 33, S. 3-4, 1967, s. 80-82.
67 Arslan, *a.g.e.*, s. 14; *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011*. Ankara: TÜİK Yayınları, 2012, s. 5.
68 Türk, *a.g.m.*, s. 81.
69 Vatan Partisi, 22 Ekim 1954'te, İstanbul'da kurulmuş, komünist metodu ile çalıştığı ve komünist şahıslar tarafından sevk ve idare olduğu anlaşıldığından, 30 Aralık 1957 tarihinde kapatılmıştır. Mehmet Pınar, "Sosyalizmin Aykırı Bir Sesi: Vatan Partisi", *PÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 33, Ekim 2018, s. 261.
70 Yavaşgel, *a.g.e.*, s. 100.

başarı elde etti ve 4 milletvekilliği kazandı. HP, 356.419 oy alarak, % 3,86 oranında bir başarı elde etti ve 4 milletvekilliği kazandı. Yuvarlak rakamlarla DP %48 oy ile %70'lik bir temsil imkânı yakalarken; oyların yarıdan fazlası olan %52'lik bir oy alan muhalefet ise %30'luk bir temsil gücünü tutturabilmiştir.[71] Seçimlerde 8 kişi, iki seçim çevresinden seçilmiş; ayrıca DP listesinden bağımsız olarak, Hikmet Bayur ile Ali Fuat Cebesoy milletvekili seçilmişlerdi.[72]

Alınan oylara göre temsil etme arasındaki orantısızlıklar yüzünden bu dönem için bazıları tarafından "azınlık iktidarı" sözü kullanılmıştır.[73] Demokrat Parti'nin 1957 seçimlerinde aldığı oy oranı, genellikle tüm tarihçiler tarafından "ağır yenilgi" olarak ifade edilir. Hâlbuki bu oranın, 7 yıllık iktidar yıpranmışlığına ve etkin muhalefete karşı bir başarı olarak değerlendirilmesi gerekir.[74] 1957 seçim sonuçları muhalefetin, iktidarın seçimlerde yolsuzluk yapıldığı iddiaları üzerine kesin olarak 30 Ekim'de açıklanabilmiştir.[75]

Tablo 1: 27 Ekim 1957 Genel Seçimlerinin Sonuçları

Seçmen Sayısı: 12.078.623
Kullanılan Oy Sayısı:9.250.949
Katılım Oranı: %76,6

Partiler	Aldığı Oy Miktarı	Aldığı Oy Oranı	Milletvekili Sayısı	Milletvekili% Oranı
DP	4.497.811	48,6	424	69,5
CHP	3.825.267	41,4	178	29,1
CMP	604.087	6,5	4	0,65
HP	321.471	3,5	4	0,65

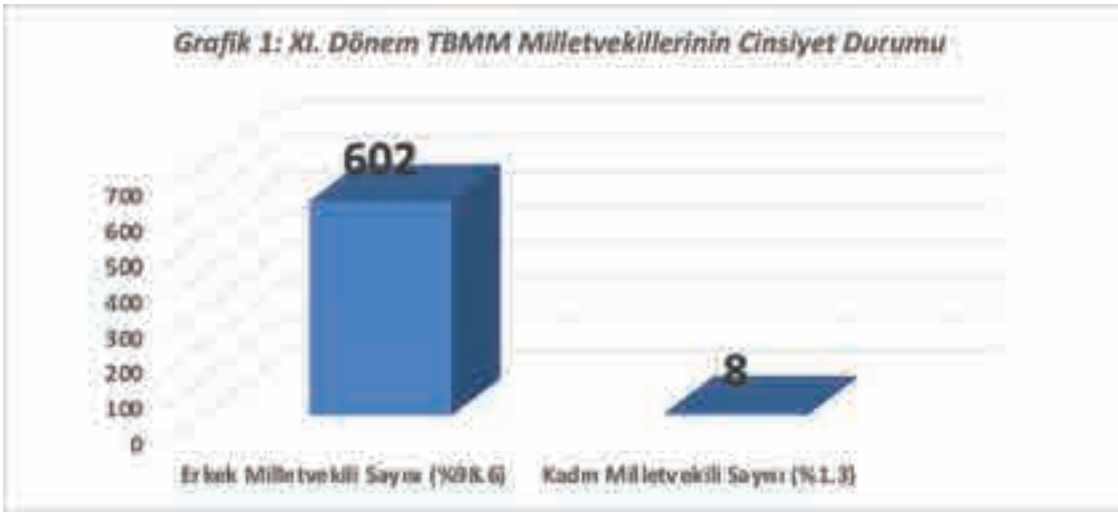
Kaynak: TÜİK, *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011*, s. 5; Arslan, *a.g.e.*, s. 14.

Seçimlere *"Büyük Türkiye için Desteğinizi İstiyorum"* posteriyle giren Menderes, beklediği desteği alamamıştır. Seçimi kazanmış ve TBMM'nin 2/3 çoğunluğunu elde etmesine rağmen partinin oy oranı %50'nin altına düşmüştü.[76]1957 seçim sonuçlarına bakıldığında DP 44 ilde tamamen, 3 ilde kısmen; CHP 18 ilde tamamen, 3 ilde kısmen ve HP ile CMP ise birer ilde milletvekili çıkarmışlardı.[77] DP, Aydın, Bingöl, Muş, Sinop hariç olmak üzere yurdun her yerinde oy kaybetmiştir. DP'nin kaybı bilhassa Ankara'nın doğusunda kalan vilâyetlerde olmuş, doğu illerinin hemen yarısında seçimi kaybetmiş, Karadeniz sahil şehirlerinde ise güçlükle kazanmıştır. Batıda kazanmasına rağmen birçok vilâyetlerde hissedilir derecede

71 Aydın, *a.g.t.*, s. 184; Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. 24. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014, s. 351.
72 Tuncer, *a.g.e.*, s. 153-154.
73 Feroz Ahmad, Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)*. I. Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1976, s. 171.
74 Yücel, *a.g.m.*, s. 1553.
75 *Hürriyet*, 31 Ekim 1957, s. 1.
76 Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi, Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (14 Mayıs 1950–27 Mayıs 1960)*. 4. Kitap, II. Bölüm, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1999, s. 133.
77 Yakup Kaya, "1957 Genel Seçimlerinin Türk Siyasi Tarihine Yansımaları", *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* S. 20, 2018, s. 584; *BCA*, 030.01.52.312.1, 4.

oy kaybına uğramıştır. Bursa, Aydın, Manisa, Balıkesir, İzmir, Çanakkale, Edirne, Antalya DP'nin sağlam seçim bölgeleri olarak kalmıştı. CHP ise çoğunluğu elde edememesine rağmen aldığı oy ve yüzdesini artırmıştır. CHP'nin Ankara'nın batısında kazandıkları tek il Uşak oldu. CMP yine Kırşehir'i muhafaza etmiş; HP ise Burdur'da güçlükle de olsa seçimi kazanmıştır. Ayrıca HP, DP'nin Çankırı, Elâzığ, Hatay'da 21 mebusluk ve Niğde'de 3 veya 4 mebusluk kaybetmesine sebep olmuştur.[78] Niğde'de DP listesinden seçimi sadece Medeni Berk kazanmıştı.[79] DP, 1954 seçimlerinde Maraş'tan 7 milletvekili çıkarmışken; 1957'de Maraş'tan 9 milletvekilinin tamamını CHP çıkarmıştı. Bunun nedenleri arasında adayların seçmenle irtibatlarını kesmeleri ve seçim sistemi dolayısıyla CMP'den CHP'ye oy geçişi sayılabilir.[80]

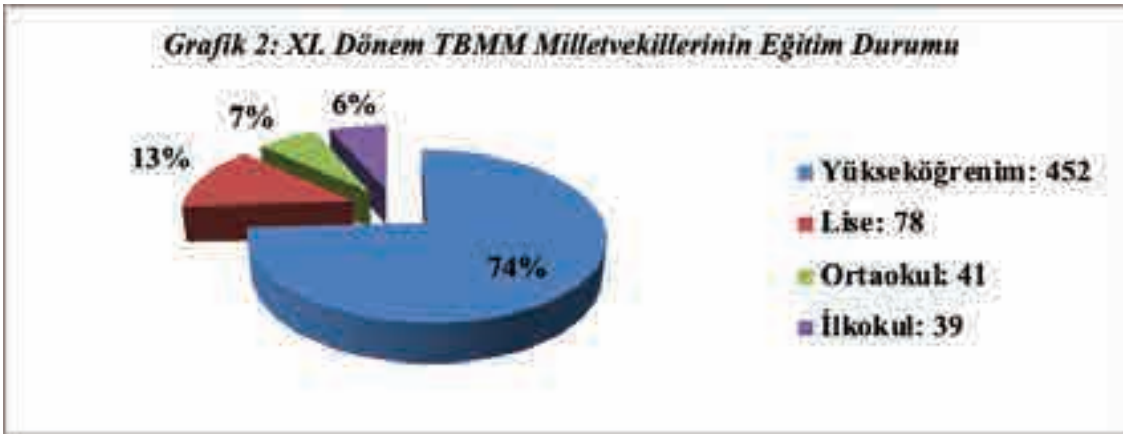
XI. Dönem TBMM için seçilen 610 milletvekilinden 602'si erkek, sadece 8'i kadındır. Oysa 1935 yılında yapılan seçim sonuçlarına göre Meclise 17 kadın milletvekili girmişti. Daha sonra 1936 ara seçimlerinde Hatice Özgener'in Çankırı'dan seçilmesi ile sayı 18'e çıkmıştır.[81] XI. Dönemde kadın milletvekili sayısı DP iktidarının en yüksek oranına (% 1,3) ulaşmıştır.[82] XI. Dönemde seçilen kadın milletvekilleri; Ankara CHP Milletvekili Ubeyde Elli, DP Milletvekilleri Piraye Levent (Aydın), Hilal Ülman (Bursa), Arife Necla Tekinel (İstanbul), Hatice Nazlı Tlabar (İstanbul), Ayşe Günel (İstanbul), Nuriye Pınar Erdem (İzmir) ve Nimet Perihan Arıburun (İzmir) idi.

Kaynak**:** Arslan, *a.g.e.*, s. 135-561; *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011*, s. 5.

78 Aldıkaçtı, *a.g.m.*, s. 23.
79 *Milliyet*, 30 Ekim 1957, s. 1.
80 Cengiz Şavkılı, "Maraş Yerel Basınında 1957 Seçimleri ve Siyasi Partiler", *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 2017, s. 493.
81 Burhan Göksel, *Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988, s. 173; *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011,* TÜİK, s. X.
82 Arslan, *a.g.e.*, 15.

XI. Dönem TBMM için seçilen 365 milletvekilinin yeniden seçildiği, 237 milletvekilinin ise eskiden üyelik yaptığı anlaşılmaktadır.[83] Meclisin %34'ü girişimciydi. Çiftçiler oldukça iyi sayılabilecek bir sayıda (72) Meclise girebilmişlerdi. Din adamlarına baktığımızda ise rakam % 0,3 gibi oldukça önemsiz bir oranda kalmıştır. Milletvekillerini yaş ortalaması açısından değerlendirdiğimizde bu rakamın % 45,9 ile DP döneminin en düşük oranı olduğunu görmekteyiz.[84] XI. Dönem TBMM'de görev yapan milletvekilleri çocuk sayısı açısından incelendiğinde ilk sırada 2 çocuklular, ikinci sırada çocuksuzlar, üçüncü sırada ise 3 çocuklu milletvekilleri gelmekteydi[85] Milletvekillerinin biyografilerini inceldiğimizde büyük bir çoğunluğunun yükseköğrenim görmüş olduğu anlaşılmaktadır. Yükseköğrenim görenlerin sayısı 452 kişi olup, diğerleri ise 78 lise, 41 ortaokul ve 39 ilkokul olarak sıralanmaktadır.

Kaynak: Altan, "Türkiye'de 1950-1960 Dönemi Milletvekillerin Sosyolojik Özellikleri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 22, Aralık 2008, s. 27.

1957 seçimleri, DP açısından kırsal kesimlerde belirli bir destek kaybını ortaya çıkarmıştır. Fakat yine de parti köylü halkın çoğunluğunun desteğini tartışılmaz şekilde elinde tutuyordu. DP açısından çok daha ciddi olan sorun, aydınlar, bürokrasi ve ordu mensuplarının desteğini kaybetmesidir.[86] Seçim sonuçlarının ilanından sonra Gaziantep'te, Kayseri'de, Giresun'da, Çanakkale'de, Samsun'da ve diğer bazı şehirlerde olaylar meydana geldi. Gaziantep'te seçim büroları taşlanmış, Kayseri'deki olaylarda 16 kişi yaralanmıştı.[87] Çıkan olaylar ile alakalı olarak İsmet İnönü, başbakana bir telgraf çekmişti. Telgrafında, özellikle Gaziantep'te henüz seçilip-seçilmedikleri belli olmayan DP'li adayların silahla bazı hadiseler çıkardıklarını, ciddi hadiselerin cereyan ettiğini ve memleketin huzurunun kalmadığını iddia etmiştir. Dâhiliye Vekili Namık Gedik ise telgrafta konu edilen hususlar üzerinde tekrar tetkikler yaptırdığını, CHP'liler üzerine tazyik uygulandığı haberinin tamamen asılsız olduğunu belirtmiştir. Ayrıca aldıkları muhtelif haberlerden, tam tersi

83 İhsan Ezherli, Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1986). Ankara: TBMM Kültür, Sanat Ve Yayın Kurulu Yayınları No: 10, 1986, s. 122.
84 Mehmet Turhan, *Siyasal Elitler*. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1991, s. 162-163.
85 Aydın, *a.g.t.,* s. 192.
86 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 334.
87 Eroğul, *a.g.e.,* s. 202-203.

Demokratlara, CHP'liler tarafından öldürme hadiselerine kadar varan olayların yaşandığını ve görevlerini yapmakta olan idari ve adli teşkilat üzerinde muhtelif baskılara teşebbüs edildiğini açıklamıştır.[88] CHP seçim sonuçlarına İstanbul, Diyarbakır, İzmit, Balıkesir, Bilecik, Kastamonu ve Konya başta olmak üzere 11 yerde itiraz etmiş; YSK bu yerlerden sadece Adana ve Diyarbakır'da seçimlerin yenilenmesine karar vermişti.[89]Ayrıca seçimler sırasında DP'nin radyoyu kendi lehine kullandığı ve seçimler devam ederken, radyodan sorumlu Bakan Zorlu tarafından seçim sonuçlarının yayınlatılması, muhalefetin itirazlarına neden olmuştur.[90]Mecliste seçimler üzerindeki tartışmalar dönem boyunca eksik olmamış ve her fırsatta seçim sonuçlarının meşruluğu sorgulanmıştır. 1957 seçimleri, seçmenin herhangi bir partiye koşulsuz bağlanmadığını, başarı grafiği düşen bir partiden oyunu geri çekerek, başka bir partiye oyunu verebileceğini göstermiştir.[91]

2. XI. TBMM Döneminde Siyasal Hayat

Türk siyasi hayatını derinden etkileyen gelişmelerden birisi, Türkiye'nin sınır komşularından Irak'ta 14 Temmuz 1958 tarihinde askeri bir darbe yapılmasıdır. Kral Faysal ve Başbakan Nuri Sait, çıkan bir ayaklanma sonucunda öldürüldüler.[92] Irak'taki bu darbe, Türkiye'nin hem dış politikasında hem de iç politikasında derin izler bırakmıştır.[93] Darbe sonrası Irak'ta yeni kurulan idare bir süre sonra Bağdat Paktı'ndan ayrılmıştı. Basın ve muhalefet kıyasıya eleştirdikleri hükümete karşı Irak'ta meydana gelen kanlı hükümet darbesini örnek gösteriyorlardı. DP Meclis Grubu, 11 Ağustos tarihinde bir tebliğ yayınladı. Bu tebliğde; "CHP Irak olaylarını ele alarak, TBMM'nin ve hükümetin meşruiyetini ve istikrarını şiddet yoluyla tahrip etmenin mümkün, hatta gerekli olduğu kanaatini uyandırmaya sevk edebilecek çok tehlikeli bir yola girmişlerdir. CHP'nin TBMM'nin kudret, kuvvet ve salahiyeti önünde hürmetkâr ve itaatkâr olması kanuni bir mecburiyettir. Aksi halde gereken tedbirler alınacaktır…"[94] denilerek muhalefet partisine gözdağı verilmiştir.

İktisadi çöküntüden ve Irak olaylarından sonra Menderes'in yeni bir siyasi çizgiye girdiği görülmektedir. Menderes, muhalefetin tavrını 6 Eylül'de Balıkesir nutkunda; "Onların niyeti TBMM denilen aziz Kâbe'yi itibardan düşürmek ve memlekete işte Meclis'te kalmamıştır diyerek, seçimlerin semtine dahi uğramadan iktidara gelmektir"[95] diyerek eleştirmiştir. Menderes'in 21 Eylül 1958'de İzmir'de yaptığı konuşmasında; "Valiyi,

88 *BCA*, 030.01.52.312.3, 10.
89 *Milliyet*, 31 Ekim 1957, s. 1; Turan, *a.g.e.*, s.133-135; Albayrak, *a.g.e.,* s. 299.
90 Ayşe Asker, "DP'nin Radyoyu İktidar Aracı Yapması: 1957 Seçim Sonuçlarının Radyo Aracılığıyla Erken Yayınlanması", *İletişim: Araştırmaları*, 12(1), 2014, s. 137; *Cumhuriyet*, 28 Ekim 1957, s. 1, 5; *BCA*, 030.01.52.312.2, 1.
91 İlter Turan, "Türkiye'de Siyaset Kültürü", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*. Der: Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay, İstanbul: Alfa Yayınları, 1999, s. 372-373.
92 *Ulus*, 15 Temmuz 1958; *Cumhuriyet*, 15 Temmuz 1958.
93 Eroğul, *a.g.e.*, s. 222.
94 Bulut, *a.g.m.*, s. 133; Eroğul, *a.g.e.*, s. 224.
95 *Adnan Menderes'in Konuşmaları Demeçleri Makaleleri (Kasım 1957-Aralık 1958), C. VIII*. Yay. Haz: Halûk Kılçık, Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 1992, s. 339.

kaymakamı, savcıyı tehdit ediyorlar… Kendilerine hatırlatayım. Bir daha valiye, savcıya sana şunu bunu yapacağız derlerse demokrasiye paydos olacaktır"[96] dediği iddia edilmiştir. Menderes, İzmir konuşmasında "demokrasiye paydos" dediği iddiasına 23 Eylül'de Aydın İl Kongresinde açıklık getirmiştir. Menderes konu ile ilgili şunları söylemiştir:

> "Biz, demokrasiye paydos demek ve onu yıkmak değil, fitneyi yok etmek azmindeyiz. Ve Türk milleti de buna kararlıdır. Biz, demokrasiyi elbette yıkamayız... Kaldı ki, tarafımızdan söylenmemiş sözleri söylenmiş gibi göstermek doğru bir münakaşa ve siyasi mücadele yolu değildir. Ben öyle bir şeyden bahsetmedim. İzmir'deki konuşmalarımda defaatla tekrar ettim ki, demokrasiyi anarşi haline sokmak isteyenlere karşı müdafaada bulunmamız lâzımdır. Keza dedim ki, hürriyet nizamını muhafaza etmek icap eder. Fakat aynı zamanda devlet nizamını da korumalıdır. Partimiz, demokrasiyi yıkmak için değil, bilâkis demokrasiye hizmet için kurulmuştur."[97]

Menderes'in "demokrasiye paydos" demedim ifadesinin, Bulvar Palas'ta düzenlenen yemekli toplantıda bir gazeteci tarafından İnönü'ye sorulması üzerine İnönü şöyle demiştir; "fiilen de paydos demekten vazgeçerse mesele yok."[98]

Bağdat Paktı'nın ismi 21 Ağustos 1959'da "Merkez Antlaşması Teşkilatı (CENTO)" olarak değiştirilmiş ve örgütün merkezinin Ankara olduğu açıklanmıştır.[99] Bu gelişme ABD'nin tam desteği olmadan Bağdat Paktı gibi örgütlenmelerin istikrarlı bir şekilde sürdürülemeyeceğini göstermişti.[100] Kıbrıs'ta durumun kötüleşmesi üzerine ABD ve NATO devreye girmişti. 5-11 Şubat 1959'da Zürih'te yapılan görüşmelerden bağımsız bir "Kıbrıs Cumhuriyeti" kurulması kararı çıktı ve 19 Şubat 1959'da Türkiye ile Yunanistan tarafından bu karar imzalandı. Nihayet bu antlaşma Kıbrıs Cumhuriyeti için enosis ve taksimi yasaklıyordu.[101]

1959'un Ocak ayında toplanan CHP'nin 14'üncü Kurultayı bir "İlk Hedefler Beyannamesi" adlı metni kabul etti. Beyanname'de; partizanlığın kaldırılması, ikinci meclisin kurulması, seçim güvenliği, Anayasa Mahkemesi, Yüksek Hâkimler Kurulu, memurların mahkemeye başvurma hakları, basın özgürlüğünün Anayasa güvencesine alınması, üniversite özerkliği, Yüksek İktisat Şurası kurulması, sosyal adalet kavramının Anayasa'ya girmesinden söz ediliyordu.[102] Muhalefetin birleşme hareketleri DP'ye karşı bir "Güç Birliği Cephesi (Milli Muhalefet Cephesi)" olarak değerlendirilmiştir. Menderes ise Manisa İl Kongresi'nde 12 Ekim 1958 tarihinde yaptığı konuşmada bu birleşme hareketini "husumet cephesi" olarak yorumlamış; 24 Kasım 1958'de Lüleburgaz'da ise bu oluşuma karşı

96 Eroğul, *a.g.e.*, s. 224-226.
97 Arslan, *a.g.e.*, C. I, s. 22; *Adnan Menderes'in Konuşmaları Demeçleri Makaleleri*, s. 374.
98 *Cumhuriyet*, 25 Eylül 1958.
99 Hüner Tuncer, *Menderes'in Dış Politikası Batı'nın Güdümündeki Türkiye*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2013, s. 142-143.
100 Çağrı Erhan, "1945-1960 ABD ve NATO'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olaylar, Belgeler, Yorumlar.* Edt. Baskın Oran, C. I: (1919-1980), İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 568.
101 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, C. 1-2*. 11. Baskı, İstanbul: Alkım Yayınevi, s. 533-534.
102 Sina Akşin "Siyasi Tarih 1950-1960", *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980*. 6. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 2000, s. 220; Albayrak, *a.g.e.*, s. 522.

"Vatan Cephesi"nin kurulmasından söz etmiştir.[103]Menderes'in çağrısıyla Vatan Cephesi'ne katılanların isimlerinin her gün radyodan uzun uzadıya yayınlanması birçok kişiyi bıktırmıştı. Öyle ki, bazı şehirlerde "Radyoyu Dinlemeyenler Cemiyetleri" bile kurulmuştur.[104]

Memleketteki gergin havayı, birkaç aylığına da olsa Kıbrıs konusunu görüşmek için Londra'ya giden başbakanın 17 Şubat 1959'da uçağının düşmesi olayı yumuşatmıştır. Uçak kazasında 16 kişi ölmüş; kazayı Menderes ise hafif sıyrıklarla atlatmıştı.[105] Başbakan, memlekete döndüğünde muazzam sevgi gösterileriyle karşılandı ve yüzlerce kurban kesildi. Kendisini karşılayanlar arasında İnönü de vardı. DP'nin ileri gelenleri ve Menderes'in İnönü'ye bir nezaket ziyaretinde bulunmak istediği; fakat bu teşebbüsün CHP'ye güven olmaz diyen Celal Bayar tarafından engellendiği öne sürülmüştür.[106]

CHP lideri İnönü ve 46 milletvekili partililer ile birlikte Uşak'tan başlattığı bir yurt gezisine çıkmışlardı. 29 Nisan 1959'da çıkılan bu yurt gezisinin ilk durağı olan Uşak'ta olaylar çıkmış ve İnönü atılan bir taş ile başından yaralanmıştı. İnönü saldırıları Menderes ve Bayar'ın hazırladığını iddia etmiştir.[107] İnönü, 4 Mayıs 1959'da Ege gezisinden döndüğünde, Topkapı'ya geldiğinde sırada bir grup insanın saldırısına uğramıştı.[108]Başbakan Adnan Menderes'in 8 Temmuz 1959'da, DP Vilayet İdare Heyeti Reisliklerine, CHP'nin milletvekillerinin yıkıcı propagandalarına karşı dikkatli olunması hususunda gönderdiği tamim iki parti arasındaki ilişkilerin aslında tamamen koptuğunu göstermektedir. Menderes CHP'nin yıkıcı faaliyetlerde bulunduğunu şu sözleri ile ifade etmiştir:

> "…Bazı Halk Partili Milletvekillerinin ve Halk Partililerin bu Meclis tatili esnasında, memleketin muhtelif yerlerinde yapmakta oldukları gezilerde parti propagandası adı altında, bir takım kanunsuz ve yıkıcı faaliyetlere giriştikleri birçok yerden alınan malumattan anlaşılmaktadır… Bizlere verilen malumata göre, muhalefet maalesef yıkıcılık zanneden bir takım mütecasirler, gittikleri yerlerde ve bilhassa köylerde, mutlaka iktidara geleceklerini ve devri sabık yaratacaklarını ve hesap soracaklarını söylemektedirler. İktidar mensuplarını kuracakları kendi tertiplerinde mahkemelerde süründüreceklerini ve mallarını müsadere edeceklerini, velhasıl asıp keseceklerini ve bütün bunları hukuk ve mevcut mevzuat dışında ve bulacakları yeni şiddet usulleri ile tatbike koyacaklarını, tekrar edip durmaktadırlar. Ayrıca Halk Partisi'ne karşı hareketin şiddetle cezalandırılacağını, buna cüret eden köy ve kasaba halkının perişan edileceği kabilinden tehditlerin de ilavesi ile vatandaşları tedhişe yeltenmektedirler."[109]

11 Eylül 1959'da CHP Genel Sekreteri Kazım Gülek ve üç milletvekili Ezine ilçesinin Geyikli bucağına gittiler. Ancak burada beş yüz kadar DP'linin protestoları ile karşılanmışlar ve olaylar çıkmıştı. İktidar ve muhalefet arasında bardağı taşıran bir

103 Serkan Gaytancıoğlu, *Demokrat Parti İktidarı Ve Vatan Cephesi*. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2011, s. 96-97.
104 Zürcher, *a.g.e.*, s. 348-349.
105 *Zafer*, 18 Şubat 1959.
106 Eroğul, *a.g.e.*, s. 146; Bulut, *a.g.m.*, s. 135.
107 Turan, *Türk Devrim Tarihi*, s. 192-193.
108 Eroğul, *a.g.e.*, s. 150.
109 *BCA*, 030.01.45.273.2, 2.

diğer olay ise Kayseri'de yaşanmıştır. Kayseri'ye bağlı Yeşilhisar'da, CHP İlçe Başkanı ile DP'li Belediye Başkanı arasında bir silah çekme olayı yaşanmış ve çıkan olaylarda üç kişi yaralanmıştı.[110] Zafer gazetesi Yeşilhisar'da meydana gelen olayların müsebbibi olarak CHP'lileri göstermiştir. Olaylar üzerine İnönü, 2 Nisan 1960'da Kayseri Yeşilhisar'a gitmek istemiş, Kayseri'nin girişinde istasyonda Vali Ahmet Dallı tarafından üç saat bekletilmişti. Sonunda valinin geri adım atmasıyla İnönü Kayseri'ye girebilmiş; ancak oradan Yeşilhisar'a geçmeden Ankara'ya dönmüştü.[111]

II. XI. DÖNEM TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ

A. SİYASAL SİSTEM VE MECLİS

1924 Anayasası'nın 5. maddesi TBMM'yi egemenliği kullanan tek organ olarak ilan etmektedir. Bu madde de, "yasama yetkisi ve yürütme erki, Büyük Millet Meclisinde belirir ve toplanır"[112] denilmekteydi. TBMM yasama yetkisini doğrudan kendisi, yürütme yetkisini ise kendi seçtiği cumhurbaşkanı ve onun tayin edeceği Bakanlar Kurulu eliyle kullanacaktır. Yürütme iki başlı olmasına rağmen "kuvvetler birliği" ilkesi yumuşatılmış ve değiştirilmiş bir biçimde kâğıt üzerinde sürmekteydi.[113] Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun üçüncü bölümünün yürütme görevi başlığı altında Reisicumhur'un "devletin reisi" sıfatıyla Meclise, İcra Vekilleri Heyetine lüzum gördükçe başkanlık etmesi öngörülmüştü.[114] Fakat Devlet Başkanı, Meclis tartışmalarına, müzakerelerine giremez, oy veremez, ikinci kademesi olan Bakanlar Kurulu da, bütün işlemlerinde düşürülme müeyyidesi altında olarak, Meclisin denetimine tabiidir. Yani bir başka deyişle devlet hayatına hâkim olan ve kendisine eşit ve bir benzer makam olmayan parlamentodur.[115] 1924 Anayasası ile ilgili olarak eklenmesi gereken çok önemli bir nokta da şudur. Hükümet tasarısında cumhurbaşkanını olağanüstü yetkilerle donatan, özellikle veto hakkı tanıyan ve başkomutanlık veren hükümler, Meclis çoğunluğu tarafından reddedilmiş, Anayasa'nın nihai metnine girememiştir. Sonuç belgesine göre cumhurbaşkanı Meclisin kabul ettiği kanunları bir kez bile geri gönderemez.[116]

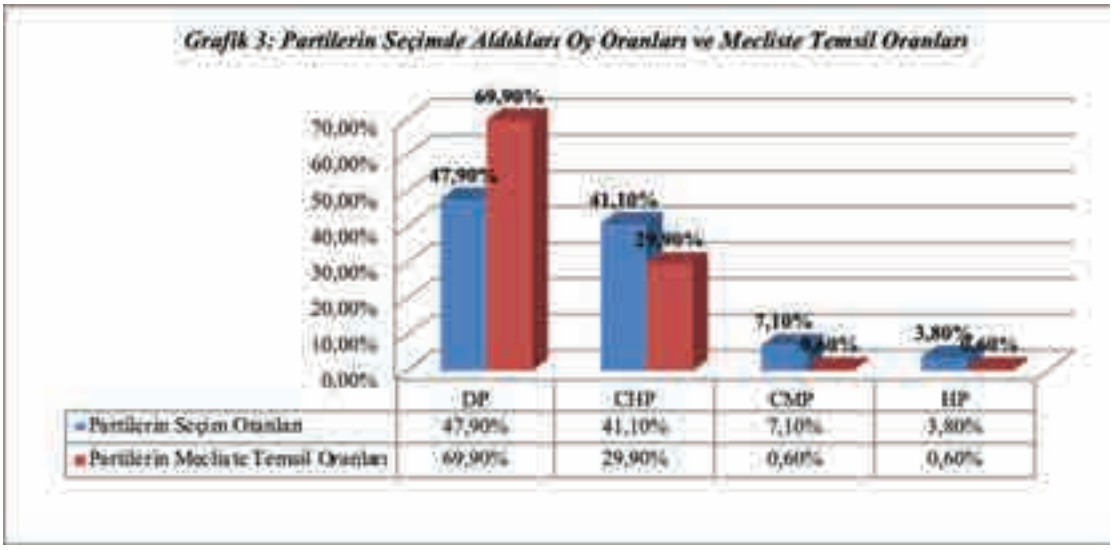
DP'li yöneticilerin seçimlerde elde ettikleri çoğunluk kendilerine önemli bir siyasal güç vermekteydi. Bu durumda Türk parlamentosu Tek Parti Dönemi'nde olduğu gibi, parti kanalıyla, yürütmeye sağlanan olağanüstü bir gücün tahakkümü altında yine "tabi" ve "teslimiyetçi" bir statüdedir. Yalnız farklı olarak bu durum, geniş kamuoyunda

110 *Ulus*, 25 Mart 1960; Taşkın Tuna, *Adnan Menderes'in Günlüğü*. İstanbul: Şule Yayınları, 2002, s. 290.
111 William Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*. Çeviri: Ahmet Fethi, 1. Basım, İstanbul: Alfa Yayınları, 2014, s. 147.
112 Kili, Gözübüyük, *a.g.e.,* s. 128.
113 Ahmet N. Yücekök, *Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye'de Parlamentonun Evrimi*. Ankara: AÜSBF Yayınları: 533, 1983, s. 103.
114 Muzaffer Sencer, *Türkiye'nin Yönetim Yapısı*. 2. Baskı, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1992, s. 171.
115 Bahri Savcı, "Devlet Başkanı-Meclis Çatışması", *SBFD*, C. 18, S. 3, 1963, s. 324.
116 Taha Parla, *Demokrasi, Anayasalar, Partiler Ve Türkiye'nin Siyasal Rejimi*. 1. Baskı, İstanbul, 1986, s. 73.

ayrıca bir mutluluk kaynağıdır. Çünkü DP'yi geleneksel despotik CHP elitine karşı geniş kitleler getirmişti. Her ne kadar sonradan DP de despotik olarak nitelendirilmiş olsa da, onlar bir anlamda ve yalnızca görüntüde olan bu durumu, yaygın kitleler adına kullanmaktadır.[117]Aslında Mecliste elde edilen çoğunluk sayesinde, "meclis üstünlüğü" sistemi tersine çevrilmiş ve fiili olarak yürütme etkin hale gelmiştir.[118]

B. MECLİS ARİTMETİĞİ VE TBMM'NİN İLK FAALİYETLERİ

1957 seçimlerinde DP, oyların % 47,9'unu alarak 424 milletvekili çıkarmıştı. DP'den 3 kişi iki seçim çevresinde birden seçilmiş, 2 kişi ise bağımsız olarak yer almıştır. CHP ise oyların % 41,1'ini alarak 178 milletvekili çıkarmıştı. CHP'den 5 kişi iki seçim çevresinde birden seçilmiştir. CMP % 7,1 oy almış ve Kırşehir'den 4 milletvekili çıkarmıştı. HP ise seçimlerde % 3,8 oy alarak, Burdur'dan 4 milletvekilliği kazanmıştı. Böylece parlamentoda yer alan milletvekili sayısı 8 eksiklik ile 602 kişi olarak gerçekleşmiştir. DP'nin Meclisteki sandalye oranı % 69,9 olarak gerçekleşmişti ki, bu yaklaşık % 21,7'lik fazladan bir temsil oranına denk gelmekteydi. CHP'nin Meclisteki sandalye oranı % 29,9 olup, bu Mecliste %11,9 eksik temsil anlamına gelmekteydi. Ayrıca CMP'nin Meclisteki sandalye oranı % 0,6 olarak gerçekleşmiş, bu partinin parlamentoda % 6,5 eksik temsili demekti. HP'nin Meclisteki sandalye oranı ise % 0,6 olup, bu veri % 3,2 eksik temsil anlamına gelmekteydi.[119] Yuvarlak rakamlarla DP, % 48 oy ile % 70'lik bir temsil imkânı yakalarken; oyların yarıdan fazlası olan %52'lik bir oy alan muhalefet ise %30'luk bir temsil gücünü tutturabilmiştir.

Kaynak: Tuncer, *a.g.e.*, s. 235; Aydın, *a.g.t.*, s. 184; Tanör, *a.g.e.*, s. 351.

117 Yücekök, *a.g.e.,* s. 146.
118 Tanör, *a.g.e.*, s. 351.
119 Tuncer, *a.g.e.*, s. 365.

İktidar ile muhalefetin aralarındaki gerilimi daha da artıran ve Mecliste 27 Aralık 1957 tarihinde kabul edilen "Meclis İç Tüzüğü" değişikliğiyle, iktidar birçok düzenleme yapmıştır. Bu tüzük değişikliğinin dikkat çekici noktalarından birisi TBMM'deki toplam milletvekili sayısının % 1'i oranında milletvekiline sahip olmayan siyasi partilerin Mecliste grup kuramayacak olmalarıydı. Bu düzenlemeyle, CMP ve HP'nin Mecliste grup kurmaları söz konusu olamayacaktı.[120] XI. Dönem TBMM'nin 1. Yasama Dönemi, 1.11.1957'de başlayıp, 21.08.1958 tarihine kadar devam etmiştir. 2. Yasama Dönemi, 01.11.1958'de başlayıp, 20.07.1959 tarihine kadar; 3. Yasama Dönemi ise 01.11.1959'da başlayıp, 25.05.1960'a kadar sürmüştür. Bu yasama dönemlerinde toplam 239 birleşim (içtima-inikat) yapılmıştır.[121]

Seçim sonuçlarının ilan edilmesinden sonra Meclis, 1 Kasım 1957 tarihinde toplandı. Meclis başkanlığı için yapılan seçimlerde İçel Milletvekili Refik Koraltan, 413 mebustan 9'unun çekimser kaldığı oylamada 404 rey alarak Meclis başkanı olmuştur. Cumhurbaşkanlığı için yapılan seçimlerde ise 413 mebusun tamamının oyunu alan İstanbul Milletvekili Mahmut Celal Bayar, TBMM tarafından cumhurbaşkanı seçilmiştir.[122] 20 Kasım 1957'de ise Mecliste komisyonlara üyelik seçimleri yapılmıştır. Bu komisyonlar ve üye sayıları şu şekilde oluşmuştur: Adliye Encümeni 35 üye, Arzuhal Encümeni 23 üye, Divanı Muhasebat Encümeni 23 üye, Hariciye Encümeni 53 üye, İktisat Encümeni 20 üye, Maarif Encümeni 30 üye, Maliye Encümeni 19 üye, Millî Müdafaa Encümeni 20 üye, Münakalât Encümeni 16 üye, Nafıa Encümeni 41 üye, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Encümeni 35 üye, Teşkilâtı Esasiye Encümeni 24 üye, Ticaret Encümeni 35 üye, Ziraat Encümeni 36 üye.[123] Üçüncü Yasama Yılında, Basın Yayın ve Turizm Encümeni ile Sanayi Encümeni olmak üzere iki yeni komisyon kurulmuş ve komisyonların üye sayılarında bazı değişiklikler olmuştur.[124]

Celal Bayar tarafından 5. kez hükümeti kurma görevi Adnan Menderes'e verilmişti. Bir türlü hükümetin kurulamaması üzerine, CHP Ankara Milletvekili Faik Ahmet Barutçu 18 Kasım 1957'de gündem dışı söz alarak, hükümetin kurulamamasını "buhran devresi" olarak nitelendirmiştir.[125] Nihayet seçimlerden sonra yaşadığı şaşkınlığı üzerinden atan Adnan Menderes, Bakanlar Kurulu listesini ancak bir ay sonra radyodan ilan edebilmiş ve 25 Kasım 1957'de kurulan 5. Menderes Kabinesi ancak 4 Aralık 1957'de Meclisten güvenoyu almıştı.[126] 20 kişiden oluşan hükümete 10.07.1958 tarihinde ise Kordinasyon Vekilliği eklenmiş ve Zonguldak Milletvekili Sabati Ataman bakan yapılmıştır.[127]

120 Albayrak, *a.g.e.,* s. 515-516; Eroğul, a.g.e., s. 219.
121 Ezherli, *a.g.e.,* s. 110, 120.
122 *TBMM Zabıt Ceridesi, XI. Dönem, C. 1*, Ankara: TBMM Matbaası, 1958, s. 7-9.
123 *TBMM Zabıt Ceridesi, XI. Dönem, C. 1*, s. 22-25.
124 Arslan, *a.g.e.*, C. I, s. 44.
125 *TBMM Zabıt Ceridesi, XI. Dönem, C. 1*, s. 20.
126 Mustafa Albayrak, "Türkiye'de Demokrasiye Geçiş Yılları ve Demokratikleşme Sürecinin İlk On Yılı", *Ankara Barosu Dergisi*, 2014/1, s. 304; Teziç, *Siyasi Partiler*, s. 271.
127 Kâzım Öztürk, *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları*. İstanbul: Ak Yayınları, 1968, s. 442.

Tablo 2: 5. Adnan Menderes Kabinesi (27.11.1957-27.5.1960)					
1	Başvekil	Adnan Menderes (İstanbul)	11	Nafıa Vek.	Etem Menderes (Aydın)
2	Devlet Vek.ve Başvekil Yrd.	Tevfik İleri (Samsun)	12	Ticaret Vekili	Abdullah Aker (İzmir)
3	Devlet Vek.	Emin Kalafat (Çanakkale)	13	Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vek.	Dr. Lütfi Kırdar (İstanbul)
4	Devlet Vek.	Muzaffer Kurbanoğlu (Manisa)	14	Gümrük ve İnhisarlar Vek.	Hadi Hüsman (İstanbul)
5	Adliye Vek.	Esat Budakoğlu (Balıkesir)	15	Ziraat Vek.	Nedim Ökmen (Gaziantep)
6	Milli Müdafaa Vek.	Şemi Ergin (Manisa)	16	Münakalat Vek.	Fevzi Uçaner (İzmir)
7	Dâhiliye Vek.	Dr. Namık Gedik (Aydın)	17	Çalışma Vek.	Hayrettin Erkmen (Giresun)
8	Hariciye Vek.	F. Rüştü Zorlu (Çanakkale)	18	Sanayi Vek.	Samet Ağaoğlu (Manisa)
9	Maliye Vek.	Hasan Polatkan (Eskişehir)	19	Basın-Yayın ve Turizm Vek.	Sıtkı Yırcalı (Balıkesir)
10	Maarif Vek.	Celal Yardımcı (Ağrı)	20	İmar Vek.	Medeni Berk (Niğde)

Kaynak**:** *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: XI, C. 1.* Ankara: TBMM Matbaası, 1958, s. 42-43.

Başbakan Adnan Menderes'in 04.12.1957 tarihinde Meclisten okuduğu programı kısaca şu şekildedir: Meclis denetimi yapıcı olacak, hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılmasına müsaade edilmeyecektir. Daha önce uygulanan iktisadi politikalar devam edecek ve fiyat denetimini sağlamak için "Milli Koruma Kanunu" üzerinde durulacaktır. Hükümet ülkenin iktisadi kalkınmasını hızlandırmak için Batı Avrupa ülkelerinin başlattığı serbest mübadele bölgesinin ihdası gibi iktisadi bütünleşmeye yönelik çalışmalara aktif olarak katılacaktır. NATO üyeleri ve Bağdat Paktı müttefikleri ile olan ilişkiler daha da geliştirilecektir. Ayrıca programda müttefik ABD ile olan ilişkilerin çok kuvvetli olduğu vurgusu yapılmıştır.[128] Başbakan memlekette yapılan yollar, köprüler, sulama tesisleri, enerji santralleri, havaalanları, sanayii ve ziraat kuruluşları sayesinde, vatan müdafaasının yüzde yüz muhtaç olduğu temel yatırımların yapıldığını vurgulamıştır.[129]

TBMM'de hükümet programının okunmasıyla birlikte ilk günden gergin oturumlar yaşanmaya başlamıştır.1957 seçimlerinden sonra Şevket Süreyya Aydemir'in deyimiyle, "aşırı bir sinir gerginliği" içine girilmiştir. Sancılı iktidar ve sancılı muhalefet arasındaki şiddetlenen kavga, ülkeyi bir "sinir harbine" sürüklemekteydi.[130] Hükümet, muhalefete karşı sert önlemler almaya başlamış ve ilk adımını Meclis denetimini zorlaştırmak amacıyla 27 Aralık'ta, Denizli Mebusu Baha Akşit ve on bir arkadaşının verdikleri teklif üzerine, Meclis İç Tüzüğü'nü değiştirerek atmıştır. Tüzük değişikliği 25 Aralık'ta Mecliste görüşülürken söz alan Ankara Milletvekili Faik Ahmet Barutçu milletvekillerinin Mecliste hiçbir tehdit altında bulunmadan çalışabilmesi gerektiğini ifade ettikten sonra; "Murakabe vasıtalarından mahrum bir Meclis, murakabe vasıtaları işlemez bir Meclis, hürriyeti tahdide uğramış bir Meclis! Bu, güneşsiz

128 Kaya, *a.g.m.*, s. 596; *BCA*, 030.01.54.328.6, 1-9.

129 *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetler-Programlar ve Genel Kurul Görüşmeleri 22 Nisan 1950-20 Kasım 1961.* Haz: İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz, C. 2, Ankara: TBMM Basımevi, 2013, s. 1205.

130 Bila, *a.g.e.*, s. 310.

bir dünya değil midir? Biz güneşli dünya istiyoruz. Arkadaşlar, siz zulmeti getiriyorsunuz, oldu mu ?" diyerek, iç tüzüğü eleştirmiştir.[131] Tüzük değişikliği ile milletvekillerinin denetim görevi zorlaştırılırken, birçok yeni hüküm yürürlüğe kondu. Örneğin sözlü sorular yalnız cuma günleri ve en fazla bir saat müzakere olunacak; bakanlar bu sorulara isterlerse kamu çıkarı gerekçesiyle cevap vermeyebileceklerdi. Basit bir suçlamayla dokunulmazlığın kaldırılması mümkün hale gelmiş; ayrıca Meclisten çıkarılmanın üst sınırı on iki oturuma yükseltilmiş, bazı hallerde tüm maaşın kesilmesinin önü açılmıştı.[132]Tüzük değişikliği başta hukukçular olmak üzere birçok kişi tarafından eleştirilmiştir. CHP de 28 Aralık'ta yayınladığı bir bildiriyle seçim emniyeti, adalet istiklali ve basın hürriyetinin önemini vurgulamıştır.[133] Değişikliğin Anayasa'ya aykırı olduğunu ileri süren Anayasa Hukuku Profesörü Nail Kubalı, Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri tarafından siyasete karışmakla suçlandı ve 1 Şubat 1958'de Bakanlık emrine alınarak görevinden uzaklaştırıldı.[134] Kubalı'nın bu muhalefeti kamuoyunu uzun süre meşgul etmiştir.[135] Osman Bölükbaşı, "Kubalı, hak bildiği yoldan dönmeyen bir insandır", diyerek, Kubalı'ya destek vermiş ve iktidarı sert bir biçimde eleştirmiştir.[136]

C. XI. DÖNEM TBMM'DE YASAMA VE DENETİM FAALİYETLERİ

XI. Dönem TBMM, daha önceki dönemlerde olduğu gibi kanun çıkarmada bazı kaynakları kullanmıştır. Meclisin dönem içinde 09.12.1957'de çıkardığı ilk kanunu 7055 sayılı Kanun'dur. XI. Dönem TBMM 7480 sayılı son kanunu ise 9 Mayıs 1960 tarihinde çıkarmıştır. Dönem içerisinde Meclis başkanlığına 569 tasarı, 452 teklif, 649'da tezkere gelmişti. Dönemde toplam 426 adet kanun kabul edilmiş ve bu kanunların ağırlıklı olarak konuları; bütçe-kesin hesap, maliye, uluslararası antlaşmalar, millî eğitim-kültür, devlet teşkilatı ve memurları şeklinde sıralanabilir.[137] Yine bu dönemde 204 tasarı, 298 teklif, 78 tezkere ve 8 önergenin (toplam 588) işlemi tamamlanamadığından kadük kalmıştır.[138] XI. Dönem TBMM'de 164 karar alınmıştır. Bu kararlardan ilki 1 Kasım 1957'de 2086 nolu karar olup, Celal Bayar'ın reisicumhur seçilmesi hakkındadır. Dönem içinde alınan son karar ise 2249 nolu karar olup, 23 Mayıs 1960'ta alınmıştır.[139]

1924 Anayasası, Meclisin hükümet üzerindeki denetimini öngören hükümler içermekteydi. Anayasa'nın 22. maddesi, Meclisin bu görevi soru, gensoru ve Meclis tahkikatı ile yapacağını; tatbik şeklinin ise dâhili nizamname ile belirleneceğini ifade etmiştir.[140] TBMM

131 *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: XI, İçtima: 1, C. 1*, s. 242.
132 Eroğul, *a.g.e.*, s. 219; *Resmî Gazete*, 6 Ocak 1958, S. 9800, s. 18429-18431.
133 *Ulus*, 29 Aralık 1957, s. 1.
134 Rıdvan Akın, "Türkiye'de Çok Partili Siyasal Hayata Geçiş ve Demokrat Parti İktidarı (1945-1960)", *Türkler*. C. 16**.** Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1694; Rıfkı Salim Burçak, *On Yılın Anıları (1950-1960)*. Ankara, 1998, s. 538-539.
135 Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*. Ankara: İmge Kitabevi, 2004, s. 71.
136 Tekin Erer, *On Yılın Mücadelesi*. İstanbul: Ticaret Postası Matbaası, 1963, s. 334-335.
137 Ezherli, *a.g.e.*, s. 113-117; *T.C. Sicilli Kavanini*, C. 39-41, Ankara: Cihan Kitaphanesi, 1959-1961.
138 Ezherli, *a.g.e.*, s. 118.
139 https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=11&v_yasama_yili (27.12.2019); Ezherli, *a.g.e.,* s. 119.
140 Kili, Gözübüyük, *a.g.e.,* s. 131-132.

kayıtlarından yapılan tespitlere göre XI. Dönemde 512 şifahi (sözlü) soru önergesi verildiği, tahriri (yazılı) soru önergesinin ise 1226 olduğu anlaşılmıştır. Soru önergelerinin çok büyük bir kısmı ilgili bakanlarca cevaplandırılmıştır.[141]Gensoru (istizah), milletvekillerinin başbakandan veya bakanlardan bir konunun açıklanması talebiyle Meclis Başkanlığına takrir (önerge) vermeleriyle gündeme gelir. Gensoru önergesi, Meclis Genel Kurulunda okunduktan sonra kabul veya reddi hakkında müzakeresiz işaret oylamasına sunulur. Milletvekilleri gensorunun sonucuna etki edecek önergeleri açık oylamaya sunulur. Ancak on beş milletvekilinin talebiyle gizli oylamaya da başvurulabilir. XI. Döneminde Meclise toplam beş istizah takriri sunulmuştur. Bunların dördü başvekilden, biri de adliye vekilinden istizah olunmasını talep etmiş; fakat istizah önergelerinin tamamı oylanarak reddedilmiştir.[142] Yine 22. madde, Meclis soruşturmasını da Meclis'in denetim yetkileri arasında saymış, fakat Meclis tahkikatı içtüzük tarafından düzenlenmiştir. Muhalefet tarafından başbakan ve bazı bakanlar hakkında verilen tahkikat önerileri de, tartışmalardan sonra reddedilmiştir. Buna karşılık, Meclis araştırması yapmak üzere birçok komisyon kurulmuştur. 18 Nisan 1960 tarihinde kurulan "Tahkikat Komisyonu" bunlardan birisidir.[143]

XI. Dönem TBMM'de görev yapan milletvekilleri, Meclis kürsüsünden 3498 kez söz hakkı almışlardı. En fazla söz hakkı alan il milletvekilleri Ankara'dan (233) olmuş, Bingöl milletvekilleri ise XI. Dönemde hiç söz hakkı almamışlardır. Milletvekillerinin bölgelere göre söz alma istatistiklerine bakıldığında, İç Anadolu milletvekillerinin mecliste 701 kez söz hakkı aldıkları, bunları sırasıyla Karadeniz Bölgesi (566), Akdeniz Bölgesi (561), Marmara Bölgesi (459), Ege Bölgesi (423), Doğu Anadolu Bölgesi (404) ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi (218) milletvekillerinin takip ettiği görülmüştür. Bölgelere göre takrir (önerge) verme sayıları değerlendirildiğinde, İç Anadolu Bölgesi 43, Marmara 39, Akdeniz 37, Karadeniz 35, Ege 27, Doğu Anadolu 22 ve Güneydoğu Anadolu 9 olarak sıralanmıştır. Milletvekillerinin teklif sayılarına bölge bazında bakıldığında ise İç Anadolu Bölgesi milletvekilleri 101, Marmara 84, Karadeniz Bölgesi 83, Akdeniz Bölgesi 70, Doğu Anadolu 47, Ege 45 ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi milletvekilleri ise 17 teklif vermişlerdir.

XI. Dönem TBMM'yi milletvekillerinin etkinlikleri açısından değerlendirildiğinde en fazla söz hakkı alan, İzmir Milletvekili Behzat Bilgin (95 kez) olmuştur. En fazla söz alan diğer milletvekilleri ise sırasıyla Niğde Milletvekili Asım Eren (81), Burdur Milletvekili Fethi Çelikbaş (76), Maraş Milletvekili Emin Soysal (65) ve Rize Milletvekili İzzet Akçal (63) olarak sıralanabilir. Milletvekilleri takrir (önerge) verme açısından değerlendirildiğinde, en fazla takriri 16 kez olmak üzere Adana Milletvekili Kemal Sarıibrahimoğlu vermiş, onu 10 takrirle Afyon Milletvekili Mehmet Ali Ülgen takip etmiştir. Teklif verme açısından bir değerlendirme yapıldığında ise en fazla teklifi 25 kez olmak üzere İçel Milletvekili Yakup Karabulut vermiştir. Karabulut'tan sonra en fazla teklif veren diğer milletvekili ise 22 kez teklif veren Tunceli Milletvekili Arslan Bora olmuştur.[144]

141 https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=11&v_yasama_yili (27.12.2019).
142 Arslan, *a.g.e.*, C. II, s. 175-176.
143 Arslan, *a.g.e.*, C. II, s. 183-184.
144 https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=11&v_yasama_yili (27.12.2019).

D. XI. DÖNEM TBMM'DE BAZI GENEL KURUL TARTIŞMALARI

1. Kıbrıs Meselesi ve Hükümetin Kıbrıs Politikasının Mecliste Onaylanması

TBMM, 16 Haziran 1958 tarihli oturumunda Kıbrıs Sorunu'na ilişkin önemli bir karar almıştır. Bursa Mebusu Halûk Şaman ve iki arkadaşının, Kıbrıs'ta taksim ile ilgili verdikleri takrirleri Mecliste görüşülerek kabul edilmiştir. Takrir sahiplerinden Denizli Milletvekili Baha Akşit, Kıbrıs'ta durumun çok hassas bir noktaya geldiğini vurgulamıştır. Kıbrıs'ta yaşayan Türklerin türlü eziyet ve kötü muamelelerle karşı karşıya kaldıklarını, bu meselenin bir an önce çözüme kavuşturulmasının zaruri hal aldığını, bu amaçla Kıbrıs konusunda hariciye vekilinin Meclisi bilgilendirmesini rica ettiklerini ve Meclisten de taksimi kabul ettiklerini belirten bir karar alarak, bunu bütün dünyaya ilan etmesini istediklerini ifade etmiştir. Söz alan Hariciye Vekili Fatin Rüştü Zorlu, bu takririn Meclisin tasvibini kazanmasının hükümeti memnun edeceğini belirtti. Ayrıca Kıbrıs'taki facia ve olayların müsebbibinin herkesçe bilindiğini, ancak "NATO'daki bir ittifak dolayısıyla ve devletlerarasındaki ihtilafın daha vahim safhalara gitmemesi için" bir hükümet temsilcisi olarak bu konular üzerinde fazla durmak istemediğini söyledi. Ancak hükümetin büyük bir hassasiyetle Kıbrıs'taki "ırkdaşlarımızın mal ve can emniyetlerinin muhafazası için" elinden gelen her şeyi fazlasıyla yaptığından herkesin emin olabileceğini belirtmiştir. Konuyu Meclis gizli celsede görüşmüş, İsmet İnönü'nün takrirde yapılmasını talep ettiği düzeltmeler ise oy birliği ile kabul edilmiştir.[145]

Meclisin 2 Mart 1959 tarihli oturumunda hükümetin Kıbrıs politikalarının onayı hakkında, Adnan Menderes tarafından verilen Başvekâlet Tezkeresi görüşülmüştür. Tezkere'de Zürih'te ve Londra'da atılan adımlarla belli bir seviyeye gelindiği vurgulanmış ve hükümetin Kıbrıs konusunda takip ettiği politikasının esasları şu şekilde sıralanmıştı;

1. Kıbrıs'ın hiçbir zaman yabancı bir devlete ilhak edilmemesi,
2. Kıbrıs'taki Türk cemaatinin herhangi bir statüko değişikliği neticesi olarak yabancı bir devletin veya yabancı bir unsurun hükümranlığı altına girmemesi ve binaenaleyh cemaatin bir ekalliyet statüsüne tâbi hale getirilmemesi,
3. Ada'nın Türkiye'nin emniyeti için arz ettiği ehemmiyet nazarı itibara alınarak, Ada'nın müdafaasının teminine Türkiye'nin iştiraki ve Ada'daki İngiliz üslerinin devamı.[146]

Kıbrıs Meselesi'ni görüşmek üzere müzakere açılmasına karar verilmesi hususunda Yozgat Mebusu Atıf Benderlioğlu, Denizli Mebusu Baha Akşit ve Bursa Mebusu Mazlum Kayalar tarafından bir takrir verilmişti. Adana Mebusu Kasım Gülek ve Burdur Mebusu Fethi Çelikbaş; ayrıca Kırşehir Mebusları Osman Bölükbaşı, Osman Canatan ve Hayri Çopuroğlu tarafından müzakerenin 4 Mart'a bırakılması konusunda birer takrir verilmiştir.[147]

145 Arslan, *a.g.e.*, C. I, s. 316.
146 *TBMM Zabıt Ceridesi, XI. Dönem, C. 8, İçtima: 2*, Ankara: TBMM Matbaası, 1959, s. 9.
147 *TBMM Zabıt Ceridesi, XI. Dönem, C. 8, İçtima: 2*, s. 9.

Konu üzerine Mecliste söz hakkı alan Kasım Gülek; "Muhterem arkadaşlarım, Kıbrıs millî bir davadır. Hakikaten hepimiz bu meselenin, içten hassasiyetle ve kendi menfaatlerimize en uygun şekilde hallini arzu ediyoruz. Bu kadar nazik bir meselede görüşebilmek için hepimiz incelemeğe muhtacız…Muhterem arkadaşlar, biz Kıbrıs meselesini, parti meselelerinin, parti görüşlerinin üstünde bir millî mesele olarak görmek istiyoruz. Muhterem arkadaşlarım, bir mühim nokta daha var, hepimizin parti grupları vardır. Parti gruplarında bu meseleler üzerinde enine boyuna durmak ve Yüksek Meclise parti gruplarımızın görüşünü getirmek zorundayız." şeklinde konuşmuştur. Kasım Gülek'ten sonra söz alan Osman Bölükbaşı ise; "…Kıbrıs davası gibi mühim bir davada da tetkik imkânı verilmezse elde edilecek neticenin hayırlı olacağı kanaatinde değiliz" demiştir. Daha sonra kürsüye gelen Hariciye Vekili Fatin Rüştü Zorlu, muhalefeti yatıştıracak olan şu sözleri söylemiştir: "Muhterem arkadaşlar, bu meseleyi, bütçe münasebetiyle arz ve izah etmiştik. Geçen Pazartesi günü de bildiğiniz gibi bütün metinleri radyomuz ve Anadolu Ajansı vasıtasıyla ilân etmiştik. Fakat muhalefet partileri bu mesele üzerinde, gördüğüme göre, daha fazla tetkik ve tetebbua ihtiyaçları olduğunu bildiriyorlar… Biz Hükümet olarak bir mahzur görmüyoruz efendim." Hariciye vekilinin bu ifadesinden sonra alkışlar arasında müzakereler 4 Mart 1959'a tehir edilmiştir.[148]

Meclisin 4 Mart 1959 tarihinde yaptığı Ellinci İnikat'ında Kıbrıs konusu görüşülmeye devam edilmiştir. İlk sözü CHP Meclis Grubu adına İsmet İnönü almıştır. Konuşmasında İnönü, hükümetin daha önce takip ettiği tezi terk ederek, yeni bir tezle karşılarına çıktığını açıkladıktan sonra şunları söylemiştir:

> "…Kıbrıs'taki Türk menfaatleri ve Kıbrıs cemaatlerinin bir arada yaşamaları imkânının kalmaması sebebiyle Kıbrıs Adasının, Türkiye ve Yunanistan arasında taksiminden başka çare yoktur, denilmişti. Bu tarz, Türk Hükümetinin son fedakârlığı olarak Büyük Mecliste kesin karara bağlanmış ve bu kararı milletin benimsemesini temin için her şey yapılmıştır… Yeni müzakere prensibinin sulh davasına ve memleketimize ve hattâ Kıbrıs halkına getirmesi muhtemel olan faydalara çok kıymet veriyoruz…Bütün bu sebeplerle, Kıbrıs'ın mecburi bağımsızlığı esasına dayanan yeni müzakere istikametinin, arz edeceğimiz kayıt ve şartlar altında tasvibine taraftarız."[149]

İnönü, konuşmasını iki nokta üzerinde yoğunlaştırmıştır. Birincisi, bu anlaşmalarla Türkiye tarafı taksim tezinden hukuken ve fiilen vazgeçtiği hâlde, müstakil Kıbrıs Cumhuriyeti ve Yunanistan'ın Kıbrıs'ın ilhakı tezi hukuken olmasa bile fiilen tam olarak bertaraf edilmiş değildir. İkincisi, anlaşmalarla Türkiye'nin Ada'daki Türk cemaatine iktisadi her türlü yardım yapabileceği yeterince tasrih edilmemiştir. İnönü, "Türkiye, Yunanistan ve İngiltere arasında yapılan ve anayasal hükümler arasında yer alan garantörlük anlaşması da taksimi tamamen ortadan kaldırmaktadır" demiştir. İnönü, ilhakı tam olarak bertaraf etme konusunda yeterli tedbirlerin alınmadığını, müzakerecilerimizin amaçlarını gerçekleştirmede yetersiz kaldıklarını ve bu eksikliğin tamamlanması gerektiğini belirtmiştir. İnönü'ye göre, "görüşmeler sırasında İngiltere'nin mutlaka Anayasa ihlâline karşı "müşterek teşebbüs

148 *TBMM Zabıt Ceridesi, XI. Dönem, C. 8, İçtima: 2*, s. 10-11.
149 *TBMM Zabıt Ceridesi, XI. Dönem, C. 8, İçtima: 2*, s. 21-22.

taahhüdü"ne girmesi sağlanmalıydı; zira İngiltere'den bunu istemek hem mümkündü hem de bizim için bir haktı." Ayrıca İnönü, Kıbrıs'ta yaşayan Türk toplumuna her türlü ekonomik yardımı serbestçe yapabilmenin anayasal güvenceye bağlanması şartını da savunmuştur.[150]

Kürsüye gelen Hariciye Vekili Fatin Rüştü Zorlu, Kıbrıs konusunda gösterdiği hassasiyetten dolayı İsmet İnönü'ye teşekkür etmiştir. Daha sonra İnönü'nün enosis konusundaki endişelerine karşı şunları söylemiştir:

> "…Sayın İnönü buyurdular ki, bizim için esas enosisin, yani iltihakın bertaraf edilip edilmemiş olmasıdır…Sayın İnönü her halde vatanperverliğinin verdiği bir hassasiyetle olacaktır ki, hakikatte aynı şekilde tasrih ve tesbit edilmiş olan teminatın taksim için tamamen, enosis için ise eksik şekilde mevcut bulunduğunu ileri sürdüler…Kendilerine arz etmek isterim: Anayasa mucibince hem taksim hem de enosis aynı katiyetle reddedilmektedir. Garanti Anlaşmasına gelince: Garanti Anlaşması aynı maddeyi teminat altına almakta ve her iki ihlâl hâli karşısında teminat veren memleketlerin aynı şekilde hareket edeceklerini ifade ve tasrih etmektedir…Kıbrıs Antlaşmasında iki taraf razı olmasa da, doğrudan doğruya harekete geçmek isteyen devletin harekete geçebileceği tasrih edilmiştir. Şimdi, vaziyetlerimizi mukayese edelim: Yunanistan Adadan 600 mil, Türkiye ise 40 mil uzaktadırlar. Bu noktaya lütfen dikkatini teksif ediniz. Anayasayı ihlâl eden bir vaziyet zuhurunda, Adaya 600 mil uzaktaki bir devlet mi, yoksa 40 mil uzaktaki bir devlet mi daha çabuk gelebilir…Şimdi ikinci hususa geçiyorum: O da yardım meselesi. Sevgili arkadaşlarım, Anayasada hayır cemiyetlerine, içtimai cemiyetlere, mekteplere, irfan ocaklarına, spor cemiyetlerine her iki devletin de yardım edebileceği tasrih edilmiş bulunmaktadır."[151]

DP Meclis Grubu adına ise Muğla Milletvekili Zeyyat Mandalinci söz hakkı almıştır. Mandalinci, konuşmasının özeti olarak Kıbrıs konusunda varılan antlaşmanın her üç memleket içinde menfaatlerini koruyacak şekilde tanzim edildiğini, bu antlaşmanın diplomasinin bir zaferi olduğunu açıklamıştır. Kasım Gülek ise Ada'daki Türklere iktisadi yardım şartının getirilmesinin sağlanması gerektiği üzerinde durmuş; Kıbrıs halkının iktisadi açıdan zayıf olduğunu, bunun içinde tıpkı Yahudilerin Arapların topraklarını satın aldığı gibi, Türklerin de topraklarının Rumlar tarafından satın alınma riskinin olduğunu vurgulamıştır.[152]

Tekrar söz hakkı alan Hariciye Vekili Zorlu, Gülek'in söylediğinin tersine Kıbrıs'ta iktisadi olarak gerekli tedbirlerin alındığını, hatta partilerinin öngörüsü sayesinde Kıbrıs'ta bulunan İş Bankası şubesinin her an yardıma hazır olduğunu belirtti. Ayrıca muhaceret konusunda ise endişeye yer olmadığını Kıbrıs'a dışarıdan gelecek muhacirlerin ecnebi tabiiyetine mensup olmaları dolayısıyla, Türk Reisicumhur muavinin vetosu ile durumun engelleneceğini iddia etti. Mecliste uzun tartışmalara neden olan Kıbrıs konusu üzerine daha sonra birçok milletvekili söz almıştır. Genel kurulda yapılan görüşmelerin sonucunda, hükümetin takip ettiği politika, oylamaya katılan 487 milletvekilinin 347'sinin oyu ile onay almıştır.[153]

150 Arslan, *a.g.e.*, C. I, s. 324.
151 *TBMM Zabıt Ceridesi, XI. Dönem, C. 8, İçtima: 2*, s. 25-26.
152 *TBMM Zabıt Ceridesi, XI. Dönem, C. 8, İçtima: 2*, s. 29-32.
153 *TBMM Zabıt Ceridesi, XI. Dönem, C. 8, İçtima: 2*, s. 35-54.

2. Tahkikat Komisyonu Kurulması Konusu Üzerine Genel Kurul Tartışması

TBMM'nin XI. Döneminde belki de en fazla tartışılan konuların başında "Tahkikat Komisyonu" kurulması olayı gelmektedir. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun ifadesiyle; olağanüstü bir 'preventif' tedbir cihazıyla ihtilâli önleyelim derken iktidar, tam tersine "ihtilâle giden yolu hayli kısaltmıştır."[154] Meclis, 18 Nisan 1960'da yapılan 58. birleşiminde Bursa Mebusu Mazlum Kayalar ve Denizli Mebusu Baha Akşit tarafından CHP'nin yıkıcı, kanun dışı faaliyetlerini incelemek, matbuat meselesi ile adlî ve idari mevzuatın ne suretle tatbik edilmekte olduğunu tetkik eylemek üzere Meclis tahkikatı açılması hususunda verdikleri takriri görüşmüştür. Takrir üzerine ilk sözü alan Mazlum Kayalar, kendilerinin Takrir-i Sükûn uygulamalarını getirebilecek güçleri olmasına rağmen bu yola başvurmadıklarını, TBMM'ye aleni bir surette müracaat ederek, hâdiselere el koymasını ve teşkil edeceği dosyalarla gerekli kararı almasını istemekle ne kadar hukuki, meşru ve Anayasa'ya hürmetkâr bir yolda olduklarını savundu.[155] İsmet İnönü ise önergenin partizan idare zihniyetinden doğmuş bir belge olduğunu, kabulü halinde siyasi hayatımızın tamir edilemeyecek bir uçuruma atılacağını, asıl hedefinin CHP'nin faaliyetlerini durdurmak olduğunu söyledi. Ayrıca iktidarın asıl amacının bir baskı idaresi kurmak olduğunu, bu baskı idaresinin Anayasaya ve insan haklarına karşı yapılmış olan gayrimeşru bir darbe olduğunu iddia etmiştir.[156]

CHP lideri İnönü'nün konuşmasından sonra genel kurulda şiddetli tartışmalar yaşanmış, Samet Ağaoğlu'nun tabanca çektiği söylenmiş ve Mecliste fiili saldırılar yaşanmıştır. Kars Mebusu Sırrı Atalay'a, Samet Ağaoğlu'na milyonları çalan adam ifadeleri ve kargaşaya neden olmasından dolayı 12. inikat Meclisten çıkarılma cezası verildi. Yine Kars Mebusu Hasan Erdoğan'a da, Gaziantep Mebusu Ali Şahin'e çanta fırlatması ve disiplinsiz davranışları yüzünden 6. inikat ceza verildi. Kürsüye gelen Ağaoğlu, İnönü'nün önerge üzerinde konuşmadığını, sadece "biz Meclis içinde şöyle çalışırız, Meclis dışında böyle çalışırız" dediğini; oysa Meclis içinde iç tüzüğe ve Meclis dışında da kanunlara uymadıklarını söyledi. Ayrıca İsmet Paşa'nın "Takrir kabul edilirse siyasi hayatımız tamir kabul etmez bir uçuruma gidecektir" sözlerini eleştirerek; "Hayır muhterem arkadaşlar, takrir kabul edildiği andan itibaren Türk siyasi hayatı, düşmek üzere olduğu uçurumun kenarından çekilip kurtarılmış olacaktır" dedi.[157]

Ağaoğlu'nun konuşmasından sonra parti grubu adına söz alan İnönü kısaca şunları söylemiştir:

> "…Şimdi mevzubahis olan mesele demokratik rejim, insan hakları yürütülüyor mu, yürütülmüyor mu? Eğer insan hakları yürütülmez, vatandaş hakları zorlanırsa, baskı rejimi kurulursa ihtilâl behemehâl olur. Biz böyle bir ihtilâl içinde bulunmayız, bulunamayız. Böyle bir ihtilâl dışımızda, bizimle münasebeti olmayanlar tarafından yapılacaktır. Biz demokratik rejim dedik, demokratik rejim kurulmuştur. Bu demokratik rejim istikametinden ayrılıp baskı rejimi haline götürmek tehlikeli bir şeydir. Bu yolda devam

154 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*. I. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968, s. 227.
155 *TBMM Zabıt Ceridesi, XI. Dönem, C. XIII*, Ankara: TBMM Matbaası, 1960, s. 192-193.
156 *TBMM Zabıt Ceridesi, XI. Dönem, C. XIII*, s. 194-196.
157 *TBMM Zabıt Ceridesi, XI. Dönem, C. XIII*, s. 198-199.

> ederseniz, ben de sizi kurtaramam… Şimdi arkadaşlar, şartlar tamamı olduğu zaman milletler için ihtilâl meşru bir haktır.[158]

DP Grubu adına söz alan Rize Milletvekili Osman Kavrakoğlu ise İnönü'nün ihtilâle ilişkin sözlerini, şu sözleri ile sert bir şekilde eleştirmiştir:

> "…Kendileri ısrar ediyorlar, akıllarınca demokrasinin esasını teşkil eden bazı şartların mutlaka tahakkuk ettirilmesini istiyorlar. Aksi takdirde (isyan hakkını, ihtilâl çıkarma hakkını) tabii bir hak ve netice sayıyorlar ve böyle bir akıbetten bizleri hattâ kendisinin dahi kurtaramayacağını ifade ediyorlar. Ne hazin bir tecellidir bu! Neden ve kime karşı isyan olacak? Bize karşı mı? Demokrat, iktidara karşı mı? Yazıklar olsun Paşa! Bunu nasıl söylersin!"[159]

Mecliste yapılan tartışmalardan sonra Tahkikat Encümeni için yapılan seçime, DP'li 354 milletvekili katılmış ve DP milletvekillerinden oluşan 15 kişilik "Tahkikat Komisyonu" kurulması gerçekleştirilmiştir.[160] Tahkikat Komisyonunun kurulmasından dokuz gün sonra, Meclis, komisyonun görev ve yetkilerini yeniden düzenleyen 7468 sayılı Kanun'u 27 Nisan 1960 tarihide kabul etmiştir.[161] Tahkikat komisyonunun ilk icraatı siyasi parti faaliyetlerini durdurmak ve kendi çalışmalarıyla ilgili yayınları yasaklamak olmuştur. Bu kanun ile komisyona; savcı, hâkim, askeri hâkim yetkileri ile gazeteleri toplayıp kapatabilme, her türlü evrak ve eşyayı toplayabilme yetkileri verilmiştir.[162] Ayrıca komisyonun kararlarına da itiraz edilemeyecek ve komisyonun kararlarına uymayanlara bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası verilebilecekti.[163] Yine Kanun'da, Tahkikat Encümeninin tahkikatının gizliliği ve kararlarına itiraz edilemeyeceği hükümleri bulunuyordu.[164] Kurulan Tahkikat Komisyonu hukukçular tarafından eleştirilmiştir. Özellikle Hüseyin Nail Kubalı ve Tarık Zafer Tunaya, komisyonu Anayasa'ya aykırı bulmuşlar; Ali Fuat Başgil ise Menderes ile görüşmesinde komisyonun kurulmasının değil, Komisyona verilen yetkilerin Anayasa'ya aykırı olduğunu söylemiştir.[165]

3. XI. Dönem TBMM Başkanı Refik Koraltan

1889'da (1305) Sivas'ın Divriği ilçesinde doğan Refik Koraltan'ın babası yörenin ileri gelenlerinden Ali Bey, annesi ise Hatice Hanım'dır. Koraltan, Türk tarihinde büyük hizmetlerde bulunmuş 700 yıllık geçmişi olan bir aileye mensuptu. İlk ve orta öğrenimini Divriği'de tamamladıktan sonra liseyi İstanbul Mercan Lisesinde okumuştur. Daha sonra öğrenim gördüğü İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinden "aliyyülâlâ" derece ile mezun

158 *TBMM Zabıt Ceridesi, XI. Dönem, C. XIII*, s. 207.
159 *TBMM Zabıt Ceridesi, XI. Dönem, C. XIII*, s. 208.
160 *TBMM Zabıt Ceridesi, XI. Dönem, C. XIII*, s. 212-213.
161 *TBMM Zabıt Ceridesi, XI. Dönem, C. XIII*, s. 305-307; *Resmi Gazete*, Kanun No: 7468, S. 10491, 28 Nisan 1960, s. 1241.
162 Bila, *a.g.e.*, s. 325; *Zafer*, 19.4.1960.
163 Akşin, *a.g.m.*, s. 222.
164 Eroğul, *a.g.e.*, s. 244.
165 Turan, *Türk Devrim Tarihi*, s. 202.

oldu.[166] Fransızca ve Almanca bilen Koraltan, Bursa Merkez Savcılığı, Karaman İstinaf Mahkemesi Savcılığı görevlerinde bulunmuştur. On sene süren adlî hayatından sonra kısa bir süre dâhiliye teşkilatında çalıştı. Birinci Dünya Savaşı sırasında Mersin Emniyet-i Umumiye Müfettişliğinde ve Trabzon Polis Müdürlüğü görevlerinde bulundu. Pontus Teşkilatının zararlı faaliyetlerine karşı, Trabzon'da "Müdafaa-i Hukuk-u Vatan" Cemiyetinin kurulması için çalıştı. İstanbul'da bir süre avukatlık yaptıktan sonra Konya'ya giderek, Konya Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini resmî olarak faaliyete geçirdi. Sivas Kongresi kararıyla millî kuvvetler idare salahiyetini üzerine almış olan Heyet-i Temsiliye ile iş birliği yapmıştır.[167]

Refik Koraltan, 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanan I. Dönem TBMM'ye Konya Mebusu olarak girmiş ve başkanlık divanının oluşturulması sırasında en genç üyelerden olduğu için kâtipliğe seçilmiştir. 8 Eylül 1921'de Yozgat İstiklal Mahkemesi Başkanlığına seçilerek; asker kaçakları, Koçkiri ve Yozgat Ayaklanması'nda suçlu görülenleri yargıladı. 1922'de mahkemenin faaliyetine son verilmesiyle Meclise dönmüş ve dönem içerisinde 4'ü gizli oturumda olmak üzere kürsüden 69 konuşma yapmıştır. II., III. ve IV. Dönemlerde tekrar Konya Milletvekili seçilmiştir. Koraltan, V. Dönem seçimlerine katılmamış ve 1936-1938 yılları arası Çoruh, 1938-1939 Trabzon ve 1939-1942 Bursa vilayetlerinde valilik görevi yapmıştır. VI. Dönem için 1942 yılında yapılan ara seçimlerde İçel Milletvekili olarak Meclise tekrar iltihak etmiştir.[168] VII. Dönemde yine İçel'den milletvekili seçilen Koraltan, Bayar, Köprülü ve Menderes ile birlikte verdikleri "Dörtlü Takrir" nedeniyle Meclis grubu kararı sonucunda CHP'den çıkarıldılar. Daha sonra ihraç edilen bu grup, 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Parti'yi kurdu.[169]

Koraltan, VIII. Dönem TBMM için yapılan seçimlerde 45993 oy alarak DP'den İçel Milletvekili seçildi.[170] 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan ve DP'nin iktidara geldiği seçimlerde 74166 oy alarak, IX. Dönem İçel Milletvekili olarak Meclise girdi.[171] X. ve XI. Dönemlerde de İçel Milletvekilliğine seçilen Refik Koraltan, her iki dönemde de TBMM başkanlığı görevini sürdürmüştür. XI. Dönem TBMM için yapılan seçimlerde 67285 oy alarak,[172] Meclise girmiş ve 1 Kasım 1957'de yapılan TBMM başkanlığı seçiminde 404 rey olarak, tekrar Meclis başkanı olmuştur.[173] Koraltan, Meclisin 15 Kasım 1957 tarihli 2. birleşiminde, Kocaeli Mebusluğu yerine İçel Mebusluğunu tercih ettiğine dair bir takrir vermiştir. XI. Dönem içerisinde Meclisin içtima yıllarında üç kez söylevde bulunmuş, ayrıca Mecliste iki defa söz hakkı almıştır. Bunlardan birincisi İsviçre'de geçirdiği ameliyat dolaysıyla, Meclisin gösterdiği yakın alaka ile ilgili teşekkür konuşması; ikincisi ise Başvekil Menderes'in uçak kazası dolayısıyla heyete geçmiş olsun mesajını içeren konuşmasıdır.[174]

166 Refik Koraltan, Tercüme-i Hal Kâğıdı, XI. Dönem, TBMM Arşivi, ŞDN: 289; Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele Ve TBMM I. Dönem (1919-1923)*. Ankara: TBMM Vakfı Yayınları No: 6, 1995, s. 668.

167 Arslan, *a.g.e.*, C. III, s. 479-480.

168 Çoker, *a.g.e.*, s. 669; Ali Galip Baltaoğlu, *Atatürk Dönemi Valileri*, Ankara: Ocak Yayınları, 1998, s. 335.

169 Refik Koraltan, *Tercüme-i Hal Kâğıdı*, TBMM Arşivi, ŞDN: 289, s. 1-2.

170 Refik Koraltan, VIII. Dönem, *Seçim Mazbatası*, TBMM Arşivi, ŞDN: 289.

171 *TBMM Zabıt Ceridesi, IX. Dönem, C. 1*, Ankara: TBMM Matbaası, 1950, s. 5; Refik Koraltan, IX. Dönem, *Seçim Mazbatası*, IX. Dönem, TBMM Arşivi.

172 Refik Koraltan, XI. Dönem, *Seçim Mazbatası*, IX. Dönem, TBMM Arşivi.

173 *TBMM Zabıt Ceridesi, XI. Dönem, C. 1*, s. 7.

174 *TBMM Zabıt Ceridesi, XI. Dönem, 1. İçtimaa, 2. Birleşim, C. 1*, s. 15; *TBMM Zabıt Ceridesi, C. 4, 63. İnikat*, s. 3; *TBMM Zabıt Ceridesi, C. 5, İçtimaa: 2*, Ankara: TBMM Matbaası, 1959, s. 14-17.

TBMM Meclis başkanlığı görevini 27 Mayıs 1960 darbesine kadar sürdüren Refik Koraltan, askerî müdahale sonrası yargılamada ölüm cezasına çaptırılmış, 15 Eylül 1961'de cezası MBK tarafından ömür boyu hapis cezasına çevrilmiştir. Kalan cezasının affedilmesiyle, 26 Eylül 1964'te serbest bırakılmıştır. Sonraki yaşamında politika veya herhangi bir iş ile uğraşmayan Koraltan, 17 Haziran 1974'te İstanbul'da vefat etmiştir. Evli ve dört çocuk babası olan Refik Koraltan'ın nüfus kaydında adı Bekir Refik'tir.[175]

III. 27 MAYIS 1960 İHTİLÂLİ VE KURUCU MECLİS

A. 27 MAYIS İHTİLÂLİ VE DEMOKRAT PARTİ İKTİDARININ SONU

27 Mayıs 1960 askerî darbesini planlayıp gerçekleştiren grubun oluşumu, İstanbul'daki Harp Okulunda okuyan iki genç subay olan Dündar Seyhan ile Faruk Güventürk'ün, radikal fikirli subaylardan bir hücre oluşturmaya başladıkları 1955'te başlamıştır. Beşinci Menderes Hükümeti göreve gelir gelmez "Dokuz Subay Olayı" gündeme geldi. Kurmay Binbaşı Samet Kuşçu'nun ihbar ettiği subaylar; Güventürk, Barut, Sabuncu, Tan, Özfırat, Dalkılıç, Ural, Aşkun ve emekli Albay Celal Yıldırım idi.[176] 25 Aralık'ta ihbar edilen dokuz subay, 26 Aralık 1957 tarihinde tutuklandı. Tuğgeneral Cemal Tural başkanlığında askerî mahkeme, yaptığı tahkikatlar sonucunda, darbeye kalkıştıkları iddia edilen bu şahısların beraatlarına karar vermiş; ihbarda bulunan Samet Kuşçu'yu ise "orduyu isyana teşvik" suçundan iki yıl hapis cezasına çarptırmıştır.[177]

İktidarın izlediği politikalara karşı muhalefet partilerinin "Milli Muhalefet Cephesi" adı altında birleşmesi, iktidarın bu oluşuma karşı "Vatan Cephesi"ni" kurması; yurt genelinde çıkan olaylar ve siyasî sürtüşmeler gerginliği iyice tırmandırmıştı. İhtilalin ilk belirtisi 27 Nisan'da İstanbul'da, ertesi gün ise Ankara'da öğrencilerin sokaklara dökülmesi ve olayların yaşanması ile ortaya çıkmıştır.[178] Ülkede öğrenci olaylarının yaşandığı sırada Menderes radyodan konuşmalar yapıyor, Ege'ye gidip İzmir'de kendisini karşılayan kalabalıklar karşısında maneviyat yükseltiyordu. Bayar, Ali Fuat Başgil'in hükümetin istifa etmesi yönündeki tavsiyesine; "Hayır tenkit zamanı geçti. Şimdi tenkil zamanıdır"[179] diyerek sert bir biçimde karşılık vermiştir. 3 Mayıs 1960 tarihinde izne ayrılan Kara Kuvvetleri Komutanı Cemal Gürsel, 5 Mayıs'ta millî savunma bakanına bir ihtar mektubu göndermiştir. Bu mektupta cumhurbaşkanının istifası, hükümetin değişmesi, antidemokratik kanunların derhal kaldırılması, tutuklu talebelerin affı, din simsarlığından vazgeçilmesi, vatandaşın hürriyet ve eşit muamele hakkına mutlak riayet edilmesi isteniyordu. Bu düpedüz isyan mektubundan anlaşıldığı kadarıyla uysal bir orgeneral gitmiş yerine asi bir general gelmişti.[180]

175 Arslan, *a.g.e.*, C. III, s. 480; Çoker, *a.g.e.*, s. 669.
176 Ümit Özdağ, *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali*. İstanbul: Boyut Kitapları, 1997, s. 99.
177 Abdi İpekçi-Ömer Sami Coşar, *İhtilalin İçyüzü*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1965, s. 100.
178 Ali Fuat Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri Görüp Yaşadıklarım*. Çev. Cemal Aydın, 5. Baskı, İstanbul: Yağmur Yayınevi, 2008, s. 124.
179 Başgil, *a.g.e.*, s. 130; Akşin, *a.g.m.*, s. 222.
180 Şevket Süreyya Aydemir, *İhtilâlin Mantığı ve 27 Mayıs İhtilâli*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1973, s. 349-350.

Köşeye sıkışan DP, çareyi İstanbul ve Ankara'da sıkıyönetim ilan etmekte bulmuş; ayrıca gösteri ve yürüyüşleri yasaklayarak, gece sokağa çıkma yasağı getirmişti.[181] Alınan bütün tedbirlere rağmen 5 Mayıs 1960'ta Ankara'da büyük bir gösteri yapıldı. Fısıltı gazetesi bu gösteriyi "555K Parolası" ile önceden bildirmişti.[182] Kızılay Meydanı'nda gerçekleşen protestoda vatandaşlar "Menderes istifa" diye bağırmışlardı. Olaylara seyirci kalmayan Menderes, cesur bir şekilde kendini kalabalığın içine atmıştı. Celal Bayar ve bazı arkadaşları ise Kızılay'ın bir köşesinde bu tehlikeli macerayı izlemekten başka bir şey yapmamışlardı.[183] İktidarın kontrolü tamamen kaybettiğini gösteren bir diğer gelişme ise 21 Mayıs'ta, 1000 kadar Harp Okulu öğrencisinin Cumhurbaşkanlığı Köşküne doğru bir yürüyüş yapmasıyla ortaya çıkmıştır.[184]

27 Mayıs 1960 darbesi Türk Silahlı Kuvvetlerine mensup 38 subay tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak darbe emir-komuta zinciri içinde yapılmamıştır. Cunta görüntüsü veren darbeciler, kendilerini meşru bir zemine oturtmak için her fırsatta "27 Mayıs Devrimini yapan Türk Milleti" ibaresini kullanmışlardır.[185] Menderes Konya'ya ulaşırım umuduyla gittiği Kütahya'da yakalandı. Bayar ise Çankaya'da ordu tarafından teslim alındı. DP'nin diğer ileri gelenleri de teker teker yakalanıp, Harp Okulunda tutuldular.[186] Tutuklamaların ardından Yassıada'daki yargılama süreci başlatılmış, diğer taraftan da demokratik düzeni yeniden kurmak üzere harekete geçen MBK, yeni anayasayı hazırlatmak üzere bir ilim heyeti oluşturmuştur.[187]14 Ekim 1960'tan 15 Eylül 1961 tarihine kadar süren Yassıada Mahkemelerinde, toplam 592 sanık hakkında, 19 ayrı dava açılarak yargılama yapılmış ve 228 kişi hakkında ölüm cezası istenmiştir.[188] Endişeli bir bekleyişin ardından Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ın ölüm cezaları, MBK tarafından onaylandı ve mahkeme kararı yerine getirildi. Mahkeme tarafından bazı sanıklar ömür boyu hapse mahkûm edilirken, 418 kişiye 6 ay ile 20 yıl arasında değişen hapis cezası verilmiş; 123 kişi ise beraat etmiştir.[189]

İsmail Cem'e göre darbenin çeşitli nedenleri vardır. Cem, bu nedenler arasında; DP iktidarının asker-sivil bürokratlarda yaşattığı düşüş ve burukluk, ordu ve aydının (bürokratların) 1950'de kaybettikleri prestiji elde edebilmek için kendi partileri olarak gördükleri CHP ile iş birliği yaparak tekrar iktidara ortak olmak istemeleri, DP'nin izlemiş olduğu enflasyonist politikalardan sabit gelirlilerin ve şehirlilerin hoşnut olmamaları gibi gerekçeleri sıralamaktadır. Celal Bayar ise 27 Mayıs "fiili durumu"nu DP ile CHP'nin

181 Başgil, *a.g.e.*, s. 124.
182 Eroğul, a.g.e., s. 158.
183 Aydemir, *Menderes'in Dramı*. 7. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000, s. 369-370.
184 Walter F. Weıker, *Amerikalı, Fransız, Rus Gözüyle 1960 Türk İhtilâli*. Çev. Mete Ergin, İstanbul: Cem Yayınevi, 1967, s. 31; Aydemir, *Menderes'in Dramı*, s. 404-405.
185 Yücel, *a.g.m.*, s. 1558.
186 Eroğul, *a.g.e.*, s. 161.
187 Anayasayı hazırlamak için görev verilen ilim heyetinde; Prof. Dr. Naci Şensoy, Prof. Dr. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Prof. Dr. Sıddık Sami Onar, Prof. Dr. Hüseyin Nail Kubalı, Prof. Dr. Ragıp sarıca, Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya ve Doç. Dr. İsmet Giritli gibi isimler mevcuttu. Bkz. Turan, *a.g.e.*, s. 224.
188 Yücel, *a.g.m.,* s. 1559-1560.
189 Hikmet Özdemir, "Demokrasiye Geçiş Ve Menderes Dönemi", *Türkler*, C. 16. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1658.

devlet anlayışları arasındaki çatışmanın sonucu olarak yorumlamış; ayrıca ordu ve aydın kesimin iktidara ortaklıklarının 27 Mayıs'ta fiili olarak ortaya çıktığını savunmuştur.[190] Bazı bahanelere sığınılarak yapılan 27 Mayıs darbesi; demokrasi tarihimiz için kara bir leke olduğu gibi, Yassıada Mahkemeleri yargılamaları ile daha da trajik bir hal almıştır.

B. KURUCU MECLİS VE FAALİYETLERİNE KISACA BAKIŞ

27 Mayıs 1960 tarihinde darbeyi yapan subaylar kendilerine, Milli Birlik Komitesi (MBK) ismini vermişlerdi.[191] Milli Birlik Komitesi (MBK), TBMM'yi kapatmış, cumhurbaşkanı, başbakan ve Bakanlar Kurulu üyeleri ile iktidar partisi milletvekillerini tutuklayarak, çoğunluğu sivillerden oluşan bir hükümet kurmuştur.[192] Milli Birlik Komitesi, 12 Haziran 1960 tarihinde 1 sayılı Kanun'u çıkartarak, 1924 Anayasa'nın ehemmiyetli bazı hükümlerini değiştirmiş ve yürürlükten kaldırmıştır. Geçici Anayasa diye adlandırılan bu Kanun, toplam dört bölüm 27 maddeden oluşmaktaydı. Bu Kanun'la yeni Meclisin görevi devralmasına kadar, Türk Milleti adına hâkimiyet hakkının MBK tarafından kullanılacağı ve TBMM'nin Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na göre sahip olduğu bütün hak ve yetkilerin de bu süre içinde, Millî Birlik Komitesine ait olduğu vurgulanmıştır. Yine bu Kanun'un üçüncü maddesiyle Millî Birlik Komitesi, yasama yetkisini doğrudan doğruya kendisi ve yürütme yetkisini Devlet Başkanınca tayin ve Komitece tasvip edilen Bakanlar Kurulu eliyle kullanacaktı.[193] Yeni Anayasa'yı, Milli Birlik Komitesi (MBK) ile Temsilciler Meclisinden (TM) oluşan bir "Kurucu Meclis" hazırladı. Bu Kurucu Meclis, "kuruculuk yetkisini", kısmen seçimle gelen bir organ olan TM ile paylaşma yoluna gitmiş ve anayasa hazırlama konusunda TM daha yetkili kılınmıştır.[194]

Kurucu Meclis Teşkili hakkında 157 sayılı Kanun 13.12.1960 tarihinde kabul edilmiştir.[195] 157 sayılı Kanun'a göre Kurucu Meclis, Milli Birlik Komitesi'nden ve "mevcut şartlara uygun olarak milletin en geniş manasıyla temsili gayesini gözeten" Temsilciler Meclisinden oluşmuştur. Kurucu Meclisin başlıca görevi, yeni bir anayasayı görüşüp kabul etmek ve yeni bir seçim kanunu yapmaktı.[196] İlk başta Orgeneral Cemal Gürsel ve 37 subaydan oluşan MBK, 14'lülerin tasfiyesi ile 23 subay ve Cemal Gürsel'den oluşmuştur. 1 sayılı Kanun ile MBK yasama fonksiyonunu yerine getirmiştir.[197] İkinci Meclis "Temsilciler Meclisi" ile ilgili düzenleme ise 13.12.1960 tarihinde çıkarılan 158 sayılı Temsilciler Meclisi Seçimi Kanunu'yla

190 İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*. 26. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017, s. 333-334.
191 Faruk Yılmaz, *Türk Anayasa Tarihi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012, s. 135.
192 Şeref Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2000, 132-133.
193 *Resmî Gazete*, Kanun No: 1 (12.06.1960), S. 10525, 14 Haziran 1960, s. 1533-1534.
194 Bülent Tanör, Necmi Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku, 2001 Anayasa Değişikliklerine Göre*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004, s. 16.
195 *Resmi Gazete*, S. 10682, 16 Aralık 1960, s. 2766.
196 Taha Parla, *Demokrasi, Anayasalar, Partiler ve Türkiye'nin Siyasal Rejimi*. 1. Baskı, İstanbul: Onur Yayınları, 1986, s. 51-52.
197 Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*. İstanbul: İÜ Hukuk Fakültesi Yayınları, 1973, s. 121.

yapılmıştır.[198] Temsilciler Meclisi, halk tarafından seçilen kimselerden değil, sadece bazı kuruluşların gönderdikleri temsilcilerden meydana gelen bir meclistir.[199] Temsilciler Meclisi, Devlet Başkanının kontenjanı, MBK tarafından seçilecek temsilciler, Bakanlar Kurulu üyeleri, il temsilcileri, siyasi parti temsilcileri, diğer teşekküller ve kurum temsilcileri olmak üzere 272 kişiden oluşacaktı. Temsilcilerin 25 yaşını doldurmuş ve en az lise mezunu olmaları gerekmekteydi. Tarım, işçi ve esnaf temsilcilerinin ilkokul mezunu olmaları yeterliydi. Kanunda gösterilen üyeliği kaybetme şartları dışında hiçbir üye azledilemeyecekti.[200] Kurucu Meclisin MBK kanadı daha geniş yetkilere sahipti. Bakanların atanması ve görevden alınması yetkileri bu organın elindedir. Temsilciler Meclisi genel oya dayanmamış, üyelerin bir bölümü iki dereceli seçimle gelen kişilerden oluşmuştur. Temsilciler Meclisinde, siyasi partilerin seçtiği üyelerin yer almasına rağmen; DP'den hiç üye alınmamıştır.[201] Kurucu Meclis ile Temsilciler Meclisinin (TM) oluşum biçimi, demokratik teori ve anlayış açısından özürlüydü. TM uygulaması CHP eğilimli bir kentli-aydın üstünlüğüne sahne olmasını mümkün kılmıştır.[202] İşçi kökenli sadece 6 kişinin bulunduğu, topraksız ve yoksul köylülerin temsil olunmadığı TM'de, asıl mücadele reformcu aydınlar ve siyaset adamlarıyla, genellikle tarımdaki egemen çıkarları temsil eden üyeler arasında cereyan etti.[203]

Kurucu Meclis ilk toplantısını 6 Ocak 196l'de yaptı. MBK, "İstanbul Komisyonu" ismi verilen, Sıddık Sami Onar'ın başkanlığında, Naci Şensoy, Hüseyin Nail Kubalı, Tarık Zafer Tunaya, Ragıp Sanca, İsmet Giritli, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, İlhan Arsel, Bahri Savcı ve Muammer Aksoy'dan oluşan komisyona, yeni anayasayı hazırlama görevini vermiştir.[204] Bu arada Ankara Üniversitesinden bir grup hukuk profesörü, Yavuz Abadan'ın önderliğinde kendi anayasa taslaklarını hazırlamışlardı. Tartışmalar sonucu ortaya çıkan metin, 1924 Anayasası'ndan bariz şekilde farklıydı. Yeni Anayasa'nın yazarlarının esas amacı, Millet Meclisini başka kuramlarla dengelemek suretiyle, Demokrat Parti'nin sahip olduğu türden bir iktidar tekelini engellemekti. Yeni düzenleme ile Cumhuriyet Senatosu adında bir ikinci meclis oluşturuluyor, Anayasa Mahkemesi kuruluyor; yargı kurumu, üniversiteler ve kitle iletişim örgütlerinin tam özerklikleri güvence altına alınıyor ve "nisbî temsil" sistemi getiriliyordu.[205] Kurucu Meclis bir süre sonra Anayasa'yı yapmış ve Anayasa halkoyuna sunulmuştur. Katılımın %80 olduğu bir oylamada, %61,5 evet, %38,5 hayır oyu çıkmıştır. Olumsuz oyların yüksek çıkmasının nedeni, DP çizgisinin dışlanmış olması, ulusal uzlaşının eksik kalması ve propaganda ile oylama konusunun en azından 1982'dekine oranla daha serbest olmamasına bağlanabilir.[206] 15 Ekim 1961 seçimlerinden sonra TBMM, 25 Ekim 1961'de toplanmış, böylece MBK dönemi sona ermiştir.[207]

198 *Resmî Gazete*, S. 10682, 16 Aralık 1960, s. 2770-2773.
199 Yılmaz, *a.g.e.*, s. 137.
200 Yasemin Doğaner, *27 Mayıs İhtilali ve Kurucu Meclis,* Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996, s. 77.
201 Zehra Odyakmaz, Ümit Kaymak, İsmail Ercan, *Anayasa Hukuku, İdare Hukuku*. İstanbul: Themis, 2011, s. 17-18.
202 Tanör, *a.g.e.*, s. 190-191.
203 Tanör, Yüzbaşıoğlu, *a.g.e.*, s. 16-17.
204 Yılmaz, *a.g.e.*, s. 136.
205 Zürcher, *a.g.e.*, s. 357.
206 Tanör, *a.g.e.*, s. 376.
207 Odyakmaz vd., *a.g.e.*, s. 17-18.

SONUÇ

II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan demokrasi anlayışının etkisiyle, 1946 yılında Türkiye'de çok partili siyasî hayata geçilmiştir. DP kurulduğu andan itibaren büyük ilgi görmüş, parti özellikle Tek Parti Dönemi uygulamalarından bıkan toprak ağaları, aydınlar, ticaretle uğraşanlar, eşraf ve işçi kesiminin birleştiği bir merkez haline dönüşmüştür. DP'nin kısa sürede rüzgârı arkasına almasında özellikle köylünün (seçmenin) ayağına kadar giderek yaptığı çalışmaların büyük etkisi olmuştur. Türkiye'de 1946 seçimleri ile başlayan "*tek turlu listeli çoğunluk sistemi*" ilk başta CHP'nin lehine bir sonuç çıkarmıştı. Fakat aynı sistem bu sefer 1950 seçimlerinde DP'yi halkında teveccühü de eklenince, önemli bir temsil gücü ile iktidara taşımıştır. Bu seçim sistemi daha sonra 1954 ve 1957 seçimlerinde de uygulanmıştır. DP özellikle iktidarının ilk beş yılında programına uygun adımlar atmış, tarımı canlandırmış, iç ve dış siyasette ülkeye önemli bir dinamizm getirmiş ve halkın takdirini kazanmıştı. Tek parti yönetimine karşı demokrasiyi kurumsallaştırmak iddiası ile yola çıkan parti, bir süre sonra bu idealinden uzaklaşmaya başlamıştır. 1954-1957 yılları arasında ise kötü gidişatın başlamasıyla birlikte parti, toplumun bütün kesimleri tarafından sorgulanmıştır. CHP'nin başına gelen parti içinden kopmalar, bu sefer DP'nin başına gelmiş ve Türk siyasî hayatında yeni partiler ortaya çıkmıştır. DP'nin uygulamaya başladığı baskı uygulamaları ise 1957 seçimlerinde karşısına CHP, CMP ve HP'den oluşan bir bloğun çıkmasına neden olmuştur.

27 Ekim 1957 Milletvekili Genel Seçimlerinde DP %47.70'lik bir oy almış, CHP ise %40.82'lik bir orana ulaşmıştı. Seçim sistemi sayesinde Mecliste 424 sandalye kazanan DP, yaklaşık olarak %70'lik bir temsile erişirken; muhalefet ise %52'lik bir oy almalarına rağmen Mecliste yaklaşık %30 temsil gücüne ulaşabilmiştir. DP'nin üçüncü kez zaferle çıktığı bu dönem (1957-1960) aynı zamanda en fazla yıprandığı yıllar olmuştur. Birçok kesim tarafında DP'nin bu döneminde antidemokratik uygulamalara gittiği, özgürlükleri kısıtladığı iddiaları dillendirilmiştir. Ancak muhalefetin bazen Meclis genel kurul görüşmelerinde bazen halk ile buluşmalarında, DP'ye karşı suçlayıcı eleştiriler yöneltmelerine basının da ağır tahrikleri eklenince gerginlik çatışmaya dönüşmüştür. Ekonomi ve dış politikada ağır sorunların altında ezilmeye başlayan iktidar, muhalefeti susturmak için "Tahkikat Komisyonu" gibi uygulamalara başvurmuştu. Aslında iktidar uygulamalarıyla muhalefet ile birlikte üniversiteleri, aydınları ve askerleri karşısına alarak, dönüşü olmayan bir yola girmiştir.

XI. TBMM Dönemi, her açıdan DP'nin gerilediği bir süreci beraberinde getirmiştir. Dönem içinde kavgalara varan Meclis oturumları, sıklıkla yaşanan sıradan bir durum haline dönüşmüştür. İktidarla muhalefet nadir olarak bazen Kıbrıs Meselesi gibi dış politika konularında tartışsalar da, kısmen fikir birliğine varabilmişlerdir. 1960 yılına gelindiğinde ise ne yazık ki, iktidar ile muhalefet arasında yaşanan çekişmeler ve siyasî kargaşalar halkı da bloklara bölmüştü. DP iktidarı boyunca dışlandığına inanan ve son dönemde diğer bürokrasi kesimi gibi alım gücü düşen askerler, 27 Mayıs 1960'ta darbe yapmış ve DP yönetimine son vermiştir. Darbe sonrası MBK, TBMM'yi kapatarak, yeni bir meclis kuruluncaya kadar, Türk Milleti adına hâkimiyet hakkını kullandığını ifade etmiştir. Her ne kadar Kurucu Meclis uygulamasının bir kanadını kısmen seçimle gelen Temsilciler Meclisi oluşturmuş olsa da, bu uygulamanın demokrasi açısından özürlü olduğu gerçeğini ortadan kaldıramamıştır. Kurucu Meclisin yaptırdığı 1961 Anayasası'nın kabulünden sonra, 15 Ekim 1961'de seçimler yapılmış ve demokratik hayata yeniden dönülmüştür.

KAYNAKLAR

1957 Seçimlerinde İktidar Konuşuyor. (1958). İstanbul: Seçme Eserler Yayınevi, Türkiye Ticaret Postası Matbaası.

Abadan, Y. (1966). "Türk Siyasi Partiler Kanunu", *AÜSBFD*, 21(3), ss. 171-218.

Adnan Menderes'in Konuşmaları Demeçleri Makaleleri (Kasım 1957-Aralık 1958). (1992). C. VIII. (Yay. Haz: Halûk Kılçık). Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları.

Ahmad, F. ve Ahmad, B. T. (1976). *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971).* I. Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Akın, R. (2002). "Türkiye'de Çok Partili Siyasal Hayata Geçiş ve Demokrat Parti İktidarı (1945-1960)", *Türkler*, *C. 16*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Akşin, S. (2000). "Siyasi Tarih (1950-1960) Demokrat Parti Dönemi", *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980*. 6. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi.

Albayrak, M. (2004). *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960).* Ankara: Phoenix Yayınevi.

Albayrak, M. (2011). "Hürriyet Partisi'nin Türk Siyasi Tarihindeki Yeri Ve Önemi", *7. Türk Sosyal Bilimler Kongresi,* 21-23 Kasım.

Albayrak, M. (2014). "Türkiye'de Demokrasiye Geçiş Yılları ve Demokratikleşme Sürecinin İlk On Yılı", *Ankara Barosu Dergisi*, 1, ss. 297-312.

Aldıkaçtı, O. (1959). "27 Ekim 1957 Milletvekilleri Seçimi", *İÜHFM*, 24(1-4), 13-25. Aldıkaçtı, O. (1973). *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası.* İstanbul: İÜ Hukuk Fakültesi Yayınları.

Altan, C. (2008). "Türkiye'de 1950-1960 Dönemi Milletvekillerin Sosyolojik Özellikleri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S. 22 (Aralık).

Armağan, S. (1967). "Türkiye'de Parlamento Seçimleri", *İÜHFD*, 33(3-4), ss. 45-100.

Armaoğlu, F. (1996). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi,* C. 1-2: 1914-1995. 11. Baskı, İstanbul: Alkım Yayınevi.

Arslan, Z. (2013). *Türk Parlamento Tarihi TBMM-XI. Dönem (1957-1960),* C. 1, C. 2, C. 3, Ankara: TBMM Kültür, Sanat Ve Yayın Kurulu Yayınları No: 156.

Asker, A. (2014). "DP'nin Radyoyu İktidar Aracı Yapması: 1957 Seçim Sonuçlarının Radyo Aracılığıyla Erken Yayınlanması", *İletişim: Araştırmaları,* 12(1), ss. 125-157.

Ayata, A. G. (2010). *CHP (Örgüt Ve İdeoloji)*. (Çev: Belkıs Tarhan-Nüvit Tarhan), 2. Basım, İstanbul: Gündoğan Yayınları.

Aydemir, Ş. S. (1968). *İkinci Adam,* C. III. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aydemir, Ş. S. (1973). *İhtilâlin Mantığı ve 27 Mayıs İhtilâli.* İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aydemir, Ş. S. (2000). *Menderes'in Dramı*. 7 Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aydın, A. (2010). *Celal Bayar Dönemi Genel Seçimleri ve TBMM (1950-1960),* Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Bilim Dalı.

Aygen, C. (1962). Memleketimizdeki Seçimler Ve Neticeleri, *AÜSBFD*, 17 (1), 203-287.

Bakırcı, F. (2000). *TBMM'nin Çalışma Yöntemleri.* Ankara: İmge Kitabevi.

Baltaoğlu, A. G. (1998). *Atatürk Dönemi Valileri.* Ankara: Ocak Yayınları.

Barutçu, F. A. *XI. Dönem Seçim Mazbatası,* TBMM Arşivi, ŞDN: 1124.

Başgil, A. F. (2011). *27 Mayıs İhtilâli Ve Sebepleri Görüp Yaşadıklarım*. 5. Baskı, İstanbul: Yağmur Yayınları.

BCA, 030.01.45.273.2, 2.

BCA, 030.01.52.312.1, 4.

BCA, 030.01.52.312.3, 10.

BCA, 030.01.54.328.6, 1-9.

Bila, H. (1979). *CHP Tarihi 1919-1979.* Ankara: DMS Doruk Matbaacılık Sanayii.

Bulut, S. (2009). "Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar Ve Tahkikat Komisyonu", *Akademik Bakış,* 2(4), 125-145.

Burçak, R. S. (1998). *On Yılın Anıları (1950-1960).* Ankara: Nurol Matbaacılık.

Cem, İ. (2017). *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi.* 26. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Cumhuriyet Dönemi Siyasi Partiler 1923-2006. (2007). (Derleyen: Mete Kaan Kaynar), I. Baskı, Ankara: İmge Kitapevi.

Cumhuriyet, 08 Temmuz 1953.

Cumhuriyet, 28 Ekim 1957.

Cumhuriyet, 15 Temmuz 1958.

Cumhuriyet, 25 Eylül 1958.

Cumhuriyet, 24 Kasım 1971.

Çakmak, D. (2008). "Türk Siyasal Yaşamında Bir Muhalefet Partisi Örneği: Hürriyet Partisi (1955-1958)", *Akademik Bakış,* 2 (3), ss. 153-186.

Çavdar, T. (1987). *Müntehib-i Sani'den Seçmene*, I. Basım, Ankara: V Yayınları.

Çavdar, T. (2004). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950'den Günümüze).* Ankara: İmge Kitabevi.

Çelikbaş, F. *Tercüme-i Hal Kâğıdı,* TBMM Arşivi, ŞDN: 1602.

Çoker, F. (1995). *Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele Ve TBMM I. Dönem (1919-1923).* Ankara: TBMM Vakfı Yayınları No: 6.

Çufalı, M. (2012). *Türk Parlamento Tarihi TBMM-VIII. Dönem (1946-1950)*. C. I, C. III, Ankara: TBMM Kültür, Sanat Ve Yayın Kurulu Yayınları No: 146.

Dağcı Taşpınar, G. T. (2005). "Türk Siyasi Tarihinde Hürriyet Partisi'nin Yeri", *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiyat Araştırmaları.* Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 4 (8), ss. 15-29.

Demir, Ş. (2009). *Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes (1930-1960)*, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Doğanay, R. (2009). *Siyasi Partilerin TBMM Grupları Ve Bu Grupların Parlamento Çalışmalarındaki Rolü,* Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı.

Doğaner, Y. (1996). *27 Mayıs İhtilali ve Kurucu Meclis*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Ana Bilim Dalı.

Erer, T. (1963). *On Yılın Mücadelesi.* İstanbul: Ticaret Postası Matbaası.

Ergin, F. "Hürriyet Partisi", *CDTA,* C. 8, İletişim Yayınları.

Erhan, Ç. (2004). 1945-1960 ABD ve NATO'yla İlişkiler. *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olaylar, Belgeler, Yorumlar.* (Ed. Baskın Oran). C. I: (1919 1980), İstanbul: İletişim Yayınları.

Eroğul, C. (2003). *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi.* 4. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.

Ezherli, İ. (1986). *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1986*). Ankara: TBMM Kültür, Sanat Ve Yayın Kurulu Yayınları No: 10.

Gaytancıoğlu, S. (2011). *Demokrat Parti İktidarı Ve Vatan Cephesi*, Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı.

Göksel, B. (1988). *Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Gözübüyük, Ş. (2000). *Anayasa Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi.

Güveyi, Ü. (2017). *Anayasa Hukuku Açısından Yasama Meclisi Üyeliği*, Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı.

Hale, W. (2014). *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*. (Çeviri: Ahmet Fethi). 1. Basım, İstanbul: Alfa Yayınları.

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=11&v_asama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v (11. Dönemin ilgili kısımları, 27.12.2019).

Hürriyet, 31 Ekim 1957.

İpekçi, A. ve Coşar, Ö. S. (1965). *İhtilalin İçyüzü*. İstanbul: Milliyet Yayınları.

Kabasakal, M. (1991). *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960).* İstanbul: Tekin Yayınevi.

Karaosmanoğlu, Y. K. (1968). *Politikada 45 Yıl*. I. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Karataş, S. (2013). Demokrat Parti. *Türkiye'de Siyasi Partiler.* (Der: Mehmet Kabasakal). İstanbul: Es Yayınları.

Kaya, Y. (2018). "1957 Genel Seçimlerinin Türk Siyasi Tarihine Yansımaları", *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 20, ss. 585-600.

Kışlalı, A. T. (1987). *Siyaset Bilimi*. Ankara: AÜ Basın-Yayın Yüksek Okulu Yayınları No: 9.

Kili, S. ve Gözübüyük, Ş. (1985). *Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Koraltan, R. *IX. Dönem Seçim Mazbatası*. TBMM Arşivi.

Koraltan, R. *Tercüme-i Hal Kâğıdı*. XI. Dönem, TBMM Arşivi, ŞDN: 289.

Koraltan, R. *XI. Dönem Seçim Mazbatası.* TBMM Arşivi, ŞDN: 289.

Koraltan, R.*Tercüme-i Hal Kâğıdı.* TBMM Arşivi, ŞDN: 289.

Koraltan, R.*VIII. Dönem Seçim Mazbatası.* TBMM Arşivi, ŞDN: 289.

*Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011***.** (2012). Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası.

*Milliyet,*08 Ekim 1957.

Milliyet, 13 Ekim 1957.

Milliyet, 22 Ekim 1957.

Milliyet, 23 Ekim 1957.

Milliyet, 30 Ekim 1957.

Milliyet, 31 Ekim 1957.

Nalbant, T. (2008). *Mehmet Suphi Gürsoytrak'ın Askeri ve Siyasi Hayatı*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü.

Odyakmaz, Z. Kaymak, Ü. ve Ercan, İ. (2011). *Anayasa Hukuku, İdare Hukuku*. İstanbul: Themis.

Özdağ, Ü. (1997). *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali*. İstanbul: Boyut Kitapları.

Özdemir, H. (2002). "Demokrasiye Geçiş ve Menderes Dönemi", *Türkler,* C. 16, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Öztürk, K. (1968). *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları*. İstanbul: Ak Yayınları.

Öztürk, K. (1998). *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-IX. Dönem 1950-1954*, C. VII. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları No: 18.

Parla, T. (1986). *Demokrasi, Anayasalar, Partiler Ve Türkiye'nin Siyasal Rejimi*. 1. Baskı, İstanbul: Onur Yayınları.

Pınar, M. (2018). "Sosyalizmin Aykırı Bir Sesi: Vatan Partisi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 33 (Ekim), ss. 255-267.

Resmî Gazete, 14.07.1938.

Resmî Gazete, 06.06.1946.

Resmî Gazete, 14.07.1948.

Resmî Gazete, 21.02.1950.

Resmî Gazete, 07.07.1954.

Resmî Gazete, 30.06.1956.

Resmî Gazete, 19.06.1957.

Resmî Gazete, 13.09.1957.

Resmî Gazete, 06.01.1958.

Resmî Gazete, 28.04.1960.

Resmî Gazete, 14.06.1960.

Resmî Gazete, 16.12.1960.

Savcı, B. (1963). "Devlet Başkanı-Meclis Çatışması", *AÜSBFD*, 18 (3), ss. 319-340.

Sencer, M. (1992). *Türkiye'nin Yönetim Yapısı.* 2. Baskı, İstanbul: Alan Yayıncılık.

Sezen, S. (2010). *Seçim Ve Demokrasi*. 2. Basım, İstanbul: Gündoğan Yayınları.

Şavkılı, C. (2017). "Maraş Yerel Basınında 1957 Seçimleri ve Siyasi Partiler", *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi,* 14(2), ss. 477-500.

Tanör, B. (2014). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. 24. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Tanör, B. ve Yüzbaşıoğlu, N. (2004). *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku, 2001 Anayasa Değişikliklerine Göre*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

TBMM Tarihe Düşülen Notlar-2 Yabancı Devlet Adamlarının Genel Kurul Konuşmaları. (2012). (Yayın Koordinatörü: Rüçhan Akıncıoğlu, Ed: Hasan Yılmaz). Ankara: TBMM Basım Yayın ve Halkla İlişkiler Başkanlığı Basımevi.

TBMM Zabıt Ceridesi. II. Dönem, C. 32, İ. 62, Ankara: TBMM Matbaası.

TBMM Zabıt Ceridesi. (1950). IX. Dönem, C. 1, Ankara: TBMM Matbaası.

TBMM Zabıt Ceridesi. (1950).VIII. Dönem, C. 24, Ankara: TBMM Matbaası.

TBMM Zabıt Ceridesi. (1956). X. Dönem, C. 12, Ankara: TBMM Matbaası.

TBMM Zabıt Ceridesi. (1957). X. Dönem, C. 20, Ankara: TBMM Matbaası.

TBMM Zabıt Ceridesi. (1958). XI. Dönem, C. 1, Ankara: TBMM Matbaası.

TBMM Zabıt Ceridesi. (1958). XI. Dönem, C. 4, Ankara: TBMM Matbaası.

TBMM Zabıt Ceridesi. (1959). XI. Dönem, C. 5, Ankara: TBMM Matbaası.

TBMM Zabıt Ceridesi. (1959). XI. Dönem, C. 8, Ankara: TBMM Matbaası.

TBMM Zabıt Ceridesi. (1960). XI. Dönem, C. 13, Ankara: TBMM Matbaası.

TBMM Zabıt Ceridesi. (1968). II. Dönem, C. 4, Ankara: TBMM Matbaası.

T.C. Sicilli Kavanini. (1959-1961). C. 39-41, Ankara: Cihan Kitaphanesi.

Teziç, E. (1976). *100 Soruda Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi Ve Türkiye'de Partiler)*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Teziç, E. (2005). *Anayasa Hukuku.* 10. Baskı, İstanbul: Beta Yayınları.

Tuna, T. (2002). *Adnan Menderes'in Günlüğü*. İstanbul: Şule Yayınları.

Tunaya, T. Z. (1995). *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952).* İstanbul: Arba Yayınları.

Tuncer, E. (2003). *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler (1877-2002)*. Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara: TESAV Yayınları No: 24.

Tuncer, H. (2013). *Menderes'in Dış Politikası Batı'nın Güdümündeki Türkiye.* İstanbul: Kaynak Yayınları,

Turan, İ. (1999). *Türkiye'de Siyaset Kültürü, Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme.* (Der: Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay). İstanbul: Alfa Yayınları.

Turan, Ş. (1999). *Türk Devrim Tarihi, Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (14 Mayıs 1950–27 Mayıs 1960),* 4. Kitap, II. Bölüm. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Turhan, M. (1991). *Siyasal Elitler*. Ankara: Gündoğan Yayınları.

Türk Demokrasisi'nde 130 Yıl (1876-2006). (2006). Prof. Dr. Bülent Tanör'ün Anısına "Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri" 10. Yıl Güncellemesi, TÜSİAD T/200612/426, İstanbul: Mikado Matbaacılık.

Türk, H. S. (1969). "Türk Seçim Sisteminde Oy Hakkı", *AÜHFD*, C. 26 (3-4), ss. 79-114.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetler-Programlar ve Genel Kurul Görüşmeleri 22 Nisan 1950-20 Kasım 1961. (2013), (Haz: İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz), C. 2, Ankara: TBMM Basımevi.

Ulus, 05 Temmuz 1953.

Ulus, 11 Ekim 1957.

Ulus, 29 Aralık 1957.

Ulus, 15 Temmuz 1958.

Ulus, 25 Mart 1960.

Unat, K. (2017). "Seçim Afişleri Işığında Hürriyet Partisi'nin 1957 Genel Seçimi Kampanyası", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* (27), ss. 267-291.

Varlık, Ü. ve Ören, B. (2001). *Seçim Sistemleri ve Türkiye'de Seçimler*. İstanbul: Der Yayınları.

Weıker, W. F. (1967). *Amerikalı, Fransız, Rus Gözüyle 1960 Türk İhtilâli*, (Çev. Mete Ergin). İstanbul: Cem Yayınevi.

Yavaşgel, E. (2004). *Temsilde Adalet Ve Siyasal İstikrar Açısından Seçim Sistemleri Ve Türkiye'deki Durum.* 1. Basım, Ankara: Nobel Yayınları.

Yılmaz, F. (2012). *Türk Anayasa Tarihi,* İstanbul: İz Yayıncılık.

Yücekök, A. N. (1983). *Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye'de Parlamentonun Evrimi*. Ankara: AÜSBF Yayınları.

Yücel, M. S. (2001). *Demokrat Parti*. Ülke Kitapları.

Yücel, M. S. (2002). "Menderes Dönemi (1950–1960)", *Türkler,* C. 16, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Zafer, 09 Temmuz 1953.

Zafer, 11 Ağustos1955.

Zafer, 21 Aralık 1955.

Zafer, 12 Temmuz 1956.

Zafer, 27 Mayıs 1957.

Zafer, 03 Temmuz 1957.

Zafer, 17 Ekim 1957.

Zafer, 18 Ekim 1957.

Zafer, 21 Ekim 1957.

Zafer, 18 Şubat 1959.

Zorlu**,** F. R. *Tercüme-i Hal Kâğıdı,* TBMM Arşivi, ŞDN: 1983.

Zorlu**,** F. R. *XI. Dönem Seçim Mazbatası,* TBMM Arşivi, ŞDN: 1983.

Zürcher, E. j. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi.* İstanbul: İletişim Yayınları.

